

Σερραϊκά Σύμμεικτα

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ)

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2022

Σερραϊκά Σύμμεικτα

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.)

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΗΜΟΥΔΗΣ

Σερραϊκά Σύμμεικτα

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.)

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος : ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΗΜΟΥΔΗΣ

Αντιπρόεδρος : ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΓΛΟΥΔΗΣ

Γενική Γραμματέας : ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΩΥΣΙΑΔΟΥ

Ταμίας : ΕΙΡΗΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑ

Υπεύθυνος Βιβλιοθήκης &

Συντονιστής εκδηλώσεων : ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΦΡΑΓΓΕΔΑΚΗΣ

Μέλη : ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΔΗΣ

Αν. Μέλος : ΚΙΟΡΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Ιδιοκτησία-Έκδοση:
Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.)
www.emeiserron.gr

Γραφεία:
Γρηγορίου Λαμπράκη 1 - 62121 Σέρρες
Τηλ. 23210 22717 - Κιν. 6944574306
e-mail: ddimoudis@hotmail.com

Υπεύθυνος έκδοσης:
Δημήτριος Δημούδης, Πρόεδρος
κιν. 6974053441

Επιμέλεια έκδοσης:
Γιώργος Ν. Αψηλίδης

Συντακτική Επιτροπή:
Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου
Ιωάννης Θ. Μπάκας
Νικόλαος Μ. Μπονόβας
Γιώργος Ν. Αψηλίδης
Βασίλειος Γιαννογλούδης
Ιωάννης Τσαρούχας

Δημιουργικό-Εκτύπωση:
Typographic, Μερραρχίας 96, Σέρρες, τηλ. 23210 35524
e-mail: info@typographic.gr

ISSN: 1792-5045

- Οι προδιαγραφές σύνταξης των άρθρων και η προθεσμία υποβολής τους από τους συγγραφείς αναγράφονται στον ιστότοπο της Εταιρείας: www.emeiserron.gr
- Για το περιεχόμενο και τον τρόπο γραφής των άρθρων -π.χ. σε μονοτονική ή πολυτονική γραφή- η ευθύνη ανήκει αποκλειστικά στους συγγραφείς.

Περιεχόμενα

Προλογικό σημείωμα	9
--------------------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Εισηγήσεις

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ <i>Μνημειακό ταφικό συγκρότημα «Τύμβου Καστά» Αμφίπολης .....</i>	13
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΝΙΓΔΕΛΗΣ <i>Η Ερήμωση της Αμφίπολης τον 1^ο αι. π.Χ.: Μύθος ή Πραγματικότητα; .....</i>	25
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ <i>Η οδοιπορία του ταγματάρχη Ν. Σχινά. Μια μαρτυρία για τις Σέρρες του όψιμου 19^{ου} αιώνα .....</i>	43
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ <i>Αμερικανική ανθρωπιστική βοήθεια στην περιοχή των Σερρών, 1918-1919 .....</i>	69
ΑΘΑΝΑΣΙΑ Β. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ <i>Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στην Τοπική Αυτοδιοίκηση της περιόδου 1913-1936 στην περιοχή των Σερρών (ονομασίες, όρια, διοικητικές δομές) .....</i>	81
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ <i>Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (1913-1929): Το δίλημμα μεταξύ πολιτικής και διοικητικής αποκέντρωσης .....</i>	107
ΛΙΛΙΑ ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ - ΕΛΣΑ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ <i>Ζητήματα προσφυγικής αποκατάστασης στην περιοχή Σερρών. Το τοπικό Γραφείο Εποικισμού και οι Γεωπόνοι (1924- 1930) .....</i>	123
ΙΩΑΝΝΗΣ Θ. ΜΠΑΚΑΣ <i>Απόνερα του Προνομακού Ζητήματος. Ο μητροπολίτης Σερρών Λουκάς Πετρίδης και η «παύση» του (1888). Το χρονικό του ζητήματος μέσα από τις πηγές .....</i>	159
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΙΑΝΝΟΓΛΟΥΔΗΣ <i>Η προετοιμασία της Επανάστασης του 1821 στα Σέρρες και η καταστολή στις 8 Μαΐου 1821 .....</i>	191
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΑΧΙΝΟΣΛΗΣ <i>Βόλτα ονοματολογική στα Νταρνακοχώρια .....</i>	215
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΡΤΖΟΥΔΗΣ <i>Η καταδρομή Νικοτσάρα στα μέρη των Σερρών .....</i>	251
ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΑΨΗΛΙΔΗΣ <i>Οι Μαρουλιστές. Μαθητές - διδασκαλιστές και απόφοιτοι διδάσκαλοι του Διδασκαλείου Σερρών (1872-1885) .....</i>	269

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΡΑΤΗΣ <i>Η πόλη των Σερρών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με τα μάτια του Γκεόργκι Στρεζόφ. Παρατηρήσεις, σχόλια, συμπεράσματα</i>	319
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Θ. ΚΥΡΟΥ <i>Πληροφορίες για το ανάρτικο σώμα του Μακεδονομάχου-οπλρχηγού Περιφέρειας Σερρών Νίκου Τσαβέλα από μια υπεύθυνη δήλωση του Μακεδονομάχου Κων. Ζαμπούνη (Καπετάν Νταλιάνη) από την Αρναία της Χαλκιδικής (μέλους του Σώματος Τσαβέλα)</i>	349
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Η. ΠΕΤΑΛΩΤΗΣ <i>Η εικόνα της γέννησης του Προδρόμου του Εκκλησιαστικού Κειμηλαρχείου Σερρών «Ψυχής Ακος» του 18^{ου} αιώνα και τα εικονογραφικά της πρότυπα</i>	355
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Γ. ΙΓΝΑΤΗΣ <i>Ο Μητροπολίτης Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου Γερμανός Γ' Μιχαηλίδης (1832-1896): Πτυχές από τον βίο και τη δράση ενός λογίου ιεράρχη του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τον 19^ο αιώνα</i>	371
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΩΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ <i>Πολεοδομική ανάλυση της πόλης του Σιδηροκάστρου Σερρών (Demir-Hisar, Temürhisâr) κατά την οθωμανική περίοδο. Β' Μέρος</i>	401
ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΩΜΑΡΕΗΣ <i>Πτυχές της πρώιμης ταχυδρομικής ιστορίας των Σερρών</i>	445
Βιβλιοπαρουσιάσεις - Βιβλιοκρισίες	
<i>ΕΦΗ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Συλλογή Δημοτικών Τραγουδιών Νταρνακοχωριών Ν. Σερρών, από την Ζωή Διονυσίου</i>	455
<i>ΣΑΚΗΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, «Εκ των Ημετέρων Δυνάμεων». Ο Εμφύλιος στις Σέρρες 1946-1949, από τον Γιώργο Ν. Αψηλίδη</i>	466
<i>ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Η Ανέκδοτη συλλογή μελοποιημένων στην εκκλησιαστική μουσική ασμάτων του πρωτοψάλτη της Μητρόπολης Σερρών Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη (1837-1907), από την Χριστίνα Δ. Παπαδημητρίου</i>	470
<i>ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΣΥΚΑΣ, Η Σκοτούσσα της Οδομαντικής και η Σκοτούσσα των Σερρών, Ιστορία δύο πόλεων, από τον Κώστα Σπανό</i>	476
<i>ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΣΥΚΑΣ, Τα Λαογραφικά της Σκοτούσσας, από την Γιώτα Γουγάκη</i>	477
<i>ΝΙΚΟΣ Α. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗΣ - ΦΩΤΕΙΝΗ Β. ΜΠΙΖΙΑΝΟΥ, Ψήγματα λαϊκής σοφίας της Βισαλτίας, από τον Στέφανο Ευαγγ. Πασχαλούδη</i>	479
<i>ΤΣΑΚΙΡΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ, Από τον Πόντο στη Βυρώνεια, από τον Γιάννη Αλεξ. Ρωμανίδη</i>	481

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η δραστηριότητα της Εταιρείας - Καταστατική λειτουργία.....	485
---	-----

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με ικανοποίηση χαιρετίζουμε την έκδοση του πέμπτου τόμου του περιοδικού μας «Σερραϊκά Σύμμεικτα».

Η πανδημία που ακόμα βιώνουμε, μας επηρέασε αρνητικά στα χρονοδιαγράμματά μας όσον αφορά τις εκδόσεις μας, τις εκδηλώσεις μας αλλά και τις επαφές μας με αντίστοιχους συλλόγους και επιστήμονες. Οι εργασίες που δημοσιεύονται στηρίζονται κατά το πλείστον σε αδημοσίευτο υλικό και σε δυσεύρετες πηγές.

Όπως και στους προηγούμενους τόμους, έτσι και η παρούσα έκδοση φιλοξενεί εργασίες από διαπρεπείς επιστήμονες και μελετητές, από πολλά μέρη της πατρίδας μας. Η θεματολογία της έκδοσής μας καλύπτει διάφορα επιστημονικά πεδία και ιστορικούς χρόνους. Συμπεριλάβαμε στην έκδοσή μας και εργασίες από τα δύο συνέδρια που συνδιοργανώσαμε με την Περιφερειακή Ενότητα Σερρών το 2013 με τίτλους: «1^ο Συνέδριο Ιστορίας της Διοίκησης και των Θεσμών των Σερρών 1870-1936» και «Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Εθνολογική, πολιτισμική, κοινωνική κατάσταση των Σερρών και της ευρύτερης περιοχής κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα» λόγω μη δημοσίευσης των σχετικών πρακτικών. Συμμετέχοντας στις επετειακές εκδηλώσεις για τα 200 χρόνια από την Επανάσταση του 1821 και τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922 φιλοξενούμε εργασίες με σχετικά θέματα.

Κλείνοντας το σύντομο προλογικό σημείωμα θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω δημόσια, όλους εκείνους οι οποίοι ενίσχυσαν την προσπάθειά μας, τους εκλεκτούς επιστήμονες που μας εμπιστεύθηκαν τις εργασίες τους, τους συνεργάτες μας, κ.κ. Γιώργο Αψηλίδη, Νίκο Μπονόβα, Βασίλειο Γιαννογλούδη, τη Συντακτική Επιτροπή της περιοδικής μας έκδοσης, η οποία επιμελείται την επιλογή των θεμάτων και το δημιουργικό τμήμα της εκδοτικής εταιρείας Tyrographic για το ποιοτικό έργο που μας παρέδωσαν.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
του Δ. Σ. της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΗΜΟΥΔΗΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Εισηγήσεις
Βιβλιοπαρουσιάσεις - Βιβλιοκρισίες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΜΝΗΜΕΙΑΚΟ ΤΑΦΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ «ΤΥΜΒΟΥ ΚΑΣΤΑ» ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ

Στα όρια της αρχαίας νεκρόπολης της Αμφίπολης ο Τύμβος Καστά δεσπόζει στην περιοχή των εκβολών του ποταμού Στρυμόνα. Ο σημαντικός αυτός ποταμός, πλωτός κατά τους αρχαίους χρόνους, αποτελούσε πηγή δύναμης και πλούτου για ολόκληρη τη γύρω περιοχή με μοναδικά αγκυροβόλια για τη διακίνηση του εμπορίου και των πολιτιστικών αγαθών από το Αιγαίο προς τα Βαλκάνια. Στην περιοχή υπήρχε ήδη από την εποχή σιδήρου και τους αρχαϊκούς χρόνους εκτεταμένη νεκρόπολη σε χαμηλό γήλοφο που διεξήχθη ανασκαφική έρευνα από τον αείμνηστο Δ. Λαζαρίδη κατά τα έτη 1964-1984.

Η νεότερη ανασκαφική έρευνα κατά τα έτη 2012-2014 που πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Σερρών με υπεύθυνη ανασκαφέα την υπογράφουσα, έφερε στο φως ένα μνημειακό ταφικό συγκρότημα, μοναδικό στο είδος του, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και αποτελείται: α) από ένα μαρμάρινο περίβολο ύψους 3 μ., διαμέτρου 158,40 μ. περιμέτρου 497 μ. (εικ. 1), β) το μνημείο του Λέοντα (εικ. 2) και γ) έναν σύνθετο Μακεδονικό τάφο.

Όσον αφορά την έρευνα γεωμετρίας του Τύμβου, φαίνεται ότι η αρχική κλίση των χωμάτινων πρηνών που προστέθηκαν στο φυσικό έδαφος, καλύπτοντας την προγενέστερη νεκρόπολη των αρχαϊκών χρόνων, διαμορφώνεται από τη στάθμη της στέψης του περιβόλου, την κλίση της σωζόμενης μορφής των πλευρικών τοίχων του πρώτου χώρου στο ταφικό μνημείο αλλά και τη στάθμη της άνω επιφάνειας του πεδίλου της κορυφής.

Οι τοπογραφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν έγιναν από το εργαστήριο γεωδαισίας του ΤΕΙ Τοπογραφίας Αθηνών με τον καθηγητή Β. Παγούνη και την ομάδα του. Στο πλαίσιο της τοπογράφησης του Τύμβου θεωρήθηκε αναγκαία προϋπόθεση η δημιουργία γεωπληροφορικού υποβάθρου G.I.S. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση του μνημείου έγινε από τον αρχιτέκτονα του ΥΠ.ΠΟ. Μ. Λεφαντζή.

Κατά την περίοδο που χρονολογείται το ταφικό συγκρότημα, μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, δια-

δραματίζονται σπουδαία ιστορικά γεγονότα στην περιοχή της Αμφίπολης. Σημαντικοί στρατηγοί του Μ. Αλεξάνδρου όπως ο Νέαρχος, ο Ηφαιστίων και ο Λαιομέδων σχετίζονται με την περιοχή, εδώ ο Κάσσανδρος εξορίζεται και θανατώνει το 311 π.Χ. τη νόμιμη σύζυγο του Μ. Αλεξάνδρου Ρωξάνη και τον γιο του Αλέξανδρο Δ΄.

Ένα μεγάλο μέρος του περιβόλου έχει αποξηλωθεί κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους με αποτέλεσμα αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη να μη βρίσκονται στη θέση τους. Η συστηματική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της Αμφίπολης για τον εντοπισμό των χαμένων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών οδήγησε στην περιοχή του μνημείου του Λέοντα της Αμφίπολης, όπου βρέθηκαν είτε διάσπαρτα είτε εντοιχισμένα στη βάση του Λέοντα, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τον περίβολο. Η έρευνα αυτή συνδέει τον σημαντικό ταφικό περίβολο του τύμβου Καστά με τον Λέοντα της Αμφίπολης.

Το υλικό της βάσης του Λέοντα είχε χρησιμοποιηθεί ως φράγμα σε δεύτερη χρήση ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή και βρέθηκε από τον Ελληνικό Στρατό το 1912 κατά την αποξήρανση της κοίτης του Στρουμόνα για την κατασκευή της σύγχρονης γέφυρας κοντά στις εκβολές του. Μετά το 1917 τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη συγκεντρώθηκαν στη θέση της σύγχρονης γέφυρας. Πρώτος ο Α. Ορλάνδος μελέτησε μαζί με τον P. Perdrizet το υλικό τη δεκαετία του '30. Το 1936 οι J. Roger και O. Broneer, που χρονολογεί το μνημείο του Λέοντα στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., συνέχισαν τη μελέτη και την αποκατάσταση του στη θέση αυτή στην οποία βρίσκεται σήμερα με την υπάρχουσα συμβατική βάση του. Την ίδια εποχή με τις εργασίες της εταιρείας Ulen εντοπίστηκαν νέα αρχιτεκτονικά μέλη έπειτα από την αποξήρανση της αρχικής Κερκινίτιδας Λίμνης. Ο Διευθυντής της αμερικάνικης αρχαιολογικής σχολής, αρχαιολόγος S. Miller, ταύτισε το παραπάνω υλικό στον Λιθότοπο, στην περιοχή του νέου φράγματος της λίμνης Κερκίνης, το επέστρεψε στην αρχική του θέση στην Αμφίπολη το 1971 και το χρονολόγησε την ίδια περίοδο χωρίς να έχει εντοπίσει το μνημείο από όπου προέρχονταν οι δόμοι και μη γνωρίζοντας ότι ήταν κυκλικό.

Η έρευνά μας απέδειξε ότι ο Λέων της Αμφίπολης που σήμερα βρίσκεται δίπλα στη σύγχρονη γέφυρα του Στρουμόνα συνδέεται με το ταφικό σήμα του τύμβου που είναι το θεμέλιό του και τοποθετείται στην κορυφή του σύμφωνα με τη γεωμετρία του μνημειακού ταφικού περιβόλου. Η απόθεση λατυπών που βρέθηκαν γύρω από το ταφικό σήμα στην κορυφή του τύμβου Καστά, δηλώνει την ύπαρξη μεγάλου μαρμάρινου μνημείου, που δεν είναι άλλο από τον Λέοντα και τη βάση του. Ο τύμβος και ο Λέοντας είναι δύο μνημεία που συνομιλούν μεταξύ τους συνδυάζοντας συγκρίσιμα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και η χρονολόγησή

τους ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Η συνέχιση της ανασκαφής κατά το 2014 έφερε στο φως εκτός από το υπόλοιπο τμήμα του περιβόλου μήκους 50 μ. που σώζει μόνο το αντίθετο χωρίς μαρμάρινους δόμους και ένα μοναδικό σύνθετο μακεδονικό τάφο εσωτερικά του περιβόλου, πλάτους 4,5 μ., συνολικού μήκους 24 μ. και ύψους 6 μ. μέχρι τη θόλο του που καλύπτει ολόκληρο το μνημείο. Αποκαλύφθηκαν εσωτερικά τέσσερις χώροι που διαχωρίζονται μεταξύ τους με δυο διακοσμημένους διαφραγματικούς τοίχους, καθώς και την μαρμάρινη θύρα του τάφου, που καλύπτονται με επίχωση μέχρι και τη βάση της θόλου για την προστασία του μνημείου (εικ. 3). Οι δυο διαφραγματικοί τοίχοι έχουν μπροστά τους προστατευτικό τοίχο σφράγισης και εν μέρει, λειτουργούν και ως στοιχεία αντιστήριξης των χαλαρών επιχώσεων.

Στον πρώτο χώρο κλίμακα επιχρισμένη, με 16 σκαλοπάτια (εικ. 4), οδηγεί από το ύψος του περιβόλου σε βοτσαλωτό τετράχρωμο δάπεδο με ρόμβους και τετράγωνα μπροστά από τον πρώτο διαφραγματικό τοίχο που έχει στο υπέρθυρό του δύο ολόγλυφες ακέφαλες Σφίγγες (εικ. 5), με ίχνη χρώματος (κόκκινο και μπλε), από θασίτικο μάρμαρο των οποίων λείπουν τα ένθετα κεφάλια και φτερά. Τμήματα των μαρμάρινων φτερών καθώς και ακέραιη η κεφαλή της ανατολικής Σφίγγας (εικ. 6) βρέθηκαν εσωτερικά του μνημείου. Με την απομάκρυνση του πρώτου τοίχου σφράγισης που υπήρχε κάτω από τη βάση των Σφιγγών αποκαλύφθηκε το ανώτερο τμήμα μαρμάρινου θυρώματος σε μίμηση ιωνικού επιστυλίου. Στα τμήματα του ιωνικού επιστυλίου διακρίνονται χρώματα στην επιφάνειά του με εγκουστική μέθοδο.

Ολόκληρη η πρόσοψη του ταφικού μνημείου αποτελεί μία εξαιρετικά πρωτότυπη σύνθεση για την αντίστοιχη αρχιτεκτονική του τύπου του μακεδονικού τάφου του τελευταίου τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. με διάκοσμο που μιμείται τον ευρύτερο μαρμάρινο περίβολο.

Σε απόσταση 6 μ. από τον πρώτο διαφραγματικό τοίχο αποκαλύφθηκε δεύτερος δίστυλος εν παραστάσει με μαρμάρινο επιστύλιο που έχει γείσο όμοιο με τον περίβολο και ανάγλυφους με οκτώ φύλλα ρόδακες. Στηρίζεται σε δύο μαρμάρινες εξαιρετικής τέχνης Καρυάτιδες συμφυείς με πεσσό, με ίχνη κόκκινου και μπλε χρώματος (εικ. 7), που πατούν σε βάθρα με ορθομαρμάρωση όμοια με τη συνολική εσωτερική μαρμάρινη επένδυση των τοίχων που συναντάται σε όλους τους χώρους, από θασίτικο μάρμαρο, ακριβώς ίδια με τον περίβολο. Οι Καρυάτιδες φέρουν πλούσιους με ίχνη κόκκινου χρώματος βοστρύχους που καλύπτουν τους ώμους τους, φορούν χειριδωτό χιτώνα με ίχνη μπλε χρώματος και ενώτια. Το πρόσωπο της δυτικής Καρυάτιδας σώζεται ακέραιο. Ένας δεύτερος τοίχος σφράγισης παρόμοιος με τον πρώτο τις προστάτευε ενώ

μπροστά τους υπήρχε μαρμαροθετημένο δαπέδο. Στον ίδιο χώρο στους πλευρικούς τοίχους στο επιστύλιο ξεχωρίζουν γραπτοί εγχάρακτοι με εννέα φύλλα ρόδακες, χρωματισμένοι με την εγκαυστική μέθοδο, όπου στο κέντρο των δύο σώζεται χάραξη μονογράμματος Η με την παρουσία συντομευμένου Φ στην αριστερή του κεραία. Το ίδιο συναντάται και σε δύο δόμους του περιβόλου με την επιγραφή ΠΑΡΕΛΑΒΟΝ ΗΦΑΙΣΤΙΩΝΟΣ.

Πίσω από τις Καρυάτιδες αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο πλάτους 4,5 μ., μήκους 3 μ. μέχρι το κατώφλι της μαρμαρίνης θύρας του τάφου. Απεικονίζεται η αρπαγή της Περσεφόνης, ως κεντρική παράσταση και περιβάλλεται με διακοσμητικό πλαίσιο από διπλό μαϊνάνδρο, τετράγωνα και τρέχουσα σπείρα (εικ. 8). Τα βότσαλα του δαπέδου είναι λευκά, μαύρα, κίτρινα, κόκκινα σύμφωνα με τη μακεδονική τετραχρωμία του 4^{ου} αι. π.Χ. Στην κεντρική παράσταση ξεχωρίζει ένα άρμα σε κίνηση με δύο λευκά άλογα (το ένα φέρει οφθαλμό από γαλάζια ναλόμαζα) που οδηγεί ο στεφανωμένος γενειοφόρος Πλούτωνας αφού έχει αρπάξει την Περσεφόνη που φορά λευκό χιτώνα, είναι στολισμένη με περιδέριο και βραχιόλι ενώ ανεμίζουν οι κόκκινοι βόστρυχοί της. Ο Ερμής ως ψυχοπομπός τους οδηγεί φορώντας πέτασο, μανδύα, φτερωτά σανδάλια και κρατά κηρύκειο (εικ. 9). Η παράσταση διακρίνεται για την εξαιρετική τέχνη στην απόδοση των λεπτομερειών των χαρακτηριστικών τόσο των μορφών όσο και των αλόγων, όπως και για την αρμονία των χρωμάτων. Οι λεπτές χρωματικές διαβαθμίσεις δημιουργούν έντονη φωτοσκίαση και δίνουν πλαστικότητα στις μορφές. Το πρότυπο του ψηφιδωτού είναι ένα έργο της μεγάλης ζωγραφικής. Η σύνθεση εμπνέεται από ζωγραφικό έργο του 4^{ου} αι. π.Χ., είναι σύγχρονη με το ταφικό μνημείο και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τμήματα γραπτής ζωφόρου με την εγκαυστική μέθοδο βρέθηκαν ριγμένα στην επίχωση του χώρου επάνω από το βοτσαλωτό δάπεδο και μεταφέρθηκαν για συντήρηση και μελέτη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης.

Βόρεια του ψηφιδωτού, ένα κατώφλι με δύο μαρμαρίνα θυρόφυλλα (εικ. 10) εισάγει στον τέταρτο χώρο, στον κύριο ταφικό θάλαμο συνολικού ύψους 9 μ., που βρέθηκε αρκετά διαταραγμένος, δυστυχώς συλημένος τόσο από τους ρωμαϊκούς όσο και από τους νεότερους χρόνους που ακολούθησαν με αποτέλεσμα να μη βρεθούν καθόλου χρυσά ή ασημένια κτερίσματα. Αποκαλύφθηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, με θήκη, διαστάσεων 3,23x1,56 μ. και σωζόμενο ύψος 1,80 μ. κάτω από πώρινο επιχρισμένο, καταστραμμένο στο κέντρο, δάπεδο. Από την ξύλινη κλίνη του κύριου τάφου μήκους 2,35 μ. και πλάτους 0,54 μ., βρέθηκαν διάσπαρτα οστείνα και γυάλινα πλακίδια με διακοσμητικά στοιχεία και

άλλα υαλοενθέματα. Παρόμοια της ίδιας εποχής βρίσκονται στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης, στη Βεργίνα και στην Πέλλα. Ακόμη βρέθηκαν αρκετά χάλκινα και σιδερένια καρφιά από την παραπάνω κλίνη που δεν διασώθηκε.

Μέσα στον κιβωτιόσχημο τάφο υπάρχει εγκάρσιο χώρισμα που ορίζει μικρό χώρο στα νότια, για την τοποθέτηση τεφροδόχου όπου βρέθηκε μόνο τέφρα, ενώ στον υπόλοιπο εντοπίστηκαν τμήματα ανδρικού σκελετού. Ψηλότερα στην επιφάνεια του πώρινου επιχρισμένου δαπέδου εντοπίστηκαν τμήματα δύο ακόμη σκελετών ενηλίκων αποσπασματικά σωζόμενων καθώς και τμήμα παιδικού σκελετού, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης για ανθρωπολογική μελέτη.

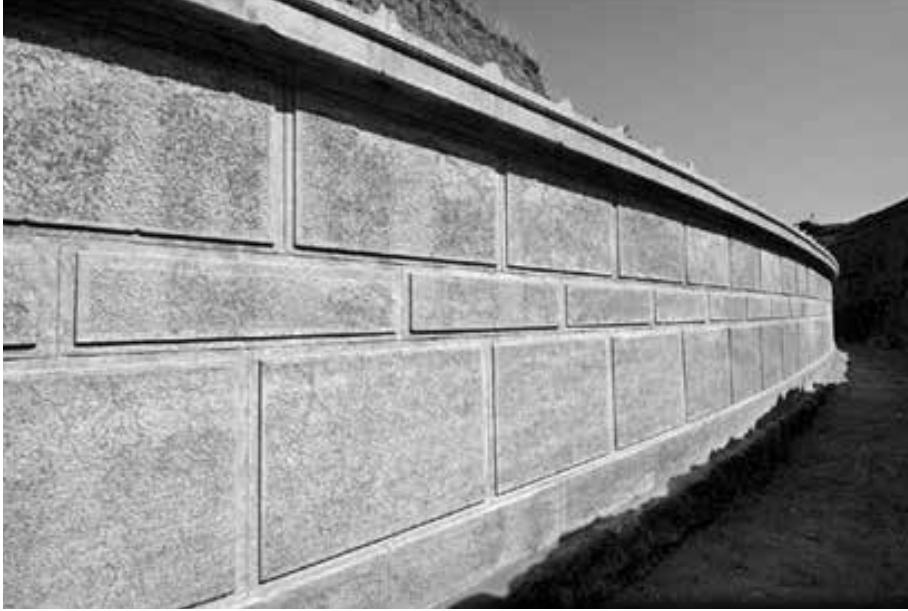
Παρόμοια, όλα τα κινητά ευρήματα, κεραμική και νομίσματα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα σε όλο το ταφικό συγκρότημα (περίβολο και ταφικό μνημείο), μεταφέρθηκαν για συντήρηση και μελέτη στο ίδιο Μουσείο. Αξίζει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής προέρχεται από τους χώρους που ορίζονται από τους τοίχους σφράγισης και προέρχονται από το υλικό της επίχωσης εσωτερικά.

Το «οικουμενικό» ταφικό συγκρότημα στον τύμβο Καστά που αποτελείται από τον ταφικό περίβολο, τον Λέοντα και το μοναδικής τέχνης ταφικό μνημείο, κατασκευασμένα από τον αρχιτέκτονα του Μ. Αλεξάνδρου Δεινοκράτη, με τη μεγαλύτερη ποσότητα εισαγόμενου μαρμάρου από τη Θάσο που χρησιμοποιήθηκε στη Μακεδονία στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (325-300 π.Χ.), μαρτυρεί την εξέχουσα προσωπικότητα του «αφηρωισμένου νεκρού» προς τιμήν του οποίου αποδόθηκαν λατρευτικές τιμές από την κοινωνία της εποχής του. Το μνημείο έπειτα από τη σφράγισή του την εποχή των τελευταίων Μακεδόνων, γνώρισε περιόδους ληλασίας και καταστροφών κατά τους ρωμαϊκούς και μετέπειτα νεώτερους χρόνους. Το μνημειακό ταφικό συγκρότημα διαθέτει το δικό του μυστήριο και μόνο η συνέχιση της μελέτης μας που απαιτεί αρκετό χρόνο θα μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα.

Βιβλιογραφία

- Περιστέρη Κατερίνα. 2012. “Ανασκαφική έρευνα στον Τύμβο ΚΑΣΤΑ Αμφίπολης”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 26: 531-534.
- Περιστέρη Κατερίνα και Μιχάλης Λεφαντζής. 2012. “Το μνημείο του Λέοντα της Αμφίπολης: νέα έρευνα για τη βάση του μνημείου”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 26: 534-538.

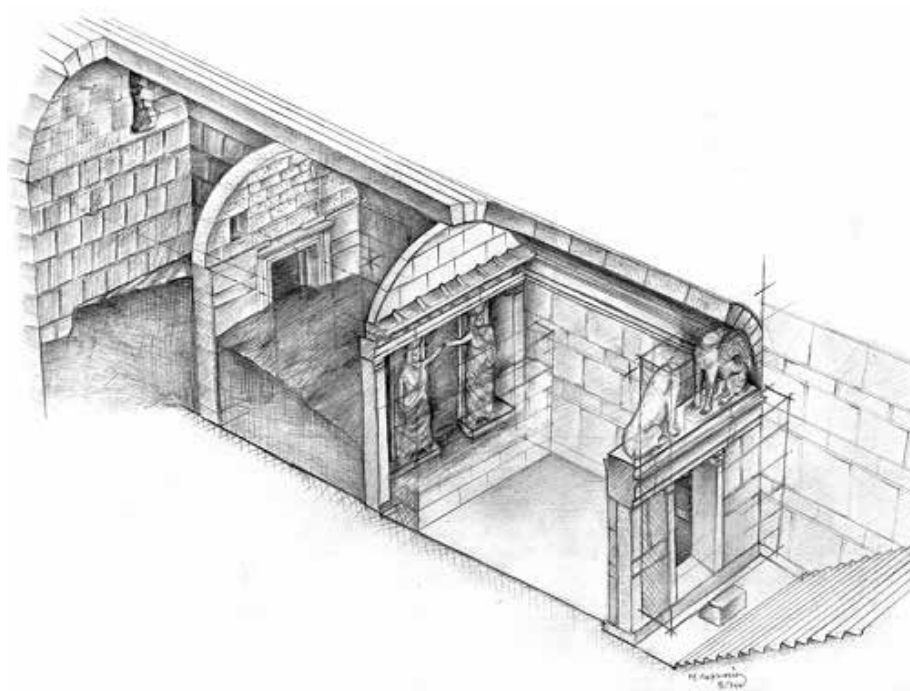
- Περιστέρη Κατερίνα. 2013. “Ανασκαφή μνημειακού περιβόλου Τύμβου Καστά Αμφίπολης, 2013”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*: 389-392.
- Περιστέρη Κατερίνα και Μιχάλης Λεφαντζής. 2013. “Το μνημείο του Λέοντος της Αμφίπολης: νέα ανασκαφικά δεδομένα για τον τρόπο και τόπο κατασκευής του”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*: 393-396.
- Peristeri Katerina. 2016. “Les fouilles récentes de Tumulus Kastas, etleliond’ Amphipolis.” Séancedu 6 Décembre 2014, Bulletin de la société Française ed’archéologie classique (xI- vi, 2014-2015), *Revue archeologique* 61no.1: 155-206.
- Περιστέρη Κατερίνα. 2016. “Ανασκαφική έρευνα Τύμβου Καστά Αμφίπολης 2014”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*.
- Περιστέρη Κατερίνα και Μιχάλης Λεφαντζής. 2016. “Αρχιτεκτονικά και οικοδομικά χαρακτηριστικά στην εξέλιξη του μνημειακού συνόλου Τύμβου Καστά Αμφίπολης”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*.
- Peristeri Katerina. 2017. “Les fouilles récentes de Tumulus Kastas, etleliond’ Amphipolis (2012-2014)”. Στο *Megalithic Monuments and Cult Practices, Proceeding satthesecond In ternational Symposium, Blagoevgrad, 12-15 October 2016* Neofit Rilski, University Press 150-159.
- Περιστέρη Κατερίνα. 2017. “Ν. Σερωών Τύμβος Καστά Αμφίπολης”. Στο *Αρχαιολογία. Μακεδονία και Θράκη*, επιμέλεια Ανδρέας Βλαχόπουλος και Δέσποινα Τσιαφάκη. Αθήνα: Μέλισσα, 410-413, 422-425.
- Περιστέρη Κατερίνα. 2019. “Μνημειακό ταφικό συγκρότημα Τύμβου Καστά Αμφίπολης/ The Kasta Tumulus and the Lion of Amphipolis” στο “*Ανακάλυψε την ιστορία της Αμφίπολης/ Discover the history of Amphipolis*”, Θεσσαλονίκη: Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, *Borderless Culture*, 30-43, 74-87.
- Πουλακάκης Νεκτάριος. 2010. “Τα ψηφιδωτά δάπεδα στη Μακεδονία κατά την κλασική και ελληνιστική εποχή”. *Μελετήματα Ημαθίας* 1. Βέροια, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης Αντ., 50-52.
- Δρούγου Στέλλα και Γιάννης Τουράτσογλου. 1980. *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Τζαναβάρη Κατερίνα και Κωνσταντίνος Φίλης. 2000. “Αγροτικές εγκαταστάσεις στην χώρα της αρχαίας Λητής”. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 14: 153-168.
- Ρωμιοπούλου Κατερίνα. 2013. “Ελληνιστικό νεκροταφείο Αμφιπόλεως, Βορειοανατολικός Τομέας: Ανασκαφή 1956” (με τη συνεργασία της Ν. Βογκέικωφ-Brogan). *Αρχαιολογική Εφημερίς* 152: 103-254.

Εικ. 1. Μαρμάρινος περίβολος.

*Εικ. 2.
Μνημείο
του Λέοντος.*

Εικ. 3. Αξονομετρική τομή ταφικού μνημείου.

Εικ. 4. Μαρμάρινη κλίμακα.

Εικ. 5. Υπέρθυρο με δυο μαρμάρινες ολόγλυφες ακέφαλες Σφίγγες.

Εικ. 6. Μαρμάρινη κεφαλή Σφίγγας (ανατολική).

Εικ. 7. Μαρμάρινη Καρύατιδα.

Εικ. 8. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό με παράσταση αρπαγής Περσεφόνης.

Εικ. 9. Βοτσαλωτό ψηφιδωτό με παράσταση αρπαγής Περσεφόνης-Ερμής (λεπτ.).

Εικ. 10. Τα μαρμάρινα θυρόφυλλα του ταφικού θαλάμου.

KATERINA PERISTERI

THE KASTA TUMULUS
THE MONUMENTAL MACEDONIAN BURIAL COMPLEX

Abstract

The Kasta tumulus in Amphipolis, existed from the Iron Age and the Archaic Period an extensive necropolis in a low grove where excavations were conducted by D. Lazaridis from 1964 to 1984. The latest excavations from 2012 to 2014, carried out by Katerina Peristeri, Director of the Archaeological Service of Serres, have revealed a monumental Macedonian burial complex, one of its kind, dating back to the last quarter of the 4th c. BC and consisting of: a) a three-meter-high marble surrounding wall (peribolos), with a diameter of 497 m and a perimeter of 158,40 m, b) the monument of the Lion and c) a complex Macedonian tomb.

Our research has shown that the Lion of Amphipolis, which is now found on the right bank of the Strymon river, next to the modern bridge, is connected with the burial mark of the tumulus which is its foundation and is placed at its top according to the geometry of the monumental burial surrounding wall. The deposition of gravel found around the burial mark at the top of the Kastus tumulus indicates the existence of a large marble monument, which is no other than the Lion and its base. The tumulus and the Lion are two monuments that “speak” to each other combining comparable architectural features and they both date back to the last quarter of the 4th c. BC.

In August 2014, the continuation of the excavation inside the surrounding wall brought to light a unique complex Macedonian tomb, 4.5 m wide and 24 m long with a six-meter-high dome that covers the entire monument. The tomb contains four spaces separated from each other with three decorated partition walls. The spaces had been filled to the ceiling with a mixture of sand and earth. The first two partition walls have a protective wall in front of them. In the first room, entrance with 16 steps leads from the height of the surrounding wall to the partition wall that has two sculpted headless Sphinxes face each other, made of Thasian marble, in the lintel.

Parts of the marble wings as well as the insert head of the eastern Sphinx were found inside. With the removal of the first wall that existed under the base of the Sphinx, the upper segment of a marble door-frame, in imitation of an Ionic architrave, was revealed. The entire facade of the tomb is a remarkably original composition in comparison to the architec-

ture of the Macedonian tombs, of the last quarter of the 4th c. BC, with decoration that mimics the wider marble surrounding wall. In front of the wall there is a pebbled floor with geometric decoration.

A second partition wall was revealed 6 m away from the first one. It has a marble epistyle decorated with rosettes, held up by two marble Caryatids of excellent workmanships, which stand on pedestals made of Thasian marble. The hair of the Caryatids, which falls to their shoulders, is curled and tied back with a ribbon. They have red earrings and they are wearing a sleeved himation.

A second wall, similar to the first one, was protecting them, while there was a marbled floor in front of them. A pebbled floor, 4.5 m wide and 3 m long, which stretched to the threshold of the marble door of the tomb, was discovered behind the Caryatids. Persephone's abduction by Hades is portrayed as a central representation and is surrounded by a decorative frame of double meander, squares and running spiral. The pebbles of the floor are white, black, yellow and red (the Macedonian four-colour technique of the 4th c. BC). The representation stands out for the excellent art of depicting the details of the characteristics of both the people and the horses, as well as for the harmony of colors.

To the north of the mosaic, a threshold with two marble shutters leads to the fourth room, the main burial chamber, which was found quite disturbed, where a large box-shaped tomb was revealed. The "universal" Macedonian burial complex at Kastas (a. the monumental burial surrounding wall, b. the Lion, a symbol of bravery and c. the complex Macedonian tomb) was constructed by the architect Deinokrates, under Alexander the Great's order, with the largest quantity of imported marble from Thasos used in Macedonia in the last quarter of the 4th c. BC.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΝΙΓΔΕΛΗΣ

Η ΕΡΗΜΩΣΗ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ ΤΟΝ 1^ο αι. π.Χ.: ΜΥΘΟΣ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ;

Ο 1^{ος} αι. π.Χ. υπήρξε για τη Μακεδονία, μια δύσκολη περίοδος. Στις διαρκείς βαρβαρικές επιδρομές που είχαν ξεκινήσει τις τελευταίες δεκαετίες του 2^{ου} αι. και εξακολούθησαν σε όλη τη διάρκειά του ήρθαν να προστεθούν η κατάληψή της από τις δυνάμεις του Μιθριδάτη επί ένα περίπου έτος και κυρίως οι δύο εμφύλιοι Ρωμαϊκοί πόλεμοι ανάμεσα στον Καίσαρα και τον Πομπηίο αφενός, τους «ελευθερωτές» και τους Αντώνιο και Οκταβιανό αφετέρου¹. Οι ακριβείς επιπτώσεις που είχαν αυτά τα αλληπάλληλα πλήγματα στην κοινωνική και οικονομική ζωή των πόλεων της Μακεδονίας παραμένουν ακόμη ζητούμενο της έρευνας παρά τις σύντομες αναφορές που γίνονται σε αυτές σε γενικά έργα. Για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου απαιτούνται προεργασίες για επιμέρους πόλεις της Μακεδονίας, που θα όφειλαν να αξιοποιούν -όπου φυσικά τούτο είναι εφικτό- τις νέες και παλαιές επιγραφικές μαρτυρίες αλλά και τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα. Τέτοιου είδους προσεκτικές και τεκμηριωμένες μελέτες θα μας απάλλασαν από αστήριχτες και υπερβολικές απόψεις που διατυπώνονται κατά καιρούς, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της Αμφίπολης που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσης εργασίας.

I

Η ιστορία της πόλης τον 1^ο αι. π.Χ. και οι ενδεχόμενες καταστροφικές συνέπειες που υπέστη κατά τη διάρκεια αυτής της ταραχώδους εποχής απασχόλησαν την έρευνα για πρώτη φορά μόλις στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Ήταν το 1940 όταν ο Γέωργιος Μπακαλάκης με αφορμή θρακικά ονόματα χαραγμένα πάνω σε αρχιτεκτονικά μέλη της ελληνιστικής εποχής τα οποία είχαν βρεθεί σε κατεστραμμένο φράγμα του Στρυμόνα (χρονολογούμενο μετά την εποχή του Καρακάλλα) αποπει-

---

1. Για την ιστορία της Μακεδονίας κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αι. π.Χ. βλ. F. Papazoglou, "Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine", *ANRW II* 7, 1 (1979) 316-325.

ράθηκε να ερμηνεύσει την παρουσία τους. Κατ' αυτόν τα ονόματα έπρεπε να συνδεθούν με την καταστροφική δράση των βαρβαρικών φύλων στη περιοχή περί τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.² τα οποία σύμφωνα με τον κικερώνειο λίβελο εναντίον του Καλπούρνιου Πείσωνα, διοικητή της επαρχίας της Μακεδονίας μεταξύ των ετών 57-55 π.Χ., έφτασαν ως και τις πόλεις επί της Εγνατίας οδού³. Στα ονόματα αυτά ο Μπακαλάκης είδε μάλιστα τα ονόματα «αρχηγών ή ομαδαρχών» των Θρακών που κατέστρεψαν τα κτήρια επί των οποίων ήσαν γραμμένα⁴. Επιβεβαίωση της ολοσχερούς καταστροφής της πόλης συνιστούσε κατά τον ίδιο το επίγραμμα του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέως (fl. 20 π.Χ.) σύμφωνα με το οποίο την εποχή του μόνον ίχνη του περιφημιου ναού της Ταυροπόλου Αρτέμιδος και ο Στρυμόνας θύμιζαν την παλαιά ένδοξη αθηναϊκή αποικία⁵. Το παραπάνω συμπέρασμα προέκυπτε κατά τον Μπακαλάκη: α) από το ότι καμία άλλη εχθρική δράση Θρακών στην περιοχή εναντίον Ρωμαίων δεν μαρτυρείται από τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. ως και την εποχή του Καρακάλλα, β) ότι τα ονόματα των χαραγμάτων ήταν στην πλειονότητά τους καθαρά θρακικά και όχι ανάμεικτα με λατινικά και γ) επειδή τα χαράγματα ήταν δυνατόν να χρονολογηθούν περί τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ.⁶

Απόψεις περί εκτεταμένης καταστροφής της Αμφίπολης και μάλι-

2. Βλ. Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά Χαράγματα εκ του παρά την Αμφίπολιν Φράγματος του Στρυμόνος», *Θρακικά* 13 (1940) 3-30 [= *Οίνος Ισμαρικός. Μικρά Μελετήματα του καθηγητή Γεωργίου Μπακαλάκη. Τιμητικός τόμος Α΄*, Θεσσαλονίκη 1990, 121-148] και G. Bakalakis, "The Classical Bridge at Amphipolis", *AJA* 74 (1970) 289-291.

3. *In Pisonem* 17, 40: quod si non tuis nefariis in hunc ordinem contumeliis in perpetuum tibi curiam praeclusisses, quid tandem erat actum aut gestum in tua provincia de quo ad senatum cum gratulatione aliqua scribi abs te oporteret? Vexatio Macedoniae, an oppidorum turpis amissio, an sociorum direptio, an agrorum depopulatio, an munitio Thessalonicae, an obsessio militaris viae, an exercitus nostri interitus ferro, fame, frigore, pestilentia? tu veroqui ad senatum nihil scripseris, ut in urbe nequior inventus es quam Gabinius, sic in provincia paulo tamen quam ille demissio.

4. Μπακαλάκης, *ό.π.* 30 και Bakalakis, *ό.π.* 290.

5. Βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 30 και Bakalakis, *ό.π.* 290.

290. Το επίγραμμα ΠΑ, VII 705 έχει ως εξής: *Στρυμόνι και μεγάλω πεποτισμένω Έλλησπόντω / ήριόν Ήδωνής Φυλλίδος, Αμφίπολι, λοιπά τοι Αιθιοπίης Βαυβρωνίδος ίχνια νηοῦ / μίμνει και ποταμοῦ τάμφομάχητον ὕδωρ, / την δέ ποτ' Αιγείδαις μεγάλην ἔριν ὡς ἀλιανθές / τρυχος ἐπ' ἀμφοτέραις δερκόμεθ' ήόσιν*, πρβλ. A. S. Gow - D. L. Page (εκδ.), *The Greek Anthology: the Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams*, Cambridge 1968, vol. I, 42 και 58-59. Ο Μπακαλάκης, *ό.π.* και Bakalakis, *ό.π.* κάνει λόγο εσφαλμένα για «sacred bulidings».

6. Βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 30 and Bakalakis, *ό.π.* 290. Σε ό,τι αφορά το σχήμα των γραμμάτων των graffiti ο Μπακαλάκης συμβουλευτήκε τον Charles Edson ο οποίος την εποχή εκείνη προετοίμαζε το corpus των επιγραφών της Μακεδονίας, βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 32 σημ. 1.

στα ήδη από τις αρχές περίπου του 1^{ου} αι. π.Χ. διατύπωσε είκοσι χρόνια αργότερα ο Carl Schuler⁷. Ο τελευταίος προσπαθώντας να επαναχρονολογήσει τη χαμένη σήμερα τιμητική επιγραφή της πόλης για τον Γναίο Δομίτιο Γναίου υιό Αινόβαρβο το 167 π.Χ. κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «there is good reason to believe that Amphipolis was in ruins for the most part of the first century B.C.». Ο ίδιος θεώρησε μάλιστα ότι την περίοδο των εμφυλίων πολέμων οι αναφορές του Καίσαρα και του Αππιανού βεβαιώνουν ότι η Αμφίπολη ήταν «an uninhabited ... site»⁸. Και ο Schuler, όπως και ο Μπακαλάκης, αποδέχθηκε την εικόνα της ολοσχερούς καταστροφής της πόλης ως τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. με βάση το προαναφερθέν επίγραμμα του Αντιπάτρου. Όσο για τους λόγους που την οδήγησαν στην ερήμωση, αυτοί θα πρέπει να ήταν πρώτα-πρώτα μία πιθανή καταστροφή της από τις δυνάμεις του Μιθριδάτη λόγω της κατάληψης της πόλης το 87 π.Χ. από τον Ταξίλη⁹. Ο Schuler παρέπεμπε μάλιστα στην άποψη του Μπακαλάκη συνδέοντάς την όχι με τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. αλλά με τη παρουσία των Μιθριδατικών δυνάμεων, χωρίς να δικαιολογεί την επαναχρονολόγηση. Κατά τον ίδιο στους λόγους της καταστροφής της πόλης θα έπρεπε να προστεθεί η πιθανή καταστροφική δράση των βαρβαρικών φύλων τα χρόνια της εποχής του Καλπούρνιου Πείσωνα.

Οι απόψεις του Schuler (όχι όμως και του Μπακαλάκη) αμφισβητήθηκαν από την Fanoula Papazoglou η οποία παρατήρησε ότι όποιες και αν ήταν οι επιπτώσεις των γεγονότων που έζησε η περιοχή, οι γραμματειακές πηγές δεν επιτρέπουν να μιλούμε για πλήρη καταστροφή της Αμφίπολης¹⁰. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε ύστερα από κριτική ανάγνωση των διαθέσιμων γραμματειακών πηγών, τη σημασία ορισμένων εκ των οποίων είχε παραγνωρίσει ο Schuler, με σημαντικότερο το χωρίο του *De bello civili* του Καίσαρα. Το χωρίο αφορά τα γεγονότα που ακολούθησαν την ήττα του Πομπηίου στη Φάρσαλο το 48 π.Χ. Σύμφωνα με αυτό ο τελευταίος είχε φροντίσει να εκδοθεί στην Αμφίπολη διάταγμα

7. C. Schuler, "The Macedonian Politarchs", *CPh* 55 (1960) 90-100.

8. Schuler, *ό.π.* 96. - Παρά την επιχειρηματολογία του Schuler, η χρονολόγηση της επιγραφής P. Perdrizet, *BCH* XVIII (1894) 419-423, αρ. 2 = *SEG* XXIV 580 με την οποία οι Αμφιπολίτες απονέμουν τιμές στον Ρωμαίο αξιωματούχο παραμένει αμφιλεγόμενη.

9. Μέμων *FGrHist* 434 fr. 352, 22 (32, 12): *Συχνῶν δὲ παρατάξεων συνισταμένων, ἐν αἷς τὸ πλεῖον εἶχον οἱ Ποντικοί, καὶ συμμεταβαλλομένων τῶν πραγμάτων τοῖς κατορθουμένοις, ἔνδεια τοῖς βασιλικοῖς τῆς διαίτης ἐπέστη, ἀσώτως τε πρὸς ταύτην διακειμένοις καὶ ταμιεύειν τὰ κτηθέντα μὴ ἐπισταμένοις. καὶ εἰς συμφορῶν ἂν ἐξέπεσον τὴν ἐσχάτην εἰ μὴ Ταξιλλῆς Ἀμφίπολιν ἐλὼν, καὶ διὰ ταῦτα τῆς Μακεδονίας πρὸς αὐτὸν μεταβαλλομένης, ἐκεῖθεν τὴν ἀφθονίαν ἐχορήγησε τῶν ἐπιτηδείων.*

10. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (*BCH Suppl.* XVI), Athènes 1988, 392-397.

για τη στρατολόγηση των νέων της επαρχίας, ανεξάρτητα από το αν ήσαν Έλληνες ή Ρωμαίοι πολίτες. Μετά την άφιξη του στην πόλη κάλεσε τους φίλους του και συγκέντρωσε τα απαραίτητα για τη φυγή του χρήματα¹¹. Όπως ορθά παρατήρησε η Παραζογλου, ο Πομπήσιος δεν θα επέλεγε μια ερημωμένη πόλη για να ζητήσει βοήθεια. Θα πρόσθετα ότι η δημοσιοποίηση του διατάγματος -ανεξάρτητα από το ποιες ήταν οι πραγματικές προθέσεις του Πομπηίου, δηλ. παραπλάνηση του αντιπάλου ή οργάνωση νέου στρατιωτικού σχεδίου άμυνας της Μακεδονίας- για να καταστεί πιστευτή, θα έπρεπε να γίνει σε ένα αστικό κέντρο με επαρκή πληθυσμό, όπως η Αμφίπολη, και όχι σε μία ακατοίκητη αλλά στρατηγική θέση. Η ίδια παρατήρηση ισχύει άλλωστε για τον επόμενο εμφύλιο πόλεμο, όταν ο Μάρκος Αντώνιος λίγο πριν τη μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.) χρησιμοποίησε την πόλη για τον ανεφοδιασμό των λεγεώνων του¹². Στις πηγές που υποστηρίζουν τη συνέχιση της ζωής στην Αμφίπολη το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. η Παραζογλου συμπεριέλαβε επίσης μία επιγραφή από τη Σαμοθράκη του 37 π.Χ. όπου μεταξύ των μυστών που επισκέφθηκαν το μεγάλο ιερό των Καβείρων συμπεριλαμβάνονται και τέσσερις Αμφιπολίτες με τους απελευθέρους τους¹³. Η επιχειρηματολο-

11. Caesar, *De Bello Civili* III, 102, 1-5: Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. erat editum Pompei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus conrogata cognitoque Caesaris adventu ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit.

12. Άππιαν., Έμφ. 4, 107: Οί μὲν δὴ χαίροντες τῷ χωρίῳ τὰ στρατόπεδα ὠχύρουν, Ἀντώνιος δὲ ὄδευε μὲν σὺν τῷ στρατῷ μετ' ἐπειξεως, τὴν Ἀμφίπολιν ἐθέλων ἐς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς μάχης προλαβεῖν, ὡς δὲ αὐτὴν εὗρεν ὠχυρωμένην οἱ πρὸς τῶν ἀμφὶ τὸν Νωρβανόν, ἦσθη καὶ τὴν παρασκευὴν ἐν αὐτῇ κατέλιπε μεθ' ἐνὸς τέλους, οὗ Πινάριος ἠγεῖτο, αὐτὸς δὲ μάλα θρασέως πολὺν προελθὼν ἐστρατοπέδευεν ἐν τῷ πεδίῳ, σταδίους ὀκτὼ μόνους ἀποσχὼν ἀπὸ τῶν πολεμίων. καὶ εὐθὺς ἦν κατάδηλος ἡ τῶν στρατοπέδων ἐλάττωσις τε καὶ πλεονεξία. οἱ μὲν γὰρ ἦσαν ἐπὶ κολωνῶ, οἱ δὲ ἐν πεδίῳ, καὶ οἱ μὲν ἐξυλεύοντο ἀπὸ τῶν ὀρῶν, οἱ δ' ἀπὸ τοῦ ἔλους καὶ ὑδρεύοντο οἱ μὲν ἐκ ποταμοῦ, οἱ δὲ ἐκ φρεάτων ὧν αὐτίκα ὠρωρύχεισαν τὴν τε ἀγορὰν οἱ μὲν ἀπ' ὀλίγων σταδίων ἐπήγοντο ἐκ Θάσου, οἱ δὲ ἀπὸ πενήκοντα καὶ τριακοσίων ἐξ Ἀμφιπόλεως.

13. Βλ. N. M. Dimitrova, *Theoroi and initiates in Samothrace. The Epigraphic Evidence (Hesperia Supplement 37)*, 2008 αρ. 37 [Ἐπὶ βασιλέωσ] / [Ἄν]τιμέδοντος τοῦ[...]-/λείδου^{vac}. ἀγορανομοῦ[ν]τος] / Φιλεταίρου τοῦ Δημητρίου[υ] // ὡς δὲ Μακεδόνες ἄγονοισιν / ἔτους ἁ' κ'αὶ .] καὶ ρ', μηνὸς / Ἄρτεμισίου^{vac}. / μύσται εὐσεβεῖς ... // Ἀμφιπολίτα[ι] / [Γ]λανκίας Ἀπολλοδώρου, / Κλεοπάτρα Θεοδότου, / Γλανκίας Γλανκίου Διο//νύσιος, Μαντάς, ἀπελεύθε[ρ]ου Βίθου Γλανκίου, Κότυς / Γλανκίου, Ἀπολλώνιος Γλαυ/[κ]ίου, Μητροδωρος Βίθου, // [Ἀ]θηνίων Βίθου^{vac}.

γία της Παπαζογλου είναι είναι κατά τη γνώμη μου δικαιολογημένη και μπορεί να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο με πρόσφατα επιγραφικά ευρήματα που φωτίζουν όψεις της κοινωνικής ζωής της πόλης. Σχηματίζεται έτσι μια εικόνα αισθητά διαφοροποιημένη σε σχέση με αυτήν της κατεστραμμένης πόλης που υποστηρίζεται ακόμη και σήμερα από ένα μέρος των τοπικών αρχαιολόγων οι οποίοι στηρίζονται στις απόψεις του Μπακαλάκη και Schuller. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

II

Η πρώτη επίμαχη περίοδος στην οποία θα μπορούσε θεωρητικά να συμβεί μία καταστροφή της πόλης, υπόθεση που υιοθετεί όπως είδαμε παραπάνω ο Schuller, είναι εκείνη της κατάληψης της από τις δυνάμεις του Μιθριδάτη. Δικαιολογείται όμως μια τέτοια καταστροφή μεταξύ των ετών 87-86 π.Χ. που διήρκεσε η κατάληψη έως την ανακατάληψή της από τον Σύλλα το 86 π.Χ.; Δύο επακριβώς χρονολογημένες επιγραφές δείχνουν μία τελείως διαφορετική εικόνα. Πρόκειται για ισάριθμες τιμητικές επιγραφές που ανήγειρε κάποιος κοινὸν τῶν τεχνιτῶν από τις οποίες πληροφορούμαστε ότι τούτο τίμησε με στέφανο τους ιερείς της Αθηνάς την πρώτη φορά το έτος θ και ν', δηλ. το 90/89 π.Χ.¹⁴, και τη δεύτερη το έτος δ και ξ', δηλ. το 85/84 π.Χ.¹⁵, αμφότερες της μακεδονικής χρονολογικής περιόδου. Σύμφωνα με τους εκδότες η απονομή τιμών στους ιερείς της Αθηνάς από το κοινὸν τῶν τεχνιτῶν θα πρέπει να ενταχθεί στην δραστηριοποίηση των μελών του στην Αμφίπολη και να ερμηνευθεί ως έκφραση ευγνωμοσύνης, επειδή οι ιερείς ως διοργανωτές (πιθανόν με την ιδιότητα αγωνοθετών) τους κάλεσαν να συμμετάσχουν σε αγώνες που περιλάμβανε η (μάλλον ετήσια) εορτή της Αθηνάς¹⁶. Όσον αφορά το ερώτημα της ταυτότητας του κοινού, μολονότι η απουσία οποιουδήποτε (τοπικού ή άλλου) προσδιορισμού στο τίτλο του καθιστά μία βέβαιη απάντηση αδύνατη, το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για Διονυσιακούς τεχνίτες. Οι πιθανές ερμηνείες είναι τρεις: α) είτε

14. L. D'Amore - M. Mari, "Technitai, sacerdoti di Atena e atleti ad Anfipoli nel I secolo A.C.", *MedAnt* 16.1 (2013) 223-256 (= *SEG* XLVIII 716 ter = *SEG* LXIII 418) Ἔτους θ και ν' τὸ κοινὸν / τῶν τεχνιτῶν ἔστεφάνωσε τοὺς / ἱερεῖς τῆς Ἀθηνᾶς Φιλῶξενον Περιγένου, Εὐφρόσυνον(ν) Νικάνορος, Μάρκον // Ἄμπιον Ἀλέξανδρον, Μαίνιον Φιλονίκου / [ ] οἱ συνιερεῖς στεφανοῦσιν ^{vac} / ^{vv} Εὐφρόσυνον Νικάνορος ^{vac} / ^{vv} Φιλῶξενον Περιγένου.

15. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, "Κοινὸν Τεχνιτῶν στην Αμφίπολη", στο Σ. Πινατόγλου - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου (εκδ.), *Νάματα. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, Θεσσαλονίκη 2011, 235-247 (= *SEG* LXI 485): [Ἔ]τους · δ' και ξ'./[Τ]ὸ κοινὸν τῶν τεχνιτῶν / ἔστεφάνωσεν τοὺς ἱε/ρεῖς τῆς Ἀθηνᾶς Μάρκον // Καικέλιον Σωτᾶν, Πόπλιον / [Κ]ορνήλιον / Σωτήριον / Ὀλυμπιόδωρον Πυθοδώρου, / [---^{ca 7-8}--]ν Καικέλιον // [---^{ca 9-10}-----] Μένανδρον / [---^{ca 9-10} ----] ωρος.

16. Για την περιοδικότητα της εορτής βλ. συζήτηση στο D'Amore - Mari, *ό.π.* 253.

δηλ. πρόκειται για μία περιφερειακή ένωση του κοινού των περι τον Διόνυσον τεχνιτών της Νεμέας και του Ισθμού με πιθανή έδρα το Δίον (κοιμήδον τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν)/[ἐξ Ἴσθμοῦ καὶ Νεμέας καὶ Πιερίας;] και τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν εἰς Ἴσθμὸν καὶ Νεμέαν] καὶ Πιερίαν συντελούμετων] /... τέλους του 3^{ου} και του β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα)¹⁷, είτε β) για τη σύνοδο των τεχνιτών της Αθήνας (σύνοδος τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν τῶν ἐν Ἀθήναις)¹⁸, είτε γ) για τη σύνοδο των τεχνιτών της Ιωνίας και του Ελληνσπόντου¹⁹. Λιγότερο πιθανόν είναι το κοινό να είναι ένα κοινὸν τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν οἰκουμενικῆς ἐμβέλειας (βλ. π.χ. σύνοδος τῶν ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἱερονικῶν και στεφανιτῶν, χωρίς αναφορά σε περι τον Διόνυσον τεχνίτες), λόγω της όψιμης εμφάνισης αυτού του είδους των κοινών (β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.)²⁰.

Ανεξάρτητα από την ταυτότητα των τεχνιτών η νεότερη τιμητική επιγραφή δείχνει ότι ένας μόλις χρόνο μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Μιθριδάτη η Αμφίπολη όχι μόνον δεν ήταν ένας ερειπιώνας, αλλά ότι ήταν μία πόλη που μπορούσε να συνεχίζει να διοργανώνει τις εορτές της, όπως αυτή προς τιμήν της Αθηνάς. Σε αυτές περιλαμβάνονταν θυμελικοί, σκηνικοί και πιθανόν γυμνικοί αγώνες, όπως συνάγεται από κατάλογο νικητών σε διάφορους αγώνες ανδρών και παιδών που σώθηκε στην αρχαιότερη μαρτυρία²¹. Συγκρίνοντας τις δύο τιμητικές επιγραφές διαπιστώνει βέβαια κανείς μια μικρή διαφορά ως προς τον αριθμό των ιερέων από τέσσερις σε πέντε ή έξι, αύξηση που μάλλον ανατανακλά την ανάγκη για κατανομή των οικονομικών βαρών σε περισσότερα πρόσωπα, αλλά η εικόνα μιας πόλης που συνεχίζει την κοινωνική ζωή της κάθε άλλο παρά μεταβάλλεται. Ενδιαφέρον από δημογραφική άποψη παρουσιάζει η μελέτη των ονομάτων των ιερέων. Τέσσερις από τους εννέα ή δέκα ιερείς, ήτοι οι *Μάρκος Ἄμπιος Ἀλέξανδρος*, *Μάρκος Καικέλιος Σωτᾶς*, *Πόπλιος [Κ]ορνήλιος Σωτήριχος* και [---⁷⁻⁸--] *Καικέλιος* [----], είναι Ρωμαίοι πολίτες, ίσως απελευθεροί (βλ. ελληνικά cognomina), και ένας ο *Μαίνιος Φιλονίκου*, τέκνο μεικτού γάμου ανάμεσα σε Ρωμαία και Έλληνα. Για τους Καικίλιο και Κορνήλιο, λόγω των ονομάτων γένους που φέρουν, θα μπορούσε κανείς να τους συνδέσει

17. Βλ. *IG XI 4, 1059* (300-250 π.Χ.) και *IG VII, 2486* (αχρονολόγητη) αντίστοιχα.

18. Βλ. *IG II 2 1134* (117/116 π.Χ.).

19. Βλ. π.χ. *IG XI 4, 1061* (172-167 π.Χ.) and *IG XII 4, 124* (150-100 π.Χ.).

20. Για τις ερμηνείες που αναφέρονται παραπάνω σχετικά με την ταυτότητα του κοινού καθώς επίσης και τις σχετικές μαρτυρίες στις οποίες στηρίζονται βλ. την διεξοδική συζήτηση στο Κουκούλη Χρυσανθάκη, *ό.π.* 241-245.

21. Για το κείμενο βλ. *SEG LXIII 418* και για το υπομνηματισμό του βλ. D'Amore - Mari, *ό.π.* 229, 234-236.

με επιχειρηματικά συμφέροντα εκπροσώπων μεγάλων γενών που έδρασαν στη Μακεδονία²². Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως και τα δύο άλλα αμάρτυρα μέχρι στιγμής στη Μακεδονία gentilicia, αυτά των Maenii και Ambii²³: το πρώτο εκπροσωπείται στη Χαλκίδα (Εύβοια), σε ένα κατάλογο του γυμνασίου που χρονολογείται το 25 π.Χ.²⁴, και το δεύτερο σε επιγραφές της Δήλου χρονολογούμενες στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και μετά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο αντίστοιχα²⁵. Είναι πολύ πιθανόν οι Αμφιπολίτες ιερείς να ανήκουν σε γένη που συγκροτούσαν ναυτικά εμπορικά δίκτυα ανάμεσα στην ανατολική Μακεδονία και το κεντρικό Αιγαίο, κυρίως τη Δήλο, το μεγάλο διακοσμητικό εμπορικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου. Οι έμποροι αυτοί στην αρχή περιορισμένα και μετά την καταστροφή της Δήλου (69 π.Χ. και εξής) μαζικά, εγκαταστάθηκαν στη Αμφίπολη, όπως συνέβη με άλλους έμπορους της Δήλου που μετακινήθηκαν στην Θεσσαλονίκη²⁶. Τέλος μια υπόθεση σχετικά με την ποικιλία των ασχολιών τους μας επιτρέπει η περίπτωση του ιερέα *Μάρκου Καικέλιου Σωτᾶ* σε ανάθημα του οποίου προς τους Καβείρους της Σαμοθράκης αναφέρεται ως *χαλκεύς*²⁷: δεν θα ήταν υπερβολή με βάση το επαγγελματικό του να υποθέσουμε πως η δραστηριότητά του στην περιοχή συνδεόταν κατά κάποιο τρόπο με τα μεταλλεία του Παγγαίου και την παραγωγή τους.

22. Για τις επιγραφικές μαρτυρίες τις σχετικές με την δράση των *Caecilii* και *Cornelii* στη Μακεδονία βλ. A. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names* (Μελετήματα 46), Athens 2006 αρ. 110 και αρ. 165 αντίστοιχα.

23. Η Tataki, *ό.π.* αρ. 34 και 322 αντίστοιχα αναφέρεται στη SEG XLVIII 716 ter που στην πραγματικότητα είναι η πρώτη έκδοση της επιγραφής SEG LXIII 418.

24. Βλ. IG XII 9, 916 στ. 25 όπου εμφανίζεται κάποιος Πόπλιος Μαΐνιος Λενκίου. Για τον κατάλογο και τη σημασία του βλ. Ν. Γιαννακόπουλος, *Θεσμοί και λειτουργία των πόλεων της Εύβοιας κατά τους ελληνοιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη 2012, 213-219.

25. Βλ. την αναθηματική επιγραφή ID 1754 l. 14 (τέλη 2^{ου} αι. π.Χ.), όπου αναφέρεται κάποιος *Decimus Ampius Quintus L., magister* ενός συλλόγου. Βλ. επίσης ID 2612 l. 13, όπου εμφανίζεται το ίδιο πρόσωπο μεταξύ των *negotiatores* που συνέβαλαν οικονομικά στην αποκατάσταση της αγοράς του νησιού μετά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο.

26. Για τους Italicis της Θεσσαλονίκης τους προερχόμενους από τη Δήλο, βλ. A. Rizakis, "L'émigration romaine en Macédoine et la communauté marchandise de Thessalonique: perspectives économiques et sociales", στο Ch. Müller - Cl. Hasenohr (εκδ.), *Les Italiens dans le Monde Grec IIe siècle av. J. C. - Ier siècle ap. J. C. Circulation, Activités, Intégration. Actes de la Table Ronde. Ecole Normale Supérieure, Paris 14-16 Mai 1998* (BCH Supplément 41), Paris 2002, 129 και για εκείνους που προέρχονταν από τη Χαλκίδα βλ. Π. Νύγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, Θεσσαλονίκη 2006, 270-272.

27. Βλ. P. Collart - P. Devambez, BCH 55 (1931) 179/180 αρ. 8 = X. Κονκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.* 239-240 = R. S. Ascough - Ph. A. Harland - J. S. Kloppenborg, *Associations in the Greco-Roman World: A Sourcebook*, Berlin 2012, 37 αρ. 34: *Μ(ἄρκος)Καικέλιος / Σωτᾶς ὁ χαλκεύς / ἀπὸ τῆς τέχνης / Θεοῖς Μεγάλοις // τοῖς ἐν Σαμοθράκῃ.*

Η εικόνα αυτής της ενσωματωμένης στο περιβάλλον της πόλης κοινότητας των Ιταλών εμπόρων αναδύεται και από μία άλλη μαρτυρία. Πρόκειται για μια επιγραφή με την οποία κάποιος ιερέας ονόματι Απολλόδωρος μαζί με τους *ὑπόστολους* τιμά το 68/7 π.Χ., δηλ. δεκαοκτώ χρόνια μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Μιθριδάτη, τον Αύλο Ανθέστιο, επειδή άσκησε καλώς το αξίωμα του *τριηράρχου*²⁸. Ὑπόστολοι και τριηραρχος δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι η επιγραφή συνδέεται με τη λατρεία της Ίσιδος. Ο τριηραρχος ασκούσε τα καθήκοντά του κατά τη διάρκεια της εορτής των Πλοιαφείων / *Navigium Isidis* που σηματοδοτούσε την έναρξη της ναυσιπλοΐας την άνοιξη. Ο *Aruleius, Metam. XI 9-11* μας πληροφορεί ότι κατά τη διάρκειά της ένα νέο (;) πλοιάριο αφιερωμένο στην Ίσιδα και ιδιαίτερα στολισμένο καθελκυσόταν στη θάλασσα²⁹. Αν και τα καθήκοντα των τριηραρχών δεν παραδίδονται ρητά σε καμία από τις μαρτυρίες μας, σύγχρονοι μελετητές όπως ο *Bricault* πιστεύουν ότι οι πιστοί που εκλέγονταν στο αξίωμα κυβερνούσαν το πλοίο κατά την καθέλκυσή του και κατά πάσα πιθανότητα οργάνωναν με δικά τους έξοδα την τελετή (συμπεριλαμβανομένου του στολισματός του)³⁰. Όσο για τους υπόστολους σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία (*Malaise*) επρόκειτο για διακεκριμένα πρόσωπα της λατρείας, οργανωμένα σε σύλλογο, που έπαιρναν την ονομασία τους από το ότι ήταν ζωσμένοι με λευκό λινό ύφασμα από το στήθος ως τα πόδια, το οποίο άφηνε ακάλυπτους τους ώμους και το άνω τμήμα του κορμιού τους³¹. Υπό την έννοια αυτή μπορεί να ταυτιστούν με τους *antistites sacrorum* που έφεραν τα τελετουργικά αντικείμενα κατά την πομπή των Πλοιαφείων (βλ. *Aruleius, Metam. XI 10*) και απεικονίζονται στη ζωγραφική πόλεων της Ιταλίας (*Πομπηία, Herculanium,*

28. Βλ. Chr. Veligianni, "Hypostoloi und Trierarchos auf einer neuen Inschrift aus Amphipolis", *ZPE* 62 (1986) 241-246 (*SEG XXXVI 583 Bull. ép.* 1988, 346-1990, 490) = L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (Memoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres)*, Paris 2005, 113/0908 [πρβλ. L. Bricault, "RICIS Suppl. I", in: L. Bricault (dir.), *Bibliotheca Isiaca I* 2008, 85 φωτ.] = R. Veymiers, "Les cultes isiaques à Amphipolis. Membra disjecta (IIIe s. av. J.-C. - IIIe s. apr. J.-C.)", *BCH* 133 (2009) 485-489 και 515 αρ. 5 εικ. 8: Ἐτους ἄ καὶ {π}π' / Ἀπολλόδωρος ὁ ἱε/ρεὺς καὶ οἱ ὑπόστολοι / στεφανοῦσιν Ἀὔλον // Ἀνθέστιον τριηραρχή/σαντα καλῶς.

29. Βλ. *Metam. XI, 9-11* και 16-17.

30. Βλ. L. Bricault, *Isis, dame des flots (Aegyptiaca laodicensia)*, Liege 2006, 147-148.

31. Ακολουθώ την ερμηνεία της M. *Malaise*, "Les hypostoles: un titre isiaque, sa significataion et sa traduction iconographique", *CE* 82 (2007) 302-322, ιδιαίτερα 303, 306-307, 318. Για μία επισκόπηση των διαφορετικών ερμηνειών που προτάθηκαν σχετικά με τον όρο βλ. Veymiers, *ό.π.* 487-489 and S. Kravaritou, "Isiac Cults, Civic Priesthood and Social Elite in Hellenistic Demetrias (Thessaly): Note on *IG IX 2, 1107 b (RICIS 112/0703)* and beyond", *Τεκμήρια* 12 (2013-2014) 210-212.

Palestrina)³². Για τους σκοπούς του επιχειρήματος που υποστηρίζεται εδώ ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο είναι η τέλεση των Πλοιαφειών που δείχνει το μέγεθος και τη σημασία όχι μόνον της λατρείας των Αιγυπτιακών θεών αλλά και έμμεσα του εμπορίου στην Αμφίπολη³³.

Οι τρεις επιγραφές που παρουσιάστηκαν ως εδώ συνδεδεμένες με την πληροφορία του *De bello Civili* για την οποία κάναμε λόγο παραπάνω δείχνουν την συνεχή παρουσία στην πόλη μιας ιταλικής κοινότητας στο πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. Η εκλογή μάλιστα μελών της στο αξίωμα των ιερέων της Αθηνάς το 90/89 π.Χ. αποδεικνύει ότι η κοινότητα αυτή είχε σχηματισθεί χωρίς αμφιβολία κάποια χρόνια πριν από το Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο, παρά το ότι η έρευνα συνηθίζει να χρονολογεί τις μαζικές εγκαταστάσεις Ιταλών *negotiatores* στη Μακεδονία μετά από αυτόν³⁴. Είναι προφανές ότι το ενδιαφέρον των Ιταλών επιχειρηματιών για μόνιμη εγκατάσταση στην Αμφίπολη θα πρέπει να προσέλκυσαν οι ιδιαίτερες πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιοχής και η σημαντική γεωπολιτική θέση της, πάνω σε σημαντικούς οδικούς και υδάτινους άξονες που εξασφάλιζαν τη διασύνδεση με σημαντικά κέντρα του αιγαιακού κόσμου αλλά και την βαλκανική ενδοχώρα. Το ανάγλυφο του σωματέμπορου Αύλου Καπρεΐλιου Τιμόθεου και οι τιμητικές επιγραφές για τα μέλη της τελευταίας δυναστείας των Θρακών βασιλέων που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 1^ο αι. μ.Χ. αφήνουν να εννοηθεί ο πολυδύναμος χαρακτήρας των οικονομικών δραστηριοτήτων που μπορούσαν να αναπτύξουν δυνητικά οι εγκαταστημένοι στην Αμφίπολη Ιταλοί έμποροι³⁵.

32. Βλ. Apuleius, *Metam.* XI, 10 *antistites sacrorum proceres illi, qui candido linteamine cinctum pectoralem adusque vestigia stricti iniecti potentissimorum deum proferebant insignis exuvias*. Βλ. επίσης Malaise, *ό.π.* 309-316 για την εικονογραφία των *antistites*.

33. Βλ. Apuleius, *Metam.* XI 16 που αναφέρει ότι ευχή για επιτυχή ναυσιπλοΐα κατά τη διάρκεια της νέας περιόδου ήταν κεντημένη στα πανί του καραβιού της τελετής (*vae litterae votum instaurabant de novi commeatus prospera navigatione*). Ο ίδιος αναφέρεται επίσης στις ευχές που διάβαζαν οι άρχοντες της εορτής υπέρ υγείας του Αυτοκράτορα, της Συγκλήτου και του Ρωμαϊκού Λαού καθώς επίσης των πληρωμάτων που έπλεαν στα χωρικά ύδατα της αυτοκρατορίας, βλ. *ibid.* XI, 17: *vota principimagno senatuique ... totoque Romano populo, nauticis navibusque, quae sub imperio mundi nostratis reguntur*.

34. Βλ. π.χ. Rizakis, *ό.π.* 113-114.

35. Για την επιγραφή του Αύλου Καπρεΐλιου Τιμόθεου βλ. J. Roger, "Inscriptions de la région du Strymon", *RA* 24 (1945) 49-51 αρ. 3εικ. 8 (*SEG* XXVIII 537: *Année épigr.* 1946, 229) = Γ. Β. Καφαντζίης, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειας της (από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τόμ. Α΄ (Μύθοι - Επιγραφές - Νομίσματα), Αθήνα 1967 αρ. 735. Η παρουσίαση της βιβλιογραφίας της επιγραφής εκφεύγει των σκοπών του παρόντος άρθρου. Για τη σχέση των Σαπαίων βασιλέων με την Αμφίπολη βλ. P. Nigdelis, "A Honoric Inscription from Amphipolis for the Sappaean King Sextus Iulius Cotys", *Tyche* 32 (2017) 138-149.

III

Ότι η Αμφίπολη εξακολούθησε να αποτελεί ένα από τα σημαντικά αστικά κέντρα της ανατολικής Μακεδονίας και όχι «an uninhabited site» στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται από ορισμένες επιγραφές που χρονολογούνται στη περίοδο αυτή. Προηγουμένως θα πρέπει να προστεθεί το επιχείρημα ότι δύσκολα συμβιβάζεται η εικόνα μιας ερημωμένης πόλης με τα οικονομικής φύσης προνόμια που συνεπάγεται ο τίτλος της *civitas libera* τον οποίο της παραχώρησαν ο Μάρκος Αντώνιος και ο Οκταβιανός μετά τη μάχη των Φιλίππων το 42 π.Χ. εξαιτίας της υποστήριξης που τους παρείχε κατά τη σύγκρουσή τους με τους «απελευθερωτές»³⁶.

Η πρώτη από αυτές είναι η τιμητική επιγραφή ενός αγάλματος που στήθηκε μάλλον στο γυμνάσιο της πόλης για τον Μάρκο Λικίνιο Κράσσο, τον τελευταίο διοικητή της επαρχίας της Μακεδονίας με την μορφή που είχε κατά την ρεπουμπλικανική εποχή. Όπως προκύπτει από τους τίτλους του *αὐτοκράτορος* και του *σωτήρος* που απονέμονται στον τιμώμενο³⁷ η επιγραφή συνδέεται με τις στρατιωτικές επιτυχίες του κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε στην βόρεια Βαλκανική μεταξύ των ετών 29-28 π.Χ. Από τη διεξοδικότερη περιγραφή των επιχειρήσεων που μας δίνει ο Δίων Κάσσιος (51^ο βιβλίο των «Ιστοριών») μαθαίνουμε ότι στις αρχές του 29 π.Χ. ο Κράσσος απώθησε από την χώρα των (Θρακών) Δενθηλητών, που κατοικούσαν στα σύνορα της επαρχίας της Μακεδονίας (άνω ρους Στρυμόνα), το γερμανικό φύλο των Βαστάρνων: αυτοί εκκινώντας από τον Δούναβη είχαν καταλάβει την περιοχή και στη συνέχεια τούς νίκησε σε μάχη που έδωσε κοντά στον Κέδρο (σημ.

36. Βλ. Plin HN 4.38: *Amphipolis liberum (oppidum)*. Η περιγραφή του αναφέρεται στην περίοδο του Αυγούστου: βλ. O. Cuntz, "Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius," *Jahrbücher für classische Philologie* Suppl. 17 (1890) 511-512, 522-523; R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Hamburg 1971, 89 n.6; B. Kreiler, *ZPE* 174 (2010) 112. Η ακριβής ημερομηνία παραχώρησης αυτού του status στην πόλη δεν παραδίδεται στις πηγές. Ο J. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessalonike in der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1988, 7 σημ. 10, τη χρονολογεί αμέσως μετά τη μάχη των Φιλίππων επί τη βάσει νομισμάτων της Αμφίπολης αναμνηστικών του γεγονότος. Τα νομίσματα αυτά παρουσιάζουν την ίδια εικονογραφία με κοπές της Θεσσαλονίκης οι οποίες συνδέονται με την απονομή του ίδιου καθεστώτος (δηλ. της ελεύθερης πόλης) στην πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας. Βλ. ακόμη Papazoglou, ό.π. (σημ. 10) 394 και I. Touratsoglou, "Macedonia," in A. M. Burnett and M. H. Crawford (εκδ.), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic*, Oxford 1987, 57.

37. Βλ. P. M. Nigdelis - P. Anagnostoudis, "New Honorific Inscriptions from Amphipolis", *GRBS* 57 (2017) 295-324, εδώ 311: [Ἵ δῆμος]ς Ἀμφιπολιτῶν / καὶ οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι / Μᾶρκον] Λικίνιον Κράσσον / αὐτοκράτορα, σωτήρα καὶ εὐεργέτην // τῆς πόλεως, πολιταρχοῦντων / Λ]υσιμάχου τοῦ Μητροφῶντος / Ἀ]ρχεπλόεως τοῦ Φιλ<ι>π[ίου / .]λμάτου τοῦ [Ν]ομιμ[ίου] ;] κ.λπ.

Cibrica), παραπόταμο του Δούναβη. Οι εχθροπραξίες εναντίον των Βαστάρνων επανελήφθησαν μετά τον χειμώνα του έτους 28 π.Χ., ο δε Κράσσος διεύρυνε την ακτίνα των στρατιωτικών επιχειρήσεών του υποτάσσοντας θρακικά φύλα της βόρειας Βαλκανικής, όπως τους Μαίδους, τους Σέρδους και τους Βήσσους. Με τις επιτυχίες του αυτές ex Thracia et Geteis, όπως αναφέρεται στους Fasti Triumphales (Ιούλιος 27 π.Χ.), έθεσε τα θεμέλια της ρωμαϊκής κυριαρχίας βορειότερα της επαρχίας της Μακεδονίας και άνοιξε τον δρόμο για τη δημιουργία των επαρχιών της Μοισίας και της Θράκης³⁸.

Η επιγραφή δεν παρέχει καμία πληροφορία για τα πολεμικά γεγονότα των ετών αυτών. Στην καλύτερη περίπτωση μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ορισμένες (εν μέρει ήδη γνωστές) υποθέσεις. Ενδέχεται δηλ. οι τέσσερις ή πέντε λεγεώνες των οποίων ηγείτο ο Κράσσος να εισέβαλαν στη Θράκη μέσω της κοιλάδας του Στρυμόνα εκκινώντας από την Αμφίπολη στην οποία δεν αποκλείεται να ήταν μόνιμα στρατονωμένες ορισμένες εξ αυτών. Στην επιλογή της πορείας πάλι δεν αποκλείεται να συνέβαλε και το γεγονός ότι ο ποταμός ήταν εν μέρει τουλάχιστον πλωτός. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αντίθετα, παρουσιάζει το ότι η απόφαση για την ανέγερση του ανδριάντα του Κράσσου ελήφθη με κοινή απόφαση της εκκλησίας του δήμου και των κατοικούντων Ρωμαίων. Η έκφραση απαντά για πρώτη φορά στην Αμφίπολη, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δηλώνει την Ιταλική κοινότητα της πόλης οργανωμένη σε conventus, όπως εκείνες που συναντούμε σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, και συγκεκριμένα της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, της Έδεσσας, της Ακάνθου, της Ιδωμένης και της Στύβερρας³⁹. Η ίδια κοινότητα εμφανίζεται άλλωστε σε αδημοσίευτη ακόμη λατινική επιγραφή με την οποία τιμάται κάποιος ταμίας της επαρχίας από τους [cives] Romanei quei [Amphipol]i negotiant[ur] και ένα άλλο απροσδιόριστο σύνολο προσώπων⁴⁰. Η έκφραση σύμφωνα με παράλληλα άλλων περιοχών ισοδυναμεί με την έκφραση κατοικούντες Ρωμαίοι⁴¹. Όσο για τη

38. Για τις σχετικές πηγές και την βιβλιογραφία βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 311-313.

39. Για τις επιγραφικές μαρτυρίες βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 313.

40. Η αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή έχει ως εξέχ: [Cai]o Ap[Op];pio · C(ai)f(ilio)· [---]so · pro · q(uaestore) · / [cives R]omanei · quei / Amphipol]i · negotiant(ur) // [et --ca 4--] NTEI. Αποκαθιστώ το κείμενο λαμβάνοντας υπόψη τα παραδείγματα: IC IV, 290 [c(ives) R(omani)] qui Go[r]tynaе nego/tiantur ... (Γόρτυνα, μάλλον 1^{ος} αι. μ.Χ.)· CIL III 455 = III Suppl. 1, 7160 = Dessau ILS 891 ... Cives Romani qui Mytileneis negotiantur... (Λέσβος/Μυτιλήνη, 34 π.Χ.)

41. Για τις εκφράσεις αυτές βλ. AE 2002, 1400: Italic[ei quei Sardibus] / neg[otiantur] L(ucio) Mun[atio C(ai) f(ilio) Planco] / Ιταλικο[ὶ οἱ ἐν ταῖς; Σάρδεσιν] / πραγμ[ατενό-με νοι ἀνέθηκαν;] / Λευκίω[ι Μουννατίω Γαίου Πλάγκω] (Σάρδεις, 88-70 π.Χ.) και

χρονολόγηση της μαρτυρίας δύσκολα θα μπορούσε λόγω της ορθογραφίας της (βλ. *Romanei* και *quei*)⁴² να χρονολογηθεί πέραν του 1^{ου} αι. μ.Χ. ή τα χρόνια του Αυγούστου. Συνδυάζοντας την παλαιογραφία, την ορθογραφία της και τη χρήση της λατινικής γλώσσας θα προσανατολιζόμουν στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. ίσως στα χρόνια του Αυγούστου.

Είναι προφανές ότι η ιδιαίτερη θέση της ιταλικής κοινότητας στην τοπική κοινωνία που οφειλόταν στην προνομιακή σχέση της με την επαρχιακή διοίκηση, τον πλούτο ορισμένων μελών της και την αριθμητική της δύναμη εξελίχθηκε σε τέτοια που την καθιστούσαν υπολογίσιμο παράγοντα στη δημόσια ζωή της Αμφίπολης, έτσι που συναποφασίζει με τον κυρίαρχο δήμο άγνωστο μέσα από ποιά θεσμική διαδικασία για την απονομή τιμών σε Ρωμαίους αξιωματούχους.

IV

Παρά τα όσα ελέχθησαν μέχρι τώρα θα ήταν πραγματικά βιαστικό να θεωρήσει κανείς ότι οι βαρβαρικές επιδρομές και οι πόλεμοι που γνώρισε η περιοχή τον 1^ο αι. π.Χ. τελικά δεν επηρέασαν την κοινωνική ζωή της Αμφίπολης. Η καταπόνηση, η ερείπωση ή και η καταστροφή σε ό,τι αφορά δημόσια κτήρια και οι περιπτώσεις κοινωνικής κινητικότητας ή μείωσης του πληθυσμού είναι φαινόμενα που ενδημούν σε πολεμικές περιόδους και δεν εκπλήσσουν κανένα⁴³. Τούτο δεν σημαίνει όμως ότι θα πρέπει να γίνει δεκτή η θεωρία του Μπακαλάκη εφόσον με παλαιογραφικά κριτήρια τα επίμαχα θρακικά ονόματα έχουν επαναχρονολογηθεί από τον Georgi Mihailov στον 2^ο ή 3^ο αι. μ.Χ.⁴⁴. Ούτε

ID 1698: A(ulum) Terentium A(uli) f(ilium) Varro[nem] legatum] / Italicei et Graecei quei Delei negoti[antur] / [A]ῶλον Τερέντιον Αῦλον υἰὸν Οἰῶάρωνα πρεσβευτήν] / [Ρ]ωμαίων Ἰταλικοὶ καὶ Ἑλληγες οἱ κατ'οικοῦντες ἐν Δήλῳ] (Δήλος, 82 BC).

42. Για την κατάληξη -ει κυρίων ονομάτων αρσενικού γένους (ονομαστική πληθυντικού αριθμού, β' κλίτων) και της αναφορικής αντωνυμίας κατά την ρεπουμπλικανική περίοδο βλ. M. Leumann - J. B. Hofmann - A. Szantyr, *Lateinische Grammatik. Lateinische Laut und Formenlehre*, Muenchen 1977, 427 § 353.

43. Βλ. π.χ. το ψήφισμα Λ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρντζή - Μ. Παρισσάκη - Σ. Ψωμά (επιμ.), *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Χάνθης, Ροδοόπης και Έβρου)*, Athens 2005 nr. E 180 ll. 9-12 (χρονολογούμενο το 41-42 ή το 46 μ.Χ.) σύμφωνα με το οποίο η Μαρώνεια υπέστη καταστροφή των τειχών της, καθώς επίσης σφαγή και εξανδραποδισμό των κατοίκων της εξαιτίας της φιλορωμαϊκής στάσης της προφανώς κατά τον Α' Μιθριδατικό πόλεμο, πρβλ. K. Clinton, "Maroneia and Rome: Two Decrees of Maroneia from Samothrace", *Chiron* 33 (2003) 379-417 ιδιαίτερα 385-389. Ο σκοπός σύνταξης του ψηφίσματος δικαιολογεί ωστόσο κάποιες υπερβολικές διατυπώσεις του.

44. Βλ. G. Mihailov, "Epigraphica Thracica", *Epigraphica* 37 (1975) 25-35 ιδιαίτερα 32 και J. - L. Robert, *Bull. épigr.* 1971, 407. Όλοι τους απορρίπτουν τη χρονολόγηση του Μπακαλάκη, επειδή μερικά από τα ονόματα είναι γραμμένα με συμπλήματα, τα οποία

πάλι σημαίνει ότι πρέπει να αποδεχθεί κανείς πλήρως την ιστορικότητα της μαρτυρίας του Αντιπάτρου πρώτα-πρώτα, επειδή αυτή μπορεί κάλλιστα να συνδεθεί με τον γνωστό στην ποίηση της εποχής λογοτεχνικό τόπο της ερήμωσης ιστορικών πόλεων και περιοχών⁴⁵. Αν θα έπρεπε να αναζητήσει κανείς υποχρεωτικά μια ιστορική ερμηνεία για το επίμαχο επίγραμμα, θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο λογοτεχνικός τόπος εξυπηρετούσε τον προπαγανδιστικό σκοπό του Μακεδόνα ποιητή και πελάτη του Καλπούρνιου Πείσωνα⁴⁶ που έδρασε στην περιοχή ως απεσταλμένος του Αυγούστου (*legatus Augusti pro praetore provinciae Macedoniae*) μεταξύ 13 και 11 π.Χ.. Κατά τη διάρκεια αυτών των επιχειρήσεων ο Πείσων κατέστειλε την εξέγερση των Βησών στη Θράκη και νίκησε το φύλο των Σιαλετών που εισέβαλαν στο Ανατολικό τμήμα της επαρχίας της Μακεδονίας. Ενδέχεται συνεπώς ο λογοτεχνικός τόπος να προσέφερε στον Αντίπατρο το κατάλληλο λογοτεχνικό όπλο, προκειμένου να προβάλλει το έργο του πάτρωνα του και ευεργέτη της Αμφίπολης μέσω μιας λανθάνουσας σύγκρισης του υποτιθέμενου απόλυτα καταστροφικού παρελθόντος της πόλης με τη νέα φάση της αναγέννησης της η οποία οφειλόταν στον Πείσωνα. Ότι οι ίδιοι Αμφιπολίτες αντιλαμβάνονταν με ανάλογο τρόπο τον Ρωμαίο αξιωματούχο προκύπτει από το ότι τον αποκαλούσαν «πάτρωνα και ευργέτη» τους στο βάθρου του αγάλματός του που ανίδρυσαν παράλληλα με εκείνο του Αυγούστου στην κύρια πύλη της πόλης (πύλη Δ)⁴⁷. Στη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα της περιοχής έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι με τον Αύγουστο και τα χρόνια αυτά συνδέεται οικοδομικό πρόγραμμα στην Αμφίπολη με το οποίο αποκαταστάθηκαν το καμένο γυμνάσιο της πόλης και ο ναός των Αιγυπτίων θεών⁴⁸. Ως απόδειξη προς τούτο οι ερευνητές παραπέμπουν

εμφανίζονται στις ελληνικές επιγραφές από τον 1^ο αι. μ.Χ. και εξής. Για τον λόγο αυτό ο Mihailov χρονολογεί τα graffiti μεταξύ 1^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ., προτιμώντας τον 2^ο ή τον 3^ο αι. μ.Χ.

45. Για τον λογοτεχνικό τόπο της ερήμωσης ισχυρών πόλεων βλ. A. Harder, "Epigram and the Heritage of Epic," στο P. Bing και J. Steffen Bruss (εκδ.), *Brill's Companion to Hellenistic Epigram* (Leiden/ Boston 2007) 419 και σημ. 31.

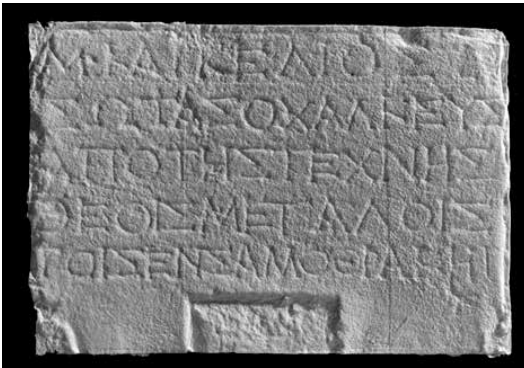
46. Για τις σχέσεις του Αντιπάτρου με τον πάτρωνά του L. Calpurnius Piso βλ. M. Plastira, *Antipater of Thessalonica. Select Epigrams. A Linguistic and Stylistic Commentary* unpubl. Diss., Gent 1986, 9-12.

47. Βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 318: *Λευκίῳ Καλπορνίῳ / Πείσωνι, πάτρωνι / καὶ εὐεργέτῃ τῆς πόλεως.*

48. Βλ. π.χ. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Amphipolis," στο R. Lane Fox (rd.), *Brill's Companion to Ancient Macedon*, Leiden 2011, 433, που αποδέχεται ότι αυτά τα κτήρια καταστράφηκαν και κάνει λόγο για "rebuilding program of Augustus." - Για την καταστροφή τους και την ερμηνεία τους ακολουθεί την θεωρία του Μπακαλάκη και τη χρονολόγηση των σχετικών κτηρίων από τους ανασκαφείς τους. Η ανασκαφείας του γυμνασίου Κ. Δ. Λαζαρίδη, "Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης," στο Ch. Koukouli-Chrysanthaki

στον τίτλο του «κτίστη» που φέρει ο Αύγουστος στην επιγραφή του προαναφερθέντος βάνου της πύλης Δ⁴⁹. Δυστυχώς για τα κρίσιμα αυτά δεδομένα υπάρχουν περισσότερες τις μιας αναγνώσεις καθώς το μεν στρώμα καταστροφής του γυμνασίου δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο συστηματικής μελέτης, ο δε τίτλος του «κτίστη» θα μπορούσε να συνδεθεί, όπως και αλλού, με την απονομή ή επαναβεβαίωση του προνομιακού καθεστώτος της *civitas libera*⁵⁰.

Ανακεφαλαιώνω: οι γραμματειακές και επιγραφικές πηγές που παρουσιάστηκαν παραπάνω με κανένα τρόπο δεν δικαιολογούν την υπόθεση πολλώ δε μάλλον το συμπέρασμα ότι η Αμφίπολη μετά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο καταστράφηκε ολοσχερώς ή ότι υπήρξε ακατοίκητη όλη την περίοδο ως τις αρχές της αυτοκρατορικής εποχής ή σε μεγάλα χρονικά διαστήματα του 1^{ου} αι. π.Χ. Από την άλλη μεριά οκτώ δεκαετίες μετά τις θεωρίες του Μπακαλάκη και του Schuler που υποστήριξαν τις απόψεις αυτές δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια ούτε πόσες ούτε ποιές έκτασης επιπτώσεις είχαν οι δύσκολες συνθήκες του 1^{ου} αι. π.Χ. στη ζωή της πόλης. Όμως από το σημείο αυτό ως το σημείο να δεχθούμε τις θεωρίες των δύο παραπάνω ερευνητών υπάρχει τεράστια απόσταση η οποία ανήκει στο χώρο του μύθου και όχι της πραγματικότητας, όπως πιστεύω ότι έγινε σαφές από τη παρούσα μελέτη.

Αναθηματική επιγραφή του Μ(άρκου) Καικίλιου Σωτά στους Μεγάλους θεούς της Σαμοθράκης.

and O. Picard (εκδ.), *Μνήμη Δημητρίου Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Thessalonike 1990, 257-258, και ead., “Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως”, ΠΑΕ 139(1984) [1988] 316, υποθέτει ότι το γυμνάσιο καταστράφηκε στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. Αν και αναφέρεται σε στρώμα καταστροφής, η Λαζαρίδη ούτε το μελετά αλλά ούτε και το χρονολογεί. Το ίδιο σκεπτικό επαναλαμβάνεται από την Σ. Σαμαρτζίδου, “Στοιχεία από τη λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων στην Αμφίπολη”, στο Σ. Πανγιάτογλου - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου (εκδ.), *Νάματα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, Θεσσαλονίκη 2011, 58 αναφορικά με την καταστροφή του ιερού των αιγυπτιακών θεών.

49. Βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 318: *Αὐτοκράτορι Καίσαρι / θεῶ, θεοῦ υἱῶι / Σεβαστῶ, σωτῆρι καὶ / κτίστη τῆς πόλεως.*

50. Για το ζήτημα αυτό βλ. Nigdelis - Anagnostoudis, *ό.π.* 323-324.

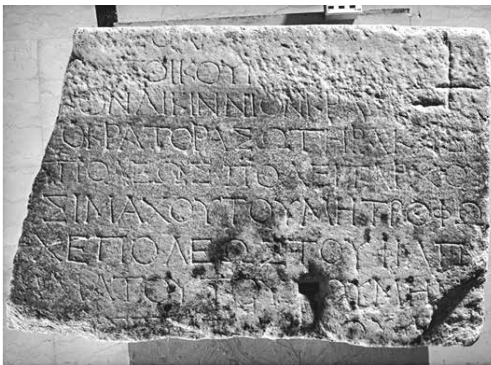
Θρακικά ονόματα χαραγμένα σε αρχιτεκτονικά μέλη από την Αμφίπολη που βρέθηκαν στον φράγμα του Στριμόνα.

Επιγραφή του κοινού των τεχνιτών προς τιμήν των ιερέων της Αθηνάς.

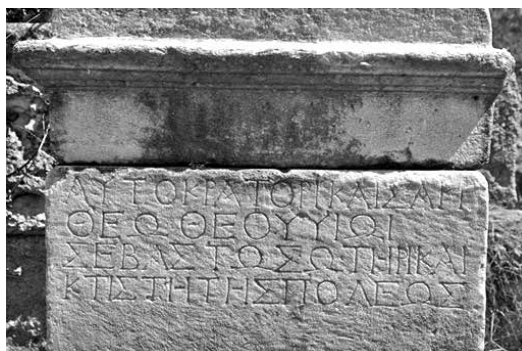

Επιγραφή με την οποία ο ιερέας της Ίσιδας και οι υπόστολοί της τιμούν τον τριήραρχο Αύλο Ανθέστιο.

Επιγραφή με την οποία ο δήμος της Αμφίπολης και η παροικία των Ρωμαίων της πόλης τιμούν τον Μάρκο Λικίνιο Κράσσο.

Η είσοδος Δ της Αμφίπολης (νότια της πόλης) με τα ενεπίγραφα βάθρα του Αυγούστου και του Λεύκιου Καλπούρνιου Πείσωνα.

PANTELIS NIGDELIS

AMPHIPOLI'S DESOLATION DURING THE 1ST CE. B.C.
MYTH OR REALITY?

Abstract

Relying on a poem of Antipater the Thessalonian and some graffiti with Thracian names on architectural members of Amphipolis scholars such as Bakalakis and Schuler supposed that the city was destroyed by Thracian tribes during the 1st cent. BC. Further they argued that it was uninhabited throughout or at long intervals of the century till the beginning of the imperial period. Contrary to this theory and despite whatever effects the difficult conditions of the 1st century may have on the city's life, the most important literary and epigraphic sources that are presented in this paper impose the conclusion that Amphipolis continued to be the most flourishing city in East Macedonia during the 1st cent. BC.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΟΔΟΙΠΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗ Ν. ΣΧΙΝΑ.
ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ
ΤΟΥ ΟΨΙΜΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ*

Στα μέσα της δεκαετίας του 1880, σε μια εποχή που το Μακεδονικό ζήτημα βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής των βαλκανικών εθνικών κρατών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ένας έλληνας αξιωματικός του μηχανικού, ο Νικόλαος Θεολόγου Σχινάς, περιέρχεται -κατά μία πληροφορία μεταμφιεσμένος- τους λιγιστούς αμαξιτούς δρόμους και τα πολλά κακοτράχαλα μονοπάτια της μακεδονικής γης. Οι «οδοιπορικοί σημειώσεις», που κράτησε στην περιήγησή του και εξέδωσε αμέσως μετά το ταξίδι του, αποτέλεσαν ένα εγχειρίδιο διαβίωσης για όποιον υπήκοο του ελληνικού βασιλείου σκόπευε να κινηθεί στην πέραν των ελληνικών συνόρων terra incognita· παράλληλα συνιστούν μία εξαιρετική μαρτυρία για τον κατοπινό αναγνώστη.

Το έργο του ερχόταν επίσης να καλύψει ένα σημαντικό για την εποχή εκείνη κενό στην τότε γνώση και βιβλιογραφία, ενώ το προσωπικό του παράδειγμα οδοιπορίας, περιήγησης και αυτοψίας ήταν ένα άνοιγμα σε μία επιστημονική πρακτική με την οποία οι Έλληνες δεν ήταν εξοικειωμένοι. Το γεγονός επισήμαινε το 1878 μια ιδρυτική μορφή της ελληνικής γεωγραφικής επιστήμης, ο Αντ. Μηλιαράκης, στην εισαγωγή του αποσπάσματος από το οδοιπορικό του Émile Isambert που επιμελήθηκε και εξέδωσε σε μετάφραση. Εκεί, με δεικτικό τρόπο υποστήριζε ότι ουδείς «των παρ' ημίν ευπορούντων εμμήθη τον Leak, τον Hahn, τον Heuzey, τον Delacoulonche, τον Claubry, ίνα μόνον των νεωτέρων μνησθώμεν, και απήλθε προς περιγραφήν γεωγραφικήν, εθνολογικήν, αρχαιολογικήν, εν κινδύνω και πόνω τας δούλας επαρχίας». Και αμέσως μετά συμπλήρωνε ότι το αποτέλεσμα ήταν ολόκληρες περιοχές

---

* Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Εθνολογική, Πολιτισμική, Κοινωνική κατάσταση των Σερρών και της ευρύτερης περιοχής κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα» (Σέρρες, 7 - 9 Ιουνίου 1913), τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν εκδοθεί.

της Μακεδονίας, σύμφωνα με τον χάρτη του H. Kiepert, να αποτελούν «regions non explorées ως χώροι άγνωστοι, ως γη, ην δεν εβάρυνέ ποτε πους, ούδ' οφθαλμός είδεν επιστήμονος παρατηρητού»¹.

Ο Νικόλαος Σχινάς γεννήθηκε στην Αθήνα το 1844. Η καταγωγή του ήταν από το Πήλιο². Φοίτησε αρχικά στη Σχολή Ευελπίδων και κατόπιν συνέχισε τις σπουδές του στη Γαλλία, ενώ διατέλεσε καθηγητής οχυρωτικής στο στρατιωτικό σχολείο υπαξιωματικών και καθηγητής μαθηματικών στη Σχολή Ευελπίδων. Η τελευταία, μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1887 η οποία αναβάθμισε τις σπουδές στο Πολυτεχνείο³, αποτελούσε ουσιαστικά το μοναδικό ίδρυμα παροχής στους φοιτητές υψηλού επιπέδου τεχνολογικής και επιστημονικής εκπαίδευσης. Ιδιαίτερου κύρους άλλωστε έχαιραν οι αξιωματικοί του μηχανικού που ανελάμβαναν την εκτέλεση σειράς δημοσίων τεχνικών έργων⁴.

Ο Ν. Σχινάς υπηρέτησε σε διάφορες στρατιωτικές θέσεις, φτάνοντας μέχρι τον βαθμό του συνταγματάρχη. Παράλληλα ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική και -παρότι στρατιωτικός- διατέλεσε στη δεκαετία του 1890 δύο φορές βουλευτής της ιδιαίτερης πατρίδας του της Θεσσαλίας⁵. Επέστρεψε στο στράτευμα το 1899 και μάλιστα στο κίνημα του 1909 βρέθηκε σε καίρια θέση, αφού ως φρούραρχος Αθηνών εναντιώθηκε

1. Αντ. Μηλιαράκης, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας, κατά τον Émile Isambert*, Αθήνα 1878, σ. θ'. Για τον «χαρτογραφικό πόλεμο», που μαίνεται την εποχή αυτή με κέντρο την εθνολογική απεικόνιση της Μακεδονίας και την εμπλοκή του ελληνικού και των άλλων βαλκανικών εθνικισμών, βλ. Σπ. Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του "ελληνισμού" (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* 36 (2002), σσ. 23-74 και 38 (2003), σσ. 49-112.

2. *Αρχαία Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Εθνικά Συνελεύσεις*, τ. 3, Αθήνα 1974, σ. 5. Βλ. και Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σ. 818.

3. Βλ. Κ. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου μέχρι της ιδρύσεως των Ανωτάτων Σχολών*, Αθήνα 1956, σ. 296 κ.ε.

4. Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 8 (1980), σ. 63. Ο Ν. Σχινάς υποστηρίζει ότι μέχρι το 1877 τα δημόσια έργα διευθύνονταν από ένα μηχανικό του στρατού (Ν. Θ. Σχινάς, *Αγορεύσεις κατά την Α' Σύνοδο της ΙΒ' Βουλευτικής περιόδου (1890-1891)*, Αθήνα 1891, σ. 46). Ο ίδιος την περίοδο που διατέλεσε βουλευτής, σε συνεδριάσεις που συζητήθηκαν σχετικά θέματα, στράφηκε κατά των ξένων μηχανικών που είχαν έρθει στην Ελλάδα και εκτελούσαν έργα χωρίς να έχουν, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, τα απαραίτητα προσόντα, ούτε και γνώσεις αντίστοιχες των Ελλήνων μηχανικών του Στρατού· βλ. Ν. Θ. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, σ. 67-69, 88, 119-121.

5. *Μητρώο πληρεξουσίων, γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σσ. 164-165, Ν. Θ. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, σσ. 6 και 21, Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα», σσ. 52-58.

στους κινηματίες συναδέλφους του⁶. Πέθανε στην Αθήνα το 1912⁷.

Συναφής με τη στρατιωτική και πολιτική δράση του Ν. Σχινά είναι και η συγγραφική του δραστηριότητα. Από το 1883 και μέχρι το 1897 προβαίνει σε εννέα εκδόσεις με οδοιπορικές καταγραφές, όπου συνδυάζει την περιήγηση με την επιτόπια παρατήρηση και τη συνολικότερη γνωριμία ενός τόπου. Η καταγωγή του από το Πήλιο ίσως έπαιξε ρόλο στην επιλογή της θεματολογίας του, αφού εγγράφεται στην πλούσια παράδοση των Θεσσαλών λογίων, οι οποίοι όλο τον 19^ο αιώνα ασχολήθηκαν παραγωγικά με τη γεωγραφία και την ιστορία του τόπου τους⁸, ακολουθώντας την οδό που πρώτοι χάραξαν οι πηλιορείτες συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς⁹.

Στόχος του Σχινά, όπως δηλώνεται στο πρώτο οδοιπορικό του κείμενο, είναι η προώθηση των γεωγραφικών γνώσεων¹⁰, ιδιαίτερα μάλιστα αφού η διδασκαλία της γεωγραφίας στα σχολεία ήταν ανύπαρκτη, ξερή και απωθητική, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουν οι μαθητές τίποτε για τον τόπο τους¹¹. Οι εκπαιδευτικές ανάγκες συνδυάζονται όμως με τις στρατιωτικές προτεραιότητες, που δημιουργούσε ο εθνικός στόχος για ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος. Η

6. Το περιστατικό διηγείται αναλυτικά ο Θ. Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947*, τ. 1, Αθήνα 1950, σσ. 54-56 και επιγραμματικά ο Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σ. 97. Βλ. επίσης Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, μετάφραση Αλεξάνδρα Φιαδά, Αθήνα 1981, σσ. 81-82.

7. Σύντομα βιογραφικά σημειώματα του Ν. Σχινά βλ. σε λήμμα που έχει συντάξει ο υποστράτηγος Ν. Θ. Κλαδάς στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 22, σ. 691 και ανώνυμο σύντομο λήμμα στην *Εγκυκλοπαιδεία του Ηλίου*, τ. 17, σ. 500.

8. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, πρόλογος-επιμέλεια Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα 1978, σσ. 51-213, Ι. Οικονόμος Λαρισσαίος Λογιώτατος, *Ι. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως, ΙΙ. Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας - 1817*, επιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1989, Ιω. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εισαγωγή επιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 1992 (α' έκδ. Πέστη 1836), Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά, Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991, Ν. Μάγνης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και της Θετταλικής Μαγνησίας*, Αθήνα 1860 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985), [Ν. Ρηματισίδης], *Συνοπτική Ιστορία της Θεσσαλίας και τινων παρά τοις Θεσσαλοίς εθίμων*, Σμύρνη 1874, Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και Ημέραι*, Αθήνα 1877 (κυρίως σ. 201-235), Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Αθήνα 1880 (φωτ. ανατύπωση Λάρισα 1995).

9. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, τ. 1-3, Βιέννη 1791, (επανέκδοση με επιμ. Αικατερίνης Κουμαριανού, Αθήνα 1988).

10. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά αναμνήσεις. Πρώτη οδός απ' Αθηνών εις Βόλον*, Φυλλάδιο Α', Αθήνα 1883, σσ. 1-3.

11. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά αναμνήσεις*, σ. δ'.

ενασχόληση άλλωστε στρατιωτικών με τη γεωγραφία δεν αποτελεί κάτι καινοφανές¹². Η Μακεδονία ιδιαίτερα αποτέλεσε τόπο προορισμού πολλών αξιωματούχων των ελληνικών κυβερνήσεων, οι οποίοι υπό την κάλυψη ποικίλων ιδιοτήτων, ανέλαβαν την αποστολή συγκέντρωσης πληροφοροφρακτικού υλικού και ενημέρωσης για την εθνολογική σύνθεση των επιμέρους περιοχών της¹³.

Ο Ν. Σχινάς στρατεύεται σε αυτόν τον αγώνα και περιέρχεται βήμα-βήμα τις πέραν των συνόρων περιοχές, σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση. Στο εξώφυλλο άλλωστε των τόμων των *Οδοιπορικών σημειώσεων* δίδεται, εκ των υστέρων τουλάχιστον, επίσημη κάλυψη: «συνταχθείσαι τη εντολή του επί των Στρατιωτικών Υπουργού». Βρισκόμαστε στην εποχή κορύφωσης του «Μακεδονικού ζητήματος» και η ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία προχωρά σε ποικίλου χαρακτήρα ενέργειες εντός και εκτός των τότε ελληνικών συνόρων, μια από τις οποίες είναι και η αναλυτική καταγραφή του τόπου και των ανθρώπων στη Μακεδονία.

Η περιήγηση του Ν. Σχινά, κινείται στο ίδιο πνεύμα με σειρά επισκέψεων κρατικών αξιωματούχων και στρατιωτικών στην Μακεδονία και εγγράφεται στους στόχους μιας εθνικής αποστολής¹⁴. Ο ίδιος ο συγγραφέας στον επίλογο του οδοιπορικού στη Μακεδονία επιχειρεί να δώσει έναν πιο προσωπικό τόνο στο εγχείρημά του: «Από της εκ του στρατιωτικού σχολείου εξόδου μου διακαώς επόθησα την κατά το εφικτόν λεπτομερή γνώσιν της φιλάτης πατρίδος και ιδίως της οροθετικής αυτής γραμμής, έπειτα δε και των πέραν αυτής χωρών, ιδίως δε της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Ηπείρου»¹⁵. Υπάρχει έτσι μία διαχωριστική

12. Στην ίδια χωρία ανήκουν για παράδειγμα μελέτες στρατιωτικών όπως: Ιφ. Κοκίδης, *Στρατιωτική γεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα 1891, Ν. Κ. Σπυρόπουλος, *Η Θεσσαλία. Σύντομος μελέτη μετά της φυσικής διαπλάσεως της Θεσσαλίας και στρατιωτική εκτίμησις των φυσικών αυτής στοιχείων*, Αθήνα 1932, Χρ. Καράσσο, *Η Ανατολική Θράκη. Στρατιωτική γεωγραφία*, Αθήνα χ.χ. [1927], κ.ά.

13. Βλ. σχετικά Σπ. Καράβας, «Για τη Μακεδονία στις αρχές του αιώνα: μαρτυρίες ελλήνων απεσταλμένων», *Τα Ιστορικά* 27 (1997), σσ. 323-334.

14. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι λίγο πριν την έκδοση του δικού του έργου για τη Μακεδονία, στα τέλη του 1884, έχει δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Pall Mall Gazette*, σειρά άρθρων για την κατάσταση στην Μακεδονία που ευνοούσαν τις βουλγαρικές θέσεις. Μετά την αντίδραση των Ελλήνων που απέστειλαν μαζικά αναφορές παραπόνων η βρετανική κυβέρνηση διέταξε τον πρόξενό της στην Κωνσταντινούπολη ταγματάρχη Henry Trotter να επισκεφτεί το Δεκέμβριο του 1884 την Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, προκειμένου να έχει μία εξ ιδίων άποψη για την ευστάθεια ή μη των κατηγοριών. Βλ. Ι. Κολιόπουλος, «Η Μακεδονία στο επίκεντρο εθνικών ανταγωνισμών (1870-1947)», *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, επιμέλεια Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 503-504.

15. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις. Μακεδονίας Ηπείρου, Νέας οροθετικής*

γραμμή ανάμεσα στον Ν. Σχινά και σε άλλους συγγραφείς-περιηγητές. Επιδίωξη του πρώτου είναι το κείμενό του να είναι λειτουργικό, χρήσιμο, εθνικά επωφελές, ενώ των δεύτερων χρηστικό, ευχάριστο, ψυχωφελές. Η μορφή των βιβλίων του Σχινά εξυπηρετεί τον ίδιο αυτό σκοπό: μικρό λειτουργικό σχήμα, ώστε ο οδοιπόρος να μπορεί να φέρει το βιβλίο στην τσέπη του.

Το 1886 εκδίδεται ένας τόμος που καταγράφει τη συνοριακή γραμμή Θεσσαλίας-Μακεδονίας. Η επόμενη έκδοση, αφιερωμένη αποκλειστικά στη Μακεδονία, κυκλοφορεί το 1886-1887 σε τρία τεύχη με συνεχή σελιδαρίθμηση (το 1887 τα τρία κείμενα εκδίδονται σε ενιαίο τόμο και παράλληλα κυκλοφορεί και σε αυτόνομο τεύχος οι σελίδες για το Άγιο Όρος). Το 1897, και αφού έχει προηγηθεί η θητεία του στο Κοινοβούλιο, εκδίδεται το οδοιοπορικό του στην Ήπειρο¹⁶.

Οι Σέρρες

Στις Σέρρες και στην ευρύτερη περιοχή της αφιερώνονται περίπου εξήντα σελίδες του δεύτερου τεύχους των μακεδονικών οδοιοπορικών σημειώσεων του Ν. Σχινά. Η πόλη και τα χωριά της περιοχής εντάσσονται στο κείμενό του μέσω των διαδρομών που καταγράφει με λεπτομέρειες. Η μεθοδολογία καταγραφής είναι ίδια, ενιαία σε όλο το έργο του. Η ύλη διαιρείται με βάση τις οδούς -αμαξιτές και κυρίως ημιονικές- που ενώνουν δύο θέσεις- κατά κανόνα τις πόλεις, τις κωμοπόλεις ή τα μεγάλα χωριά, που ο συγγραφέας θεωρεί ότι σηματοδοτούν μια διαδρομή. Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ πρόκειται για οδούς που ενώνουν τη Θεσσαλονίκη με τις Σέρρες, τις Σέρρες με το Μελένικο, τη Δοϊράνη, το Άνω Νευροκόπι, την Τζουμαγιά, τη Δράμα.

Η σελίδα χωρίζεται σε τρεις άνισες στήλες. Στην πρώτη αναγράφεται η ονομασία του οικισμού, στη δεύτερη ο χρόνος που απαιτείται για πεζοπορία από τον προηγούμενο οικισμό στον επόμενο και στην τρίτη περιλαμβάνεται πληροφοριακό υλικό για τον οικισμό και τον περιβάλλοντα χώρο. Χαρακτηριστικό του κειμένου του είναι οι λεπτομερείς και έγκυρες πληροφορίες που προέρχονται από ίδια γνώση, από αυτοψία. Ο ίδιος άλλωστε δέχεται ότι η αυτοψία, σε συνδυασμό με την υπάρχουσα βιβλιογραφία και τις μαρτυρίες πληροφορητών -ανώνυμων συνήθως μια

γραμμής και Θεσσαλίας, τχ. Γ', Αθήνα 1887, σσ. 871-872. Το ενδιαφέρον του Σχινά για την αποτύπωση της Μακεδονίας δεν σταμάτησε με το πέρας των δικών του ταξιδιών. Για παράδειγμα, ενόσω ήταν βουλευτής, στη συνεδρίαση της 7^{ης} Μαρτίου 1891, υπερασπίζεται με θέρμη το αίτημα του ρώσου Ιωάννη Πετρώφ να ενισχυθεί οικονομικά για την εκτύπωση οικονομικού και γεωγραφικού άτλαντα της Μακεδονίας (Ν. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, σ. 139).

16. Ν. Σχινάς, *Αγορεύσεις*, ό.π.

και βρίσκεται σε μυστική αποστολή- αποτέλεσαν τις πηγές του¹⁷.

Ο λόγος του από την άλλη πλευρά είναι λιτός και ευθύς. Καταγράφει ό,τι έχει δει με τη ματιά του τεχνοκράτη- αποφεύγει τις προπαγανδιστικές εξάρσεις και προσπαθεί να δώσει την εικόνα ψυχρού παρατηρητή. Η θεματολογία του είναι ευρεία και καλύπτει τομείς όπως: την πληθυσμιακή συγκρότηση, την εθνοπολιτισμική και θρησκευτική κατανομή των κατοίκων, την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, το γεωφυσικό ανάγλυφο, το κλίμα, τη βλάστηση, τις εργασίες των κατοίκων κ.λπ. Εντούτοις δεν λησμονεί την αποστολή που εκτελεί. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση μάλιστα, κάτω από την αφήγηση του οδοιπόρου, αποκαλύπτει ένα σώμα πληροφοριών αξιοποιήσιμων σε ενδεχόμενες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Συστηματική είναι έτσι η καταγραφή της χωρητικότητας των χανίων σε ανθρώπους και ζώα ή η αναλυτική αναφορά στις πηγές νερού, στα πηγάδια, τις βρύσες αλλά και στην παραγωγή σε ημερήσια βάση αλεύρου από τους μύλους και ψωμιού από τους φούρνους της περιοχής ή ακόμη στη δυνατότητα προσφοράς -δηλαδή επίταξης εν καιρώ πολέμου- αμαξιών και φορητών ζώων. Οι πιο άμεσες αναφορές σε στρατιωτικής φύσεως θέματα είναι αραιότερες, δεν απουσιάζουν όμως εντελώς.

Οι πληροφορίες που παρέχει για την πόλη και τα χωριά των Σερρών επιτρέπουν ορισμένες παρατηρήσεις για τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού και του οικιστικού δικτύου της περιοχής.

α) Η σύνθεση του πληθυσμού εμφανίζεται μεικτή. Η μαρτυρία του Σχινά έτσι δεν αποκλίνει από τη γενική εικόνα που παρέχουν οι καταγραφές του πληθυσμού της περιοχής στα χρόνια αυτά¹⁸. Στην περιοχή

17. Στον κατάλογο με τα βοηθήματα που χρησιμοποίησε, τον οποίο στο τέλος του έργου του αναφέρει τα αρχικά κάποιων πληροφορητών του και σημειώνει ότι υπήρξαν και άλλοι «καλοί και φιλελεύθεροι πατριώτες» σε κάθε τόπο που επισκέφτηκε. Προς όλους εκφράζει την ευγνωμοσύνη του και επισημαίνει: «λυπούμαι δε μεγάλως, διότι αναγκάζομαι να αποσιωπήσω τα ονόματα». Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά*, ό.π., τχ. Γ', σσ. 869-870· βλ. σχετικά και Ζέτα Παπαγεωργοπούλου, «Καταγραφή της υποδομής των επικοινωνιών και των μεταφορών στο σημερινό νομό Κιλίκις: ο ταγματάρχης του Μηχανικού Νικόλαος Θ. Σχινάς οδοιπόρων στην περιοχή (1881-1885)», *Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική περίοδο*, ΙΑ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Αθήνα [2001], σ. 217.

18. Μια συνολική παρουσίαση της πληθυσμιακής εξέλιξης της περιοχής βλ. S. Petmézas, «Serrès et sa région sous les Ottomans», στο: P. Odorico με την συνεργασία των S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmézas, *Conseils et mémoires de Synadinos, Prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, [Παρίσι 1996], σσ. 458-470. Βλ. επίσης για τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας Σωκρ. Πετμεζάς, «Έρευνα σχετικά με τη δημογραφία και το οικιστικό πλέγμα της περιοχής των Σερρών κατά τον δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 285-310 και Evangelia Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995, σσ. 55-68 και 215 κ.ε.

αυτή της Μακεδονίας επιβεβαιώνεται η εικόνα της ισχυρής οθωμανικής παρουσίας στις πόλεις και της χριστιανικής κυριαρχίας στην ύπαιθρο, που έχει επισημανθεί και για τις υπόλοιπες περιοχές που ανήκουν σήμερα στο ελληνικό κράτος¹⁹. Σύμφωνα με τον Ν. Σχινά στις πόλεις και κωμοπόλεις που συνδέονται οδικά με τις Σέρρες: Δεμί Ισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο), Άνω Τζουμαγιά (σημ. Βλαέβογγραντ), Νευροκόπι (σημ. Γκότσε Ντέλτσεφ), Δράμα, ο μουσουλμανικός πληθυσμός είναι πλειονότητα. Εξάιρεση το Μελένικο, που ο χριστιανικός πληθυσμός εμφανίζεται σχεδόν τριπλάσιος του μουσουλμανικού, και βέβαια η ίδια η πόλη των Σερρών που οι χριστιανοί υπερτερούν ελαφρά. Στον Πίνακα 1 προβάλλονται τα σχετικά αριθμητικά δεδομένα.

Πίνακας 1

Εκτίμηση πληθυσμού πόλεων της Κεντρικής Μακεδονίας από τον Νικ. Σχινά

Πόλη	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί	Εβραίοι	Αθίγγανοι
Δεμί Ισάρ (Σιδηρόκαστρο)	600	200		
Δράμα	1.000	150 Ελλ.	20	
Νευροκόπι (Γκότσε Ντέλτσεφ)	1.000	200 Ελλ. + 200 Βουλγ.		

(οι αριθμοί αφορούν οικογένειες)

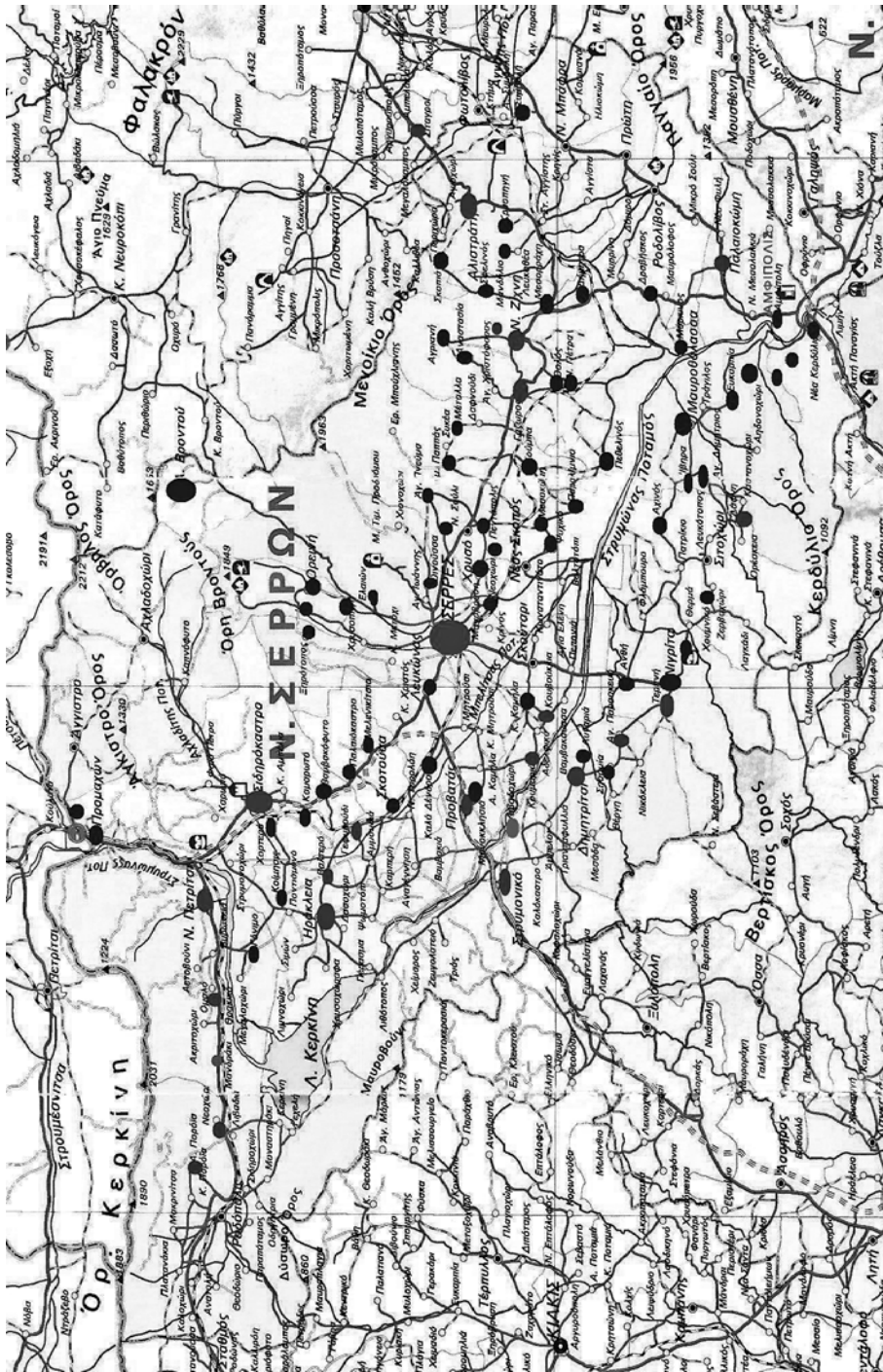
Πόλη	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί	Εβραίοι	Αθίγγανοι
Άνω Τζουμαγιά (Βλαέβογγραντ)	2.600	1.400		
Μελένικο	1.500	4.000		
Σέρρες	11.000	14.000	2.000	1.000

(οι αριθμοί αφορούν κατοίκους)

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β΄*, Αθήνα 1886.

Ο Ν. Σχινάς περιλαμβάνει στο οδοιπορικό του 88 οικισμούς που βρίσκονται εντός των ορίων του σύγχρονου ομώνυμου νομού Σερρών (αναλυτικά αποδελτιώνονται στον Πίνακα 2). Στην πλειονότητά τους φέρονται να κατοικούνται μόνο από χριστιανικό πληθυσμό. 19 οικισμοί έχουν μικτό πληθυσμό· ανάμεσά τους οι Σέρρες, καθώς και οι υπόλοιπες ισχυρές οικιστικές συγκεντρώσεις της περιοχής: Αλιστροάτη, Δεμί Ισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο), Προβίστα (σημ. Παλαιοκώμη), Τζουμαγιά (σημ. Ηράκλεια), Ζηλιάχοβα (σημ. Νέα Ζίχνη, όπου όμως υποστηρίζει ότι και

19. Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», στο: *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου*, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα 2003, σσ. 29-31, 41-42.

Χάρτης 1. Οι οικισμοί των Σερρών που μνημονεύονται από τον Ν. Σχινά.

οι χριστιανοί είναι Τουρκόφωνοι). Εντοπίζονται και δύο οικισμοί αποκλειστικά με μουσουλμανικό πληθυσμό - μεγαλύτερος η Σακάφτσια (σημ. Λιβαδοχώρι) με 120 οικογένειες. Από την αποτύπωση στο χάρτη των οικισμών που μνημονεύει ο Ν. Σχινάς (Χάρτης 1) διακρίνεται ότι οι οικισμοί με μεικτό πληθυσμό βρίσκονται κυρίως στο δυτικό άκρο του σημερινού νομού Σερρών, είναι όμως διάσπαρτοι στο οικιστικό δίκτυο. Δεν σχηματίζεται μια διακριτή ζώνη με ισχυρό μουσουλμανικό πληθυσμό. Ο Ν. Σχινάς καταγράφει συστηματικά το θρήσκευμα των κατοίκων των χωριών που συναντά στην οδοιοπορία του, συνεπώς έχουμε μία ακόμη μαρτυρία επιβεβαιωτική ότι η περιφέρεια των Σερρών στον όψιμο 19^ο αιώνα κατοικείτο κυρίως από χριστιανικό πληθυσμό. Δεν είναι όμως το ίδιο συστηματική η δήλωση της εθνοτικής ομάδας των κατοίκων. Αποκλειστικά βουλγαρόφωνοι φέρονται να είναι εννέα οικισμοί, μικρού πληθυσμιακού αναστήματος, που δεν ξεπερνούν τις 50 οικογένειες, και ένας μεγάλος η Άνω Βροντού (με 800 οικογένειες).

Πίνακας 2

Κατάλογος οικισμών του σημερινού νομού Σερρών που μνημονεύονται από τον Ν. Σχινά

Οικισμοί διαδρομής	Νέο όνομα διοικητική υπαγωγή	Πληθυσμός
Αλιμπέκιοϊ	ενσωματώθηκε στο Δήμο Σερρών	
Αλιστράτι	Αλιστράτι επ. Φυλλίδος	350 οικ. χριστ. + 150 οικ. οθωμ.
Αναστασιά	επ. Φυλλίδος	χριστ. βουλγ.
Άνω Βροντού	επ. Σερρών	800 οικ. χριστ. βουλγ.
Άνω Κρούσοβα	Άνω Κερδύλιο επ. Βισαλτίας	100 οικ. χριστ.
Άνω Φράστασι	Άνω Ορεινή επ. Σερρών	25-30 οικ. χριστ. βουλγ.
Απιδιά	δεν απαντά πλέον, πιθανόν ενσωματώθηκε στην κοιν. Σησαμιάς επ. Βισαλτίας	50 οικ. χριστ.
Αχινό	επ. Βισαλτίας	100 οικ. χριστ.
Βεσνίκο	Άγιο Πνεύμα επ. Σερρών	100 οικ. ελλ.
Βιρμάρ	Παραλίμνιο επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Βιρτζανλί [= Βερζιανή]	Ψυχικό επ. Σερρών	45 οικ. χριστ.
Γενί κιοϊ	Προβατάς επ. Σερρών	80 οικ. χριστ. + οθωμ.
Γενί κιοϊ Αμφίπολις	Αμφίπολη επ. Φυλλίδος	60 οικ. χριστ.
Γενί Τσιφλίκι	Χωραφάκια επ. Βισαλτίας	20 οικ. χριστ.
Γιωργουλά	Γεωργουλάς επ. Βισαλτίας	70 οικ. χριστ.
Γκούντελη	Βαμβακούσα επ. Σερρών	40 οικ. χριστ. + λίγοι τσιγγάνοι

Δεμίρ Ισάρ	Σιδηρόκαστρο επ. Σιντικής	600 οικ. οθωμ. + 200 οικ. χριστ.
Δημητρίτσι	επ. Βισαλτίας	120 οικ. χριστ. + οθωμ. + Κιρκάσιτσι
Δοξόπι (Δοξόμπους)	Μύρκινος επ. Φυλλίδος	100 οικ.
Έξοβα	Δάφνη επ. Βισαλτίας	20 οικ. οθωμ. + 40 χριστ.
Ζηλιάχοβα	Νέα Ζίχνη επ. Φυλλίδος	500 οικ. οθωμ. (λίγες τουρκόφωνοι χριστ.)
Ζιλί	Πιθανόν εγκαταλελειμμένος κοντά στο Χρυσό επ. Σερρών	25 οικ. Ελλήνων
Ζίχνη	Παλαιά Ζίχνη επ. Φυλλίδος	20 οικ. οθωμ. (και τουρκόφωνοι χριστ.)
Θολός	επ. Φυλλίδος	25 οικ. χριστ.
Ιξντραβίτ ή Ζντραβίτ	Δραβήσκος επ. Φυλλίδος	40 οικ. χριστ.
Καβακλί	Λευκώνας επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Κάκαρα	Μεσοκώμη επ. Σερρών	25 οικ. χριστ.
Καλέντρα	Καλά Δένδρα επ. Σερρών	80 οικ.ογ. χριστ.
Καμαρότι	Καμαρωτό επ. Σιντικής	30 οικ. χριστ.
Καμίλα	επ. Σερρών	100 οικ. χριστ.
Καρατζάκιοϊ	Μονοκκλησιά επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Καστρί	επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Κάτω Κρούσοβα	Κερδύλιο επ. Βισαλτίας	120 οικ. χριστ.
Κάτω Φράστανι	Ορεινή επ. Σερρών	25-30 οικ. χριστ. βουλγ.
Κιουπρί	Γεφυρούδι επ. Σιντικής	50 οικ. χριστ. + λίγες οθωμ.
Κλεπούσνα	Αγριανή επ. Φυλλίδος	χριστ. βουλγ.
Κούλια	Παλαιόκαστρο επ. Σερρών	35 οικ. χριστ.
Κουμάριανη	Κουμαριά επ. Σερρών	100 οικ. οι περισσότερες οθωμ. + λίγες χριστ.
Κούτσος	Ενκαρπία επ. Βισαλτίας	100 οικ. χριστ.
Λάτροβο	Χορτερό επ. Σιντικής	40 οικ. χριστ.
Μαντίλι	επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ. ελλήν.
Μαντρατζίκ	Μανδράκι επ. Σιντικής	
Μελενκίτς	Μελενικίτσι επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Μεντζελί	μάλλον εγκαταλελειμμένος οικισμός, κοντά στο Μανδράκι επ. Σιντικής	80 οικ. οθωμ. + λίγες χριστ.
Μέργιανη	Λυγαριά επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Μερτάτι	Ξηρότοπος επ. Σερρών	25 οικ. χριστ. βουλγ.
Μίρσλα	Γόνιμο επ. Σιντικής	60 οικ.

Μουνούχι	Μαυροθάλασσα επ. Βισαλτίας	50 οικ. χριστ.
Μπάνιτα	Συμβολή επ. Φιλίδος	40 οικ. χριστ. βουλγ.
Μπαρακλί	Βαλτερό επ. Σιντικής	80 οικ. χριστ. + οθωμ. εξ ημισίας
Νεοχώριο	επ. Σερρών	20 οικ. χριστ.
Νιβέρο	Ίβηρα επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Νιγρίτα	επ. Βισαλτίας	500 οικ. χριστ.
Νούσκα [πιθανόν η Άνω Νούσκα]	Άνω Δαφνούδι και μετά Μέταλλα επ. Σερρών	80 οικ. χριστ.
Ντεοβέσани	Οινούσα επ. Σερρών	20 οικ. ελλην.
Ντοβίστα	Εμμανουήλ Παππάς επ. Σερρών	150 οικ. χριστ.
Ντουτλή	Ελαιών επ. Σερρών	50 οικ. χριστ. βουλγ.
Ντραγκοτίν	Προμαχών επ. Σιντικής	70 οικ. χριστ. βουλγαρόφωνοι
Όρλιακο	Στρυμωνικό επ. Σερρών	200 οικ. χριστ. - λίγες οθωμ.
Παλιότρο	Άγ. Δημήτριος επ. Βισαλτίας	40 οικ. χριστ.
Πεθελινός	επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ.
Πόρνα	Γάζωρος επ. Φυλλίδος	100 οικ. χριστ. + 20 οθωμ.
Προβίστα	Παλαιοκώμη επ. Φυλλίδος	170 οικ. χριστ. + 10 οθωμ.
Προσινίκι	Σκοτούσα επ. Σερρών	40 οικ. χριστ.
Ράχοβα	Μεσοράχη επ. Φυλλίδος	50 οικ. χριστ. τουρκόφωνοι
Ραχοβίτσα	Μαρμαράς επ. Σερρών	25 οικ. χριστ.
Ροπέλ	Κλειδί επ. Σιντικής	50 οικ. χριστ.
Σάβιακο	Βαμβακόφυτο επ. Σιντικής	100 οικ. χριστ.
Σακάφτσια	Λιβαδοχώρι επ. Βισαλτίας	120 οικ. οθωμ.
Σαρμουσακλή	Πεντάπολη επ. Σερρών	180 οικ. χριστ.
Σέρρες		14.000 κάτ. χριστ., 11.000 οθωμ., 2.000 ισρ., 1.000 τσιγγ.
Σκριτζοβο	Σκοπιά επ. Φυλλίδος	χριστ. βουλγ.
Σουμπάσκιοι	Νέο Σούλι επ. Σερρών	100 οικ. ελλ.
Σουχαμπάνια (Ξύλοτρο)	Άγ. Παρασκευή επ. Βισαλτίας	60 οικ. οθωμ. + λίγες χριστ.
Σπάτοβο	Κοΐμησις επ. Σιντικής	40 οικ. χριστ.
Σφιλινό	Σφελινός επ. Φυλλίδος	χριστ. ελλην.
Τζαμί Μαχαλά	Κουβούγλια επ. Βισαλτίας	60 οικ. οθωμ. - λίγες χριστ.
Τζουμαγιά	Ηράκλεια επ. Σερρών	570 οικ. χριστ., 20-30 οθωμ.

Τούμπα	επ. Φυλλίδος	μικρό χωριό χριστ.
Τοπόλιανη	Χρυσός επ. Σερρών	40 οικογ.
Τουχτσουλί	Θρακικό επ. Σιντικής	80 οικ. οθωμ. + 20 χριστ.
Τρετενίστα	Κρουσηγή επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ. ελλην.
Τσάνος	Νέα Πέτρα επ. Φυλλίδος	30 οικ. χριστ. τσιγγ.
Τσαφερλί	ενσωματώθηκε στα Άνω Πορόια επ. Σιντικής	23 οικ. χριστ.+ 11 τσιγγ.
Τσεπελτζέ	Δήμητρα επ. Φυλλίδος	60 οικ. χριστ.
Τσερπίτσα	Τερπνή επ. Βισαλτίας	120 οικ. χριστ. + οθωμ.
Φιτόκι	Ανθή επ. Βισαλτίας	50 οικ. χριστ.
Χριστός	επ. Σερρών	30 οικ. χριστ.

Υπόμνημα

ελλην. = ελληνικές, βουλγ. = βουλγαρικές, επ. = επαρχία, ισρ. = ισραηλιτικές, κοιν. = κοινότητα, οθωμ. = οθωμανικές, οικ. = οικογένειες, τσιγγ. = τσιγγάνων, χριστ. = χριστιανικές,

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β'*, Αθήνα 1886.

Δεν θα υπεισεέλθουμε εδώ στο ακανθώδες το ζήτημα της αξιοπιστίας των αριθμών, για το οποίο έχει συσσωρευτεί ογκώδης βιβλιογραφία²⁰. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εκπρόσωποι της επιστημονικής έρευνας, όπως και εκφραστές του δημόσιου λόγου, κατά προτεραιότητα των βαλκανικών χωρών αλλά και της υπόλοιπης Ευρώπης, έχουν διασταυρώσει τα ξίφη τους πάνω από αριθμούς που αφορούν τον πληθυσμό της Μακεδονίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, χωρίς φυσικά να επιτευχθεί ομοφωνία, καθώς αφενός απουσιάζουν τα αξιόπιστα δεδομένα και αφετέρου επιδίωξη των συγγραφέων συνήθως δεν ήταν η επιστημονική βάσανος αλλά η εξυπηρέτηση κάποιων από τους τοπικούς εθνικισμούς²¹. Μία μόνο παρατήρηση. Ο Ν. Σχινάς μνημονεύει στα χωριά τον αριθμό των οικογενειών. Η αίσθηση που δίνει είναι ότι πρόκειται για ένα αριθμό που προκύπτει από την οπτική επαφή του ταξιδιώτη με τον οικισμό. Πρόκειται επομένως για πληροφορία αυτόπτη μεν μάρτυρα, αλλά ξένου στην περιοχή, όχι ντόπιου· ενός έμπειρου ταξιδιώτη και άριστου πα-

20. Μια πρόσφατη αναδρομή στην περί το Μακεδονικό ιστοριογραφία βλ. Βασ. Γούναρης, *Το Μακεδονικό ζήτημα από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2010.

21. Για τα δεδομένα των οθωμανικών απογραφών του τέλους του 19^{ου} και του αρχόμενου 20^{ου} αιώνα στην περιοχή βλ. S. Petmézas, «Serrès et sa région», *ό.π.*, σ. 465-468 και του ιδίου, «Η ύπαιθρος της Μακεδονίας από την οθωμανική στην ελληνική εξουσία (1900-1920)», *Ισχνός καταλισμός. Η Μακεδονία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο*, επιμ. Κ. Λαπαβίτσας, [Νάουσα] 2010, σσ. 77-79. Για τις διαφοροποιήσεις των αριθμητικών στοιχείων ανάλογα με την εθνικότητα της πηγής προέλευσης, βλ. D. Panzac, «La population de la Macédoine au XIXe siècle», *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 66 (1992), σσ. 113-135.

ρατηρητή, που αποκομίζει όμως μία λίγο ως πολύ φευγαλέα εντύπωση του τόπου. Συνεπώς, νομίζω ότι οι αριθμοί του εκφράζουν τάξεις μεγεθών, δεν προσφέρονται όμως για ακριβή καταμέτρηση του πληθυσμού²². Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι οι αριθμοί που ενσωματώνει στις καταγραφές των οδικών διαδρομών, σε αρκετές περιπτώσεις διαφέρουν σημαντικά από τις πληθυσμιακές εκτιμήσεις που περιέχονται σε πίνακες που έχει ο ίδιος περιλάβει στις τελευταίες σελίδες του τόμου. Ένα μόνο ενδεικτικό παράδειγμα. Στο κείμενο των οδοιοπορικών υποστηρίζει ότι η Αλιστράτη έχει 350 οικογένειες χριστιανών και 150 Οθωμανών, ενώ στον πίνακα ο πληθυσμός της κωμόπολης εμφανίζεται να αποτελείται από 750 Έλληνες, 2.500 Βούλγαρους και 400 Οθωμανούς, δηλαδή η αναλογία μουσουλμάνων και χριστιανών από ένα προς δύο, περίπου μεταλλάσσεται σε ένα προς εννέα²³. Παρόμοια, ενώ στα οδοιοπορικά η Ζηλιάχοβα εμφανίζεται να έχει 500 οικογένειες, κυρίως οθωμανικές και ελάχιστες χριστιανικές τουρκόφωνες, στον πίνακα η εκτίμηση της σύνθεσης του πληθυσμού ανατρέπεται άρδην και αναγράφονται 1.600 Έλληνες και 900 οθωμανοί κάτοικοι²⁴.

Ένα δεύτερο στοιχείο αφορά τη σύγκριση των αριθμητικών δεδομένων που προσκομίζει ο Σχινάς για επιμέρους οικισμούς, με αυτά που προέρχονται από άλλες πηγές της εποχής. Όπως αναφέρθηκε ήδη, καθώς στα χρόνια αυτά η Μακεδονία -και ιδιαίτερα η πληθυσμιακή της σύνθεση- βρέθηκε στο μάτι του κυκλώνα των βαλκανικών εθνικισμών, αντικρουόμενες θεωρήσεις υποστήριξαν και αποκλίνουσες αριθμητικές εκτιμήσεις. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα περιλαμβάνεται στον Πίνακα 3 που ακολουθεί.

Πίνακας 3

Πληθυσμιακές ενδείξεις τυχαίων οικισμών της περιοχής των Σερρών από ποικίλης προέλευσης πηγές

Οικισμός	Σχινάς 1886	Gorsecvic 1889	Κ'ncov 1900	Απογραφή 1913
Δεμίτ Ισάτ	800 οικ. περ.	1.800 σπίτια	5.840 κατ.	3.224 κάτ.
Νιγρίτα	500 οικ. περ.	405 σπίτια, 2.750 κάτ.	600 σπίτια, 2.500 κάτ.	4.014 κάτ.

22. Στους οικισμούς των Σερρών ο Σχινάς σε δύο περιπτώσεις δίνει αποκλίνουσες πληροφορίες, για τον ίδιο οικισμό σε διαφορετικές διαδρομές. Η μία αφορά τον οικισμό Πόρνα για τον οποίο στην σ. 412 του έργου του (*Οδοιοπορικά*, τχ. Β', ό.π.) γράφει ότι κυριαρχούν οι χριστιανοί, ενώ στη σ. 445 το αντίθετο. Η δεύτερη τον οικισμό Σαρμουσακλή, για τον οποίο στην σ. 411 υποστηρίζει ότι έχει 120 οικογένειες ενώ παρακάτω στη σ. 445 κάνει λόγο για 180.

23. Ν. Σχινάς, *Οδοιοπορικά*, τχ. Β', ό.π., σσ. 447 και 487 αντιστοίχως.

24. Ν. Σχινάς, *Οδοιοπορικά*, τχ. Β', ό.π., σσ. 446 και 487 αντιστοίχως.

Ντόβιστα	150 οικ.	232 σπίτια	230 σπίτια, 1.500 κάτ.	2.038 κάτ.
Τζουμαγιά	600 οικ. περ.	347 σπίτια	910 σπίτια, 6.050 κάτ.	5.506 κάτ.
Σέρρες	28.000 κάτ.	3.745 σπιτ., 30.000 κάτ.	28.100 κάτ.	18.668 κάτ.

Πηγές: Ν. Σχινάς, Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β', Αθήνα 1886. P. Bellier, R.-Cl. Bondoux, J.-Cl. Cheynet, B. Geyer, J.-P. Grelais, V. Kravari, Paysages de Macédoine leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs, Παρίσι 1986 (χρησιμοποιεί τα: S. Gopcevic, Makedonien und Alt Serbien, Βιέννη 1889· V. I. K'ncov, Izbrani proizvedenija, τ. Α' και Β', Σόφια 1970).

β) Η μεγάλη όμως προσφορά του έργου του Ν. Σχινά δεν έγκειται τόσο στις πληροφορίες για τη σύνθεση του πληθυσμού όσο στη φωτογραφική σχεδόν αναπαράσταση του τόπου. Άλλωστε στον χώρο κατά κύριο λόγο, και δευτερευόντως στους ανθρώπους στρέφει τον φακό του ενδιαφέροντός του. Η αποτύπωση στον χάρτη των διαδρομών που προτείνει στο έργο του, με τα ποικίλα στοιχεία που ενσωματώνει στις καταγραφές του, δίνει μία εξαιρετική εικόνα των όρων συγκρότησης του οικιστικού πλέγματος και των υποδομών που ήταν διαθέσιμες για την εξυπηρέτηση των κατοίκων και των επισκεπτών. Βρύσες, γεφύρια, σχολεία, παντοπωλεία, μύλοι, χάνια σημειώνονται, με σημαντικές ελλείψεις βέβαια, αλλά με επάρκεια²⁵. Πιθανόν, η μέριμνα για τη λεπτομερή καταγραφή τους προέρχεται από την ανάγκη του στρατιωτικού-συγγραφέα να αποκαταστήσει μια συγκροτημένη εικόνα των υλικοτεχνικών υποδομών, πρόσφορη στην ενδεχόμενη αξιοποίησή της από τον ελληνικό στρατό. Γεγονός είναι όμως ότι ο σύγχρονος αναγνώστης διαθέτει χάρη στον Ν. Σχινά μία συστηματική περιγραφή του τόπου.

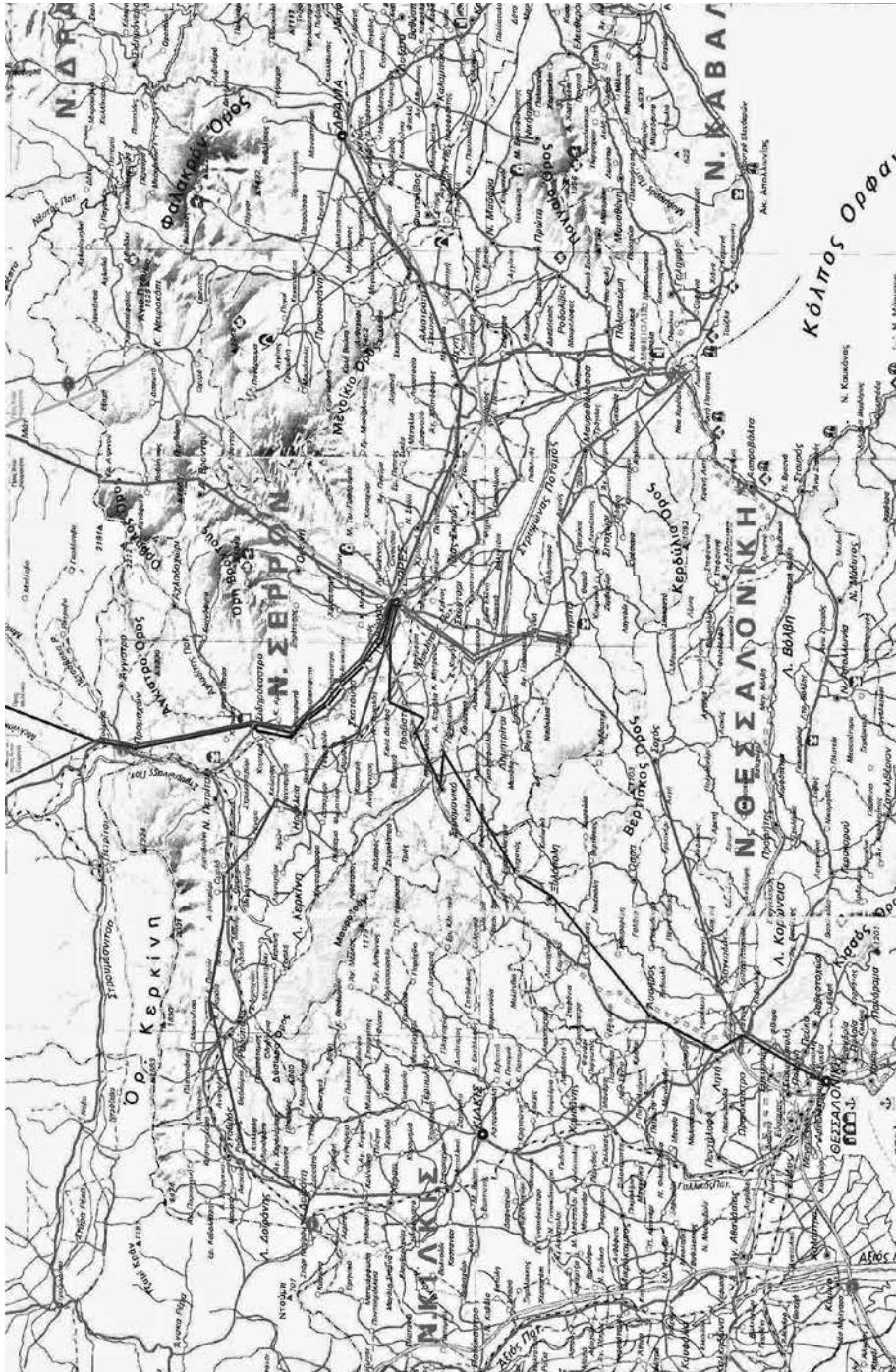
Στους χάρτες που ακολουθούν έγινε μία προσπάθεια να αποδοθούν γραφιστικά οι 11 διαδρομές που προτείνει ο συγγραφέας με βάση όσα χωριά ταυτίστηκαν.

Ο Ν. Σχινάς αναπαριστά με ακρίβεια ένα στοιχειώδες οδικό δίκτυο που ενώνει με αμαξιτούς δρόμους τις Σέρρες με τα σημαντικά γειτονικά αστικά κέντρα. Παράλληλα η ύπαρξη ενός πυκνότερου δικτύου ημιονικών οδών -παρότι η ποιότητά τους δεν ήταν καλή- επέτρεπε την επικοινωνία της πόλης των Σερρών με το οικιστικό δίκτυο της περιοχής²⁶. Ο συγγραφέας ακολουθώντας τον συνήθη για την εποχή τρόπο απόδοσης

25. Ανάλογες επισημάνσεις για την περιγραφή του Σχινά στην περιοχή του Κιλκίς, βλ. Ζέτα Παπαγεωργοπούλου, «Καταγραφή της υποδομής των επικοινωνιών», *ό.π.*, σ. 217-231.

26. Για την κατάσταση των δρόμων την εποχή αυτή βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Οι χειρσαίες επικοινωνίες στο νοτιοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου (τέλη 18^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.)», Διεθνές Συνέδριο: *Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής*, επιμέλεια Ε. Π. Δημητριάδης, Α. Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 169-178.

Χάρτης 2. Οι 11 διαδρομές που καταγράφει ο Ν. Σχινάς.

της απόστασης²⁷, σημειώνει το χρονικό διάστημα που απαιτείτο για τη μετάβαση από τον ένα οικισμό στον άλλο· το άθροισμα των επιμέρους χρονικών ενδείξεων εξέφραζε τη συνολική διάρκεια του ταξιδιού ανάμεσα σε δύο πόλεις. Έτσι η απόσταση από τη Θεσσαλονίκη στις Σέρρες, μέσω της αμαξιτής οδού -που σε γενικές γραμμές ακολουθούσε την ίδια διαδρομή και τον 18^ο αιώνα²⁸- καλύπτονταν σε 16 ώρες, ενώ τον ίδιο περίπου χρόνο απαιτούσε και η εναλλακτική διαδρομή που ήταν προσβάσιμη μόνο με ημίονους (Χάρτης 3).

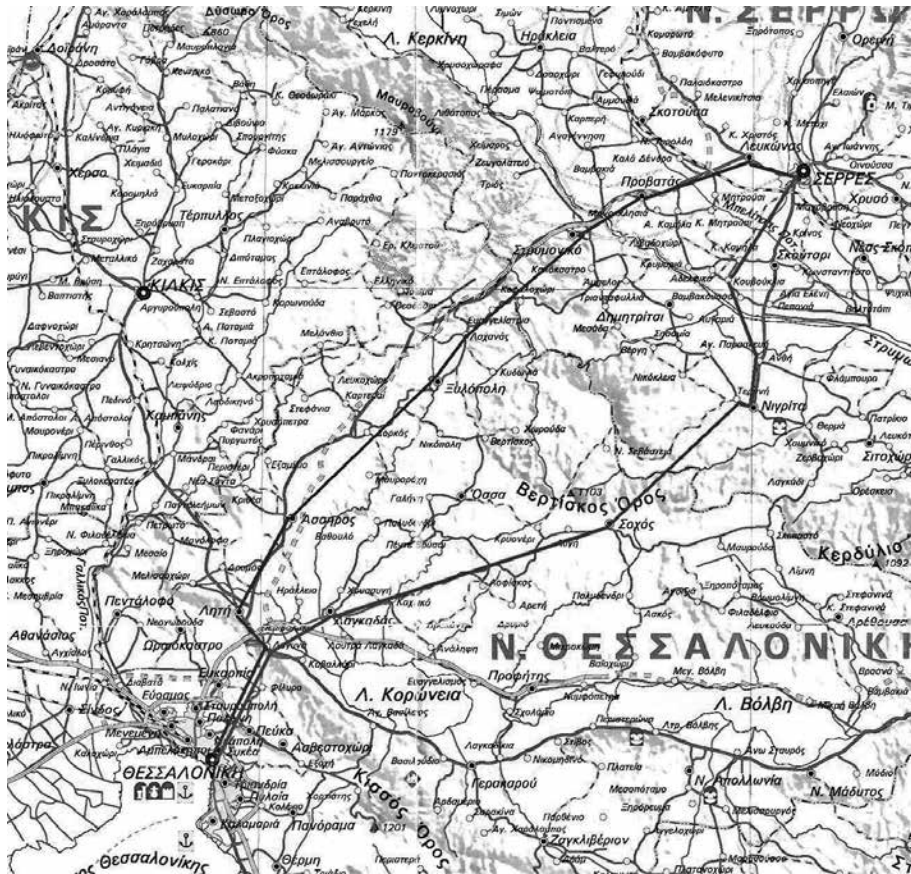
Τέσσερις άλλοι αμαξιτοί δρόμοι συνέδεαν τις Σέρρες με τη Δοϊράνη (διάρκεια 16½ ώρες), το Σιδηρόκαστρο (3½ ώρες), όπως και το Μελένικο και την Άνω Τζουμαγιά, που τώρα βρίσκονται στην επικράτεια της Βουλγαρίας (Χάρτης 4). Η έξοδος των Σερρών στη θάλασσα, στη σκάλα του Τσιάγιαζι (σήμερα στα όρια του οικισμού Νέα Κερδύλια) στον κόλπο Ορφανού, από τις τέσσερις εναλλακτικές διαδρομές της, απαιτούσε 10 με 12 ώρες (Χάρτης 5). Οι υπόλοιποι δρόμοι ήταν βατοί μόνο με ζώα, συχνά με προβλήματα που επιτείνονταν στις περιπτώσεις κακοκαιρίας, βροχοπτώσεων αλλά και υψηλών θερμοκρασιών κατά το θέρος. Ιδιαίτερη σημασία είχαν οι ημιονικοί δρόμοι που συνέδεαν τις Σέρρες με το Άνω Νευροκόπι και τη Δράμα (Χάρτης 6). Όπως εύκολα διακρίνεται, η βασική αμαξιτή οδός που ένωνε τη Θεσσαλονίκη με τις Σέρρες, αλλά και η οδός που συνέδεε τις Σέρρες με τη Δοϊράνη ή το Σιδηρόκαστρο, ακολουθούσαν χονδρικά την ίδια διαδρομή με αυτήν των σημερινών οδικών αξόνων της περιοχής. Το ίδιο παρατηρείται και με τους ημιονικούς δρόμους που οδηγούσαν από τις Σέρρες στη Δράμα και στο Νευροκόπι, όπου και πάλι η χάραξη των σύγχρονων επαρχιακών εθνικών οδών ακολουθεί εκείνη των παραδοσιακών οδών διακίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων με φορτηγά ζώα.

Συμπληρωματικά στο οδικό δίκτυο, θα μπορούσαν να διακριθούν δύο στοχεύσεις του Ν. Σχινά που αφορούν τις υποδομές. Η πρώτη αφορά εγκαταστάσεις του ντόπιου πληθυσμού. Επιδίωξή του να μεταδώσει πληροφορίες για τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά, τις συνθήκες και την ποιότητα ζωής των κατοίκων. Βασικές εγκαταστάσεις τα σχολεία και οι τόποι λατρείας (εκκλησίες και τζαμιά).

Για τους οικισμούς που βρίσκονται στον σημερινό νομό Σερρών ο Ν. Σχινάς καταγράφει συνολικά 19 σχολεία αρρένων και 8 σχολεία θηλέων, ενώ επιπλέον υποστηρίζει ότι στην πόλη των Σερρών λειτουργ-

27. Βλ. Γ. Μακρής, Στ. Παπαγεωργίου, *Το χειρσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990, σ. 82.

28. Βλ. Δημ. Ανωγάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 38.

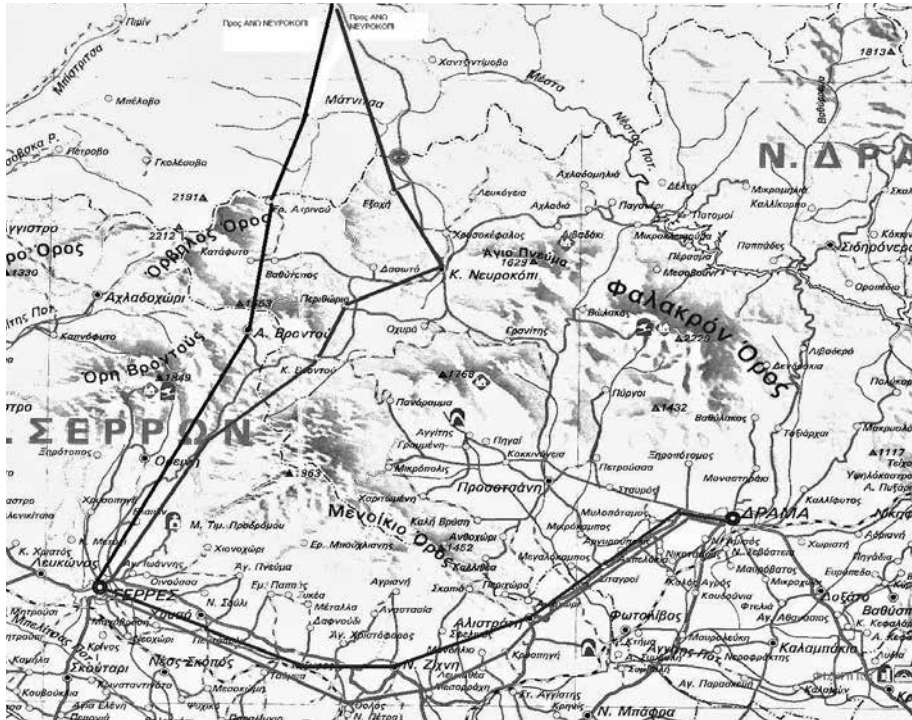
Χάρτης 3. Διαδρομές 1 και 2.

γούσαν δύο σχολεία αρρένων, ένα παρθεναγωγείο, νηπιαγωγεία, ένα γυμνάσιο και έξι οθωμανικά σχολεία. Δίνει έτσι μία εικόνα, που είναι βέβαια γνωστή με περισσότερη επάρκεια από άλλες πηγές της εποχής²⁹: την ύπαρξη στην περιοχή των Σερρών ενός καλού δικτύου σχολείων, που καλύπτουν σε ένα βαθμό και την εκπαίδευση των κοριτσιών.

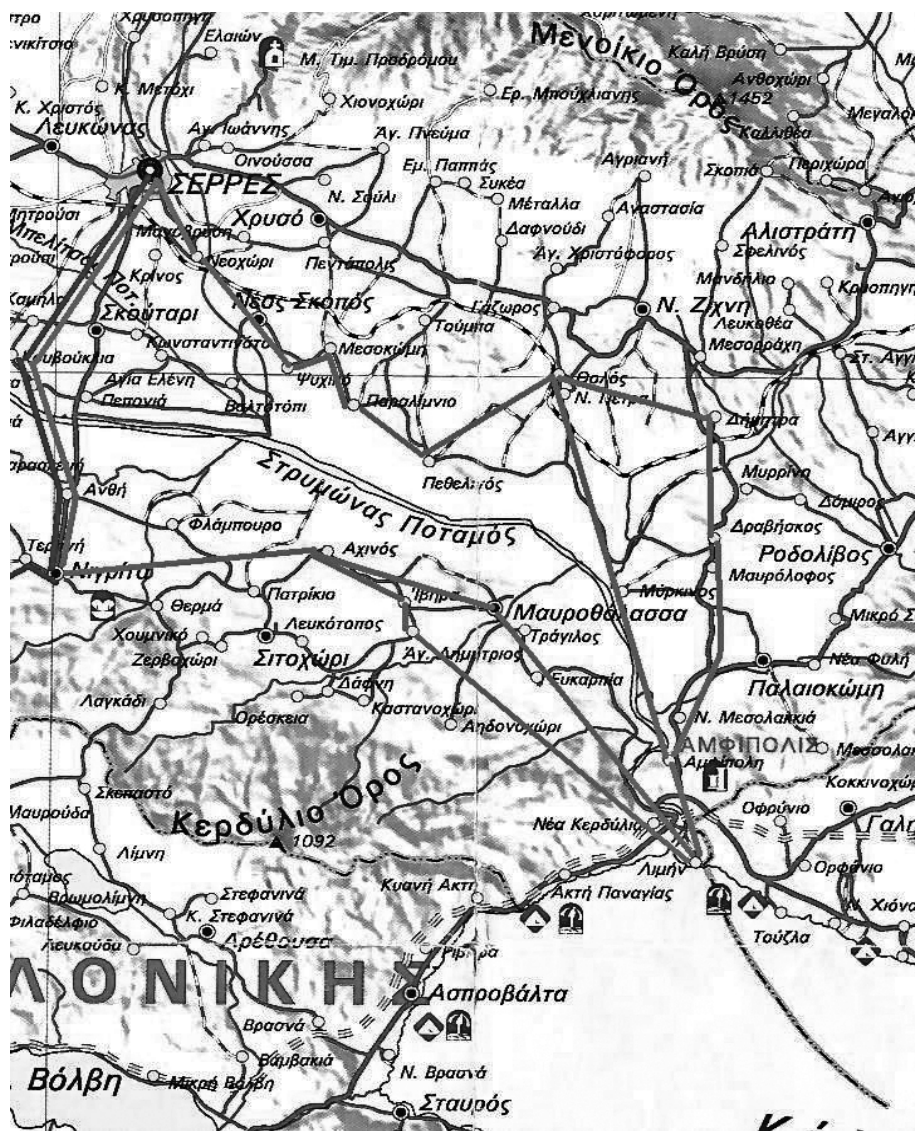
29. Βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη μελέτη του Γ. Αψηλίδη, «Χρηματοδότηση και επιθεώρηση ελληνικών σχολείων στην περιοχή των Σερρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», π. Σίρις 6 (1997-2002), σ. 85-132, όπου και αναφορές στην νεώτερη εκτεταμένη βιβλιογραφία. Αναλυτικό χάρτη των σχολείων της περιοχής, που εντοπίζονται εύκολα και οι παραλείψεις του Ν. Σχινά, εξέδωσε το 1906 στη Ρώμη το Istituto Geografico di Agostini με βάση αναφορές των παρατηρητών των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων που επέβλεπαν την εφαρμογή προγράμματος Μεταρρυθμίσεων που είχε επιβληθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον Οκτώβριο του 1903 στη συμφωνία του Μύζετγκ. Αναδημοσιεύεται σε ένθετο στο Ι. Κ. Μαζαράκης-Αιυιάν, *Το Μακεδονικό ζήτημα και Η γέννηση του νέου Μακεδονικού ζητήματος*, β' έκδ., Αθήνα 2008.

Χάρτης 4. Διαδρομές 3, 4 και 5, 6.

Χάρτης 6. Διαδρομές 8 έως 10.

Χάρτης 5. Διαδρομή 7.

Πίνακας 4

Σχολεία της περιοχής Σερρών σύμφωνα με την καταγραφή του Ν. Σχινά

Οικισμός	Σχολεία
Αλιστράτι	1 αρρένων, 1 θηλέων
Άνω Βροντού	1 αρρένων, 1 θηλέων
Άνω Κρούσοβα (Άνω Κερδύλιο)	1 αρρένων
Αχινό	1 αρρένων
Δεμίρ Ισάρ (Σιδηρόκαστρο)	2 αρρένων, 1 θηλέων
Έξοβα (Δάφνη)	1 αρρένων
Ζηλιάχοβα (Νέα Ζίχνη)	1 αρρένων, 1 θηλέων
Μέργιανη (Λυγαριά)	1 αρρένων
Νιγρίτα	1 αρρένων, 1 θηλέων
Ντουτλή (Ελαιών)	1 αρρένων
Όρλιακο (Στρυμωνικό)	1 αρρένων, 1 θηλέων
Προβίστα (Παλαιοκώμη)	1 αρρένων
Σαρμουσακλή (Πεντάπολη)	1 αρρένων
Σέρρες	γυμνάσιο, 2 ελληνικά σχολεία, παρθεναγωγείο, νηπιαγωγεία, 6 οθωμανικά σχολεία
Τζουμαγιά (Ηράκλεια)	3 αρρένων, 2 θηλέων
Τοπόλιανη (Χρυσός)	1 αρρένων
Τσερπίτσα (Τερπνή)	1 αρρένων

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β΄*, Αθήνα 1886.

Χρήσιμη, αν και όχι πλήρης και συστηματική, είναι και η εικόνα που προκύπτει από την αποδελτίωση των πληροφοριών που ενσωματώνει στο οδοιπορικό του για τα κτίρια θρησκευτικής λατρείας: 24 χριστιανικές εκκλησίες και 16 μουσουλμανικά τζαμιά, ενώ πόλη των Σερρών υπήρχαν 26 εκκλησίες και 22 τζαμιά.

β) Η δεύτερη στόχευση του Σχινά, αφορά τον ταξιδιώτη, τον επισκέπτη της περιοχής, επίσης όμως και τις στρατιωτικές δυνάμεις που τυχόν επιχειρούν στην περιοχή. Με τη στρατιωτική παράμετρο συνδέεται, νομίζω, υπόρρητα και η ιδιαίτερη έμφαση που δίνει ο συγγραφέας στην αποδελτίωση των υφιστάμενων χανιών αλλά και η συστηματική αναφορά στα πηγάδια και στις βρύσες πόσιμο νερού. Οι πληροφορίες αυτές, ενώ είναι απαραίτητες για τον περιηγούμενο στην περιοχή, ταυτόχρονα έχουν και στρατιωτική χρησιμότητα: τα χάνια είναι οι κατεξοχήν χώροι που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για στρατωνισμό των οπλιτών και ανάπαυση των φορητών ζώων, ενώ φυσικά η εύρεση νερού αποτελεί πρωταρχική ανάγκη για τους μετακινούμενους. Η μαρτυρία μάλιστα

ύπαρξης χανιού, σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύεται με επισημάνσεις για το μέγεθος, τον αριθμό των δωματίων, τη χωρητικότητα σε ανθρώπους και ζώα³⁰. «Δύο χάνια χωρούντα 100 κτήνη, ων το εν έχει άνω και δώδεκα δωμάτια» γράφει για τα χάνια στη σκάλα του Τσιάγιαζι, ενώ από τα 24 χάνια της πόλης των Σερρών σημειώνει ότι τα 15 ήταν μεγάλα με καλά δωμάτια και χωρητικότητα 2.500 κτηνών³¹.

Πίνακας 5

Οικισμοί με χάνια στο σημερινό νομό Σερρών σύμφωνα με τον Ν. Σχινά

Οικισμοί διαδρομής	Αριθμός χανιών
Αλιστράτι	10
Άνω Βροντού	6
Αχινό	1
Γενί κιοϊ (Προβατάς)	2
Γεωργουλάς	2
Δεμίρ Ισάρ (Σιδηρόκαστρο)	9
Δημητρίτσι	1
Έξοβα (Δάφνη)	1
Ζηλιάχοβα (Νέα Ζίχνη)	8
Θολός	1
Καμαρωτό	1
Καμίλα	1
Καρατζάκιοϊ (Μονοκκλησία)	2
Κάτω Κρούσοβα (Κερδύλιο)	1
Κιουπρί (Γεφυρούδι)	2
Λάτροβο (Χορτερό)	1
Νιγρίτα	6
Ντουτλή (Ελαιών)	2
Ντραγκοτίν (Προμαχών)	2
Όρλιακο (Στρυμωνικό)	2
Πόρνα (Γάζωρος)	1
Ράχοβα (Μεσοράχη)	2
Σαμουσακλή (Πεντάπολη)	1

30. Για τους τύπους των χανιών στην ευρύτερη περιοχή βλ. Ελένη Γαβρά, «Χάνια και καραβάν σεράγια από τη Θεσσαλονίκη έως την πόλη των Σερρών και γύρω από αυτήν από το 1774 έως το 1913», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), σσ. 149-168 και Πασχάλης Ανδρουόδης, *Χάνια και καραβάν-σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, εκδ. Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, χ.τ., χ.χ., κυρίως σσ. 161-189.

31. Βλ. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορική*, τχ. Β', ό.π., σσ. 403 και 397 αντιστοίχως.

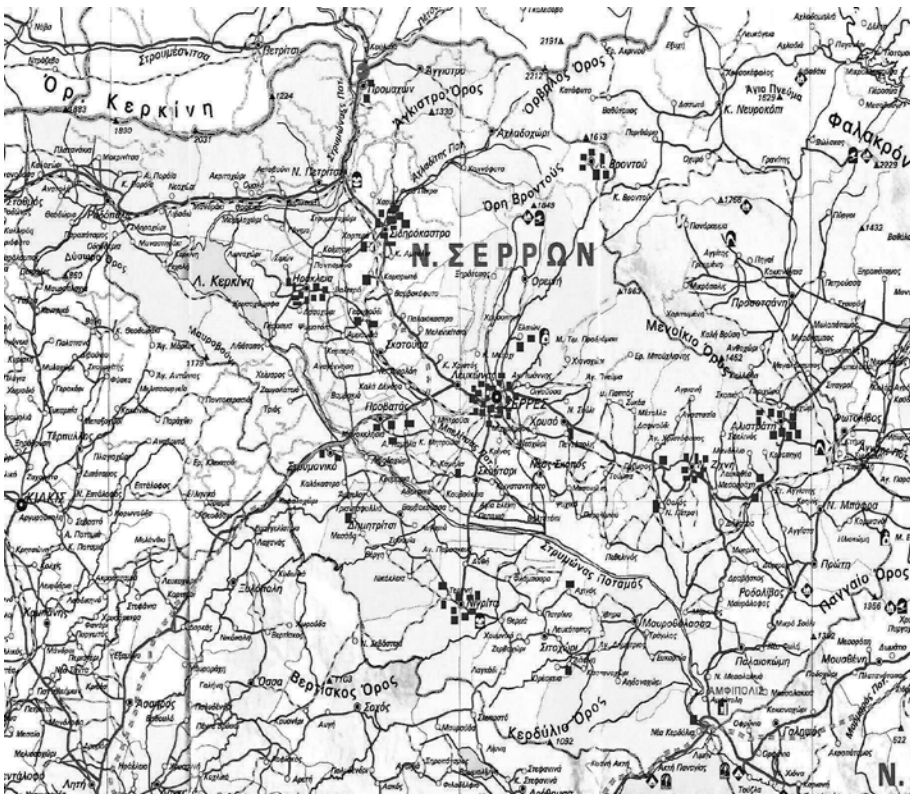
Σέρρες	24
Τζουμαγιά (Ηράκλεια)	10
Τσερπίτσα (Τερπνή)	1

Πηγή: Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, τχ. Β'*, Αθήνα 1886.

Η τοποθέτηση των χανιών που μνημονεύει ο Σχινάς στον χάρτη δίνει μια εικόνα ενός εκτεταμένου δικτύου με πυκνώσεις στα μεγαλύτερα αστικά και εμπορικά κέντρα της εποχής.

Χρήσιμη είναι και η εικόνα που προκύπτει από την αποδελτίωση των πληροφοριών που δίνει για βρύσες και πηγάδια. Προφανώς η καταγραφή του δεν είναι ολοκληρωμένη· προσφέρει μόνο μία γενική αίσθηση κυρίως, των σημείων που μπορούσε να βρει νερό ο ταξιδιώτης, και όχι βέβαια των πηγών νερού από τα οποία οι ντόπιοι προμηθεύονταν νερό για τις καθημερινές τους ανάγκες.

Το οδοιπορικό του Ν. Σχινά δεν αποτελεί από μόνο του επαρκή μαρτυρία για τις Σέρρες, όπως άλλωστε για τις υπόλοιπες περιοχές που

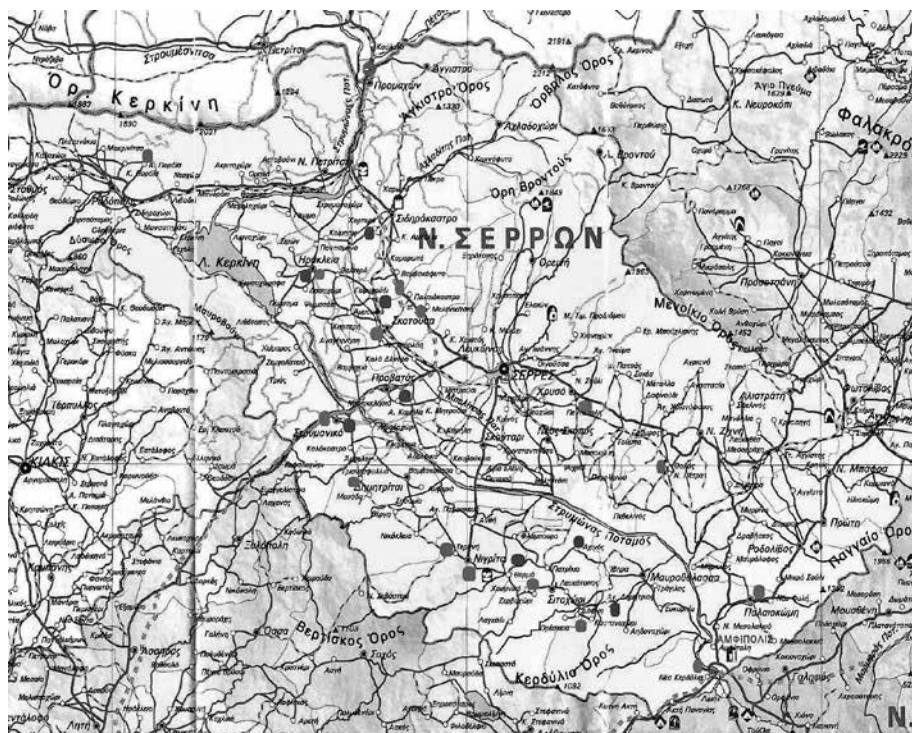
Χάρτης 7.

Χάνια του σημερινού Ν. Σερρών που αναφέρονται από τον Ν. Σχινά.

περιγράφει. Λειτουργεί όμως συμπληρωματικά σε άλλες πηγές και βοηθά να σχηματιστεί η αναγκαία βεντάλια πληροφοριών που απαιτείται για τη γνώση ενός τόπου. Το έργο του συνάδει με επιστημονικά, γνωστικά, πολιτικά και εθνικά αιτήματα της εποχής του. Εγγράφεται επίσης σε μια παράδοση που ανθεί τον όψιμο 19^ο αιώνα και αφορά τη συστηματική και με επιστημονικά εργαλεία γνωριμία του ανθρώπου με τον τόπο, ιδιαίτερα σε συσχετισμό με τα πορίσματα της γεωγραφίας. Στην αντίληψη αυτή συγκλίνει μάλιστα τόσο η αυτοκρατορική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων που προμοδοτούν αποστολές καταγραφής περιοχών εκτός των συνόρων τους, όσο και η συστηματική προσπάθεια στο πλαίσιο των κυβερνήσεων των εθνών-κρατών να καταγράψουν τα εδάφη τους -ή τα εδάφη που διεκδικούν-, ως ισχυρό εργαλείο εθνικής αυτογνωσίας και ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας. Το ρεύμα αυτό στον ελληνικό χώρο αποτυπώνεται βιβλιογραφικά σε σειρά κειμένων που εκδίδονται τα χρόνια αυτά, όπου θα μπορούσαν να επισημανθούν δυο διακριτές κατευθύνσεις.

Η πρώτη σχετίζεται με την ιστορία και ιδιαίτερα τις μελέτες τοπικής ιστορίας, οι οποίες έχουν ενσωματώσει στο περιεχόμενό τους και τη

Χάρτης 8.

Πηγάδια & Βρούσες του σημερινού ν. Σερρών που μνημονεύει ο Ν. Σχινάς.

γεωγραφική παράμετρο. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του επόμενου, σχεδόν κάθε πόλη και νησί της Ελλάδας αποκάτα μια ή περισσότερες μελέτες τοπικής ιστορίας του τύπου: «από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς». Αποτελούν προϊόν εργασίας ιστοριοδιφών ή λογίων, οι οποίοι ζουν ή εργάζονται στον τόπο που ιστορούν. Περιλαμβάνουν και σελίδες αφιερωμένες στην γεωγραφία της περιοχής, όχι με σκοπό την ανάδειξη της γεωγραφικής διάστασης των φαινομένων αλλά τη διεύρυνση της γνωριμίας και της οικείωσης με τον τόπο, δηλαδή της πατριδογνωσίας³².

Η δεύτερη κατεύθυνση σχετίζεται με την ανάδειξη της ίδιας της γεωγραφίας ως ενός χωριστού πεδίου μελέτης και έρευνας. Στο κλίμα αυτό πληθαίνουν οι μελέτες γεωγραφίας που είναι αφιερωμένες σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Εδώ η συγχρονική διερεύνηση του τόπου και των κατοίκων προέχει και η ιστορία χρησιμοποιείται επικουρικά. Τα βιβλία του Αντ. Μηλιαράκη για τον νησιωτικό χώρο και την Πελοπόννησο αποτελούν άριστους εκφραστές αυτού του κλίματος³³. Την αναγκαιότητα βιωματικής και μαθησιακής επαφής με το χώρο επικαλούνται και οδοιπορικά που εκδόθηκαν την ίδια περίοδο -όπως αυτά του γιατρού Χρήστου Κορύλλου για την Πελοπόννησο³⁴. Τα κείμενα αυτά αναδεικνύουν τα συναισθήματα, τις εμπειρίες, την τέρψη του οδοιπόρου, καθώς και την τότε αναδυόμενη συνάφεια υγείας και πεζοπορίας, ταυτόχρονα όμως αντιμετωπίζουν τους τόπους επίσκεψης ως πεδίο επιστημονικής έρευνας.

Τα οδοιπορικά του Νικ. Σχινά ενσωματώνουν τα παραπάνω στοιχεία, εισάγουν όμως και μία άλλη χρηστική διάσταση, τη στρατιωτική.

32. Αν αναφερθούμε στην τοπική βιβλιογραφία, τη λογική αυτή υιοθετεί με εκτεταμένη και εμπειριστατωμένη εισαγωγή η μεταγενέστερη μελέτη του Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τ. 2, Αθήνα 1972, σσ. 9-190. Αντίθετα γεωγραφική διάσταση δεν υπάρχει στην πρώτη ιστορία της πόλης που εκδόθηκε από τον Ευάγγελο Στράτη, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Κωνσταντινούπολη 1909.

33. Ενδεικτικά από τις μελέτες του Α. Μηλιαράκη: *Κυκλαδικά ήτοι γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, Αθήνα 1874· *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος*. Άνδρος, Κέως, Αθήνα 1880· *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος*. Άμοργός, Αθήνα 1884· *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα 1886· *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1890 κ.ά.

34. Χρ. Κορύλλος, *Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην, από Πατρών δια θαλάσσης εις Γύθειον και εκείθεν δια Σπάρτης εις Ταύγετον*, Πάτρα 1889, του ιδίου, *Πεζοπορία από Πατρών εις Τρίπολιν*, Πάτρα 1890, του ιδίου και Στ. Θεοχάρη, *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας*, Πάτρα 1891.

Γι' αυτό ο συγγραφέας δημιουργεί ένα εγχειρίδιο προσανατολισμένο στο να είναι χρήσιμο στον στρατό και μάλιστα στις στρατιωτικές εκείνες δυνάμεις που θα εισέλθουν σε ένα έδαφος που δεν ανήκει στην έως τότε δική τους επικράτεια. Αν όμως ο συγγραφέας, όταν έγραφε, επιθυμούσε να λειτουργεί επικουρικά στις στρατιωτικές αποστολές, σήμερα -130 χρόνια μετά- το βιβλίο του αποδείχθηκε ισχυρό στο χρόνο διότι είχε μία άλλη χρησιμότητα: αυτή της πρωτότυπης, τεκμηριωμένης και αξιόπιστης μαρτυρίας για τη Μακεδονία στα κρίσιμα χρόνια του δύντος 19^{ου} αιώνα.

DIMITRIS DIMITROPOULOS

THE JOURNEY OF MAJOR N. SCHINAS. A TESTIMONY
ABOUT SERRES OF THE LATE 19TH CENTURY

Abstract

The text examines the information collected by the Major and writer Nikolaos Schinas regarding the area of Serres (northern Greece), as presented in his book *Travelogues. Macedonia Epirus, New border line and Thessaly*, volume III, Athens 1887. The book is a testimony of the late 19th century integrating field research, geography, local history and military observations and it can be studied in addition to other historical sources. Analyzing the population data on the villages and the towns of the area, the paper analyzes Schina's book within the context of its era, a period of fierce national competition. Moreover, by examining the information collected on the schools, churches, inns, fountains and wells, the paper aims at reconstructing eleven Schina's routes in the aforementioned area.

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ, 1918-1919*

Το άρθρο αυτό θα αναφερθεί σε μία ανθρωπιστική/φιλανθρωπική δράση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, συνεπικουρούμενη από μέλη αμερικανικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, κυρίως της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα¹. Η δράση αυτή αναλήφθηκε στην Ανατολική Μακεδονία από τα τέλη του 1918 έως τα μέσα του 1919 και αφορούσε την παροχή τροφής και ρουχισμού καθώς και την αποτροπή ενός φονικού λιμού, την παλιννόστηση των «ομήρων», ανδρών και γυναικών, που είχαν εκτοπιστεί κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής του 1916-18, και την καταπολέμηση της επιδημίας τύφου που είχε ξεσπάσει στην περιοχή. Αντίστοιχη βοήθεια πάντως προσέφεραν και οι Βρετανοί, ενώ παράλληλα το ελληνικό κράτος κατέβαλε μια υπερπροσπάθεια για την προστασία και επιβίωση των κατοίκων της περιοχής². Η αποτύπωση της κατάστασης στην μόλις

---

* Ανακοίνωση στο 1^ο Συνέδριο «Ιστορία της Διοίκησης και των Θεσμών των Σερρών 1870-1936 (Σέρρες, 10-12 Μαΐου 2013), τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν εκδοθεί.

1. Για την ιστορία της ASCSA, βλ. Louis E. Lord, *A History of the American School of Classical Studies at Athens, 1882-1942* (Boston: Harvard University Press και ASCSA, 1947). Για την αμερικανική ανθρωπιστική δράση, Dimitra Giannouli, «American Philanthropy in Action: the American Red Cross in Greece, 1918-1923», *East European Politics and Societies*, 10 (1996), σσ. 108-13. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος: Δοξάτο Δράμας, 1912-1946* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2014), κεφάλαιο 3. Νίκος Μισολίδης, «Το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ανατολική Μακεδονία (1918-1919)» στο Δήμητρα Πατρωνίδου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Δράμα και η περιοχή της: ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 5^{ης} επιστημονικής συνάντησης. Η Δράμα και η περιοχή της κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: ενσωμάτωση, δεύτερη κατοχή, ανασυγκρότηση* (Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ, 2020), σσ. 269-292. Βλ. ειδικότερα για τη δράση των στελεχών της ASCSA στην Ανατολική Μακεδονία το 1918-19, Jack L. Davis, «The American School of Classical Studies and the Politics of Volunteerism», *Hesperia*, 82 (2013), σσ. 15-48. Eleftheria Daleziou, «“Adjuster and Negotiator”: Bert Hodge Hill and the Greek Refugee Crisis, 1918-1928», *Hesperia*, 82 (2013), σσ. 49-65.

2. Για μια συνολική αποτίμηση, με αναφορά στις δράσεις των ελληνικών αρχών, βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Πρακτικές και θεσμοί περίθαλψης και ανασυγκρότησης στην Ανατολική Μακεδονία (1918-1920), στο Πατρωνίδου και Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η*

απελευθερωμένη Ανατολική Μακεδονία, από αποστασιοποιημένους διεθνείς παρατηρητές, όπως ήταν οι Αμερικανοί εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού, προσφέρει ένα εναλλακτικό υλικό μεγάλης αξίας, το οποίο είχε έως πρόσφατα μάλλον αγνοηθεί από την ιστορική έρευνα. Και όμως: οι σχετικές αναφορές του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού δημοσιεύθηκαν ήδη το 1919, ενώ στελέχη του παρασημοφορήθηκαν από το ελληνικό κράτος για τις υπηρεσίες που προσέφεραν³. Η συμβολή των ανθρώπων του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, το θάρρος τους και το μεζονος σημασίας ανθρωπιστικό έργο τους αναγνωρίστηκαν και από τη Διεθνή Διασυμμαχική Επιτροπή που ερευνήσε τις βουλγαρικές ακρότητες κατά τον πόλεμο:

Αφού περιγράψαμε τόσες φρικαλεότητες και αποτρόπαια εγκλήματα, είναι μια ανακούφιση για την Επιτροπή να εκφράσει τον θαυμασμό και τη συγκίνησή της για τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό του οποίου η αφοσίωση είναι πέραν παντός επαίνου. Το έργο του στην Ανατ. Μακεδονία υπήρξε εξόχως ευεργετικό και του οφείλεται η ευγνωμοσύνη όχι μόνον του ελληνικού λαού αλλά και ολόκληρης της ανθρωπότητας⁴.

Η ανάγκη για διεθνή παρέμβαση και βοήθεια

Η απελευθέρωση της Ανατολικής Μακεδονίας το φθινόπωρο του 1918 αποκάλυψε μια τραγική κατάσταση, καθώς οι Βούλγαροι είχαν κάνει μια συστηματική προσπάθεια εθνοκάθαρσης του τόπου στο σύνολό του (και όχι μεμονωμένες ωμότητες σε συγκεκριμένες πόλεις/οικισμούς, όπως το 1913). Σημειώθηκε μία τρομερή οικονομική αφαιμάξη και ολική λεηλασία της περιοχής. Ειδικά μετά την επανένωση της Ελλάδας και την έξοδό της στον πόλεμο, τον Ιούνιο του 1917, χιλιάδες Έλληνες Ανατολικομακεδόνες, κυρίως άνδρες μεταξύ 15 και 70 ετών, αλλά και ολόκληρες οικογένειες, εκτοπίστηκαν στην Βουλγαρία για αναγκαστική εργασία. Ο αριθμός τους υπολογίζεται σήμερα στις 36.000, από τους

Δράμα και η περιοχή της κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σσ. 253-268.

3. Lord, *A History of the American School of Classical Studies at Athens*, κεφάλαιο 4. Για την αναγνώριση των υπηρεσιών τους από τις ελληνικές αρχές, βλ. και Αθήνα, Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (στο ε-ξής ΥΔΙΑ), 1919/Γ109/1, Χαλκιάπουλος (Υποδιοίκηση Καβάλας) προς Κυβερνητική Αντιπροσωπεία, Δράμα, 22 Δεκεμβρίου 1918.

4. Διεθνής Διασυμμαχική Επιτροπή, «Ανακεφαλαίωση και συμπέρασμα», στο Νικόλαος Ρουδομέτωφ (επιμ.), *Αναφορές και ανακρίσεις της Διεθνούς Διασυμμαχικής Επιτροπής για τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που δεπράχθησαν από τα Βουλγαρικά στρατεύματα στην Ανατολική Μακεδονία κατά την κατοχή των περιοχών αυτών διαρκούντος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατά τα έτη 1916-1918*, τ. 1 (Καβάλα: Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2008), σ. 39.

οποίους οι μισοί δεν επέστρεψαν. Παράλληλα, σύμφωνα με τη Διεθνή Διασυμμαχική Επιτροπή, στην Ανατολική Μακεδονία κατοικούσαν το 1916 305.000 άνθρωποι, από τους οποίους 32.000 πέθαναν από την πείνα, από δολοφονικές ενέργειες και από ασθένειες που προκλήθηκαν από κακομεταχείριση. Και επειδή αυτά τα πράγματα δεν έρχονται μόνο τους, εμφανίστηκαν και κρούσματα εξανθηματικού τύφου, από το 1917, καθώς και μια νέα επιδημία τύφου από τις αρχές του 1919⁵.

Το στοιχείο, όμως, που καθιστούσε αναγκαία τη διεθνή ανθρωπιστική επέμβαση το 1918 ήταν άλλο: φεύγοντας από την περιοχή, οι βουλγαρικές δυνάμεις είχαν αφαιρέσει τη σοδειά, τους σπόρους, τα γεωργικά εργαλεία, τα αροτριώματα ζώα και τα οικόσιτα. Ένας αγροτικός πληθυσμός που στερείται αυτά τα πράγματα δεν έχει τρόπο επιβίωσης. Με άλλα λόγια, οι ελληνικές αρχές, όσο και οι Βρετανοί με ειδικές αποστολές και μέσω των ιδιωτικών διαύλων τους στην περιοχή, διαπίστωσαν με τρόπο ότι βρισκόνταν μπροστά στο ενδεχόμενο μιας νέας, ακόμη ευρύτερης, ανθρωπιστικής καταστροφής⁶. Παράλληλα, ο Αμερικανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, Τζωρτζ Χόρτον, καθώς και οι αμερικανικές εταιρείες καπνού που δραστηριοποιούνταν στην Καβάλα επίσης έστειλαν επείγοντα μηνύματα για την ανάγκη βοήθειας⁷. Ενώπιον αυτής της απελπιστικής κατάστασης, το ελληνικό κράτος στις αρχές Νοεμβρίου απηύθυνε και επίσημο αίτημα για την δραστηριοποίηση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ανατολή Μακεδονία⁸. Ο Αμερικανικός Ερυθρός

---

5. Βλ. για την γενικότερη εικόνα, Loukianos I. Hassiotis, «Forcible Relocation from Greek Macedonia during the First World War», και Xanthippi Kotzageorgi-Zymari, «The Greek Military Mission in Sofia, 1918-1920: Fields and Coordinates of Its Action», στο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies και National Research Foundation «Eleftherios K. Venizelos», 2005), σσ. 295-308 και 367-390 αντίστοιχα. Βλ. επίσης, *Reports of the American Red Cross Commissions Upon Their Activities in Macedonia, Thrace, Bulgaria, the Aegean Islands and Greece* (New York: Oxford University Press, American Branch, 1919)· Samuel J. Walker, *The Typhus Epidemic in Eastern Macedonia* (Athens: Sakellarios, 1919)· Elizabeth Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics* (London: the Royal Institute of International Affairs, 1950), σ. 50· Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1964), σ. 41.

6. ΥΔΙΑ, 1918/Γ/109/1, Ρακτιβάν προς Βενιζέλο, 27 Σεπτεμβρίου, 2 και 5 Οκτωβρίου 1918. Βλ. επίσης ΥΔΙΑ, 1918, Γ/108,109, Κουντουριώτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, 29 Σεπτεμβρίου, και Αδοσίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, 6 Οκτωβρίου 1918. Για τις βρετανικές διαπιστώσεις βλ. London, The National Archives, FO 371/3158/167627, Commission Internationale de Ravitaillement προς Foreign Office, 5 Οκτωβρίου 1918, και FO προς πρεσβεία Αθηνών, 3 Οκτωβρίου 1918· FO 371/3159/174480, Granville προς Balfour, 6 Οκτωβρίου 1918· FO 371/3159/188264, Imperial Ottoman Bank προς Foreign Office, 18 Οκτωβρίου 1918.

7. *Reports of the American Red Cross Commissions*, σ. 11.

8. Μισολίδης, «Το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού», σ. 275.

Σταυρός είχε υπάρξει αιχμή του δόρατος του αναδυόμενου αμερικανισμού διεθνισμού (σε αντίθεση με τις πάντοτε ισχυρές τάσεις για απομονωτισμό)⁹ και έτσι ανταποκρίθηκε αμέσως, στέλνοντας ανθρώπους και υλικά στην περιοχή.

Ας μείνουμε για λίγο στους επιστήμονες της Αμερικανικής Σχολής, δηλαδή ιδιώτες -όχι κρατικούς αξιωματούχους ή στελέχη του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού- που εθελοντικά κινητοποιήθηκαν. Τέσσερις από αυτούς υπηρέτησαν στην αποστολή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Μακεδονία: ο Έντουαρντ Καππς, καθηγητής Κλασικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον, ο Μπέρτ Χότζ Χιλλ, ο θρυλικός διευθυντής της Αμερικανικής Σχολής, ο Χένρυ Ντιούινγκ, καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας, και ο Καρλ Μπλέγκεν, ειδικός της προϊστορικής αρχαιολογίας, ο νεότερος και πιο προβεβλημένος. Ο Μπλέγκεν ήταν ο αρχαιολόγος που, στη μεταπολεμική εποχή, εντόπισε τα εννέα διαφορετικά στρώματα οικήσεων στην Τροία, ενώ διενήργησε ανασκαφές και στην Πύλο, στο Ανάκτορο του Νέστορα. Οι άνθρωποι αυτοί συγκαταλέγονταν μεταξύ των κορυφαίων επιστημόνων παγκοσμίως· θα μπορούσαν να συνεχίσουν τη δουλειά τους, και κανείς δεν θα τους έψεγε γι' αυτό. Και όμως, άφησαν τις ευκολίες και τις ασχολίες τους, για να προσφέρουν στην υπόθεση του ανθρωπισμού.

Οι Σέρρες βρέθηκαν κυρίως υπό την ευθύνη του Βρετανικού Ερυθρού Σταυρού και του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος (που έκανε και την πρώτη διάνοιξη της οδού Θεσσαλονίκης-Σερρών ώστε να μεταφερθούν εφόδια, καθώς οι σιδηροδρομικές γέφυρες στον Στρυμόνα είχαν καταστραφεί). Ωστόσο, σημαντική ήταν η συμβολή και των Αμερικανών, τόσο στην ίδια την πόλη όσο και στην περιοχή του Παγγαίου. Οι Αμερικανοί είχαν ως βάση τους την Καβάλα, την οποία ήξεραν καλύτερα, ως το λιμάνι από όπου οι αμερικανικές εταιρείες καπνού διενεργούσαν τις μεταφορές τους.

Οι πρώτες διαπιστώσεις και η επιστροφή των ομήρων

Μετά την άφιξή τους στην περιοχή, οι Αμερικανοί εθελοντές έμειναν έκπληκτοι από τις συνθήκες της ερήμωσης και της καταστροφής. Όπως σημείωνε, με ειδική μάλιστα αναφορά στην περιοχή των Σερρών, ο ταγματάρχης Οράτιος Ωκλεϋ, υπεύθυνος της αποστολής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στη Μακεδονία:

Ολόκληρες οικογένειες έχουν εξοντωθεί, και, όπως αναφέρεται και αλλού στην αναφορά αυτή, πολλοί από όσους επέστρεψαν είναι τόσο τσακισμένοι [broken] από τις στερήσεις και την κατανα-

---

9. Βλ. μεταξύ άλλων, Marian Moser Jones, *The American Red Cross from Clara Barton to the New Deal* (Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2013)

γκαστική εργασία, ώστε δεν θα μπορέσουν ποτέ να επιστρέψουν σε φυσιολογική κατάσταση και εργασίες για τη ζωή τους. [...] Οι Βούλγαροι είχαν αφήσει την ύπαιθρο γυμνή. Δεν ήταν απλή λεηλασία· ήταν μια προσχεδιασμένη απόπειρα να κάνουν τη γη μη κατοικήσιμη, παρά τον ισχυρισμό ότι οι κάτοικοι ήταν Βούλγαροι και η χώρα, από την εποχή του Συμεών, είχε διαρκώς αποτελέσει μέρος της Βουλγαρίας [...] Δεν είναι τρόπος του λέγειν -είναι πραγματικό γεγονός- ότι σε πολλές περιοχές δεν υπήρχαν έπιπλα στα σπίτια, γεωργικά εργαλεία, σπόρος ή ζώα εργασίας ή κατοικίδια¹⁰.

Η ειδική αναφορά στις Σέρρες δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Ενώ και η Καβάλα κατέβαλε βαρύ το τίμημα της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής λόγω της παράκτιας θέσης της έναντι της Θάσου (την οποία έλεγχαν οι σύμμαχοι), λόγος για τον οποίο οι Βούλγαροι αντιμετώπισαν όλους τους Έλληνες Καβαλιώτες ως εχθρικό πληθυσμό, η περιοχή των Σερρών είχε ιδιαίτερος υποφέρει καθώς βρισκόταν επί του ενεργού Μακεδονικού μετώπου στον Στρυμόνα. Και στις Σέρρες, οι Έλληνες κάτοικοι αντιμετώπιστηκαν εξ αρχής ως δυνητικοί (ή και πραγματικοί) «πράκτορες» των συμμάχων -που βρίσκονταν κυριολεκτικά δίπλα με μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις- και πάντως ως εχθρικός πληθυσμός που έπρεπε να «σπάσει» ή να εξαναγκαστεί σε αποχώρηση. Άλλωστε η δήμευση του 1916-1918 ερχόταν να προστεθεί στην πρώτη -σχεδόν ολική- καταστροφή των Σερρών το 1913 από τον βουλγαρικό στρατό κατά τον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο, λίγο πριν φθάσουν στην πόλη τα ελληνικά στρατεύματα. Ήταν η δεύτερη πληγή που καταφερόταν με ασύλληπτη σκληρότητα και στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της.

Ενδεικτικά στοιχεία των απωλειών, καταστροφών και λεηλασιών συνέλεξε για τις Σέρρες αλλά και ειδικά για την περιοχή του Παγγαίου ο Καρλ Μπλέγκεν στα τέλη του 1918. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η περιοδεία του στο Παγγαίο έγινε πριν από την ολοκλήρωση της επιστροφής των ομήρων από τη Βουλγαρία, οπότε οι αριθμοί των αγνοουμένων κατά πάσα πιθανότητα είναι μικρότεροι από αυτούς που κατέγραψε. Ο Μπλέγκεν κατέγραψε ότι ο πληθυσμός των Σερρών ήταν πριν από την εισβολή 24.000 άτομα, και κατά την απελευθέρωση 5.000, ενώ 388 παιδιά ήταν ορφανά από πατέρα και μητέρα. Για τα χωριά της Ζηλιάχοβας (Νέας Ζίχνης), με πληθυσμό 8.500 άτομα, σημείωσε ότι ήταν «σε πολύ άσχημη κατάσταση». Π.χ., στην «Χορβίστα» (Χοροβίστα/Άγιος Χριστόφορος) 300 άνδρες εκτοπίστηκαν στη Βουλγαρία και 50 πέθαναν. Η Ζηλιάχοβα είχε, το 1916, 6.000 πρόβατα και της είχαν απο-

---

10. Oakley προς Capps, 28 Μαγτίου 1919, στο Edward Capps, Horace S. Oakley, Henry B. Dewing, *Relief Work in Eastern Macedonia* (Athens: Sakellarios, 1919), σσ. 36-38.

μείνει 400, περίπου 1.000 βοοειδή (είχαν απομείνει 60) και 1.000 «άλογα κ.λπ.» (δηλαδή επίσης, μουλάρια και γαϊδάρους), από τα οποία απέμεναν 30 ή 40. Στη Βιτάστα, με πληθυσμό 1.250 κατοίκων, 216 εκτοπιστήκαν, 83 είχαν επιστρέψει και 69 αγνοούνταν· 180 άτομα είχαν πεθάνει από πείνα και την επιδημία τύφου του 1917· από τα 270 βοοειδή είχαν απομείνει 31 (και αυτά σε κακή κατάσταση), από τα 1.250 πρόβατα μόλις οκτώ και από τα 350 άλογα και μουλάρια 40, ενώ επίσης 47 οικίες και όλες οι αποθήκες είχαν καταστραφεί. Στην Αγγίστα, με πληθυσμό πριν την Κατοχή 440 ατόμων, 113 άνδρες είχαν εκτοπιστεί στη Βουλγαρία και 55-60 επέστρεψαν ενώ 15 πέθαναν και οι υπόλοιποι αγνοούνταν. Από τα 80 βοοειδή είχαν απομείνει 9, από τα 30 μουλάρια και 25 άλογα ένα μουλάρι και δύο άλογα, και από τα 237 πρόβατα υπήρχαν οκτώ. Στο Ροδολείβος, με 4.500 κατοίκους το 1916 (οι 400 Τούρκοι), είχαν απομείνει 3.000, ενώ από τα 660 οικήματα απέμεναν 450. 850 άνδρες και 60 οικογένειες είχαν εξαναγκαστεί να πάνε στη Βουλγαρία: από αυτούς 400 άνδρες και 10-12 οικογένειες είχαν επιστρέψει, 150 άτομα είχαν πεθάνει στη Βουλγαρία, και οι υπόλοιποι αγνοούνταν. Από τα 1.500 βοοειδή είχαν απομείνει 50, και από τα 30.000 πρόβατα και γίδια δεν είχε απομείνει κανένα. Στο Σέμαλτο (Μικρό Σούλι), απέμεναν μόλις τέσσερα από τα 270 οικήματα: από τους 1.050 κατοίκους είχαν μείνει 800, και 180 άνδρες είχαν εκτοπιστεί στη Βουλγαρία, από τους οποίους οι 70 είχαν διαπιστωθεί ως νεκροί και 65 είχαν επιστρέψει. Στο Κιούπκοϊ, των 500 οικογενειών, 600 άνδρες είχαν εκτοπιστεί και μόλις 150 είχαν έως τότε επιστρέψει, ενώ οι θάνατοι γυναικών και παιδιών μέσα στην κωμόπολη υπολογίζονταν σε περίπου 500¹¹.

Στο μεταξύ, και ενώ οι άνθρωποι του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού διερευνούσαν την κατάσταση στην ίδια την απελευθερωμένη περιοχή, εξελισσόταν μια παράλληλη προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την επιστροφή των Ελλήνων εκτοπισμένων («ομήρων») από τη Βουλγαρία, ανδρών και γυναικών. Οι Αμερικανοί εθελοντές διαπίστωναν ότι οι συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων ομήρων στα στρατόπεδα αναγκαστικής εργασίας στη Βουλγαρία ήταν τραγικές, ενώ ήταν συνήθεις οι περιπτώσεις τύφλωσης λόγω υποσιτισμού, καθώς και πνευμονίας και φυματίωσης. Παράλληλα, σημείωναν τις προσπάθειες των Βουλγάρων να αποτρέψουν την επιστροφή των ομήρων, συμπεριλαμβανομένων των δολοφονιών και βιασμών που γίνονταν κατά τη διαδικασία αυτή· υπήρξαν μάλιστα περιπτώσεις στις οποίες οι βουλγαρικές

---

11. Σημειώσεις, στο Ημερολόγιο Καρλ Μπλέγκεν, 6 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 1918, <http://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/blegen-red-cross-diary-1918>, έγινε πρόσβαση 30 Αυγούστου 2012. Βλ. επίσης τα ίδια σχεδόν στοιχεία σε αναφορά του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, στο *Reports of the American Red Cross Commissions*, σσ. 11-12.

αρχές είχαν αρνηθεί την παρουσία Ελλήνων ομήρων στην περιοχή τους, αλλά τους είχαν ανακαλύψει οι Αμερικανοί εθελοντές που δεν πίστευαν τέτοιες διαβεβαιώσεις¹². Σε πρώτη φάση, λοιπόν, έως τον Ιανουάριο του 1919, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός υποστήριξε τη διαδικασία επιστροφής των εκτοπισμένων στη Βουλγαρία, διασφαλίζοντας την επιβίωση πολλών ταλαιπωρημένων ανθρώπων. Η κατάσταση των ευρεθέντων Ελλήνων ήταν τόσο κακή, ώστε, παρά την περιποίηση από τον Ερυθρό Σταυρό, «πολλοί πέθαναν πριν φθάσουν στις πατρίδες τους», ενώ συχνά οι εθελοντές, αντί να μερμινούν για τους ζώντες, έπρεπε «να σκάβουν τάφους για τους Έλληνες που πέθαναν από πείνα και αρρώστιες»¹³. Τέλος, οι εθελοντές τόνιζαν ότι τα πράγματα γίνονταν χειρότερα στο ψυχολογικό πεδίο: οι πρώην εκτοπισμένοι στη Βουλγαρία ήταν και τσακισμένοι όχι μόνον σωματικά αλλά και ψυχολογικά. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη αναφορά του Απριλίου 1919:

Πέντε μήνες μετά την υπογραφή της ανακωχής, η κατάσταση των προσφύγων παντού στην Εγγύς Ανατολή παραμένει τρομακτική, παρά τα όσα έχουν γίνει για να ανακουφιστούν. Χιλιάδες είναι τυλιγμένοι με βρωμερά κουρέλια, χωρίς παπούτσια, και είναι όλοι εξουθενωμένοι από την έλλειψη τροφής, την έκθεση, την υπερκόπωση και την κακομεταχείριση. Φθάνουν κατά κύματα στους σταθμούς ανακούφισης του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, χωρίς να έχουν φάει ο,τιδήποτε για ημέρες. Γυναίκες φθάνουν στους σταθμούς με νεκρά βρέφη στην αγκαλιά τους. Νεαρά κορίτσια, που έχουν οδηγηθεί στην παραφροσύνη από τη μεταχείριση που έχουν υποστεί, είναι ένα συνηθισμένο θέαμα, ενώ τα παιδιά δεν είναι παρά απλοί ζώντες σκελετοί [...]

Αφού φθάσουν στα σημεία προώθησης, οι πρόσφυγες συνεχίζουν είτε με τα πόδια είτε με φορτηγά του στρατού για τα σπίτια τους, μόνον και μόνον για να βρουν τις κατοικίες που εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κατεδαφισμένες [leveled to the ground]. Και εδώ παρατηρείται ένα από τα πιο θλιβερά χαρακτηριστικά της κατάστασης των παλιννοστούντων Ελλήνων θυμάτων της βουλγαρικής βαρβαρότητας, η τελείως κατεστραμμένη ψυχολογία τους [their utterly broken spirit]. Δεν παρουσιάζουν κανένα απολύτως ενδιαφέρον για τη ζωή και όπως φαίνεται δεν έχουν καμία απολύτως φιλοδοξία για το μέλλον. Δέχονται ο,τιδήποτε γίνεται για αυτούς με απάθεια και όλοι δείχνουν απέλπιδα παραίτηση¹⁴.

12. Βλ. επίσης, Μισολίδης, «Το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού», σσ. 276-278.

13. *Reports of the American Red Cross Commissions*, σ. 5. Βλ. επίσης σ. 10.

14. *Reports of the American Red Cross Commissions*, σσ. 9-10.

Η δράση στην απελευθερωμένη περιοχή: αποτρέποντας τον λιμό, καταπολεμώντας τον τύφο

Η συμβολή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού για την επιστροφή των Ελλήνων ομήρων υπήρξε καταλυτική, αλλά αποτέλεσε τη μία μόνον όψη της δράσης του. Παράλληλα, έπρεπε να δοθεί ανακούφιση στους ελληνικούς πληθυσμούς μέσα στην ίδια την Ανατολική Μακεδονία. Το φάσμα ενός φονικού λιμού ήταν τρομακτικά πειστικό, πόσο μάλλον επειδή, ενώ έλειπαν εντελώς τα τρόφιμα, το οδικό δίκτυο της περιοχής ήταν υπανάπτυκτο ή/και κατεστραμμένο, το σιδηροδρομικό δίκτυο είχε επίσης καταστραφεί, ενώ και το λιμάνι της Καβάλας ήταν, την εποχή εκείνη, ένα απλό αγκυροβόλιο, χωρίς επαρκείς εγκαταστάσεις, και δεν μπορούσε να υποστηρίξει με επάρκεια την επιχείρηση μεταφοράς τροφίμων. Απαιτήθηκε μια τιτάνια προσπάθεια για την εξασφάλισή τους, ενώ - στοιχείο ενδεικτικό της απελπιστικής κατάστασης - κρίσιμης σημασίας ήταν η διάθεση (και προς τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό) μεριδίων φαγητού από τον βρετανικό στρατό του Μακεδονικού μετώπου, που διέσωσαν πολύ κόσμο¹⁵.

Οι Αμερικανοί δόμησαν την δράση τους σε τέσσερις κατευθύνσεις: την διανομή ψωμιού· την παραγωγή ρούχων σε τοπικά εργαστήρια που εγκαθιστούσαν (τα λεγόμενα «ounvoirs»)· τη διανομή των ρούχων· και την δημόσια υγεία. Από αυτά, το πιο πειστικό ήταν το ψωμί, που θα καθόριζε και την άμεση επιβίωση του πληθυσμού: όλες οι πόλεις της περιοχής είχαν εγκαταστήσει δημοτικές κουζίνες για τη διατροφή των εξαθλιωμένων κατοίκων, αλλά η ποσότητα και η ποιότητα των τροφίμων δεν ήταν επαρκείς. Οι «bread lines» του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού προσέφεραν καλής ποιότητας ψωμί στον μέσο εξαθλιωμένο πολίτη. Επιπλέον, ειδικά στα χωριά (όπου δεν υπήρχαν δημοτικές κουζίνες) διανέμονταν επίσης όσπρια και κονσέρβες με γάλα. Παράλληλα, εξελισσόταν η συγκρότηση των ουνvoirs για την παραγωγή ρούχων. Το σερραϊκό ουνvoir απασχολούσε 25 γυναίκες, και 30.000 ρούχα διανεμήθηκαν συνολικά στην πόλη. Η διανομή τροφίμων στα χωριά των Σερρών βρισκόταν υπό τη διεύθυνση του υπολοχαγού Α. Κομπ και κατόπιν της Φλόρενς Στόουν, έως ότου και η ίδια χτυπήθηκε από την (νέα) επιδημία τύφου του 1919¹⁶. Στην πόλη των Σερρών, το κέντρο διανομής φαγητού και ενδυμάτων του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού εγκαταστάθηκε στο μεγαλύτερο τζαμί· διανέμονταν 4.000 μερίδες ημερησίως, ενώ σημα-

15. Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού*, κεφάλαιο 3· Μισολίδης, «Το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού», σ. 278.

16. Oakley προς Capps, 28 Ματίου 1919, στο Capps, Oakley, Dewing, *Relief Work in Eastern Macedonia*, σσ. 46-55.

ντική αρωγή προσφέρθηκε και στον τομέα της ιατροφαρμακευτικής περιθάλψης, που συμπλήρωνε τις μεγάλες προσπάθειες του Υγειονομικού του Ελληνικού Στρατού. Συνολικά, από τα τέλη του 1918 έως τον Μάιο του 1919, στην περιοχή των Σερρών ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός διένειμε 428.057 μερίδες φαγητού, αριθμός στον οποίο δεν συμπεριλαμβάνεται η διανομή τροφίμων (κυρίως ρύζι και φασόλια) σε χωριά της περιοχής και σε ελληνικές τοπικές αρχές και ιδρύματα που τα προωθούσαν στους κατοίκους. Χωρίς αυτή την βοήθεια, ο πληθυσμός της περιοχής των Σερρών δεν θα είχε επιβιώσει¹⁷.

Το Παγγαίο ήταν μία ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς η περιοχή ουσιαστικά «υιοθετήθηκε» από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, λόγω των αυξημένων αναγκών της. Με την ονομασία αυτή, οι Αμερικανοί περιέγραφαν το σύνολο των πλαγιών του βουνού -και από το βορρά και από τον νότο (δηλαδή στη σημερινή νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Καβάλας). Στις 21 Νοεμβρίου 1918 άρχισε η διανομή (κυρίως αλεύρου και κονβερτών), που έφταναν με αμάξια που σέρνονταν από βόδια, τα οποία είχε παραχωρήσει η ελληνική κυβέρνηση. Μέσα στο 1918, έγιναν τέσσερις διανομές: μοιράστηκαν 39.384 μερίδες φαγητού, 5.263 ρούχα και 228 κονβέρτες. Εξυπηρετείτο μια λίστα 3.550 ατόμων. Τον Ιανουάριο έγιναν άλλες τρεις διανομές, και η λίστα των εξυπηρετούμενων έφθασε τα 4.641 άτομα. Η διανομή στο Παγγαίο επεκτάθηκε μετά τα τέλη Ιανουαρίου (εγκαταστάθηκαν τρεις σταθμοί, στο Ροδολείβος στο βορρά, και στο Πράβι και τη Μουσθένη στον νότο), και καλύφθηκε το σύνολο των οικισμών. Εξυπηρετήθηκαν 57 χωριά και το 67% του ντόπιου πληθυσμού των 30.000 περίπου ατόμων. Οι διανομές γίνονταν πλέον καθημερινά, έξι ημέρες την εβδομάδα: δινόταν, ανάλογα με τη διαθεσιμότητα, αλεύρι, ζάχαρη, φακές, σταφίδες ή γάλα. Προσφερόταν επίσης ιατρική βοήθεια, για την οποία οι κάτοικοι έδειχναν μεγάλη ευγνωμοσύνη. Με την άφιξη ραπτικών μηχανών στα τέλη Φεβρουαρίου, εργαστήρια παραγωγής ρούχων οργανώθηκαν στο Πράβι και στο Ροδολείβος, ενώ στη Μουσθένη έξι γυναίκες με δικές τους ραπτικές μηχανές προσφέρθηκαν εθελοντικά να εργαστούν¹⁸.

Μετά τα τέλη Μαρτίου, η έμφαση της αμερικανικής προσπάθειας μεταφέρθηκε από τις πόλεις (που αποκτούσαν έναν ικανοποιητικό εφο-

17. Μισολίδης, «Το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού», σσ. 282-283.

18. Ημερολόγιο Καρλ Μπλέγκεν, εγγραφή 3 Δεκεμβρίου 1918, στο <http://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/blegen-red-cross-diary-1918>, έγινε πρόσβαση 30 Αυγούστου 2012. Dewing, «The Early Stage», 1 Ιουνίου 1919, και Barry προς Dewing, «Pangeon Relief Activities», 26 Μαΐου 1919, στο G. C. Barry, *Relief Work among the Villages of Mount Pangeon* (Athens: Sakellarios, 1919), σ. 3-29. Βλ. και Oakley προς Capps, 28 Μαρτίου 1919, στο Capps, Oakley, Dewing, *Relief Work in Eastern Macedonia*, σσ. 46-55.

διασμό) στα χωριά και στην ύπαιθρο. Αν και οι αναστατώσεις υπήρξαν τεράστιες, τουλάχιστον έως τον Ιούνιο, οπότε ολοκληρώθηκε η προσπάθεια, υπήρχε μια νέα προοπτική:

Τα καπνοχώραφα που τώρα καλλιεργούνται θα παράσχουν κατά την τρέχουσα σοδειά πιθανόν μόνον το 60% της συνήθους ποσότητας καπνού. Σε κάθε πόλη και χωριό βρίσκονται κατεστραμμένα σπίτια, των οποίων οι λεπτοί τοίχοι, που στέκονται γυμνοί στον ουρανό, δείχνουν ότι ο πόλεμος έχει σαρώσει τη χώρα. Ωστόσο, το χορτάρι αρχίζει να μεγαλώνει μέσα από τους κατεστραμμένους τοίχους, και οι άνθρωποι επαναρχίζουν τις συνήθειες τους ασχολίες¹⁹.

Στο μεταξύ όμως ένα άλλο μαρτύριο εξελισσόταν. Κρούσματα τύφου είχαν εμφανιστεί στην περιοχή από το 1917, αλλά εξελίχθηκαν σε επιδημία στις αρχές του 1919 -όπως τόνιζε ο ταγματάρχης Σάμιουελ Ουώκερ του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, εν μέρει και λόγω της αγνόησης της ασθένειας από τις ελληνικές αρχές, που προώθησαν άρρωστους επαναπατριζόμενους ομήρους στα χωριά τους χωρίς να οργανώσουν έγκαιρα την καραντίνα. Η σχετική ηπιότητα της επιδημίας του 1919 στη Δράμα και στην Καβάλα πιθανόν να οφειλόταν στην ύπαρξη ανοσιών που είχαν αναπτυχθεί κατά την προηγούμενη έξαρση της ασθένειας το 1917-18. Στις Σέρρες όμως τα πράγματα ήταν χειρότερα. Σε συνολική εικόνα, στην Καβάλα, τη Δράμα, τις Σέρρες και το Δεμίρ-Χισάρ, σημειώθηκαν 1.318 κρούσματα τύφου, από τους οποίους πέθαναν 168²⁰.

Συμπεράσματα

Το άρθρο αυτό ομιλεί για τον θαυμάσιο εναλλακτικό ηρωισμό των ανθρώπων του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και ειδικά της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών των Αθηνών, οι οποίοι άφησαν τις καριέρες τους, την ασφάλεια και την άνεσή τους, για να πέσουν, εθελοντικά, μέσα σε μία περιοχή κατεστραμμένη και πληττόμενη από την επιδημία του τύφου -είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και μετά το ξέσπασμα της επιδημίας, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δεν απέσυρε την αποστολή του. Πέντε πλήγηκαν από τον τύφο, ένας πέθανε. Η συνεισφορά τούτη του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού δεν ήταν η τελευταία: το 1922, την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας στους πρόσφυ-

19. Dewing προς Capps, 1 Ιουνίου 1919, στο Capps, Oakley, Dewing, *Relief Work in Eastern Macedonia*, σσ. 72-93.

20. Βλ. κυρίως Walker, *The Typhus Epidemic*, ιδιαίτερα σσ. 26-32 για την περιοχή των Σερρών. Oakley προς Capps, 28 Μαρτίου 1919, στο Capps, Oakley, Dewing, *Relief Work in Eastern Macedonia*, σσ. 66-70.

γες. Δεν ήταν, επίσης, η τελευταία ενασχόληση της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών με την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας. Το 1937 έγινε από την Αμερικανική και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή η αποκατάσταση του αγάλματος του Λέοντος της Αμφιπόλεως, τα κομμάτια του οποίου είχαν βρεθεί από Έλληνες στρατιώτες στον Στρυμόνα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους²¹. Το άγαλμα, τοποθετημένο στο ψηλό του βάθρο, συνεχίζει και σήμερα να «φρουρεί» την παλαιά γέφυρα του Στρυμόνα, στις εκβολές του. Σήμερα ακόμη, είναι το σύμβολο του Πανσερραϊκού.

Πέρα όμως από την ανθρωπιστική διάσταση, η παρέμβαση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού μας επιτρέπει να διαγνώσουμε μια βασική θέση των ανθρώπων εκείνων: την ειλικρινή αγάπη και την κοινωνική υπευθυνότητα της μέριμνας για τον μέσο άνθρωπο. Πρόκειται, σε τελική ανάλυση, για το θεμελιώδες υπόβαθρο της δημοκρατικότητας. Το στοιχείο αυτό είναι έντονο σε όλες τις σχετικές αναφορές, ίσως όμως περισσότερο σε ένα όμορφο απόσπασμα του Ιουνίου του 1919:

Όσοι παρακολούθησαν τις διανομές στα χωριά όπως το Ροδολείβος ή την Προσωτσάνη δεν θα ξεχάσουν ποτέ την ευγνώμονα ευχαριστία που ένοιωθαν οι κάτοικοι όταν λάμβαναν την μικρή δόση τροφής ή ρουχισμού που ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός κατάφερε να τους δώσει. Σιωπηλά και σταθερά, η ανθρώπινη ροή περνούσε από το δωμάτιο διανομής, κάθε άτομο έβγαζε το πολύτιμο δελτίο του Ερυθρού Σταυρού από τις δίπλες του μαντηλιού που κουβαλούσε στην φορεσιά της -γιατί ήταν συνήθως γυναίκες- και μετά άνοιγε την πάνινη τσάντα στην οποία θα λάμβανε το αλεύρι ή τα φασόλια της ή όποια άλλη διανομή της ημέρας και μετά μάζευε τις τσάντες της και κρατούσε το πολύτιμο δελτίο της πηγαίνοντας προς την πόρτα, αλλά συνήθως σταματούσε αρκετά για ένα απλό «ευχαριστώ». Και η απλή ευχαριστία αυτών των γυναικών της υπαίθρου, με τον απλό τρόπο που την εξέφραζαν, έκαναν όλες τις δυσκολίες της εργασίας του Ερυθρού Σταυρού να αξίζουν τον κόπο²².

---

21. Lord, *A History of the American School of Classical Studies at Athens*, κεφάλαιο 4. Ειδικότερο εξαιρετικό έργο σε πρόσφατη μετάφραση και έκδοση, Oscar Broneer, *Το μνημείο του Λέοντα στην Αμφίπολη*, μτφρ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου (Αθήνα: Αρμός, 2016) και Betsey A. Robinson, «Hydraulic Euergetism: American Archaeology and Waterworks in Early 20th Century Greece», *Hesperia*, 82 (2013), σσ. 101-130.

22. Dewing προς Capps, 1 Ιουνίου 1919, στο Capps, Oakley, Dewing, *Relief Work in Eastern Macedonia*, σ. 93.

EVANTHIS HATZIVASSILIOU

AMERICAN HUMANITARIAN AID
TO THE AREA OF SERRES, 1918-1919

Abstract

This article discusses the humanitarian aid provided by the American Red Cross, with the assistance of prominent scholars serving in the American School of Classical Studies at Athens, to Greek Eastern Macedonia and especially the prefecture of Serres, from late 1918 until mid-1919. The region had been under Bulgarian occupation since 1916. Serres suffered enormously: it was close to an active military front, and the Greek population of the region were treated as agents of the Allies. By the time of the arrival of allied troops in autumn 1918, the evidence of the American Red Cross pointed to a terrible situation, with many victims, numerous “hostages” (men who had been moved to other Bulgarian-controlled areas for forced labour), and mostly to a complete lack of food, seeds and animals of burden, which meant that a humanitarian disaster was imminent. The article discusses the crucial efforts of the American Red Cross in the city of Serres and in the southern part of the prefecture, mostly the Pangaion area. The American activists provided food and averted a humanitarian disaster; provided training to people in the area including, prominently, women; and mounted a desperate fight against the typhus epidemic which broke out in 1919.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ Β. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ
ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1913-1936
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
(ΟΝΟΜΑΣΙΕΣ, ΟΡΙΑ, ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ)*

Προλεγόμενα

Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα έχει την αφετηρία της πολύ πριν την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Στην Ελλάδα της προεπαναστατικής περιόδου, οργανωμένες κοινότητες λειτουργούσαν συλλογικά ως όργανα με αποδοχή της τοπικής κοινωνίας και διοικούσαν απευθείας τις υποθέσεις σε τοπικό επίπεδο.

Κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ελλάδα, εν μέρει για λόγους ιστορικούς και εν μέρει εξαιτίας της ίδιας της δομής της διοίκησης στην οθωμανική αυτοκρατορία, οι οργανωμένες κοινότητες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Σημαντικός, επίσης, αποδείχτηκε και ο ρόλος των κοινοτήτων κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, παρά τα προβλήματα που αναπτύχθηκαν μεταξύ των τοπικών αρχόντων κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής.

Μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, στα πρώτα συντάγματα, δεν γίνεται ουσιαστική αναφορά για την τοπική αυτοδιοίκηση ως πολιτικού και διοικητικού θεσμού. Στο Σύνταγμα της Επιδάυρου που ψήφισε την 1 Ιανουαρίου 1822 η Α΄ Εθνική Συνέλευση της Επιδάυρου, ουδεμία γίνεται αναφορά σε περιφερειακά οργανωτικά σχήματα, εμμέσως μόνο, αναγνωρίστηκαν «η κοινότητα» και «το χωρίον» ως διοικητικές διαιρέσεις αφού στο Τμήμα Θ΄ «περί του δικαστικού» και στο άρθρο ζε΄ αυτού, προβλέπεται, στο πλαίσιο πάντα της οργάνωσης της δικαστικής εξουσίας «να διορισθή εις εκάστην κοινότητα, ή χωρίον εις Κριτής ειρηνοποιός όστις να κρίνη υποθέσεις άχρις εκατό γροσίων, και εν γένει να φροντίζη περί εξισάσεως πάσης παρεμπιπτούσης διαφοράς».

---

* Ανακοίνωση στο 1^ο Συνέδριο «Ιστορία της διοίκησης και των θεσμών των Σερρών 1870-1936 (Σέρρες, 10-12 Μαΐου 2013), τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν εκδοθεί.

Ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης αναγνωρίστηκε από το Σύνταγμα το 1864. Στο άρθρο 105 αυτού προβλέπεται η εκλογή των δημοτικών αρχών με άμεση, καθολική και μυστική, δια σφαιριδίων, ψηφοφορία. Ομοίως, το Σύνταγμα του 1911, εστιάζεται, μόνον, στην εκλογή των δημοτικών αρχών, η οποία, σύμφωνα με το άρθρο 105 αυτού, πραγματοποιείται δια καθολικής ψηφοφορίας. Αν και στη συνέχεια, οι συνταγματικές ρυθμίσεις, διστάζουν να αποκρυσταλλώσουν το περιεχόμενο του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης, ο κοινός νομοθέτης, «αναθέτει» κατ' αρχήν συγκεκριμένες υποθέσεις στη τοπική αυτοδιοίκηση, οι οποίες αφορούν κυρίως έργα υποδομής.

Στο τέλος του 1833, αρχές του 1834 εκδίδεται ο «Δημοτικός νόμος», νόμος της 27.12.1833 / 8.1.1834 «περί συστάσεως των δήμων» που αποτελεί τον πρώτο νόμο, μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας, με αντικείμενο ρυθμίσεις για την οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης α' βαθμού¹. Ο Δημοτικός νόμος παρέμεινε σε ισχύ, αμετάβλητος μέχρι το 1914, οπότε τέθηκε σε ισχύ ο νόμος ΔΝΖ του 1912. Η μοναδική αλλαγή έλαβε χώρα, όταν στις 19 Νοεμβρίου 1864, μετά την ισχύ του νέου συντάγματος και υπό το φως του άρθρου 105, που επέβαλε την άμεση καθολική και μυστική ψηφοφορία για την εκλογή των δημοτικών αρχών εξεδόθη ο νόμος «περί δημαιορεισιών»².

Ο νόμος ΔΝΖ/1912 υπέστη αλλεπάλληλες τροποποιήσεις, με αποτέλεσμα η εφαρμογή του να αποβεί προβληματική γεγονός που οδήγησε στην πρώτη κωδικοποίησή του με το Ν.Δ. της 17 / 18 Σεπτεμβρίου 1926 «περί κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενον νόμου της νομοθεσίας περί Δήμων και Κοινοτήτων».

Δέκα χρόνια αργότερα, και αφού οι τροποποιήσεις του κωδικοποιημένου νόμου συνεχίστηκαν έχουμε και δεύτερη κωδικοποίηση με το Β.Δ. της 17^{ης} Απριλίου / 31 Ιουλίου 1936 «περί κώδικος νομοθεσίας περί δήμων και κοινοτήτων». Παράλληλα, η προσάρτηση νέων εδαφών την περίοδο αυτή, επιβάλλει την αναδιοργάνωση του διοικητικού συστήματος, τόσο σε επίπεδο κεντρικής διοίκησης, όσο και σε αυτοδιοικούμενους θεσμούς.

---

1. Προβλέπονται Δήμοι 3 τάξεων, ανάλογα με τον πληθυσμό. Οι δήμοι διοικούνται από τον Δήμαρχο, τους Παρέδρους και και το Δημοτικό Συμβούλιο. Ο Δήμαρχος και οι Παρέδροι εκλέγονται, για τρία χρόνια, εμμέσως από ένα ειδικό εκλεκτορικό όργανο το Δημαιορεισιακό Συμβούλιο.

2. Με το νόμο αυτό δικαίωμα ψήφου είχαν όσοι είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους και είχαν κινητή ή ακίνητη περιουσία ή ασκούσαν κάποιο επάγγελμα. Η θητεία δημάρχων, παρέδρων και δημοτικών συμβούλων οριζόταν τετραετής.

Το καθεστώς της τοπικής αυτοδιοίκησης στο Νομό Σερρών την περίοδο 1913-1936

Γενικές ρυθμίσεις

Το 1914 εκδόθηκε ο ν. 524/1914 «Περί διοικητικής διαιρέσεως και διοικήσεως των νέων χωρών». Με τις διατάξεις του νόμου αυτού, οι νέες χώρες, πλην της Ηπείρου και των νήσων του Αιγαίου, διαιρούνται σε Γενικές διοικήσεις και Νομούς. Η Μακεδονία, όπως και η Ήπειρος και τα νησιά του Αιγαίου, προβλέπεται ότι μπορεί να υποδιαιρεθούν, πλην των νομών και σε υποδιοικήσεις. Για τη Μακεδονία, έδρα της γενικής Διοίκησης ορίζεται η Θεσσαλονίκη. Η διοικητική διεύθυνση κάθε νομού ανατίθεται στο Νομάρχη, στο Νομάρχη δε, ανατίθεται και η απευθείας διοίκηση της «υποδιοίκησης», η οποία ευρίσκεται στα όρια της έδρας του.

Ο νόμος «περί συστάσεως και διοικήσεως δήμων και κοινοτήτων εν ταις Νέαις χώραις»³, προβλέπει ότι «Δήμοι είναι α') οι πρωτεύουσες των νομών β') αι πόλεις αι έχουσαι άνω των 10.000 κατοίκων», ενώ κατά την παρ. 2 του άρθρου 1 «Κοινότητα δύναται να αποτελέσει πας μόνιμος συνοικισμός». Ως βάση για την εκτίμηση του πληθυσμού λαμβάνεται ο αριθμός των κατοίκων, όπως προκύπτει από την εκάστοτε επίσημη απογραφή του Κράτους. Σε κάθε κοινότητα ή σε κάθε δήμο δίδεται το όνομα του συνοικισμού ή της πόλης που απαρτίζει τον συγκεκριμένο οργανισμό, στην περίπτωση δε που οι συνοικισμοί είναι περισσότεροι, δίδεται το όνομα της έδρας της κοινότητας ή της περιοχής, η οποία καθορίζεται με διάταγμα. Κατά το νόμο προτιμάται το υπάρχον αρχαίο όνομα. Η έδρα μπορεί να μεταβληθεί με διάταγμα μετά από γνώμη του δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου. Οι δημοτικές και κοινοτικές περιφέρειες κάθε δήμου και κοινότητας καθορίζεται από επιτροπή, η οποία αποτελείται από τον Δήμαρχο και τον Πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου ή τον Πρόεδρο του Κοινοτικού Συμβουλίου και του πλειοψηφούντος συμβούλου κάθε κοινότητας ή δήμου ως μελών⁴ και του Ειρηνοδίκη, ο οποίος είναι και πρόεδρος της επιτροπής. Μόνο σε περίπτωση απολύτου ανάγκης, επιτρέπεται τα όρια δήμου ή κοινότητας να υπερβούν τα όρια υφισταμένων νομών ή επαρχιών.

Προβλέπεται η απόσπαση ενός ή περισσότερων συνεχόμενων συνοικισμών⁵ από τον δήμο ή την κοινότητα στην οποία υπάγονται και να αποτελέσουν κοινότητα, εάν ζητήσει την απόσπαση το ήμισυ των

---

3. Ν.1051/1917, ΕτΚ. τ. Α' 259.

4. Η αδικαιολόγητη απουσία μέλους από την επιτροπή κατά τον καθορισμένο χρόνο συνεδρίασης αυτής, τιμωρείται με πρόστιμο 100 δραχμών (άρθρο 8 ν.1051/1917).

5. Μετά τη διενέργεια των πρώτων εκλογών από της εφαρμογής του ν. 1051/1917.

εκλογέων κατοίκων που διαμένουν στους αντίστοιχους συνοικισμούς και πιστοποιείται ότι η κοινότητα που θα δημιουργηθεί, δύναται να έχει τακτικά ετήσια έσοδα, συνυπολογιζομένων των προσόδων της ίδιας αυτών περιουσίας, κατά μέσον όρον 4.000 δραχμών.

Ο ανωτέρω αναφερόμενος νόμος προβλέπει, επίσης ότι, μετά τον καθορισμό των δήμων και κοινοτήτων στις «Νέες Χώρες», εφαρμόζονται οι διατάξεις του ΔΝΖ'/1912 περί δήμων και κοινοτήτων, όπως οι διατάξεις του νόμου αυτού έχουν τροποποιηθεί, αντικατασταθεί και συμπληρωθεί μέχρι του χρόνου αυτού.

Κατά τις διατάξεις του ν. ΔΝΖ'/1912 κάθε μόνιμος συνοικισμός με πληθυσμό τουλάχιστον 300 κατοίκους, λειτουργεί δε στα όριά του σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης, αποτελεί διακριτή κοινότητα. Κοινότητα μπορεί να αποτελέσει και ο μόνιμος συνοικισμός, ο οποίος ακόμη και αν δεν πληροί το κριτήριο του πληθυσμού των 300 κατοίκων, λειτουργεί σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης, εφόσον υποβληθεί αίτημα από το ήμισυ τουλάχιστον των εκλογέων κατοίκων. Με αίτημα του ημίσεως τουλάχιστον των εκλογέων κατοίκων μόνιμου συνοικισμού, μπορεί να αναγνωρισθεί αυτός σε κοινότητα, ακόμη και στην περίπτωση που δεν πληροί το πληθυσμιακό κριτήριο και δεν λειτουργεί στα όριά του σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης, εφόσον η πρόσοδος από την περιουσία του υπερβαίνει ετησίως τις 2.000 δραχμές. Τέλος, μόνιμος συνοικισμός ο πληθυσμός του οποίου υπερβαίνει τους 400 κατοίκους, μπορεί να αναγνωρισθεί ως κοινότητα μετά από αίτημα του ημίσεως τουλάχιστον των εκλογέων κατοίκων.

Με την τροποποίηση του 1925 του ν. ΔΝΖ'/1912, προβλέπεται ότι μόνιμος συνοικισμός με πληθυσμό τουλάχιστον 300 κατοίκων, μπορεί να αναγνωρισθεί σε κοινότητα, εφόσον αποτελείται από πρόσφυγες μη αναγραφόμενος στους πίνακες απογραφής του 1920 και των ειδικών απογραφών των κατοίκων, εφόσον υποβληθεί αίτημα από επαρκή, κατά την κρίση της διοίκησης, αριθμό ενηλίκων αρρένων κατοίκων του συνοικισμού.

Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νομό Σερρών

Με το β.δ της 31^{ης} Μαρτίου 1915, Ε.τ.Κ 120/1915 ο νομός Σερρών υποδιαιρείται στις υποδιοικήσεις α) Σερρών β) Ζίχνης γ) Σιδηροκάστρου και δ) Νιγρίτης, σύμφωνα δε με τις διατάξεις του ν.1051/1917 καθορίστηκαν οι ακόλουθοι δήμοι και κοινότητες στο νομό:

1. Με το β.δ της 29ης Νοεμβρίου 1918 η πρωτεύουσα του νομού Σερρών, η πόλις των Σερρών, αναγνωρίζεται σε Δήμο Σερρών⁶.

6. Ε.τ.Κ. τ. Α'248/1918.

2. Με το β.δ της 28ης Δεκεμβρίου 1919⁷, αναγνωρίζονται κατά υποδιοίκηση, οι ακόλουθες κοινότητες στο νομό Σερρών:

Υποδιοίκηση Σερρών

α/α	Κοινότητα	Έδρα	Συνοικισμοί
1	Σομπάσκιοι	Σομπάσκιοι	Δεσβείσιανη, Νεοχώρι, Απαπτσίκ, Τσοραπλή, Νουρή Εφέδνη και Γενή Δερμέν
2	Βεζίνιου	Βεζίνιον	Καρολή-Κιοί, Δράνοβα και Ζελή
3	Τοπολιάνης	Τοπολιάνη	Κισιολίκ (ή Τουμπίτσα), Βερζ ανή και Σάλ-Αγά
4	Δοβίστης	Δοβίστα	Άνω Νούσκα, Μούγλιανη, Σύρος-Μαχαλά, Σοκόλ
5	Σαρμουσακλή	Σαρμουσακλή	Βερνάο και Κάκαρα
6	Τζουμαγιά	Τζουμαγιά	Τσαβδάο, Ορμανλή, Άλη Πασσά, Έρνη-Κιοι, Χααζνατάο (ένωση με Έρνη κιοί) Γενή Μαχαλέ, Μπάτζα και Δολάπ
7	Έλσιανης	Έλσιανη	Τσιουτσιλίκοβον, Νεόλιανη
8	Πρόσνικ	Πρόσνικ	Τοπάλοβον «Νέα Τυρολόη», Καλένορα Γενή-Κιοί και Κούλα
9	Χομόνδος	Χομόνδος	Άνω Καμήλου, Καρατζά-Κιοι και Καβακλή
10	Κάτω Καμήλας	Κάτω Καμήλα	Αντά, Κισκεπεσί, Γκούντελη, Άγκω Μαχαλά, Κομάργιαννη και Τζαμί-Μαχαλέ
11	Γενή-Μαχαλά	Γενή-Μαχαλά	Κερμεζή, Σάλ Μαχαλάς, Κακαράσκα, Αρναούτ-Μαχαλά Μπειλίκ-Μαχαλέ
12	Μελεγκιτσίου	Μελεγκίτσι	Χριστός και Βίσιανη
13	Άνω Βροντού	Άνω Βροντού	-----
14	Κάτω Φρασταίνης	Κάτω Φράσταινα	Άνω Φράστανη και Λιαϊλιάς
15	Ντουτλή	Ντουτλή	Μπάνιτσα, Ραχωβίτσα, Λάκκος και Μονή Προδρόμου
16	Μερλιαχώβης	Μερτάτη	Μετόχι και Μαραμιόο

7. Ε.τ.Κ Α' τ. Α'2/1920

Υποδιοίκηση Ζίχνης

α/α	Κοινότητα	Έδρα	Συνοικισμοί
1	Ζηλιαχώβης	Ζηλιάχωβα	Τσεπελιτζές, Ράχωβα, Κλεπούσνα, Αναστασιά, Σφελινός και Τσέκοβα
2	Πόρνας	Πόρνα	Κάτω Νόυσα, Χωροβίστα, Ζίχνα, Θολός, Τούμπα, Πεθειλινός, Τσάνος και Πλιάκος ή Σφαμένος
3	Μανδηλίου	Μανδήλι	Δράτσοβο, Τρεστενίτσα και Σκριτζόβα
4	Αλιστράτης	Αλιστράτη	Μπάνετσα, Γράτσιανη, Γκούλακι και Βακούφ
5	Εγρί-Δερέ	Εγρί-Δερέ	Γκόρνιτσα, Πόυρσοβα και Ομπά
6	Καρλικόβης	Καρλίοβα	Καλαπότι, Ρεσίλοβον και Γραμέντζα
7	Ροδολείβου	Ροδολείβος	-----
8	Κιούπ-Κιόϊ	Κιούπ-Κιόϊ	-----
9	Σεμάλτου	Σέμαλτον	-----
10	Λασκοβιζίων	Λασκοβίγια	Δεδέμπαλη
11	Προβίστης	Προβίστα	Αμφίπολις
12	Κοτσάκι	Κοτσάκι	Δοξόμπος, Ζδραβίκ, Βουλτσίστα
13	Βιτάστης	Βιτάστα	Αγγίστα
14	Κορμίστης	Κορμίστα	Τσερέπλιανη και Μονή Εικοσιφοινίσσης

Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου

α/α	Κοινότητα	Έδρα	Συνοικισμοί
1	Σιδηροκάστρου	Σιδηρόκαστρον	Άρη-Μαχαλέ, Γιουντελή, Ιβανλή, Μαχιουτλή, Μουσατζιαλή, Ιορενλή (Ορενλή), Τσιφλίκ-Μαχαλέ, Γερμάνι, Τσιφλιτζίκ, Λάτροβον, Ράδοβον, Πούλιοβον και Ελεόνιτσα
2	Άνω Πορροίων	Άνω Πορροία	Τζαφερλή, Μαντρατζίκ, Θεοδορίτσι και Λιπόσι
3	Κάτω Πορροίων	Κάτω Πορροία	-----
4	Βετρίνης	Βέτρινα	Ουμπαγά και Κισιολίτι
5	Ράμνης	Ράμνα	Χατζημπεηλίκ(Βυρώνεια), Δεφβέντι, Μποχτιάφ, Τουρτσελή και Μεσιλή
6	Μπούτκοβου	Μπούτκοβον	Σταρός, Ντελή-Χασάν, Τσαίφ-Μαχαλέ, Τζουμά-Μαχαλέ και Κεσιτζή-Τσιφλίκ

7	Κουμλή	Κουμλή	Κιουπρή και Μπαρακλί
8	Σαβιάκου	Σάβιακιον	Καμαρότι
9	Σπατόβου	Σπάτοβον	-----
10	Ματνίτσης	Μάτνιτσα	Σιούγκοβα
11	Πάλμες	Πάλμες	Γκλαμπόφτσα και Αγία Παρασκευή
12	Κρουσόβου	Κρούσοβον	Τσερβίτσα, Κίρτσοβον Καρατάς και Ελεζλή
13	Τσιγγέλη	Τσιγγέλη	Λέχοβον, Χότζιοβον, Βράνκοβον και Τρίνγα
14	Δραγοτίν	Δραγοτίν	Ραικόφτσα, Ρούπελ και Εσκιτζή
15	Ορτά-Μαχαλά	Ορτά-Μαχαλά	Ασαγιά-Μαχαλέ, Δερέ-Μαχαλέ, Τοπολίντσα και Χάνδερε
16	Μπογιούκ-Μαχαλέ	Μπογιούκ-Μαχαλέ	Μπορσούκη, Μρίσνα, Πορλίδα και Μαντάρι
17	Λοζίστα	Λοζίστα	Καιράν Μαχαλέ, Καρασούλι, Κιουλεμελή, Κιράν Μιχαλέ, Ντεντελή, Οραπλή, Ουρουμιλή, Τσαλί Μαχαλέ, Τσελί Μαχαλέ, Τσαβδαρλή και Μενεξελή

Υποδιοίκηση Νιγρίτης⁸

α/α	Κοινότητα	Έδρα	Συννοικισμοί
1	Νιγρίτης	Νιγρίτα	Λίτζα, Φυτόκι, Μπαιρακτάρ (ή Σημαιοφόρος), Γεωργουλά και Καρα Όρμάν
2	Άνω Κρουσόβου	Άνω Κρούσοβο	Κάτω Κρούσοβο και Τζάγεζι
3	Κούτσιος	Κούτσιος	Καστρί
4	Αηδονοχωρίου	Αηδονοχώριο	Ινελή και Τουλάδες
5	Ομούρ Βέη	Ομούρ Βέη	Παλιότροπος και Ραχμανλή
6	Μουνουχίου	Μουνούχι	Πύργος (ή Κούλια) και Τσερκέζ Μαχαλά (ή Τσερκέζ-Κιόι)
7	Εξιόβης	Έξιοβα	Κιζιλή, Ντερέ-Μαχαλά και Τσακαλάδες
8	Αχινού	Αχινός	Μετόχιον Μονής Ιβήρων
9	Τζίντζου	Τζίντζος	Πατρίκι
10	Χούμκου	Χούμκος	Ζερβοχώρι, Σαιτά και Γενή Τσιφλίκι
11	Τσερπίστης	Τσερπίστα	-----

8. Με το Ν.Δ./1925(6.3.25) καταργείται η Υποδιοίκηση Νιγρίτης.

12	Αβδαμάλ	Αβδαμάλ	Απιδιές και Ξυλόστρο
13	Νικοσλάβης	Νικοσλάβη	-----
14	Κοπατσίου	Κοπάτσι	Τζουμά-Μαχαλά και Κοπάτο-Ντερέ
15	Δημητριτσίου	Δημητρίτσιο	Μέργιαννη και Τσεργέζ-Κιόι
16	Μακιαίς	Μακιαίς	Σακάφτσια, Καρατζά-Κιόι, Μαχιουντλή, Μπάς-Κιόι, Μπαιοδλή και Κουρατζανλή
17	Ορλιάκου	Όρλιακον	Τσακαρλή (ή Τσακιρλή), Γενή Μαχαλέ Σαλικική και Σιβρή (ex. Αϊβαλίκ Δερέ Μαχαλάδων)
18	Δραγοσίου	Δραγόσι	Τουρίτσα και Τουρπές
19	Ράβνης	Ράβνα	Κότσανα και Τσαλήκ Μαχαλά
20	Κοπρίβης	Κόπριβα	Καγιαλή, Ορτά Μαχαλά, Δεμίρ-Χανλάρ, Κιουλιγλή Άνω, Κιουλιγλή Κάτω, Κιοσελή, Φερεσλή, Ιμπιλέρ, Τσαβδαρλή, Σιαμπανλάρ, Ισιαίλη, Κουρφαλή, Μπεσταούκ και Ομάρ Μεντελέρ

Μεταβολές της περιόδου 1913-1936

Με το β.δ της 25ης Ιουνίου 1920 και όμοιο της 30ης Ιουνίου 1920⁹ ο συνοικισμός Τσεσμελή συνενώνεται με την Κοινότητα Μελεγκιτσίου, της υποδιοίκησης Σερρών και ο συνοικισμός Χουσεϊν-Κιόϊ συνενώνεται με την Κοινότητα Γενή-Κιόϊ, με την απόσπασή του από την Κοινότητα Κοζλούτσης, στην οποία είχε προσαρτηθεί βάσει του από 13 Νοεμβρίου 1919 βασιλικού διατάγματος.

Με το από 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1920 βασιλικό διάταγμα¹⁰, στην υποδιοίκηση Σερρών αναγνωρίζεται ως κοινότητα ο συνοικισμός Καβακλή με έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό αποσπώμενος από τη Κοινότητα Χομόνδου, στην οποία είχε συνενωθεί βάσει του από 28 Δεκεμβρίου 1919 βασιλικού διατάγματος.

Με το από 25 Σεπτεμβρίου 1921 βασιλικό διάταγμα¹¹, τροποποιείται το διάταγμα της 28ης Δεκεμβρίου 1919 για την αναγνώριση κοινοτήτων. Ειδικότερα στην υποδιοίκηση Ζίχνης αναγνωρίζονται ως κοινότητες: α) ο συνοικισμός Ράχωβα με το όνομα Κοινότητα Ραχώβης και έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό, αποσπώμενος από τη Κοινότητα Ζηλιαχώβης. β) Ο συνοικισμός Ρεσίλοβον με το όνομα «Κοινότης Ρεσιλόβου» και με έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό, αποσπώμενος από την Κοινότητα

9. Ε.τ.Κ. 158 τ. Α' 1920.

10. Ε.τ.Κ. τ. Α' 209.

11. Ε.τ.Κ. τ. Α' 184/1921.

Καρλικόβης.

Με το ίδιο διάταγμα ο συνοικισμός Τρεστενίτσα ενώνεται στη Κοινότητα Αλιστράτης, αποσπώμενος από τη κοινότητα Μανδηλίου.

Με το β.δ της 19ης Νοεμβρίου 1923¹² τροποποιείται το από 28 Δεκεμβρίου 1919 διάταγμα και αναγνωρίζεται ως κοινότητα στην υποδιοίκηση Σερρών ο συνοικισμός Καρλή-Κιοϊ υπό το όνομα «Κοινότης Καρλή-Κιοϊ» και έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό, αποσπώμενος από την Κοινότητα Βερνίκου.

Με το από 25 Φεβρουαρίου 1924 β.δ τροποποιείται το από 28 Δεκεμβρίου 1919 διάταγμα και αναγνωρίζονται ως κοινότητες οι συνοικισμοί: α) Καμαρότι με το όνομα «Κοινότης Καμαρότι» και έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό αποσπώμενος από τη κοινότητα Σαβιάκου της υποδιοίκησης Σιδηροκάστρου. β) Ο συνοικισμός Κάτω Κρουσόβου υπό το όνομα «Κοινότης Κάτω Κρουσόβου» και με έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό αποσπώμενος από την Κοινότητα Άνω Κρουσόβου της υποδιοίκησης Νιγρίτης. γ) Ο συνοικισμός Ξυλότρου υπό το όνομα «Κοινότης Ξυλότρου» και με έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό αποσπώμενος της κοινότητας Αβδιαμάλ της υποδιοίκησης Νιγρίτης.

Με το διάταγμα της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1925¹³, οι κοινότητες Ανατολού και Σοκοβόλου, με τους συνοικισμούς που τις απαρτίζουν καθώς και οι συνοικισμοί Γιαχγιαλή και Μπαϊρλή που ανήκουν στη Κοινότητα Μποσανλή υπάγονται εφεξής διοικητικά στο νομό Σερρών και στην Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου αποσπώμενοι από την Υποδιοίκηση Κιλκίς του νομού Θεσσαλονίκης.

Αναγνωρίζεται 1925 (Ε.τ.Κ. Τ. Α' 171/1925) δ. 3^{ης} Ιουλίου 1925 ως κοινότητα στην υποδιοίκηση Πραβίου ο προσφυγικός συνοικισμός Νέα Πέραμος στην υποδιοίκηση Πραβίου στο συνοικισμό Καλιά-Τσιφλίκ της Κοινότητας Ελευθερών.

Στην υποδιοίκηση Ζίχνης ο συνοικισμός Θολός αναγνωρίζεται με το από 3 Ιουλίου 1925 διάταγμα το οποίο δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στο τεύχος Α' 171, ως κοινότητα με το όνομα «Κοινότης Θολού» και έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό αποσπώμενος από την κοινότητα Πόρκας.

Ο συνοικισμός Γράτσιανη στην υποδιοίκηση Ζίχνης, αναγνωρίζεται με το από 15 Ιανουαρίου 1925 διάταγμα¹⁴ ως κοινότητα με το όνομα Κοινότητα Γράτσιανης και έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό αποσπώμενος από την Κοινότητα Αλιστράτης.

---

12. Ε.τ.Κ. τ. Α' 341/1923.

13. Ε.τ.Κ. τ. Α' 283/1925.

14. Ε.τ.Κ. τ. Α' 15/1925.

Με το από 9 Φεβρουαρίου 1926 διάταγμα¹⁵ καταργείται στην υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου η Κοινότητα Σοκολόβου και οι συνοικισμοί που την αποτελούν Σοκόλοβον, Θεοδώροβον, Ραδέλα, Δερελή, Τσαουσλή, Καραντζαλή, Μονή Μπουσκόβου, Γιαγχιαλή, Μπαϊρλή ενώνονται με την Κοινότητα Ανατολού της ίδιας υποδιοίκησης.

Με το από 9 Φεβρουαρίου 1926 διάταγμα¹⁶ μετονομάζονται συνοικισμοί και κοινότητες στο νομό Σερρών κατά τα ακόλουθα:

Κοινότητα Τζουμαγιάς	Κοινότητα Ηράκλειας
Συνοικισμός Μαντρατζίζι (κοινότητα Άνω Ποροίων)	Μανδράκι
Συνοικισμός Ρούπελ της Κοινότητας Δραγοτίν	Κλειδίον
Κοινότητα Πρόσνικ	Κοινότητα Σκοτούσης
Κοινότητα Κροσόβου (συνοικισμός Κάτω Κρούσοβον)	Κοινότητα Κερδυλλίου (Κερδύλλιον)
Συνοικισμός Τσερκέζ Μαχαλά ή Τσερκίζ-Κιόϊ	Τράγιλος
Κοινότητα Νικοσλάβης (συνοικισμός Νικοσλάβης)	Κοινότητα Νικοκλείας (Συνοικισμός Νικόκλειον)
	Συνοικισμός Ορεσσία
Συνοικισμός Κιζιλί (κοινότητας Εξίόβης)	Κοινότητα Ζήλειας (Συνοικισμός Ζήλεια)
Κοινότητα Πόρνας (Συνοικισμός Πόρνα)	Κοινότητα Γαζώρου (Συνοικισμός Γάζωρος)
Συνοικισμός Βούλτσιστα Κοινότητας Κοτσακίου	Συνοικισμός Δόμηρος

Με το από 2 Μαρτίου 1926 διάταγμα (Ε.τ.Κ. τ. Α΄ 85) καταργείται η Κοινότητα Μακεών και από τους συνοικισμούς που την αποτελούσαν οι Μακιαίς, Σακόφτσια, Μπασκιοϊ και Καραντζανλή ενούνται στην Κοινότητα Ορλιάκου, οι δε συνοικισμοί Καρατζά-Κιόϊ, Μαχμουτλή και Μπαϊσλή ενούνται στην Κοινότητα Δημητρισιού. Η κοινότητα αναγνωρίστηκε εκ νέου με το από 5 Ιουλίου 1926 διάταγμα (Ε.τ.Κ. τ. Α΄233/1926), αποσπώμενη από την ανωτέρω Κοινότητα Ορλιάκου, εντάσσονται δε προς αυτήν οι συνοικισμοί Καρατζά-Κιόϊ, Μαχμουτλή και Μπαϊσλή αποσπώμενοι από την Κοινότητα Δημητρισιού.

Μετά το από 27 Αυγούστου 1925 νομοθετικό διάταγμα, με το οποίο τροποποιήθηκε ο ν. 1051/1917, αναγνωρίστηκαν ως κοινότητες, κατά υποδιοίκηση, με το από 19 Ιουνίου 1926 διάταγμα οι συνοικισμοί:

15. Ε.τ.Κ. τ. Α΄ 49/1926.

16. Ε.τ.Κ. τ.Α΄ 55/1926.

Υποδιοίκηση Σερρών

Νεοχώρι (αποσπώμενος από την Κοινότητα Σουμπασκιοϊ)	Κοινότης Νεοχωρίου	Έδρα: Νεοχώρι	Ενταχθέντες συνοικισμοί: Σαλή-Αγά, αποσπώμενος από την κοινότητα Σουμπασκιοϊ
Νέος Σκοπός (πρώην Κισιολίκ ή Τουμπίτσα) αποσπώμενος από την Κοινότητα Τοπόλιανης	Κοινότης Νέου Σκοπού	Έδρα: Νέος Σκοπός	
Κιοπεκή (αποσπώμενος από την Κοινότητα Κάτω Καμήλας)	Κοινότης Κιοπεκή	Έδρα: Κιοπεκή	Ενταχθέντες: Αντάς αποσπώμενος από την Κοινότητα Κάτω Καμήλας και Σάλ -Μαχαλάς αποσπώμενος από την Κοινότητα Γενή-Μαχαλά
Κουμάργιανη (απόσπαση από Κοινότητα Κάτω Καμήλας)	Κοινότης Κουμάργιανης	Έδρα: Κουμάργιανη	Ενταχθέντες: Άγκο-Μαχαλάς αποσπώμενος από την Κοινότητα Κάτω Καμήλας
Γενή-Κιοϊ αποσπώμενος από την Κοινότητα Σκοτούσης (πρώην Πρόσνικ)	Κοινότης Γενή -Κιοϊ	Έδρα: Γενή-Κιοϊ	Καρατζά-Κιοϊ αποσπώμενος από την Κοινότητα Χομόνδου
Ερνή-Κιοϊ αποσπώμενος από την Κοινότητα Ηρακλείας (πρώην Τζουμαγιάς)	Κοινότης Ερνή-Κιοϊ	Έδρα: Ερνή-Κιοϊ	Ορμανλή αποσπώμενος από την Κοινότητα Ηρακλείας

Υποδιοίκηση Νιγρίτης

Συνοικισμός	Όνομα Κοινότητας	Έδρα	Ενταχθέντες Συνοικισμοί
Μετόχιον Μονή Ιβήρων αποσπώμενος από την Κοινότητα Άχινος	Κοινότης Ιβήρων	Μονή Ιβήρων	Παληότρους αποσπώμενος από την Κοινότητα Καστανοχωρίου

Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου

Συνοικισμός	Όνομα Κοινότητας	Έδρα	Ενταχθέντες συνοικισμοί
Βυρώνεια (πρώην Χατζή-Μπειλίκ) αποσπώμενος από την Κοινότητα Ράμνης	Κοινότης Βυρώνεια	Βυρώνεια	Σιδηροδρομικός Σταθμός Βυρωνείας (Χατζή-Μπειλίκ) αποσπώμενος από την Κοινότητα Ράμνης
Πλατανάκι (πρώην Σιούγκοβον) αποσπώμενος από την Κοινότητα Μακρυνίτσης (πρώην Σιούγκοβον)	Κοινότης Πλατανακιού	Πλατανάκι	

	Κοινότης Ράμνας - Μετονομασία: Κοινότητα Δεοβενίου	Δεοβένι	
--	---	---------	--

Υποδιοίκηση Ζίχνης

Συνοικισμοί	Όνομα Κοινότητας	Έδρα	Ενταχθέντες Συνοικισμοί
Ζδράβικ αποσπώμενος από την Κοινότητα Κοτσακίου	Ζδράβικ	Ζδράβικ	Δοξόμπος αποσπώμενος από την Κοινότητα Κοτσακίου
Αγγίστα αποσπώμενος από την Κοινότητα Βιτάστης	Αγκίστης	Αγκίστα	Σιδηροδρομικός Σταθμός Αγγίστης αποσπώμενος από την Κοινότητα Βιτάστης
Τσεπελιζές αποσπώμενος από την Κοινότητα Ραχώβης	Τσεπελιζέ	Τσεπελιζές	

Με το από 28 Δεκεμβρίου 1826 προεδρικό διάταγμα¹⁷ επήλθε μετονομασία κοινοτήτων και συνοικισμών στις επαρχίες του νομού Σερρών και ειδικότερα:

Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου:

Κοινότης Πάλμης Συνοικισμός Πάλμης	Κοινότητα Καστανούσης Συνοικισμός Καστανούσα
Συνοικισμός Γλαμπόφτσα	Καλό Χωριό
Κοινότης Κουμλή Συνοικισμός Κουμλή	Κοινότητα Αμμουδιάς Συνοικισμός Αμμουδιά
Συνοικισμός Κιουπρή	Συνοικισμός Γεφυρούδι (το)
Συνοικισμός Μπαρακλή	Συνοικισμός Βαλτερό
Κοινότης Σπατόβου Συνοικισμός Σπάτοβον	Κοινότητα Κοιμήσεως Συνοικισμός Κοιμήσις (η)
Κοινότης Λοξίστης Συνοικισμός Λοξίστης	Κοινότητα Μεσολόφου Συνοικισμός Μεσόλοφος
Συνοικισμός Καϊράν Μαχαλέ	Κοινότητα Δαφνούσα
Συνοικισμός Τσαλή Μαχαλέ	Συνοικισμός Μικροκόμη
Συνοικισμός Ουρουμλή	Συνοικισμός Κληματαερό
Συνοικισμός Κιράν Μαχαλέ	Συνοικισμός Άκρα
Συνοικισμός Λιπόσι	Συνοικισμός Φιλήρα (η)

17. Ε.τ.Κ. τ. Α΄ 7/1927.

Κοινότης Τσιγγέλι Συνοικισμός Τσιγγέλι	Κοινότητα Αγγίστρου Συνοικισμός Άγκιστρον
Συνοικισμός Λέχοβον	Συνοικισμός Κρασοχώρι
Συνοικισμός Χότζιοβον	Συνοικισμός Άνω Καρυδιά
Συνοικισμός Βράνκοβον	Συνοικισμός Κάτω Καρυδιά
Συνοικισμός Τσιφλίκ Μαχαλέ	Συνοικισμός Λαγόνι
Συνοικισμός Λάτροβον	Συνοικισμός Χορτερό
Συνοικισμός Τσιφλιτζίκ	Συνοικισμός Στρυμνοχώριον
Συνοικισμός Πούλιοβον	Συνοικισμός Θερμοπηγή
Συνοικισμός Ράδοβον	Συνοικισμός Χαρωπό
Συνοικισμός Μουσατζιαλή	Συνοικισμός Αετοφωλιά
Συνοικισμός Άνω Ινανλί	Συνοικισμός Άνω Αμπέλα
Συνοικισμός Μαχμουτλή	Συνοικισμός Πολύβουσο
Συνοικισμός Γκιουντζελή	Συνοικισμός Ρεύματα
Συνοικισμός Γέρμανι	Συνοικισμός Σχιστόλιθος
Συνοικισμός Ελέσνιτσα	Συνοικισμός Φαιά Πέτρα
Συνοικισμός Ρακόφτσα	Συνοικισμός Καπνότοπος
Κοινότης Καμαρότι Συνοικισμός Καμαρότι	Κοινότης Καμαρωτού Συνοικισμός Καμαρωτή
Συνοικισμός Καρασούλι	Συνοικισμός Μαυροσούλι
Συνοικισμός Μενεξελή	Συνοικισμός Αχλαδερό
Κοινότης Ορτά Μαχαλά Συνοικισμός Ορτά Μαχαλά	Κοινότης Μεσαίας Συνοικισμός Μεσαία
Κοινότης Κρουσόβου Συνοικισμός Κρούσοβον	Κοινότητα Αχλαδοχωρίου Συνοικισμός Αχλαδοχώρι
Συνοικισμός Καράσοβον	Κοινότητα Καραδοχωρίου
Συνοικισμός Καραντζά	Συνοικισμός Μέταλον
Συνοικισμός Τουρτσελή	Συνοικισμός Θρακιζό
Συνοικισμός Δερβάντι	Συνοικισμός Ακριτοχώρι Ακριτοχώρι
Συνοικισμός Μεσιλή	Πετρηνή
Συνοικισμός Μπαχτιάρ	Δενδρόφυτον
Κοινότης Βετρίνης Συνοικισμός Βετρίνη	Κοινότητα Νέου Πετρισιού Συνοικισμός Νέο Πετρίτσι

Συνοικισμός Ουμπαγιά	Αγριόλευκα
Συνοικισμός Κισιολίτι	Λετοβούνι
Κοινότης Ανατολού	Ανατολή
Συνοικισμός Σοκόλοβον	Παραπόταμος
Συνοικισμός Αλασλί	Ψυχρονέρι
Συνοικισμός Μαχιουτλή	Πηγαδούλια
Συνοικισμός Γιαχγιαλή	Ψηλοράχη
Συνοικισμός Δερελή	Μικρόρευμα
Συνοικισμός Ραδέλα	Οδηγήτρια
Συνοικισμός Μπουγιουκλή	Ραχωνάκι

Υποδιοίκηση Σερρών

Συνοικισμός Καρασκι	Αγία Ελένη
Συνοικισμός Σάλ Μαχαλάς	Κωνσταντινάτο
Συνοικισμός Κάτω Φράσταινα Κοινότητα Κάτω Φράσταινα	Ορεινής Κοινότητα Ορεινής
Κοινότητα Τοπόλιανη Συνοικισμός Τοπόλιανη	Χρυσού Χρυσό
Συνοικισμός Ψεργιανή	Ψυχικό
Κοινότητα Ελειανής	Καρπερή
Συνοικισμός Νεόλιανη	Βαμβακιά
Κοινότης Κουμάργιανη Συνοικισμός Κουμάργιανη	Κουμαριά Συνοικισμός Κουμαριά
Κοινότης Κιοπεκή Συνοικισμός Κιοπεκή	Σκουτάρι Συνοικισμός Σκουτάρι
Συνοικισμός Ραχωβίτσα	Συνοικισμός Μαρμαράς
Συνοικισμός Κάκαρα	Μεσοκώμη
Συνοικισμός Βερνάρι	Παραλίμνιον
Κοινότης Γενή Κιοϊ Συνοικισμός Γενή Κιοϊ	Προβατά Προβατάς
Συνοικισμός Κούλα	Παλαιόκαστρον
Συνοικισμός Τοπάλοβον	Νέα Τυρολόη
Συνοικισμός Καλένδρα	Καλά Δένδρα
Συνοικισμός Ορμανλή	Λασοχώρι

Κοινότητα Σοιμπάσκιοϊ Συνοικισμός Σοιμπάσκιοϊ	Νέον Σούλι Νέον Σούλι
Συνοικισμός Γενή Δερμέν	Επτάμυλοι
Κοινότητα Βεζνίκου Συνοικισμός Βέζνικο	Μονοίκου Συνοικισμός Μόνοικος

Υποδιοίκηση Ζίχνης

Κοινότητα Κλεσπούσα Συνοικισμός Κλεσπούσα	Αγριανή Αγριανής
Κοινότητα Ραχώβη Συνοικισμός Ράχωβα	Μεσοράχη Μεσόραχη
Κοινότητα Τσεσπεκτζέϊ Συνοικισμός Τσεσπεκτζέϊ	Δήμητρα Δήμητρα
Κοινότητα Χωροβίστα Συνοικισμός Χωροβίστα	Κοινότητα Άγιος Χριστόφορος Συνοικισμός Άγιος Χριστόφορος
Κοινότητα Κάτω Νούσκα Συνοικισμός Κάτω Νούσκα	Κοινότητα Δαφνούδι Κοινότητα Δαφνούδι
Συνοικισμός Μεζράς	Γλυκοπηγή
Συνοικισμός Τσιάνος	Νέα Πέτρα
Συνοικισμός Στριτζιοβα	Σκοπιά
Κοινότης Δρατσόβου Συνοικισμός Δράτσοβον	Κοινότητα Λευκοθέας Λευκοθέα
Συνοικισμός Τρεστένιτσα	Κρουπηγή
Κοινότητα Κοτσακίου	Μυρρίνη
Κοινότητα Ζδαβίκ	Δραβήσκου
Κοινότητα Κιούπ-κιόϊ	Πρώτη

Υποδιοίκηση Νιγρίτης

Κοινότης Άνω Κρουσόβου Συνοικισμός Άνω Κρουσόβου	Άνω Κερδυλλίου Άνω Κερδύλλιον
Κοινότης Κουτσίου Συνοικισμός Κουτσίου	Ευκαρπίας Ευκαρπία
Συνοικισμός Κιουλιχλή	Κορυφούδι
Συνοικισμός Ορτά Μαχαλά	Δίλοφον
Συνοικισμός Ισμαϊλή	Δασοτόπι
Συνοικισμός Καγιαλή	Λιθότοπος
Συνοικισμός Τουρπές	Μακρωτίσσα

Συνοικισμός Τουρίτσα	Τριάς
Κοινότητα Ράβνας Συνοικισμός Ράβνα	Ισόματος Ίσωμα
Συνοικισμός Κώτσανα	Ριζάνα
Συνοικισμός Τσακλίκ Μαχαλέ	Δεντροπό
Συνοικισμός Ντερέ Μαχαλέ	Κανκασιανά
Κοινότης Μανουχίου Συνοικισμός Μανούχι	Μαυροθαλάσσης Μαυροθάλασσα
Συνοικισμός Ραχιμανλής	Αμυγδαλοχώρι
Κοινότης Κοπατσίου	Βέρης
Συνοικισμός Τζουμά Μαχαλέ	-----
Συνοικισμός Μπάς Κιόι	Κεφαλοχώρι
Συνοικισμός Σιβρή και Γενή-Μαχαλέ	Κορφοβούνι
Συνοικισμός Σαλικλή	Καλό Κάστρο
Συνοικισμός Σακόφτσια	Λιβαδοχώρι

Με το από 14 Φεβρουαρίου 1927 προεδρικό διάταγμα η Κοινότητα Δερβεντίου της υποδιοίκησης Σιδηροκάστρου μετονομάζεται σε Κοινότητα Ακριτοχωρίου.

Με το από 14 Φεβρουαρίου 1927 προεδρικό διάταγμα στο Δήμο Σερρών συνενώνεται ο προσφυγικός συνοικισμός Άγιος Ιωάννης και στην Κοινότητα Καρπερής ενώνεται ο συνοικισμός Κιραμλή ή Αζιζιέ.

Με το από 14 Μαρτίου 1927 προεδρικό διάταγμα αναγνωρίζεται ως κοινότητα στην υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου του νομού Σερρών ο συνοικισμός Αγία Παρασκευή με το όνομα Κοινότητα Αγίας Παρασκευής αποσπώμενος από την Κοινότητα Καστανούσης (πρώην Πάλμες), ενώ στην Κοινότητα Καστανοχωρίου (πρώην Ομούρ Βέη) ενώνεται ο συνοικισμός Παληότρους, αποσπώμενος από την Κοινότητα Ιβήρων.

Με το από 24 Μαρτίου 1927 προεδρικό διάταγμα η Κοινότητα Χομόνδου στην υποδιοίκηση Σερρών καταργείται και οι συνοικισμοί Χομόνδου και Καμήλου που την αποτελούν ενώνεται στην Κοινότητα Σκοτούσης.

Με το από 18 Απριλίου 1927 και από 27 Αυγούστου 1927 προεδρικά διατάγματα¹⁸ αναγνωρίζονται ως κοινότητες οι ακόλουθοι συνοικισμοί:

18. Ε.τ.Κ. τ. Α' 79/1927 και Α' 186/1927.

Άνω Νούσκα και Σοκόλ	Άνω Νιούσκα	Κοινότητα Δοβίστης
Ψυχικό	Ψυχικό	Κοινότητα Χρυσού (πρώην Τόπλιανη)
Αναστασία	Αναστασία	Κοινότητα Ζήλειας
Τσιουτελίβικον	Τσιουτελίβικον	Κοινότητα Καρπερής)
Καλό Κάστρο	Καλό Κάστρο	Κοινότητα Όρλιακου
Κορφοβούνι και Μπάς Κιοϊ		κοινότητα Μακιών
Παραλίμιον (πρώην Βερνάο)	Παραλίμιον	Κοινότητα Σαρμουσακλή
Μεσοκώμης από Κοινότητα Σαρμουσακλή		
Σκοπιά		Κοινότητα Μανδηλίου
Τριάδος		Δραγοσίου Νιγρίτης
Δομήρου		Υποδιοίκηση Ζίχνης
Λειβαδοχώρι (Καρατζά Κιοϊ)		Κοινότητα Μακιών Νιγρίτης

Με το από 15 Νοεμβρίου 1926 διάταγμα επέρχονται οι ακόλουθες μετονομασίες σε συνοικισμούς της υποδιοίκησης Σερρών και Ζίχνης:

Υποδιοίκηση Σερρών

Συνοικισμός	Κοινότητα	Όνομα
Γκούντελη	Κάτω Καμήλας	Βαμβακούσα (η)
Μπεϊλίκ-Μαχαλά	Γενή-Μαχαλά	Βαλτοτόπι
Τσεσμελή	Τσεσμελή	Νεράϊδα
Μαραμάο	Μερτάκη	Καπετανούδι
Τσαβδάο	Ηρακλείας (πρώην Τζουμαγιάς)	Ψωμοτόπι
Χαζνατάο	Χαζνατάο	Χρυσοχώραφα
Σάλ-Αγά	Τοπόλιανη	Μονόβρυση
Καρατζά-Κιοϊ	Γενή-Κιοϊ	Μονοκκλησιά (η)
Μελεγκιτσίου	Μελεγκίτσι-Μελενικίτσι	Μελενικιτσίου

Υποδιοίκηση Ζίχνης

Γουλάκι	Αλιστράτη	Περιχώρα
---------	-----------	----------

Με το διάταγμα της 20^{ης} Αυγούστου 1927, επέρχονται οι ακόλουθες μετονομασίες:

Υποδιοίκηση Νιγηρίας

Συνοικισμοί:

Τζάγιεζι (Κοινότητα Άνω Κεφδυλλίου)	Ηρακλείτσα
Καρά -Ορμάν (Κοινότητα Νιγηρίας)	Μαυρολόγγος
Μπαϊσλή (Κοινότητα Μπαϊσλή)	Μεσάδα
Μαχιουτζή (Κοινότητα Μαχιουτζή).	Τριανταφυλλιές
Καρατζά-Κιόι (Καρατζά-Κιόι)	Βαρικόν
Γενή - Τσιφλίξ (Γενή Τσιφλίξ)	Χωραφάκια
Σαϊτά (Σαϊτά)	Λαγκάδι

Κοινότητες

Αβδαμάλ	Σησαμιά
Κοπρίβης	Χείμαρρος
Ορλιάκου	Στηριμονικού
Μακιών	Βαμβαιάς
Χούμκου	Χουμνικού
Εξιόβης	Νεοπλατάνας
Δραγοσίου	Ζευγολατιού

Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου

Συνοικισμοί

Δερέ-Μαχαλά (Κοινότητα Μεσαίας)	Ποταμοχώρι
Μπές Μαχαλέ (Κοινότητα Μεσολόφου)	Κοΐλον
Μαντάρι	Μανητάρι
Μρίσνα	Γόνιμον
Πουρλίδα	Κογχύλια
Ερεσλή (Κοινότητα Ανατολούς)	Δρυς
Τρίγκα (Κοινότητα Αγγίστρου)	Δαμάσκηνον

Κοινότητες

Μπουγιούκ Μαχαλέ	Μεγαλοχωρίου
------------------	--------------

Υποδιοίκηση Ζίχνης
Συνοικισμοί

Δαμπακλή-Κιοϊ (Κοινότητα Αλιστράτης)	Ψαθάδικα
--------------------------------------	----------

Κοινότητες

Λασκοβικίων	Μεσολακκιάς
Σεμάλτου	Μικρού Σουλίου
Ζήλειας	Νέας Ζίχνης

Με το από 27 Αυγούστου 1927 διάταγμα¹⁹ αναγνωρίζονται ως κοινότητες οι ακόλουθοι συνοικισμοί:

Συνοικισμός Τριάδος	Κοινότης Τριάδος	Απόσπαση από Κοινότητα Δραγοσίου
Συνοικισμός Δομήρου	Κοινότης Δομήρου	Απόσπαση από κοινότητα υποδιοικήσεως Ζίχνης
Συνοικισμοί Λειβαδοχωρίου και Καραντζά-Κιοϊ	Κοινότητα Λειβαδοχωρίου	Απόσπαση από Κοινότητα Μακίων

Με το από 4.11.1927 διάταγμα (Α΄306/1927), επέρχονται οι ακόλουθες μετονομασίες:

Υποδιοίκηση Σερρών
Συνοικισμοί

Άγκω Μαχαλά (Κοινότητα Κουμαριάς)	Αδελφικόν
Ζάμπα (Κοινότητα Νεοχωρίου).	Κρίνος
Σοκόλ (Κοινότητα Άνω Δαφνουδίου)	Συκιά
Κιραμλή ή Αζιζιέ (Κοινότητα Καρπερής)	Δρυνοχώρι
Άνω Φράσταινα (Κοινότητα Ορεινής).	Άνω Ορεινή
Τζαμί-Μαχαλέ (Κάτω Καμήλας)	Κουβούκλιο

Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου

Χομόνδος (Κοινότητα Σκοτούσης)	Μητρούσης
Ασαγιά - Μαχαλά (Μεσαίας)	Κατόμερον
Σαρασλή (Κοινότητα Ανατολής)	Αμπελοκόπι

19. Ε.τ.Κ. τ. Α΄ 186/1927.

Κοινότητες Υποδιοίκηση Σερρών

Γενή Μαχαλά	Πεπονιάς
-------------	----------

Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου

Δραγοτίν	Προμαχώνας
----------	------------

Υποδιοίκηση Ζίχνης

Συνοικισμός Μπάνιτσα (Κοινότητα Αλιστράτης)	Συμβολή
---	---------

Με το από 25 Νοεμβρίου 1927 προεδρικό διάταγμα²⁰ συνενώνονται οι συνοικισμοί Οδηγήτρια και Παραπόταμος αποσπώμενοι από την Κοινότητα Ανατολής και ενούνται στην Κοινότητα Ροδοπόλεως στην Υποδιοίκηση Σιδηροκάστρου.

Με το από 18 Φεβρουαρίου 1928 προεδρικό διάταγμα²¹ αποσπώνται από την Κοινότητα Ηρακλείας και συνενώνονται οι συνοικισμοί Δασοχώρι και Ψωμοτόπι ως Κοινότητα Δασοχωρίου.

Με το από 9 Ιουλίου 1928 προεδρικό διάταγμα²² αναγνωρίζεται ως κοινότητα ο συνοικισμός Χορτερού με το όνομα Κοινότης Χορτερού αποσπώμενος από την Κοινότητα Σιδηροκάστρου, οι δε συνοικισμοί Τριανταφυλλίες και Παρχάρι αποσπώμενοι από τη Κοινότητα Βαμβακιάς και ο συνοικισμός Παρχάρι αποσπώμενος από τη Κοινότητα Βέργης, συνενώνονται και δημιουργούν την Κοινότητα Τριανταφυλλιών με έδρα το συνοικισμό Τριανταφυλλίες.

Με τα από, 12 Μαρτίου 1928 (Α'81) και 19 Ιουλίου 1928 (Α'156) διατάγματα, επέρχονται οι εξής μετονομασίες:

Επαρχία Ζίχνης

Κοινότητα Γράτσιανης	Αγιοχώρι
----------------------	----------

Επαρχία Σερρών

Κοινότητα Σαρμουσακλή	Πενταπόλεως
Κοινότητα Τσιουτσιλιβόκου	Αναγεννήσεως
Κοινότητα Καρλή-Κιότι	Χιονόχωρο
Κοινότητα Καβακλή	Λευκώνας
Κοινότητα Εξιοβας	(Νεροπλατάνας) Δάφνης

20. Ε.τ.Κ. τ. Α' 311/1927.

21. Ε.τ.Κ. τ. Α' 37/1928.

22. Ε.τ.Κ. τ. Α' 126.

Επαρχία Σιντικής

Κοινότητα Σαβιάκου	Βαμβακοφύτου
--------------------	--------------

Επαρχία Νιγρίτης

Κοινότητα Τζίντζου	Ομαλόν
--------------------	--------

Το 1928 αναγνωρίζονται ως κοινότητες συνοικισμοί και μετονομάζονται κατά τα ακόλουθα:

Συνοικισμός Πατριζι	Κοινότης Πατριζίου (αναγνώριση)	Απόσπαση από Κοινότητα Σιτοχωρίου	Ε.τ.Κ. τ. Α'175/1928
Συνοικισμοί Ραχωνάκι και Σιδηροχώριον	Ένωση στην Κοινότητα Ροδοπλέως	Απόσπαση από Κοινότητα Ανατολής και Κερκίνης	Ε.τ.Κ. τ. Α'176/1928
Συνοικισμός Λαγκαδι	Κοινότητα Λαγκαδίου	Απόσπαση από Κοινότητα Χουμνικού	Ε.τ.Κ. τ. Α'220/1928
Συνοικισμός Βαμβακιά	Συνένωση με Κοινότητα Προβατά	Απόσπαση από Κοινότητα Καρπερής	Ε.τ.Κ. τ. Α'250/1928
Συνοικισμός Μετόχι	Συνένωση με Κοινότητα Λευκάνος	Απόσπαση από Κοινότητα Ξηροτόπου	Ε.τ.Κ. τ.Α'256/1928
Συνοικισμός Παλιότρους	Κοινότης Παλιότρους	Απόσπαση από Κοινότητα Καστανοχωρίου	Ε.τ.Κ. τ.Α'256/1928

Μετονομασίες

Κοινότης Γράτσιανης	Κοινότητα Αγιοχωρίου	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Συνοικισμός Γράτσιανη	Συνοικισμός Αγιοχώρι	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Κοινότητα Σαρμουσακλή	Κοινότητα Πενταπόλεως	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Συνοικισμός Σαρμουσακλή	Συνοικισμός Πεντάπολις	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Κοινότητα Τσιουτσιλικόβου	Κοινότητα Αναγεννήσεως	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Συνοικισμός Τσιουτσιλκοβον	Συνοικισμός Αναγέννησις	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Κοινότητα Καρλή-Κιόϊ	Κοινότητα Χιονοχώρου	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Συνοικισμός Καρλή-Κιόϊ	Κοινότητα Χιονόχωρον	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928

Κοινότητα Καβακλή	Κοινότητα Λευκώνα	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Συνοικισμός Καβακλή	Συνοικισμός Λευκώνας	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Κοινότητα Εξιοβας (Κοινότητα Νεροπλατάνας)	Κοινότητα Δάφνης	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928
Συνοικισμός Έξιοβα (Νεροπλατάνα)	Συνοικισμός Δάφνη	Ε.τ.Κ. τ. Α'81/1928

Επαρχία Σερρών

Κοινότητα Βεζνίκου	Κοινότητα Αγίου Πνεύματος (15.2. 1930 Α'51/1930)
Συνοικισμός Δερεβέσιανη της Κοινότητας Νέου Σουλίου	Οινούσα (15.2. 1930 Α'51/1930)

Στη δεκαετία του 1930 και ειδικότερα μέχρι το 1936 επέρχονται οι ακόλουθες διοικητικές μεταβολές στη τοπική αυτοδιοίκηση στο νομό Σερρών:

Αναγνωρίζονται ως κοινότητες οι ακόλουθοι συνοικισμοί:

Επτάμυλοι	Κοινότης Επταμύλων Ένταξη συνοικισμού Αγίου Ιωάννη αποσπώμενου από Δήμο Σερρών	Απόσπαση από Κοινότητα Νέου Σουλίου	Π.Δ. 5/02/1930	Ε.τ.Κ. τ. Α'43/1930
Πεθελινός	Κοινότης Πεθελινού	Απόσπαση από Κοινότητα Γαζώρου	Π.Δ. 5/02/1930	Ε.τ.Κ. τ. Α'43/1930
Κρίνος		Απόσπαση από Κοινότητα Νεοχωρίου και ένταξη στο Δήμο Σερρών	Π.Δ. 5/02/1930	Ε.τ.Κ. τ. Α'43/1930
Οινούσης	Απόσπαση από Κοινότητα Νέου Σουλίου και ένωση στην Κοινότητα Χιονοχωρίου		Π.Δ. 27/06/1932	Ε.τ.Κ. τ.Α'212/1932
Νέα Ηρακλεία	Απόσπαση από Κοινότητα Χρυσοχωράφων και ένωση στην Κοινότητα Ηρακλείας		Π.Δ. 22/06/1932	Ε.τ.Κ. τ. Α'249/1932
Θεριά	Κοινότης Θεριμών	Απόσπαση από Κοινότητα Νιγρίτας	Π.Δ. 29/07/1932	Ε.τ.Κ. τ.Α'251/32

Καλά Δένδρα	Κοινότης Καλών Δένδρων	Απόσπαση από Κοινότητα Σκοτούσης	Π.Δ. 20/03/1933	Ε.τ.Κ. τ.Α'77/33
Κωνσταντινάτο	Κοινότης Κωνσταντινάτου	Απόσπαση από κοινότητα Σκουτάρεως	Π.Δ. 4/04/1933	Ε.τ.Κ. τ. Α'91/33
Βαμβακούσα	Κοινότης Βαμβακούσης	Απόσπαση από Κοινότητα Άνω Καμήλας	Π.Δ. 4/04/1933	Ε.τ.Κ. τ. Α'91/33
Κορυφούδι		Προσάρτηση στη Κοινότητα Κερζίνης	Π.Δ. 29.04.1933	Ε.τ.Κ. τ. Α'107/33
Φλάμπουρον	Κοινότης Φλαμπούρου	Απόσπαση από Κοινότητα Νιγρίτης	Π.Δ. 25.09.1933	Ε.τ.Κ. τ. Α'284/33
Άνω Καμήλα	Κοινότης Άνω Καμήλας	Απόσπαση από Κοινότητα Μητρούσης	Π.Δ. 26.12.1933	Ε.τ.Κ. τ.Α'408/33
Αδελφικό	Κοινότης Αδελφικού	Απόσπαση από Κοινότητα Κουμαριάς	Π.Δ. 19.12.34	Ε.τ.Κ. τ. Α'450/34
Ζερβοχώρι	Κοινότης Ζερβοχωρίου	Απόσπαση από Κοινότητα Χουμνικού	Π.Δ. 29.12.1934	Ε.τ.Κ. τ.Α'2/1935

Μετονομασίες:

Κοινότης Βεζνίκου (Μονοίκου)	Κοινότητα Αγίου Πνεύματος (Ε.τ.Κ. 51/1930)
Συνοικισμός Βεζνίκου (Μόνοιος)	Συνοικισμός Άγιον Πνεύμα (Ε.τ.Κ. 51/1930)
Κοινότης Βαμβακιάς	Κοινότητα Αμπέλων (Ε.τ.Κ. τ. Α'294/1934)
Κοινότητα Τσερέπλιανης	Κοινότητα Ηλιοκώμης (Ε.τ.Κ. τ. Α'294/1934)
Κοινότητα Άνω Δαφνουδίου	Κοινότητα Μετάλλων (Ε.τ.Κ. τ. Α'183/1934)

Παρατηρήσεις

Η τοπική αυτοδιοίκηση κατά το ελληνικό διοικητικό σύστημα αποτελεί θεσμό εξουσίας, ο οποίος θεμελιώνεται στο Σύνταγμα της χώρας. Η ανάδειξη των οργάνων διοίκησης της τοπικής αυτοδιοίκησης από το σύνολο των πολιτών της διοικητικής τους περιφέρειας, η ανεξαρτησία της εκλεγμένης διοίκησης από τυχόν μεταβολές της πολιτικής της κεντρικής εξουσίας, η γενική καθ' ύλην αρμοδιότητα επί των τοπικών υποθέσεων στα διοικητικά όρια της γεωγραφικής περιοχής την οποία διοικεί και οι οικονομικές λειτουργίες τις οποίες ασκεί, προσδίδουν στη

τοπική αυτοδιοίκηση εξουσία αντίστοιχη με την κεντρική. Η τοπική αυτοδιοίκηση αποτελεί θεσμό διοικητικό, πολιτικό και αναπτυξιακό. Οι τοπικές αρχές, σχεδιάζουν, κατευθύνουν και παρακολουθούν τις δημόσιες πολιτικές σε τοπικό επίπεδο, για την άσκηση δε των πολιτικών αυτών οργανώνουν και στελεχώνουν τις διοικητικές ενότητες στις οποίες διακρίνεται η εσωτερική τους διάρθρωση, λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές ανάγκες και το πρόγραμμα δράσης τους. Ως αναπτυξιακός θεσμός, η τοπική αυτοδιοίκηση, αξιοποιεί τους οικονομικούς, κοινωνικούς πολιτιστικούς, πολιτισμικούς και πνευματικούς πόρους σε τοπικό επίπεδο αναδεικνύοντας μια πολυτομεακή ανάπτυξη.

Η μακρά συγκεντρωτική παράδοση, ωστόσο, αλλά και η πρακτική της ελληνικής δημόσιας διοίκησης και γενικότερα της κεντρικής διοίκησης, ωθεί τον νομοθέτη να αντιμετωπίζει την τοπική αυτοδιοίκηση, ως ένα ακόμη νομικό πρόσωπο από αυτά, τα οποία η ίδια ιδρύει και εποπτεύει τη λειτουργία τους. Από της συνταγματικής αναγνώρισης της τοπικής αυτοδιοίκησης μέχρι σήμερα, η πολιτεία προέβη σε αλλεπάλληλες μεταρρυθμίσεις στη τοπική αυτοδιοίκηση, τόσο ως προς τα διοικητικά της όρια, όσο και ως προς τις λειτουργίες τις οποίες ασκεί, αλλά, κυρίως, και ως προς το σύστημα εποπτείας, το οποίο, κατά το σύνταγμα, δεν επιτρέπεται να εμποδίζει την πρωτοβουλία των τοπικών αρχών, αφήνει όμως σημαντικά περιθώρια παρέμβασης της κεντρικής διοίκησης, τα οποία υπερβαίνουν σε αρκετές περιπτώσεις τα όρια του ελέγχου νομιμότητας.

Το χαρακτηριστικό της τοπικής αυτοδιοίκησης καθ' όλη τη διάρκεια της μακράς ελληνικής ιστορίας, αποτελεί η εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλεται από τους πολίτες, δεδομένου ότι, γνωρίζει εκ του πλησίον τις ανάγκες αυτών και προωθεί τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτισμικά τους συμφέροντα, χαρακτηριστικό το οποίο αναγνωρίστηκε πολύ αργότερα και από την Ευρωπαϊκή Ένωση και συμπεριελήφθη ως όρος στη συνθήκη. Οι ανάγκες της πρώτης περιόδου της ίδρυσης του ελληνικού κράτους συνετέλεσαν στην αναγνώριση των δήμων, ως πρώτης βαθμίδας τοπικής αυτοδιοίκησης με αποφασιστικές αρμοδιότητες σε σημαντικά τοπικά ζητήματα, αργότερα ωστόσο, αναγνωρίστηκαν και οι κοινότητες ως πρώτος βαθμός τοπικής αυτοδιοίκησης. Τα κριτήρια του κοινού νομοθέτη για την αναγνώριση κοινοτήτων, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού οργανισμών, οι οποίοι κρίθηκε ότι δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθουν στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν, κυρίως, μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τούτο κατέληξε στην επαναφορά των δήμων ως πρώτης βαθμίδας τοπικής αυτοδιοίκησης, στην ίδρυση δε δεύτερου βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης, αίτημα το οποίο ετίθετο από νωρίς, στην

ελληνική δημόσια διοίκηση και κοινωνία. Παραμένουν, ωστόσο, ερωτήματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα των διοικητικών μεταρρυθμίσεων: μήπως οι ολιγάριθμες κοινωνίες εστιάζονται περισσότερο στα κοινά προβλήματα, τα οποία είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν με συναινετικό τρόπο; Ο δεύτερος, επίσης, βαθμός τοπικής αυτοδιοίκησης είναι αποτελεσματικός εάν δεν συνοδεύεται από αποφασιστικού χαρακτήρα αρμοδιότητες και οικονομικά μέσα, τα οποία θα επιτρέψουν να ασκήσει το ρόλο της στο ευρύ γεωγραφικό περιβάλλον το οποίο έχει οριστεί να διοικήσει; Τα γεωγραφικά όρια, ίσως, να μην αποτελούν το μοναδικό κριτήριο για μια αποτελεσματική τοπική αυτοδιοίκηση.

Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νομό Σερρών στην περίοδο που εξετάζεται, ακολουθεί την γενικότερη πρακτική στον ελλαδικό χώρο. Οι αλλεπάλληλες μεταβολές αναδεικνύουν την αγωνία, ίσως, των τοπικών αρχών να διοικηθούν, ως αυτόνομες κοινότητες, οι οποίες αποτελούν βαθμίδα αυτοδιοίκησης. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, η χρονική διάρκεια των μεταβολών, λαμβανομένων υπόψη και των συνθηκών της περιόδου αυτής, χαρακτηρίζεται από μία παλινδρόμηση των επιλογών της κεντρικής διοίκησης, ως προς τα γεωγραφικά όρια των δομών στην τοπική αυτοδιοίκηση.

Η αποτελεσματικότητα της τοπικής αυτοδιοίκησης δεν εξασφαλίζεται από τα γεωγραφικά όρια. Αναδεικνύεται από το βαθμό αυτοτέλειας της τοπικής αυτοδιοίκησης, έναντι της κεντρικής διοίκησης, έχει δε έρεισμα στο διαφορετικό χαρακτήρα των γενικών και τοπικών υποθέσεων, στην αμεσότητα των αυτοδιοικητικών θεσμών με τους πολίτες και στη μείζονα δυνατότητα πρόσβασης των πολιτών στους αυτοδιοικητικούς θεσμούς και συμμετοχής τους στην αυτοδιοικητική λειτουργία.

ATHANASIA B. TRIANTAFILLOPOULOU

THE ADMINISTRATIVE REFORMS
IN THE LOCAL GOVERNMENT
OF THE PERIOD 1913-1936 IN THE AREA OF SERRES
(NAMES, LIMITS, ADMINISTRATIVE STRUCTURES)

Abstract

The Greek local government played a strong role in the State's social, political and economic life. During the Ottoman Empire, the communities maintained the cohesion of society, following the model of the ancient Greek municipalities, which were also preserved over Roman and Byzantine periods. During the pre-revolutionary period and the revolution of 1821, the communities functioned collectively and had the acceptance of society, although in several cases they had to deal with problems that arose due to the conditions of that time.

After the formation of the new Greek state, local government was recognized as an institution of power by the Greek constitution in 1864. Municipalities formed the first degree of local government, while communities operated in the wider geographical environment of the municipality. In 1912 communities were also recognized by law as local government of first degree.

The structures of local government in the area of Serres, follow the practice of that period. Successive administrative reforms, mergers and recognitions of townships as communities, erase the geographical and administrative situation from the recognition of municipalities and communities as local government of first degree, aiming at the social, administrative and political participation of local government in the administration of public affairs.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ (1913-1929):
ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΜΕΤΑΞΥ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ*

Εισαγωγή

Υποστηρίζεται ότι μία βασική προϋπόθεση για την επιτυχία ενός θεσμού είναι ο σεβασμός των παραδόσεων του λαού. Κλασικό παράδειγμα που στηρίζεται σε αυτή την πεποίθηση είναι ο ισχυρισμός ότι οι Βαυαροί, όταν ήλθαν στην Ελλάδα, το 1833, εφάρμοσαν θεσμούς που δεν ήταν συμβατοί με την πραγματικότητα της χώρας και για τον λόγο αυτό η διοίκηση υπέστη μία μόνιμη και βαθειά στρέβλωση. Η αντίληψη αυτή, κυρίαρχη μέχρι τις μέρες μας, έχει υποστεί ισχυρή επιστημονική κριτική. Έτσι, έχει υποστηριχθεί ότι όχι μόνο η κοινωνία επιδρά στην οργάνωση της πολιτείας, αλλά και ότι η πολιτεία με τους θεσμούς της μπορεί να επιδράσει στην κοινωνία, να την διαπαιδαγωγήσει και να διαμορφώσει τα ήθη της¹.

Οι θεσμοί συνιστούν τυπικές και άτυπες διαδικασίες, πρακτικές, πρότυπα και συμβάσεις που διέπουν την οργανωτική ζωή μιας πολιτείας². Στο πλαίσιο αυτό η έννοια του θεσμού διαφοροποιείται από την έννοια της νομοθεσίας. Ο θεσμός αποτελεί ένα «ζωντανό» οργανισμό, ο οποίος αναπτύσσει την δική του δυναμική και δεν είναι εύκολο να αλλάξει. Αντίθετα, η νομοθεσία περιλαμβάνει τυπικούς κανόνες, οι οποίοι μεταβάλλονται ανάλογα με τις πρακτικές ανάγκες του καθημερινού βίου. Η νομοθεσία πρέπει να σέβεται τους θεσμούς, διαφορετικά αποτελεί παράγοντα αποσταθεροποίησής τους. Πολλές φορές οι πολιτικοί ταυτίζουν το θεσμό με την νομοθεσία με αποτέλεσμα να υποτι-

---

* Ανακοίνωση στο 1^ο Συνέδριο «Ιστορία της διοίκησης και των θεσμών των Σερρών 1870-1936 (Σέρρες, 10-12 Μαΐου 2013), τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν εκδοθεί.

1. March J., Olsen J., «The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life», *The American Political Science Review*, vol. 7, σσ. 734-749.

2. Hall P., Taylor R.C.R., «Political Science and the Three New Institutionalisms», *Political Studies*, 1996, XLIV, σσ. 936-957.

μούν την δύναμη των θεσμών. Έτσι, επιδιώκουν συχνά μεταρρυθμίσεις οι οποίες αποτυγχάνουν επειδή επικρατεί η λανθασμένη αντίληψη ότι αρκεί η μεταρρύθμιση ενός νόμου για να μεταρρυθμιστεί ένας θεσμός. Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Ο θεσμός είναι αδρανής στις αλλαγές. Η διαπίστωση αυτή έχει αποτυπωθεί στην πολιτική και διοικητική επιστήμη με τον όρο «τροχιά εξάρτησης». Ο θεσμός, δηλαδή, στην διαχρονική πορεία του φέρει το βάρος του παρελθόντος, με αποτέλεσμα οι μεταρρυθμίσεις να μην είναι πάντοτε εφικτές αλλά να αποτελούν συνάρτηση ειδικών συνθηκών (π.χ. κρίση, πόλεμος)³.

Η σύντομη αυτή εισαγωγή αποτελεί και μία προδιάθεση για το θέμα που θα σας αναπτύξω. Αν και το θέμα μου δεν αφορά άμεσα την ιστορία των Σερρών, ωστόσο, πιστεύω ότι μπορεί να πυροδοτήσει προβληματισμούς που συνδέονται με την διοικητική ιστορία της περιοχής, αφού θα εξεταστεί ο θεσμός των Γενικών Διοικήσεων στον οποίο εντάχθηκαν και οι Σέρρες μετά την απελευθέρωσή τους.

Ας γίνω όμως πιο συγκεκριμένος: Μελετώντας την ιστορία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας διαπίστωσα ότι υπήρξαν πολιτικές αντιπαράθεσεις σχετικά με το διοικητικό σύστημα το οποίο έπρεπε να εφαρμοστεί την επομένη των Βαλκανικών πολέμων στις Νέες Χώρες. Συγκεκριμένα διατυπώθηκαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις: Σύμφωνα με την πρώτη, οι απελευθερωμένες περιοχές δεν θα έπρεπε να ακολουθήσουν το πρότυπο διοίκησης του παλαιού Βασιλείου, αλλά λόγω της διαφορετικής διοικητικής παράδοσης και της πολυμορφίας των πληθυσμών τους, να οργανωθούν με ένα ιδιόρρυθμο διοικητικό καθεστώς. Σύμφωνα με την δεύτερη άποψη, οι απελευθερωμένες περιοχές θα έπρεπε άμεσα να ενσωματωθούν στο ελληνικό κράτος, τόσο διοικητικά όσο και πολιτικά, με την άμεση διενέργεια εκλογών. Υποστηρίχθηκαν, ωστόσο, και ακόμη πιο ρηξικέλευθες προτάσεις, σύμφωνα με τις οποίες η διοικητική παράδοση των Νέων Χωρών μπορούσε να αξιοποιηθεί ώστε να μεταρρυθμιστεί το διοικητικό σύστημα τις παλαιάς Ελλάδας⁴. Μεταξύ αυτών των εκδοχών, ο Βενιζέλος ακολούθησε μία μέση λύση, η οποία ήταν συμβατή με τις πολιτικές προτεραιότητες της εποχής. Συγκεκριμένα, ακολούθησε την εκδοχή της βαθμιαίας εφαρμογής στην Μακεδονία και γενικότερα στις Νέες Χώρες, των διοικητικών δομών και της νομοθεσίας του ελληνικού κράτους. Παράλληλα, καθυστέρησε την ένταξη των περιοχών αυτών στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Υπενθυμίζουμε ότι οι πρώτες βουλευτικές εκλογές στις οποίες συμμετείχαν οι πληθυσμοί της

3. Pfau-Effinger Birgit, Culture and Path Dependency of Welfare State Development, *SPANET Conference 2004 "European Social Policy: Meeting the Needs of a New Europe"*, Oxford, Sept. 9-11, 2004.

4. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 62, 9 Δεκεμβρίου 1914, σ. 1365.

απελευθερωμένης Μακεδονίας, έγιναν το 1915, δύο περίπου χρόνια μετά την προσάρτηση⁵, ενώ οι πρώτες δημοτικές εκλογές έγιναν το 1925, δώδεκα περίπου χρόνια μετά την προσάρτηση⁶. Πρέπει, εδώ, να σημειωθεί ότι σε αντίστοιχες περιπτώσεις προσάρτησης εδαφών κατά το παρελθόν (Ιόνια νησιά, Θεσσαλία) δεν είχε εφαρμοστεί αντίστοιχη πρακτική, δεδομένου ότι οι περιοχές αυτές άμεσα εντάχθηκαν στο πολιτικό και διοικητικό σύστημα της χώρας⁷. Ίσως θα ήταν ακραίο να υποστηριχθεί, ότι σε αντάλλαγμα της στέρησης πολιτικών δικαιωμάτων για μεγάλο χρονικό διάστημα, δόθηκαν στις Νέες Χώρες ευρύτατες διοικητικές δικαιοδοσίες, μέσω της καθιέρωσης του θεσμού του Γενικού Διοικητή, αν και ο ισχυρισμός αυτός ακούστηκε σε συνεδριάσεις της Βουλής το 1914⁸. Ωστόσο, θα πρέπει να αξιολογήσουμε ποια ήταν τα θετικά και ποια τα αρνητικά στοιχεία αυτής της επιλογής.

Έχουμε συνηθίσει να προτάσσουμε σε κάθε ιστορική προσέγγιση την πολιτική σκοπιμότητα, το «πολιτικώς ορθό». Έτσι, περιοριζόμαστε στην αποδοχή μιας πολιτικής ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων. Η πολιτική αυτή προσέγγιση φιλοδοξεί να εκφράσει την κοινωνία, ενώ θυσιάζει άλλες μορφές συλλογικής δράσης, εκτός των πολιτικών. Εννοώ τις διοικητικές μορφές συλλογικής δράσης και την αυτενέργεια που μπορεί να αποκτήσει κάθε κοινωνία μέσα από την αποτελεσματική λειτουργία των διοικητικών θεσμών της. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι ο Βενιζέλος έπραξε ορθά από την πλευρά της πολιτικής σκοπιμότητας. Μία άμεση ένταξη της απελευθερωμένης Μακεδονίας αλλά και των λοιπών Νέων Χωρών στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, θα ανέτρεπε τις πολιτικές ισορροπίες, ενώ θα έθετε σε κίνδυνο την εθνική στρατηγική που ακολουθούσε και η οποία αδιαμφισβήτητα επέτυχε. Ωστόσο, ποιές ήταν οι συνέπειες στη διοικητική προοπτική αυτών των περιοχών; Μήπως η διαφοροποίησή τους από το διοικητικό σύστημα της υπόλοιπης χώρας, τους στέρησε την ισότιμη πρόσβαση σε αυτό;

Έτσι η ερμηνεία του διοικητικού προβλήματος της Μακεδονίας την επομένη των Βαλκανικών πολέμων δεν μπορεί να στηριχθεί αποκλειστι-

5. Οι πρώτες βουλευτικές εκλογές στην απελευθερωμένη Μακεδονία διενεργήθηκαν την 31-5-1915. Βλ. *Το άγνωστο μέτωπο των Βαλκανικών Πολέμων, η διοικητική ενσωμάτωση των Νέων Χωρών*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ. 115.

6. Οι πρώτες δημοτικές εκλογές στην Μακεδονία έγιναν στα τέλη του 1925. Βλ. Αγγελόπουλος Π., *Πολιτική διοικήσεις και αυτοδιοικήσεις εις την Βόρειον Ελλάδα 1912-1965*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 158.

7. Γνάσιος Μακέδνος, *Η μετά την νίκην Ελλάς, από Νοεμβρίου 1913 έως τέλους Φεβρουαρίου 1914*, Αθήνα 1914, σσ. 5-6 (Πρόκειται για σειρά άρθρων που δημοσίευσε στην εφημερίδα *Εμπρός* ο Στέφανος Δραγουμής).

8. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 62, 9 Δεκεμβρίου 1914, σ. 1385.

κά στο ανάλυση της πολιτικής στρατηγικής των εκάστοτε κυβερνήσεων. Η οπτική του ιστορικού θα διευρυνθεί εάν συμπεριληφθούν σε αυτήν και οι ευρύτερες συνέπειες των διοικητικών θεσμών που εφαρμόστηκαν. Κυρίως αν εντοπιστούν οι «παράπλευρες απώλειες» που επέφεραν.

Αναδεικνύοντας την σημασία που έχει ο θεσμικός σχεδιασμός σε μία περίοδο κρίσης, πρέπει να αναφερθώ και στο γεγονός ότι οι διοικητικές επιλογές που γίνονται στη βάση της πολιτικής σκοπιμότητας, μπορεί να επιλύουν το κοντοπρόθεσμο πολιτικό πρόβλημα αλλά όχι και το διοικητικό. Αυτές δε οι επιλογές, όταν ριζώνουν στη βιοτική ζωή ενός πληθυσμού, τον διαπαιδαγωγούν και γίνονται συστατικό στοιχείο της οργανωσιακής κουλτούρας του. Κατόπιν είναι πολύ δύσκολο να μεταβληθούν⁹.

Με αυτές τις εισαγωγικές σκέψεις θα ξεκινήσω την ανάπτυξη του θέματός μου που θα εξελιχθεί σε τρία επίπεδα: α) κατ' αρχάς θα περιγράψω την πορεία από την *κυβερνητική* στη *διοικητική* αποκέντρωση, στην απελευθερωμένη Μακεδονία, αναδεικνύοντας τις παλινδρομήσεις και ασάφειες, με άλλα λόγια την έλλειψη μιας σταθερής θεσμικής εξέλιξης, β) στη συνέχεια θα προβάλλω την βλάβη που επέφερε ο θεσμός των Γενικών Διοικήσεων στη λειτουργία του πολιτεύματος, γ) τέλος, θα προβάλλω τον αντιπαιδαγωγικό, για τους πληθυσμούς, χαρακτήρα των μέτρων. Η επιλογή της περιόδου 1913-1929 έγινε με βάση δύο σημαντικές χρονολογίες. Τον Φεβρουάριο του 1913 ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος για την διοίκηση των «στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών» που εισήγαγε τον θεσμό του Γενικού Διοικητή¹⁰, ενώ το 1929 καθιερώθηκε για πρώτη φορά η ρήτρα της αποθετικής αρμοδιότητας, της αρχής δηλαδή με βάση την οποία δεν ορίζονται θετικά οι αρμοδιότητες του Γενικού Διοικητή, αλλά αποθετικά. Στο πλαίσιο αυτό, ο Γενικός Διοικητής ασκεί όλες τις αρμοδιότητες των Υπουργών, πλην ρητών εξαιρέσεων¹¹.

Επικρατεί ακόμη και σήμερα η αντίληψη ότι οι θεσμοί αποτελούν απλές απεικονίσεις των πολιτικών συσχετισμών. Με βάση αυτή την αντίληψη, εύκολα μπορεί να μεταβληθεί ή να καταργηθεί ένας θεσμός αν υπάρχει η ανάλογη πολιτική βούληση. Αυτό, ωστόσο, αποτελεί πλάνη. Οι θεσμοί, ανεξάρτητα από την διαδικασία εμπέδωσής τους -επαναστατική ή ειρηνική- αποκτούν δική τους ύπαρξη, αποβλέποντας στην αυτοσυντήρησή τους και συνιστώντας ένα ισχυρό όπλο που μπορεί να

9. Μοσχόπουλος Δ., «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Μύθος ή πραγματικότητα;», *Διοικητική Ενημέρωση*, 36/2006, σσ. 5-24.

10. Ν. ΔΡΛΔ (4134) 28-2-1913 «περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών».

11. Ν. 4393/6-8-1929 «περί τροποποιήσεως διατάξεων του νόμου 3265 περί καθορισμού της δικαιοδοσίας των Γεν. Διοικητών και των Νομαρχών».

καταστρέψει ή να διασώσει μία κοινωνία. Αυτά τα χαρακτηριστικά των θεσμών, δεν είναι σε θέση να τα αντιληφθεί η πολιτική εξουσία που δεν λειτουργεί σε βάθος χρόνου και δεν διαθέτει, τις περισσότερες φορές, ευρύτητα αντίληψης. Έτσι, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι οι αρνητικές συνέπειες των θεσμικών επιλογών που έγιναν στην απελευθερωμένη Μακεδονία την επομένη των Βαλκανικών πολέμων, σηματοδεύουν μέχρι και σήμερα τη ζωή της και αναπαράγουν την ελλιπή στήριξη της πολιτείας σε αυτήν, σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα.

1. Το ιστορικό

Η απελευθέρωση της Μακεδονίας ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1913 με την λήξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου. Από τον Οκτώβριο του 1912 μέχρι την κύρωση της Συνθήκης των Αθηνών, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, την 1/14 Νοεμβρίου 1913¹², τα απελευθερωθέντα εδάφη δεν είχαν ακόμη προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος και κατά συνέπεια τελούσαν υπό έκτακτο διοικητικό καθεστώς που το διείπε ο νόμος «περί διοικήσεως των στρατιωτικών κατεχομένων χωρών»¹³. Ο νόμος αυτός καθιέρωσε τον θεσμό του Γενικού Διοικητή, ο οποίος διέθετε ευρύτατες αρμοδιότητες που αφορούσαν την οργάνωση των υπηρεσιών, τον διορισμό και παύση των υπαλλήλων, την οικονομική διαχείριση, την φορολογία, την έκδοση κανονιστικών πράξεων, την οργάνωση προσωρινών δικαστηρίων κα. Παράλληλα, ο νόμος αυτός, συνεπής προς τη Σύμβαση της Χάγης (1907) που προέβλεπε ότι ο κατέχων οφείλει να σέβεται τους εν ισχύ νόμους του κατεχόμενου εδάφους, διατήρησε την υφιστάμενη τοπική νομοθεσία με εξαίρεση την αστυνομική και ποινική νομοθεσία. Παράλληλα, έδωσε αναδρομική ισχύ σε όλες τις πράξεις που είχαν εκδοθεί από την έναρξη του πολέμου μέχρι τη δημοσίευση του (Οκτώβριος 1912 - Φεβρουάριος 1913), και αφορούσαν τη διοίκηση των απελευθερωμένων εδαφών.

Το Νοέμβριο του 1913, αμέσως μετά την κύρωση της Συνθήκης των Αθηνών, κατατέθηκαν στη Βουλή δύο νομοσχέδια. Το πρώτο, το οποίο ψηφίστηκε και αποτέλεσε τον Ν. 80/1913, παρείχε την εξουσιοδότηση έκδοσης βασιλικών διαταγμάτων προκειμένου να επεκταθεί στις Νέες Χώρες η νομοθεσία του ελληνικού Βασιλείου. Το δεύτερο, που αφορούσε τη διοικητική διαίρεση και διοίκηση των Νέων Χωρών ψηφίστηκε το Δεκέμβριο του 1914, δηλαδή μετά την πάροδο ενός έτους, και αποτέλεσε τον Ν. 524 /1914. Ο νόμος αυτός καταργούσε ορισμένες Γενικές Διοικήσεις, όχι όμως και Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Παράλληλα, ψη-

---

12. Ν. ΔΣΙΓ (4213)/14-11-1913.

13. Ν. ΔΡΛΔ (4134)/28-2-1913.

φίστηχε και ο Ν. 582/1915 που αφορούσε την οργάνωση των Γενικών Διοικήσεων. Κοινό χαρακτηριστικό και των δύο νόμων είναι η απροσδιοριστία σχετικά με τον θεσμό του Γενικού Διοικητή. Η απροσδιοριστία αυτή αφορά την ένταξη του στο υφιστάμενο -στην υπόλοιπη Ελλάδα- σύστημα ιεραρχίας. Ο Γενικός Διοικητής δεν υπάγεται ιεραρχικά σε μία πολιτική αρχή, δηλαδή σε ένα Υπουργείο, με συνέπεια να μην μπορεί να ασκηθεί στο έργο του κοινοβουλευτικός έλεγχος. Στην ουσία αποτελεί ανεύθυνο όργανο που διορίζει το Υπουργικό Συμβούλιο. Η μόνη ένδειξη ότι υφίσταται μία εξάρτηση μεταξύ Γενικού Διοικητή και Κυβέρνησης περιλαμβάνεται στο άρθρο 18 του Ν. 582/1915 που προβλέπει τη δυνατότητα έκδοσης βασιλικού διατάγματος το οποίο να υποχρεώνει το Γενικό Διοικητή να αποστέλλει προς έγκριση ορισμένες από τις αποφάσεις του στον Υπουργό Εσωτερικών. Για να προκύψει καλύτερα η διαφορά μεταξύ του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων και του νομαρχιακού συστήματος, σημειώνουμε ότι το Διάταγμα για το καθήκοντα των νομαρχών του 1845 ρητά αναφέρει, στο άρθρο 21, ότι ο νομάρχης υπάγεται ιεραρχικά στον Υπουργό Εσωτερικών¹⁴. Παράλληλα, η μέχρι τότε νομοθεσία για τις Γενικές Διοικήσεις δεν αναδεικνύει το ρόλο του Γενικού Διοικητή ως ενδιαμέσου οργάνου μεταξύ της Κυβέρνησης και των τοπικών κοινωνιών, όπως συνέβαινε μέχρι τότε με το Νομάρχη, αλλά ως οργάνου αυτοδύναμης πολιτικής εξουσίας.

Τι έγινε όμως στο διαμεσολαβήσαν χρονικό διάστημα από τον Νοέμβριο του 1913 όταν υπεγράφη η Συνθήκη των Αθηνών μέχρι την ψήφιση των δύο παραπάνω νόμων, τον Γενάρη του 1915. Με βάση την εξουσιοδοτική διάταξη του Ν. 80/1913 εκδόθηκε σειρά από βασιλικά διατάγματα με τα οποία ενσωματώνονταν υπηρεσίες της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας στο διοικητικό κορμό του ελληνικού κράτους. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τη συγχώνευση της οικονομικής υπηρεσίας με το Υπουργείο Οικονομικών¹⁵, τη συγχώνευση της υπηρεσίας αλυκών με την αντίστοιχη υπηρεσία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας¹⁶, τη συγχώνευση της υπηρεσίας σιδηροδρόμων με τη διεύθυνση σιδηροδρόμων του Υπουργείου Συγκοινωνιών¹⁷, τη συγχώνευση της υπηρεσίας ιαματικών λουτρών με την αντίστοιχη υπηρεσία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας¹⁸, τη συγχώνευση της υπηρεσίας Κτημάτων με την

---

14. Διάταγμα «περί καθηκόντων των νομαρχών και της υπηρεσίας αυτών», 5-12-1845.

15. Β.Δ. 31-12-1913.

16. Β.Δ. 20-4-1914.

17. Β.Δ. 17-7-1914.

18. Β.Δ. 30-9-1914.

αντίστοιχη υπηρεσία του Υπουργείου Οικονομικών¹⁹ κ.λπ. Παράλληλα, εφαρμοζόταν βαθμιαία στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας η νομοθεσία του παλαιού βασιλείου. Στο πλαίσιο αυτό επεκτάθηκε η νομοθεσία περί καταδιώξεων της ληστείας²⁰, εισήχθη τμήμα της αστικής νομοθεσίας²¹, επεκτάθηκε εν μέρει η ισχύς της φορολογικής νομοθεσίας²², εισήχθη η νομοθεσία των ασφαλιστικών εταιρειών²³, η σχολική νομοθεσία²⁴, ενώ επεκτάθηκε και η ισχύς του νομισματικού συστήματος²⁵. Οσον αφορά την προσαρμογή στην εκλογική νομοθεσία του Βασιλείου σημειώνουμε ότι το 1914 εισήχθη η νομοθεσία περί εκλογής βουλευτών²⁶, ενώ το 1917 εισήχθη η νομοθεσία περί δημοτικής οργάνωσης²⁷.

Η ενδεικτική παράθεση των παραπάνω νόμων και βασιλικών διαταγμάτων έγινε προκειμένου να γίνει σαφές ότι παράλληλα με τη διαμόρφωση του νέου διοικητικού χάρτη της χώρας που σχεδίαζε, καταργούσε ή επανασχεδίαζε τις Γενικές Διοικήσεις, γινόταν και μία βαθμιαία προσαρμογή της διοίκησης και νομοθεσίας της απελευθερωμένης Μακεδονίας σε εκείνη του παλαιού Βασιλείου. Οι δύο διαδικασίες όμως δεν ήταν πάντοτε συμβατές. Διότι η μία διαδικασία τελούσε εν αγνοία της άλλης. Ο θεσμικός σχεδιασμός γινόταν στη βάση της στρατηγικής που είχε η κυβέρνηση για την υλοποίηση των πολιτικών της στόχων. Αντίθετα, η βαθμιαία διοικητική και νομοθετική προσαρμογή γινόταν στη βάση του πραγματισμού, της επίλυσης δηλαδή των αναφύομενων διοικητικών ζητημάτων. Στην πραγματικότητα δεν εναρμονιζόταν ο θεσμικός μανδύας της περιφερειακής διοίκησης με την εσωτερική λειτουργία της. Μπορούσε δηλαδή να καταργηθεί μία Γενική Διοίκηση αλλά δεν προβλεπόταν πού θα υπάγονταν οι υπηρεσίες, που αυτή η Γενική Διοίκηση περιελάμβανε²⁸. Η αντίφαση ήταν προφανής: Από τη μία πλευρά ο Γενικός Διοικητής εξακολουθούσε να διαθέτει σημαντικές αρ-

---

19. Β.Δ. 31-5-1914.

20. Β.Δ. 17-7-1914.

21. Ν. 147/5-1-1914.

22. Αφορούσε την φορολογία των επιτηδευμάτων βλ. Β.Δ. 18-10-1914.

23. Β.Δ. 29-8-1914.

24. Β.Δ. 31-10-1914.

25. Β.Δ. 21-7-1914.

26. Ν. 258/29-4-1914 «περί επεκτάσεως του περί εκλογής βουλευτών νόμου εις τας νέας χώρας» και Β.Δ. της 18-5-1914 «περί ενάρξεως της ισχύος του».

27. Ν. 293/ 27-6-1914 «περί επεκτάσεως της ισχύος των ΔΝΖ και ΔΡΙΖ του 1912 νόμων «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων» εις τας νέας χώρας», Β.Δ. 31-10-1914 «περί επεκτάσεως της ισχύος των νόμων ΔΝΖ της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1912 κ.λπ. εις τα περιφέρειας των Γενικών Διοικήσεων Μακεδονίας, Ηπείρου και νήσων Αιγαίου» και Ν. 1051/8-11-1917 «περί συστάσεως και διοικήσεως δήμων και κοινοτήτων εν ταις Νέαις Χώραις».

28. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 62, 9 Δεκεμβρίου 1914, σ. 1371.

μοδιότητες, όπως την επίβλεψη της Αστυνομίας, τη φορολογική διατήρηση των εγχώριων προϊόντων, και το διορισμό εκτάκτων υπαλλήλων²⁹. Παράλληλα, προΐστατο εκείνων των διοικητικών υπηρεσιών που δεν είχαν ακόμη ενταχθεί στην κεντρική διοίκηση του κράτους (π.χ. προσωπικό δημοσίων έργων). Από την άλλη πλευρά, με έναν ασύντακτο τρόπο και χωρίς προγραμματισμό, η εξουσία του βαθμιαία περιοριζόταν με βασιλικά διατάγματα. Το αποτέλεσμα ήταν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει βουλευτής το 1914, οι μεν Γενικοί Διοικητές να αγνοούν, ακόμη και να παραβαίνουν την νομοθεσία του ελληνικού Βασιλείου που βαθμιαία επεκτεινόταν στις περιφέρειές τους, οι δε Υπουργοί να αγνοούν πράξεις των Γενικών Διοικητών. Με άλλα λόγια, διαμορφώθηκε ένα χάσμα μεταξύ των Γενικών Διοικήσεων και της κυβέρνησης. Έτσι, σύμφωνα με τον ίδιο βουλευτή «Αί παραβάσεις τών νόμων ύπῆρξαν άθροαι, ύπῆρξαν δέ σημεία πολλά κατά τά όποια και πρός τό Σύνταγμα ταύτα συνεκρούσθησαν αί πράξεις τῆς Κυβερνήσεως και ειδικώτερον τών Γενικών Διοικητών»³⁰.

Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάρτιο του 1915, η νέα κυβέρνηση του Δ. Γούναρη θα καταργήσει όλες τις Γενικές Διοικήσεις συμπεριλαμβανομένης της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας³¹. Το γεγονός αυτό μαρτυρά την έντονη πολιτική αντιπαράθεση που είχε ξεσπάσει με αφορμή τον θεσμό. Το 1917 η Προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου, στην Θεσσαλονίκη, θα επαναφέρει τον θεσμό των Γενικών Διοικητών, που έφεραν την ονομασία των Κυβερνητικών Αντιπρόσωπων³², ενώ με την ενοποίηση του κράτους, τον Ιούνιο του 1917, θα τον επανεισάγει με το Ν. 1149/1918. Ο νόμος αυτός επαναφέρει ισχυροποιημένο τον θεσμό, αφού ο Γενικός Διοικητής διατηρεί τις αρμοδιότητες που αφορούν την αστυνομία, την υγεία, και τον διορισμό εκτάκτων υπαλλήλων. Παράλληλα, ο έλεγχος των διαχειρίσεων, στον οποίο οφείλει να προβαίνει βάσει της νομοθεσίας για το δημόσιο λογιστικό ως διατάκτης, θα γίνει απλούστερος. Στο εξής, απαλλάσσεται από τον προληπτικό έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου και υπάγεται μόνο στον κατασταλτικό. Τέλος, παρέχεται η δυνατότητα, με βασιλικό διάταγμα, διπλασιασμού του αριθμού των υπαλλήλων της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης³³. Ο Ν. 1149/1918 για πρώτη φορά εντάσσει τον θεσμό του Γενικού Διοικητή στο ισχύον πολιτειακό πλαίσιο. Στο εξής, αυτός υπάγεται ιεραρχικά στον Υπουργό

29. Ν. 582/1915, άρθρα 2, 3 και 4.

30. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 62, 9 Δεκεμβρίου 1914, σ. 1368.

31. Β.Δ. 16-3-1915 και 19-3-1915.

32. Ν.Δ. 20/2-9-1916 της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης.

33. Είχε προηγηθεί μετονομασία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας.

Εσωτερικών³⁴. Παράλληλα, εντάσσει ιεραρχικά τους υπαλλήλους της Γενικής Διοίκησης στα αντίστοιχα Υπουργεία³⁵. Έτσι, θα επιλυθεί το πρόβλημα της πολιτειακής ένταξης του θεσμού πέντε χρόνια μετά την εισαγωγή του. Ωστόσο, δεν θα λυθεί οριστικά. Το 1921 ο Ν. 2574 παρέχει την δυνατότητα ανάθεσης καθηκόντων Γενικού Διοικητή σε μέλος της Κυβέρνησης. Αυτό επικρίθηκε από διοικητικούς παράγοντες της εποχής που υποστήριξαν ότι και πάλι παραβιάζεται η συνταγματική τάξη. Σύμφωνα με τα επιχειρήματά τους το άρθρο 88 του Συντάγματος του 1911 προβλέπει ότι καθήκον των Υπουργών είναι να εφαρμόζουν την γενική πολιτική της κυβέρνησης στα αντικείμενα της αρμοδιότητάς τους. Αυτή όμως η γενική πολιτική δεν μπορεί να έχει χωρική διάσταση επειδή έτσι διασπάται η ενότητα του κράτους. Σε αυτό συνηγορεί και το άρθρο 108 που αναφέρει ότι οι κεντρικές υπηρεσίες, δηλαδή τα Υπουργεία έχουν μόνο γενική διεύθυνση και εποπτεία³⁶.

Το 1925 θα γίνει ένα ακόμη βήμα προς την πορεία της αποκέντρωσης. Με τον Ν. 3265 θα δοθεί η δυνατότητα έκδοσης διαταγμάτων που θα μεταβιβάζουν αρμοδιότητες των υπουργών στους Γενικούς Διοικητές. Αμέσως μετά ακολούθησε σχετικό διάταγμα που καθόριζε την δικαιοδοσία των Γενικών Διοικητών³⁷. Η αντίστροφη πορεία έχει αρχίσει. Ενώ αρχικά οι Γενικοί Διοικητές έχαναν αρμοδιότητες στο πλαίσιο της διοικητικής ενσωμάτωσης, τώρα τις επανακτούν. Τέλος, με το Ν. 4393/1929 θα καθιερωθεί για πρώτη φορά στο πλαίσιο του αποκεντρωτικού συστήματος της χώρας η αποθετική αρμοδιότητα, το τεκμήριο δηλαδή της αρμοδιότητας των Γενικών Διοικητών να ασκούν αρμοδιότητες υπουργών στην περιφέρειά τους.

2. Η επιλογή: κυβερνητική ή διοικητική αποκέντρωση;

Ο θεσμός των Γενικών Διοικήσεων ξεκίνησε ως θεσμός μεταβατικός προκειμένου να αντιμετωπίσει τη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών. Επρόκειτο στην ουσία για θεσμό κυβερνητικής αποκέντρωσης. Λέγοντας κυβερνητική αποκέντρωση εννοούμε τη χορήγηση εξουσιοδότησης από την κυβέρνηση σε έναν αντιπρόσωπο της, προκειμένου αυτός να εκτελέσει όλες τις κυβερνητικές εξουσίες σε μία συγκεκριμένη γεωγραφικά περιοχή. Ο θεσμός αυτός προσιδιάζει σε περιοχή που τελούσε υπό στρατιωτική κατάληψη. Είναι

34. Ν. 1149/1918, άρθρο 2.

35. Ν. 1149/1918, άρθρο 6.

36. Γεραγός Κ., *Σελίδες από την Διοικητική Ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήνα 1947, σ. 193.

37. Β.Δ. 26-1-1925.

προφανές ότι σύστημα αυτό δεν ήταν συμβατό με το Σύνταγμα της χώρας³⁸. Για το λόγο αυτό ο Ρακτιβάν σε παρατήρηση που υποβλήθηκε κατά τη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου, το Φεβρουάριο του 1913³⁹, ότι δηλαδή ο θεσμός των Γενικών Διοικήσεων αντίκειται στο Σύνταγμα, απάντησε ότι είναι νομοθέτημα που ρυθμίζει τα καταληφθέντα εδάφη κατά το στάδιο της στρατιωτικής κατοχής. Συνέδεσε δηλαδή την ύπαρξη του νομοσχεδίου με τη στρατιωτική κατάληψη⁴⁰.

Το σύστημα αυτό, ωστόσο, δεν καταργήθηκε την επομένη της προσάρτησης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει τον Δεκέμβριο του 1914 στη Βουλή ο Ν. Στράτος, στις Γενικές Διοικήσεις «δεν υπάρχει κυβερνητική ευθύνη και όπου δεν υπάρχει άμεσος ο έλεγχος της Βουλής εκεί η οικονομία υπέρ των αναγκών του κράτους δεν ασκείται πάντοτε μετά πάσης αυστηρότητας. Αυτά είναι τα παραδείγματα τα ολέθρια της κυβερνητικής αποκεντρώσεως... ο Γενικός Διοικητής κατ' εξουσιοδότηση της κυβερνήσεως ...επιβάλλει φόρους, δημιουργεί δαπάνας και δημιουργεί οργανισμούς ολοκλήρους». Ενώ στην ίδια συνεδρίαση αναφέρει ότι «η κατάρτιση των Γενικών Διοικήσεων ρίπτει το ζιζάνιον της αναπτύξεως τοπικού αισθήματος, το οποίον αντίκειται εις την έννοιαν της ενότητος του κράτους»⁴¹.

Η αντιπαράθεση αυτή δεν ήταν καινούργια. Ήδη μετά την κύρωση της Συνθήκης των Αθηνών, το Νοέμβριο του 1913 είχαν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις για την μορφή οργάνωσης των Νέων Χωρών. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο πρόσωπα που εξέφρασαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές. Τον πολιτικό Στέφανο Δραγούμη και τον τέως υφηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κων/νο Πολυχροσιάδη. Τα επιχειρήματα υπέρ της πρώτης άποψης δημοσιεύτηκαν από το Νοέμβριο του 1913 έως το Φεβρουάριο του 1914, στην εφημερίδα *Εμπρός* σε μία σειρά άρθρων που συνέταξε ο Στέφανος Δραγούμης με το ψευδώνυμο Γνάσιος Μακέδνος⁴². Τα επιχειρήματα της δεύτερης άποψης τα βρίσκουμε στη μελέτη που συνέταξε ο Κωνσταντίνος Πολυχροσιάδης, κατ' εντολή του

38. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις ΙΕ, 26-2-1913, όπου ο βουλευτής Δ. Γκλαβάς στην αγόρευση του αναφέρει «...Αλλά και ως προς το Σύνταγμα ... αντίκειται το νομοσχέδιον εφιστά δε επί τούτου την προσοχήν του κ. Υπουργού της Δικαιοσύνης ίνα μη εγερθώσιν δικαστικοί αγώνες κατά του κράτους».

39. Πρόκειται για τον νόμο ΔΡΛΔ (4134) της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1913.

40. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις ΙΔ, 25-2-1913, όπου ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Ρακτιβάν αναφέρει «Πρόκειται περί νομοθετήματος ρυθμιζοντος την διοίκηση των καταληφθεισών χωρών κατά το στάδιο της στρατιωτικής κατοχής...».

41. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 62, 9 Δεκεμβρίου 1914, σσ. 1383, 1385.

42. Γνάσιος Μακέδνος, *ό.π.*, Αθήνα 1914.

Ρακτιβάν, για τη διοίκηση των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας. Η μελέτη αυτή συντάχθηκε τον Ιούλιο του 1913 και εκδόθηκε σε αυτοτελή τόμο από το Εθνικό Τυπογραφείο⁴³. Ας ξεκινήσουμε με την παρουσίαση των επιχειρημάτων του Στέφανου Δραγούμη, ο οποίος είχε διατελέσει Γενικός Διοικητής Μακεδονίας λίγους μήνες νωρίτερα.

Η αρχική υποχρέωση της πολιτείας, υποστηρίζει ο Δραγούμης, να ενσωματώσει την Νέες Χώρες, είναι κατ' αρχάς συνταγματική. Αμέσως μετά την προσάρτηση, το Νοέμβριο του 1913, η Πολιτεία είχε υποχρέωση να προκηρύξει εκλογές όπως είχε συμβεί στην προσάρτηση της Θεσσαλίας, όπου οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν το 1881 και των Επτανήσων, όπου οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν το 1865⁴⁴. Σε αυτές τις προσαρτήσεις εφαρμόστηκε άμεσα και χωρίς διακρίσεις η νομοθεσία για τη διοικητική διαίρεση του κράτους⁴⁵. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι η πρόθεση της κυβέρνησης να διατηρήσει την υπάρχουσα Βουλή για έναν ακόμη χρόνο λόγω ανάγκης ψήφισης όγκου νομοθετικής παραγωγής, γεννά ένα σοβαρό συνταγματικό πρόβλημα, δεδομένου ότι θα ληφθούν αποφάσεις χωρίς τη συμμετοχή πληρεξουσίων της προσαρτημένων περιοχών.

Στη μελέτη του Πολυχρονιάδη προτείνεται να μην εφαρμοστεί στην Μακεδονία η ελληνική νομοθεσία λόγω της ετερογένειας των πληθυσμών της, οι οποίοι δεν διαθέτουν κοινές αρχές και ιδέες καθ' όσον «επί αιώνες βιούντες εν σφοδρῷ πρὸς ἀλλήλους μίσει καὶ ἔθιστέντες τελικόν σκοπόν νά θεωρῶσι τήν ἀλλήλων ἐξόντωσιν»⁴⁶. Για τους λόγους αυτούς προτείνεται η εφαρμογή μιας μεταβατικής νομοθεσίας που να ανταποκρίνεται στην ιστορία και τις ανάγκες των πληθυσμών της περιοχής. Όσον αφορά την άσκηση διοίκησης θεωρεί αναγκαία τη διοικητική συγκέντρωση και τον περιορισμό της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τέλος, θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση τα διοικητικά όργανα να προέρχονται από την παλαιά Ελλάδα, λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης ικανών στελεχών στη Μακεδονία. Ρητά δε αναφέρει ότι θα πρέπει να αποφευχθεί η άσκηση διοίκησης από πολίτες που εκπροσωπούν άλλα δόγματα. Τελική πρόταση του είναι η δημιουργία στο εσωτερικό κάθε υπουργείου τμη-

---

43. Πολυχρονιάδης Κ.Δ., *Μελέτη περί της Διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Αθήνα 1913.

44. Οι πρώτες εκλογές στις οποίες μετείχαν κάτοικοι της Θεσσαλίας έγιναν στις 20-12-1881, ενώ οι πρώτες εκλογές στις οποίες μετείχαν κάτοικοι των Επτανήσων έγιναν στις 14/17-5-1865.

45. Διάταγμα 17-12-1864 «περί εφαρμογής και εν Επτανήσω του περί διοικητικής διαιρέσεως του κράτους νόμου» και Διάταγμα 23-3-1882 «περί συστάσεως Νομαρχιών και Επαρχείων κατά τας νεωστί προσαρτηθείσας εις το Βασίλειον Επαρχίας».

46. Πολυχρονιάδης Κ.Δ., *ό.π.*, Αθήνα 1913, σ. 102.

μάτων που να διαχειρίζονται θέματα της Μακεδονίας και η καθιέρωση ενός Γενικού Επιθεωρητή Μακεδονίας που θα έχει την ανώτατη διοίκηση και επίβλεψη. Είναι προφανές ότι το μέτρο αυτό αποτελούσε διέξοδο από τις πολιτειακές ασυνέπειες που είχε ο θεσμός του Γενικού Διοικητή. Με την πρόταση του Πολυχρονιάδη εντάσσεται η διοίκηση της απελευθερωμένης Μακεδονίας στο συνταγματικό πλαίσιο της χώρας, ωστόσο, καθιερώνεται ένα σύστημα διακριτικής διοίκησης, γεγονός που και πάλι αντιβαίνει στις συνταγματικές επιταγές για ενιαία διοίκηση και ισοπολιτεία. Οσον αφορά την οργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, προτείνεται ο δήμαρχος να εκλέγεται από το δημοτικό συμβούλιο και παράλληλα να του αφαιρεθούν εκείνες οι αρμοδιότητες που αφορούν την ιδιότητα του ως εκπροσώπου της κεντρικής διοίκησης. Τις αρμοδιότητες αυτές προτείνει να αναλάβουν οι δικαστικές αρχές⁴⁷.

Είναι προφανής η προσπάθεια του Πολυχρονιάδη να καλύψει τις συνταγματικές ασυνέπειες που προκύπτουν από τον θεσμό του Γενικού Διοικητή. Στην ουσία πρόθεσή του είναι να εφαρμοσθεί στη Μακεδονία ένα ιδιόμορφο διοικητικό καθεστώς, με συγκεντρωτικό χαρακτήρα, στηριζόμενο στην υπαλληλία της παλαιάς Ελλάδας.

Για την υποστήριξη των παραπάνω απόψεων έγινε και επίκληση ιστορικών παραδειγμάτων. Τα τρία παραδείγματα που συζητήθηκαν ήταν: α) το παράδειγμα της Δόβρουτσας, μιας περιοχής που προσαρτήθηκε στην Ρουμανία με τη συνθήκη του Βερολίνου (1878)⁴⁸, β) το παράδειγμα της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης που προσαρτήθηκαν στην Αυστροουγγαρία το 1908, γ) το παράδειγμα της Αλσατίας και Λορραίνης που προσαρτήθηκαν στην Γερμανία το 1871⁴⁹ και δ) το παράδειγμα των εδαφών που προσαρτήθηκαν στη Σερβία, μετά το Β΄ Βαλκανικό πόλεμο⁵⁰. Στις περιπτώσεις αυτές επιβλήθηκε ειδικό πολιτειακό καθεστώς με περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών, ενώ τέθηκε υπό αυστηρό έλεγχο η εκπαίδευση. Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι οι ομογενείς πληθυσμοί αυτών των προσαρτημένων εδαφών αποτελούσαν την μειοψηφία.

Ποιές όμως ήταν οι πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης; Στην ουσία ακόμη και εάν υπήρχε πρόθεση εφαρμογής ενός διαφορετικού συνταγματικού μοντέλου⁵¹, γρήγορα οι απόψεις αυτές διασκεδάστηκαν.

47. Πολυχρονιάδης Κ.Δ., *ό.π.*, Αθήνα 1913, σσ. 100-136.

48. Άρθρο του Γνάσιου Μακέδνου «Η Μακεδονία δεν είναι Δοβρουτσά», *εφ. Εμπρός* 5-11-1913 δημοσιευμένο στο Γνάσιος Μακέδνος, *ό.π.*, Αθήνα 1914, σσ. 3-4.

49. Πολυχρονιάδης Κ.Δ., *ό.π.*, Αθήνα 1913, σ. 107.

50. Άρθρο του Γνάσιου Μακέδνου στην εφημερίδα *Εμπρός* 16-19 και 21-24 Δεκεμβρίου 1913 δημοσιευμένο στο Γνάσιος Μακέδνος, *ό.π.*, Αθήνα 1914, σσ. 8-29.

51. Βλ. άρθρο στην εφημερίδα *Εστία* με ημερομηνία 4-11-1913 και τίτλο «Το προηγούμενο της Δοβρουτσάς».

Ουδέποτε διακηρύχθηκε ευθέως ότι σκοπείται μία διαφορετική συνταγματική οντότητα των Νέων Χωρών. Παράλληλα, ωστόσο, επικρατούσε μια ισχυρή πεποίθηση ότι οι πληθυσμοί των περιοχών αυτών δεν ήταν έτοιμοι να ενταχθούν στο ελληνικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα. Κατά συνέπεια, η λύση που προκρίθηκε ήταν μία σύνθεση των δύο απόψεων, η οποία χαρακτηρίστηκε από ασάφεια, παλινδρομήσεις και εξάρτηση των διοικητικών σχεδιασμών από πολιτικές σκοπιμότητες. Ο Γενικός Διοικητής κατά τα πρώτα χρόνια αποτελούσε ανεύθυνο άρχοντα. Βαθμιαία, ωστόσο, μετά το 1918 εντάχθηκε στο πολιτειακό πλαίσιο και αποτέλεσε όργανο διοικητικής αποκέντρωσης, όργανο δηλαδή άσκησης διοικητικών και όχι κυβερνητικών αρμοδιοτήτων σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιφέρεια.

3. Δύο διαφορετικές ψυχολογικές προδιαθέσεις για τον πληθυσμό της απελευθερωμένης Μακεδονίας

Τα δύο προτεινόμενα για την απελευθερωμένη Μακεδονία σχέδια διοικητικής οργάνωσης, εκείνο της ενσωμάτωσης και εκείνο της κυβερνητικής αποκέντρωσης αντιστοιχούν και σε δύο διαφορετικές ψυχολογικές προδιαθέσεις που είχαν για τον πληθυσμό της περιοχής, οι πολιτικοί ηγέτες. Την πρώτη προσέγγιση θα τη χαρακτηρίζαμε ρεαλιστική. Μία μερίδα πολιτικών με βάση την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού εκτιμά τους πιθανούς κινδύνους που θα μπορούσε να έχει η άμεση ενσωμάτωση και ακολουθεί μία πολιτική ισχυρού κυβερνητικού ελέγχου. Σκοπός αυτής της ρεαλιστικής πολιτικής είναι να «ελέγξει» την ένταξη των πληθυσμών στο πολιτικό σύστημα, προστατευόμενη από τυχόν επιρροές ξένης προπαγάνδας. Ο θεσμός του Γενικού Διοικητή εξυπηρετεί τον σκοπό αυτό: Αφ'ενός είναι ένας συγκεντρωτικός θεσμός και αφ'ετέρου διαθέτει το πλεονέκτημα ότι είναι μία αρχή κοντά στον διοικούμενο. Εκφεύγει, κατά την πρώτη φάση του, του ιεραρχικού ελέγχου της διοίκησης, κατά συνέπεια μπορεί να ελεγχθεί από την εκάστοτε κυβέρνηση, χωρίς το βάσανο του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Η προσέγγιση αυτή έχει το πλεονέκτημα της πολιτικής σύνεσης. Παράλληλα όμως, έχει το μειονέκτημα ότι προτάσσοντας την πολιτική σκοπιμότητα υποβαθμίζει την πολιτειακή τάξη. Έτσι, η διοικητική ομοιογένεια της χώρας διασπάται, -αφού συνυπάρχουν δύο συστήματα περιφερειακής διοίκησης- αλλά και η ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος υπονομεύεται. Αν και με την λύση αυτή φαίνεται να αντιμετωπίζεται το πολιτικό πρόβλημα των ετερογενών πληθυσμών, στην ουσία δεν επιλύεται το διοικητικό πρόβλημα της περιοχής.

Η παραπάνω προσέγγιση αντιμετωπίζει το πρόβλημα των ετερογενών πληθυσμών στατικά. Θεωρεί δηλαδή ότι οι πληθυσμοί αυτοί εί-

να επιρροεπείς στις επιδράσεις της ξένης προπαγάνδας, υποβαθμίζοντας την πιθανότητα μιας ομαλής προσαρμογής τους, στην περίπτωση άμεσης ενσωμάτωσης της περιοχής. Το παρακάτω απόσπασμα που παραθέτει ο Πολυχρονιάδης από βιβλίο του R. Pinon «Questions actuelles de la Politique étrangère» (1911), εκφράζει αυτή την άποψη, σύμφωνα με την οποία «οι κάτοικοι (της Μακεδονίας) τόσο δυστυχείς και φτωχοί, δεν διαθέτουν την απαραίτητη ελευθερία πνεύματος για να συζητήσουν εθνογραφικά ζητήματα και να αναρωτηθούν εάν είναι Σέρβοι, Έλληνες ή Βούλγαροι. Δεν επιθυμούν παρά ένα πράγμα, να απελευθερωθούν από τους Τούρκους και να μην ζουν σε ένα σύστημα αυθαιρεσίας. Οι εθνογραφικές ή πολιτικές συζητήσεις γίνονται από μία ελίτ περισσότερο μορφωμένη και έξυπνη σε κάθε μία από τις φυλές, βουλγαρική, ελληνική, σερβική, βλάχικη. Ο λαός δέχεται ευχαρίστως να είναι Βούλγαρος ή Σέρβος ή Μαυροβούνιος αρκεί να μην είναι πια Τούρκος»⁵².

Την άλλη προσέγγιση θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε καθεστωτική ή πολιτειακή. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, θα πρέπει ανεξάρτητα από πολιτικές σκοπιμότητες, να εφαρμοστεί το Σύνταγμα της χώρας, στο πλαίσιο του οποίου να επιλυθούν τα τυχόν προβλήματα. Η προσέγγιση αυτή θεωρεί ότι δεν υπάρχει κανείς λόγος να αμφιβάλλει κανείς για την νομιμοφροσύνη των ετερογενών πληθυσμών, που άλλωστε αποτελούν τη μειοψηφία. Η άποψη αυτή προτάσσει τη νομιμότητα στη σκοπιμότητα, και αντιμετωπίζει τους ετερογενείς πληθυσμούς με την υπεροχή μιας συντεταγμένης πολιτείας.

Τελικά επικράτησε, όπως ανέφερα, ένας ενδιάμεσος δρόμος, ο οποίος όμως επέδρασε καθοριστικά και στα διοικητικά ήθη του πληθυσμού. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή μας, οι θεσμοί συνιστούν αυτοτελείς οντότητες οι οποίοι με την σειρά τους επιρροεάζουν την οργανωσιακή κουλτούρα μας. Έτσι, αντί να βρίσκουμε εύκολο άλλοθι τη μακράιωνη τουρκική σκλαβιά για να δικαιολογήσουμε τις σύγχρονες διοικητικές αδυναμίες μας, είναι προτιμότερο να στραφούμε στο πρόσφατο διοικητικό παρελθόν μας και να διερευνήσουμε εάν τηρήθηκαν οι προδιαγραφές συνταγματικής τάξης κατά την εμπέδωσή του. Ο θεσμός διαπαιδαγωγεί και για το λόγο αυτό δεν είναι εύκολο να μεταρρυθμιστεί.

Στην περίπτωση της Μακεδονίας, προσέκυψαν δύο βασικές ψυχολογικές συνέπειες για τον πληθυσμό της περιοχής, ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας αφομοίωσης. Κατ' αρχής έγινε αποδεκτό ότι η περιοχή διοικείται με ένα διοικητικό καθεστώς που δεν συμβαδίζει με εκείνο της υπόλοιπης χώρας. Επιπλέον, αντί να προσδέσει τους πληθυσμούς στο πολιτειακό σύστημα -όπως φιλοδοξεί να επιτύχει κάθε αποκεντρωτικός

---

52. Πολυχρονιάδης Κ.Δ., *ό.π.*, Αθήνα 1913, σ. 22.

θεσμός- τους προσέδωσε στο πολιτικό σύστημα, αφού ο ίδιος ο θεσμός είχε στοιχεία πολιτειακής παρέκκλισης. Αποτελεί, ίσως, μία ενδιαφέρουσα περίπτωση εναλλακτικής ιστορίας η διερεύνηση του τί θα είχε συμβεί εάν είχε εφαρμοστεί το μοντέλο της άμεσης ενσωμάτωσης της περιοχής. Πληθυσμοί με τον δυναμισμό της Μακεδονίας και την πλούσια οικονομική της παράδοση είναι βέβαιο ότι θα είχαν επιδράσει καθοριστικά στην διαμόρφωση μιας άλλης πολιτικής αντίληψης στη χώρα.

Συμπεράσματα

Οι διοικητικοί σχεδιασμοί πρέπει να θεμελιώνονται σε στέρεες συνταγματικές βάσεις. Στην προκειμένη περίπτωση, με την καθιέρωση του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων, έγινε μία πολιτειακή παρέκκλιση. Η παρέκκλιση αυτή ειπώθηκε ότι ήταν προσωρινή. Ωστόσο, το μέλλον διέψευσε αυτόν τον ισχυρισμό. Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε πολιτική βούληση να είναι ο θεσμός προσωρινός, αφού το πολιτικό σύστημα επιθυμούσε να τον χρησιμοποιήσει ως ανάχωμα μιας πραγματικής αποκέντρωσης και δίαυλο πολιτικού ελέγχου. Αυτό προκύπτει από τις διαδοχικές καταργήσεις και επανασυστάσεις των Γενικών Διοικήσεων, σε συνδυασμό με την επαναχάραξη των ορίων τους. Έτσι, εκτός από τα τακτικά οφέλη που παρείχε η εφαρμογή του θεσμού κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, οι αρνητικές συνέπειες του συνδέονται: α) με την περιστολή του νομαρχιακού θεσμού, β) τη διάσπαση της διοικητικής ενότητας της χώρας, και γ) την άσκηση μιας συγκεντρωτικής διοίκησης. Η τελική εξέλιξη και κατάργηση του θεσμού, το 1955⁵³, αποδεικνύουν τα παραπάνω. Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν το θεσμικό σχεδιασμό και όχι την ουσιαστική διοικητική εργασία που υλοποιήθηκε στους κόλπους των Γενικών Διοικήσεων και η οποία ήταν πλούσια και πολύπλευρη.

Το φαινόμενο της πρόταξης των πολιτικών σε βάρος των πολιτειακών αξιών, δεν εκφράζεται μόνο μέσα από την περίπτωση του θεσμού των Γενικών Διοικήσεων. Αποτελεί γενικότερο χαρακτηριστικό της νεότερης ιστορίας του τόπου μας και εκφράζεται με τις επανειλημμένες παραβιάσεις της συνταγματικής τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, το πολιτικό σύστημα «χρησιμοποίησε» τους κατά τα άλλα επαρκείς πολιτειακούς θεσμούς, προτάσσοντας το πολιτικό στο κρατικό συμφέρον.

---

53. Ν. 3200/13-4-1955 «περί διοικητικής αποκεντρώσεως».

DIONISIOS MOSCHOPOULOS

GENERAL ADMINISTRATION OF MAKEDONIA
(1913-1929): THE DILEMMA BETWEEN POLITICAL
AND ADMINISTRATIVE DECENTRALIZATION

Abstract

The presentation highlights the contradiction that aroused in the case of the liberated after the Balkan wars (1912-1913) Macedonia with respect to its form of administration. More specifically, a tension may be observed between the establishment of the “General Administrations” (a specific institution that took the characteristics of governmental decentralization rather than that of an administrative one), on the one hand, and the gradual administrative and legislative incorporation of the liberated regions in the Greek state, on the other. These two procedures were not compatible given that the first one was based on political feasibility, whereas the second on administrative need. In this context the presentation is structured in three levels. In the first level we describe with respect to the form of governance of the liberated Macedonia the path from governmental to administrative decentralization. In the second level we observe the damage provoked by the “General Administrations” in the function of the polity. Finally, in the third level we focus on the anti-pedagogical character of the relevant administrative measures with respect to Macedonian populations.

ΛΙΛΑ ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ - ΕΛΣΑ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΕΡΡΩΝ.
ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ
ΟΙ ΓΕΩΠΟΝΟΙ (1924-1930)

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της αγροτικής και στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, που στις Νέες Χώρες υλοποιήθηκε από τον αυτόνομο οργανισμό της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.)¹, μία επιστημονική- επαγγελματική κατηγορία, οι γεωπόνοι, είχαν την ευκαιρία να αναλάβουν ένα δημόσιο ρόλο, που αύξησε το κύρος και την απήχησή τους στην κοινωνία². Το πλέγμα εξουσίας που ενεργοποίησε τη διάδοση των εξειδικευμένων γνώσεών τους ήταν αναμφίβολα η πολιτική εξουσία των Φιλελευθέρων και ιδιαίτερα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η Ε.Α.Π. λειτούργησε, πέραν των άλλων, και ως εργαστήριο χειραφέτησης των γεωπόνων, προωθώντας τον κοινωνικο-επαγγελματικό τους ρόλο στον δημόσιο βίο και αφήνοντας μια σημαντική κληρονομιά στον ελληνικό δημόσιο μηχανισμό. Στον Μεσοπόλεμο δημιουργήθηκε ένα δίκτυο άσκησης αγροτικής

---

1. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων ήταν ένας αυτόνομος οργανισμός με τη μορφή διεθνούς νομικού προσώπου. Ιδρύθηκε με το Πρωτόκολλο της Γενεύης (29 Σεπτεμβρίου 1923) που υπεγράφη από την Κοινωνία των Εθνών και την ελληνική κυβέρνηση. Ο πρόεδρος στο τετραμελές συμβούλιο της ήταν Αμερικανός και ο αντιπρόεδρος Βρετανός, ενώ τα άλλα δύο μέλη διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση και εγκρίνονταν από την ΚτΕ. Η Ε.Α.Π. λειτούργησε από τις 11 Νοεμβρίου 1923 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1930 και ανέλαβε να διαχειριστεί το προσφυγικό δάνειο με στόχο την εγκατάσταση και μακροπρόθεσμη οικονομική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Martin Hill, «The League of Nations and the Work of Refugee Settlement and Financial Reconstruction in Greece, 1922-1930», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 34/2 (1931), 265-83. Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris and The Hague, 1962, 82-92. El. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press, 2006, 73-92.

2. Δημ. Σωτηρόπουλος, Δημ. Παναγιωτόπουλος, «Ειδικοί διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων*, τ. 29, 2008, 121-150, όπου αναλύεται το γενικότερο πλαίσιο της επαγγελματικής ανέλιξης των γεωπόνων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

πολιτικής, όχι μόνο μέσω του Υπουργείου Γεωργίας, αλλά κυρίως μέσω των Εποικιστικών Γραφείων της Ε.Α.Π. και των Συνεταιριστικών Οργανώσεων, των Γεωπονικών Σχολών και των Κέντρων Γεωργικής Έρευνας, και από το 1929 της Αγροτικής Τράπεζας. Οι γεωπόνοι δεν περιορίστηκαν στην εφαρμογή του γνωστικού τους αντικειμένου, αλλά ανέλαβαν το ρόλο των διαφωτιστών, των παιδαγωγών των αγροτών και των υπερασπιστών της αγροτικής μεταρρύθμισης και αποκατάστασης των προσφύγων και ακτημόνων γηγενών.

Στο παρόν άρθρο επιλέχθηκε μια εξέταση σε τοπικό επίπεδο. Μέσα από τη δράση του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών και των γεωπόνων που έδρασαν πρωταγωνιστικά την περίοδο 1925-1930 επιχειρήθηκε μια ερευνητική προσέγγιση με σκοπό να καταταδειχτεί ότι οι γεωπόνοι δεν έβαλαν, απλά και μόνο, τους χιλιάδες πρόσφυγες και γηγενείς αγρότες μέσα στα χωράφια³, αλλά και ότι υποστήριξαν με σθένος τις πολιτικές αντιμετώπισης των σύνθετων προβλημάτων που ανέκυψαν. Η ευρύτερη περιοχή, αν και συγκέντρωνε εκείνη την εποχή κατάλληλα χαρακτηριστικά για να υποδεχτεί τις αγροτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις παρουσίαζε και πολλά προβλήματα. Είχε μια εύφορη πεδιάδα που τη διέσχιζε ο ποταμός Στρυμόνας με τους παραποτάμους του, που όμως πλημμύριζε συχνά και ευνοούσε την ελονοσία, μια εκτενή παραμεθόρια ζώνη, αλλά και πολλούς ακτήμονες χωρικούς, που σε αρκετές περιοχές ήταν σλαβόφωνοι και δεν είχαν αφομοιωθεί μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος⁴ και, έναν μεγάλο αριθμό ανταλλαξιμων κτημάτων, που τα Εποικιστικά Γραφεία αναμένονταν να καταμετρήσουν και να διανεμούν στους αγρότες πρόσφυγες και τους ακτήμονες ντόπιους χωρικούς. Η έλευση 70 χιλιάδων προσφύγων που είχαν προσέλθει έως το 1924 στο νομό Σερρών, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν αγρότες⁵, επέφερε μια τεράστια πίεση τόσο στο φυσικό, όσο και στο ανθρωπογενές περιβάλλον. Πώς καταμετρήθηκαν τελικά οι γαίες στον νομό Σερρών και καθορίστηκε ο κλήρος, και με ποιο σύστημα έγιναν οι διανομές; Ποιο ήταν το μέγεθος του κλήρου στην περιοχή και τι

---

3. Ελ. Κοντογιώργη, «Η συμβολή της Κοινωνίας των Εθνών στην αποκατάσταση των προσφύγων του 1922: θεσμικές αλλαγές κατά την περίοδο 1922-1930», στο Ευάγγελος Βενιζέλος, Κώστας Κωστής και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Εργαστήριον η Ελλάς. Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2021, σσ. 266-280 (ειδικά σσ. 275-276).

4. Το παρόν κείμενο αποτελεί προδρομική δημοσίευση μιας έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη.

5. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 29.09.1924, σ. 2, Βλ. Θ. Δανιηλίδης «Αι Σέρραι και τα ζητήματα της Μακεδονίας». Στην υποδιοίκηση Σερρών 22 χιλ., Σιδηροκάστρου 25 χιλ., Νιγρίτας 5 χιλ., Νέας Ζίχνης 18 χιλ. Από αυτούς ως αστοί υπολογίζονταν 8.232 και ως αγρότες 61.768.

μέτρα εφαρμόστηκαν για τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών; Γιατί οι μικρές «αντιπλημμυρικές» παρεμβάσεις δεν αρκούσαν και χρειάστηκε (το επόμενο διάστημα) ένα συνολικό έργο διευθέτησης των πεδιάδων Σερρών-Δράμας, που είχε όμως προετοιμαστεί επί μακρόν;

Η περίοδος 1925-1930 που θα εξετάσουμε υπήρξε εποχή έντονης δράσης και παραγωγής έργου των γεωπόνων, που μετά το 1930 ατόνησε με τους ασφυκτικούς περιορισμούς στη λειτουργία των Αγροτικών Συνεταιρισμών και τον απόλυτο έλεγχο της χρηματοδότησης της αγροτικής πολιτικής από την Αγροτική Τράπεζα. Στην περιοχή των Σερρών έδρασαν σε στενή συνεργασία δύο εξέχοντες γεωπόνοι, ο Γενικός Διευθυντής Εποικισμού Μακεδονίας, Ιωάννης Καραμάνος, και ο προϊστάμενος του Γραφείου Εποικισμού Σερρών, Χρήστος Βακαλούδης. Η επισκόπηση της δράσης τους έγινε μέσω βιβλιογραφικής έρευνας, που συνδυάστηκε με δημοσιεύματα του επαγγελματικού και ημερήσιου τύπου (ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις, ψηφίσματα συλλόγων, δηλώσεις αξιωματούχων κυρίως στην εφημ. *Μακεδονία*) και αρχειακή έρευνα.

Ο γεωπόνος Ιωάννης Καραμάνος

Για τον Ιωάννη Καραμάνο (1891-1966) εκδόθηκε πρόσφατα ένας συλλογικός τόμος⁶ με άρθρα που περιγράφουν το έργο του στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (εφεξής Γ.Δ.Ε.Μ.) (1924-1928) και αργότερα ως Γενικό Γραμματέα στο Υπουργείο Γεωργίας (1928-1932). Γόνος εύπορης οικογένειας της Λέσβου σπούδασε στο Βασιλικό Ινστιτούτο Γεωπονίας στο Portici κοντά στη Νάπολη⁷. Αποφοίτησε το 1915 και διορίστηκε νομογεωπόνος Ρεθύμνου, μετέπειτα Αιτωλοακαρνανίας και στη συνέχεια Μεσσηνίας. Εργάστηκε στη Θεσσαλία και το 1919 τοποθετήθηκε στην Ύπατη Αρμοστεία Σμύρνης. Μετά το 1922 επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη και ανέλαβε για λίγο την Αμερικάνικη Γεωργική Σχολή. Δέχτηκε την πρόταση να αναλάβει τη διεύθυνση της Γ.Δ.Ε.Μ. την πιο κρίσιμη στιγμή και ως εκ των πραγμάτων αποδείχθηκε είχε τη συγκρότηση και την τόλμη που απαιτούσε το μεγάλο έργο που ανέλαβε⁸.

Η Γ.Δ.Ε.Μ. ήταν μια αποκεντρωμένη μονάδα της Διεύθυνσης Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας. Αναδιοργανώθηκε στα τέλη του 1922 ειδικά για τη Μακεδονία, υπό την πίεση της αγροτικής αποκατάστα-

6. Ανδρέας Ι. Καραμάνος (επιμ.), *Αναλαμπές δημιουργίας στη νεώτερη Ελλάδα: ο βίος και το έργο του Ιωάννη Καραμάνου*, εκδόσεις Παπαζήση 2020.

7. Ανδρέας Ι. Καραμάνος, *ό.π.*, 2020, σ. 107.

8. Ελ. Κοντογιώργη, «Ο Ιωάννης Καραμάνος και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων» στο Ανδρέας Ι. Καραμάνος (επιμ.), *Αναλαμπές δημιουργίας στη νεώτερη Ελλάδα: ο βίος και το έργο του Ιωάννη Καραμάνου*, εκδόσεις Παπαζήση, 2020.

σης των χιλιάδων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής⁹. Με την έναρξη λειτουργίας της Ε.Α.Π. ορισμένες υπηρεσίες της Διεύθυνσης Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, άρα και της Γ.Δ.Ε.Μ. (μαζί με το προσωπικό τους), εντάχθηκαν στην Ε.Α.Π., χωρίς όμως να χάσουν την αρχική θέση τους (σημειωτέο ότι μετά την αποχώρηση της Ε.Α.Π. ξαναλειτούργησαν ως υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας). Η Γ.Δ.Ε.Μ. ήταν λοιπόν σε στενή συνεργασία με την Ε.Α.Π. (η στελέχωση της οποίας συμπληρώθηκε με άλλους νέους ως επί το πλείστον μηχανικούς και γεωπόνους) και ταυτόχρονα ήταν υπό την εποπτεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ). Ο θεσμός των Γενικών Διοικήσεων (εν προκειμένου της ΓΔΜ) ήταν ένας ακόμη διοικητικός μηχανισμός, ένα αποκεντρωμένο εργαλείο για τη διοίκηση της Μακεδονίας, που συγκέντρωνε αρμοδιότητες πολλών υπουργείων, ο δε Γενικός Διοικητής Μακεδονίας είχε μεγάλη διοικητική εξουσία και ενίοτε βαθμό υπουργού.

Στην Γ.Δ.Ε.Μ. στις 13 Απριλίου 1929 εργαζόταν 1010 άτομα διαφόρων ειδικοτήτων¹⁰. Ο Καραμάνος βρισκόταν στην κορυφή αυτής της Υπηρεσίας έχοντας καθαρά επιτελικό ρόλο. Μ' αυτήν την ιδιότητά του επισκεφτόταν τακτικά την περιοχή των Σερρών καθοδηγώντας και εγκαινιάζοντας τις νέες δομές με την παρουσία υψηλόβαθμων στελεχών της Ε.Α.Π., της Γ.Δ.Ε.Μ. και της κυβέρνησης.

Στις 3 Μαΐου 1925 εγκαινιάστηκε ο προσφυγικός συνοικισμός στο Τσιτσιλίκοβο (σημερινή Αναγέννηση Σερρών) παρουσία του Ιω. Καραμάνου, του Ιω. Κανναβού (Διοικητή ΓΔΜ) και του Ιω. Ζαχαριάδη (Μηχανικού της Γ.Δ.Ε.Μ.)¹¹. Είχαν προηγηθεί δημοσιεύματα για ανέγερση 500 σπιτιών του Εποικισμού στον αγροτο-αστικό συνοικισμό Ομόνοιας Σερρών¹². Στις 14 Ιουνίου 1925 θεμελιώθηκε ο συνοικισμός Κισπεκί παρουσία του αντιπροέδρου της Επιτροπής Sir John Campbell, που τοποθέ-

9. Συστάθηκε μεν το 1917 αναλαμβάνοντας την εφαρμογή των βενιζελικών νόμων αγροτικής μεταρρύθμισης (δηλαδή του Ν. 1072 περί απαλλοτριώσεων των τσιφλικιών και την απόδοση κλήρου/διανομή σε δικαιούχους ακτήμονες), έργο που παρέμεινε ανολοκλήρωτο ως το 1922. Ανοδιοργανώθηκε όμως το 1922. Η δομή της Υπηρεσίας περιγράφεται στο ΦΕΚ 294/Α'Ν. 20/31.12.1922, αρθ. 294 «Περί Οργανισμού Υπηρεσίας Εποικισμού Μακεδονίας».

10. Ελ. Κοντογιώργη, ό.π., 2020, σ. 71 όπου αναφέρονται Διοικητικοί (211), Λογιστές (196), Γεωπόνοι (130), Τεχνικοί (95), Νομικοί Σύμβουλοι (2), Υγειονομικοί, Γιατροί, Φαρμακοποιοί (112), Μηχανικοί-Κτηματολόγοι (112), Κτηνίατροι 17, Αποθηκάριοι (28), Καλλιεργητής καπνών (15), Τηλεφωνητής (1), Οδηγοί (4), Μηχανικοί Άρδευσης (22), Αγγελιοφόροι (65).

11. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 04.05.1925, σ. 3.

12. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι μηχανικοί της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας (Γ.Δ.Ε.Μ.). Η περίπτωση του Ιωάννη Β. Ζαχαριάδη», *Μικρασιατική Σπίθα* 22 (2022), 33-50.

Τα εγκαίνια του συνοικισμού Νέα Κιουπλιά στις Σέρρες στις 5 Ιουλίου 1925,
(πηγή: Β. Ι. Τζανακάρης, Πορεία μέσα στο χρόνο, 1984, σελ. 164).
(1) Howland (2) Καραμάνος (3) Βακαλούδης

Σπάνια φωτογραφία από το εσωτερικό του γραφείου Γ.Δ.Ε.Μ. Θεσσαλονίκης
με το προσωπικό της Ε.Α.Π. παρουσία του Στέφανου Δέλτα (άκρη αριστερά)
και του Ιωάννη Καραμάνου δίπλα του (αρχείο Ιω. Ζαχαριάδη).

τησε τον πρώτο λίθο μετονομάζοντας το συνοικισμό σε Χρυσούπολη (ή Νέο Σκούταρι)¹³. Στις 5 Ιουλίου 1925 εγκαινιάστηκε ο συνοικισμός Νέα Κιουπλιά Σερρών παρουσία του Charles P. Howland, Ιω. Καραμάνου και στις 8 Νοεμβρίου 1925 έγιναν τα εγκαίνια στο συνοικισμό Νέα Καλύβια Σερρών παρουσία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου¹⁴.

Η ικανότητα του Καραμάνου να συνεργάζεται, να ενθουσιάζει και να καθοδηγεί υπήρξε παρομιώδης. Με πρωτοβουλία του η Γ.Δ.Ε.Μ. συμμετείχε στην πρώτη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Δ.Ε.Θ.) τον Οκτώβριο του 1926 με δικό της αυτόνομο περίπτερο¹⁵. Στις 5 Οκτωβρίου ο Καραμάνος οργάνωσε εκδρομή μιας ομάδας διπλωματών, εμπόρων και βιομηχάνων και τεσσάρων υπαλλήλων του Εποικισμού στους γύρω προσφυγικούς συνοικισμούς¹⁶. Μετέβησαν στη Νέα Αγχίαλο και μετά στο Καβακλή, Γιουλατζίκ και τέλος στην Πέλλα, όπου θαύμασαν το μεγάλο υδραγωγείο και γευμάτισαν. Αξιοποίησε δηλαδή κατά τον καλύτερο τρόπο την ευκαιρία της πρώτης Δ.Ε.Θ. για να προωθήσει το έργο του Εποικισμού σ' ένα ευρύτερο ακροατήριο. Την ίδια φιλόξενη διάθεση επέδειξε προς τον Άγγλο συνταγματάρχη, βουλευτή και επιφανή παράγοντα του Εργατικού Κόμματος Ουέτζγουαντ, που επιστρέφοντας από μία περιοδεία στην Παλαιστίνη επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 25/26 Νοεμβρίου 1926 ενόψει της σύναψης συμπληρωματικού προσφυγικού δανείου και επισκέφτηκε με τον Καραμάνο διάφορους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Ένα γεγονός ιδιαίτερης σημασίας υπήρξε η διοργάνωση του Εποικιστικού Συνεδρίου στην έδρα της Γ.Δ.Ε.Μ. στη Θεσσαλονίκη (οδός Τσιμισκή, στοά Πελοσώφ) από 12 έως 20 Νοεμβρίου 1926. Στο Εποικιστικό Συνέδριο έγινε αποτίμηση της μέχρι τότε πορείας της αγροτικής αποκατάστασης και της κατάστασης που επικρατούσε στις περιοχές των βορείων επαρχιών. Στη συνέχεια διατυπώθηκαν απόψεις των συμμετεχόντων και έγιναν πρακτικές προτάσεις για την επίλυση πολλών εκκρεμών σημαντικών ζητημάτων: για τον τρόπο που θα γινόταν η καταμέτρηση των γαιών, εάν θα μπορούσαν (και τότε) να μεταβιβάζονται οι κλήροι που θα παραχωρούνταν στους πρόσφυγες, εάν θα έπρεπε να καταβληθούν άμεσα τα χρέη και με ποιο τρόπο θα χρησιμοποιούνταν τα τουρκικά οικόματα. Το Εποικιστικό Συνέδριο λειτούργη-

---

13. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 15.06.1925, σ. 1. Ο Campbell επισκέφθηκε επίσης κατά την περιοδεία του την Ομόνοια, Φεδή-Δεγυμέν, Σοκόλ, Μπόρνα, Άγιον Ιωάννη, Σζάνιβαρ κ.ά. και έμεινε αρκετά ευχαριστημένος από την συντελεσθείσα εκεί εργασία και «το κρατούν σύστημα».

14. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 09.11.1925, σ. 4.

15. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 03.10.1926, σ. 1.

16. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 06.10.1926, σ. 1.

σε με λίγα λόγια ως εργαλείο καταγραφής απόψεων των στελεχών της Γ.Δ.Ε.Μ. που υλοποιούσαν τις αντίστοιχες πολιτικές και ως επιταχυντής λήψης αποφάσεων.

Οι εργασίες ξεκίνησαν στις 12 Νοεμβρίου 1926 στις 4.30 το απόγευμα στο ιδιαίτερο γραφείο του κ. Καραμάνου (απ' όπου και έχουμε μια σπάνια φωτογραφική λήψη). Τα ονόματα των παρισταμένων προϊσταμένων των 17 Γεωργικών Γραφείων Μακεδονίας τα μαθαίνουμε από δημοσίευμα της εφημ. *Μακεδονία*¹⁷:

«Στο Συνέδριο παρακάθισαν οι τμηματάρχες της Γ.Δ.Ε.Μ. κκ. Γούδας, Ξύδης, Θεοφάνους, Παπασαραφιάνας, Ηλιάδης, Ζαχαριάδης, Τορνατόρος, Κασιμάτης, Λάιος, Χαραλαμπόπουλος, Κούδεσης, Μαραβελάκης, Νάνος, Καραγεωργίου (προϊστάμενος ελέγχου) και Κωνσταντινίδης. Επίσης ο Διευθυντής Εποικισμού Δυτικής Μακεδονίας κ. Σ. Πετρόπουλος και οι προϊστάμενοι των Γεωργικών Γραφείων Παναγιωτόπουλος (Θεσσαλονίκης), Σπυρόπουλος (Κιλκίς), Στ. Κισαγισλής (Δράμας), Χρ. Βακαλούδης (Σερρών), Σερ. Παϊζάνος (Σιδηροκάστρου), Δ. Πεχλιβάνογλου (Καβάλας), Μπιτσούνης (Λαγκαδά), Πιπίνος (Έδεσσα), Δενδρινός (Κατερίνης), Σβορώνος (Βοεμίτσης), Τσιώμης (Κοζάνης), Ανανασιάδης (Φλωρίνης), Πέτζος (Καϊλαριών), Τομαράς (Καστοριάς), Βασιματζίδης (Χαλκιδικής)».

Το πρώτο θέμα συζήτησης που τέθηκε από τον Καραμάνο ήταν η κτηματογράφηση για την ταχύτερη και ασφαλέστερη διανομή των γαιών «άνευ της οποίας δεν δύναται να θεωρηθεί πλήρης εγκατάσταση». Μίλησαν ο Σ. Πετρόπουλος (Διευθυντής Εποικισμού Δυτικής Μακεδονίας), ο Σταύρος Κισαγισλής (Δράμας), ο Δενδρινός (Κατερίνης). Μετά την ανταλλαγή διαφόρων απόψεων το Συνέδριο εξέλεξε επιτροπή για να μελετήσει το ζήτημα και να υποβάλλει το πόρισμά της στο Συνέδριο.

Η επιτροπή που συγκροτήθηκε αποτελούνταν από τον Πετρόπουλο (Διευθυντή Εποικισμού Δυτικής Μακεδονίας), τους προϊσταμένους των Γεωργικών Γραφείων: Βακαλούδη (Σερρών), Παναγιωτόπουλο (Θεσσαλονίκης), Δενδρινό (Κατερίνης) και Ηλιάδη (Διευθυντή της Τεχνικής Υπηρεσίας στην Γ.Δ.Ε.Μ.). Σκοπός της ήταν η εξεύρεση του καταλληλότερου συστήματος για την κτηματογράφηση των γαιών¹⁸. Σε δύο ημέρες από τη συγκρότηση της επιτροπής τρεις Γερμανοί υφηγητές του Γεωγραφικού Ινστιτούτου της Βιέννης έφθασαν στη Θεσσαλονίκη¹⁹. Οι

17. Εφημ. *Μακεδονία*, φ.13.11.1926, σ. 1.

18. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 22.11.1926, σ. 1.

19. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 24.11.1926, σ. 4.

ως άνω γεωγράφοι συνοδευόμενοι από τον Πετρόπουλο αναχώρησαν στις 24 Νοεμβρίου 1926 για την Κοζάνη, για να επιληφθούν την κτηματογράφηση της Δυτικής Μακεδονίας, αλλά συζήτησαν και με τη Γ.Δ.Ε.Μ. για να κτηματογραφήσουν όλη τη Μακεδονία! Στις 26 Νοεμβρίου 1926 συνήλθε Επιτροπή «εξ ανωτέρων υπαλλήλων του Εποικισμού παρισταμένων των τριών Γερμανών Γεωγράφων»²⁰. Κατά τη σύσκεψη των ανωτέρων υπαλλήλων της Γ.Δ.Ε.Μ. υπό την προεδρία του κ. Καραμάνου εξετάστηκε η πρόταση των ξένων επιστημόνων να αναλάβουν να περατώσουν την κτηματογράφηση όλης της Μακεδονίας σε διάστημα 8 μηνών καθώς επίσης και τη διανομή του γεωργικού κλήρου επί του εδάφους και του χάρτου «εντός το πολύ οκταμήνου και με τιμή ελάχισονα των 6 δραχ. ανά στρέμμα»²¹. Τις προτάσεις αυτές το Εποικιστικό Συμβούλιο έκρινε ως πρόσφορες, επιφυλάχθηκε όμως να δώσει απάντηση εν αναμονή της σχετικής έγκρισης της Ε.Α.Π. Αξίζει να τονιστεί ότι οι Γερμανοί γεωγράφοι θα έκαναν την κτηματογράφηση «δια του τελευταίου συστήματος της φωτομετρίας από αεροπλάνου». Όμως υπήρχαν πολλές επιφυλάξεις για το αν το συγκεκριμένο σύστημα της κτηματογράφησης θα μπορούσε να εφαρμοστεί λόγω του γεγονότος ότι κατά την εφαρμογή του αγροτικού νόμου είχαν προκύψει πολλές κτηματικές διαφορές μεταξύ των κατοίκων των χωριών και των συνοικισμών. Ήταν πολύ πιθανόν, όπως έκριναν οι γεωπόνοι, οι ενδιαφερόμενοι αγρότες να μετακινούν κατά τη νύκτα τα σημεία που έθεταν οι υπηρεσίες του Εποικισμού για τον καθορισμό των ορίων του κάθε τμήματος, και έτσι οι γεωγράφοι διερχόμενοι την επαύριον για την κτηματογράφηση της έκτασης από αεροπλάνου θα καταμετρούσαν λανθασμένα την έκταση. Για το λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητο, πριν από την έναρξη της κτηματογράφησης, να ληφθεί από τις υπηρεσίες Εποικισμού και τα συνεργεία κάθε μέτρο για να αποφευχθούν ενδεχόμενες ανωμαλίες και προστριβές μεταξύ των δικαιούχων αγροτών.

Όπως εκ των υστέρων γνωρίζουμε οι εργασίες καταμέτρησης και διανομών των γαιών δεν έγιναν με ενιαίο τρόπο σ' όλη την Μακεδονία. Διανομές κλήρων στους πρόσφυγες βάσει φωτογραφιών του εδάφους (που ελήφθησαν από αεροπλάνο το 1927 από τον αεροπόρο Γεωρ. Γεωργιάδη) έγιναν μόνο στην Αλμωπία (Καρατζόβα). Οι καταμετρήσεις και διανομές των ειδικών συνεργείων Δυτικής Μακεδονίας (Κοζάνης, Εορδαίας, Καστοριάς) διέφεραν ως προς την τεχνική από τις καταμετρήσεις της Αλμωπίας) και από αυτές των διανομών της περιφέρειας Σερρών.

20. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 26.11.1926, σ. 5.

21. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 27.11.1926, σ. 1.

Ένα άλλο θέμα συζήτησης στο Εποικιστικό Συνέδριο αφορούσε τον καθορισμό του μέσου οικογενειακού κλήρου κατά την οριστική διανομή των γαιών. Τέθηκε δε κατά τη διάρκεια της συζήτησης το ερώτημα, αν θα ήταν σκόπιμο από οικονομική και κοινωνική άποψη να διαχειρίζονται ελεύθερα οι κληρούχοι πρόσφυγες τις εκχωρούμενες σ' αυτούς εκτάσεις προ της αποπληρωμής των χρεών τους, εάν δηλαδή θα μπορούσαν ή όχι να εκποιήσουν τον εκχωρούμενο σ' αυτούς κλήρο και πότε; Επί του ερωτήματος αυτού κλήθηκαν να απαντήσουν οι σύεδροι εγγράφως αιτιολογώντας τις απόψεις τους. Οι απαντήσεις τους δημοσιεύτηκαν στην εφημ. *Μακεδονία*. Η πρώτη επιστολή-απάντηση ήταν αυτή του γεωπόνου Τζώμη, προϊσταμένου Εποικισμού Κοζάνης, ο οποίος ήταν κάθετα αντίθετος στο δικαίωμα της πώλησης του κλήρου από τους πρόσφυγες και πρότεινε να μπορούν να πουλήσουν τον κλήρο τους μόνο μετά 10-15 χρόνια²². Διαφορετική ήταν η άποψη του Δημ. Πεχλιβάνογλου προϊσταμένου Εποικισμού Καβάλας, που ήταν υπέρ της άμεσης εκποίησης, χωρίς όμως να μπορεί να πουλήσει τη γη του ο πρόσφυγας αγρότης σε ξένο, εφόσον κάποιος γείτονας ή μέλος του προσφυγικού συνοικισμού θα εκδήλωνε την πρόθεση να την αγοράσει. Στο ίδιο ερώτημα η σύνταξη της εφημ. *Μακεδονία* παρέθεσε τις απόψεις των γεωπόνων Α. Σπυρόπουλου, προϊσταμένου Εποικισμού Κιλκίς, Σβορώνου, προϊσταμένου Εποικισμού Βοεμίτης (Αξιούπολης), Γ. Δεληγιαννίδη, γραμματέα του Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού Λιτόχωρου, Χρήστου Βακαλούδη, προϊσταμένου Εποικισμού Σερρών και άλλων παραγόντων. Οι γνώμες τους ήταν διχασμένες και αντανακλούσαν ιδεολογικές διαφορές²³. Στους πρόσφυγες επιβλήθηκε τελικά, λίγο πριν τη διάλυση της Ε.Α.Π., η αυτοπρόσωπη και αδιάλειπτη καλλιέργεια του κλήρου τους για είκοσι πέντε χρόνια, καθώς και επιπρόσθετοι περιορισμοί σχετικά με την ελευθερία εκποίησης και κληρονομικής μεταβίβασης των κλήρων τους με στόχο να εξασφαλιστεί η παραμονή των αποκατασταθέντων στις βόρειες επαρχίες, τις οποίες τα γειτονικά

22. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 22.11.1926, σ. 1.

23. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 28.11.1926, φ. 29.11.1926: Αλέξανδρος Ι. Βογιατζόγλου, μηχανικός-γεωπόνος (ελεύθερη διάθεση), Καστρέτιος, προϊστάμενος του Εποικισμού Γιαννιτών (μετά από μια πενταετία), Σβορώνος προϊστάμενος Εποικισμού Βοεμίτης (μετά από μια πενταετία), Γ. Δεληγιαννίδης γραμματέας Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού Λιτόχωρου (ελεύθερη διάθεση προ της αποπληρωμής υπό όρους), Α. Σπυρόπουλος, προϊστάμενος Εποικισμού Κιλκίς (μετά από μια πενταετία), Στ. Κισαγιολής, προϊστάμενος Εποικισμού Δράμας (μη ελεύθερη διάθεση κλήρου), Πρωτόπαπας επιθεωρητής των Συνεταιρισμών Μακεδονίας (άμεση διάθεση υπό προϋποθέσεις), Παναγιωτόπουλος, προϊστάμενος Γεωργικού Γραφείου Θεσσαλονίκης (άμεση διάθεση υπό προϋποθέσεις), Βακαλούδης προϊστάμενος Εποικισμού Σερρών (μετά από 10-15 χρόνια).

κράτη, και κυρίως η Βουλγαρία που ακολουθούσε πολιτική αναθεωρητισμού, εξακολουθούσαν να επιβουλεύονται κατά τη μεσοπολεμική περίοδο²⁴.

Ο γεωπόνος Χρήστος Βακαλούδης και το Γραφείο Εποικισμού Σερρών

Το Γραφείο Εποικισμού Σερρών, ένα από τα δύο που ιδρύθηκαν στο νομό Σερρών (το άλλο λειτούργησε στο Σιδηρόκαστρο) είχε στη δικαιοδοσία του μία μεγάλη έκταση και ανέλαβε να αποκαταστήσει 29.590 Μικρασιάτες πρόσφυγες και 10.400 Έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία που έφθασαν στην περιοχή σύμφωνα με την Συνθήκη του Νεϊγύ που προέβλεπε την εκούσια ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας²⁵. Η λειτουργία του Γραφείου συνέπεσε με μια πυκνή δραστηριότητα των πρωτοβάθμιων προσφυγικών οργανώσεων στην περιοχή, αλλά και των δευτεροβάθμιων (όπως η Παμπροσφυγική Ένωση Σερρών με επικεφαλής τον Σωκράτη Ανθρακόπουλο), που έκαναν αισθητή την παρουσία τους μέσω μιας σειράς Προσφυγικών Συνεδρίων (έξι συνολικά) που έλαβαν χώρα στις Σέρρες²⁶. Οι αναφορές στον Τύπο για τα Παμπροσφυγικά Συνέδρια Σερρών εστίαζαν στην προώθηση των προσφυγικών ζητημάτων στους αρμόδιους πολιτικούς και κρατικούς φορείς με υπομνήματα, ψηφίσματα κ.λπ. Όπως είναι ευνόητο η πυκνή αυτή συνεδριακή δράση²⁷ κρατούσε σε εγρήγορση και τα δύο Εποικιστικά Γραφεία του Νομού Σερρών, ανατροφοδοτώντας με επιχειρήματα τις αποφάσεις τους στο πεδίο. Παράλληλα στην πόλη των Σερρών πραγματοποιήθηκε το Β΄ Καπνοπαραγωγικό Συνέδριο Μακεδονίας και Θράκης (17.1.1926), καθώς και το Α΄ Παμπροσφυγικό Αγροτικό Συνέδριο Μακεδονίας-Θράκης (27-29/4.1927) λόγω του κεντρικού ρόλου της περιοχής στα αγροτικά ζητήματα.

Ο γεωπόνος Χρήστος Βακαλούδης του Αλεξάνδρου υπήρξε προϊστάμενος του Γραφείου Εποικισμού Σερρών. Απεικονίζεται δε προνομιακά σε μια από τις 67 φωτογραφίες που εικονογραφούν το βιβλίο του

24. Μ. Ι. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σ. 209-215, και Ε. Kontogiorgi, *Population Exchange...*, ό.π., 2006, σσ. 303-304.

25. Έκθεση της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ε.Α.Π. του 1928.

26. Γ. Αψηλίδης, «Τα Παμπροσφυγικά Συνέδρια των Σερρών», *Μικρασιατική Σπίθα* (15) 2010.

27. Το πρώτο έκτακτο Παμπροσφυγικό Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στις 24.09.1924. Το δεύτερο έκτακτο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στις 01.02.1925, το τρίτο στις 06.12.1925, το τέταρτο στις 3-4/10.1926, το πέμπτο στις 4-5.3.1928 και το έκτο στις 17.2.1929. Βλ. Β. Γιαννογλουδής, «Το τρίτο τακτικό Παμπροσφυγικό Συνέδριο στο Νομό Σερρών», *Μικρασιατική Σπίθα* (21) 2019, 165-174.

προέδρου της Ε.Α.Π. το 1925²⁸. Βιογραφικά στοιχεία του Βακαλούδη δεν βρέθηκαν μέχρι τώρα αν και αναζητήθηκαν. Πολλές όμως πληροφορίες βρέθηκαν για την επαγγελματική του δράση.

Μια πρωτοβουλία του Χρήστου Βακαλούδη για την επείγουσα αντιμετώπιση των κινδύνων από την υπερχείλιση του Στρυμόνα δημοσιεύτηκε πρωτοσέλιδα στην εφημ. *Μακεδονία* το 1926 σε σειρά πέντε συνεχόμενων μακροσκελών άρθρων με τον τίτλο «Τα σωτήρια αντιπλημμυρικά έργα των Σερρών»²⁹. Εκεί, γίνεται εκτενής αναφορά στην προσπάθεια του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών να προστατέψει τις καλλιέργειες τονίζοντας τον «επιδειχθέντα άφθαστο ζήλο των εγκαταστηθέντων προσφύγων», καθώς και την οφειλόμενη ευγνωμοσύνη προς τον «εμπνευστή προϊστάμενο Εποικισμού Σερρών κ. Βακαλούδη», που είχε την έμπνευση και την πρωτοβουλία της πραγματοποίησης αυτού του προγράμματος.

Στο πρώτο άρθρο του ο αρθρογράφος αποδίδει ευθέως στον Βακαλούδη την ιδέα της εκτέλεσης «αδαπανητεί του παρ' αυτού συλ-

Ο Χρ. Βακαλούδης (στο μέσον) με το συνεργείο είσπραξης των χρεών στο χωριό Χομόνδος/Μητρούση Σερρών (πηγή: Howland, 1926, ένθετο μεταξύ των σελίδων 206-207).

28. Charles P. Howland, *L' établissement de refuges en Greece* (avec 67 illustrations), Publications de la Societe des Nations, Geneva, 1926. Ο Howland επισκέφτηκε τις Σέρρες στις 5.07.1925 και στις 30. 11. 1925.

29. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 16.04.1926, σ. 1, φ. 17.04.1926, σ. 1, φ. 18.04.1926, σ. 1, φ. 19.04.1926, σ. 1, φ. 20.04.1926, σσ. 1-2.

ληφθέντος σχεδίου αντιπλημμυρικών, αποξηραντικών και εξυγιαντικών έργων». Τον ονομάζει «αδάμαστο στην ψυχή γεωπόνο και ακαταπόνητο στο σώμα λάτρη της γεωργίας», «βαθύ γνώστη της πεδιάδας των Σερρών σπιθαμή προς σπιθαμή». Μετά το Βακαλούδη επαινεί τους γεωργούς (πρόσφυγες και γηγενείς) και τους υπαλλήλους του Γραφείου Εποικισμού Σερρών:

«Θα ήτο ασύγγνωστος παράλειψις αν δια των γραμμών αυτών δεν ετονίζετο η επιδειχθείσα άφθαστος προθυμία και ο εξιδανικευμένος ζήλος των προσφύγων και γηγενών κατοίκων της πεδιάδας των Σερρών... ως επίσης και ο καταφανής όγκος αυτοθυσίας και ενεργητικότητας των επί τούτω ταχθέντων υπαλλήλων της Υπηρεσίας οίτινες ως άλλοι ερέται της Αργοναυτικής Εκστρατείας απροσκόπτως διέβησαν τας συμπληγάδας πέτρας μερικών εξ ιδιοσυγκρασίας δυστροπούντων και υπονομεύων την ησυχίαν, κοινοτικήν συμβίωσιν και συγκρότησιν των κατοίκων».

Στην παραπάνω περιεκτική τοποθέτησή του κατονομάστηκε ο ι-θύνων νους (Βακαλούδης), οι βασικοί συντελεστές (υπάλληλοι του Εποικισμού) και η κοινή προσπάθεια προσφύγων και γηγενών. Αν λάβουμε υπόψη ότι ο τύπος της εποχής κατακλυζόταν από δημοσιεύματα σχετικά με τις έριδες και ενίοτε και αιματηρές συγκρούσεις ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες (παράδειγμα τα γεγονότα στο Κιούπκιοι)³⁰, ένα δημοσίευμα που επαινούσε τη συνεργασία γηγενών και προσφύγων έχει ασφαλώς ιδιαίτερη αξία. Δείχνει ότι υπήρχε και μια άλλη διάσταση εκτός από τη διχόνοια, αυτή της σύμπνοιας προ των κοινών κινδύνων. Αναφέρει επίσης ότι ο Βακαλούδης πριν ξεκινήσει τα έργα είχε εκθέσει έγγραφα και προφορικά την ιδέα του τόσο στο Νομάρχη Σερρών, όσο και στο Φρούραρχο Σερρών «ών αμέριστον επεζήτησε και επέτυχε την αρωγήν εις την εφαρμογήν του συλληφθέντος παρ' αυτού σχεδίου». Η επισήμανση αυτή έχει ιδιαίτερη αξία όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η μεν Μεραρχία Σερρών ενίσχυσε την προσπάθεια με διάθεση 50 οπλιτών, η δε Νομαρχία «ουκ ολίγον συνετέλεσε εις την προαγωγήν και την αποτελεσματικήν ευόδωσιν του σκοπού του». Υπήρξε δηλαδή έμπρακτη υποστήριξη από τον κρατικό μηχανισμό που, εκτός των παραπάνω, επέβαλε και δεκαπενθήμερο επίταξη στους γεωργούς (γγεγενείς και πρόσφυγες) των απειλούμενων χωριών, ώστε να εργαστούν στα αντιπλημμυρικά έργα. Και βέβαια ενημερώθηκε και ο επικεφαλής της Γ.Δ.Ε.Μ. Ιωάννης Καραμάνος.

30. Μαρία Κ. Γιώτα, «Προβλήματα στις σχέσεις γηγενών προσφύγων: η περίπτωση του Κιούπκιοι και η αντίκτυπος της, στο *Μικρασιατική Σπίθα* 17 (2012) 139-150.

«Δεν μπορούσε βέβαια μια τόσο αποφασιστική δράση να κρατήσει αμερίμνως απαθή και ασυγκίνητον τον άτλαντα της Γεν. Διοικήσεως κ. Καραμάνο του οποίου η ενθαρρυντική ενθουσιώδης πνοή δια σχετικού τηλεγραφήματος αναζωπύρωσε και ετόνωσε περισσότερο τον ξήλον και την ενεργητικότητα του κ. Βακαλούδη. Τιμή δε και διθύραμβοι οφείλονται στον κ. Καραμάνο για την επάξια επιλογή παρομοίων συνεργατών ως τον κ. Βακαλούδη στον οποίο ευχόμεστε ολοψύχως και αναμείνουμε να μιμηθούν και άλλοι συνάδελφοί του».

Ένα άλλο ζήτημα που θίγει ο αρθρογράφος είναι η επέκταση της δράσης του Εποικισμού σε μικρά αντιπλημμυρικά έργα³¹. Αποδίδει και αυτή την πρωτοβουλία στον Βακαλούδη σημειώνοντας ότι «το δαμνίο πνεύμα του δεν ηρκείτο και η ψυχή του δεν ησθάνετο ανακούφισιν μόνον εις την παρεχομένην στέγασιν, ζωάρκειαν και εφοδιασμόν εις τους πρόσφυγες. Ήθελεν, επόθει θετικωτέραν και ανωτέραν αποδοτικότητα της καλλιεργητικής προσπάθειας των προσφύγων».

Στο πρώτο δημοσίευμα σημειώνεται ότι ο Βακαλούδης είχε ενημερώσει για τις πρωτοβουλίες του τόσο το Νομάρχη Σερρών, όσο και τον Καραμάνο. Όμως στο φ. 22.04.1926 της εφημ. *Μακεδονία* ακολουθεί μια διορθωτική δημοσίευση του ιδίου αρθρογράφου με τον τίτλο «Τα Σωτήρια αντιπλημμυρικά έργα Σερρών οφείλονται πρωτίστως εις τον Νομάρχην μας». Εκεί ανασκευάζεται η προηγούμενη εκτίμηση ότι δηλαδή η πρωτοβουλία ανήκε εξ ολοκλήρου στον Βακαλούδη και παρουσιάζεται μια διαφορετική εκδοχή σύμφωνα με την οποία η πρωτοβουλία εκτέλεσης των έργων ήταν «πρωτίστως» του τότε Νομάρχη Σερρών Στυλιανού Πιστολάκη.

Μόλις ο Νομάρχης συνέλαβε την ιδέα στις αρχές Ιανουαρίου 1926 αναχώρησε αμέσως για τη Θεσσαλονίκη όπου είχε μακρότατες συνομιλίες με το Γενικό Διοικητή, τον οποίο και έπεισε να δεχτεί τις απόψεις του. Όταν επέστρεψε από τη Θεσσαλονίκη απέστειλε αναφορά στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας στην οποία σημειώνει μεταξύ άλλων ότι 10 χιλιάδες στρέμματα της περιοχής Σερρών θα μπορούσαν να προστατευτούν, όπως τον είχε διαβεβαιώσει και «ο μετακληθείς από την Ευρώπη υπό της Εποικιστικής Υπηρεσίας Γερμανός μηχανικός κ. Στούντζε»³², με

31. Η Ε.Α.Π. αναμείχθηκε μόνο σε μικρά αντιπλημμυρικά έργα, όπως δείχνει και η σχετική αναφορά του γεωργοοικονομολόγου Βασιλείου Κριμπά, υπεύθυνου της Ε.Α.Π. για την παλιά Ελλάδα και μετέπειτα καθηγητή αμπελοργίας, η οποία κάνει ειδική μνεία στα αντιπλημμυρικά έργα Σερρών του 1926. Βλ. Βασίλειος Κριμπάς, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκατάσταση Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1999, σσ. 233-265.

32. Συνέχισε στο φ. 17.04.1926 με τους συνοικισμούς Καρκατζάκιοι και Άνω Καμήλα

τοπικές παρεμβάσεις εάν σε κάποια σημεία φράσσονταν ορισμένες ροές και σε άλλα βαθύνονταν χαντάκια ή ανορούσσονταν μικροί τάφροι.

Κατόπιν ο Νομάρχης ήλθε σε επικοινωνία με τον προϊστάμενο του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών Βακαλούδη με σκοπό να επιβάλει προσωπική εργασία στους πληθυσμούς που απειλούνταν από τις πλημμύρες. Επειδή όμως δεν υπήρχε το κατάλληλο τεχνικό προσωπικό για να παρακολουθεί τα έργα και να υποδεικνύει στους αγρότες τον τρόπο εκτέλεσής τους, ο Πιστολάκης έγραψε προς τον Γενικό Διοικητή να διατάξει την VI Μεραρχία να διαθέσει για ένα δεκαήμερο ή δεκαπενθήμερο «λόχον τινά μηχανικού, ημείς δε θέλομεν επιβάλλει την προς τούτο προσωπικήν εργασίαν στους απειλουμένους πληθυσμούς». Όπως διευκρίνισε ο αρθρογράφος την αναφορά αυτή του Νομάρχη ακολούθησαν πράγματι διαταγές προς την VI Μεραρχία δια του Γ' Σώματος Στρατού «δια την διάθεσιν διμοιρίας Μηχανικού ήτις και ετέθη πάραυτα υπό τας διαταγάς του Νομάρχη», ενώ σχετική αναφορά εκ μέρους του Εποικιστικού Γραφείου για το ίδιο θέμα κατατέθηκε μόλις στις 6 Φεβρουαρίου 1926. Στο τέλος δε ανέφερε με αβρότητα τα εξής: «βεβαίως δεν θέλομεν να αναιρέσομεν τα γραφέντα περί της συμβολής του κ. Βακαλούδη, την οποία ο ίδιος ο κ. Νομάρχης αναγνώρισε με αναφορά του στη Γενική Διοίκηση, αλλά για να καταστούν οι αναγνώστες της “Μακεδονίας” ενήμερότεροι».

Το επεισόδιο Πιστολάκη - Βακαλούδη αποτελεί ένδειξη μιας υποβόσκουσας αντιπαράθεσης μεταξύ στελεχών της Ε.Α.Π. και κρατικών λειτουργών για την πρωτοβουλία των δράσεων. Ο Πιστολάκης ως υψηλόβαθμος κρατικός αξιωματούχος (και δικηγόρος στο επάγγελμα) απαιτούσε την πρωτοκαθεδρία έναντι ενός απλού υπαλλήλου-γεωπόνου, που αντλούσε νομιμοποίηση από τη Ε.Α.Π. Σε επόμενη χρονική περίοδο υπήρξε ένταση και στη σχέση του Πιστολάκη με τον Καραμάνο, όταν ο δεύτερος μετά το 1929 αποχώρησε από την Ε.Α.Π. και ανέλαβε τη Γενική Διεύθυνση του Υπουργείου Γεωργίας. Λίγο αργότερα ο επίσης βενιζελογενής Πιστολάκης διορίστηκε Γενικός Γραμματέας του ιδίου Υπουργείου. Ο Πιστολάκης ήλθε σε ρήξη με τον Καραμάνο γιατί υποστήριξε την αλλαγή του τρόπου διανομής των κλήρων, όταν στις αρχές του 1930 ο Επαμεινώνδας Κυπριάδης πρότεινε κατά την οριστικοποίηση των διανομών να εγκαταλειφθεί η γενική εξισωτική αρχή που είχε προτανεύσει κατά την προσωρινή παραχώρηση των κλήρων, γιατί δημιουργούσε μικρές και διάσπαρτες στο χώρο καλλιεργητικές μονάδες

(3.200 ημερομίσθια, 220.000 δρχ.), υπό την επίβλεψη του ειδικού μηχανικού της Γ.Δ.Ε.Μ. κ. Στούτζα (ή Στούτζε ή Στούντζε), τον συνοικισμό Γενίκοι (1800 ημερομίσθια, 120.000 δρχ.) πάλι υπό τον κ. Στούτζα, όπου επιδιορθώθηκαν και παλιά ρήγματα, επί τόπου δε μετέβη και ο Νομάρχης Πιστολάκης και συνεχάρη τον κ. Βακαλούδη.

και πρότεινε να χορηγηθεί στον κάθε γεωργό ενιαίος κλήρος ίσης αξίας. Ο Καραμάνος διαφώνησε με την αλλαγή, που τη θεωρούσε μη ρεαλιστική και υποστήριξε από κοινού με τους γεωπόνους της Μακεδονίας ότι θα απαιτούσε πολύ χρόνο και θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί για τεχνικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Η Ε.Α.Π. είχε την ίδια γνώμη και υποστήριξε τον Καραμάνο³³. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να απομακρύνει τον Πιστολάκη από τη θέση του και να αναθέσει και τη Γενική Γραμματεία στον Καραμάνο³⁴.

Ο Στρυμόνας υπερχείλισε ξανά στις αρχές Ιουλίου 1926, παρά τις προσπάθειες των Πιστολάκη και Βακαλούδη και την εργασία των αγροτών, προκαλώντας μεγάλες ζημιές σε σπία και χωράφια στην περιοχή Σιδηροκάστρου, αλλά και σε χωριά γύρω από τις Σέρρες στην περιοχή προς την Νιγρίτα (Καμήλα, Κισπεκί), που ήταν στη δικαιοδοσία του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών. Τα προσωρινά αντιπλημμυρικά έργα του Εποικισμού άντεξαν εν μέρει³⁵. Αποδείχτηκε ότι τα «Σωτήρια Αντιπλημμυρικά Έργα των Σερρών» δεν ήταν και τόσο σωτήρια, αποτελούσαν περισσότερο μια προσπάθεια τόνωσης του φρονήματος των αγροτών και συγκράτησης των νεοεγκατασταθέντων προσφύγων στους τόπους εγκατάστασής τους. Πάντως η εφημ. *Μακεδονία* κράτησε αιδήμονα σιωπή για την κατάρρευση των αναχωμάτων, ενώ το αντίπαλο δέος, η εφημ. *Το Φως*, πλημμύρισε τις σελίδες του με ανταποκρίσεις και δραματικές φωτογραφίες.

Η διευθέτηση των ετήσιων πλημμυρών του Στρυμόνα δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί με ημίμετρα, έπρεπε να αντιμετωπιστεί συνολικά. Απαιτούσε επαγγελματισμό, μεγάλες τεχνικές παρεμβάσεις και ικανή χρηματοδότηση. Το Υπουργείο Συγκοινωνίας και το αρμόδιο Γραφείο Μελετών Υδραυλικών Έργων (εφεξής Γρ. Μ.Υ.Ε.) με τους μηχανικούς του είχε προετοιμάσει ήδη από το 1919 ειδικές μελέτες και αναζητούσε χρηματοδότηση για την υλοποίησή τους³⁶. Μελέτες είχαν γίνει και από ομάδες Γάλλων και Άγγλων μηχανικών στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καθώς και τον Οκτώβριο του 1922 και είχαν υποβάλει τις προτάσεις τους στην ελληνική κυβέρνηση. Το θέμα συζητήθηκε στο ελληνι-

33. Ελ. Κοντογιώργη, ό.π., 2020, σ. 82.

34. Ιω. Σ. Παπαδάκης, «Ο Ιωάννης Παπαδάκης για τον Ιωάννη Καραμάνο», στο Ανδρέας Ι. Καραμάνος (επιμ.), ό.π., 2020, σ. 28.

35. Στις 3 Ιουλίου 1926 έφτασε στο Σιδηρόκαστρο ο υπουργός Φίλανδρος όπου δέχτηκε επιτροπές και αντιπροσώπους χωριών που πλημμύρισαν, παρόντων των Πιστολάκη, Βακαλούδη, Ανθρακόπουλου, Συνεταιριστών κ.ά. (εφημ. *Μακεδονία*, φ. 3.07.1926, σ. 4).

36. Το Γρ. Μ.Υ.Ε. με επικεφαλής τον μηχανικό Θεολόγο Γενιδουνιά ασχολήθηκε ήδη από το 1919 με την μελέτη εξυγίανσης του Στρυμόνα προετοιμάζοντας αυτά που ονομάστηκαν στη συνέχεια «Μεγάλα Παραγωγικά Έργα της Μακεδονίας».

κό Κοινοβούλιο τον Ιούλιο του 1924, όπου ο Α. Παπαναστασίου τόνισε ότι η εκτέλεση των υδραυλικών έργων στη Μακεδονία ήταν υψίστης σημασίας τόσο για τη δημόσια υγεία όσο και από οικονομική άποψη³⁷.

Ωστόσο, το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών το διάστημα Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου 1926 παρά την επιδείνωση της κατάστασης των προσφύγων αγροτών εξαιτίας των πλημμυρών προσπάθησε να εισπράξει τα χρέη τους με επακόλουθο τις δικαιολογημένες διαμαρτυρίες τους³⁸. Για την προώθηση της επίλυσης των αγροτικών ζητημάτων συμμετείχε στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Οκτώβριος 1926) και στο Εποικιστικό Συνέδριο (Νοέμβριος 1926). Στο Συνέδριο, όπως προαναφέρθηκε, ο Βακαλούδης συμμετείχε στην Επιτροπή για τον τρόπο κτηματογράφησης των γαιών και διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο. Για το ζήτημα της διάθεσης του κλήρου εκ μέρους των αποκατασταθέντων προσφύγων που συζητήθηκε στο Συνέδριο δημοσίευσε μια εμπειριστατωμένη τοποθέτησή του, διατυπώνοντας την άποψη ότι από κοινωνική, οικονομική, γεωργική και εθνική άποψη επιβαλόταν η αναβολή της ελεύθερης διάθεσης των κληρών ακόμη και μετά την αποπληρωμή της αξίας τους. Αξίζει να παραθέσουμε ένα απόσπασμα στο οποίο τεκμηριώνει τη στάση του:

«από γενικότερη κοινωνική άποψη πρέπει να αποκλειστεί το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης του κλήρου. Εν τούτοις εφόσον το αστικό κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς δεν έχει ως στόχο να την εμποδίσει, από προσφυγική άποψη επιβάλλεται η αναστολή της ελεύθερης διάθεσης του κλήρου για μια τουλάχιστον δεκαετία. Το μέτρο αυτό εφάρμοσε και η Τουρκική κυβέρνηση για τους εποικισθέντες στη Θράκη μουσουλμάνους πρόσφυγες από Βουλγαρία και Βοσνία επιτυγχάνοντας έτσι να συγκρατήσει πολυπληθή προσφυγικό πληθυσμό μεταξύ ελληνικών κεφαλοχωριών για εθνικούς σκοπούς. Εθνικοί αλλά και οικονομικοί λόγοι επιβάλλουν και στην Ελλάδα την εφαρμογή αυτού του μέ-

37. El. Kontogiorgi, *Population Exchange*, ό.π., 2006, σσ. 277-280.

38. Στο φ. 21.9.1926, σ. 3 της *Μακεδονίας* δημοσιεύτηκε ανωνύμως άρθρο-διαμαρτυρία για το έγγραφο που έστειλε ο Εποικισμός Σερρών στους αγρότες της περιοχής του ζητώντας να πληρώσουν τα χρέη τους. Επισημαινόταν ότι το ζήτημα δεν ήταν τόσο ακίνδυνο όσο φαντάζονταν στην Γ.Δ.Ε.Μ. και την Ε.Α.Π. γιατί προτού ακόμη συνέλθουν οι αγρότες πρόσφυγες, προτού ακόμη κατορθώσουν να συγκροτήσουν γεωργικούς συνεταιρισμούς, καλούνταν να καταβάλουν τα χρέη τους. Βέβαια «ουδείς αρνείται εξ αυτών ότι έχουν υποχρέωση απέναντι στην Ε.Α.Π. αλλά επιβάλλεται η επί ένα ακόμη έτος αναβολή πληρωμής των χρεών και προέχει η δικαία διανομή της γης μεταξύ των προσφύγων και των γηγενών». Επίσης δημοσιεύτηκαν παράπονα των κατοίκων του συνοικισμού Κοιμάριανης, όπου ανεγέρθηκαν κατοικίες που κόστισαν 18 χιλ δρχ. η καθεμιά, ενώ οι πρόσφυγες πληρώθηκαν μόνο 9 χιλ δρχ. και οι κατοικίες τους ήταν ακόμη ημιτελείς.

τρον για τις παραμεθόριες και ορεινές περιοχές στις οποίες οι πρόσφυγες εάν δεν ενισχυθούν αρκετά, με το μέτρο της ελεύθερης διάθεσης, θα εκποιήσουν τον κλήρο τους σε διαφόρους εκμεταλλευτές και νομάδες κτηνοτρόφους και θα κατέλθουν στις πόλεις για βιοπορισμό. Έτσι θα μεγεθύνεται ο εκ της ανεργίας κοινωνικός κίνδυνος».

Ο Βακαλούδης έκανε επιπλέον παρεμβάσεις στο ζήτημα των τσιφλικιών και ειδικότερα στο τσιφλίκι Τέγουτζικ στο Νεοχώρι (Απρίλιος 1927)³⁹, συμμετείχε στο Α΄ Πανκοινοτικό Συνέδριο Σερρών (Μάιος 1927), σε ρυθμίσεις για την κτηματική περιουσία μη ανταλλαγέντων μουσουλμάνων στο Κιουπρί/Γεφυρούδι (Ιούλιος 1927)⁴⁰. Πήρε θέση στη περίπτωση των κτημάτων Σαλ Μαχαλέ/Κωνσταντινάτο (Αύγουστος 1927)⁴¹ και το Νοέμβριο του 1927 προχώρησε σε συνεργασία με τον Αν.

39. Στο φ. 18.4.1927, σ. 3 της εφημ. *Μακεδονία* υπήρξε η περιγραφή της εξέγερσης των αγροτών του συνοικισμού Νεοχωρίου και το θέμα της έξωσής τους από 110 στρέμματα του απαλλοτριωθέντος τσιφλικιού του μεγαλοκτηματία Τέγουτζικ. Το αγρόκτημα είχε κηρυχθεί απαλλοτριωτέο τον Σεπτέμβριο του 1925. Πρω της κήρυξης της απαλλοτρίωσης ο μεγαλοκτηματίας είχε πουλήσει (άνευ αδειάς) 500 στρέμματα και μετά την κήρυξη πούλησε άλλα 300 (ενώ ο νόμος του παραχωρούσε μόνο 500 στρέμματα ως ανώτατο όριο). Παράλληλα ο Τέγουτζικ προχώρησε σε καλλιέργεια 110 στρεμμάτων (ως αυτοκαλλιέργεια). Στις 26.3.1927 η Υπηρεσία Εποικισμού παρέδωσε τη νομή των 110 στρεμμάτων στους αγρότες της περιοχής, και εσφαλισμένα αυτό θεωρήθηκε καταπίστηση, ενώ δεν ήταν. Και οι αγρότες διώχθηκαν δικαστικά. Τα πράγματα διασαφηνίστηκαν με το τηλεγράφημα του Α. Παπαναστασίου (τότε Υπουργού Γεωργίας), τόσο προς τον Νομάρχη Σερρών, όσο και προς το Γραφείο Εποικισμού ώστε να πάψει αμέσως η δίωξη. Για το ίδιο θέμα αρθρογράφησε στο φ. 26.4.1927 ο ίδιος ο Σωκράτης Ανθρακόπουλος καταγγέλλοντας τη δίωξη των προσφύγων, αλλά και τις μεθοδεύσεις για την μη απαλλοτρίωση του τσιφλικιού Τέγουτζικ.

40. Δίνονται διευκρινήσεις ότι κακώς προκλήθηκε σάλος για τα 309 μακεδονικά στρέμματα της Μακπουλέ Χανούμ Σαήλοβιτς στο χωριό Κιουπρί/Γεφυρούδι (αρμοδιότητα του Γραφείου Σιδηροκάστρου), τα οποία εξαιρέθηκαν των ανταλλαξίμων γιατί η ιδιοκτήτρια ήταν μουσουλμάνα μεν, αλλά Σερβίδα υπήκοος. Αποδίδεται ο σάλος στις ενέργειες τοπικών κομματαρχών στην προσπάθειά τους να πουληθούν αυτά σε ευεπλή τιμή χάριν ολίγων τζορπατζήδων (κομματαρχών του κ. Δούκα).

41. Η εφημ. *Μακεδονία* στο φ. 28.08.1927 με τίτλο «Αι εκ προθέσεως ανακρίβειες» που υπογράφει ο Σωκράτης Ανθρακόπουλος αναφέρεται στις επανειλημμένες συκοφαντικές δημοσιεύσεις του δικηγόρου Σερρών Δ. Παπαντωνίου σχετικά με την υπόθεση του ανταλλάξιμου βοσκοτόπου της Τσέκοβας, που με ενέργειες της Παμπροσφυγικής Ένωσης απαλλοτριώθηκε υπέρ 850 προσφυγικών οικογενειών γεωργών. Προς ματαίωση της απαλλοτρίωσης ο τότε Μητροπολίτης Σερρών μετέβη στη Θεσσαλονίκη και αξίωσε από τον Γενικό Διοικητή να μην εκτελεστούν οι αποφάσεις του Υπουργείου Γεωργίας έχοντας σκοπό να πουλήσει τα κτήματα (που ανήκαν στο Νοσοκομείο) σε γηγενείς της Τοπόλιανης (σημερινό Χρυσό) και από τις εισπράξεις να ανεγείρει διδακτήριο (το 1^ο Γυμνάσιο Σερρών). Ο δε Παπαντωνίου είχε από την μεριά του, ως δικηγόρος, αναλάβει να αντιπροσωπεύσει τα αιτήματα 15 οικογενειών βλαχοπομιένων (από τους οποίους εισέπραξε 20.000 δρχ.), που ζητούσαν να εγκατασταθούν στην ανταλλάξιμο βοσκή.

Μπακάλπαση στην προσωρινή διανομή του αγροτικού κλήρου στην περιοχή την οποία θα αναλύσουμε εκτενέστερα στη συνέχεια.

Εκτός του Βακαλούδη, στο Α΄ Πανκοινοτικό Συνέδριο πήραν μέρος όλοι οι παράγοντες της περιοχής όπως, ο δήμαρχος Επαμεινώνδας Τικόπουλος, ο νομάρχης Στυλιανός Πιστολάκης, ο μητροπολίτης Σερρών Κωνσταντίνος, ο πρώην βουλευτής Δ. Πάζης (στον κύκλο του Αλ. Παπαναστασίου), ο τότε πρόεδρος της Ενώσεως Συνεταιρισμών Φράγκου κ.ά. Όλοι τους τόνισαν την ανάγκη εκτέλεσης μεγάλων αντιπλημμυρικών έργων «δια των οποίων και μόνον θα καταστή δυνατή η ευημερία του γεωργικού πληθυσμού» και θα εξαλειφθεί η ελονοσία «ήτις μαστίζει τους γεωργικούς πληθυσμούς της πεδιάδας των Σερρών». Τόνιζαν ιδιαίτερα το υγιεινολογικό θέμα. Όχι μόνο θα αποκαλυφθούν τεράστιες εκτάσεις, αλλά και θα προστατευθούν χιλιάδες υπάρξεις που φθίνουν από την απαίσια μάλιστα της ελονοσίας. Υπήρξαν και διαφοροποιήσεις στην προσέγγιση διαχείρισης του έργου. Ο Πιστολάκης, για παράδειγμα, είπε ότι σκοπίμως οι διάφορες εταιρείες παρουσιάζουν μεγάλα τα έξοδα για την εκτέλεση των έργων και ότι ο ίδιος με σχέδιο νόμου που υπέβαλε στην Κυβέρνηση προέβλεπε την ίδρυση Υδραυλικού Ταμείου που θα λειτουργούσε κατά το αγγλικό σύστημα. Αντίθετα ο Δ. Πάζης υποστήριξε ότι το ζήτημα της κατασκευής των υδραυλικών έργων της πεδιάδας των Σερρών δεν ήταν τόσο απλό. Ήταν ζήτημα σοβαρό που δεν επιδεχόταν ημίμετρα. Επιβαλόταν ο εντοπισμός της κοίτης και των χειμάρρων Αγγίστης και Φιλίππων για να αποκαλυφθούν τα 1,2 εκατ. καλλιεργήσιμα στρέμματα. Ο Δ. Πάζης συμπλήρωσε ότι η αποξήρανση θα μπορούσε να ανατεθεί και σε ξένο οικονομικό οργανισμό, αν ήταν αδύνατο να εξευρεθεί άλλη λύση. Δυστυχώς το δημοσίευμα δεν παρέθεσε τυχόν εισήγηση του Βακαλούδη που θα απηχούσε και την θέση του Εποικισμού επί του θέματος⁴².

Από τις 28 Μαρτίου 1928, με την καταστροφή των προσωρινών προχωμάτων, ο κάμπος των Σερρών μεταβλήθηκε ξανά σε μια τεράστια λιμνοθάλασσα. Στις 14 Απριλίου 1928 ο Βακαλούδης υποδέχτηκε τον Υπουργό Πρόνοιας Κύρκο και τον Καραμάνο και συμμετείχε σε σύσκεψη στη Νομαρχία. Εκεί ανέφερε ότι σύμφωνα με καταμέτρηση του

Τελικά ο Μητροπολίτης συγκάλεσε το Συμβούλιο της Κοινότητας, τη Διδακτριακή Επιτροπή και το συμβούλιο της Παμπροσφυγικής σε συσκέψεις στις οποίες πήραν μέρος ο Προϊστάμενος Εποικισμού (δηλ. ο Βακαλούδης), ο βουλευτής Λαζαρίδης και ο Γυμνασιάρχης Σερρών. Εκεί αποφασίστηκε σε περίπτωσης εξαγοράς των κτημάτων από τους πρόσφυγες-κατόχους (μέσω συνεταιρισμών) να οριστεί ως τιμή ανά μακεδονικό στρέμμα 800 δρχ., αποπληρωθεί δε η αξία τους μέσα σε 4 χρόνια, πράγμα που οι πρόσφυγες δέχτηκαν.

42. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 16.05.1927, σ. 4.

Γραφείου Εποικισμού, καλύφθηκαν με νερά 85-90 χιλ. στρέμματα, εκ των οποίων σε 20 χιλ. περίπου καταστράφηκε η σοδεία, ενώ ο Δήμαρχος Τικόπουλος ανέφερε «την πρόθεση των πλημμυρόπληκτων αγροτών να εγκαταλείψουν τους αγρούς τους και να καταφύγουν στην πόλη εάν αναβληθεί η υπογραφή της σύμβασης των αποξηραντικών έργων». Ο Κύρκος απάντησε ότι αναμενόταν η εισηγητική έκθεση της ειδικής επιτροπής επί των προτάσεων που είχαν υποβληθεί από Αγγλικούς και Αμερικανικούς Ομίλους, μετά την οποία θα υπογραφόταν η σύμβαση που ήλπιζε ότι δεν θα καθυστερούσε πάνω από ένα δίμηνο. Ως προς την άμεση βοήθεια υποσχέθηκε ότι θα δοθεί χρηματικό βοήθημα σε κάθε αγρότη και ο Εποικισμός θα διαθέσει καλλιεργητικά δάνεια. Το ζήτημα των πλημμυρών ώθησε το Γραφείο Εποικισμού Σερρών να συντάξει μια υπηρεσιακή έκθεση που αναδημοσιεύτηκε στην εφημ. *Μακεδονία* και περιείχε όχι μόνο ένα σχεδιάγραμμα των περιοχών που πλημμύρισαν, αλλά και ένα σκίτσο με το μέγεθος των κουνουπιών που εμφανίστηκαν.

Τελικά, επειδή στις περιοχές που είχαν πληγεί από τις πλημμύρες πολλές οικογένειες αγροτών προσφύγων ήταν έτοιμες να μετακινηθούν προς τις πόλεις, χρειάστηκε η συντονισμένη παρέμβαση των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών καθώς και της Ε.Α.Π., η οποία, για να συγκρατηθεί ο προσφυγικός κόσμος στην περιοχή, ενίσχυσε οικονομικά τους πληγέντες διαθέτοντας το ποσό των 17.143.000 δρχ.⁴³

Το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών, παρά τα προβλήματα που υπήρ-

Βουλευτές, δημοσιογράφοι και παράγοντες Σερρών στον τόπο των πλημμυρών. Στο μέσον ο Χαμουδόπουλος, ανταποκριτής της εφημ. Μακεδονία και ο Βακαλούδης, προϊστάμενος του Εποικισμού Σερρών (εφημ. Μακεδονία, φ. 10.05.1928, σ. 1). Σκίτσο με το μέγεθος κουνουπιού (εφημ. Μακεδονία, φ. 08.05.1928, σ. 1).

43. Ελ. Κοντογιώργη, «Προσδοκίες και όρια στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής στο νομό Σερρών κατά τον Μεσοπόλεμο», Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τόμ. Α', εκδ. Δήμου Σερρών, Σέρρες 2013, σ. 267-290.

χαν στην περιοχή του, είχε ενθαρρύνει τους αγρότες πρόσφυγες με κάθε τρόπο να καλλιεργήσουν τους κήρους τους, τους καθοδηγούσε στη βελτίωση των καλλιεργητικών μεθόδων και διένειμε βελτιωμένους σπόρους και μπόλια οπωροφόρων δέντρων με αποτέλεσμα την παραγωγή εξαιρετικών προϊόντων με τα οποία έλαβε μέρος στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης το 1927 και το 1928⁴⁴. Ειδικότερα το 1930 εξέθεσε: «δείγματα δημητριακών, μαλλιά μερικά τελευταίως εισαχθέντα, βάμβαξ αμερικανικού σπόρου, σταφύλια τεραστίας αναπτύξεως, θαυμασίον μέλι, εληές, έλαια, σησάμια, αγλάδια και άλλα φρούτα πρωτοφανούς μεγέθους, ρίζες αραβοσίτου ύψους 4 μέτρων από το Μπελίκ-Μαχαλά, καρπούζια κ.λπ. Τα εκτιθέμενα φρούτα προέρχονται από δένδρα που είναι μόλις δύο ετών μπόλια, προερχόμενα από το φυτώριον του γεωργικού σταθμού, το οποίον κάμνει θαύματα κυριολεκτικώς. Τούτο επί του παρόντος είναι εκτάσεως 200 στρεμμάτων, περιέχει δε όλα τα είδη των οπωροφόρων δένδρων και από εν έκαστον πλείστας ποικιλίας, παράγει δε κατ' έτος 100 χιλιάδας φυτώρια τα οποία διανέμονται εις τον γεωργικόν κόσμον»⁴⁵.

Η προσωρινή διανομή γαιών στο αγρόκτημα Σερρών από το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1927)

Το ζήτημα της διανομής των προσφυγικών γαιών ήταν από τα δυσκολότερα που αντιμετώπισε ο Εποικισμός γιατί δεν υπήρχε προγενέστερο Κτηματολόγιο. Μια είδηση της εφημ. *Μακεδονία* αναφέρει ότι το αρμόδιο Εποικιστικό Γραφείο Σερρών άρχισε τις εργασίες προσωρινής διανομής κλήρου στο αγρόκτημα Σερρών στις αρχές Νοεμβρίου του 1927 με τον «πλέον άμεμπτο τρόπο», καθώς κλήθηκαν σε επανειλημμένες συσκέψεις όλοι οι γεωργοί της πόλης (γηγενείς και πρόσφυγες) μέσω των νομίμων αντιπροσώπων τους. Στη Γενική Συνέλευση της 5^{ης} Νοεμβρίου 1927 συντάχθηκε πρακτικό και έγινε αποδεκτή η απόφαση να διανεμηθούν με κλήρο τα χωράφια που ήταν στην κυριότητα της Ε.Α.Π. Με αυτήν την απόφαση άρχισε το έργο του ο προϊστάμενος του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών Χ. Βακαλούδης με τη βοήθεια των υπαλλήλων του Γραφείου Βετούλη, Μυρσιώτη, Βελλίδου και Τσότρα και δεκαοκτώ εργατών «καταβάλλων πάσαν προσπάθειαν όπως υπερπηδήσει και ταύτην την πικράν δοκιμασίαν της διανομής της πόλεως των Σερρών υπό την άγρυπνον παρακολούθησιν και των δυο ενδιαφερομένων παρατά-

44. Με χρυσό βραβείο μετ' επαίνου βραβεύθηκε το Γραφείο Εποικισμού Σερρών στην Δ.Ε.Θ. του 1928, ενώ χρυσό βραβείο δόθηκε στους Συνεταιρισμούς Νιγρίτας και Βεζνίκου, βλ. εφημ. *Μακεδονία*, φ. 14.10.1928.

45. Εφημ. *Μακεδονικά Νέα*, φ. 18.09.1930.

ξεων γηγενών και προσφύγων εκάστη των οποίων ήτο ενδεχόμενο να χτυπηθεί από στιγμήν εις στιγμήν δια το τίποτε»⁴⁶.

Η εξακρίβωση των ιδιοκτησιών, ο διαχωρισμός και η κατάταξη των τεμαχίων σε ποιότητες διήρκεσε πάνω από 15 μέρες. Αποφασίστηκε να γίνει αρχικά η διανομή και κλήρωση των γαιών της πεδινής κατηγορίας στην οποία υπήρχαν 18 χιλιάδες στρέμματα κατάλληλα για την παραγωγή δημητριακών και να ακολουθήσει η διανομή άλλων 7 χιλιάδων στρεμμάτων, τα λεγόμενα «παγήρια», που ήταν κατάλληλα για καπνοφυτεία.

Στις 11 Δεκεμβρίου του 1927 το ζήτημα της διανομής των γαιών έφερε στις Σέρρες τον υφυπουργό Ανταλλαγής Αν. Μπακάλμπαση και μεταξύ αυτών που τον υποδέχτηκαν και συζήτησαν μαζί του ήταν και ο Βακαλούδης. Ο Μπακάλμπασης παρέμεινε στην πόλη μέχρι και τις 14 Δεκεμβρίου 1927 για να διευθετήσει ορισμένα θέματα που εκκρεμούσαν. Αποφασίστηκε για παράδειγμα να δοθούν 1500 στρέμματα σε 120 οικογένειες Κανκασίων του χωριού Καβακλή «εκ των περισσευμάτων των γαιών» του οικισμού Χομόνδος. Ένα αναλυτικό πρωτοσέλιδο άρθρο υποστήριζε ότι το πρόβλημα της διανομής των γαιών στις Σέρρες είχε τόση μεγάλη ένταση γιατί ο κάμπος των Σερρών θεωρείτο «χρυσόφορος» από γεωργική άποψη⁴⁷.

Είχε προηγηθεί η καταμέτρηση των γαιών με επιστημονικό τρόπο, όταν μετά από αίτημα του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών η Τοπογραφική Υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας (εφεξής Τ.Υ.Υ.Γ.) είχε αποστείλει ήδη το 1925 και το 1926 ειδικά συνεργεία που καταμέτρησαν και συνέταξαν σχεδιαγράμματα 60 χωριών των Σερρών με τα παρακείμενα αγροκτήματα «ολικής εκτάσεως 860 χιλιάδων στρεμμάτων». Στη βάση των παραπάνω σχεδιαγραμμάτων το Γραφείο Εποικισμού Σερρών «δια επιμελητών γεωπόνων και επιστατών του ενήργησε από του 1927 διανομάς». Με άλλα λόγια ο Βακαλούδης έχοντας την εμπειρία της συμμετοχής του στην επιτροπή κτηματογράφησης του Εποικιστικού Συνεδρίου του 1926 έδρασε αποφασιστικά προχωρώντας στο πρώτο βήμα, δηλαδή την καταμέτρηση των γαιών, πριν καν ιδρυθεί η Κτηματογραφική Υπηρεσία Μακεδονίας (εφεξής Κ.Υ.Μ.), μια βραχύβια υπηρεσία ειδικού σκοπού, που λειτούργησε από 5 Ιουλίου 1927 στο πλαίσιο της Γ.Δ.Ε.Μ.⁴⁸. Τη δράση της Κ.Υ.Μ. εξιστόρησε ο ίδιος ο επικεφαλής της, ο πολιτικός μηχανικός Χρ. Παπαστράτος, σε 60σέλιδο άρθρο του στο περιοδικό του Τ.Ε.Ε., τα *Τεχνικά Χρονικά* το 1935⁴⁹, το οποίο θεωρούμε μια έγκυρη

46. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 03.11.1927, σ. 2.

47. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 12.12.1927, σσ. 1, 4.

48. Ελ. Kontogiorgi, *Population Exchange ...*, ό.π., 2006, σσ. 141-157.

49. Χριστ. Παπαστράτος, «Κτηματογραφικά εργασία της αγροτικής αποκατάστασεως εν Μακεδονία και Θράκη», *Τεχνικά Χρονικά*, 1-15 Δεκεμβρίου 1935, σσ. 976-1033.

πηγή πληροφοριών. Ο Παπαστράτος περιέγραψε εκεί με κάθε λεπτομέρεια τη σύσταση των συννεργείων καταμέτρησης, την τεχνική εκτέλεση της εργασίας (τριγωνισμός, σχεδιάγραμμα καταμέτρησης), την κατάρτιση του πίνακα κληρούχων και πολλά άλλα⁵⁰. Οι γεωπόνοι «των διανομών», κατά τον Παπαστράτο, συγχρόνως με την κατάρτιση του πίνακα κληρούχων προέβαιναν στη γεωργική και εποικιστική μελέτη των διανεμητέων γαιών, το διαχωρισμό σε κατηγορίες και τον καθορισμό του βασικού γεωργικού κλήρου. Για τις διανομές των χωριών της περιφέρειας Σερρών, το Γραφείο Εποικισμού Σερρών «έσπευσεν εξαιρετικά» γράφει ο Παπαστράτος. Περιέγραψε δε την τεχνική διαμοιρασμού επί του εδάφους ως εξής:

«..Δια την εργασίαν ταύτην συνετάσσετο κατάλογος των κληρούχων, διεκρίνοντο οι εκτάσεις εις κατηγορίας και εμοιράζετο η γη εις τους κληρούχους κατά τεμάχια εκτάσεως 2.5 στρεμμιάτων ή πολλαπλασίων του 5 στρεμ και 7.5 στρεμμιάτων. Το τεμάχιον τούτο των 2.5 στρεμμιάτων καθωρίζετο εις το έδαφος βοηθεία τετραγώνου πλαισίου 50 μ. σχηματιζομένου εκ στερεού μετάλλινου σύματος. Το πλαίσιον τούτο ήτο κινητόν, εφέρετο υπό τεσσάρων εργατών και ορθογωνίζετο κατ' εκτίμησιν. Κατ' αυτόν τον τρόπον διεμοιράζετο όλη η καλλιεργήσιμος έκτασις τα δε μικρά τεμάχια άτινα επερούσειον εις τας γωνίας, παρά τα ρεύματα, τους δρόμους κ.λπ. εδίδοντο κατ' εκτίμησιν εις τους κληρούχους ίνα συμπληρώσωσι ποιοτικώς είτε ποσοτικώς την έκτασιν ήτις εχορηγείτο εις αυτούς δια του πλαισίου»⁵¹.

Στο ίδιο εκτενές άρθρο του Παπαστράτου περιλαμβάνονται μια σειρά επεξηγηματικών πινάκων εκ των οποίων οι τέσσερις έχουν ιδιαίτερη αξία για την έρευνά μας. Στον α' πίνακα, όπου καταγράφηκαν οι καταμετρηθείσες εκτάσεις ανά γεωργική περιφέρεια, φαίνεται ότι στην περιοχή ευθύνης του Γραφείου Εποικισμού Σερρών, από το σύνολο των 81 συνοικισμών (έκτασης 1.113.000 στρεμμιάτων), είχαν καταμετρηθεί μέσω της Τ.Υ.Υ.Γ. 67 συνοικισμοί (969.000 στρέμματα), ενώ η Κ.Υ.Μ. καταμέτρησε μόνο 14 (144.000 στρέμματα). Υπολείπονταν για καταμέ-

Η Υπηρεσία λειτούργησε και μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. (έως τις 1.4.1933) και το υλικό της παραλήφθηκε από την Τ.Υ.Υ.Γ., το δε προσωπικό της (περίπου 250 άτομα) απολύθηκε και μόνο μικρό μέρος προσλήφθηκε ως έκτακτο προσωπικό. Επειδή δε υπήρχαν ακόμη πολλές εκκρεμότητες αφέθηκαν 30-40 παλιοί υπάλληλοι ως ωρομίσθιοι (Παπαστράτος, 1935, σ. 990)

50. Η καθαρά τεχνική εκτέλεση των εργασιών των διανομών (χάραξη αξόνων διανομής, τεμαχισμός, ορθογωνισμός, εργασία γραφείου των συννεργείων, χρεώσεις, παρακολούθηση μεταβολών κ.λπ.) μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελλοντικής έρευνας.

51. Χριστ. Παπαστράτος, ό.π., 1935, σ. 986.

τρηση 13 συνοικισμοί (έκτασης 200.000 στρεμμάτων). Στον πίνακα β' καταγράφηκαν οι διανεμηθείσες εκτάσεις ανά φορέα που έκανε τη διανομή (Κ.Υ.Μ., Τ.Υ.Υ.Γ., άλλες Υπηρεσίες). Εκεί φαίνεται καθαρά ότι η Κ.Υ.Μ. δεν έκανε καμμία διανομή, η Τ.Υ.Υ.Γ. έκανε 3 διανομές (25.730 στρέμματα) και το Γραφείο Εποικισμού Σερρών 54 διανομές (835.430 στρέμματα). Στον πίνακα γ' συνοψίζεται το σύνολο των διανομών που έγιναν (57 διανομές, έκτασης 861.160 στρεμμάτων ή ποσοστό 0,66 του συνόλου) και καταγράφονται οι υπολειπόμενες (37 διανομές έκτασης 452.000 στρεμμάτων ή ποσοστό 0,34 του συνόλου). Τέλος ο πίνακας δ' δίνει τις εγκατασταθείσες αγροτικές οικογένειες (7.731 οικογένειες στην γεωργική περιφέρεια Σερρών) και όσες τακτοποιήθηκαν από αυτές μέσω των διανομών (5.964 οικογένειες ή ποσοστό 0,770 του συνόλου).

Κατά τον Παπαστράτο, διοικητικές ενέργειες (πρωτόκολλα, πρακτικά εκτέλεσης των διανομών) δεν έγιναν, «ούτε άλλο στοιχείο της γενομένης εργασίας υπάρχει, ούτε σχεδιαγράμματα, ούτε πίνακας διανομής παρά μόνο άτακτες και εντελώς πρόχειρες σημειώσεις». Ούτε και ορόσημα τοποθετήθηκαν. Η διανομή αυτή [των Σερρών] εννοείται ότι δεν διέφερε από τις προσωρινές πρόχειρες διανομές των άλλων Γραφείων Εποικισμού, ήταν όμως πολύ δικαιότερη και τακτικότερη από αυτές, έγινε στη βάση διαγραμμάτων καθορισμού του κλήρου, διαχωρισμού κατηγοριών και διαρρυθμίσεως των εκτάσεων και ικανοποιούσε τα περί ποιοτικής και ποσοτικής ισότητας των εκτάσεων των χωρικών, εμφανιζόταν ως οριστική διανομή και παρέμεινε ως τοιαύτη. Η Κτηματογραφική Υπηρεσία άφησε την αποτύπωση της ήδη δημιουργηθείσας κατάστασης στην περιοχή Σερρών (είτε διά ανατεμαχισμού επί το τεχνικότερον όπου ήτο κατορθωτό) για αργότερα.

Από την προσωρινή στην οριστική διανομή των γαιών

Τον Αύγουστο του 1929 η Ε.Α.Π. ζήτησε από όλα τα εποικιστικά γραφεία να συντάξουν βάσει των στοιχείων του αρχείου της Κ.Υ.Μ. πίνακες με τις οριστικές διανομές των κλήρων στους αγρότες πρόσφυγες και να τους υποβάλουν στο Τμήμα Αγροτικής Εγκαταστάσεως Μακεδονίας και Θράκης-Γραφείο Στατιστικής για να συνταχθεί το κτηματολόγιο της Ε.Α.Π. Το Συμβούλιο της Ε.Α.Π. -ενόψει και της επικείμενης διάλυσης της Επιτροπής το επόμενο έτος- θεωρούσε ότι έπρεπε να ολοκληρωθεί το ταχύτερο δυνατόν το κτηματολόγιο των διανομών που είχαν γίνει, ώστε να κατοχυρωθεί θεσμικά η αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων και να εξασφαλιστεί με αδιαμφισβήτητο τρόπο η κατοχή του κάθε πρόσφυγα στον κλήρο του⁵².

52. Ελ. Κοντογιώργη, ό.π., 2021, σσ. 266-280.

α) Πίναξ των καταμετρηθεισών και των υπολειπομένων εκτάσεων

Γεωγραφικά Περιφέρειαι	Κτηματογρ. Ύψη. Μακεδ. Θρ.		Κτηματογρ. Ύψ. Θράκης		Τοπογρ. Ύψη. Γεωργίας		Συνεργεία Δυτικ. Μακεδ.		Άεροποιογρφ. Άλμωπίας		Σύνολον		Υπολειπόμεναι Καταμετρήσεις	
	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα
	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα	Συνολ.	Συγρ.ματα
Άλεξανδρουπόλ.	27	525.000	13	212.000	61	1.015.000					101	1.752.000	17	370.000
Ροδόπης	30	402.000	80	1.308.000	6	103.000					116	1.813.000	—	—
Δράμας	143	1.602.000			5	57.000					148	1.659.000	42	520.000
Καβάλλας	111	1.021.000			8	53.000					119	1.074.000	—	—
Σερρών	14	144.000			67	969.000					81	1.113.000	13	200.000
Σιντικής	59	711.000			33	302.000					92	1.013.000	17	250.000
Κιλκίς	106	1.032.000			43	432.000					149	1.464.000	8	90.000
Λαγκαδά	59	907.000			51	542.000					110	1.449.000	—	—
Θεσσαλονίκης	61	885.000			2	89.000					63	974.000	11	150.000
Χαλκιδικής	35	431.000			24	582.000					59	1.013.000	5	80.000
Γεντισών	25	369.000			57	664.000			32	232.000	114	1.295.000	10	150.000
Βερμίου	76	732.000			44	905.000					120	1.337.000	16	180.000
Πιερίας	8	146.000			25	551.000					33	697.000	3	60.000
Φλωρίνης-Καστορ.	21	302.000			56	582.000	57	584.000			134	1.468.000	4	48.000
Κοζάνης	42	612.000			101	1.171.000	56	488.000			199	2.271.000	10	140.000
	817	9.821.000	93	1.520.000	583	7.717.000	113	1.072.000	32	232.000	1638	20.362.000	156	2.238.000

β) Ζων. Διανομαί Τοπογρφ. Ύψηρεσίας Ύψουγρ. Γεωργίας.

Άλεξανδρουπόλεως	26	563.360	113.920	3.500	4.370
Ροδόπης	5	54.000			
Δράμας	18	185.230			
Καβάλλας	11	108.800			
Σερρών	3	25.730			
Σιντικής	18	301.210			
Κιλκίς	9	83.480			
Λαγκαδά	4	42.300			
Θεσσαλονίκης	3	34.100			
Χαλκιδικής	11	106.280			
Γεντισών	11	167.780			
Βερμίου	22	245.050			
Πιερίας	5	95.150			
Φλωρίνης—Καστορ.	14	127.930			
Κοζάνης	33	460.300			
	193	2.600.700			

γ) Ζων. Διανομαί άλλων υπηρεσιών.

Ροδόπης	49	775.240	189.990	4.268	5.688	Κτημ. Ύψηρ. Θράκης
Σερρών	54	835.430				Έποικισμ. Σερρών
Γεντισών	32	232.000	135.000			Έποικισμ. Άλμωπίας
Φλωρίνης—Καστορ.	49	482.540	144.320	3.516	3.825	Συνεργεία Δυτικής Μακεδονίας
Κοζάνης	52	406.670	209.400	6.200	6.420	
	236	2.731.880				

δ) Πίναξ δίδων τας άρχικώς έγκατασταθείσας άγροτικάς προσφυγικάς οίκογενείας έν Μακεδονία και τας τακτοποιηθείσας εκ τούτων διά τής διανομής.

Γραφεία Γεωγρ. Περιφερ. άγρ. προσφ. οίκ.	Έγκατασταθείσ. Τακτοποιηθείσ. διά τής διανομ.	Άναλογία προσφ. οίκαγ.	
Δράμας	13.504	11.660	0.846
Καβάλλας	9.907	7.985	0.800
Σερρών	7.734	5.964	0.770
Σιντική	7.668	5.740	0.746
Κιλκίς	11.100	9.604	0.866
Θεσσαλονίκης	9.721	7.660	0.787
Λαγκαδά	6.900	4.080	0.597

Πίνακες α', β', γ, και δ με τις καταμετρηθείσες και διανεμηθείσες εκτάσεις (Παπαστράτος, 1935, σσ. 1024-1026).

Η εντολή της Ε.Α.Π. βρήκε το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών έτοιμο. Ήδη μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1928 στις Σέρρες είχαν καταμετρηθεί 982.000 στρέμματα και εκκρεμούσαν οι οριστικές διανομές⁵³. Την δε άνοιξη του 1929 είχε προχωρήσει στην οριστική διανομή των κλήρων και για έναν ακόμη λόγο. Γιατί το Εποικιστικό Γραφείο διείδε, όπως έγραψε ο Παπαστράτος: «...ότι εκτός των διαμαχών αίτινες επηκολούθησαν εκ των προσωρινών διανομών όχι μόνο μεταξύ γηγενών και προσφύγων αλλά και αυτών τούτων των προσφύγων εκ των οποίων προέκυψαν χιλιάδες μηνύσεων απασχολήσασαι και απασχολούσαι τας δικαστικές αρχάς του Νομού μειούται σημαντικώς και η παραγωγή εκ της μη επιμελούς καλλιέργειας και λίπανσης των γαιών»⁵⁴.

Η οριστική διανομή των γαιών έγινε υπό την εποπτεία του Χ. Βακαλούδη, ο οποίος «παντί σθένει»⁵⁵ αφιερώθηκε στο δύσκολο αυτό έργο και «επέδειξε αξιοσημείωτη ενέργεια και πρωτοβουλία» για την ταχεία διεκπεραίωση του, όπως σημείωσε και ο John Campbell σε επιστολή του προς τον αντιπρόεδρο της Ε.Α.Π. Sir John Hope Simpson στην οποία αναφέρονται λεπτομέρειες για τον τρόπο της διανομής καθώς και ο προβληματισμός της Ε.Α.Π. για την κατάρτιση του οριστικού κτηματολογίου⁵⁶. Κατά δε τον Παπαστράτο, παρόλες τις αντιδράσεις που συνάντησε, παρόλα τα προσκόμματα για λόγους δημοκοπικούς και κομματικούς το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών, «επιτέλεσε έργο μέγιστο, εθνικό, γιγαντιαίο». Το γεγονός μαρτυρεί και έκθεση της Ε.Α.Π. που υποβλήθηκε στον Πρωθυπουργό την ίδια περίοδο, όπου φαίνεται ότι από τις καταμετρηθείσες πανελλαδικά ανταλλάξιμες εκτάσεις το ένα-τρίτο αφορούσε το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών, ενώ από τις οριστικώς διανεμηθείσες γαίες μέχρι το 1929 το ήμισυ της εργασίας αυτής είχε γίνει από το ίδιο Εποικιστικό Γραφείο⁵⁷. Ο βασικός γεωργικός κλήρος των αγροτών που καλλιεργούσαν καπνά, σιτηρά, βαμβάκι και τριφύλλι ήταν 25-30 στρέμματα.

Τον Μάρτιο του 1929 η εφημ. *Μακεδονία* δημοσίευσε στοιχεία για την οριστική διανομή των γαιών των Σερρών. Έγραψε, ότι κατά την οριστική διανομή του Εποικιστικού Γραφείου Σερρών εγκαταστάθηκαν

53. League of Nations Archives (LNA), C.126.4. Τμήμα Αγροτικής Εγκαταστάσεως Μακεδονίας-Θράκης, Πίναξ εμφαινών τας καταμετρηθείσας και διανεμηθείσας εκτάσεις εν Μακεδονία και Θράκη, Στοιχεία 30/9/1928. Στο Σιδηρόκαστρο είχαν καταμετρηθεί 478.000 στρέμματα από τα οποία 15.000 είχαν προσωρινά διανεμηθεί σε λίγους συνοικισμούς.

54. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 08.03.1929, σ.1.

55. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 08.03.1929, σ. 1.

56. League of Nations Archive, File C. 125.3, Private docs, John Campbell to Sir John Hope Simpson, Serres survey and distribution, 29 September 1929.

57. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 08.03.1929, σ. 1.

5.321 οικογένειες προσφύγων και 2.178 οικογένειες ακτημόνων γεωργών. Απαλλοτριώθηκαν δε για τη συμπλήρωση της αγροτικής εγκατάστασης 88 χιλιάδες δεκαδικά στρέμματα εκ των οποίων 50 χιλιάδες ανήκαν σε ιδιώτες και 38 χιλιάδες σε μη ανταλλάξιμους μουσουλμάνους συμψηφισθέντες⁵⁸, παραθέτει δηλαδή στοιχεία που ταυτίζονται με αυτά της δημοσίευσης του Χρ. Παπαστράτου. Την οριστική διανομή των γαιών εκ μέρους του κράτους επόπτευε ο Νομάρχης Σερρών Κ. Μιχάλης «όστις μετά του προϊσταμένου του Εποικισμού κ. Βακαλούδη έλυνε τις εμφανιζόμενες διαφορές και θεράπευε τα παρουσιαζόμενα παράπονα»⁵⁹.

Την αποφασιστικότητα και ευελιξία του Γραφείου Εποικισμού Σερρών στο κρίσιμο ζήτημα των διανομών επισημαίνουν και πηγές της ίδιας της Ε.Α.Π. Το Γραφείο έκανε τις διανομές διαιρώντας τις εκτάσεις σε 2½ τετραγωνικά στρέμματα ή σε τμήματα με ακανόνιστο σχήμα που προσέγγιζαν τα 2½ τετραγωνικά στρέμματα. Χρησιμοποίησε ένα γωνιόμετρο και έκανε την αλυσιδωτή σύνδεση των κλήρων με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια. Αλλά επειδή δεν είχε στη διάθεσή του τα ακριβή όργανα τα οποία χρησιμοποιούνταν σε παρόμοιες μετρήσεις ήταν αναπόφευκτο να παρεισφρήσουν λάθη. Αν και υπήρξαν σκέψεις για επανακαταμέτρηση και τυχόν επαναδιανομές, αυτές οι σκέψεις παραμερίστηκαν μπροστά στο μείζον ζήτημα, δηλαδή να ολοκληρωθεί το ταχύτερο δυνατόν το Κτηματολόγιο των διανομών ώστε να κατοχυρωθεί θεσμικά η αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων και να εξασφαλιστεί με αδιαιμιφισβήτητο τρόπο η κατοχή του κάθε πρόσφυγα στον κλήρο του⁶⁰. Το όλο εγχείρημα ήταν δύσκολο και οι γεωργοί ήταν μέσα στα χωράφια, ωστόσο ο Βακαλούδης, όπως αποδέχτηκε το Συμβούλιο της Ε.Α.Π., έκανε μια «ασφαλή και ολοφάνερα ακριβοδίκαιη διανομή - και πάνω απ' όλα μια διανομή που ήταν αποδεκτή από όλους». Είχε διεκπεραιωθεί μια δύσκολη και επίπονη εργασία με ελάχιστη βοήθεια.

Στην περιοχή υπήρχαν 104 συνολικά χωριά, 20 που κατοικούνταν από γηγενείς, 31 αμιγώς προσφυγικά χωριά και 53 μικτά με πρόσφυγες και γηγενείς. Στα 56 χωριά οι διανομές είχαν ολοκληρωθεί, και μόνο σε 12 ήταν εν εξελίξει. Οι «πρόσφυγες», έγραφε ο Campbell, «καθώς και οι γηγενείς εν γένει, φαίνεται ότι έχουν αποδεχτεί τη διανομή ως ουσιαστικά δίκαιη και λογική. Θα ήταν αδιανόητο να διαταραχθεί τώρα, λαμβανόμενου υπόψη αυτού του γεγονότος».

Υπήρχε, ωστόσο, ένα πρόβλημα. Ο Γενικός Διευθυντής Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης Α. Δομέστιχος υπέβαλε στην Ε.Α.Π. τους πίνακες που είχαν συνταχθεί βάσει των στοιχείων της Κτηματογραφικής

58. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 08.03.1929, σ. 1.

59. Εφημ. *Μακεδονία*, φ. 08.03.1929, σ. 1.

60. Ελ. Κοντογιώργη, ό.π., 2021, σσ. 266-280.

Υπηρεσίας και σημείωσε ότι οι εκτάσεις «εκ λόγων τεχνικών» διέφεραν στους πίνακες κατά τι από την πραγματική κατάσταση, γιατί η αρχική εκτίμηση των εκτάσεων γινόταν «προχειρώς και άνευ σχεδιαγράμματος» από τα συνεργεία, ενώ ο καταρτισμός των διαγραμμάτων και ο κτηματολογικός πίνακας με τις ακριβείς εκτάσεις συντάσσονταν κατόπιν κατά τη χειμερινή περίοδο στα γραφεία. Επίσης θεωρούσε ότι η συντόμευση των διανομών και η αποτύπωσή τους σε χάρτες, όπως είχε προτείνει η Επιτροπή, ήταν πολύ δύσκολο να επιτευχθεί στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου λόγω και της έλλειψης ευρυχωρίας γαιών υπήρχαν διαφορές σχετικά με τις ιδιοκτησίες αλλά και «μέγιστα ανωμαλία περί την κατοχήν των γαιών» που έπρεπε να διευθετηθούν για να διενεργηθεί μια όσο το δυνατόν πιο «ακριβοδίκαια διανομή»⁶¹. Ο Δομέστιχος, επισήμανε στα μέλη της Ε.Α.Π. ότι επειδή ο χάρτης των διανομών είχε σχεδιαστεί κατά προσέγγιση ήταν πολύ πιθανόν να υπάρξουν διαφορές στο μέλλον. Και πρόσθεσε ότι σε περίπτωση που οι αποκατασταθέντες αγρότες άρχιζαν να ερρίζουν, θα ήταν πολύ δύσκολο να σημειωθούν με ακριβεία τα πραγματικά όρια του κάθε κλήρου, θα παρέμενε σε εκκρεμότητα η σύνταξη του οριστικού κτηματολογίου και η κοινωνία θα ήταν πάλι σε αναστάτωση.

Για τον λόγο αυτό ο Campbell πρότεινε την εξής λύση. Για να παρακάμψουν αυτές τις δυσκολίες να γίνει επαλήθευση των ορίων των κλήρων από τα συνεργεία με έλεγχο σε πολλές περιπτώσεις και αν διαπιστωθεί ότι τα όρια είναι ακριβή να γίνουν αποδεκτοί ως οριστικοί οι υπάρχοντες χάρτες και να προετοιμαστούν τα τελικά μητρώα βάσει αυτών. Διαφορετικά, εάν η επαλήθευση δείξει ότι ο χάρτης δεν είναι ακριβής, τότε να γίνει εκ νέου καταμέτρηση των αγρών, λαμβάνοντας ως τελική την υπάρχουσα πραγματική κατανομή των κλήρων και να προετοιμαστούν οι τελικοί χάρτες, τα μητρώα και όλα τα σχετικά έγγραφα με βάση τον αναθεωρημένο χάρτη⁶². Με την ταχεία αυτή διαδικασία κάμφθηκαν οι αντιστάσεις που προέβαλαν ορισμένοι αγρότες, ολοκληρώθηκαν οι διανομές και καταρτίστηκε το κτηματολόγιο της περιοχής. Το πρακτικό πνεύμα και ο ορθολογισμός που επέδειξε η Ε.Α.Π. και τα στελέχη της συντέλεσαν στην ενσωμάτωση των προσφύγων και την διασφάλιση της δημόσιας τάξης σε έναν νομό όπου οι αντιδικίες και πολλές φορές και οι βίαιες συγκρούσεις μεταξύ γηγενών και προσφύ-

61. League of Nations Archives (LNA), C 125.3, Δ/σεις Κτηματογραφικής Υπηρεσίας, αρ. πρωτ. 93929/4274 και 95512/4406, 28 Σεπτεμβρίου 1929, ο Γενικός Δ/τής Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης Α. Δομέστιχος προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Τμήμα Αγροτικής Εγκαταστάσεως Μακεδονίας-Θράκης, Γραφείον Στατιστικής. Κοινοποίησης προς Σερ Τζών Κάμπελ.

62. League of Nations Archive, File C. 125.3, όπ. π.

γων ήταν συχνές. Βέβαια, η κύρωση των οριστικών διανομών του 1929 στην περιοχή των Σερρών και η έκδοση παραχωρητηρίων καθυστέρησε αρκετά χρόνια, γιατί εν τω μεταξύ προέκυψαν νέες γαίες λόγω των έργων διευθέτησης του Στρυμόνα (οι λεγόμενες αποξηρανθείσες), που διανεμήθηκαν επιπρόσθετα σε γηγενείς και πρόσφυγες απαλύνοντας κατά κάποιον τρόπο την ισχυρή ζήτηση (πρόκειται για αγροτεμάχια με τον χαρακτηρισμό Σ.Α.Α.Κ.). Οι οριστικοί τίτλοι παραχώρησης εκδόθηκαν τελικά το 1936.

Επανερχόμενοι στο γεωπόνο Χρ. Βακαλούδη, που μας αφορά εδώ, στην επιστολή του ο Sir John Campbell ανέφερε τα εξής: «Ο Βακαλούδης φαίνεται να είναι ένας εξαιρετικός άνθρωπος και στο εξής πρέπει να αντισταθούμε σε κάθε προσπάθεια να τον αντικαταστήσουν και να τον βγάλουν από την υπηρεσία. Το θέμα αυτό φαίνεται να έχει καταλαγιάσει προς το παρόν, αλλά αν επανεμφανισθεί εκ νέου, η Επιτροπή πρέπει να είναι αμετακίνητη και να τον υποστηρίξει»⁶³.

Τι είχε απειλήσει, όμως, την παραμονή του Βακαλούδη στην Υπηρεσία και προκαλέσει τη δυσμένεια ορισμένων που επιθυμούσαν την αντικατάστασή του; Σε μια μακροσκελή έκθεση που υπέβαλε ο ίδιος στη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού τον Ιούνιο του 1925 και σώζεται στο αρχείο της Κ.τ.Ε. υπάρχει η απάντησή⁶⁴.

Το θέμα στο οποίο αναφέρεται ο εκπρόσωπος της Ε.Α.Π. είχε σχέση με την εμπλοκή του Βακαλούδη σε ένα επεισόδιο που είχε δημιουργηθεί το πρώτο εξάμηνο του 1925 μεταξύ του επιστάτου Ροδολείβους Κακάλη, ενός ντόπιου ακτήμονα γεωργού και προσφύγων του μικτού συνοικισμού Προβίστας (σημερινή Παλαιοκώμη), όπου είχαν εγκατασταθεί Πόντιοι πρόσφυγες από το Ακ Δαγ Μαντέν και Μικρασιάτες από την Σπάρτη της Πισιδίας. Στην Προβίστα κατά την προσωρινή διανομή των γαιών του συνοικισμού από τον επιστάτη είχαν δημιουργηθεί επεισόδια μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων. Ο Βακαλούδης μετά τις επίμονες διαμαρτυρίες του Προσφυγικού Συλλόγου Παγγαίου που κατηγορούσαν τον Κάκαλη για παράνομες ενέργειες και μεροληψία υπέρ των ντόπιων, είχε αναγκασθεί να απομακρύνει τον Κακάλη, να τον μεταθέσει στον Νέο Σκοπό και να τοποθετήσει ως επιστάτη τον Κογκαλίδη. Σύντομα όμως, επειδή εκτιμούσε τον Κακάλη γιατί, όπως έγραψε, είχε διενεργήσει την καταμέτρηση των γαιών Ροδολείβους και παρουσιάσει πρότυπο τοπογραφικό σχεδιάγραμμα κατά τοποθεσίες που μπορούσε

63. League of Nations Archive, File C. 125.3, όπ. π.

64. League of Nations Archive, File C. 134 (Confidential cables and correspondence), Ο προϊστάμενος Εποικισμού Σερρών Χ. Βακαλούδης προς την Γενική Διεύθυνση Εποικισμού, Τμήμα Προσωπικών και Τμήμα Γεωργικών (Θεσσαλονίκη), αρ. Πρωτ. Εμπ. 28, Σέρρες 11 Ιουνίου 1925.

να διευκολύνει τον έλεγχο των ιδιοκτησιών και το έργο της διανομής, ακύρωσε την προγενέστερη διαταγή του και διέταξε να παραμείνει ο Κακάλης στην Προβίστα με σκοπό να απασχοληθεί αποκλειστικά με την καταγραφή και τη διανομή των γαιών, ενώ ο Κογκαλίδης θα ασχολούνταν με την «εσωτερικήν υπηρεσίαν της επιστασίας».

Η διένεξη δημιουργήθηκε γιατί τον Μάρτιο ο νέος επιστάτης Ροδολείβους Κογκαλίδης κατά την διανομή που διενήργησε στην τοποθεσία Νταλακλή, χορήγησε -μετά από εισήγηση του Κακάλη- τεμάχιο $\frac{3}{4}$ του στρέμματος στον ντόπιο ακτήμονα Μόσχο Βαγγή. Το τεμάχιο αυτό, στο οποίο ο Βαγγής είχε κάνει τον χειμώνα δύο αρόσεις, το διεκδικούσαν τέσσερεις πρόσφυγες που είχαν λάβει παρακείμενους κλήρους και το είχαν καλλιεργήσει γιατί θεωρούσαν ότι τους ανήκε δικαιωματικά. Με αφορμή αυτό το γεγονός, την πολιτική Ποντίου Πιλάτου που ακολούθησε ο Κογκαλίδης μεταθέτοντας την ευθύνη στον Βακαλούδη και τον Κακάλη, καθώς και τη διαρκή ανάμειξη του τελευταίου στην επίλυση κτηματικών διαφορών μεταξύ προσφύγων και ντόπιων, ενέργειες που οι πρόσφυγες θεώρησαν ότι τους αδικούσαν, δημιουργήθηκε κλίμα έντασης στην περιοχή που κατέληξε σε συμπλοκή και δαρμούς μεταξύ των προσφύγων και του Κακάλη.

Ο Βακαλούδης, αν και αναγνώρισε ότι στην περιοχή Προβίστης υπήρχε σοβαρό πρόβλημα εξασφάλισης επαρκούς κλήρου, εφόσον είχαν εγκατασταθεί εκεί 200 περίπου προσφυγικές οικογένειες για τις οποίες αναλογούσε, κατά την εκτίμησή του, κλήρος ενάμισυ μακεδονικού στρέμματος, κατάλληλου για καπνά και πρώιμα εαρινά προϊόντα, από τις εκτάσεις 300 βασιλικών στρεμμάτων του δημοσίου που υπήρχαν πέριξ του συνοικισμού, χαρακτήρισε την στάση των προσφύγων εντελώς αδικαιολόγητη. Θεώρησε δε υπαίτιους και υποκινητές των προσφύγων Προβίστης τους ιθύνοντες τον παμπροσφυγικό Σύλλογο του Παγγαίου, γνωστούς όπως έγραψε στην έκθεσή του για τις θέσεις τους κατά της υπηρεσίας του Εποικισμού. «Τα πάντα κατ' αυτούς δέον υπέρ αυτών να διαθέσωμεν ανεξαρτήτως ιδιοκτησιών και τα πάντα υπέρ αυτών να λάχωσι». Για τον Γενικό Γραμματέα του συλλόγου ανέφερε ότι ήταν «γεωργικώς εγκατεστημένος καπνεργάτης γνωστός διατας Κομμουνιστάς και αναρχικός του ιδέας». Σχολίασε δε καυστικά τη στάση των προσφύγων:

«οι πρόσφυγες δεικνύουσι πάντοτε τάσεις επιθετικής και αντενεργούσι εις τας ενεργείας της υπηρεσίας, επιδιώκοντες ν' ανατρέψωσι τα διευθετούμενα και διακανονιζόμενα δι' αυτής έχοντες ως συμβούλους τους ανωτέρω διαληφθέντας αρχηγούς των. Και βεβαίως δεν είναι δυνατόν να επιτύχωμεν μίαν ήρεμον κατάστασιν, εφ' όσον μετά λύπης βλέπομεν εν ριπή οφθαλμού και τη

εισηγήσει του μέν και του δε ανατρεπόμενα, τα όσα μετά πολλής σκέψεως και λογικής και συνάδοντα προς τα γενικά των προσφύγων και εγκατοίκων συμφέροντα επιδιώκομεν να εφαρμόσωμεν».

Στο τέλος της έκθεσής του ο Βακαλούδης, ανέφερε ότι παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε για να εκτονωθεί η ένταση δεν μπόρεσε να πείσει τους πρόσφυγες να μετεγκατασταθούν σε κλήρους έως δύο στρέμματα στην περιοχή της Βάλτας που τους είχε υποδείξει και ζήτησε να επιβληθούν οι αποφάσεις του εποικιστικού γραφείου με τη βοήθεια του στρατού. «Τοιαύτα γεγονότα δεν είναι δυνατόν να προλαμβάνονται παρά των εποικιστικών αρχών, όταν ... ευρισκόμεθα αντιμέτωποι προς εις τοιούτον βαθμόν φιλέριδας και ταραχοποιούς πρόσφυγας ... Προκειμένου περί τοιούτων ατιθάσων στοιχείων τον λόγον έχει το Κράτος εις τρόπον ώστε να δυνάμεθα να επιβαλλόμεθα δια στρατιωτικών δυνάμεων».

Δικαιολογώντας τη στάση του και μη μπορώντας να εκτονώσει τη γενική δυσαρέσκεια των προσφύγων που επέμεναν να διεκδικούν κλήρους που τους διεκδικούσαν και οι ντόπιοι -γιατί προφανώς ήταν πιο εύφοροι- ο Βακαλούδης, αναγνώρισε την αδυναμία του να υπερβεί το πρόβλημα της στενότητας της γης και να μεταπείσει τους πρόσφυγες να εγκατασταθούν σε άλλα μέρη που τους υπέδειξε, όπου η ελονοσία θέρριζε, και έγραψε στο τέλος της έκθεσής του τα εξής:

«Ημείς ετάχθημεν να εξυπηρετήσωμεν επί το προσφορώτερον τα συμφέροντα αυτών [των προσφύγων] γενικώτερον όμως αποβλέποντες και μεριμνώντας δια την κατά το δυνατόν ικανοποίησιν των, εφόσον αι συνθήκαι και αι περιστάσεις τούτο επιτρέπουσι και η λογική των πραγμάτων υπαγορεύει... Αν οι παροτρύνοντες και εξεγείροντες τους πρόσφυγας εις τοιαύτας εκνόμους και αθεμίτους πράξεις την γνώμην έχουσι και την αντίληψιν ότι κάλλιον ημών δύνανται τα συμφέροντα αυτών να εξυπηρετήσωσι, ας αναλάβωσι τα ηνία της εποικιστικής υπηρεσίας και διευθύνωσι τας τύχας των ... ίνα απέλθωμεν ημείς ενταύθεν εκχωρούντες την έδραν ημών και κατατιθέμενοι την ήναν ελάβομεν εντολήν παρά της Σεβαστής ημών Γενικής Διευθύνσεως».

Ο Βακαλούδης παρέμεινε, βέβαια, στην Υπηρεσία και ολοκλήρωσε, όπως είδαμε, τις διανομές. Το παραπάνω επεισόδιο είναι, ωστόσο, χαρακτηριστικό της κατάστασης που δημιουργήθηκε τα πρώτα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης σε πολλές περιοχές όπου η μεγάλη συγκέντρωση εποίκων και η έλλειψη επαρκών γαιών, προξένησαν τριβές και ακόμη και αιματηρά επεισόδια μεταξύ γηγενών και προσφύγων, που υποδαύλιζαν και οι λεγόμενοι προσφυγοπατέρες.

Η μετακίνηση του Βακαλούδη στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Σερρών (1931)

Το 1930 ενόψει της διάλυσης της Ε.Α.Π. και του αβέβαιου εργασιακού τους μέλλοντος οι εργαζόμενοι στα Εποικιστικά Γραφεία (ειδικότερα αυτοί που προσλήφθηκαν από την ίδια την Ε.Α.Π.) προχώρησαν σε κινήσεις συσπείρωσης και διεκδίκησης. Ένα ντοκουμέντο από τα Γ.Α.Κ.-Σερρών επιβεβαιώνει την αγωνία τους. Πρόκειται για ένα ψήφισμα της Συνέλευσης των Εποικιστικών Υπαλλήλων Σερρών-Σιδηροκάστρου-Δράμας και Χαλκιδικής, που πραγματοποιήθηκε στις Σέρρες στις 22 Ιουνίου του 1930. Στο ψήφισμα προτείνονται διάφοροι τρόποι, όπως να μετακινηθούν στην Αγροτική Τράπεζα, να τους χορηγηθεί αποζημίωση εφόσον απολυθούν, να συμπεριληφθούν στους διάφορους οικοδομικούς συνεταιρισμούς προς στέγαση κ.λπ.⁶⁵

Ο γεωπόνος Βακαλούδης επέλεξε να μετακινηθεί στο χώρο των Γεωργικών Συνεταιρισμών. Προσλήφθηκε ως επιμελητής βάμβακος σ' ένα δευτεροβάθμιο συνεταιριστικό οργανισμό, στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών (Ε.Γ.Σ.) Σερρών στις 30 Μαρτίου 1931. Στις 16 Αυγούστου 1931 ανέλαβε Διευθυντής. Μνεία για τη νέα του εργασιακή θέση βρίσκουμε και στην εφημ. *Μακεδονία* (φ. 27.11.1931, σ. 2), που αναφέρει ότι η ετήσια Γενική Συνέλευση των 147 Συνεταιρισμών-μελών της Ένωσης ενέκρινε (δια μεγίστης πλειοψηφίας) τον διορισμό του Βακαλούδη ως διευθυντή με την προσδοκία να επιβάλει νοικοκυροσύνη στα οικονομικά της.

Αν και η δεκαετής θητεία του στην Ε.Γ.Σ. Σερρών δεν εμπίπτει στους στόχους αυτού του άρθρου αναφέρουμε περιληπτικά ότι συμμετείχε στο Β' Βαμβακοπαραγωγικό Συνέδριο των Ενώσεων Συνεταιρισμών (17.04.1932). Επίσης, συμμετείχε ενεργά σε πολλές επιτροπές και γενικότερα ανέπτυξε πολλαπλή δράση στο πλαίσιο του συνεταιριστικού κινήματος στις Σέρρες. Δημοσίευσε δε και ένα ενδιαφέρον άρθρο με τον τίτλο «Η Συνεταιριστική Κίνησης εις τον Νομόν Σερρών» στο περιοδικό *Συνεταιριστής*⁶⁶.

Παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι τις 15.5.1941 οπότε μετακινήθηκε από τη βουλγαροκρατούμενη πόλη των Σερρών στη γερμανοκρατού-

65. Βλ. Αρχείο Συνδέσιμου Εποικιστικών Υπαλλήλων Μακεδονίας (ΓΑΚ-Σ, ΑΒΕ 181, ΑΕΕ: Συλλ. 23.1).

66. Χρ. Βακαλούδης, «Η Συνεταιριστική Κίνησης εις τον Νομόν Σερρών» στο περιοδικό *Συνεταιριστής*, πανηγυρικό τεύχος Ιανουάριος 1935, σσ. 117-118. Εκεί αναφέρει ότι από το 1923 μέχρι το 1930, εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο του νομού περί τις 18.000 γεωργικές προσφυγικές οικογένειες επί συνόλου 32.000 και ιδρύθηκαν 134 νέοι συνεταιρισμοί με 7.440 μέλη, 95 ήταν προσφυγικοί και 39 γηγενών. Στο τέλος του 1929 στο νομό υπήρχαν συνολικά 164 συνεταιρισμοί με αριθμό μελών 18.050 που αναλογούσε στο 60% του συνόλου των γεωργικών οικογενειών.

μενη Νιγρίτα ως Διευθυντής του Υποκαταστήματος της Ομοσπονδίας Συνεταιρισμών Θεσσαλονίκης. Επανήλθε ως Διευθυντής στην Ε.Γ.Σ. Σερρών στις 11.10.1945 και αποχώρησε στις 18.02.1948 λόγω διορισμού του ως επιθεωρητή στην ΚΥΔΕΠ Θεσσαλονίκης⁶⁷.

Για τον γεωπόνο Βακαλούδη θα λέγαμε συνοπτικά ότι βρέθηκε στην κατάλληλη θέση την κατάλληλη στιγμή. Εργάστηκε σκληρά ως στέλεχος της Γ.Δ.Ε.Μ. για την προώθηση της αγροτικής πολιτικής στην περιοχή των Σερρών. Διατύπωσε τις απόψεις του με παρηρησία στον τύπο της εποχής και εργάστηκε αποτελεσματικά για την οριστική διανομή των ανταλλαξιμών γαιών. Μετακινούμενος το 1931 στην Ε.Γ.Σ. Σερρών παρέμεινε στις επάλξεις προσφέροντας στον αγρότη των Σερρών τη συσσωρευμένη και πολύτιμη εμπειρία του.

Άλλοι γεωπόνοι της περιοχής Σερρών

Εκτός του Βακαλούδη γνωρίζουμε τα ονόματα και άλλων γεωπόνων στην περιοχή των Σερρών, όπως του Γεωργίου Βετούλη (Γραφείο Εποικισμού Σερρών) και του Σεραφείμ Παϊζάνου (προϊστάμενου του Γραφείου Εποικισμού Σιδηροκάστρου), ο ρόλος των οποίων ελπίζουμε να αποκαλυφθεί σε μελλοντικές έρευνες⁶⁸. Θα κάνουμε μια εξαίρεση παραθέτοντας λίγα στοιχεία για τον γεωπόνο Επαμεινώνδα Δ. Τικόπουλο, που διετέλεσε δήμαρχος Σερρών από το 1922 μέχρι το 1934. Η συγκυρία αυτή καταδεικνύει ακόμη περισσότερο τον πρωταγωνιστικό ρόλο αυτής της επαγγελματικής ομάδας κατά τη δεκαετία του '20. Ο Τικόπουλος σπούδασε στο Βέλγιο και ήταν ένας από τους τρεις γιους του Σερραίου μεγαλοκτηματία και καπνέμπορου Δημητρίου Τικόπουλου. Ήταν φιλελεύθερος, κοινωνός των ιδεών περί μιας δημοτικής αρχής εργαλείου παρέμβασης και ρύθμισης των κοινωνικών εντάσεων. Οι ιδέες του ήταν σε σύγκλιση με τα κοινωνικά κινήματα της εποχής του, οι δε αποφάσεις του συνέβαλλαν στον ουσιαστικό εκσυγχρονισμό της πόλης. Ήταν ο άνθρωπος πίσω από τις δημοτικές αποφάσεις που αφορούσαν την απαλλοτρίωση μεγάλης έκτασης 8 στρεμμάτων στο κέντρο της πόλης, τη ρυμοτόμηση και την πώλησή της σε γηγενείς και πρόσφυγες εξ

67. Πληροφορίες για τη δράση του Χρ. Βακαλούδη στην Ε.Γ.Σ.Ν.Σ. εντοπίστηκαν σποραδικά στο βιβλίο του Αντώνη Ανεσιάδη, *90 χρόνια Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Νομού Σερρών*, Σέρρες 2014. Πριν από τον Βακαλούδη διευθυντές διατέλεσαν ο Γεώργιος Χριστοδούλου και ο Αντώνης Κουκουράβας.

68. Για τον Γεώργιο Βετούλη γνωρίζουμε ότι ασχολήθηκε με πειραματικές καλλιέργειες, κυρίως βάμβακος, υπήρξε ενεργό μέλος της κοινωνίας των Σερρών και εκτός από υπάλληλος του Εποικισμού και φυτωριούχος ήταν και μέλος της φιλαρμονικής ορχήστρας του Ορφέα. Για τον Σεραφείμ Ν. Παϊζάνος εντοπίστηκε να υπογράφει δημοπρασία για το θερισμό, δεματοποίηση και συγκέντρωση χόρτων από τα λιβάδια Τούρκων ανταλλαξιμών της περιφέρειας του (εφημ. *Μακεδονία*, φ. 30.07.1927).

ημισείας (δημιουργία Νέας Αγοράς νότια της οδού Ερμού)⁶⁹, τη δενδροφύτευση του λόφου Κουλά (1929), την ανέγερση του Δημορχιακού μεγάρου (1929,1931), την προσπάθεια προσέλκυσης των μεγάλων καπνεμπορικών εταιρειών για να ανοικοδομήσουν εκ νέου καπναποθήκες στην πυρίκαυστο ζώνη. Ήταν παρών σε όλα τα μεγάλα γεγονότα της περιόδου. Υποδέχτηκε τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής και λέγεται ότι διέθεσε μεγάλο μέρος από το οικογενειακό του τσιφλίκι στην Πεπονιά ώστε να εγκατασταθούν. Υποδέχτηκε και παρέθεσε γεύμα προς τιμή του γνωστού Γάλλου συγγραφέα Jackes Ancel⁷⁰, που βρέθηκε στις Σέρρες στις 2 Οκτωβρίου 1927 για επίσκεψη στα σημαντικότερα ιδρύματα της πόλης και τους πέριξ των Σερρών προσφυγικούς συνοικισμούς. Ήταν παρών στη δοξολογία που τελέστηκε στο ναό Μεγάλων Ταξιαρχών για την εκκίνηση των μεγάλων έργων εξυγίανσης του Στρυμόνα. Σε δική του πρωτοβουλία οφειλόταν η προσπάθεια να αγοραστεί από το Δήμο Σερρών το ανταλλάξιμο ακίνητο Εσκή Τζαμί και να μετατραπεί σε θέατρο και Δημοτική Βιβλιοθήκη. Προσπάθεια που δεν τελεσφόρησε, αφού ως γνωστόν το Τζαμί πουλήθηκε το 1937 σε ιδιώτες και κατεδαφίστηκε. Με πρωτοβουλία του Τικόπουλου έγινε ο ηλεκτροφωτισμός και βασικά έργα ύδρευσης-αποχέτευσης, ενώ ονόματα προσφυγικών τοπωνυμίων δόθηκαν σε πολλούς δρόμους των προσφυγικών συνοικισμών. Ενδεικτικό της στάσης του απέναντι στους πρόσφυγες ήταν οι προσδοκίες που εξέφρασε για μια πλήρη αφομοίωση τους δηλώνοντας στην εφημ. *Μακεδονικά Νέα*, φ. 7.8.1926: «Η κατάσταση των προσφύγων είναι από πάσης απόψεως αρίστη, ουδεμία διάκρισις υπάρχει μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Υποθέτω ότι εντός ολιγίστου χρόνου η αφομοίωσις θα συντελεσθή πλήρως και δεν θα ακούγεται πλέον η λέξις πρόσφυξ». Ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος υπήρξε ο Τικόπουλος και για τα ζητήματα των πλημμυρών στον κάμπο, που κατέστρεφαν την σοδειά των ήδη χρεωμένων χωρικών. Όταν μάλιστα τα νερά έφτασαν να πλημμυρίζουν ακόμη και την πόλη των Σερρών κινητοποιήθηκε άμεσα ζητώντας επείγουσα πίστωση 200 χιλ. δρχ. από το κράτος για την επισκευή του προστατευτικού φράγματος του χείμαρρου των Αγίων Αναργύρων που είχε διαρραγεί (εφημ. *Μακεδονία*, φ. 9. 2. 1930, σ. 6). Ήταν ένας δήμαρχος που συνδύαζε όραμα, πρακτική αντίληψη και σεβασμό της μακραίωνης ιστορίας της πόλης που υπηρετούσε, ένας γεωπόνος που βρέθηκε στην κορυφαία θέση του πρώτου πολίτη

69. Λίλα Θεοδωρίδου, «Νέα Αγορά των Σερρών. Πολεοδομικοί και Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί κατά το Μεσοπόλεμο», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2 (2013) 123-154.

70. Συγγραφέας πολλών βιβλίων για τα Βαλκάνια. Μεταξύ αυτών εξέδωσε το 1926 το *Peuples et nations des Balkans*.

των Σερρών σ' όλη την περίοδο που μελετάμε.

Συνοψίζοντας τη δράση των γεωπόνων στην περιοχή των Σερρών κατά την επίμαχη περίοδο διαπιστώνουμε ότι το Εποικιστικό Γραφείο Σερρών μπήκε με ενθουσιασμό στον ωκεανό των ζητημάτων και κατέβαλε πολλές προσπάθειες για μια αρχική αναχαίτισή τους. Σε δύο περιπτώσεις τα προβλήματα υπερέβησαν τις δυνατότητές του: πρώτον στο ζήτημα των απαιτούμενων αντιπλημμυρικών έργων, που το ανέλαβε εν τέλει το Υπουργείο Συγκοινωνίας και το Γρ. Μ.Υ.Ε. και δεύτερον στην καταγραφή των γαιών, για την οποία ζητήθηκε η αρωγή της Τ.Υ.Υ.Γ. Με άλλα λόγια η ανάδυση ζητημάτων καθαρά τεχνικής φύσεως (καταμετρήσεις, κτηματογραφήσεις, αντιπλημμυρικά, αποξηραντικά-εξυγιαντικά έργα) σηματοδότησε το πέραςμα σε μια νέα περίοδο, με έμφαση στην εκτέλεση των λεγομένων μεγάλων «παραγωγικών έργων». Μια άλλη επαγγελματική ομάδα, οι μηχανικοί, ήλθαν εμφατικά στο προσκήνιο.

Τον σημαντικό ρόλο των γεωπόνων της Μακεδονίας δεν παρέλειψε να επαινέσει και ένας σύγχρονός τους επιστήμονας που εργάστηκε και αυτός στην Ε.Α.Π., ο υδρογεωλόγος Μάξιμος Ιωσήφ Μαραβελάκης (1889-1961) μετέπειτα καθηγητής στο Α.Π.Θ. Στην από την Ε.Α.Π. εκδοθείσα τον Μάιο του 1926 μελέτη του για τη «Γεωμορφολογία-Κλιματολογία και Υδρογεωλογία της Μακεδονίας», ο Μαραβελάκης διευκρίνισε ότι κλήθηκε από την Επιτροπή στον μέσον του 1924 ως ειδικός (προερχόμενος από το Υπουργείο Συγκοινωνίας) και περιόδευσε επί 20 μήνες όλη τη Μακεδονία, προς αναζήτηση ύδατος για την ύδρευση των προσφυγικών συνοικισμών. Υλοποίησε δε 154 γεωτρήσεις (εκ των οποίων 22 στο νομό Σερρών). Ο Μαραβελάκης αφιέρωσε το δημοσίευσμά του στην Κοινωνία των Εθνών και τα μέλη της Ε.Α.Π. και ταυτόχρονα εξέφρασε τις θερμές ευχαριστίες του στο «ευγενές Σώμα των Ελλήνων Γεωπόνων της Μακεδονίας δια την πρόθυμον συνεργασίαν την οποίαν έσχον πάντοτε μετά των διαφόρων αυτού μελών κατά την εις το ύπαιθρον περιοδείαν μου»⁷¹.

Οι μηχανικοί στο προσκήνιο. Η απαρχή μίας νέας εποχής.

Η εξιστόρηση της περιόδου μετά την αποχώρηση της Ε.Α.Π. έχει και αυτή εξαιρετικό ενδιαφέρον. Σφραγίζεται από την έναρξη εκτέλεσης των

71. Μάξιμος Ιωσήφ Μαραβελάκης, *Γεωφυσικαί έρευναι εν Μακεδονία*, Τόμος Α', *Γεωμορφολογία-Κλιματολογία-Υδρογεωλογία*, Έκδοση Ε.Α.Π., Θεσσαλονίκη Μάιος 1926. Οι 22 γεωτρήσεις στο βαθύπεδο Σερρών-Σιδηροκάστρου-Νιγρίτας έγιναν στο Χομόνδος, Δοξόμπος, Βερνάρ, Κισκπεπή (2), Τζαμή Μαχαλά, Κακαράσκα, Άνω Καμήλα, Σάλ Μαχαλά, Γενήκιοι, Άγκο Μαχαλά, Κουμάριανη, Κάτω Καμήλα, Καρατζάκιοι, Βέρτζιανη, Νεοχώριον, Τζαβράο Μαχαλά, Νέα Τζουμαγιά (2), Έλσιαν, Καλένδρα, Τοπόλοβο. Οι καλύτερες αποδόσεις απέδιδαν το 24ωρο περί τους 350 τόννους νερό.

μεγάλων εγγειοβελτιωτικών έργων Σερρών-Δράμας, που συμπαρέσυρε ένα μεγάλο «κύμα» μηχανικών και τεχνικών που έφτασαν στην πόλη. Τα φώτα της δημοσιότητας μετατοπίστηκαν από τους Γεωπόνους στους Μηχανικούς. Η ίδια η ανάδοχος εταιρεία, η Monks & Ulen, έκανε αισθητή την παρουσία της ανεγείροντας μέσα σ' ένα μόλις χρόνο (1930-1931) ιδιόκτητο πολυτελές κτίριο γραφείων στο οποίο εγκαταστάθηκε το επιτελείο της (μετέπειτα κρατικό νοσοκομείο Σερρών). Νεαροί Έλληνες, Αμερικανοί και Ελληνο-αμερικανοί (όπως ο Γεώργιος Γιαβρούμης) και Αμερικανο-σπουδαγμένοι (όπως ο Νέστωρ Νεστορίδης) εγκαταστάθηκαν στην πόλη με τις οικογένειές τους μεταφέροντας μια νότα αισιοδοξίας, αυτοπεποίθησης και ελπίδας. Ταυτόχρονα άρχισε να λειτουργεί και το κρατικό «Γραφείο επίβλεψης Υδραυλικών Έργων Σερρών-Δράμας» υπό τη διεύθυνση του Πέτρου Λοπρέστη, πολύπειρου μηχανικού της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Ο Θεολόγος Γενήδουνας της Monks & Ulen και ο Roy Gausmann της Ulen διέτρεχαν επανειλημμένα όλο το νομό, προβάλλοντας την πρόοδο των έργων τόσο στα ελληνικά κέντρα λήψης των αποφάσεων, όσο και στο εξωτερικό. Στην Δ.Ε.Θ. Θεσσαλονίκης (1932) η εταιρεία Monks & Ulen εξέθετε τη μακέτα των έργων, καθώς και πειραματικές καλλιέργειες στις αποκαλυφθείσες γαίες. Έγιναν προσπάθειες αντιμετώπισης της ελονοσίας μέσω χορήγησης κινίνης και υγειονομική περιθάλψη των εργατών.

Επιπλέον κίνητρο για την προσέλευση και εγκατάσταση αξιόλογων μηχανικών στις Σέρρες υπήρξε η σχεδόν ταυτόχρονη ανέγερση συνοικισμών της Πρόνοιας στο νότο και πολυάριθμων μεσοαστικών κατοικιών στην πυρίκαυστο στα βορεινά. Ο πολιτικός μηχανικός Αλέξανδρος Καλκάνης (μέτοχος της εταιρείας η «Τεχνική») είχε αναλάβει εργολαβικά τους προσφυγικούς συνοικισμούς Νέας Ιωνίας και Νίκαιας Σερρών. Πολλές οικοδομικές εργασίες στην περιοχή της πυρίκαυστου ανέλαβε και ο πολιτικός μηχανικός Περικλής Στ. Σταυρίδης (καταγόμενος από την Νίγη), ο αρχιτέκτονας Κ. Κωνσταντινίδης, ο Αθηναίος πολιτικός μηχανικός Μάριος Καρδαμίτσης⁷², αλλά και οι Θεσσαλονικείς Αιμίλιος Αυδής και Αθανάσιος Ταχταντζής. Η «Τέκτων» του Αλέξανδρου Ζαχαρίου, η εταιρεία «Γενικών Επιχειρήσεων» του Δάνου και Αριστείδη Πόλατ και η εταιρεία «Γεωργικών και Τεχνικών Επιχειρήσεων και Εγκαταστάσεων» του Γεώρ. Δ. Κιουτσούκη και Σία άνοιξαν παραρτήματα στην πόλη των Σερρών και η ανοικοδόμηση δημιουργήσε συνθήκες ευημερίας, κυρίως όμως κλίμα αισιοδοξίας.

---

72. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ο Μάριος Καρδαμίτσης στις Σέρρες», στα πρακτικά του Γ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. 100 χρόνια από την απελευθέρωση (1913-2013)*, Σέρρες 2016, σσ. 593-611.

LILA THEODORIDOU - ELSA KONTOGIORGI

ASPECTS OF THE RURAL RESETTLEMENT OF
ASIA MINOR REFUGEES IN SERRES REGION.
THE LOCAL COLONISATION OFFICE AND
THE AGRONOMISTS IN THE PERIOD 1924-1930

Abstract

The aim of this article is to outline the contribution of agronomists to the implementation of the rural resettlement of Asia Minor refugees in Macedonia and particularly in the Serres region. The agronomists staffed the Colonisation Departments of the Refugee Settlement Commission (RSC) and carried out with rationality and speed the extremely urgent and complex project of the agrarian reform and the rural settlement of the refugees. We discuss, in particular, some initiatives of the highly motivated and well known Director General of the Colonisation of Macedonia, Ioannis Karamanos, in line with the work of less known Christos Vakaloudis, head of the Serres local Colonisation Office. In the context of a major agrarian reform, consolidation and modernization of the area, the devastating floods of the Struma River as well as the land registration and land distribution to refugees and natives peasants alike were main issues of concern. In sum, during 1924-1930 the Greek agronomists came to the fore and acquired a leading role during the ongoing social change and landscape transformation in the Macedonian countryside. The dissolution of the RSC in conjunction with the great irrigation and rehabilitation works of the Struma Plain marked the beginning of a new phase for the district of Serres. Since 1930 a lot of engineers, alongside with agronomists, took over in key roles and positions to complete the great reform project in the area.

ΙΩΑΝΝΗΣ Θ. ΜΠΑΚΑΣ

ΑΠΟΝΕΡΑ ΤΟΥ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ.
Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΕΡΡΩΝ ΛΟΥΚΑΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ
ΚΑΙ Η «ΠΑΥΣΗ» ΤΟΥ (1888). ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ
ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

Η αυξανόμενη δύναμη των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως αποτέλεσμα των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που προέκυψαν μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, προκαλούσε αναπόφευκτα φόβους για αποσχιστικές διαθέσεις, βέβαιη απειλή για την ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας και έπρεπε να περιοριστεί. Με το πρόσχημα του εκσυγχρονισμού του κράτους η οθωμανική εξουσία επιχείρησε να θέσει κάτω από τον έλεγχό της αρκετά από τα προνόμια και τις αρμοδιότητες των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων και ειδικά της ορθόδοξης, γεγονός που προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Το γενικό πλαίσιο αντιπαράθεσης των δύο πλευρών αφορούσε την αξίωση της οθωμανικής κυβέρνησης να παρεμβαίνει σε ζητήματα εκδίκασης υποθέσεων που έως τότε βρισκόνταν στην αρμοδιότητα των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, όπως υποθέσεις του κλήρου και του οικογενειακού δικαίου (διαζύγια, διαθήκες), αλλά και υποθέσεις που αφορούσαν τη διοίκηση και την εποπτεία των σχολείων της ορθόδοξης κοινότητας. Η οθωμανική εξουσία εκμεταλλευόμενη το γεγονός ότι τα ζητήματα αυτά δεν είχαν ρυθμιστεί με σαφήνεια στους Εθνικούς Κανονισμούς, προσπάθησε να αναδείξει την κοσμική τους διάσταση και να τα θέσει υπό τον έλεγχό της με την αιτιολόγηση της εναρμόνισης των διατάξεων των προνομίων με την εκκοσμιευμένη, μετά τις μεταρρυθμίσεις, κρατική νομοθεσία¹.

Οι παραπάνω αξιώσεις της οθωμανικής κυβέρνησης έθιγαν, σε μεγάλο βαθμό, τις αρχαίες παραχωρήσεις προς το Πατριαρχείο, οι οποίες αφενός είχαν δοθεί από τον Μεχμέτ Β΄ τον Πορθητή και επικυρωνόντουσαν, κατά τακτά χρονικά διαστήματα, με την έκδοση των πα-

---

1. Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. 3, Αθήνα 2014, σσ. 48-53.

τριαρχικών διοριστηρίων, αφετέρου, είχαν πλέον θεσμοθετηθεί με τις διατάξεις των Εθνικών Κανονισμών, οι οποίοι είχαν νομοθετική ισχύ. Αυτό βέβαια το οποίο αμφισβητούνταν ήταν η θέση του Πατριαρχείου εντός της οθωμανικής εξουσίας. Η αντίδραση του Πατριαρχείου ήταν αναμενόμενη καθώς μια ενδεχόμενη μεταβολή των προνομίων του πέρα από τις άμεσες συνέπειες για την ορθόδοξη κοινότητα, θα προκαλούσε επιπλέον μείωση του κύρους του, το οποίο ήδη είχε πληγεί με την αναγνώριση της βουλγαρικής Εξαρχίας, από την Υψηλή Πύλη, το 1870. Χωρίς το απαραίτητο κύρος το Πατριαρχείο δεν θα μπορούσε να επιτελέσει τον ρόλο του ως το εθναρχικό κέντρο των ορθόδοξων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας².

Η αμφισβήτηση του προνομιακού καθεστώτος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έλαβε χώρα σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η Α΄ φάση του προνομιακού ζητήματος (1883-1884) και η Β΄ φάση (1890-1891) έληξαν με την επικύρωση του προνομιακού καθεστώτος για το Οικουμενικό Πατριαρχείο³. Ιδιαίτερα, η θητεία του πατριάρχη Διονυσίου Ε΄ (1887-1891) είναι στενά συνδεδεμένη με το λεγόμενο ως «προνομιακό ζήτημα», δηλαδή την αμφισβήτηση των προνομίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και με την ιδιαίτερος αποφασιστική στάση που κράτησε σε αυτό. Η αμφισβήτηση των προνομίων είχε, σε πρώτη φάση, λάβει χώρα κατά την πρώτη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ΄ (1878-1884). Μετά την παραίτησή του, το 1884, η Σύνοδος δεν θα εξέλεγε νέο Πατριάρχη, αν δεν υποχωρούσε η Πύλη. Η Πύλη αποδέχτηκε την απαίτηση αυτή και δεν ανακίνησε το «προνομιακό ζήτημα» κατά τη διάρκεια της θητείας του επόμενου πατριάρχη, Ιωακείμ Δ΄ (1884-1887)⁴.

Ωστόσο, επί πατριαρχίας Διονυσίου Ε΄ (1887-1891) παρατηρήθηκε εκ νέου προσπάθεια παραβίασης των εκκλησιαστικών προνομίων. Ανάμεσα στα άλλα, η Πύλη έπαυσε το 1888 τους μητροπολίτες Σερρών και Καστοριάς χωρίς να το γνωρίζει ο Πατριάρχης, εξέδωσε διοριστήρια βεράτια για Βούλγαρους επισκόπους στην Αχρίδα και τα Σκόπια (1890) και απαίτησε τα εκκλησιαστικά δικαστήρια να πάψουν να εκδικάζουν υποθέσεις διαθηκών και κληρονομιών⁵. Ύστερα από έκτακτη σύσκεψη των δύο εκκλησιαστικών σωμάτων, της Συνόδου και του Μεικτού Συμ-

2. Χ. Εξερτζόγλου, «Το προνομιακό ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 9 (1992) 77.

3. Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι 1990, σσ. 693-694.

4. Βλ. σχετικά στο: *Τα κατά το ζήτημα των εκκλησιαστικών προνομίων Από της 19 Φεβρουαρίου 1883 μέχρι της επιβραβεύσεως του αρχαίου καθεστώτος*. Εν Κωνσταντινουπόλει (τύποις Σ. Ι. Βουτυρά), 1884.

5. Για τη 2^η φάση του προνομιακού ζητήματος βλ. στο: Αν. Παναγιωτοπούλου, *Η Β΄ φάση του Προνομιακού Ζητήματος (1890-1891) και η αποτύπωσή του στον τύπο της Θεσσαλονίκης, μεταπτυχιακή εργασία στο Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2019*.

βουλίου, αποφασίστηκε να παραιτηθεί ο Πατριάρχης και παράλληλα να κλείσουν οι ναοί, τόσο της Κωνσταντινούπολης όσο και των επαρχιών, και να μη τελείται κανένα από τα εκκλησιαστικά μυστήρια, παρά μόνο αν υπήρχε έκτακτη ανάγκη και μόνο τη νύχτα⁶. Ο Διονύσιος Ε΄ υπέβαλε την παραίτησή του στις 23 Ιουλίου 1890⁷ -η οποία ωστόσο δεν έγινε αποδεκτή- και για δεύτερη φορά στις 2 Αυγούστου 1890. Αυτή τη φορά, τα δύο εκκλησιαστικά σώματα άσκησαν πίεση στην Πύλη ώστε να γίνει δεκτή η παραίτηση του Πατριάρχη. Η Πύλη αντιπρότεινε τη συμμετοχή συνοδικών στην επιτροπή που είχε συστήσει για την επίλυση των εκκλησιαστικών ζητημάτων. Ο Διονύσιος Ε΄ όμως αρνήθηκε. Η Εκκλησία κηρύχθηκε σε διωγμό, στις 4 Οκτωβρίου 1890, οι ναοί που ανήκαν σε ολόκληρη τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, έκλεισαν και οποιαδήποτε ιεροπραξία σταμάτησε, από τις 3 Οκτωβρίου έως τις 24 Δεκεμβρίου 1890⁸. Η παραπάνω εξέλιξη προκάλεσε όξυνση στις σχέσεις του Πατριαρχείου με την Πύλη και δημιούργησε ένα ακόμα σημαντικό πρόβλημα για την οθωμανική κυβέρνηση. Τελικά, και μετά την παρέμβαση της Ρωσίας -η οποία απείλησε με πόλεμο σε περίπτωση που διατηρούνταν τα πατριαρχικά προνόμια- η Πύλη υποχώρησε, εξαγγέλλοντας επισήμως, στις 24 Δεκεμβρίου 1890, ότι τα προνόμια της Εκκλησίας θα παρέμεναν σεβαστά⁹. Το ενδιαφέρον στην εξέλιξη αυτή είναι ότι, ο Διονύσιος Ε΄ θα πρέπει να ήταν ενημερωμένος για τη ρωσική παρέμβαση, γι' αυτό και συνέχισε να έχει αδιάλλακτη στάση. Ο Μαυρόπουλος υποστηρίζει ότι ο Πατριάρχης είχε ενημερωθεί από τον Μαυρογένη Πασά, που είχε αποσταλεί από τον Σουλτάνο προκειμένου να μεταπείσει τον πατριάρχη Διονύσιο¹⁰.

Μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης φάσης του προνομακού ζητήματος προέκυπταν συνεχώς διάφορα ζητήματα στις σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Οθωμανική διοίκηση ως προάγγελος της δεύτερης φάσης του ζητήματος. Σε ένα από αυτά, με πρωταγωνιστές τους μητροπολίτες Καστορίας Κύριλλο και Σερρών Λουκά, αναμείχθηκε και η κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη.

Ο μητροπολίτης Λουκάς Πετρίδης ή Τρικώλης γεννήθηκε στη Μάδυτο της Ανατολικής Θράκης το 1850. Μοναχός εκάρη στις Καρυές του

6. Α. Διομήδης Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία από της ιδρύσεως της Εκκλησίας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, Αθήνα 1898, σσ. 26-27.

7. Β. Στανουρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860 - σήμερα*, τ. 1 (Ιστορία), Θεσσαλονίκη 1977, σ. 322.

8. Α. Διομήδης Κυριακός, σ. 27.

9. Γριτσόπουλος, Τ., «Διονύσιος Ε΄», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 5 (Αθήνα 1965) 26.

10. Δ. Μαυρόπουλος, *Πατριαρχικά Σελίδες, Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον από 1878-1949*, Αθήνα 1960, σσ. 15-19.

Αγίου Όρους. Το 1878 αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Αρχικά υπηρέτησε ως διάκονος της μητροπολις Θεσσαλονίκης στα χρόνια του μητροπολίτη Ιωακείμ (1874-1878), του μετέπειτα Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', γεγονός που τον εντάσσει ως κληρικό στην ομάδα των ιωακειμικών. Με την άνοδο του Ιωακείμ στον Οικουμενικό Θρόνο ο διάκονος τότε Λουκάς Πετριδής μετέβη και αυτός στην Κωνσταντινούπολη, όπου διορίστηκε ως γραμματέας του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου και της Μεγάλης Πρωτοσυγκελίας. Μάλιστα, για ένα μικρό διάστημα, από τον Ιανουάριο μέχρι τον Φεβρουάριο του 1885, διετέλεσε τοποτηρητής της Μεγάλης Πρωτοσυγκελίας,

Ο Μητροπολίτης Σερρών
Λουκάς Πετριδής.

ενώ τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου διορίστηκε Μέγας Αρχιδιάκονος των Πατριαρχείων. Στις 27 Ιανουαρίου 1886 εξελέγη μητροπολίτης Σερρών διαδεχόμενος τον μητροπολίτη Ναθαναήλ Παπανίκα (1879-1886)¹¹. Ως μητροπολίτης Σερρών παρέμεινε μόνο δύο χρόνια, καθώς στις 15 Οκτωβρίου 1888 μετατέθηκε στη μητρόπολη Αίνου. Ο μητροπολίτης Λουκάς διαποίμανε στη συνέχεια αρκετές μητροπόλεις καθώς στις 22 Μαΐου 1899 εξελέγη ως μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως· στις 27 Αυγούστου 1909 μητροπολίτης Βεροίας και στις 23 Ιουνίου 1911 μητροπολίτης Φιλαδελφείας. Απεβίωσε στις 19 Δεκεμβρίου του 1912¹².

Ο διορισμός του μητροπολίτη Λουκά στις Σέρρες έδωσε αρχικά ελπίδα στους χριστιανούς της περιοχής. Ωστόσο, η καθυστέρηση της άφιξης του νέου μητροπολίτη στην έδρα του, τις Σέρρες, προκάλεσε ανησυχία για το μεγάλο διάστημα έλλειψης ποιμενάρχη: *Οί πάντες ἐν Σέρραις μετὰ πολλῆς ἀνυπομονησίας ἀνέμενον καὶ ἀναμένουσι τὸν νεωστὶ ἐκλεγέντα μητροπολίτην Σερρῶν. Δυστυχῶς ὅμως οὐδεμία εἶδησις μέχρι σήμερον περὶ τούτου ὑπάρχει, καίτοι ζητήματα κοινοτικά ὑψίστης σπουδαιότητος καὶ σημασίας ἐπειγόντως ἀπήτουν ἤδη τὴν διαμονὴν τῆς Α.Σ. ἐν τῇ ἔδρᾳ αὐτῆς*¹³. Την ίδια διαπίστωση συναντούμε σε δημοσίευμα λί-

11. *Νεολόγος* 5017 (Τρίτη, 4.2.1886) 2.

12. Η φωτογραφία του μητροπολίτη Λουκά είναι του 1905 http://users.sch.gr/markmarkou/1901_1930/1912/koim/lukas_petrides.htm.

13. «Ἐκ του νομοῦ Θεσσαλονίκης τη 9η Απριλίου», *Νεολόγος* 5059 (Τετάρτη, 16.4.1886) 2.

γων ημερών μετά, με νύξεις μάλιστα για την υποχώρηση του θρησκευτικού αισθήματος των κατοίκων: *Τῇ μεγάλῃ Παρασκευῇ ὁ τῶν ἱερῶν καθηγητῆς κ. Κ. Μικρούλης¹⁴, ὃς καθ' ὄλην τὴν τεσσαρακοστὴν ἐκήρυττε τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς διαφόροις τῶν Σερρῶν ἐκκλησίαις, λαμπρὸν καὶ μεστὸν ὑψηλῶν καὶ ὠραίων εἰκόνων ὑπήγγειλεν λόγον, ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ, δυστυχῶς ὅμως ἀνάλογον ἐκκλησίασμα δὲν ὑπῆρχεν, τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ὁσημέραι ἐκλίποντος πρὸς ὄλεθρον πάντως τιμαλφεστάτων ἡμῶν πραγμάτων ἀρρήκτως πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένων. Ἐν τῇ Ἱερᾷ Μητροπόλει ὁ Παν. Ἀρχιμανδρίτης κ. Ἀθανάσιος προσηκόντως ἀντιπροσωπεύων τὸν μητροπολίτην Σερρῶν, δυστυχῶς μακρὰ εἰσέτι τοῦ ποιμινίου του εὐρισκόμενον, ἐδέξατο τὰς ἐπὶ τὸ Πάσχα ἐπισκέψεις τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν, διαφόρων ὑπαλλήλων τε καὶ μὴ ὀθωμανῶν, Ἰουδαίων τινῶν καὶ τῶν προκρίτων τῆς ἡμετέρας κοινοτήτος¹⁵.*

Ὡστόσο, τα προβλήματα με την οθωμανική διοίκηση είχαν αρχίσει πριν ακόμη από την εκλογή του Λουκά Πετροΐδη στη μητρόπολη Σερρών. Στις αρχές του 1886, διαταγὴν τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν ἐν ἧ λέγεται, ὅτι ἡ Υ. Πύλη διέταξεν νὰ συνταχθῇ κατάλογος ἐκ μέρους τῶν πνευματικῶν ἀρχηγῶν τῶν χριστιανῶν, δηλῶν τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν σχολείων καὶ νοσοκομείων, περὶ τῆς ἰδρύσεως τῶν ὁποίων δὲν ἔχει δοθεῖ ἡ ἀπαιτούμενη ἄδεια τοῦ τόπου ὧν εὐρίσκονται καὶ τὴν χρονολογίαν ἐνδὸς ἐκάστου...¹⁶.

Ο μητροπολίτης Λουκάς φθάνει τελικά στην ἔδρα του, τον Μάιο του 1886. Η περιγραφή της ἀφιξῆς και ενθουσιώδους υποδοχῆς του νέου μητροπολίτη στις Σέρρες, φανερῶνει τον ενθουσιασμό ἀλλὰ και τὴν προσδοκία των κατοίκων για μια επιτυχή ἀρχιερατεία που θα συνέχιζε τὸ ἔργο των προκατόχων του, ἀλλὰ και θα ἀντιμετώπιζε τα προβλήματα που ἀρχίζε να παρουσιάζει ἡ διαχείριση των κοινοτικῶν πραγμάτων

14. Ο Κωνσταντῖνος Μικρούλης γεννήθηκε τὸ 1857 στον Τσαμαντὰ Θεσπρωτίας. Αποφοίτησε ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης τὸ 1885. Υπήρξε πνευματικὸ ἀνάστημα τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριάρχου Ανθίμου τοῦ Ζ'. Υπηρέτησε ὡς καθηγητῆς στις Σέρρες, τὴν Προύσα, τὴ Θεσσαλονίκη (1887-1888) καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (1888-1890). Διετέλεσε Δευτερεύων των Πατριαρχικῶν Διακόνων καὶ στη συνέχεια (Ἰούλιος 1894-1896) Μέγας Αρχιδιάκονος τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐνῶ στις 13 Φεβρουαρίου 1896 ἐξελέγη μητροπολίτης Παραμυθίας. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1897 ἐξελέγη μητροπολίτης Γάνου καὶ Χώρας καὶ στις 23 Μαΐου 1900 ἐξελέγη μητροπολίτης Σωζοαγαθουπόλεως ἀπ' ὅπου, στις 29 Ἰανουαρίου 1904, παραιτήθηκε για λόγους υγείας. Πέθανε στὴν Κέρκυρα στις ἀρχές Ἰουνίου τοῦ 1939 (http://users.sch.gr/markmarkou/1931_1959/1939/koim/konstantinos_mikroulis.htm).

15. «Ἐκ τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης τῆς 16/28 Ἀπριλίου», *Νεολόγος* 5064 (Τρίτη, 22.4.1886) 3.

16. «Ἐκ τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης ὑπὸ ἡμερομηνίαν 22 ἰανουαρίου», *Νεολόγος* 5017 (Τρίτη, 4.2.1886) 2, 3.

της πόλης και φυσικά η απουσία του αρχιερέα τα ενίσχυε: *Καθ' ὄλον τὸ μῆκος τῆς ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῆς πόλεως μέχρι τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ μακρᾶς ὁδοῦ μέγα πλῆθος συνωθοῦντο, τὰ παράθυρα καὶ οἱ ἐξῶσται ἔβριθον κόσμου, οἱ δὲ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἤχουντες τὸ ἐπίσημον καὶ χαρμόσυνον τῆς ἡμέρας ἤγγελλον. Οὕτως ἡ συνοδεία ἦν ἀληθῶς μεγαλοπρεπῆς καὶ ἐπιβάλλουσα. Ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ ἦσαν παρατεταγμένοι οἱ τοῦ γυμνασίου καὶ οἱ τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς 1^{ης} δημοτικῆς σχολῆς μαθηταί, οἵτινες τερπνὸν ἔψαλον ᾄσμα. Ἡ Α.Σ. στάσα ἀπέτεινε πρὸς αὐτοὺς λέξεις τινάς, μεθ' ὃ εἰσηλθεν εἰς τὸν ναόν, ὃς καίπερ εὐρὺς ἦν ἀδύνατον νὰ περιλάβῃ ἅπαν τὸ μετὰ πολλῆς σπουδῆς συρρέυσαν πλῆθος. Μετὰ τὴν συνήθη δοξολογίαν καὶ τὸν πολυχρονισμόν ὁ μὲν ἀρχιδιάκονος τῆς μητροπόλεως κ. Εὐσέβιος ἀνέγνω ἀπὸ ἄμβωνος τὴν συνοδικὴν πράξιν τὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς Α.Σ. ἀφορῶσαν ὃ δὲ Σέβ. Μητροπολίτης ἀπήγγειλε λογύδιον σύντομον μὲν ἀλλὰ πολλὰ καλὰ περιέχον, δι' οὗ τὸ μὲν ἐξέφραξε τὴν χαρὰν αὐτοῦ ἅτε ἀξιωθεῖς ν' ἀναλάβῃ τὴν διακονίαν τοιούτου λογικοῦ ποιμνίου καὶ νὰ παρίσταται ἐν μέσῳ αὐτοῦ, τὸ δὲ νὰ συστήσῃ εἰρήνην, ἀγάπην καὶ κοινὴν σύμπνοιαν καὶ συνεργασίαν ἄνευ τινὸς ἰδιοτελείας πρὸς εὐδόωσιν καὶ προκοπὴν τῶν κοινοτικῶν τῆς ἐπαρχίας πραγμάτων ἐπευξαμένη ἅμα ὑπὲρ τῆς ἐριτίμου υἰείας τοῦ ἄνακτος ἡμῶν καὶ τῶν λειτουργῶν αὐτοῦ ὡς καὶ ὑπὲρ τῆς τοῦ πρωθιεράρχου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας...¹⁷.*

Ενδιαφέρον έχει, ὅτι ὁ ανταποκριτὴς τοῦ «Νεολόγου» στις Σέρρες, δὲν ἔχασε τὴν ευκαιρία νὰ τονίσει τὴν ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση ποὺ ἀφησε ὁ προηγούμενος μητροπολίτης Ναθαναήλ ὁ ὁποῖος δραστηριοποιήθηκε ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς ἀνάπτυξης τῆς παιδείας: *Ὅμολογουμένως ἐν Σέρραις, μία τῶν σπουδαιοτάτων τῆς Μακεδονίας ἐπαρχιῶν κατὰ τὸ ἐν αὐτῇ ἑπταετὲς διάστημα τῆς λίαν εὐδοκίμου ἀρχιερατείας τοῦ νῦν μητροπολίτου Προύσης κ. Ναθαναήλ, καταλιπόντος αὐτῇ ἐν ἀρίστη καταστάσει σχετικῶς πρὸς πάσαν ἄλλην ἐπαρχίαν τῆς Μακεδονίας, πολλὰ καὶ σπουδαία ἐτελέσθησαν, ἵνα δ' ἐν τῇ ἐκπαιδευτικῇ κινήσει μόνον περιορισθῶμεν, λέγομεν ὅτι ὤθησις σημαντικὴ πρὸς τὰ πρόσω ἐγένετο, σχολεῖα νέα ἰδρύθησαν τὰ ὑπάρχοντα κατὰ τὸ δυνατὸν διωργανώθησαν καὶ βελτιώθησαν καὶ ἐξέλεγξις τῆς γινομένης ἐργασίας ὅσαι αἱ περιστάσεις ἐπέτρεπον ἐγένετο, ὡς κορωνὶς δὲ λαμπρὰ ἐπεδιώχθη καὶ εὐτυχῶς ἐπετεύχθη ἡ συμπλήρωσις καὶ ἀναγνώρισις τοῦ γυμνασίου ἀπὸ διετίας ἤδη ὡς τοιούτου λειτουργοῦντος, οὗ ἔνεκα καὶ ὑπὸ πνευματικῆν ἐπικοινωνίαν αἱ Σέρραι κατέστησαν ἀληθῶς τῆς Β. Ἀ. Μακεδονίας σπουδαῖον κέντρον...¹⁸.*

17. «Ἐκ τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης, τῆ 20ῆ Μαΐου 1886», *Νεολόγος* 5093 (Τετάρτη, 28.5.1886) 3.

18. «Ἐκ τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης, τῆ 20ῆ Μαΐου 1886», *Νεολόγος* 5093 (Τετάρτη,

Η παραπάνω εκτίμηση έρχεται σε συνάφεια με σχετικό δημοσίευμα, στα τέλη του 1885, στο «Ημερολόγιο της Ανατολής» το οποίο περιέγραφε την εκπαιδευτική κίνηση στις Σέρρες, σημειώνοντας φυσικά και το ενδιαφέρον του πρώην μητροπολίτη Σερρών Ναθαναήλ για την παιδεία στην επαρχία του¹⁹: *Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σερρῶν τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν γένει εἰς εὐάρεστον εὐρίσκονται σημεῖον, κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ ἴδια ἔτη ἐτελέσθησαν πρόοδοι πασιφανεῖς καὶ σπουδαῖοι καὶ ἀνεπτύχθη ζῆλος πολὺς πρὸς τὰ γράμματα.*

Η απογοήτευση από τη διαπιστούμενη όμως «αδράνεια» του νέου μητροπολίτη Λουκά άρχισε να καταγράφεται ήδη από τα μέσα του 1886, όταν δεν αντέδρασε στις απαιτήσεις της οθωμανικής διοίκησης: *Ἐγράψαμεν περὶ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ ἐν Σέρραις ἀρμοδίου γραφείου ὅπως οἱ διδάσκαλοι πληρῶνσι φόρον ἐπιτηδεύματος καὶ ὅτι τοῦτο ἀνιητέχθη παραχρῆμα πρὸν τὸν ἅγιον Σερρῶν κ. Λουκᾶν μετὰ τῆς παρακλήσεως, ὅπως ὡς οἶόν τε τάχιον ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα, καθόσον γενομένων τῶν ἐξετάσεων πολλοὶ τῶν διδασκάλων ἠπείγοντο ν' ἀπέλθωσι εἰς διάφορα μέρη. Δυστυχῶς ὁμως πέντε καὶ δέκα παρῆλθον ἡμέραι, ἡ δὲ Α.Π. οὐτ' ἐγγράφως οὔτε προφορικῶς τ' ἀπαιτούμενα ἐποιήσατο διαβήματα περὶ τούτου, καίτοι ἐπανειλημμένως ὑπεμνήσκατο αὐτῇ ἡ σπουδαιότης καὶ τὸ ἐπεῖγον τῆς ὑποθέσεως καὶ ἡ εὐθύνη ἦν ὑπέχει. Πλὴν φωνῆ βοώντων ἐν τῇ ἐρήμῳ... Ὁ μητροπολίτης Σερρῶν ἠδύνατο δι' ἐντόνων καὶ ἀμέσων αὐτοῦ παραστάσεων νὰ ἐξομαλίσῃ τὴν ὑπόθεσιν. Τολμῶμεν νὰ συστήσωμεν τῷ μητροπολίτῃ Σερρῶν πλείονα μέρμιναν καὶ προθυμίαν περὶ τὴν ἐκτέλεσιν σπουδαίων αὐτοῦ καθηκόντων...²⁰.*

Ὄντως το 1886, τα εκπαιδευτικά πράγματα των Σερρών δέχονται μεγάλο πλήγμα, μετά την απόφαση της Οθωμανικής κυβέρνησης να επιβάλει φόρο επιτηδεύματος και στους διδασκάλους, γεγονός αντίθετο με τα έως τότε ισχύοντα. Μάλιστα, στην αντίδραση των διδασκάλων για το ύψος του φόρου, οι αρμόδιες οθωμανικές αρχές παρέπεμψαν το θέμα στις σχολικές Εφορείες²¹. Η εξέλιξη αυτή συμβαίνει κατά την έναρ-

28.5.1886) 3.

19. «Η επαρχία Σερρών κατά την εκκλησιαστική διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν», *Ημερολόγιον της Ανατολής* 1886, *Ἐν Κωνσταντινουπόλει* 1885, σσ. 159-160 και Ι. Μπάκας, «Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών. Συμβολή στη μελέτη των εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων των ελληνικών κοινοτήτων κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα», *Εύπλοια: εόρτιος τόμος για τη δεκαετηρίδα του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του ΔΠΘ*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 178.

20. «Επαρχιακά, εκ Μακεδονίας (26.7.1.1886)», *Νεολόγος*, 5147 (Παρασκευή, 1.8.1886) 2.

21. «Επαρχιακά», *Νεολόγος* 5138 (Τρίτη, 22.7.1886) 2 και Ι. Μπάκας, «Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών», σ. 179.

ξη σχεδόν της αρχιερατείας του μητροπολίτη Λουκά, η αρχιερατεία του οποίου συμπίπτει και με τα τελευταία χρόνια λειτουργίας του Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης, καθώς, η μέχρι τώρα γνωστή αναφορά, για τον σπουδαίο αυτό σύλλογο, είναι ο διορισμός ως διδασκάλου στην Άνω Τζουμαγιά του Νικολάου Ταπεινού, το Φθινόπωρο του 1887²².

Η αίσθηση ότι ο μητροπολίτης Λουκάς δεν επεδείκνυε το προσδοκώμενο ενδιαφέρον για τα εθνικά ζητήματα είναι εμφανής σε όλα τα δημοσιεύματα και τις προξενικές αναφορές της εποχής. Το ζήτημα της βουλγαρικής δραστηριότητας στις Σέρρες με επίκεντρο το προάστειο της Άνω Καμενίκης απασχόλησε το Ελληνικό Υποπροξενείο Σερρών, το οποίο ενημερώνει το Υπουργείο Εξωτερικών για τις βουλγαρικές κινήσεις και υποδεικνύει στη μητρόπολη Σερρών για τις δικές της²³: *...έν Καμενίκη προαστείω τών Σερρών, γενομένης πρὸ τινὸς λιτανείας ἔνεκα τῆς ἐπὶ μακρὸν διαρκεσάσης ἀνομβρίας, ἄνθρωποι τινὲς ἐμνηκῆρισαν τὰ κατ' αὐτὴν καὶ ἐξύβρισαν εἰκόνάς τε καὶ Χριστὸν καὶ Παναγία κ.λπ. Ἐν τῷ μεταξὺν πρόσωπον σπουδαῖον μαθὸν τὰ γενόμενα ἠθέλησε πάραυτα νὰ πληροφορηθῆ τί ἔπραξεν ὁ μητροπολίτης, ἀλλὰ μέχρι μὲν τῆς ἡμέρας ἐκείνης οὐδὲν ἔπραξεν, ἔμελλεν ὅμως διὰ τακρίριου νὰ γνωστοποιήσῃ τὰ γενόμενα τῇ ἐπιτοπίῳ διοικήσει!! Ὑβρίζεται δημοσίᾳ ὃ,τι ἱερὸν καὶ πολῦτιμον ἔχομεν καὶ ἡ Α.Π. ὠθουμένη μόλις ὑπεσχέθη ν' ἀπεστείλῃ ἐν τακρίριον!!*

Η παραπάνω «αδιαφορία» του μητροπολίτη, όπως καταγράφεται στον τύπο της εποχής, προκάλεσε λύπη και απογοήτευση στον κόσμο των Σερρών. Ο τύπος και πάλι υποδεικνύει την ανάγκη δράσης εκ μέρους της μητρόπολης: *Δραστηρίως ἐργάζονται, ἀλλὰ καὶ ἀφανῶς πάνυ, οἱ βουλγαροδιδάσκαλοι ἐνταῦθα καὶ οἱ Βούλγαροι ἱερεῖς ὑπὲρ τοῦ ἐπιδιωκόμενου ὑπὸ τῆς ἐξαρχίας σκοποῦ. Ἰδρυσαν δὲ ἤδη μέγα κτίριον κατὰ τὴν συνοικίαν «Ἄνω Καμενικίας» ὑπὸ τὸ ὁποῖο στεγάζονται οἱ ἐκ τῶν πέριξ εὐάριθμοι μαθηταὶ αὐτῶν καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξηπάτουν λέγοντες ὅτι τὸ κτίριον εἶναι οἶκος, ἤδη ὅμως φαίνεται σχολεῖον ἢ ἐργαστήριον σκευωριῶν. Ἡ μητρόπολις δέον σπουδαίως νὰ μερμινήσῃ περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου ἐν τῇ πόλει ἡμῶν τούτου φαινομένου...²⁴.*

Πράγματι, ο μητροπολίτης δραστηριοποιείται μερικούς μήνες μετά, καταγγέλλοντας, το Φθινόπωρο του 1887, ότι οι Βούλγαροι αφού αγόρασαν την οικία Μάιτου στο προάστειο της Καμενίκης, τη μεταποίησαν σε σχολείο χωρίς τη νόμιμη άδεια και απόφαση του Οθωμανικού

22. Ι. Μπάκας, «Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών», σ. 181.

23. «Εκ Μακεδονίας», *Νεολόγος* 5147 (Παρασκευή, 1.8.1886) 2.

24. «Εκ των επαρχιών», *Νεολόγος* 5432 (Σάββατο, 28.3.1887) 3.

Διοικητικού Συμβουλίου των Σερρών. Ο υπεύθυνος παιδείας της οθωμανικής διοίκησης των Σερρών μαζί με το διοικητή της αστυνομίας, Σααδί εφέντη, πραγματοποίησαν έλεγχο στην προαναφερθείσα οικία, διαπιστώνοντας την παράνομη σε αυτή λειτουργία σχολείου για «βουλγαρόπαιδες» των γύρω χωριών, των οποίων η συνάθροιση είχε ήδη ξεκινήσει, καθώς μάλιστα πλησίαζε ο χρόνος της έναρξης των μαθημάτων. Η πρόταση του υπεύθυνου παιδείας της οθωμανικής διοίκησης Σερρών ήταν να σφραγισθεί η παράνομη σχολή πριν αρχίσουν τα μαθήματα²⁵. Τον Μάρτιο ωστόσο του 1888, ο βαλής της Θεσσαλονίκης, Γκαλήπ πασά, ζήτησε από τον μουτσαρίφη Σερρών να μην αναγνωρίζει πλέον τον Λουκά Πετριδή ως μητροπολίτη και να επιτρέψει τη λειτουργία βουλγαρικών σχολείων²⁶. Η διαταγή του νομάρχη Θεσσαλονίκης κοινοποιήθηκε στην κεντρική επιτροπή παιδείας της διοίκησης των Σερρών²⁷.

Τον Δεκέμβριο του 1887 αναστάτωση και πάλι προκάλεσε, στον χριστιανικό πληθυσμό, η συμπεριφορά του μητροπολίτη Λουκά απέναντι σε ιδιαίτερα αγαπητό ιερέα να του απαγορεύσει κάθε ιεροπραξία, λόγω της προχωρημένης του ηλικίας, επιτρέποντάς του όμως να παραμείνει ως πνευματικός και εξομολόγος. Με την απόφαση του μητροπολίτη δεν συμφώνησαν οι επίτροποι και οι ενορίτες του ναού στον οποίο ο γέροντας ιερέας λειτουργούσε ως εφημέριος. Κατόπιν προτροπών των τελευταίων, ο ιερέας συνέχισε να λειτουργεί²⁸.

Η ανατολή του επόμενου χρόνου, 1888, υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη για ολόκληρη την Εκκλησία. Κατά την πατριαρχία του ο Διονύσιος Ε΄ Χαριτωνίδης (1887-1891) επέδειξε μεγαλύτερη αποφασιστικότητα στο λεγόμενο «προνομιακό ζήτημα», το οποίο δεν είχε ανακινηθεί κατά την Πατριαρχία του προκατόχου του Ιωακείμ Δ΄ Κρουσουλούδη (1884-1886)²⁹. Η αμφισβήτηση των προνομίων του Πατριαρχείου από την Οθωμανική εξουσία, θεωρήθηκε ότι συνεχιζόταν, όταν με απόφαση της Πύλης παύτηκαν οι μητροπολίτες Καστορίας Κύριλλος Δημητριάδης ή Παναγιώτου (1882-1888)³⁰ και Σερρών Λουκάς Πετριδής (1886-1888),

25. ΑΥΕ, Ο επί της παιδείας επιτετραμμένος προς τον μουτσαρίφη Σερρών, Σέρρες, 11.10.1887.

26. ΑΥΕ, Υπ. Εξ. Γ. Θεοτόκης προς Πρεσβ. Κωνσταντινουπόλεως Α. Κουντουριώτη, Αθήνα, 714/20.4.1888.

27. «Ειδήσεις και πληροφορίες», *Νεολόγος* 5647 (Τετάρτη 13.4.1888) 2.

28. «Επιχώρια», *Φάρος της Μακεδονίας* 1201 (Τετάρτη, 9.12.1887) 1.

29. Ο πατριάρχης Διονύσιος κήρυξε την Εκκλησία «εν διωγμώ» στις 4 Οκτωβρίου 1890, έκλεισε τις εκκλησίες και σταμάτησε κάθε ιεροπραξία από τις 3 Οκτωβρίου έως τις 24 Δεκεμβρίου 1890 (Β. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860 - σήμερα*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 321-322).

30. Ο Κύριλλος Δημητριάδης γεννήθηκε στο Βλαχ Σαράι της Κωνσταντινούπολης το 1845 (ή το 1838). Το 1860 χειροτονήθηκε διάκονος από τον εξ αγχιστείας συγγενή του

χωρίς να λάβει γνώση ο Πατριάρχης, και ταυτόχρονα απαιτήθηκε να πάψουν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια να εκδικάζουν πλέον κληρονομικές υποθέσεις. Οι παραπάνω παύσεις των μητροπολιτών ταυτίστηκαν αμέσως με την αμφισβήτηση των προνομίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, προκαλώντας ιδιαίτερο ζήτημα και δημιουργώντας την αίσθηση της προσωπικής αδικίας σε βάρος των μητροπολιτών αυτών.

Η απομάκρυνση του μητροπολίτη της Καστοριάς προηγήθηκε της αντίστοιχης απομάκρυνσης του μητροπολίτη Σερρών, ωστόσο, οι δύο αυτές περιπτώσεις στη συνέχεια ταυτίστηκαν αποτελώντας πλέον ενιαίο ζήτημα. Σχετικά με την απομάκρυνση του μητροπολίτη Καστοριάς ο τύπος μας πληροφορεί: *Τὴν τετάρτην συνήλθον τὰ δύο διοικητικὰ σώματα ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ διεσκέψαντο περὶ τοῦ ἀφορῶντος τὸν μητροπολίτην Καστοριάς ζητήματος. Ἐν τῇ συνεδριάσει ταύτῃ, γράφει ἡ «Βυζαντίς». Ἡ Α.Θ.Π. ἀνεκοινώσατο τοῖς παρέδροις μέλεσιν ὅτι ἡ Α. Ἐξ. ὁ ὑπουργὸς δικαιοσύνης Δζεβδὲτ πασὰς ἐξέφρασε πρὸς τὸν ἐκ τῶν συμβούλων κ. Δ. Γενιδούνιαν τὴν βαθεῖαν του λύπην ἐπὶ τῇ παρεϊσδυσάσῃ παρερμηνείᾳ ἐν τῷ ζητήματι τοῦ μητροπολίτου Καστοριάς, καὶ τὴν παράκλησίν του, ὅπως ἐμφανισθῇ εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς δικαιοσύνης ὁ προσκαλούμενος μητροπολίτης, ἵνα ἀπαντήσῃ εἰς ἐρωτήσεις τινάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων θὰ συνταχθῇ ἡ εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον σταλησομένη ἔκθεσις παρὰ τοῦ τιμηματάρχου τῶν θρησκευτικῶν ὑποθέσεων Ζιβὲρ βέη. Κατόπιν σκέψεως τινὸς ἐνεκρίθη κατὰ πλειοψηφίαν, ὅπως χάριν ἀβροφροσύνης πρὸς τὴν κυβέρνησιν μεταβῇ εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς δικαιοσύνης ὁ μητροπολίτης Καστοριάς, συνοδευόμενος ὁμως καὶ ὑπὸ τοῦ καπουκεχαγιᾶ τῶν πατριαρχείων. Ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Καστοριάς μετέβη εἰς τὴν ὑψηλὴν Πύλην συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ καπουκεχαγιᾶ τῶν πατριαρχείων τῷ Σαββάτῳ. Τοῦτο δὲ θέλει γίνεσθαι, ἐνόσω ἡ αὐτοκρ. Κυβέρνησις θεωρεῖ ἀναγκαίαν τὴν ἐξέτασιν πρὸς σύλλεξιν πληροφοριῶν τινῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος³¹.*

μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο. Το 1864 εισήχθη στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, από την οποία αποφοίτησε το 1867. Μετά την αποφοίτησή του υπηρέτησε για δύο χρόνια στη Σαμψούντα ως αρχιερατικός επίτροπος της μητρόπολης Αμασειάς. Στις 15 Φεβρουαρίου 1870 χειροτονήθηκε στη Σμύρνη τιτουλάριος επίσκοπος Μυρέων, βοηθός επίσκοπος της μητρόπολης Σμύρνης, ενώ το 1873 διορίστηκε βοηθός επίσκοπος της μητρόπολης Βάρνης. Στις 22 Μαρτίου 1875 εξελέγη ως μητροπολίτης Βάρνης και στις 27 Νοεμβρίου 1882 εξελέγη μητροπολίτης Καστοριάς. Στις 15 Οκτωβρίου 1888 εξελέγη μητροπολίτης Λήμνου, ενώ στις 3 Ιανουαρίου 1890 εξελέγη μητροπολίτης Αδριανουπόλεως. Το 1908 παραιτήθηκε και εφησύχασε στη Χάλκη των Πριγκηποννήσων όπου και πέθανε τον Ιούλιο του 1921 (http://users.sch.gr/markmarkou/1901_1930/1921/koim/kyrillos_demetriades.htm).

31. «Καστοριάς Ζήτημα», *Ανατολικός Αστήρ* ΚΖ/19 (10.2.1888) 149.

Συνεργάτη και έμπιστο βοηθό του αλλά και συγκατηγορούμενό του ο μητροπολίτης Καστορίας Κύριλλος είχε τον Αθανάσιο Καπολάρη³², που τον είχε γνωρίσει όταν ήταν ακόμη βοηθός του Σμύρνης Μελετίου, και τον οποίο χειροτόνησε πρεσβύτερο και του ανέθεσε τα καθήκοντα του πρωτοσύγκελου³³: *Οὐχ ἦττον ὅμως, ἀμφότεροι κατηγορήθησαν, ὅτι ὑπέθαλλον Ἑλληνας ἐπαναστάτας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταδιωχθῶσιν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Καὶ ὁ μὲν οἰκεῖος Μητροπολίτης, προσκληθεὶς δῆθεν, μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος συλληφθεὶς ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φύλακας τοῦ Μοναστηρίου.*

Συγκριτικά με τους προηγούμενους μητροπολίτες της Καστορίας, ο Κύριλλος ήταν αυτός που επέδειξε μεγαλύτερη φροντίδα για τα εκκλησιαστικά, εκπαιδευτικά και εθνικά ζητήματα που απασχολούσαν την περιοχή, εκείνη τη χρονική περίοδο. Το ενδιαφέρον του προς τα εκπαιδευτικά θέματα εκδηλωνόταν με πολλούς τρόπους. Σύμφωνα με τον Κουτσιαύτη³⁴ η παύση και μετάθεσή του, στη συνέχεια, σε άλλη μητρόπολη, οφειλόταν πιθανότατα στην πίεση που άσκησαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο οι οθωμανικές αρχές λόγω της δραστηριότητας που ανέπτυξε στην προαγωγή της ελληνικής εκπαίδευσης και στην αποσόβηση του βουλγαρικού και ρουμουνικού κινδύνου στην περιοχή, καθώς οι όποιες άλλες κατηγορίες που του είχαν αποδοθεί κατέπεσαν: *Γράφουσι εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως: Ὁ ἐν τισὶ διαμερίσμασι τῆς Μακεδονίας ἐπικρατῶν ἀναβρασμὸς καὶ αἰ ταραχαὶ αἰ γενόμεναι πολλαχοῦ τῆς Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης ἠνάγκασαν τὴν αὐτοκρατορικὴν κυβέρνησιν νὰ λάβῃ δραστηριώτατα μέτρα. Ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν ἐν Μακεδονία στρατιωτικῶν δυνάμεων Ρεδξέπ-πασσᾶς μετεκλήθη τελευταῖον εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐξεκόνισε δραστηρικῶς τὰς ἐν τῇ χώρᾳ σκευωρίας, ἐξήτησε τὴν αὔξισιν τῶν ὑπ' αὐτῶν δυνάμεων καὶ τὴν εἰς Κοσσυφοπέδιον ἀποστολὴν στρατιωτικοῦ σώματος. Ἡ κυβέρνησις θὰ μεταβάλλῃ ἐντελῶς τὴν ἐν τῇ δυτικῇ Μακεδονία στρατοπεύδουσιν καὶ νὰ αὔξισι τὸν στρατόν. Συγχρόνως μετὰ τῶν μέτρων τούτων πολλαὶ συλλήψεις ἐγένοντο. Ὁ Ἕλληνας ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καστορίας, συνελήφθη ὑπὸ τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ Μοναστηρίου, ὅστις μεταπέμψατο αὐτὸν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Κατόπιν διαβημάτων τῶν Πατριαρχείων, ὁ ἱεράρχης οὗτος ἀπελύθη ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ διατελῇ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς δικαιοσύνης. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος οὗτος εἶνε μέγας ζηλω-*

32. Β. Ατέσης, «Αθανάσιος Καπολάρης: μητροπολίτης Λήμνου, Καστορίας και Σάμου», *Εκκλησία* 32 (1955) 14.

33. Ε. Κουτσιαύτης, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Καστοριά το ΙΘ΄ αιώνα. Αρχαία ιεράς μητροπόλεως, Καστοριά 2001*, σ. 136 και Δ. Κοντός, *Ιστορία της Μητρόπολης Καστορίας κατά την περίοδο 1767-1912*, Θεσσαλονίκη-ΑΠΘ 2013, σ. 69.

34. Ε. Κουτσιαύτης, σ. 137.

τῆς τῆς ἑλληνικῆς ιδέας. Αὐτὸς ἦν ὅστις πρὸ τινὸς χρόνου ἐρροράπισεν ἐν πλήθοντι ναῶ νεαρὸν Βλάχον, ὅστις ἀναγίνωσκε τὰς προσευχὰς ἐν ρουμανικῇ γλώσσῃ³⁵. Τελικά, ο μητροπολίτης Κύριλλος απαλάχτηκε των κατηγοριῶν: *Εὐχαρίστως ἀναγγέλομεν ὅτι ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Καστορίας κ. Κύριλλος, μετὰ τὰς γενομένας ἐξετάσεις, ἐθωρήθη ἀπληλαγμένως τῆς προσαφθείσης αὐτῷ κατηγορίας*³⁶.

Στην περίπτωση της παύσης του ἑτέρου αρχιερέα, του μητροπολίτη Σερρών Λουκά, τα πράγματα αποδείχτηκαν πιο περίπλοκα. Ο τύπος αναφέρει τα εξής: *Αἱ τουρκικαὶ ἐφημερίδες διέδωκαν ὅτι ἡ κυβερνησις ἔνεκα ἐξαιρετικῶν λόγων ἔπαυσε τὸν μητροπολίτην Σερρών καὶ ὅτι οὐδὲ τὸν διορισθέντα ὑπ' αὐτοῦ ἐπίτροπον ἤτοι τὸν ιεροκῆρυκα τῆς μητροπόλεως ἀρχιμανδρ. Κ. Ἀνθιμον Ἀρχύταν παρεδέξατο κ.λπ. Ἐν τούτοις ἐσμὲν πεπληροφορημένοι ὅτι, γενομένης συνεννοήσεως μεταξὺ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ οἰκουμ. πατριάρχου, συμφῶνως πρὸς τὰ καθεστῶτα, ὁ μὲν μητροπολίτης ἐδέησεν ὅπως προσκληθῆ ἐνταῦθα πρὸς ἐξέλεξι τῶν ἀποδιοδομένων αὐτῷ αἰτιάσεων, ὁ δ' ἐπίτροπος αὐτοῦ ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τῆς ἐπιχωρίου διοικήσεως ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ μητροπολίτου. Ἐπὶ τούτῳ ἔσχεν ἡ Α.Θ.Π. συνεντεύξεις μετὰ τοῦ Ὑψ. Πρωθυπουργοῦ καὶ τοῦ τῆς δικαιοσύνης. Ἀφίκετο δὲ ἐνταῦθα, ἐντολῇ πατριαρχικῇ, ἡ Α.Π. ὁ μητροπολίτης Σερρών τὴν πέμπτην³⁷. Ὡς σαφὴ δε κίνηση στήριξης στα πρόσωπα των μητροπολιτῶν Καστορίας και Σερρών ερμηνεύτηκε η συγχοροστασία των δύο ιεραρχῶν στον εσπερινό της Κυριακῆς των Βαΐων στον πατριαρχικό ναὸ της Κωνσταντινούπολης μαζί με ἄλλους ἔντεκα ιεράρχες. Κατὰ την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη ο σεβασμιώτατος μητροπολίτης Σερρών κ. Λουκάς προσέλαβεν ὡς πρωτοσύγκελλον αὐτοῦ τὸν πάνοσ. Προϊστάμενον τῆς ἐν Φωστηρᾷ ἰ. ἐκκλησίας τοῦ ἁγ. Γεωργίου κ. Χρῦσανθον (Κοκκῶνη)³⁸.*

Ο μητροπολίτης Λουκάς κλήθηκε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία ἐφθασε μέσω του λιμένων Ορφανού και Καβάλας, στις αρχές Απριλίου του 1888, με το ατμόπλοιο «Αργώ», ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση του Οικουμενικοῦ Πατριάρχου. Πριν εγκαταλείψει τις Σέρρες δέχτηκε την επίσκεψη του Μουτσαρίφη Σερρών τον οποίο ενημέρωσε ὅτι διόρισε, ὡς ἐπίτροπό του κατὰ την ἀπουσία του, τον ιεροκῆρυκα Ἀρχύτα³⁹. Επιπλέον, το Πατριαρχεῖο ἀπευθύνθηκε στην Πύλη ζητώντας

35. «Αναβρασμός ἐν Μακεδονία», *Εφημερίς* 89 (Αθήνησι, Τρίτη 29.3.1888) 2.

36. *Ανατολικός Αστήρ* ΚΖ/20 (17.2.1888) 157.

37. «Εκκλησιαστικά», *Ανατολικός Αστήρ* ΚΖ/27 (6.4.1888) 213.

38. «Εκκλησιαστικά», *Ανατολικός Αστήρ* ΚΖ/30 (28.4.1888), σ. 239.

39. Η πηγή αναφέρει τον Αρχύτα λανθασμένα ὡς Ἀνθιμο και ὄχι ὡς Ἀγαθάγγελο («Ἐρανίσματα», *Φάρος Μακεδονίας* 1231 (6.4.1888) 2.

διευκρινίσεις ως προς τους λόγους για τους οποίους ο βαλής της Θεσσαλονίκης ζήτησε την παύση του μητροπολίτη Σερρών, υπενθυμίζοντας παράλληλα τα προνόμια που είχαν χορηγηθεί στην Ορθόδοξη Εκκλησία με σουλτανικά φιρμάνια. Σύμφωνα με αυτά, δικαίωμα παύσης ενός μητροπολίτη είχε αποκλειστικά η ανώτατη εκκλησιαστική αρχή στην οποία υπαγόταν, η οποία θα έπρεπε πρώτα να εξετάσει τις κατηγορίες της διοικητικής αρχής και στη συνέχεια να λάβει την όποια απόφαση. Άμεση διευκρινιστική απάντηση της Υψηλής Πύλης στην αντίδραση του Πατριαρχείου δεν υπήρξε, παρά μόνο, σε πρώτη φάση, δόθηκε εντολή από το οθωμανικό υπουργείο Δικαιοσύνης προς τον νομάρχη Θεσσαλονίκης να αναγνωρίσει τον αρχιερατικό επίτροπο. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» σημειώνει: *Κατὰ τὰς κομισθείσας χθὲς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐφημερίδας ὁ μητροπολίτης Σερρών κ. Λουκάς Πετρίδης ἀφίκετο δι' Ὀρφανοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν παρελθούσαν Πέμπτην. Ἐκ Σερρών ἀνήλθε τῇ πρωίᾳ τῆς παρελθούσης Κυριακῆς ἀφοῦ ἐδέξατο τῷ Σαββάτῳ ἐν τῇ μητροπόλει τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ μουτσαρίφου Σερρών καὶ ἐγνωστοποίησεν αὐτῷ ὅτι διώρισεν ἀρχιερατικὸν ἐπίτροπον τὸν ἀρχιμανδρίτην τῆς Μητροπόλεως κ. Ἄνθιμον Ἀρχύταν⁴⁰. Ὁ κ. Πετρίδης ἀφικόμενος εἰς Κωνσταντινούπολιν κατηνθύνθη ἀμέσως εἰς τὰ πατριαρχεῖα, ὅπου ἔτυχεν ἀκροάσεως παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου⁴¹.*

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Διονύσιος μετά την άφιξη στην Κωνσταντινούπολη του μητροπολίτη Σερρών, ὃν ἐδέχθη αὐθημερὸν εἰς ἀκρόασιν συνεκάλεσε εἰς ἕκτακτον συνεδρίασιν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις τὰ δύο σώματα, ὅπως ἐκθέσῃ αὐτοῖς τὰ λαβόντα χώραν καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἀποφασίσωσι περὶ τῶν γενησομένων παρὰ τῇ Πύλῃ διαβημάτων. Ἡ διευθέτησις τοῦ ζητήματος τούτου ἐὰν ἀφεθῇ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν δύο σωμάτων οὐδὲν ἀγαθὸν θὰ ἐπιφέρῃ ἀποτέλεσμα. Τὸ πλεῖστον τῶν λαϊκῶν μελῶν ἀποτελεῖται ἐξ ὑπαλλήλων τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, οἵτινες βεβαίως ἐπὶ ζητημάτων οὕτως ὀθιγόντων ἀμέσως τὴν Πύλην οὐδεμίαν δύνανται νὰ ἔχουσι πρωτοβουλίαν καὶ συνεπῶς θὰ ἐνεργήσωσι πάντοτε συμβιβαστικῶς καθότι ἄλλως, φερόμενοι προσκρούουσιν ἀπέναντι τῶν ἰδίων συμφερόντων⁴².

Σύμφωνα με τον «Ανατολικόν Κήρυκα» της Κωνσταντινούπολης, ἡ αἴτησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου, ἣτις ἔτεινεν εἰς ἐπίτευξιν διασαφηνήσεων ὡς πρὸς τὰ αἴτια τὰ ἐπαγαγόντα τὴν κατὰ τοῦ Μητροπολίτου Σερρών δυσμένειαν, δὲν ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τῆς Πύλης. Ἐτέρας πληρο-

40. Πρόκειται για τον Αγαθάγγελο Αρχύτα μετέπειτα μητροπολίτη Κώου.

41. «Ο παυθεὶς μητροπολίτης Σερρών», *Ακρόπολις* 2118 (Δευτέρα 4/4/1888) 2

42. «Η υπόθεσις του Μητροπολίτου Σερρών», *Ακρόπολις* 2120 (Τετάρτη 6.4.1888) 3.

φορίας ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν περιέχουσι τὰ βυζαντινὰ φύλλα. Ἄγνοοῦμεν κατὰ πόσον ἀληθεύει ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ «Ἀνατολικοῦ Κήρυκος», ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας ἡμῶν πληροφορίας, φαίνεται μᾶλλον ὅτι ἡ Πύλη μετανόησε διὰ τὸ πραξικόπημά της, τὸ προκληθὲν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου προσωπικῶς, ἐν τῇ ἀγνοίᾳ τῆς βαρύτητος αὐτοῦ. Ἐν τούτοις, οὔτε εἰς τὰ ἔγγραφα τοῦ Πατριαρχείου ἀπήντησεν ἔτι, οὔτε τὰς παραστάσεις, ἃς ἐποίησεν ἡ Ἑλληνικὴ πρεσβεία. Τὸ ζήτημα λοιπὸν μένει ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, καὶ ἀγνοεῖται ὁποῖαν τροπὴν θὰ λάβῃ⁴³.

Το αἶτημα γιὰ τὴν απομάκρυνση ἀπὸ τὴν Σέρρες καὶ τοῦ Αἰθαγαγέλου Ἀρχύτα ἀπασχόλησε τὴν ἐλληνικὴν διπλωματίαν⁴⁴, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1888. Ὁ ἱεροκήρυκας Αἰθαγάγγελος Ἀρχύτας⁴⁵ υπηρετοῦσε ταυτόχρονα ὡς ἐπιθεωρητὴς τῶν ἐλληνικῶν Σχολείων Σερρῶν καὶ εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς ἐπίτροπος-τοποτηρητὴς, κατὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ μητροπολίτη Λουκά γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Σὲ ἀπάντησιν τοῦ Πατριαρχείου, σὲ σχετικὴ ἐρώτησιν τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ ἀρχιμανδριτὴς Αἰθαγάγγελος Ἀρχύτας, παραιτήθηκε χωρὶς νὰ ἀνακληθεῖ ὁ διορισμὸς του. Ὡστόσο, τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον Σερρῶν⁴⁶, στηριζόμενον στὸν ἴδιον τὸν ἀρχιμανδριτὴν, ἐπέμενε στὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ὁ Ἀρχύτας παύτηκε ἀπὸ τὴν θέση του καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ ἀρχιμανδριτὴς Ἀρχύτας στάλθηκε στὴν Σέρρες τὸ καλοκαίρι τοῦ 1887, φαινομενικῶς ὡς ἱεροκήρυκας ὡστόσο κατὰ τὴν πηγὴν: *οὔτινος ἢ ἀποστολῆς τυγχάνει καθαρῶς ἐθνικῆς*. Ὁ Ἀρχύτας δημιούργησε ἀρίστη ἐντύπωση στὸν τότε Ἕλληνα Προξενὸν Σερρῶν Διον. Βιτάλην ὁποῖος στήριξε πάνω του προσδοκίαις γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἐθνικοῦ ἔργου στὴν περιοχὴ τῶν Σερρῶν⁴⁷.

Τὸ ζήτημα τῆς παύσεως τοῦ μητροπολίτη Σερρῶν ἀπασχόλησε ἐντονα καὶ τὸν ἀθηναϊκὸν τύπον, ὅπου ἡ εἶδησις ἐγένετο γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὴ στὴν 2 Ἀπριλίου τοῦ 1888 καὶ συνδυάστηκε μετὰ τὴν ἐκ μέρους τῶν ο-

43. «Τὸ ζήτημα τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν», *Ἀκρόπολις* 2130 (Σάββατο 16.4.1888) 3.

44. ΑΥΕ, 512/11.7.1888 καὶ Πρεσβ. Κωνσταντινουπόλεως 2205/9.12.1888.

45. Ὁ Αἰθαγάγγελος Ἀρχύτας ἢ Χατζηνικολάου, ἀπὸ τὴν Κυδωνίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Χάλκης τὸ 1876. Υἱηρέτησε ὡς ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος στὴν μητρόπολιν Μηθύμνης (1885-1887) καὶ ὡς ἱεροκήρυκας στὴν μητρόπολιν Πελαγονείας (1887-1888). Ἐπίσης, ὡς ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος Βριουλλῶν τῆς μητροπόλεως Εφέσου (1888-1890). Στὴν 17 Ἀπριλίου 1890 ἐξελέγη τιτουλάριος ἐπίσκοπος Ερυθρῶν. Στὴν 31 Μαΐου 1897 ἐξελέγη Μητροπολίτης Καρπάθου καὶ Κάσου καὶ στὴν 31 Ἰουλίου 1908 Μητροπολίτης Κῶου. Πέθανε στὴν 10 Ἰουλίου τοῦ 1924 (http://users.sch.gr/markmarkou/1901_1930/1924/koim/agathangelos_arhytas.htm).

46. ΑΥΕ, Υποφάκ. 29.2, Πρόξ. Σερρῶν Δ. Βιτάλης πρὸς Σύλλογον Διάδοσης τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, 17/26.1.1889.

47. ΑΥΕ, Υποφάκ. 29.2, Πρόξ. Σερρῶν Δ. Βιτάλης πρὸς Υπ.Εξ., 197/26.8.1887.

θωμανικῶν ἀρχῶν παραβίαση τῶν προνομίων τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας: Βαθυτάτην ὡς ἀληθῶς ἔκπληξιν προὔξενησεν ἐν ἡμῖν τὸ ἄγγελμα τῶν χθῆς ἀφικομένων βυζαντιακῶν ἐφημερίδων, καθ' ἃ Πύλη προέβη εἰς παῦσιν τοῦ Μητροπολίτου Σερρών. Πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους μετέτληθε μέχρι τοῦδε ἡ Κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου κατὰ τῆς ὑπὸ τὸ κράτος αὐτῆς διατελοῦσης Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ νῦν κυριάρχου τῆς Τουρκίας ἤρξαντο ὅτε μὲν ὑπούλως καὶ δολίως, ὅτε δ' ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς καὶ ἀσυστόλως ἀθετούμενα τὰ προνόμια, ἅτινα αὐτὸς ὁ πρῶτος Ὁθωμανὸς κατακτητῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐχορήγησε τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῷ Γένει ἡμῶν, ἔκτοτε δὲ πάντες οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἐσεβάσθησαν, ἐπιβεβαιούμενοι ταῦτα διὰ βερατίων καὶ διὰ θεμελιωδῶν τοῦ κράτους αὐτῶν νόμων, ἐπ' ἐσχάτων δ' ἐπεκύρωσαν καὶ διεθνεῖς συνθήκαι. Ἄλλ' ὁμολογοῦμεν ὅτι, μεθ' ὅλας τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτολμηθείσας ἀθετήσεις τῶν ἀπ' αἰῶνων κεκτημένων προνομίων τῆς ἐν Τουρκίᾳ Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐθεωροῦμεν ἀνίκανον τὴν κυβέρνησιν τοῦ Σουλτάνου Ἀβδούλ-Χαμὶδ Β' νὰ προβῇ πότε εἰς τὸ νῦν ἀγγελλόμενον τόλμημα. Δὲν πρόκειται πλέον περὶ ὑπαγωγῆς εἰς τὰ τουρκικὰ δικαστήρια δικῶν ὀρθοδόξων, ἀναφερομένων εἰς τὰς διαθήκας καὶ τὸν γάμον, ὡς προκειμένου περὶ διατροφῆς, διαζυγίου καὶ τῶν τοιούτων· δὲν πρόκειται περὶ ὑπαγωγῆς τῶν ἀστικῶν καὶ ποινικῶν δικῶν τῶν ἀρχιερέων εἰς τὰ τουρκικὰ δικαστήρια· δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἀμέσου συλλήψεως καὶ φυλακίσεως τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ὡσάκις ἂν κατηγορῶνται ἐπὶ ἐγκλήματι τινι· δὲν πρόκειται περὶ κωλυμάτων, παρεμβαλλομένων ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν κατὰ τὴν ἴδρυσιν νέων ὀρθοδόξων ναῶν ἢ κατὰ τὴν ἀνακαίνησιν ὑπαρχόντων τοιούτων, πρὸς δὲ κατὰ τὴν σύστασιν σχολείων διὰ τὸ Γένος ἡμῶν πρόκειται νῦν περὶ πολλῶ σπουδαιοτέρου. Ἡ Πύλη προέβη ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὴν παῦσιν τοῦ Μητροπολίτου Σερρών, χωρὶς νὰ ἔχωσι κἄν γνῶσιν αὐτῆς τὰ Πατριαρχεῖα, αἱ δ' ἐγχώρια ἀρχαί, καθ' ὧς ἔλαβον βεβαίως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁδηγίας, ἀρνοῦνται ν' ἀναγνωρίσωσι τουλάχιστον τὸν τοποτηρητὴν, ὃν ἀνέδειξεν ὁ αὐτῶσι αὐθαιρέτως ἐκ τοῦ ποιμνίου τοῦ ἀπομακρυνόμενος Μητροπολίτης. Ἡ υποψία, ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ μητροπολίτη ἀποτελεῖ μέρος ἐνός οργανωμένου σχεδίου ἐκ μέρους τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς, κυριαρχεῖ: Ὁ σκοπὸς τοῦ τολμήματος εἶνε πρόδηλος. Ἡθέλησαν νὰ πατάξωσι τὸν ποιμένα, ἵνα διασκορπισθῇ τὸ ποιμνιον. Ἡ Πύλη ἀπέβαλε πλέον τὸ προσωπεῖον, ὃπερ ἔφερε μέχρι τοῦδε. Κηρύττει ἀναφανδὸν τὸν διωγμὸν κατὰ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Καὶ δύναται νὰ ὑπάρξῃ μείζων διωγμὸς ἐκεῖνου, ὃν ἀναλαμβάνει οὕτως ἡ γείτων ἡμῶν Δύναμις κατὰ τῆς ἐν ταῖς χώραις αὐτῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ καθ' ὃν, παύουσα αὐθαιρέτως τοὺς πνευματικὸς αὐτῆς ἀρχηγούς, δὲν ἐπιτρέπει κἄν τὴν ἀνάδειξιν τοπο-

τηρητῶν αὐτῶν. Καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἀπαισίους μνήμης χρόνους τοῦ παρελθόντος, καθ' οὓς ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἦτο ἐγκατελειμμένη εἰς τὸν ἔλεον ἀγρίου κατακτητοῦ, οὐδέποτε ἀπετολμήθη τὸ τοιοῦτον νομίζει δὲ ἡ Πύλη ὅτι εἶνε ἐπιτετραμμένον αὐτῇ νὰ προβῇ εἰς τοιοῦτον διωγμὸν κατὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας νῦν, ὅτε αὕτη διατελεῖ ὑπὸ τὴν σκέπην καὶ προστασίαν διεθνικῶν συνθηκῶν, εἰς ἃς κατ' ἔξοχὴν ἡ Τουρκία ὀφείλει τὴν παράτασιν τοῦ κράτους αὐτῆς ἐν Εὐρώπῃ; Το ἄρθρο συνοψίζει τα προνόμια τῆς Ἐκκλησίας που ἀφοροῦν κατηγορίες σε βάρους ἀρχιερέων ἐκ μέρους των οθωμανικῶν ἀρχῶν: Ἡ Πύλη γινώσκει κάλλιστα ὅτι ἐν τῶν κυριωτάτων προνομίων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν εἶνε τὸ ἀναγραφόμενον ἐν τοῖς βερατίοις, καθ' ὃ «οὐδεμία αἴτησις πασᾶ, καδῆ ἢ ναίπη, σκοπὸν ἔχουσα κατηγορίαν κατὰ Μητροπολίτου, ἢ τὴν παῦσιν καὶ ἔξορίαν αὐτοῦ, γίνεται δεκτὴ, ἐὰν μὴ πρότερον ἐξακριβωθῇ καὶ ἐπιβεβαιωθῇ ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου καὶ ἐὰν τυχὸν δι' οἰουδήποτε τρόπου ἐπιτευχθῇ ἢ ἔκδοσις φερμανίου, μὴ προηγηθῶν ἐσφραγισμένῳ ἀναφορῶν τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου, τὰ τοιαῦτα φερμάνια οἰανδήποτε ἡμερομηνίαν ἂν φέρωσι λογισθῆσονται πάντα ἄκυρα καὶ μὴ γινόμενα»⁴⁸. Ἡ «Ἐφημερίς» συνέστησε στὸν Πατριάρχη ἀκόμη καὶ τὴν υποβολὴν παραίτησός του ὡς ἐνδειξη διαμαρτυρίας κατὰ τῆς τοιαύτης ἀθετήσεως τοῦ κυριωτάτου τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐξ ἧς διακυβεύεται αὐτῇ ἡ ὑπαρξις αὐτῆς.

Ἡ ἀρθρογραφία στὸν ἀθηναϊκὸ τύπο, γιὰ τὸ ζήτημα που προέκυψε με τοὺς δύο μητροπολίτες τῆς Μακεδονίας, συνεχίζεται με μακροσκελῆ ἄρθρα, πολλές φορὲς καὶ με ἐπαναλαμβανόμενα ἐπιχειρήματα. Ενδιαφέρον ἔχει ὅτι τὸ ζήτημα χαρακτηρίζεται ὡς διωγμὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ σαφῶς συνδέεται με τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: Ἀπέναντι τοῦ διωγμοῦ, ὃν οὕτως ἀνέλαβεν ἡ Κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, βεβαίως δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἡσυχὸς καὶ ἀπαθὴς οὔτε ἡ Κυβέρνησις, οὔτε ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Κυβέρνησις ἡμῶν μεθ' ὅλην τὴν ἀγαθὴν θέλησιν, ἦν καὶ ἐν λόγοις καὶ ἐν ἔργοις ἐπεδείξατο μέχρι τοῦτο, ὑποθάλλουσα φιλικὰς πρὸς τὴν γείτονα ἡμῶν Δύναμιν σχέσεις ὀφείλει νὰ ἀναλογισθῇ ὅτι εἶναι Κυβέρνησις ὀρθοδόξου Κράτους, ὅπερ οὐδέποτε δύναται νὰ παρίδῃ τὴν ὀμόδοξον αὐτοῦ ἐκκλησίαν ἐκτιθεμένην εἰς φανερόν διωγμὸν. Δύναται δὲ ἡ Κυβέρνησις ἡμῶν νὰ ἐνεργήσῃ ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τῆς διωκομένης Ἐκκλησίας ἐν Τουρκίᾳ, οὐχὶ ἐπεμβαίνουσα ἐν Κωνσταντινουπόλει, οὐδὲ ὑπομνήσκουσα τὴν Πύλην τὰ καθήκοντα αὐτῆς. Ἡ Πύλη γινώσκει κάλλιστα ὅτι ἐν τῶν κυριωτάτων προνομίων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν εἶνε τὸ ἀναγραφόμενον ἐν τοῖς βερατίοις, καθ' ὃ

48. «Ἡ Ἐκκλησία διωκομένη ἐν Τουρκίᾳ», *Ἐφημερίς* 93 (Ἀθήνησι, Σάββ. 2.4.1888) 1.

«οὐδεμία αἴτησις πασά, καθὴ ἢ ναίπη, σκοπὸν ἔχουσα κατηγορίαν κατὰ Μητροπολίτου, ἢ τὴν παῦσιν καὶ ἐξορίαν αὐτοῦ, γίνεται δεκτὴ, ἐὰν μὴ πρότερον ἐξακριβωθῆ καὶ ἐπιβεβαιωθῆ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου καὶ ἐὰν τυχὸν δι' οἰουδήποτε τρόπου ἐπιτευχθῆ ἢ ἔκδοσις φιομανίου, μὴ προηγηθῆσαν ἐσφραγισμένων ἀναφορῶν τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου, τὰ τοιαῦτα φιομάνια οἰανδήποτε ἡμερομηνίαν ἂν φέρωσι λογισθήσονται πάντα ἄκυρα καὶ μὴ γινόμενα». Τὸ προνόμιον τοῦτο, ὡς καὶ πάντα τὰ λοιπὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβεβαιώθησαν ὑφ' ὄλων τῶν μεταρρυθμιστικῶν νόμων τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καθιερώθησαν ἐν τοῖς ἐθνικῆς κανονισμοῖς, οἵτινες, ἐπικυρωθέντες ἐπ' αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος, ἐδημοσιεύθησαν ὡς νόμοι τοῦ Κράτους ἐν τῇ ἐπισήμῳ συλλογῇ τοῦ Δεστούρ⁴⁹, καὶ τέλος προσηπεβεβαιώθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ 11 ἄρθρου τοῦ συντάγματος, ὅπερ ὁ νῦν Σουλτάνος ἀπένευμε πρὸς τοὺς λαοὺς αὐτοῦ. Ταῦτα πάντα γινώσκει κάλλιστα ἡ Πύλη, θὰ ἦτο δὲ καθαρὰ ματαιοπονία νὰ ἐπανάγῃ αὐτὰ εἰς τὴν μνήμην τῶν νῦν κρατούντων παρὰ τὸ Χρυσοῦν Κέρας. Το δημοσίευμα προχωρεῖ σε υποδείξεις περὶ τοῦ πρακτέου ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, επικαλούμενη καὶ τὶς διεθνεῖς συνθήκας: Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ, ὡς φαίνεται, παρέδωκεν εἰς λήθην ἡ Πύλη καὶ ὅπερ ὀφείλει νὰ ὑπομνήσῃ αὐτὴν ἀρμοδίως ἢ ἡμετέρα Κυβέρνησις, εἶνε ὅτι τὰ ὑπ' αὐτῆς καταπατούμενα προνόμια τῆς Ἐκκλησίας ἔχουσιν ἐπικυρωθῆ καὶ ὑπὸ διεθνῶν συνθηκῶν, οἷαι ἢ τῶν Παρισίων καὶ ἰδίᾳ ἢ τοῦ Βερολίνου. Πρέπει νὰ μάθῃ ἐπὶ τέλους ἡ Κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου ὅτι, ἐὰν δύναται αὕτη ν' ἀθετῆ καὶ ὡς ἔτυχε τὰ βεράτια, τοὺς νόμους καὶ τὰ συντάγματα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, δὲν εἶναι ὅμως ἐπιτετραμμένον αὐτῇ νὰ παραβαίῃ ἀτιμωρητὶ καὶ τὰς διεθνεῖς συνθήκας, ὧν τὴν ἀκριβῆ τήρησιν ἡγγυήθησαν πᾶσαι αἱ συνυπογράψασαι αὐτὰς μεγάλαι δυνάμεις. Πρὸς τὰς δ' ἔχει καθήκον νῦν ν' ἀποταθῆ ἢ ἡμετέρα Κυβέρνησις, ἐκθέτουσα τὰ συμβαίνοντα ἐν Τουρκίᾳ καὶ καταγγέλλουσα τὰς ὑπὸ τῆς γείτονος Δυνάμεως ἀπολιμωμένας ἀθετήσεις τῶν διεθνῶν συνθηκῶν. Αἱ μεγάλαι Δυνάμεις, αἱ συνυπογράψασαι τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος συνθηκῶν, θὰ ἐννοήσωσι βεβαίως τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην, τὴν ἐπιβάλλουσαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος τὸ τοιοῦτο διάβημα, θὰ φροντίσωσι δὲ νὰ ἐπαναγῶσι τὴν Πύλην εἰς τὸ καθήκον αὐτῆς. Ἄν μὴ πράξωσι τοῦτο, ἂν παρίδωσι τὸ ἔργον αὐτῶν, δι' οὗ ἠθέλησαν νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰρήνην, οὕτως ἀσυστόλως ἀνατρεπόμενον ὑπὸ τῆς γείτονος

49. Για τον οθωμανικό Κώδικα Δημοσίων Δικαίων γνωστό ως *Düstur* (*Destur* ή *Doustour*) βλ. σχετικά στο J. Strauss, «A Constitution for a Multilingual Empire: Translations of the Kanun-ı Esasi and Other Official Texts into Minority Languages», In Herzog, Christoph; Malek Sharif (eds.), *The First Ottoman Experiment in Democracy*, Würzburg 2010.

ἡμῶν Δυνάμεως, ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς βεβαίως δὲν θὰ ἐφησυχάσῃ. Θὰ ἀναγκασθῆ νὰ ἐπιτελέσῃ μόνος τὸ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐναπολειπόμενον αὐτῷ καθῆκον ὑπὲρ τῆς διωκομένης αὐτοῦ Ἐκκλησίας, προθύμως ἀναλαμβάνων τὸν περὶ τῶν ἱερωτάτων καὶ τιμαλφεστάτων ἀγῶνα⁵⁰.

Το γεγονός της παύσης του μητροπολίτη Σερρών, με πρωτοβουλία της οθωμανικής κυβέρνησης και όχι της Εκκλησίας, κυριαρχεί στην ειδησεογραφία των Αθηνών, τόσο για το αιφνίδιο του γεγονότος όσο και για τις συνέπειές του σε σχέση με τα δικαιώματα της Εκκλησίας: Ἀπροσδόκητος ὅλως ἐνέσκηψεν εἰς τὴν πόλιν μας ἡ περὶ παύσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν εἶδησις, ἡ ἀναγραφομένη ὑπὸ τῶν χθὲς ἀφικομένων ἐνταῦθα ἐφημερίδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Περιέργον φαίνεται ἡμῖν, ὅτι οὐδεμίαν τηλεγραφικὴν εἶδησιν εἴχομεν πρότερον περὶ τοῦ σοβαροῦ τούτου γεγονότος, ὅπερ θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἐν Τουρκίᾳ. Ἄν σήμερον ἐπαύθη ὑπὸ τῆς Πύλης αὐθαιρέτως ὁ μητροπολίτης Σερρῶν, αὐριον δύνανται νὰ ἔχωσι τὴν αὐτὴν τύχην καὶ ἄλλοι συνάδελφοί του, καὶ αὐτὸς ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, οὕτω δὲ νὰ εὗρεθῆ μίαν ἡμέραν ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἐν Τουρκίᾳ ἄνευ ποιμεναρχῶν, ἄνευ κέντρων συνεκτικῶν. Τοιοῦτον καταχθόνιον διωγμὸν οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ὑπέστη ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἐντεῦθεν ἐννοεῖ ἕκαστος τὴν ἐκπληξίν, εἰς ἣν ἀνέλαβε πάντας ἡ εἶδησις περὶ παύσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν. Το ἴδιο ἄρθρο πληροφορεῖ ταυτόχρονα το ἀναγνωστικὸ κοινὸ και για τον χαρακτήρα του μητροπολίτη Σερρών: Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Μητροπολίτης, ὀνόματι Λουκάς Πετρίδης, εἶνε εἰς τῶν διαπρεπεστάτων κληρικῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, διακρινόμενος ἴδια ἐπὶ συνέσει καὶ μετριοπαθείᾳ καὶ οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ἐλθῶν εἰς σύγκρουσιν, καθ' ἧς ἔχομεν πληροφορίας, πρὸς τὰς ἐν Σέρραις ἐπιτοπίους ἀρχάς.

Ἐνα ἀκόμη δημοσίευμα επιχειρεῖ νὰ διερευνήσῃ τα αἰτία της παύσης του μητροπολίτη Σερρών την οποία αποδίδει σε αντίδραση των οθωμανικών αρχών για εθνική δράση του Λουκά Πετρίδη κατά την αρχιερατεία του στις Σέρρες: Πόθεν ὅμως προήλθεν ἡ παῦσις αὐτοῦ; Τὸ πρᾶγμα καταντᾶ τῇ ἀληθείᾳ ἀπίστευτον, καὶ ὅμως, ὡς ἀξιόπιστος φίλος, γινώσκων ἐξ ἀσφαλοῦς πηγῆς τὰ διατρέξαντα, διαβεβαιοῖ ἡμᾶς, παραίτια τῆς τοιαύτης καταφορᾶς τῆς Πύλης κατὰ τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν ὑπῆρξαν ἀθῶα τινὰ ἄρθρα περὶ Μακεδονίας, δημοσιευθέντα πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐνταῦθα καὶ μεταφρασθέντα τουρκιστὶ ἐν περιλήψει, ὅπως λάβῃ γνώσιν αὐτῶν ὁ Σουλτάνος. Ἐν τοῖς ἄρθροις ἐκεῖνοις ἐγένετο λόγος καὶ περὶ τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν ὡς τύπου Ἑλλήνου Ἱεράρχου. Ἡ φράσις αὕτη ἤρκεσε νὰ κινήσῃ τὴν μὴνιν τοῦ Σουλτάνου κατὰ τοῦ ἀτυχοῦς

50. «Η Εκκλησία διωκομένη εν Τουρκία», *Εφημερίς* 93 (Αθήνησι, Σάββ. 2.4.1888) 1.

ιεράρχου και να στοιχίση εἰς αὐτὸν τὴν παῦσιν του. Τὰ Πατριαρχεῖα, ἅμα λαβόντα γνῶσιν τοῦ διαβήματος τούτου τῆς Πύλης, μετεκαλέσαντο τηλεγραφικῶς εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸν παυθέντα Μητροπολίτην, συνεκάλεσαν δὲ εἰς συνεδρίαν τὰ δύο Σώματα, ἧτις ἐμελλε νὰ γείνη χθὲς και ν' ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ πρακτέου. Ενδιαφέρον ἔχει ἡ υπόδειξις πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην νὰ παραιτηθεῖ προκειμένου νὰ διασφαλιστοῦν τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας και νὰ ἀποφευχθεῖ ἕνας ἐπαπειλούμενος διωγμός: *Νομίζομεν ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἔχει καθήκον, ἐρειδόμενος εἰς τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ἐπικυρωθέντα ὑπὸ τοσούτων νόμων και ὑπὸ τοῦ συντάγματος τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, πρὸς δὲ και εἰς τὸ πρὸ μικροῦ ἀπονεμηθέν εἰς αὐτὸν ἐν πολυτελεῖ θήκῃ βεράτιον, νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὴν ἀνάκλησιν τῆς παύσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρών. Ἄν μὴ εἰσακουσθῇ, ὀφείλει ὁ Πατριάρχης νὰ ὑποβάλλῃ τὴν παραίτησίν του, διαμαρτυρούμενος κατὰ τῆς τοιαύτης ἀθετήσεως τοῦ κυριωτάτου τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἐξ ἧς διακυβεύεται αὐτὴ ἢ ὑπαρξίς ταύτης. Θὰ ἐπέλθῃ οὕτω ρῆξις τῶν σχέσεων τῶν Πατριαρχείων πρὸς τὴν Πύλην, ἐξ ἧς πιθανὸν αὕτη νὰ συνετισθῇ και ν' ἀναστείλῃ τὸν ἀρξάμενον διωγμὸν κατὰ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, αὕτη δὲ δὲν εὐρέθῃ βεβαίως εἰς χεῖρονα θέσιν ἐκεῖνης, ἐν ἧ διατελεῖ νῦν, μεθ' ὕλας τὰς ἀγαθὰς αὐτῆς σχέσεις πρὸς τὴν Πύλην...⁵¹.*

Ὡστόσο, για τὸν χαρακτήρα τοῦ μητροπολίτη Λουκά και τὴ δράσις τοῦ ὑπάρχει και ἡ ἀντίθετη γνώμη. Τὴν ἀποψη ὅτι, λόγω τῆς πολιτείας και τοῦ χαρακτήρα του, ὁ μητροπολίτης δὲν ἦταν ἀρεστός, ὄχι μόνο στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, ἀλλὰ και στὸς χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας τοῦ ὑποστηρίζει και ὁ Καλοσύτης: *Κατὰ νεωτέρας πληροφορίας τὸ τουρκικὸν ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης ὑπουργεῖον ἀνεγνώρισε τὸν ἐπίτροπον τοῦ Μητροπολίτου Σερρών κ. Ἀρχύτα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἐπίτροπος οὗτος διωρίσθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου και ὁμοῦς ἀνεγνωρίσθη, δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τούτου ὅτι ἡ Πύλη ἀνεγνώρισε κάπως τὸ κατὰ τοῦ Μητροπολίτου Σερρών ἄδικον και παράνομον διάβημα. Ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι οἱ λόγοι δι' οὓς οἱ ἐν τῷ Γελδίξ προέβησαν εἰς τοῦτο δὲν ἦσαν οἱ μέχρι τοῦδε ἀναφερθέντες καθ' ὅσον και ὁ κ. Καλοσύτης δι' ἐπιστολῆς του πρὸς ἡμᾶς ἰσχυρίζεται ὅτι ἐν τῇ περὶ Μακεδονίας πραγματεία του δὲν κάμνει ἰδιαιτέρον ἐγκωμιαστικὸν λόγον περὶ τοῦ Μητροπολίτου Σερρών. Οἱ λόγοι εἶνε κατὰ πιθανότητα ἄλλοι.⁵²*

Ἡ παύσις τοῦ μητροπολίτη Σερρών δημιουργεῖ προβληματισμὸ για τὸ μέλλον τῶν ἐλληνοὀθωμανικῶν σχέσεων οἱ οἱοῖς, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀμοιβαία προσέγγισις ἡ οἱοῖς ἐκφραζόταν και

51. «Ἡ παύσις τοῦ Μητροπολίτου Σερρών», *Ἐφημερίς* 93 (Πέμπτη 2.4.1888) 2

52. «Μητροπολίτης Σερρών», *Ἀκρόπολις* 2119 (Τρίτη 5.4.1888) 3

με ανταλλαγή τιμητικών διακρίσεων (παρασήμων) μεταξύ των αρχηγών των δύο κρατών. Ο συντάκτης του σχετικού άρθρου θεωρεί ότι μάλλον η παύση οφείλεται σε προβοκάτσια και καταγγέλλει τη ρουμουνική προπαγάνδα γι' αυτό: *Ὁ ἐν Μακεδονία ἐξακολουθῶν κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου διωγμός, μὴ σταματήσας μηδὲ πρὸς τῶν προνομίων τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ὡς χθὲς ἐγράφομεν ἀναγγέλοντες τὴν παῦσιν τοῦ Μητροπολίτου Σερρών, συστηματικῶς καὶ καθολικῶς διενεργούμενος ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, εἰς δεινὴν ἀπορίαν καὶ ἔκπληξιν ἐμβάλλει τὴν κοινὴν ἐνταῦθα γνώμην, δικαιομένη νὰ ἐρωτᾷ ποιοῦ εἴδους σχέσεις συνδέουσι τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν, καὶ ἂν ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν παρασήμων γίνεται πράγματι πρὸς ἀπόδειξιν ἀμοιβαίας φιλίας ἢ πρὸς κόλαφον τῆς ἀμειλίκτου ἔχθρας τῶν Τούρκων. Ἐνῶ μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν ἀνταλλάσσονται ἐπισήμως φιλικώτατα αἰσθήματα, γινώσκωμεν ἐξ ἀσφαλεστάτης πηγῆς, ὅτι ἐν τοῖς ἀνακτόροις τοῦ Γιλδῆ-πασᾶ κρατεῖ μεγάλη κατὰ τῶν Ἑλλήνων δυσπιστία, γεννηθεῖσα καὶ τρεφομένη ὑπὸ ἐπαισχύντων συκοφαντιῶν καὶ δόλων κοινῶν ἐχθρῶν καὶ ἐξ ἡμῶν καὶ τῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι φοβούμενοι τὴν προσέγγισιν καὶ τὸν στενότερον σύνδεσμον τῶν δύο γειτόνων λαῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων τῶν τὰ πάντα μηχανῶνται, ὅπως ἐμποδίσωσι τοῦτα, ὅπερ καταστρέφει ἄρδην τοὺς ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου ἰδιοτελεῖς αὐτῶν σκοπούς. Πόσον δύναται νὰ ὠφελήσῃ τὴν Τουρκίαν ἢ εἰλικρινῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων σύμπραξις, ἀποδεικνύονται αἱ καταχθόνιαι ἐνέργειαι πάντων τῶν στοιχείων, τῶν ἐχόντων ἐδαφικὰς ἀξιώσεις ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου. Ἄμα ὡς ἐπιστεῦθη ἐκ καταδήλων στοιχείων, ὅτι ὁ Σουλτάνος ἐπέισθη, ὅτι ἡ πολλάκις καὶ κατ' ἐπανάληψιν προτεινομένη ὑφ' ἡμῶν φιλία καὶ σύμπραξις εἰλικρινῶς προσφέρεται πρὸς τὸ συμφέρον ἀμφοτέρων τῶν λαῶν, καὶ ἤρχισαν ἀληθῶς στενότερον νὰ συνδέονται τὰ δύο κράτη, πάντες οἱ ἐπιβουλευθέντες τὸ ἐν Τουρκίᾳ καθεστῶς καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου, πᾶσαι οἱ ἐν Μακεδονίᾳ προπαγάνδαι οἱ ὑποσκάπτωσαι ἀδιαλείπτως τὸ Ὀθωμανικὸν Κράτος συντέειναν τὰς ἐνεργείας τῶν ὅπως διαρρήξωσι τὴν ἐγκάρδιαν συνεννόησιν καὶ ἐνσπείρωσι τὴν δυσπιστίαν⁵³.*

Ἡ υπόθεση της παύσης του μητροπολίτη Λουκά και των διαβημάτων του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Υψηλή Πύλη, δεν έφεραν κάποιο αποτέλεσμα προκαλώντας την αντίδραση του Πατριαρχείου. Η μονομερής ενέργεια της οθωμανικής κυβέρνησης να αποφασίσει την απομάκρυνση του μητροπολίτη Σερρών, χωρίς την ενημέρωση και κυρίως την έγκριση του Πατριαρχείου συνέχιζε να προκαλεί, όπως ήταν φυσικό, την υποψία παραβίασης και ανατροπής των προνομίων της Εκκλησίας: *Τὸ ζήτημα τῆς παύσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρών κ. Λουκά*

53. «Ἑλλάς και Τουρκία», *Εφημερίς* 94 (Αθήνησι, Κυριακή 3.4.1888) 1.

Πετρίδου δὲν φαίνεται νὰ ἐποίησε μέχρι τοῦδε σπουδαῖόν τι βῆμα πρὸς τὴν λύσιν αὐτοῦ. Ἡ Πύλη ἄχρι ὥρας δὲν προέβη εἰς καμμίαν ἀπόφασιν, οὔτε ἀπήντησε πρὸς τὰ διαβήματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἐνεκα τῆς τοιαύτης καταστάσεως τῶν πραγμάτων λέγεται, ὅτι ὁ Πατριάρχης Διονύσιος ὁ Ε΄ ἐξεδήλωσε τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ ὅπως παραιτηθῆ τοῦ θρόνου ἐν ἣ περιπτώσει ἡ Πύλη ἤθελεν ἐξακολουθήσῃ τηροῦσα τὴν αὐτὴν πάντοτε στάσιν ἀπέναντι τοιοῦτου ζωτικωτάτου ζητήματος, θίγοντος εἰς τὰ καίρια τὰς προαιωνίους προνομίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Μένει νὰ ἴδωμεν, ὅποیان πολιτικὴν θέλει ἀκολουθήσῃ ἡ κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου πρὸ τῆς ἀποφασιστικῆς ταύτης στάσεως τοῦ Πατριαρχείου⁵⁴.

Με τίτλο «Μία ἀπάντησις του κ. Τρικούπη», σταλμένη στις 25 Απριλίου του 1888, ἡ εφημερίδα «Ἀκρόπολις» κάνει ἀναφορὰ στις τελευταῖες ἐξελιξίεις των σχέσεων μεταξύ Ἑλλάδας καὶ Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας που ἀπασχόλησαν μάλιστα καὶ τις Μεγάλες Δυνάμεις. Τα ζητήματα των μητροπολιτῶν Καστορίας καὶ Σερρών γίνονται ἐτσι ἀντικείμενο των ἐλληνοθωμανικῶν σχέσεων. Κατὰ τὴν ἀποψη του Τρικούπη τα προκύψαντα ζητήματα οφείλονταν σε ἀστοχες κινήσεις τῆς ὀθωμανικῆς κυβέρνησις: ... Ἡ ἀφορμὴ ἦν πρὸς τοῦτο ἔδωκεν ἡ Πύλη, δὲν ἦτο ἐκ τῶν τυχαίων, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ ἀφεθῆ ἀπαρατήρητος ὑπὸ κυβερνήσεως, αἰσθανομένης τὸ ὕψιστον καθήκον, τὸ ὁποῖον ἔχει πρὸς τὴν ἰδίαν ἀξιοπρέπειαν καὶ πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ τουρκικὸν σκῆπτρον ὁμοφύλους, καὶ ἦτο πολὺ φυσικὸν νὰ συνοφρωθῶσιν πάλιν οἱ εὐρωπαῖοι διπλωμάται καὶ θεωρήσωσιν ἐπικειμένην τὴν ἔκρηξιν σοβαρῶν ταραχῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ὀλίγον ἔλειψε νὰ συρθῆ ὡς κοινὸς κακοῦργος ἐνώπιον τοῦ στρατοδικείου τῶν Βιτωλίων ὁ μητροπολίτης Καστορίας, ὅστις ἀπέφυγε τὴν τοιαύτην προσβολὴν μόνον καὶ μόνον διότι δι' ἐπίδεξιῶν ὁδηγιῶν ἠδυνήθη ἐγκαίρως νὰ καταλίπη τὴν ἔδραν του καὶ τραπῆ τὴν εἰς Φανάριον ἄγουσαν. Μετ' ὀλίγον ὁ μητροπολίτης Σερρῶν ἐπαύθη παρανομιώτατα ὡς ὁ ἀπλούστερος κιατίπης τῶν τουρκικῶν δικαστηρίων, ἀμφοτέρω δὲ τὰ πραξικοπήματα ταῦτα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξωλίσθησεν ὁ Σουλτάνος εἰς συκοφαντίας καὶ ἐπιβουλάς παρέχων πίστιν, καὶ τοὺς ὑπὸ τὸ σκῆπτρον του ὁμοφύλους πληθυσμοὺς συνετάρραξαν καὶ παρώργισαν, καὶ τὴν ἐλληνικὴν κυβέρνησιν δὲν ἠδύναντο νὰ εὐρωσι ἀπαθῆ⁵⁵.

Ἡ πρόθεσις του πατριάρχου Διονυσίου νὰ ἐρθεῖ σε διάλογο καὶ συμφωνία με τὴν ὀθωμανικὴν κυβέρνησις γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν του ζητήματος τον ὁδήγησε στον Μ. Βεζύρη προκειμένου νὰ συζητήσῃ μαζί του το θέμα: Μετὰ μακρᾶς συνεντεύξεως, ἃς ἔσχεν ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης πρὸς τὸν Μ. Βεζύρη καὶ νῦν ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης ὅστις προῖστα-

54. «Το ζήτημα του Μητροπολίτου Σερρών», *Ἀκρόπολις* 2133 (Τρίτη 19.4.1888) 2.

55. «Μία ἀπάντησις του κ. Τρικούπη», *Ἀκρόπολις* 2139 (Τρίτη 26.4.1888) 1.

ται ἐν Τουρκία, ὡς γνωστόν, καὶ τῶν θρησκευτικῶν ὑποθέσεων, κατῴρθωσε, καθ' ἃς ἔχομεν ἰδιαίτερας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πληροφορίας, νὰ διαταχθῇ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Σερρών ἀναδειχθέντα, τοποτηρητοῦ αὐτοῦ παρὰ τῶν ἐγχωρίων ἀρχῶν. Ο Πατριάρχης καλοῦνταν ἀπὸ το σχετικό δημοσίευμα νὰ απαιτήσῃ τὴν πλήρη εφαρμογὴ τῶν ἀναγνωρισμένων, με διεθνεῖς πλέον Συνθήκες, τῆς ἐλεύθερης λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν προνομίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: Ἡ Α. Θ. Παναγιότης δὲν θ' ἄρκεσθῇ εἰς μόνην τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ ἁγ. Σερρών. Κατὰ τὰς αὐτὰς πληροφορίας ἡμῶν, θ' ἀπευθύνῃ μακρὸν ὑπόμνημα πρὸς τὴν Πύλιν θὰ ζητήσῃ δὲ καὶ ἀκρόασιν παρὰ τῷ Σουλτάνῳ καὶ ἂν ἐκεῖνῳ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἀφορμὴν λαμβάνων ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἐκ τῆς στάσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρών, θὰ ἐκθέσῃ τὴν δεινὴν θέσιν, εἰς ἣν περιέρχεται ἡ Ἐκκλησία, ἀδυνατοῦσα πλέον νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμὸν αὐτῆς κατὰ τὴν γενομένην ἀπὸ τινὸς ἀθέτησις τῶν προνομίων, τῶν ἀνέκαθεν χορηγηθέντων εἰς αὐτὴν καὶ ἐξασφαλιζόντων αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τῆς, θὰ ζητήσῃ δὲ νὰ περιβληθῶσι ταῦτα διὰ τοιούτων ἐγγυήσεων ὥστε νὰ μὴν τίθεται ἐφεξῆς ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ τήρησις αὐτῶν. Ο ἀρθρογράφος θεωρεῖ ὅτι ἡ αιτιολόγησις τῶν «παράνομων» ἐνεργειῶν τῆς οθωμανικῆς διοικήσεως στὴν τυχόν ἀντικαθεστωτικὴ δράσις ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι προβληματικὴ καὶ ἐγκυμονεῖ κινδύνους ὅταν ἡ ἐξέτασις ἀναλόγων ζητημάτων δὲν γίνεται ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: Ἡ Πύλη ὡς λόγον παύσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρών προέβαλεν εἰς τὸν Πατριάρχην τὴν συνήθη καὶ τετριμμένην πράξιν καταστάντα παρὰ τοῖς Τούρκοις, ὅσάκις προβαίνωσιν εἰς παραπλησίας ἀθαιρεσίας, ὅτι δηλαδὴ ὁ παυθεὶς ἐφωράθη ἐνεργῶν κατὰ τῶν καθεστώτων. Τὸν αὐτὸν λόγον, ὡς γνωστόν, πρέβαλε πρὸ τινὸς ἢ Πύλη καὶ κατὰ τοῦ Μητροπολίτου Καστορίας. Ἀναμένομεν μετ' ἀγωνίας τὰ νέα διαβήματα τῆς Α. Θ. Παναγιότητος, ἅτινα ὑποδηλώσαμε ἀνωτέρω ὅπως ἴδωμεν ἐὰν τῷ ὄντι αὕτη ἐννοεῖ τὴν σοβαρότητα τοῦ ζητήματος, σκέπτεται δὲ ν' ἀνταπεξέλθῃ προσηκόντως εἰς τὸν ἐξ αὐτοῦ ἐπαπειλούμενον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κίνδυνον. Ὁμολογοῦμεν ὅμως ὅτι τὴν μέχρι τοῦδε στάσιν αὐτῆς εὐρίσκομεν ὑπὲρ τὸ δέον ἐνδοτικὴν. Κατὰ τὸ οἰκεῖον προνόμιον τῆς ἐν Τουρκία Ἐκκλησίας ἡμῶν, μόνος ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου εἶνε ἀρμόδιος νὰ ἐξετάσῃ πάσαν κατηγορίαν ἐπὶ ἐγκλήματος ἐγειρομένην κατὰ Μητροπολίτου, ὅταν δ' εὔρη τοῦτον ἔνοχον, καταδικάζει αὐτὸν καὶ ἀναφέρει τὸ πρᾶγμα εἰς τὴν Πύλιν. Πῶς ὅμως ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ ἁγ. Καστορίας δὲν ἐνέμεινε ἡ Μ. Ἐκκλησία ἐν τῷ προνομίῳ τούτῳ; Γινώσκομεν ὅτι ἡ Πύλη ἀπήτησε νὰ προσέλθῃ ὁ περὶ οὐ λόγος Μητροπολίτης εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης, ἅμ' ἀφικόμενος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἐξετασθῇ περὶ τῆς ἀποδιδιμένης αὐτῷ κατη-

γορίας. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ Πατριαρχεῖα ἀπέκρουσαν τότε κατ' ἀρχὴν τὴν τοιαύτην ὄξυνσιν τῆς Πύλης· οὐδὲν ἦττον ὅμως ἰδιαίτερος ἐδόθη ἢ συμβουλή εἰς τὸν κατηγορούμενον, ἵνα προσέλθῃ εἰς τὸ ὑπουργεῖον καὶ παράσχῃ δῆθεν ἐξηγήσεις περὶ ὧν κατηγορεῖτο. Καὶ δὲν ἠρόκωσθησαν εἰς μόνην ταύτην τὴν ὑπαναχώρησιν οἱ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις. Σιωπηλῶς συγκατετέθησαν καὶ εἰς τὴν μὴ ἐπάνοδον τοῦ ἁγ. Καστορίας εἰς τὴν Μητροπόλιν αὐτοῦ, ὑπεσχέθησαν δέ, καθ' ὃ γινώσκωμεν ἐξ ἀσφαλοῦς πηγῆς, νὰ μεταθέσωσιν αὐτὸν ἐν πρώτῃ εὐκαιρίᾳ εἰς ἄλλην ἐκκλησιαστικὴν ἑπαλξιν. Ἡ Πύλη ἐθαρρυνθεῖσα ἐκ τῆς πρώτης ταύτης παραδειγματικῆς ὑποχωρήσεως τῶν Πατριαρχείων προέβη νῦν ἀμέσως εἰς τὴν παῦσιν τοῦ Μητροπολίτου Σερρών, ἀπροκαλύπτως πλέον καταπατοῦσα καὶ ἄρδην ἀνατρέπουσα ἐν τῶν ἀρχαιοτάτων προνομίων τῆς Ἐκκλησίας. Οὐ συντάκτης τοῦ άρθρου προβαίνει σε μια σειρὰ ἀπὸ ἐρωτήματα πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο, θεωρώντας τις μέχρι τότε κινήσεις του ἀνεπιτυχεῖς καὶ ἐνδοτικές καὶ υποδεικνύοντας καὶ πάλι τὸ πρακτέον: Διατὶ δὲ εἰς ἐν τοῖς Πατριαρχείοις δὲν ἀντέταξεν τουλάχιστον πρὸς τὸ νέον τοῦτο τόλμημα τῆς Πύλης πάραυτα τὴν πρέπουσαν ἀντίστασιν; Τις ἀνάγκη ἐπέβαλε τὴν ἄμεσον μετάκλησιν εἰς Κωνσταντινούπολιν τοῦ Μητροπολίτου Σερρών; Δὲν εἶναι ἄραγε οὗτο τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ὑποχώρησιν; Τὴν ἀναγνώρησιν τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ ἁγ. Σερρών ἡμεῖς τουλάχιστον δὲν θεωροῦμεν μέγα κατόρθωμα. Τὸ πρῶτον καὶ κύριον, ὅπερ εἶχον νὰ πράξωσι οἱ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις, ἅμα μαθόντες τὴν ἀυθαίρετον καὶ παράνομον παῦσιν τοῦ Μητροπολίτου Σερρών ὑπὸ τῆς Πύλης, ἦνε νὰ ἐπιμείνωσι ἀνεנדότως εἰς τὴν ἀνάκλησιν αὐτῆς, τοῦτον δ' ἐπιτευχθέντος νὰ ζητήσωσι νὰ μάθωσι τὴν κατηγορίαν, τὴν ἐναχθεῖσα κατὰ τοῦ ἱεράρχου ἐκείνου, καὶ νὰ προβῶσιν εἴτα εἰς τὴν ἐξέτασιν ταύτης καὶ εἰς τὴν λοιπὴν νόμιμον ἐνέργειαν. Ἐὰν ἡ Πύλη ἤρνεῖτο ν' ἀνακαλέσῃ τὴν παῦσιν, ὄφειλεν τοῦτο ἀκριβῶς ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ νὰ προβῶσιν εἰς τὴν σύνταξιν ὑπομνημάτων καὶ ἐν ἀνάγκῃ διαμαρτυρήσεων, ἀντεπεξερχομένην ἐγκαίρως πρὸς τὸν ἀναφανέντα κίνδυνον καὶ εἰς οὐδεμίαν ὑποχώρησιν προβαίνοντες ἀπέναντι τούτων. Δυστυχῶς ὅμως ἐγένετο ἤδη τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ταύτην, νῦν δὲ δὲν ὑπολοίπεται ἡμῖν ἀλλὰ ἢ νὰ εὐχρηθῶμεν ὅπως μὴ ἐπακολουθήσωσιν εἰς αὐτὰ καὶ ἄλλα. Εὐχόμεθα προσέτι ἢ πρώτη ταύτη ὑποχώρησις, νὰ μὴν ἐπηρεάσῃ τὸ ὅλον ζήτημα, εἰ οἱ ἐν τοῖς πατριαρχείοις ν' ἀποδείξωσιν ἔστω καὶ νῦν τὴν ἀναγκαίαν εὐστάθειαν προβαίνοντες εἰς τὰ διαβήματα ἐκείνα τουλάχιστον, ἅτινα ἐν ἀρχῇ ἀνηγγείλαμεν ὡς ἐπικείμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Καὶ δὲν ἀγνοοῦμεν μὲν ὅτι ἡ Μ. Ἐκκλησία θὰ ἀναλάβῃ οὕτω μέγαν καὶ ἅγιον ἀγῶνα· ἀλλὰ δὲν πρέπει τὸ παράπαν νὰ δειλιάσῃ πρὸ αὐτοῦ. Ἀπέναντι τοῦ ἄγους τῆς Πύλης ἔχῃ ν' ἀντιτάξῃ αὕτη τὸ δίκαιον τοῦ ἀγῶνος αὐτῆς, ὅπερ οὐ ἐνδιαφέρονται ἑκατομμύρια ὀρθοδόξων καὶ ἀπέναντι τοῦ ὁ-

ποίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μείνωσι, μέχρι τέλους ἀπαθεῖς καὶ οἱ χριστιανικαὶ Μεγάλαι Δυνάμεις⁵⁶.

Ο τύπος της Αθήνας συνεχίζει να παρακολουθεί με ενδιαφέρον το ζήτημα της παύσης από την οθωμανική κυβέρνηση των μητροπολιτών Σερρών και Καστορίας και την ανάκληση των διοριστηρίων τους (βερατιών). Ο αρθρογράφος ενημερώνει για τυχόν απαγόρευση οποιασδήποτε αναφοράς στο θέμα στον τύπο της Κωνσταντινούπολης, από τον οποίο εξάλλου οι αθηναϊκές εφημερίδες ενημερώνονταν σχετικά: *Οὐδένα λόγον ποιοῦνται περὶ τοῦ ζητήματος τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν τὰ χθὲς ἀφικόμενα βυζαντιακὰ φύλλα. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ τοῦτο τεκμήριον αἰσίας λύσεως ἢ τροπῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, ὅπερ συνετάρραξεν οὐ μόνον τὴν ἐν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπανταχοῦ Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Καθ' ἃς ἔχομεν πληροφορίας, τὸ γραφεῖον τοῦ Τύπου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπηγόρευσεν αὐστηρῶς εἰς τὰς ἐκεῖ ἐκδιδομένας ἐφημερίδας ἐπὶ ποινῇ παύσεως νὰ κάμωσι λόγον περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος. Ο ἀρθρογράφος υποψιάζεται πρόθεση συγκάλυψης για την αποφυγή αντιδράσεων: Οὕτως ἠθέλησαν νὰ συγκαλύψωσι τὴν μίαν δ' ἄλλης μείζονος ἀϋθαιρεσίας, μὴ ἐπιτρέποντες εἰς τὸν ἀδικούμενον νὰ ἐγείρῃ κἄν φωνὴν ὑπὲρ τοῦ δικαίου του. Ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν εἶνε δυσάρεστος ἢ τοιαύτη διαγωγὴ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γραφείου τοῦ Τύπου, δὲν μᾶς ξενίζει οὐδὲ λυπεῖ τόσον ὅσον αἱ εἰδήσεις, ἃς ἔχομεν περὶ τῆς στάσεως τῶν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις ἐν τῷ ζωτικωτάτῳ ζητήματι ὅπερ ἀπασχολεῖ νῦν τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν καὶ οἵτινες ἐπιβεβαιώσι πως δυστυχῶς τοὺς φόβους, νῦν ἐξεδηλοῦμεν ἐν ἡγουμένῳ φύλλῳ τῆς Ἐφημερίδος. Το ἄρθρο δεν διστάζει για μια ακόμη φορά να υπαινιχθεί ενδοτικότητα εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου το οποίο καλεῖ να αντιδράσει, πιο έντονα και περισσότερο αποτελεσματικά, προκειμένου να αντιμετωπίσει κάθε σκέψη για θεσμικό περιορισμό του: Ὡς φαίνεται οἱ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις δὲν ἔχουσι τὸ ψυχικὸν σθένος ν' ἀντιμετωπίσωσι τὸν κίνδυνον, τὸν ἐπαπειλούντα τὰ διαπεπιστευμένα αὐτοῖς συμφέροντα... ὀλεθρώτατα ἐπακόλουθα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Γένος ἡμῶν. Ἄν ἐνδώτωσιν ἐν τῷ ζητήματι τῆς παύσεως τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν, ὅπως πρότερον ἐνέδωκαν ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Μητροπολίτου Καστορίας ἐκ τοῦ ποιμνίου του, δὲν πρέπει πλέον νὰ κάμωσι λόγον περὶ προνομίων τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ οἱ Μητροπολίται καὶ αὐτὸς ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης δὲν θὰ ὦσιν ἐφεξῆς λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἄπλοι ὑπάλληλοι Κυβερνήσεως καὶ ταύτης ἀλλόθρησκοι. Θὰ θελήσωσι λοιπὸν οἱ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις νὰ δεῖξωσιν τοιαύτην ὀλιγοψυχίαν, ὥστε νὰ παραδώσουν ἐν λήγοντι αἰῶνι καὶ ὑπὸ τὴν σκέπην καὶ προστασίαν διεθνῶν συνθηκῶν, καταπα-*

56. «Πατριαρχία και Πύλη», *Εφημερίς* 93 (Αθήνησι, Δευτέρα 4.4.1888) 1.

τούμενα προνόμια τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ὧν αὐτὴ ἢ ὑπαρξίς ταύτης ἐξήρτηται καὶ προκάτοχοι αὐτῶν διέσωσαν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ ἐν καιροῖς χαλεποῖς, καθ' οὓς οὐδεμίαν ταύτην καὶ προστασίαν εἶχον⁵⁷.

Ἡ ὄξυνση των ελληνοτουρκικῶν σχέσεων συγκαιριακά συνέπιπτε, ὡπως προαναφέρθηκε, με την πρόθεση τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης για την τιμητικὴ ἀπόδοση του παρασήμου του Μεγαλόσταυρου του Σωτήρος στον Σουλτάνου σε ἀντίστοιχη ανταπόδοση προηγούμενος ἀπὸ τον Σουλτάνου του «Ἰμτιγιάζ» ἀλλὰ και ταραχές στην Κρήτη. Το ἀρθρο διαπιστώνει ὅτι ο Σουλτάνος ἐγκαίρως ἀντελήφθη ὅτι καμιά κατηγορία δεν ευσταθοῦσε: καὶ δὲν ἦταν δύσκολον νὰ νοήση ὅτι ὁ Μητροπολίτης Καστορίας καὶ ὁ ἄλλος τῶν Σερρῶν, ὡς καὶ ὁ πρόξενος Βιτωλίων, μερμινῶσιν ἀπὸ ἐτῶν ἤδη καὶ οὐχὶ ἐπ' ἐσχάτων μόνον περὶ μορφώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑπηκόων του, τῶν δὲ γραμμῶν καὶ ἐπιστημῶν ὁ θεομότατος προστάτης ὁ ἴδιος Σουλτάνος πολλάκις ἐφιλοτιμήθη νὰ φανῆ. Κατὰ τον ἀρθρογράφο ο Σουλτάνος ὀφείλε νὰ μὴ παρέχει καμιά πίστη σε ἀπατηλές, ὡπως χαρακτηρίζονται, ἐκθέσεις των πασάδων του και στις «δήθεν ειλικρινεῖς συμβουλές» των φίλων του ξένων διπλωματῶν προκειμένου νὰ πετύχει τον διακανονισμό, των μεταξύ των δύο κρατῶν, ἐκκρεμῶν ζητημάτων χάριν τῆς εἰρήνης και του ἀμοιβαίου συμφέροντος⁵⁸: Πολὺ φοβούμεθα ὅτι τὸ ἐν Σέρραις προηγούμενον θὰ ἔχη ἐπακολουθήματα δυσάρεστα διὰ τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐκκλησίαν, καθιερούμενον οὕτω σιωπηλῶς. Εἰς τὸ ἐξῆς οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου θὰ ἔχωσιν ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν ἐπικρεμαμένην, ὡς ξίφος Δαμόκλειον, τὴν παῦσιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου ἀπ' εὐθείας. Φρονούμεν, ὅτι οἱ ἐν τῷ Πατριαρχείῳ καλῶς θὰ ἐποιοῦν, ἐὰν ἐμελέτων κατὰ βάθος τὰς συνεπειὰς τῆς ὑποχωρήσεώς των.

Ἡ ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις» τοποθετεῖται ὡστόσο στο ζήτημα διαφοροετικά. Θεωρεῖ ὅτι το ζήτημα του μητροπολίτη Σερρών μετατράπηκε σε ἐλληνοθωμανικό ζήτημα ἀπὸ τον Τρικούπη: Οὐδὲν ἄπορον λοιπόν, ἐὰν εἰς τὴν πρώτην ἐνθάρρυνσιν ξένης δυνάμεως, ὁ κ. Τρικούπης ἐγέννησε ζήτημα διὰ τὴν παῦσιν τοῦ ὀρθοδόξου Μητροπολίτου τῶν Σερρῶν, καὶ ἐὰν κακῶς ὑπεδέχθη τὰς παρατηρήσεις τῆς Πύλης περὶ τῆς λίαν θορυβῶδους πατριωτικῆς δραστηριότητος τοῦ ἐν Βιτωλίοις Ἕλληνοπροξένου...⁵⁹.

Το Σεπτέμβριο του 1888, σε ἐγγραφο του ἐλληνικοῦ προξενείου

57. «Το ἐν Τουρκία ἐκκλησιαστικόν ζήτημα», *Εφημερίς* 98 (Ἀθήνησι, Πέμπτη 7.4.1888) 1.

58. Τ., «Μία ἀπάντησις του κ. Τρικούπη», *Ἀκρόπολις* 2140 (Τρίτη 26.4.1888) 1.

59. «Το Ἀνατολικόν Ζήτημα», *Ἀκρόπολις* 2140 (Τρίτη 26.4.1888) 1. Πρόξενος Βιτωλίων ἦταν ὁ Ναπ. Μπέτσος, γνωστός για τις προβληματικῆς του σχέσεις με τους κατὰ τόπου ἀρχιερεῖς στη Μακεδονία.

Σερρών «περί των βουλγαρικών ενεργειών εις Άνω Βροντού», αναφέρεται ότι η Βουλγαρική Εξαρχία κατήγγειλε στο Οθωμανικό Υπουργείο Παιδείας τον μητροπολίτη Σερρών, γιατί με ενέργειες και με απαίτησή του κλείστηκαν τα δήθεν βουλγαρικά σχολεία που λειτουργούσαν στην κωμόπολη. Η καταγγελία έγινε αποδεκτή από την Υψηλή Πύλη δίνοντας έτσι το δικαίωμα στη Βουλγαρική Εξαρχία να αποστείλει διδασκάλους στην Άνω Βροντού⁶⁰.

Σε επιστολή τους προς τον πατριάρχη Διονύσιο, με ημερομηνία 23 Αυγούστου του 1888, η Δημογεροντία (τρεις υπογραφές) και τα μέλη της Γενικής Συνέλευσης της πόλης (εβδομήντα υπογραφές)⁶¹, επιχείρησαν να ενημερώσουν και από την πλευρά τους το Οικουμενικό Πατριαρχείο για τη θέση της πόλης και των προκρίτων της έναντι του μητροπολίτη Λουκά. Το πλήθος των υπογραφών⁶² δεικνύει την απογοήτευση των χριστιανών των Σερρών από την πολιτεία και διαποίμηση του μητροπολίτη τους και την πρόθεσή τους να αιτηθούν οι ίδιοι την απομάκρυνσή του: *Ἡ κατὰ Μάρτιον φθίνοντα τοῦ τρέχοντος ἔτους Ἀνωτέρα Κελεύση συμβάσα ἀπόλυσιν ἐντεῦθεν τοῦ Μητροπολίτου Σερρῶν κ. Λουκά, ἐτάραξεν, ὡς εἶκος, ἅπαν τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα τῆς τε πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας Σερρῶν· ἀλλ' ἐτάραξεν αὐτὸ μόνον διὰ τοὺς λόγους, δι' οὓς ἐθρουλλήθη ὅτι προεκλήθη τὸ γεγονός. Ἄλλως τὴν ἐκ Σερρῶν ἀπομάκρυνσιν τῆς Α. Πανιερ. ἐπρόκειτο νὰ ζητήσῃ τὸ ποιμνιὸν του παρὰ τῆς Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας διότι ἀπὸ τῆς ἐλεύσεώς του ὁ Μητροπολίτης Λουκάς διὰ τὸν ἀπότομον, ἀγέρωχον καὶ αὐθαίρετον πρὸς τε τὸν κληρὸν καὶ τὸν λαὸν τρόπον του, διὰ τὴν πρὸς τὸ διαιρεῖν τοὺς χριστιανοὺς τάσιν του, διὰ τῶν πλεονεξιῶν του καὶ φιλαργυρίαν του διὰ τὴν ἀνευλάβειάν του πρὸς τοὺς κανονισμοὺς τῆς Κοινότητος, διὰ τὴν σκάνδαλα προκαλέσασαν δι-
αγωγὴν του, διὰ τὴν ἀσύνητον συμπεριφορὰν του πρὸς τὴν ἐγγώριον Διοίκησιν... ἐπὶ βλάβῃ τῶν συμφερόντων τῶν χριστιανῶν δὲν κατώρθωσε νὰ διατελέσῃ ἐν ἁρμονίᾳ καὶ*

60. ΑΥΕ, Υποφάκ. 29.2, Προξ. Σερρών, 237/27.9.1888 και 33/21.2.1889.

61. Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος, Μακεδονικά 19^{ος} αιώνας, Συλλογή Κ. Χόνδρου, αριθμ. εγγρ. 23724/23.8.1888. Ο μητροπολίτης Λουκάς επικοινωνούσε με τον Σερραίο Κ. Χόνδρο κυρίως για ζητήματα που αφορούσαν τα εκπαιδευτικά και κοινοτικά της πόλης (23656/Σέρρες, 27.3.1887 από όπου και η εικόνα της υπογραφής του μητροπολίτη Λουκά και 23658/3.3.1887). Ευχαριστώ θερμά τον καλό φίλο Γ. Αψηλίδη για την παροχή των επιστολών αυτών.

62. Σχετικές εικόνες με τις υπογραφές από την προαναφερθείσα επιστολή των Σερραίων προκρίτων προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη στο τέλος του άρθρου.

δι' άλλους λόγους, ὧν μακρὰν θὰ ἦτο ἡ ἀπαρίθμησης, κατεδείχθη ὅτι δὲν ἦτο ὁ πρέπων τῇ ἐπαρχίᾳ Σερρών Ἀρχιερεὺς. Ἡ τῶν χριστιανῶν τῆς τε πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας πρὸς τὸν Μητροπολίτην διαμαρτυρία ἐξεδηλώθη ἰδίως. ...Σχετίζεται οὐχὶ δὲ εἰς πρὸς τὰ προνόμια τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους, διότι ὑπὲρ τούτων πρὸ ὀλίγων ἐτῶν πρώτη ἡ πόλις αὕτη καὶ ἡ ἐπαρχία ὑψωσαν φωνήν, ἡ δὲ κοινῶς ἐπικρατοῦσα περὶ τοῦ ζητήματος ἐνταῦθα γνώμη ἦτο ὅτι ἔπρεπε ν' ἀφεθῆ τῇ Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ νὰ λύσῃ ὡς ἐξήτα τὸ συμφέρον αὐτὸ, ἐπαρκὲς δὲ ἐθεωρεῖτο ἀπὸ μέρους τῆς πόλεως συμβολὴ τὸ τηλεγράφημα καὶ ἡ ἐπιστολὴ ἣτις τῇ εἰσηγήσει τοῦ πρώην ἀρχιερατ. Ἐπιτρόπου κατ' αἴτησιν τοῦ Μητροπολίτου ἐν τῇ Μητροπόλει συνταχθήσα ἐστάλη εἰς τὴν Α. Θ. Παναγιότητα. Καὶ ὅμως παρὰ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν ὁ νῦν ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος ὑπήκων ταῖς κελεύσμασι τοῦ ἐντολέως αὐτοῦ ἀπεπειράθη... νὰ λάβῃ ἀναφορὰν ὑπὲρ αὐτῶν παρὰ τῆς Δημογεροντίας ... οὕτως αὐθαιρέτως διὰ τοῦ καβάση τῆς Μητροπόλεως περιέφερον εἰς τὰς πέριξ τῆς πόλεως ἡμῶν Κοινότητος ἀναφορὰν πρὸς ὑπογραφήν. Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν οἱ ὑποφαινόμενοι μέλη τῆς δημογεροντίας καὶ τῆς Γεν. Συνελ. καὶ λοιποὶ πολῖται λαμβάνομεν τὸ θάρρος νὰ διαμαρτυρηθῶμεν παρὰ τῇ Α.Θ.Π. κατὰ τῆς ... ἐνεργείας τῆς Μητροπόλεως τὸν μὲν διότι δι' αὐτῆς οὐκ ὀλίγοι τῶν ἀπλοϊκῶν χωρικῶν ἀπεπλανήθησαν, τὸ δὲ καὶ διότι φρονοῦμεν ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης ἀναφορᾶς μόνον ἐναντία πρὸς τὴν ἀλήθειαν περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς αὐτοῦ Πανιερότητος γνώμης πρόκειται νὰ διαδοθῆ οὐχὶ δὲ τὰ δίκαια καὶ τὰ νόμιμά της ἡμετέρας ἐκκλησίας, νὰ προασπισθῶσι. Παρακαλοῦμεν δὲ βαθυσεβάστως τὴν Υ.Θ.Π. ἀφοῦ διὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτῆς ὑψηλῆς συνεπειᾶς λύσῃ τὸ ζήτημα τῶν προνομίων ἐὰν τοιοῦτο τι ὑφίσταται, νὰ εὐδοκῆσῃ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸν ἀνωτέρω διὰ βραχέων ὑποδειχθεῖσαντα βίον καὶ πολιτείαν τοῦ Μητροπολίτου ἡμῶν καὶ νὰ θελήσῃ νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτὸν δι' ἀρχιερέως ἀνταξίου... εἰς τὴν σπουδαιότητα τοῦ Μακεδονικοῦ τούτου θρόνου.

Τελικά, τὸ ζήτημα τῶν δύο μητροπολιτῶν διευθετήθηκε, τὸν Οκτώβριον τοῦ 1888, με υποχώρησιν τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐναντι τῶν απαιτήσεων τῆς Πύλης, γιὰ τὴν οριστικὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν μητροπολιτῶν Σερρών καὶ Καστορίας ἀπὸ τῆς ἐδρῆς τους. Στις 15 Οκτωβρίου, ἡ Σύνοδος τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀποφασίζει νὰ κλείσῃ τὸ ζήτημα προβαίνοντας σε μεταθέσεις μητροπολιτῶν ἀνάμεσα στους οποιούς καὶ οἱ παυθέντες Καστορίας Κύριλλος καὶ Σερρών Λουκάς. Τὸ Σάββατον ἡ Ἱερά Σύνοδος ὑπὸ τὴν προεδρείαν τῆς Α.Θ.Π. Διονυσίου τοῦ Ἐσυνελθούσα προέβη εἰς τὰς ἐξῆς ἀρχιερατικὰς μεταθέσεις. Εἰς τὴν ἀπὸ τριμηνίας χηρεύουσαν μητρόπολιν Λήμνον διωρίσθη ὁ μητροπολίτης Καστορίας Κύριλλος, Καστορίας δὲ ὁ μητροπολίτης Ἀγχιάλου Γρηγόριος, Ἀγχιάλου ὁ Αἴνου Ἄνθιμος καὶ Αἴνου ὁ Σερρών Λουκάς. Σήμερον

ἐν τῇ συνεδριάσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, κατὰ πάσαν πιθανότητα, πληρωθήσεται ἡ μητροπολις Σερρών, ἴσως δὲ καὶ αἱ ἀπὸ πολλοῦ χηρεύουσαι ἐπισκοπαὶ Ἐλευθερουπόλεως καὶ Λέρνης. Καὶ Σερρῶν μὲν λέγεται ὁ μητροπολίτης Μαρωνείας, Μαρωνείας δὲ ὁ ἀρχιμανδρίτης Χρῦσανθος Ἱεροκλῆς (κατ' ἄλλους δὲ μητροπολίτης Σερρῶν διορισθήσεται ὁ Ἰκονίου Ἀμβρόσιος), Ἰκονίου δὲ ὁ Ἀγκύρας ἢ ὁ πρῶην Χαλεπίου, Λέρνης δε ὁ Μ. Ἐκκλησιάρχης Καλλίνικος ἢ ὁ Νευροκοπίου Χρῦσανθος. Τοιοῦτοι οἱ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς κύκλοις τοῦ Φαναρίου συνδυασμοί⁶³.

Στις 18 Οκτωβρίου του 1888, το Πατριαρχεῖο ἀπάντησε στους δημογέροντες καὶ πρόκριτους των Σερρῶν ενημερώνοντάς τους για τὴν ἐκλογή νέου τους μητροπολίτη: Μητροπολίτης ὑμῶν διωρίσθη ὁ τέως Μαρωνείας Κωνσταντῖνος⁶⁴ κάτοχος παιδείας καὶ γλωσσῶν συγκαίρομεν ἀπάση ἐπαρχία. Στο παραπάνω τηλεγράφημα του Πατριάρχου Διονυσίου οἱ δημογέροντες καὶ οἱ πρόκριτοι τῆς πόλης ἐξέφρασαν στις 20 Οκτωβρίου τὴν ευγνωμοσύνη τους: Ἄπειρος εὐγνωμοσύνη πνευματοφόρῳ οἰκουμενικῷ θρόνῳ⁶⁵.

Ὁ μητροπολίτης Λουκάς ἀντέδρασε στὴν «αποδοχή» ἀπὸ το Πατριαρχεῖο τῆς ἀπομάκρυνσής του ἀπὸ τὴν Σέρρες, καθὼς αὐτὸ ἀποφάσισε τὴν μετάθεσή του στὴν Αἴνο: *Εἰς τὰς ἀκοᾶς ἡμῶν περιέρχεται ὅτι ἡ Α.Π. ὁ μητροπολίτης Σερρῶν κ. Λουκάς Πετρίδης ἀποστέρει τὴν εἰς Αἴνον γενομένης τελευταίως μετάθεσιν αὐτοῦ ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἀποβαίνει αὐτῷ ἀδύνατος. Ἡ πνευματικὴ διακυβέρνησις ἐτέρας ἐπαρχίας πρὶν ἢ γνωσθῶσιν ἀποχρώντως οἱ λόγοι ὧν ἔνεκεν ἀπεφασίσθη ἡ ἀπομάκρυνσις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Σερρῶν. Καθ' ἃ παριστάνουσιν ἡμῖν τὴν γνώμην τοῦ μητροπολίτου πρῶην Σερρῶν ἢ ἀρμοδία ἐξέτασις τῆς ἐν Σέρραις ἀρχιερατείας αὐτοῦ δύοιν θάτερον καταδείξει, ἢ ἔνοχον πολιτείαν καὶ τότε εἰς τὰς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν νόμων ὑπαγορευμένας ποινὰς ὑποκείμενος ὁ μητροπολίτης ἀνάξιος ἐστὶ περαιτέρω ἀρχιερατείας ἢ συκοφαντηθεῖσαν ὑπὸ ἐχθρῶν καὶ τότε ἀντὶ μεταθέσεως εἶναι δίκαιον ν' ἀνακτησηται τὴν κυβερνητικὴν ἐμπιστοσύνην⁶⁶.*

Τὴν ἴδια θέση τοῦ μητροπολίτη Λουκά μεταδίδει με σχετικὸ δημοσιεύμα τῆς καὶ εφημερίδα «Παλιγγενεσία»: ...ὁ Μητροπολίτης Σερρῶν, ὁ ἄρτι διὰ πραξικοπήματος μετατεθεὶς ὑπὸ τοῦ Οἰκουμ. Πατριάρχου εἰς Αἴνον, ἐξήτησε παρὰ τοῦ Πατριαρχείου τὸν λόγον τῆς μεταθέσεως ταύτης, δηλώσας ὅτι ἂν ὑπέπεσαν εἰς παράπτωμα πρέπον ἦτο νὰ ἀπο-

63. «Ἐκκλησιαστικά», *Βυζαντίς* (Τρίτη, 18.10.1888) 3.

64. Για τὸν μητροπολίτη Σερρῶν Κωνσταντῖνο Βαφεῖδη βλ. στο Κ. Πλαστήρας, «Σέρρες, μέρες του 1891: Διαφωνίες παραγόντων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος ὡς προοίμιον τοῦ “κοινοτικού ζητήματος”», *Μακεδονικά* 38 (2011) 193-209.

65. Ἀρχεῖο Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας Ἑλλάδος, *Μακεδονικά* 19^{ος} αἰώνας, Συλλογὴ Κ. Χόνδρου, ἀριθμ. ἐγγρ. 23724.

66. *Νεολόγος* (Σάββατο, 22.10.1888) 2.

μακρυνθῆ τῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἄλλως νὰ μείνη εἰς ἡν ἐτάχθη θέσιν ἐν τῇ Μητροπόλει Σερρών. Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὅτι ὁ ἀδικηθεὶς Μητροπολίτης θὰ ἀμυνθῆ ἰσχυρῶς τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ, ἅτινα εἰσὶ δικαιώματα ἀφορῶντα αὐτὴν τὴν τιμὴν, τὸ γόητρον καὶ τὰ προνόμια τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους ...ὁ Μητροπολίτης Σερρών, ὁ ἄρτι διὰ πραξικοπήματος μετατεθεὶς ὑπὸ τοῦ Οἴκου. Πατριάρχου εἰς Αἶνον, ἐζήτησε παρὰ τοῦ Πατριαρχείου τὸν λόγον τῆς μεταθέσεως ταύτης, δηλώσας ὅτι ἂν ὑπέπεσεν εἰς παράπτωμα πρέπον ἦτο νὰ ἀπομακρυνθῆ τῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἄλλως νὰ μείνη εἰς ἡν ἐτάχθη θέσιν ἐν τῇ Μητροπόλει Σερρών. Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὅτι ὁ ἀδικηθεὶς Μητροπολίτης θὰ ἀμυνθῆ ἰσχυρῶς τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ, ἅτινα εἰσὶ δικαιώματα ἀφορῶντα αὐτὴν τὴν τιμὴν, τὸ γόητρον καὶ τὰ προνόμια τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους⁶⁷.

Ἡ αποδοχὴ ἐκ μέρους τοῦ μητροπολίτη Λουκά τῆς μετάθεσός του στη μητρόπολη Αἶνου, στις 22 Οκτωβρίου τοῦ 1888, θέτει τέλος στο ζήτημα που προκάλεσε ἔνταση, ὄχι μόνο τοπικά, δηλαδή στις Σέρρες, ἀλλὰ κυρίως στις ελληνοθωμανικὲς σχέσεις: Τὸ παρελθὸν Σάββατον προσκληθεὶς εἰς τὰ πατριαρχεῖα ὁ εἰς Αἶνον μετατεθεὶς τέως μητροπολίτης Σερρών κ. Λουκάς Πετρίδης ὑπεχρεώθη μετὰ μακρὰν ἀντίστασιν νὰ στέρξη καὶ ἀποδεχθῆ τὴν νέαν αὐτοῦ ἐπαρχίαν, ἣν, ὡς προεγράψαμεν εἰς τὸ τελευταῖον ἡμῶν φύλλον, δὲν ἐδέχετο πρότερον. Συνεπῶς ἐγένετο καὶ τὸ μέγα λεγόμενον μῆνυμα ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ, ὑπέγραψε δὲ καὶ τὸ γνωστόν τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ πρακτικὸν ὡς μητροπολίτης Αἶνου, ἐνῶ ἄχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὑπέγραφεν ἐπισήμως ὡς μητροπολίτης Σερρών⁶⁸.

Ὁ πατριάρχης Διονύσιος ἐνημέρωσε για τις αποφάσεις τῆς Συνόδου αυτοπροσώπως τὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνηση παρότι ἀπὸ το σχετικὸ δημοσίευμα τῆς «Βυζαντιδος» προκύπτει ὅτι ἴσως ἀκόμη το ζήτημα τοῦ μητροπολίτη Καστορίας νὰ μὴν εἶχε τελειώσει ἀκόμη με τὴν αποδοχὴ τῆς μετάθεσός του: Ἡ Α.Θ.Π. ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης μεταβὰς τὸ παρελθὸν Σάββατον μετὰ τὴν συνοδικὴν συνεδρίασιν εἰς τὴν Ὑ. Πύλιν ἐπεσκέφθη τὴν Α.Υ. τὸν Μ. Βεζύρη καὶ ἀκολούθως τὸν ὑπουργὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν θρησκευμάτων Ἐξ. Δζεβδὲτ πασᾶν, συνδιαλεξάμενος πρὸς αὐτοὺς περὶ σπουδαίων ἐκκλησιαστικῶν υποθέσεων καὶ ἰδίως περὶ τῆς υποθέσεως τῶν μητροπολιτῶν Καστορίας καὶ Σερρών. Καθ' ἧς δὲ ἔχομεν πληροφορίας ἢ ὑπόθεσις τοῦ μητροπολίτου Καστορίας εὐρίσκεται ἐν ὁδῷ λύσεως καὶ πιστεύομεν ὅτι συντόμως θὰ ἐπιτραπῆ τῷ ἱεράρχῃ τούτῳ νὰ ἐπανακάμψῃ ἐν μέσῳ τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ⁶⁹.

67. «Ο Μητροπολίτης Σερρών», *Παλιγγενεσία* (27.10.1888) 3.

68. «Διάφορα», *Βυζαντίς* (Τρίτη, 25.10.1888) 2.

69. «Διάφορα», *Βυζαντίς* (Τρίτη, 11.11.1888) 2.

29 Μικρούλιος Ιω. (Μικρούλιος)
 30 Αντωναίου Χειροποιή
 31 Γεωργ. Χειροποιή (Μικρούλιος)
 32 Ιω. Χειροποιή (Μικρούλιος)
 33 Χ. Μίλων Χειροποιή
 34 Γεωργ. Κασοταβάνου
 35 Νικόλ. Βούζου
 36 Βασίλ. Μωυσιάδου
 37 Γεωργ. Μωυσιάδου (Μωυσιάδου)
 38 Ιω. Μωυσιάδου 4, 11 Νέοι Σέρροι
 39 Δημ. Μωυσιάδου 4, 11 Νέοι Σέρροι
 40 Ιω. Μωυσιάδου 4, 11 Νέοι Σέρροι
 43 Δημ. Παπαγιάννου
 44 Χ. Βασίλ. Παπαγιάννου
 45 Ιω. Παπαγιάννου
 46 Ιω. Β. Χ. Παπαγιάννου
 47 Γεωργ. Μ. Παπαγιάννου
 48 Δ. Παπαγιάννου
 49 Σωτήρ Παπαγιάννου
 50 Βασίλ. Παπαγιάννου
 51 Βασίλ. Παπαγιάννου
 52 Γεωργ. Δ. Παπαγιάννου

Κ. Μωυσιάδου (Μωυσιάδου)	53
Δημ. Μωυσιάδου (Μωυσιάδου)	54
Ιω. Μωυσιάδου (Μωυσιάδου)	55
Νικόλ. Μωυσιάδου (Μωυσιάδου)	56
Γεωργ. Μωυσιάδου	57
Κω. Μωυσιάδου	58
Δ. Μωυσιάδου	59
Κ. Γ. Χ. Μωυσιάδου	60
Γ. Μωυσιάδου	61
Ι. Μωυσιάδου	62
Ι. Μωυσιάδου	63
Δ. Μωυσιάδου	64
Α. Δ. Μωυσιάδου	65
Β. Μωυσιάδου	66
Ε. Χ. Μωυσιάδου	67
Κω. Μωυσιάδου	68
Γεωργ. Μωυσιάδου	69
Γεωργ. Μωυσιάδου	70
Κω. Μωυσιάδου	71
Ιω. Μωυσιάδου	72
Α. Μωυσιάδου	73

IOANNIS TH. MPAKAS

BACKWASH OF THE PREROGATIVES ISSUE.
METROPOLITAN LOUKAS OF SERRES AND
HIS “DISMISSAL” (1888): A CHRONICLE
OF THE EVENTS BASED ON THE SOURCES

Abstract

The Ottoman government, under the pretext of modernizing the state, tried to bring under its control many of the privileges and responsibilities of non-Muslim communities and especially the Orthodox, a fact that provoked a strong reaction from the Ecumenical Patriarchate.

The reaction of the Patriarchate was expected, as a possible change of its privileges beyond the direct consequences for the Orthodox community, would further reduce its prestige, which had already been affected by the recognition of the Bulgarian Exarchate by the Ottoman Government in 1870.

Due to the Prerogatives issue, various issues arose in the relations of the Ecumenical Patriarchate with the Ottoman administration, perpetuating the continuation of the issue. In one of them, starring the metropolitans Kyrillos of Kastoria and Loukas of Serres who were ousted by the Ottoman administration, even the government of Char.

Trikoupis was mixed. The Synod of the Ecumenical Patriarchate decided to close the issue by transferring the two metropolitans. Their almost «forced» transfer temporarily solves the issue of questioning the privileges of the Ecumenical Patriarchate, which will return again a few years later.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΓΛΟΥΔΗΣ

Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΑ ΣΕΡΡΑΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ ΣΤΙΣ 8 ΜΑΪΟΥ 1821

Συμπληρώθηκαν 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής επανάστασης και σε όλη την Ελλάδα έγινε προσπάθεια επιστροφής και επανεκτίμησης του αγώνα απελευθέρωσης (τοπικού και συνολικού) από τον Οθωμανικό ζυγό, της δημιουργίας του νέου ελληνικού κράτους, της πορείας καθώς και της προοπτικής του. Ο Νομός Σερρών συμμετείχε στην παραπάνω προσπάθεια. Όμως σε σχέση με την τοπική επαναστατική κίνηση οι Σερραίοι συμμετείχαν και με ποιόν τρόπο στον αγώνα του γένους για την απελευθέρωση του; Ένα κρίσιμο και επίκαιρο ιστορικό ερώτημα. Η συντριπτική πλειοψηφία των Σερραίων, αν τους τεθεί αυτό το ερώτημα είμαστε βέβαιοι ότι θα απαντήσουν θετικά, ότι δηλ. συμμετείχαν και θα δώσουν το παράδειγμα του Εμμανουήλ Παπά και της οικογένειάς του. Είναι, όμως, αυτή η πλήρης αλήθεια; Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε τις ιστορικές στιγμές της προετοιμασίας στην επανάσταση και να τεκμηριώσουμε τη συμμετοχή ή μη των Σερραίων σ' αυτήν.

Από το Σεπτέμβριο του 1814 με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό, αρχίζει να υλοποιείται η επιθυμία του ελληνικού γένους για την απαλλαγή του από τους δυνάστες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στηριζόμενοι αποκλειστικά σε ίδιες δυνάμεις.

Αν και στα πρώτα χρόνια η δράση της Εταιρείας, ήταν σε στενό κύκλο και με μέτρα αυστηρά συνωμοτικά, άρχισαν να γίνονται αντιληπτά τα επαναστατικά σημάδια από τους πληροφοριοδότες των τοπικών οθωμανικών αρχών και στη συνέχεια αυτά να φθάνουν στον τότε Σουλτάνο Μαχμούτ Β΄.

Φυγή και μύηση Εμμανουήλ Παπά

Έτσι το καλοκαίρι του 1817 ο Σουλτάνος, έχοντας πληροφορίες από διάφορες περιοχές του ευρωπαϊκού τμήματος της αυτοκρατορίας του, κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη τους ισχυρούς μπέηδες και διοικητές επαρχιών, για να τους ενημερώσει τους για τις προετοιμασίες εξέγερ-

σης των Ρωμιών και έδωσε εντολή να θανατώνουν τους τοπικούς ηγέτες της επικείμενης επανάστασης των Ελλήνων¹.

Αποτέλεσμα των παραπάνω στα Σέρρας, ήταν να οργανωθεί σχέδιο δολοφονίας του Εμμανουήλ Παπά από τον μεγαλοκτηματία Σερρών Κιαζήμ Μπέη και τον διοικητή Γιουσούφ Πασά, γιατί αφ' ενός μεν ο Εμμανουήλ Παπάς έλεγχε τις άδικες αποφάσεις του τελευταίου εναντίον των Ελλήνων και αφ' ετέρου και οι δύο είχαν δανεισθεί μεγάλα ποσά από τον Παπά και δυσκολευόταν ή δυσφορούσαν για την αποπληρωμή τους².

Το σχέδιο αποκαλύφθηκε στον Παπά και απέφυγε τη σχεδιασμένη δολοφονία. Όμως, η παραμονή του στα Σέρρας έγινε εξαιρετικά επικίνδυνη. Για το λόγο αυτό, τον Οκτώβριο του 1817 εγκατέλειψε την οικογένεια και τις τοπικές επιχειρήσεις του και κρυφά μετακινήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ώστε μαζί με τη σωτηρία της ζωής του, να διεκδικήσει το ποσό ή μεγάλο μέρος του οφειλόμενου ποσού. Το 1818 αποκτώντας οι Φιλικοί αυτοπεποίθηση για τις κινήσεις τους, μετέφεραν την έδρα της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη και άρχισε η οργάνωση να αναπτύσσεται με ραγδαίο ρυθμό. Ο Παπάς συνδέθηκε με τον Κωνσταντίνο Παπαδάτο που ήδη από το Φθινόπωρο του 1819³ είχε γίνει μέλος της Φιλικής Εταιρείας και αργότερα άνθρωπος της εμπιστοσύνης του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ο Παπαδάτος μύησε τον Εμμανουήλ Παπά στις 21 Δεκεμβρίου του 1819⁴ στην Φιλική Εταιρεία και αργότερα ενημέρωσε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη για τον πόθο του Παπά να συμβάλει στην απελευθέρωση του γένους.

442. 'Εμμανουήλ Παπάς⁵.— Σέρραλης. Χρόνων 47. Διά Κωνσταντίνου Παπαδάτου. Γρ. 1000

21 Δεκεμβρίου 1819. Κων)πολις¹.

Τῷ Ἁγίῳ Σερρῶν Χουσανῆφ, εἰς Σέρρας.

Η εγγραφή του Εμμ. Παπά στον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας στο αρχείο του Παναγιώτη Σέκερη (Μέξα Β., Οι Φιλικοί, Αθήνα 1937).

1. Στράτης Ευάγγελος, *Ο Σερραϊός αρχιστράτηγος των μακεδονικών δυνάμεων κατά τον ιερόν αγώνα του 1821 Εμμανουήλ Παπάς*, Σέρραι 1914, σ. 12.

2. Στράτης, ό.π. σσ. 12-13.

3. Μέξας Γ. Βαλέριος, *Οι Φιλικοί*, Αθήναι 1937, σ. 67.

4. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π. σσ. 66-67.

Η δράση του Μητροπολίτη Σερρών Χρύσανθου και των Φιλικών

Στις Σέρρες στις 15 Αυγούστου 1818⁵ έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας ο Μητροπολίτης Σερρών Χρύσανθος από τον οπλαρχηγό Ιωάννη Φαρμάκη⁶ που είχε διαδραματίσει «εξουσιαστής και διοικητής της πο-

17. Μπίμπασης Καπετάν Ιωάννης Χατζή Φαρμάκης.— Έκ πατρίδος τῆς ἐπαρχίας Σισιανουπόλεως ἐκ τῆς κώμης Μπλάτζι. Χρηματίας ἐκεῖ ἐξουσιαστής καὶ διοικητὴς τῆς πολιτικῆς καὶ πολεμικῆς. Χρόνων 45. Διὰ καθηγουμένου Κυρ Νικηφόρου. (δηλ. Ἐναγνώστη Παπαγεωργίου).
2 Αὐγούστου 1817. Μόσχα ¹. Φλ. 1

Πρὸς τὸν προηγούμενον διδάσκαλον Συνέσιον Ἰβηρίτην
Εἰς Ἅγιον Ὅρος.

74. Χρύσανθος ἀρχιεπίσκοπος Σερρών ¹.— Ἀπὸ χωρίον Γραμματικόβον τῆς Μακεδονίας. Χρόνων 51. Διὰ Καπ. Ἰωάννη Φαρμάκη. Γρ. 10.
15 Αὐγούστου 1818.

Πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς σχολῆς τῶν Μηλεῶν.

123. Ἀστέριος Γ. Σκανδάλης.— Ἀπὸ τὴν Ζεληνίτζα τῶν Ἀγράφων. Ἐμπορὸς εἰς τὰς Σέρρας. Χρόνων 37. Διὰ Ἰωάννη Φαρμάκη. Φλ. 1.
7 Ὀκτωβρίου 1818. Σέρραι.

Πρὸς τοὺς ἐπιστάτας τῆς τυπώσεως τῆς βίβλου Ὀκτωήχου, εἰς Γιάσι.

148. Ἀθανάσιος Γεωργίου Σκανδάλης¹.— Ἐκ Ζεληνίτζας, ἀπὸ τὰ μέρη τῶν Ἀγράφων. Πραγματευτής. Χρόνων 35. Διὰ Ἰωάννου Πικροῦ χιλιάρχου. Φλ. ὄλλ. 5.

14 Νοεμβρίου 1818. Σέρραι.

Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἱ. Μονῆς.

Οἱ εγγραφεὲς τῶν: Ἰωάννη Φαρμάκη, Μητροπολίτη Σερρών Χρύσανθου, Ἀστέριου καὶ Ἀθανάσιου Σκανδάλη στον κατάλογο τῶν μελῶν τῆς Φιλικῆς Εταιρείας στο ἀρχεῖο του Παναγιώτη Σέκερη.

5. Μέξας, *Οἱ Φιλικοί*, ὅ.π., σ. 12.

6. Ἀπὸ το ἀναμνηστικὸ τεύχος ἐπὶ τῆ 150ετηρίδι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, *Ἡ Φιλικὴ Εταιρεία*, Ἀθήναι 1964, σ. 50 πληροφοροῦμαστε ὅτι: «Τὸν Αὐγούστου τοῦ 1818 ἐξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ καθορισθέντες διὰ τὴν κατήχησιν τῶν ἀρχόντων καὶ προεστώτων ἀπόστολοι. Τὸ ἔργον τῆς μύησης εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀνετέθη εἰς τὸν οπλαρχηγὸν Ἰωάννην Φαρμάκην. Οὗτος, λαβὼν παρὰ τοῦ Σέκερη ἀρκετὰ χρήματα, ἦλθεν ἀρχομένου τοῦ Αὐγούστου εἰς Σέρρας, ὅπου κατήχησε τὸν μητροπολίτην Χρύσανθον. Μεταβάς ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἐμύησε τὸν ἐπίσκοπον Ἀρδαμερίου Ἰγνάτιον, ἐπεχείρησε δὲ νὰ ορκίσῃ καὶ τὸν ἐν Ἄθω ἐξόριστον τότε πατριάρχη Γρηγόριον Ε΄: «Ἐμένα ἔχετε ποῦ μ' ἔχετε», ἀπὴντησεν ὁ σεβάσμιος γέρον, ἐπιδειξάς ζωηρότατον ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τοῦ πνεύματος τῆς Εταιρείας καὶ συστήσας ἀκραν περιστάσεων».

λιτικής και πολεμικής επαρχίας Σισιανουπόλεως»⁷ (Κοζάνης) και είχε γίνει επίσης μέλος της Φιλικής Εταιρείας από τις 2 Αυγούστου του 1817⁸.

Ο Γιάννης Φαρμάκης από τους άρχοντες των δημιουργημένων Φιλικής Εταιρείας

Ο Ιωάννης Φαρμάκης έμπειρος οπλαρχηγός που διορίστηκε υπεύθυνος από τη Φιλική Εταιρεία για το χώρο της Μακεδονίας.

Ο Φαρμάκης μύησε στη Φιλική Εταιρεία και δύο αδελφούς εμπόρους από τις Σέρρες (με καταγωγή από Ζεληνίτζα Αγράφων) τους: Αστέριο Γ. Σκανδάλη στις 7 Οκτωβρίου του 1818⁹ και Αθανάσιο Γ. Σκανδάλη στις 14 Νοεμβρίου του 1818¹⁰. Εικάζουμε, επειδή δεν έχει γίνει γνωστή η συμμετοχή τους στον αγώνα από πηγές, ότι έπαιξαν μυστικό ρόλο διοικητικό (μεταφορά μηνυμάτων Μητροπολίτη, Φαρμάκη και Φιλικής Εταιρείας) και οικονομικό (συλλογή χρημάτων οικονομικής ενίσχυσης του αγώνα από Σερραίους προύχοντες και μεταφορά των χρημάτων στην Αρχή ή και διαχείρισης με την αγορά πολεμικών εφοδίων και βοηθητικών υλικών).

Από επιστολή της Φιλικής Εταιρείας προς τον Μητροπολίτη Σερρών, που αποτελούσε απέναντι στις οθωμανικές αρχές τον ηγέτη όλων των Σερραίων Ελλήνων, καθώς και από διάφορες ιστορικές πηγές μπορούμε να συμπεράνουμε τις δράσεις, όσον αφορά τις οργανωτικές προσπάθειες για την επανάσταση στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών αλλά και την προσπάθεια «...να συνδράμωμεν όλαις δυνάμεσι και να δείξωμεν εις του κόσμου το ευρυχωρότατον θέατρον ότι οι Έλληνες ακόμη ζώσιν»¹¹:

7. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π., σ. 4.

8. Στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού* αναφέρεται ότι: «Μεϊζονος σημασίας για την Εταιρεία, σε μια κρίσιμη καμπή της ιστορίας της, ήταν οι μυήσεις των τριών οπλαρχηγών από την Πελοπόννησο Παναγιώτη Παπαγεωργίου ή Αναγνωσταρά, Ηλία Χρυσοσπάθη και Παναγιώτη Δημητρόπουλου το 1817 στην Οδησό. Οι τρεις αυτοί οπλαρχηγοί, καθώς και ο Ιωάννης Χατζή-Φαρμάκης, οπλαρχηγός από τη Μακεδονία, είναι οι πρώτοι στρατιωτικοί από την κυρίως Ελλάδα που θα ενταχθούν στη Φιλική και θα προκαλέσουν στροφή της Εταιρείας προς τον ετομοπόλεμο επαναστατικό κορμό του ελλαδικού χώρου». (<http://blacksea.ewh.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11106>).

9. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π. σ. 19

10. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π. σ. 24.

11. Η επιστολή εκτιμούμε ότι συντάχθηκε πιθανά τέλη Απριλίου 1820, γιατί σ' αυτή γίνεται ενημέρωση του Μητροπολίτη Σερρών ότι ανέλαβε Γενικός Έφορος της Φ.Ε. ο Αλ. Υψηλάντης, υπασπιστής του Τσάρου της Ρωσίας Αλέξανδρου Α', που όπως γνωστό αποδέχθηκε την ανάλογη πρόταση της Φ.Ε. στις 12/4/1820. Η επιστολή διασώζεται στο

1) Την ενημέρωση των Σερραίων δημογερόντων και γενικά των εμπόρων και ευκατάστατων για την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας και για την ανάγκη της οικονομικής συνδρομής της «ίνα διά αυτών των χρημάτων δυνηθώμεν όσον τάχιστα να κινήσωμεν την μηχανήν μας»¹².

2) Την ενημέρωση και συγκρότηση ανάλογου δικτύου ενημέρωσης, συνδρομών και ετοιμότητας των Σερραίων στα χωριά και κωμοπόλεις της περιφέρειας Σερρών¹³.

3) Την διαχείριση των οικονομικών μέσων που συνέλεγε από τους ομογενείς για τον επαναστατικό αγώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικονομική ενίσχυση του Παπά, που έστειλε από την Κωνσταντινούπολη την ημέρα της επίσημης μνησέως του [21 Δεκεμβρίου 1819] προς τον Χρύσανθο. Σε σχετική επιστολή ο Παπάς αλληγορικά αναφέρει ότι δίνει τα χρήματα για την Σχολή του Πανελληνίου (δηλ. την οργάνωση του αγώνα της Επανάστασης) και πιο συγκεκριμένα: «Περί πλέον ο πατριωτισμός με υπαγορεύει να ενθυμηθώ και την δημιουργουμένην και μάλλον ήδη ενεργουμένην Σχολήν της Πατρίδος· διό και προσφέρω κατά το παρόν διά χειρός του Κωνσταντίνου Παπαδάτου γρόσια χίλια (No 1.000), ως προοφειλομένην συνδρομήν βοηθητικήν προς αυτήν, και ότε τύχη αγαθή βεβαιωθώ εις την μείζονα αποκατάστασιν και εκτέλεσιν αυτής της Σχολής του Πανελληνίου, υπόσχομαι το κατά δύναμιν όλην να συνεισφέρω, προς καταρτισμόν αυτής»¹⁴.

Ο Μητροπολίτης Σερρών
Χρύσανθος.

4) Την επικοινωνία με την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας και με ενδιάμεσους Φιλικούς.

5) Την προστασία και στήριξη της οικογένειας του Εμμανουήλ

βιβλίο Πέννας Π., *Ιστορία των Σερρών*, εκδ. ΙΛΕΣΜ, Αθήναι 1966, σ. 133.

12. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 133

13. Στο βιβλίο Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Ελλ. Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήναι 1939, σ. 136. αναφέρεται στην επανάσταση του 1821: «Οι χωριάται των Σερρών προδιατεθειμένοι έβλεπαν την αδράνειαν του κέντρου και σιωπούσαν» και στην υποσημείωση 2 της ίδιας σελίδας επεξηγεί το «προδιατεθειμένοι» ως εξής: «ενημερωμένοι πως θα γίνονταν κίνημα».

14. Η επιστολή δημοσιεύτηκε στο βιβλίο Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σσ. 131-132.

Παπά από τη στιγμή της απομάκρυνσής του. Αυτό το είχε ζητήσει και ο ίδιος ο Παπάς με την αναφερθείσα επιστολή του. Μάλιστα αναφέρει για τον «αισχροκερδή διοικητή» Σερρών: «Αλλά μ' όλον οπού δεν τον κατέτρεξα εις τας καταχρήσεις του, παρά μόνον βιασμένος έλαβα το ήμισυ του δικαίου μου και ευκολίας τυχούσης να ζητήσω άλλοτε και τα μένοντα, αυτός πάλιν, ως αγνώμων και κακοποιός, έβαλε κρυφίως και μου έκαψαν την οικίαν μου, και επομένως καιροφυλακτεί να δολοφονήση και τα τέκνα μου»¹⁵.

6) Στην προμήθεια, διακίνηση και αποθήκευση οπλισμού σε επιλεγμένους χώρους καθώς και εφοδίων και γενικά όλων των απαραίτητων υλικών για την έναρξη της επαναστατικής περιόδου.

7) Στον αναλαβόντα θέση Γενικού Εφόρου Αλ. Υψηλάντη ο ίδιος ο Μητροπολίτης και οι επιρροές του «ίνα παρέχωσιν το προσήκον σέβας και ευπειθειαν εις τας οδηγίας της αυτού Εκλαμπρότητος, καθότι άνευ υπακοής πολιτική κοινωνία ου συνίσταται»¹⁶.

Στα Σέρρας σπουδαίο επίσης ρόλο για την οργάνωση και την πολεμική προετοιμασία της επανάστασης έπαιξαν και οι εξής Φιλικοί:

Ο Νικόλαος Κασομούλης, υπεύθυνος για τη στρατιωτική οργάνωση στα Σέρρας.

Πρώτος ο Νικόλαος Κασομούλης (γεννηθείς το 1795) που όπως ο ίδιος αφηγείται μυήθηκε στα της Φιλικής Εταιρείας στη Σμύρνη¹⁷ [Φεβρουάριο 1821], όπου είχε αποσταλεί από τον πατέρα του Κώστα για εμπορικούς λόγους. Όταν επέστρεψε από το ταξίδι του συναντήθηκε με τον Μητροπολίτη Χρυσάνθο και τους επισημοτέρους των Σερρών... «διότι είδαν, ότι ήμην της Εταιρείας, όπου ήτον και αυτοί όλοι...»¹⁸. Ο Κασομούλης σε ηλικία 25 χρονών ήταν προφανώς άπειρος στην πολεμική οργάνωση. Δυστυχώς ο έμπειρος οπλαρχηγός Ιωάννης Φαρμάκης¹⁹,

15. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 131.

16. Επιστολή της Φιλικής Εταιρείας προς τον Μητροπολίτη Σερρών Χρυσάνθο (Πέννας Π., *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σσ. 133-134). Το νόημα είναι φανερά αλληγορικό θέλοντας να πει η Αρχή της Φιλικής Εταιρείας ότι χωρίς πειθό και υπακοή δεν πρόκειται να συσταθούν όροι επανάστασης.

17. Εκεί έμαθε και την κήρυξη επανάστασης στην Πελοπόννησο για τις 25 Μαρτίου ως εξής: «Από Ύδραν έφθασεν μία γολέττα του Κολέτζη ήτις μας διηγήθη την ετοιμασίαν διά τας 25 Μαρτίου, να κτυπήσουν παντού...» (Κασομούλης, *Ενθυμήματα* ό.π., σ. 134).

18. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π. σ. 134.

19. Από το βιβλίο του Κρέμου Γεωργίου, *Νεωτάτη Γενική Ιστορία*, εκδ. Σ. Βλαστού,

που οργάνωσε την περιοχή, (ίσως αυτός θα έπρεπε να ακολουθεί τον Εμμανουήλ Παπά ή να είναι στα Σέρρες στο πλευρό του Μητροπολίτη), συμμετείχε στις δυνάμεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη²⁰. Ευτυχώς ο Κασομούλης μύησε και τον πατέρα του Κωνσταντίνο, ο οποίος παρά τις αρχικές του επιφυλάξεις, ανέλαβε οργανωτικά θέματα πολεμικής φύσεως.

Δεύτερος, μη αναφερόμενος στην τοπική ιστοριογραφία, είναι ο ιατρός Ευάγγελος Μεξικός²¹. Αυτός ως απεσταλμένος Φιλικός ενημέρωσε την Μονή Εικοσιφοίνισσας για τα της Φιλικής Εταιρείας και την έπεισε να συμμετέχει στον αγώνα²². Αργότερα, ο Μεξικός ακολούθησε τον Εμμανουήλ Παπά στην επανάσταση στη Χαλκιδική²³. Έτσι γίνεται ευνόητο το γιατί ο πατέρας Κασομούλης «...εδιορίσθη να προκαταλάβη το μοναστήριον Ηλιόκαλην²⁴ (στο χειρ. ελαιοκάλην) έξωθεν των Σερρών

Αθήνα 1890, στη σ. 778: «Εκεί [στη Μονή Σέκου] ωχυρώθη και ο Ιωάννης Φαρμάκης, ο δε [Γεωργάκης] Ολύμπιος εκλείσθη εν τω κωδωνοστασίω της μονής. ...Ο δε Φαρμάκης δεξάμενος τους όρους ανακωχής (23 Σεπτεμβρίου 1821) ... απήχθη εις Κωνσταντινούπολην και εκεί εκαροατομήθη».

20. Μια απάντηση στο εύλογο ερώτημά μας, μας δίνεται στο αναμνηστικό τεύχος επί τη 150ετηρίδι της Ακαδημίας Αθηνών, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π. σ. 50 με την αναφορά ότι: «Εις το κατηχητικόν έργον του Φαρμάκη δεν υπήρξε συνέχεια. Προδοθείς εις τους Τούρκους ηναγκάσθη να αναστείλη την προσπάθειάν του και ανεχώρησε μετ' ολίγον εις Βουκουρέστιον». Επίσης ο Ι. Κ. Βασδραβέλλης στο βιβλίο του *Ο Φιλικός και Αγωνιστής Γιάννης Φαρμάκης*, εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1972, στη σ. 21 αναφέρει: «Φαίνεται ότι η αναπτυχθείσα εξαιρετική δραστηριότητα του Φαρμάκη από την Κωνσταντινούπολη στη Μακεδονία, περιήλθε σε γνώση των τουρκικών αρχών κατά την περίοδο αυτήν. ... Από τας Σέρρας ο Φαρμάκης επέστρεψε στο Βουκουρέστι στα τέλη Ιουλίου του 1819...».

21. «Ο Ευάγγελος Μεξικός παρέμεινε επίσης και εις τας Σέρρας, όπου διετέλεσεν καθηγητής της Σχολής Σερρών και εδίδαξεν αρκετά χρόνια, όταν ήτο διευθυντής της Σχολής ο Αργύριος Παπαρίζος (1823-1830) εκ Σιατίστης». (Πασχαλίδης Κ. Βασιλείος, «Ο Φιλικός Ευάγγελος Μεξικός», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1976, σ. 338) και «Καθ' ον χρόνον εσχολάρχει ο Παπαρίζος, εδίδασκεν εις την Σχολήν και ο Ηπειρώτης Ευάγγελος Μέξης ή Μεξικός, στενός φίλος του Καπποδιστρίου, συγγραφεύς και μεταφραστής διαφόρων έργων» Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 413.

22. Ηγούμενοι της Μονής Εικοσιφοίνισσας ήταν οι: Κωνσταντίνος (1806- Αρχές 1821) από κώμη Κρουσόβου (Αγλαδοχώρι) επαρχίας Μελενίκου και Κύριλλος (Αρχές 1821-1822) από Γενί κιοϊ (Κρεασυπόλεως) Ξάνθης (Ι. Μητρόπολη Δράμας, *Προσκνητάρια της Ι.Μ. Εικοσιφοίνισσης*, Δράμα 2013, τ. Α', σσ. 288, 293.

23. Αναλυτικά στοιχεία στο: Πασχαλίδης, «Ο Φιλικός Ευάγγελος Μεξικός», ό.π. σσ. 335-338.

24. Είναι γνωστό ότι το μοναστήρι της Λιόκαλης Σερρών είναι ιδιοκτησία της Μονής Εικοσιφοίνισσας. «Το αρχαιότερο σωζόμενο πατριαρχικό σιγίλλιο του 1477, που μας πληροφορεί ότι το σταυροπήγιο της Ηλιοκά(λ)ου Σερρών αποτελούσε ιδιοκτησία της μονής της Εικοσιφοίνισσας (Κοσινίσσης στο έγγραφο), είναι του πατριάρχη Μαξίμιου (1476 -1482)». (Χριστοφορίδης Β., «Το μετόχι της μονής Εικοσιφοίνισσας στις Σέρρες: Παναγία η Ηλιόκαλη» στα πρακτικά του συνεδρίου: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993, Σέρρες, τ. Β', σ. 528).

και να συλλέξη στρατιώτας, παλαιούς φυγάδας να τους βαστά έως να έλθη η ώρα. Προθύμος ο πατήρ εις τα τοιαύτα, άφησεν την δουλειάν του και τίποτες άλλο δεν εφρόντιζεν παρά πως να οχυρώση <το μοναστήριον> και πόθεν μέλλουν να κινηθούν»²⁵.

Η κήρυξη της Επανάστασης και οι προσπάθειες καταστολής της

Μετά την ανάληψη της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, τον Απρίλιο του 1820, άρχισε η συγκρότηση του γενικού σχεδίου²⁶ της ελληνικής επανάστασης. Έτσι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης συγκρότησε τακτικό στρατό και έκανε επίθεση από τα Βόρεια Ανατολικά σύνορα του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Β.Α. Ρουμανία) με κατεύθυνση τα Βαλκάνια²⁷. Ο αδελφός του Δημήτριος Υψηλάντης διορίστηκε Αρχιστράτηγος των δυνάμεων της Πελοποννήσου και ο Εμμανουήλ Παπάς πληρεξούσιος αρχηγός των δυνάμεων Μακεδονίας με σκοπό την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Ανάλογες ήταν και οι ενέργειες για τις υπόλοιπες περιφέρειες Ηπείρου²⁸,

Ο Αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρος Υψηλάντης.

25. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π. σ. 135.

26. Το «Σχέδιο Γενικών» ήταν: α) η εξασφάλιση συμμάχων, β) η δημιουργία αντιπερισπασμού του εχθρού και η κατάτμηση των δυνάμεών του, γ) η παραπλάνησή του ως προς τον κύριο αντίπαλο και η απόκρυψη των δυνάμεων και των προθέσεων του Έθνους, τέλος δ) ο αιφνιδιασμός του εχθρού. Ως κύρια πρόσφορα μέσα για την πραγμάτωση της στρατηγικής αυτής και συγχρόνως μερικώτεροι αντικειμενικοί σκοποί της όλης πολεμικής ενεργείας καθορίζονταν: α) εξέγερση των Σέρβων και Μαυροβουνίων, που κρινόταν μάλιστα ευκαίω να προηγηθεί, β) αποστασία της Μολδοβλαχίας με πρωτοβουλία των εκεί Ελλήνων στρατιωτικών αρχηγών Γεωργάκη Ολύμπιου και Σάββα Φωκιανού, ικανή να προκαλέσει ενδεχόμενα και ρωσοτουρκικό πόλεμο, γ) κατάληψη της Ηπείρου από τους εκεί Έλληνες καπετάνιους με την ευκαιρία της ανταρσίας του Αλή πασά, δ) εμπρησμός του τουρκικού στόλου στον ναύσταθμο της Κωνσταντινουπόλεως, που θα έπρεπε να γίνη πριν αρχίσει η Επανάσταση και να εμφανισθή ως τυχαίο συμβάν» (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. 27, Αθήναι 2015, σ. 20).

27. «Φτάνοντας στην Οδησό, ασχολήθηκα με τη στρατηγική της επανάστασης, καταστρώνοντας το «Σχέδιον Γενικών» μαζί με τον Γεώργιο Λεβέντη και τον Γρηγόριο Δικαίο (Παπαφλέσσα). Πρώτο και ουσιαστικό άρθρο του σχεδίου («πρώτον επιχείρημα») ήταν να κινητοποιηθεί η Σερβία...» (*Κανναλίδης Αθ. Ζέφυρος, Η συμμαχία που δεν έγινε, Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/3/2016, https://www.efsyn.gr/nisides/61927_i-symmahia-poy-den-egine).

28. Ο Μέξας Γ. Βαλέριος στο κείμενο του «Η Μύησης ως Φιλικού του Ιωάννου

Στερεάς Ελλάδος, Θεσσαλίας και τις νησιωτικές περιοχές.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις 24 Φεβρουαρίου 1821 κυκλοφορήσε από το γενικό στρατόπεδο του Ιασίου την επαναστατική προκήρυξη «Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», η οποία θεωρείται από τους ιστορικούς η έναρξη της ελληνικής επανάστασης στις παραδουνάβιες περιοχές. Η προκήρυξη που απευθύνονταν σε όλους τους Έλληνες, τους καλούσε να ξεσηκωθούν και αναφέρονταν στους αγώνες που έκαναν οι ευρωπαϊκοί λαοί για να διώξουν τους τυράννους τους. Ειδικότερα σ' αυτήν αναφέρονται: «Η ώρα ήλθεν, ω Άνδρες Έλληνες! ... Η Πατρίς μας προσκαλεί! ... Ας κινηθώμεν λοιπόν με εν κοινόν φρόνιμα, οι πλούσιοι ας καταβάλωσιν μέρος της ίδιας περιουσίας, οι ιεροί ποιμένες ας εμπυχώσωσι τον λαόν με το ιδίόν των παράδειγμα, και οι πεπαιδευμένοι ας συμβουλευώσωσιν τα ωφέλιμα...»²⁹.

Ο ιστορικός Πέννας αναδημοσιεύει μια πολύτιμη επιστολή για την ιστορία της Μακεδονίας, που διέσωσε ο συγγραφέας Ιωάννης Φιλίμων³⁰, σύμφωνα με την οποία ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ως ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης στις 8 Οκτωβρίου του 1820 απευθύνεται στον Εμμανουήλ Παπά και του λέει: «Ακούσατε λοιπόν τας συμβουλάς του κυρίου Παπαδάτου, όστις είναι διωρισμένος να σας δείξη, εις τί πρέπει να ενεργήσητε, και στεφάνους αιεθαλείς της ευκλείας θέλει ετοιμάση η πατρίς διά την αξιοσέβαστον κεφαλήν σας»³¹. Ήταν το σχέδιο της ανάληψης της αρχηγίας των επαναστατικών δυνάμεων της Μακεδονίας και των κινήσεών του και ο Παπάς το ακολουθεί κατά γράμμα.

Πριν αναφέρουμε τις δράσεις του Παπά αξίζει να αναφερθούν μερικά γεγονότα ή φήμες τα οποία χωρίς αξιόλογες πηγές ακροβατούν μεταξύ πραγματικότητας και θρύλου, αλλά πάντως δίνουν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής. Το πρώτο είναι η προσπάθεια του Σερραίου ήρωα να οργανώσει απόπειρα δολοφονίας του ίδιου του Σουλτάνου μέσα στο παλάτι, η οποία τελικά δεν τελεσφόρησε³². Το δεύτερο η φήμη που διέσωσε ο ιστορικός Γεώργιος Καφταντζής από κατα-

Φαρμάκη», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1936*, Ν. Σφενδόνη, Θεσσαλονίκη, σ. 61, αναφέρει επιστολή της Αρχής προς τον Φαρμάκη για να κινηθεί «διά την Ήπειρον, όπου θέλεις συνομιλήσει με όλους τους εκεί ομογενείς Καπετανούς, τους οποίους παρασκευάζεις εις το να είναι έτοιμοι».

29. Ολόκληρο το κείμενο της προκήρυξης στην ιστοσελίδα <https://www.sansimera.gr/articles/898>.

30. Φιλίμων Ι., *Δοκίμιον της Ελληνικής Επανάστασεως*, εκδ. 1859, τόμ. Α', σσ. 202, 335.

31. Πέννα Π., *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 132.

32. Αναλυτικά Πέννα Π., *Ιστορία των Σερρών*, εκδ. ΙΛΕΣΜ, Αθήναι 1966, σσ. 134-135.

σχεμένο γράμμα στα αρχεία της Αυστριακής αστυνομίας, σύμφωνα με το οποίο αποστολέας με ψευδώνυμο Πόκοβιτς έγραψε στο Βουκουρέστι στις 24 Μαρτίου 1821: «η έκρηξη της επανάστασης στην Κων/πολη είχε ορισθεί για τις 15 Μαρτίου. Τη μέρα εκείνη ήταν η πρωτεύουσα να γίνει στάχτη, ο Σουλτάνος να πιαστεί ή να σκοτωθεί³³ και η Θεσ/νίκη, οι Σέρρες, οι Θερμοπύλες, ο Μωριάς να έχουν ελευθερωθεί...»³⁴.

Ο Παπάς στις 23 Μαρτίου 1821, αφού με τα χρήματά του εξόπλισε το πλοίο του Χατζή Βισβίκη (από τη Λήμνο) με όπλα, μπαρούτι κτλ., μαζί με το γραμματέα του Δημήτριο Οικονόμου, τον υπασπιστή Ιωάννη Χατζηπέτρον, το γιο του Γιαννάκη και Σερραίων παλληκαριών εξόρμησε προς τον Άθωνα και συγκεκριμένα στη Μονή Εσφιγμένου, για να προετοιμάσει την επανάσταση στο χώρο της Μακεδονίας³⁵.

Στις 4 Απριλίου του 1821 ο Σουλτάνος με φιρμάνι ενημέρωσε και έδωσε οδηγίες στις Ευρωπαϊκές Οθωμανικές αρχές για αντιμετώπιση της επανάστασης του Υψηλάντη αλλά και της προσπάθειας διείσδυσης στην Ελλάδα πληρεξουσίων της Φιλικής Εταιρείας³⁶. Συγκεκριμένα, αναφέρει: «...Διένειμον [οι επαναστάτες] απανταχού έγγραφα και προκηρύξεις, διαλαμβανούσας ότι το κίνημα τούτο είναι δήθεν εθνικόν και άλλα ποικίλα μυθεύματα και ασυναρτησίας, έχοντες ούτω την πεπλανημένην αξίωσιν, ότι διεγείρουν εις επανάστασιν το έθνος» και «...Να εξαντλήσητε όλην σας την εμπειρίαν και να εντείνητε την προσπάθειάν σας, φυλάσσοντες τους ραγιάδες από τας διαβολάς και την παραπλάνησιν εκ των τοιούτων ληστών. Να διορίσητε έμπιστους και πεπειραμένους υπαλλήλους εις τους πορθμούς και τας διαβάσεις, οι οποίοι να κατοπτρεύουν τα πρόσωπα, άτινα ήθελαν διέλθει μετημφιεσμένα με επαναστατικά έγγραφα των ληστών τούτων προς τους ραγιάδες, και να μη επιτραπή επί του προκειμένου ουδεμία παράβλεψις και αμέλεια, αλλά να συλληφθούν και εξετασθούν τα εις χείρας των έγγραφα και, εάν ήθελεν ανακαλυφθή ότι ταύτα ήσαν επιλήψιμα και προεκάλουν την εξέγερσιν των ραγιάδων, να συλλαμβάνητε το μεταφέρον ταύτα πρόσωπον...»³⁷.

33. Ο Αλ. Υψηλάντης είχε εκπονήσει και το «Μερικόν περί Κωνσταντινουπόλεως Σχέδιον», που προέβλεπε «κατάληψη των πλοίων, όπως και στρατιωτικών αποθηκών, στρατώνων και οχυρών σημείων, πυρκαϊές σε πέντε σημεία της πόλεως και προσπάθεια να κυριευθή από τον ελληνικό πληθυσμό η ίδια η πρωτεύουσα και να συλληφθή ή να σκοτωθή ο σουλτάνος...» (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π. τ. 27, σ. 22).

34. Καφταντζής Γ., *Ιστορία της πόλεως των Σερρών*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1996, σ. 196.

35. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 135.

36. Η τελευταία μάχη του Αλ. Υψηλάντη ως επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων της Φιλικής Εταιρείας εναντίον των στρατευμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έλαβε χώρα στις 6 και 7 Ιουνίου του 1821 στο Δραγατσάνι της Βλαχίας, όπου ο στρατός του ηττήθηκε και ο ίδιος διαφεύγοντας συνελήφθη από τους Αυστριακούς.

37. Βασδραβέλλης Ι., *Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη

Με την κήρυξη της Επανάστασης στις 23-25 Μαρτίου του 1821, στην Πελοπόννησο και σε άλλες περιοχές που ακολούθησαν, ο Μαχμούτ διαπίστωσε πλέον ότι ξεσηκώθηκε το γένος των Ρωμιών και για να αναχαιτίσει και καταστείλει τις επαναστατικές διαθέσεις του, στις 10 Απριλίου 1821, με εντολή του απαγχονίσθηκε στην πύλη του Πατριαρχείου ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄³⁸. Επίσης με εντολή του ιδίου συνελήφθησαν, τιμωρήθηκαν και εκτελέστηκαν επιφανείς Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης³⁹.

Οι παραπάνω ενέργειές του είχαν διπλή επιρροή. Από τη μια μεριά, ενίσχυσαν και τόνωσαν την εχθρότητα των Οθωμανών εναντίον των Ελλήνων και έτσι οι Οθωμανικές Αρχές των Σερρών που από καιρό παρακολουθούσαν τις τοπικές κινήσεις των Σερραίων Ελλήνων και ενημερώνονταν για τη γενικότερη επαναστατική διάθεση του έθνους, ετοίμασαν σχέδιο αντίστοιχο με του Σουλτάνου για θανάτωση των «μεγάλων Κοτζιαμπασήδων και του Δεσπότη»⁴⁰, σχέδιο που λίγες μέρες πριν το Πάσχα της 10 Απριλίου 1821 αποκαλύπτει ο Μοστάμπεης (γιος του

Η πύλη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, απαγχονισμού του πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄, κλειστή εδώ και 200 χρόνια.

1967, σσ. 243-245.

38. Σε πινακίδα που αναρτήθηκε στο κρεμασμένο σώμα του Γρηγορίου Ε΄ γράφτηκαν τα εξής: «Είναι αναγκαίο για όλους τους αρχηγούς και ιθύνοντες κάθε τάξης να επιτηρούν διαρκώς τα άτομα που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους και να αναφέρουν τις ανεπιθύμητες πράξεις τους στην κυβέρνηση τους. Ενώ και οι πατριάρχες είναι υποχρεωμένοι επίσης να διερευνούν τις κακές και καλές πράξεις των ποιμνίων τους και να αναφέρουν στην Υψηλή Πύλη αυτούς που δεν δέχονται νουθεσίες, αυτός ο πατριάρχης, διαπράττοντας ξεκάθαρα μια πράξη προδοσίας και όντας Μοραΐτης στην καταγωγή, συμμετείχε στη στάση που ξέσπασε ανάμεσα στο ποίμιό του» (Κολοβός Ηλίας, Η πινακίδα πάνω στο νεκρό σώμα του Πατριάρχη, εφ. *Αυγή* 26/3/2019, https://www.avgi.gr/entheta/enthemata/306185_i-pinakida-pano-sto-nekro-soma-toy-patriarhi).

39. Γεδεών Μανουήλ, *Πατριαρχική Ιστορία Μνημεία*, Αθήνησι 1922, σ. 5.

40. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π. σ. 135.

Διοικητή Γιουσούφ πασά) στον Νικόλαο Κασομούλη⁴¹ και φυσικά αυτός στον Μητροπολίτη Χρύσανθο. Από την άλλη πλευρά, επιδρά αρνητικά και παραλυτικά στη διάθεση του Μητροπολίτη Σερρών και των τοπικών δημογερόντων για τη συνέχιση του αγώνα. Ο Νικόλαος Κασομούλης μάς πληροφορεί: «Την Πέμπτην της Διακαινησίμου [δηλ. στις 14 Απριλίου] ήλθεν η είδησις ότι ο Σουλτάνος εκρέμασεν τον Πατριάρχην Γρηγόριον... Ο θάνατος του Πατριάρχου δειλίασεν τον Μητροπολίτην Χρύσανθον και όλους τους επισήμους των Σερρών αρχισαν να σκέπτονται πλέον πως να αποφύγουν τον κίνδυνον και όχι πως να κτυπήσουν. Οι χωριάται των Σερρών προδιατεθειμένοι έβλεπαν την αδράνειαν του κέντρου και σιωπούσαν. Ο Εμμανουήλ Παππιάς από Κωνσταντινούπολιν μετέβη εις Άγιον Όρος απ' εκεί ειδοποίησεν το φθάσίμν του τον Σερρών και λοιπούς παρακινώνοντας τους να κινηθούν. Πλην το σχέδιον εματαιώθη από το κέντρον και ούτως φυγάδες, τρέχοντες ο μεν απ' εδώ ο δε απ' εκεί, πουθενά κέντρον δεν έβλεπεν να στηριχθή κανέναν»⁴².

Στις 3 Μαΐου του 1821 εκδόθηκε από την Υψηλή Πύλη νέο φιρμάνι προς κάθε Οθωμανική Αρχή των ευρωπαϊκών περιοχών, στο οποίο δίδονταν συγκεκριμένες εντολές για τους επαναστάτες: «...Εάν αντιληφθής ότι εν ταις περιφερείαις της δικαιοδοσίας σου υπάρχουν ραγιάδες, οίτινες, μη υπακούοντες εις τας διαταγάς του αρχηγού των πιστών, εκδηλώνουν ανταρσίαν κατ' αυτού, πάταξον αυτούς διά του ξίφους και πράξον ό,τι υπαγορεύει η υποχρέωσις του ιερού πολέμου, εφαρμόζων την διαταγήν Μου περί λαφυραγωγίας και εξανδραποδισμού, πλην όμως να μη προσβάλης τους βιούντας εν ειρήνη και νομιμοφροσύνη ραγιάδες, τους μετανοούντας εκ των επαναστατών και τους διά παραδόσεως των όπλων επανερχομένους εις την νομιμοφροσύνην και υποτέλειαν, αλλά να λάβης μέτρα περιφρουρήσεως αυτών»⁴³.

---

41. «...Πριν του Πάσχα, των 14 Απριλίου 1821, ευρέθην μιά των ημερών εις το παλάτι με τον νέον Μοσθάμπεη και, επειδή έλειπεν ο πατήρ του, μ' είπεν ότι «Όταν κόψωμεν αυτούς τους μεγάλους Κοτζιαμπασήδες και τον Δεσπότην, εσείς να έλθετε εδώ να μη σας πειράξη κανείς». Τον ηρώτησα αν θα γίνη γρήγορα και μ' είπεν «Σας δίδω την είδησιν εσάς». Χάρις εις την αθωότητά του, μας ειδοποίησεν. Και ούτως ημέραν παρ' ημέραν επρόβαινον όλοι πολλά καλά εις τας ετοιμασίας των». Κασομούλης Ν., *Ενθυμήματα*, ό.π. τ. Α', σσ. 134, 135.

42. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π. τ. Α', σ. 136.

43. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, ό.π. σσ. 243-245.

Η υποχώρηση και ο συμβιβασμός του Μητροπολίτη Σερρών στις 8 Μαΐου 1821

Το Σάββατο 7 Μαΐου του 1821 παρουσιάζονται ελληνικά καράβια⁴⁴ στο Τσάγιεζι [Λιμάνι Αμφίπολης] και χτυπούν τους τούρκους τελωνοφύλακες και παίρνουν τα εμπορεύματά τους⁴⁵. Οι Τούρκοι χωρικοί

NOUVELLES POLITIQUES ET LITTÉRAIRES.
É X T É R I E U R.
ALLEMAGNE. — Francfort, 21 juillet.

On apprend que la flotte des insurgés grecs a débarqué dans le golfe de Thessalonique des munitions de guerre destinées aux habitans grecs de la ville de Séres, qui les reçoivent par la rivière de Karasonie, anciennement Pontus, qui a son embouchure dans le susdit golfe d'Orfano. La réunion des insurgés d'Enos avec la flotte grecque, qui attaque par terre et par mer la pointe de Gallipoli, en débarquant des troupes sur les derrières des Turcs par le golfe de Saros, ne peut manquer d'avoir les résultats les plus importans pour parvenir à former le siege de Constantinople.

Το δημοσίευμα της γαλλικής εφημερίδας *Journal de Grenoble* της 2-8-1821, σ. 1, με αναφορά στη συμπλοκή του Τσάγιεζι (Αμφίπολης).

44. Η Ερατώ Ζέλλιου-Μαστοροκόστα την εργασία της «Η Χαλκιδική στην Επανάσταση του 1821», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, εκδ. Ιστ. και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής τ. 42-43 (1987-88), στη σ. 6 μας πληροφορεί ότι: «Ζητούν [ο Εμμανουήλ Παπάς και αντιπρόσωποι των μονών του Αγ. Όρους] από τα Ψαρά και άλλα ναυτικά νησιά εξοπλισμένα καράβια, για να εξασφαλιστούν από τις επιδρομές των Τούρκων από το μέρος της θάλασσας. Οι Ψαριανοί στέλνουν στις 22 Απριλίου δύο καράβια του Νικόλα Καρακωνσταντή και του Γιώργη Χατζηδημητράκη. Ενώ περιπλέουν το Θερμαϊκό συναντούν δύο τουρκικά πολεμικά ... τα πυροπολούν» και στη σ. 7: «Όταν στις 6 με 7 Μαΐου παρουσιάζονται άλλα καράβια ελληνικά στο Στρυμωνικό κόλπο, μπαίνουν στον όρμο Τσάγιεζι, συλλαμβάνουν τον τελώνη...». Συνεπώς υπάρχει πιθανότητα τα εμφανισθέντα καράβια στο Τσάγιεζι να ήταν από τα Ψαρά.

45. Το πλέον πιθανό είναι να προσπάθησαν τα ελληνικά καράβια, κατόπιν εντολής του Εμμ. Παπά, να πάρουν τα 30 φορτία μπαρουτί, που είχε παραγγείλει ο Κασομούλης από κατασκευαστές της Πραβίστας [Ελευθερούπολη] Δράμας για τις ανάγκες των Σερρών. Συγκεκριμένα μας λέει πως «Εσυμφωνήσαμεν ... να αγοράσωμεν 30 φορτώματα μπαρουτί από τους μπαρουκτζήδες της Δράμας και να το πηγαίνουν εις το Τζιαγατζί εις την ακρογιαλιάν και τοιοῦτοι φιλογενεῖς εφάνησαν ριψοκινδυνεύσαντες, ὥστε το ξεφόρτωσαν ἕως τον λιμένα και το ἔβαλαν παράμερα» Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ὀ.π. σ. 136. Την εἰδηση της αποβίβασης πυρομαχικῶν στο Τσάγιεζι, που προορίζονταν για τους Ἕλληνες κατοίκους της πόλης των Σερρών, δημοσίευσε και η γαλλική εφημερίδα *Journal*

από την περιοχή παίρνουν τα άρματα τους και μάχονται εναντίον των Ελλήνων⁴⁶. Αυτό θεωρήθηκε από τις Οθωμανικές αρχές των Σερρών (έχοντας και πληροφορίες για τις επαναστατικές κινήσεις του Παπά στο Άγιο Όρος και τη Χαλκιδική) η εναρκτήρια εκδήλωση της επανάστασης στην περιφέρεια Σερρών. Γι' αυτό αποφάσισαν άμεσα να εξαπολύσουν γενικό πογκρόμ κατά των Σερραίων Ελλήνων την επόμενη ημέρα. Το σχέδιο αυτό αποκάλυψε ο τούρκος Μεχμέτ Μπέης, που δεν ήταν σύμφωνος μ' αυτό, στον ιερέα του Αγ. Νικολάου Σακελλάριο Ιωάννη, με τον οποίο συνδέονταν με φιλία. Ο ιερέας άμεσα ενημέρωσε το Μητροπολίτη Χρύσανθο⁴⁷. Ο Μητροπολίτης Χρύσανθος σε αντίθεση με τον όρκο του στη Φιλική Εταιρεία, με την επιστολή της Φιλικής Εταιρείας για τον προσήκοντα σεβασμό και υπακοή στον Αλέξανδρο Υψηλάντη και στην προκήρυξη του από το Ιάσιο για να εμψυχώσουν οι ποιμένες τον λαό με το ίδιο τους παράδειγμα, διαβλέποντας τους κινδύνους για τη ζωή του, τους δημογέροντες και τους Σερραίους Έλληνες, αποφάσισε τον συμβιβασμό και την υποχώρηση στην Οθωμανική κρατούσα εξουσία. Έτσι την επόμενη μέρα, μαζί με δημογέροντες, επισκέπτεται στον πολιτικό Διοικητή (Καϊμακάμη) για να του ζητήσει προστασία για τον ελληνικό πληθυσμό.

Την Κυριακή 8 Μαΐου 1821, μέρα που ήταν ανοικτή η αγορά των Σερρών, εφαρμόστηκε το σχέδιο των τοπικών τουρκικών αρχών. Συνελήφθησαν Σερραίοι ως όμηροι σε χάνια, έγιναν έφοδοι στη Μητρόπολη και σε οικίες προκρίτων καθώς και στο μοναστήρι της Λιόκαλης, με σκοπό να κατασχεθούν τα όπλα, να φυλακισθούν οι κατέχοντες αυτά καθώς και οι οργανωτές της επαναστατικής κίνησης, όπως επίσης και να θανατωθούν όσοι θα πρόβαλλαν αντίσταση, δηλ. να κατασταλεί ολοκληρωτικά, υλικά και ψυχολογικά, κάθε προσπάθεια των Σερραίων για συμμετοχή στον γενικό ξεσηκωμό του γένους.

Ο Σερραίος ιστορικός Ευάγγελος Στράτης μάς πληροφορεί, 93 χρόνια μετά τα γεγονότα, ότι: «Ο Καϊμακάμης μη συμμεριζόμενος τας ιδέας των φανατικών Τούρκων, σπεύδει αμέσως έφιππος μετ' έφιππων χωροφυλάκων εις την Οθωμανικήν συνοικίαν κραυγάζων και διατάσσων ίνα μηδείς Τούρκος εξέλθη της οικίας του μηδέ να επιχειρήση τι κατά των Χριστιανών διότι θα κρεμασθή. Αι απειλαί ανεχαίτισαν τους σφαγείς και η ομογένεια των Σερρών εσώθη. Ην δε ογδόη του Μαΐου του 1821,

de Grenoble, no.325, 02/08/1821 σ.1. αναπαράγοντας αυτή την είδηση που πρωτοδημοσιεύτηκε στη Φρανκφούρτη, στις 21 Ιουλίου [1821]. Ευχαριστώ τον Σερραίο ερευνητή Αργύρη Τσιάπο για την αποστολή του αποκόμματος της γαλλικής εφημερίδας.

46. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 146.

47. Στράτης Ευάγγελος, *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος των μακεδονικών δυνάμεων κατά τον ιερόν αγώνα του 1821 Εμμανουήλ Παπάς*, Σέρραι 1914, σ. 19.

μνήμη του Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου»⁴⁸.

Ο αγωνιστής Νικόλαος Κασομούλης που συμμετείχε στα γεγονότα, απαθανατίζει διαφορετικά, τα τότε δραματικά γεγονότα των Σερρών, στηριζόμενος και σε επιστολή του πατέρα του Κωνσταντίνου, ως εξής: «Άμα έφθασεν η είδησις των Καραβιών, η ημέρα ήτον Κυριακή και παζάρι, 8^η Μαΐου· έξαφνα μια φωνή γενική από τους Τούρκους: «Κιλίτζ!» (σπαθί) και πηδήσαντες από τα αργαστήρια και από όπου ήτον ο καθείς, οι μεν εμάζωξαν τους ευρισκομένους χωριάτας αγεληδόν εις τα χάνια, οι δε ώρμησαν εις τα σημαντικά σπίτια. Ο Αμπτούλαγας⁴⁹ μόνος του με έως 500 πολióρκησεν την Μητρόπολιν και ζήτησεν εντός μιας ώρας να φέρουν όλοι οι Ρωμαίοι τα άρματα. Ούτως λοιπόν άρχισαν μικροί - μεγάλοι και τα παρέδωσαν σχεδόν όλα· εις εμένα εδώ [στο μοναστήρι] ήλθαν μερικοί πρώτον εχθροί μας παλαιοί και δεν ευρέθην <εκεί>· άρπαξαν τα ντουφέκια και τα πιστόλια όλα, το δε μπαρούτι δεν το ήυραν, διότι το είχα εις τον νεροχύτην με ταις στάμναις και δεν το περιεργάσθηκαν. Όλον το πράγμα το άρπαξαν και τώρα ο Μοσθάμπεης τους εφυλάκωσεν να τα επιστρέφουν...»⁵⁰.

Οι Τούρκοι επιτέθηκαν και κατά της οικογένειας του αγωνιζόμενου Εμμανουήλ Παπά. Συνελήφθησαν και ρίχθηκαν στη φυλακή (όπου υπέστησαν πολλά μαρτύρια), η σύζυγός του Φαίδρα, τα παιδιά της Ελένη, Κωνσταντίνος και Αριστείδης, ως και ο αδελφός αυτής Μιχαήλ.

---

48. Στράτης, *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος*, ό.π. σ. 20. Ο Στράτης συνεχίζοντας γράφει στην ίδια σελίδα: «Ευλόγως όθεν ο άγιος Ευαγγελιστής εθεωρήθη σωτήρ της Ελληνικής Κοινότητος Σερρών και Πάτρων αυτής, εφ' ώ και οι όσοι πατέρες της Ιεράς Μονής του Ι. Προδρόμου, της επί του όρους του Μενοικέως, ευγνωμονούντες ιδρύσαντο αυτώ τον ήδη σωζόμενον εν Άνω Καμενίκη φερώνυμιον ναόν ως σωτήριον και ευχαριστήριον ανάθημα μετά 14 όλα έτη, ήτοι τω 1835». Για την τοποθέτηση αυτή έχομε να παρατηρήσουμε τα εξής: α) Είναι λογικό να μην γνώριζε το 1914 ο συγγραφέας όλες τις ιστορικές παραμέτρους που συνέβαλαν στα γεγονότα της 8 Μαΐου. β) Αν ήθελαν οι Σερραίοι, με την κατασκευή του ναού του «Αγ. Ιωάννη Θεολόγου», να διασώσουν τη μνήμη της σωτηρίας τους, δεν θα έπρεπε την πρωτοβουλία της κατασκευής, να την έχει ο τότε Μητροπολίτης Σερρών και οι δημιογέροντες, συμβάλλοντας οικονομικά οι ίδιοι, και μάλιστα εντός της πόλης των Σερρών; Αντί γι' αυτό, όπως μας πληροφορεί ο Ι. Μπάκας: «Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου κτίσθηκε, το 1836, από τους κατοίκους της συνοικίας Καμενίκης οι οποίοι, για να αντιμετωπίσουν τα έξοδα της ανέγερσης, κατέφυγαν σε δανεισμό ελπίζοντας στην αποπληρωμή του δανείου από τα έσοδα του ναού. Ωστόσο, μη μπορώντας τελικά να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των δανειστών και των τόκων προσέφυγαν, το 1844, στην Πατριαρχική Μονή του Τιμίου Προδρόμου παρακαλώντας την να αποπληρώσει αυτή το χρέος και έναντι αυτού να λάβει το ναό ως μετόχι της». (Μπάκας Ιωάννης, «Εκκλησία και Κοινότητα σε Πορεία Ανασυγκρότησης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το Εκκλησιαστικό και Εκπαιδευτικό Ζήτημα της Καμενίκης Σερρών μέσα από τις πηγές», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2016) 128-129).

49. Θεός του Γιουσούφ πασά (Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π. σ. 134).

50. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α', σ. 137.

Όλα τα περιουσιακά στοιχεία δημεύτηκαν, όλα τα πολύτιμα αντικείμενα και νομίσματα κατασχέθηκαν από τις αρχές και πυρπολήθηκαν τα καταστήματα και η οικία της οικογένειας⁵¹.

Για να συνειδητοποιηθεί η τεράστια αντίθεση, το ίδιο χρονικό διάστημα στο επιτελείο του Αγ. Όρους και της Χαλκιδικής, ο Εμμανουήλ Παπάς επιζητεί με έγγραφό του από Υδραίους προκρίτους, την αποστολή πλοίων με σκοπό την εφαρμογή του επιτελικού σχεδίου του Αλέξανδρου Υψηλάντη για κατάληψη της πρωτεύουσας της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκης⁵². Συγκεκριμένα ζητά από τους Υδραίους «να διορίσεται δώδεκα αρματομένα καλά καράβια ανάλογα εις τους βαρβάρους και τυράννους τούτων των μερών. Εξ αυτών τα μεν οκτώ δυνατότερα να διορισθούν να κτυπήσουν συγχρόνως μεθ' ημών το κάστρον της Θεσσαλονίκης, τα δε τέσσαρα, αν είναι και αδυνατότερα δεν πειράζει, να διορισθούν από Καβάλαν εις το Άγιον Όρος, δίδοντες ορδινίας προς αυτούς να έλθουν εις αντάμισίν μου, και συνομιλούντες να λάβουν τας οδηγίας μου»⁵³.

Κρίσεις για τον συμβιβασμό και την καταστολή της 8^{ης} Μαΐου 1821

Από την προηγούμενη παράθεση των πληροφοριών μπορούμε να έχουμε μια βάσιμη αντίληψη του τι συνέβη στα Σέρρες την 8 Μαΐου 1821. Η Οθωμανική διοίκηση είχε πληροφορίες για τις κινήσεις των Σερραίων Ελλήνων (προμήθεια οπλισμού και αποθήκευσή του). Από την ημερομηνία της 10^{ης} Απριλίου 1821 (απαγχονισμός Πατριάρχη Γρηγορίου) είχε εκπονήσει σχέδιο θανάτωσης Κοτζαμπάσηδων, του Δεσπότη, ίσως των οργανωτών της οχύρωσης του μοναστηριού της Λιόκαλης και των φιλοξενουμένων σε αυτό. Περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία για να δράσουν.

Ο Εμμανουήλ Παπάς από τη στιγμή της άφιξης του στο Άγιο Όρος στις 23 Μαρτίου του 1821, επιδόθηκε σε υπεύθυνη και συστηματική προσπάθεια να εξοπλίσει στρατιωτικά τις δυνάμεις του ελληνισμού της Μακεδονίας, με στόχο την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Για το λόγο αυτό παρότρυνε και προσπάθησε να συντονίσει τον ελληνισμό της

51. Στράτης, *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος*, ό.π. σσ. 20, 21 και Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 146.

52. Τελικά ο Παπάς πιεζόμενος και από τις πρώτες θανατηφόρες αντιπαραθέσεις Ελλήνων και Οθωμανών στον Πολύγυρο στις 16 Μαΐου 1821, κήρυξε την επανάσταση στην Μακεδονία στις Καρυές στις 17 Μαΐου 1821, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π. τ. 27, σ. 116.

53. Βακαλόπουλος Απ., *Εμμανουήλ Παπάς Αρχηγός και Υπερασπιστής της Μακεδονίας*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 53-54.

Μακεδονίας να ξεσηκωθεί. Ο ίδιος, συγχρόνως με την άμεση υποστήριξη της εξέγερσης της Χαλκιδικής, ανέμενε αρματωμένα πλοία από Ύδρα για να επιτεθεί κατά των οθωμανικών δυνάμεων Θεσσαλονίκης. Οι παραπάνω κινήσεις του μέχρι τα μέσα του Μαΐου είναι βέβαιο ότι έγιναν γνωστές τουλάχιστον από τις οθωμανικές αρχές Θεσσαλονίκης, Σερρών και Χαλκιδικής.

Στις Σέρρες, παρά την ιδιαίτερη και πολύχρονη σχέση και αγαστή συνεργασία του Παπά με τον Μητροπολίτη Χρυσάνθο, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Κασομούλης, το σχέδιο [του ξεσηκωμού εναντίον της οθωμανικής αρχής] ματαιώθηκε από το κέντρο, δηλ. από τον ίδιο τον Μητροπολίτη. Άμεση συνέπεια αυτής της ματαιώσης ήταν οι σερραϊκές επαναστατικές δυνάμεις να παραλύσουν στο κρίσιμο χρονικό διάστημα της γενικής εξέγερσης του γένους, ή όπως γλαφυρά το περιγράφει ο Κασομούλης «ούτως φυγάδες, τρέχοντες ο μεν απ' εδώ ο δε απ' εκεί, πουθενά κέντρον δεν έβλεπεν να στηριχθή κανένας».

Η άφιξη ελληνικών πλοίων στις 7 Μαΐου 1821 στην Αμφίπολη και η πολεμική συμπλοκή με τις οθωμανικές τελωνειακές αρχές αποτέλεσε το κρίσιμο χρονικό σημείο, για εφαρμογή του σχεδίου των σερραϊκών οθωμανικών αρχών, όχι απλώς θανάτωσης των ηγετικών στοιχείων της εξέγερσης αλλά ίσως και γενικού πογκρόμ του ελληνικού πληθυσμού. Ο Μητροπολίτης Χρυσάνθος, έχοντας πληροφορία, μία μέρα πριν, γι' αυτό το σχέδιο εξόντωσης, το καταγγέλλει στον Οθωμανό πολιτικό διοικητή, ο οποίος κινούμενος σύμφωνα με τις γενικές οδηγίες της Υψηλής Πύλης⁵⁴, το απέτρεψε. Όμως ο διοικητής και οι στρατιωτικές αρχές Σερρών απαίτησαν την παράδοση όλου του αποθηκευμένου οπλισμού και την φυλάκιση όσων κατείχαν τον οπλισμό. Για το λόγο αυτό έθεσαν σε ομηρία στα χάνια μεγάλο μέρος των πολιτών, πολιόρκησαν την μητρόπολη και σπίτια δημογερόντων και έλεγξαν όλους τους χώρους της οχυρωμένης μονής της Λιόκαλης. Επίσης λεηλάτησαν και έκαψαν το σπίτι και τα καταστήματα της οικογένειας του Εμμανουήλ Παπά. Σε όλες αυτές τις κινήσεις των Τούρκων είχαν και τη βοήθεια των ατάκτων (Βασιβοζούκων) για τους οποίους οι εξοντώσεις και οι λεηλασίες ήταν «δώρο θεού»⁵⁵. Με την παράδοση του οπλισμού των Σερραίων

54. Στο σημείο αυτό της πιστής ή μη εφαρμογής των φιρμανίων των Σουλτάνων έχουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτό εξαρτιόταν από την ιδιοσυγκρασία του κάθε Διοικητή. Ο Διοικητής Σερρών εφάρμοσε πιστά τις οδηγίες της Υψηλής πύλης, ενώ την ίδια περίοδο ο Γιουσούφ ως μουτσελέμης (πολιτικός διοικητής) Θεσσαλονίκης ασκούσε τυραννική και εξοντωτική διοίκηση εναντίον των Ελλήνων και σχεδόν ανεξέλεγκτη σε σχέση με τις διαταγές του Σουλτάνου. Βλ. Παπάζογλου Α. «Η Θεσσαλονίκη κατά τον Μάιο του 1821», *Μακεδονικά*, 1, 417-428.

55. Ο Π. Πέννας μάς πληροφορεί ότι «Δύο κοράσια, εις αρτοποιός και ο τελευταίος

προυχόντων και αγωνιστών και τη φυλάκισή τους⁵⁶, κατέρρευσε όλη η πολύχρονη μεθοδική προσπάθεια επαναστατικής προετοιμασίας του κέντρου και της περιφέρειας των Σερρών.

Ήδη στην προηγούμενη παράγραφο περιγράψαμε στην αρχή το τραγικό δίλλημα στο οποίο βρέθηκε ο ηγέτης των Σερραίων μητροπολίτης Χρύσανθος, από τις 14 Απριλίου 1821 μέχρι της 7 Μαΐου 1821. Η δράση του στον αγώνα του γένους μέχρι τον απαγχονισμό του Πατριάρχη κρίθηκε από τη Φιλική Εταιρεία γενικά ως ικανοποιητική. Μετά την 14 Απριλίου όμως επέδειξε αδράνεια, αδυναμία, φόβο και όλα αυτά είχαν άμεση επίδραση στο ηθικό των προυχόντων και όλων των αγωνιστών της πόλης των Σερρών και της ευρύτερης περιφέρειας της.

Ο Σερραίος ιστορικός Πέτρος Πέννας ορθά παρατηρεί: «Αλλά η αδράνεια και η αδυναμία του Κέντρου των Σερρών προς δράσιν ήτο απολύτως δικαιολογημένη. Διότι η από μακρού χρόνου απουσία του Εμμανουήλ Παπά εκ Σερρών και το απαράσκειον των κατοίκων, αλλά και η υπό του Γιουσούφ Πασά διατήρησις εντός της πόλεως πάντοτε μεγάλης στρατιωτικής δυνάμεως εκ Τουρκαλβανών, δεν ήσαν ευνοϊκά προϋποθέσεις διά την ευόδωσιν οιουδήποτε, έστω και καλώς οργανωμένου κινήματος. Αλλά και στρατεύματα υπολογίσιμα εάν δεν υπήρχον, ο εντός και εκτός της πόλεως πυκνός Τουρκικός πληθυσμός ήτο αρκετός, να καταπνίξη με τον αφυπνισθέντα φανατισμόν του πάσαν απόπειραν, εις το αίμα»⁵⁷.

Ο Π. Πέννας έμμεσα αφήνει να εννοηθεί ότι δυστυχώς στα Σέρρας την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν άνθρωποι της κράσης, του πόθου για απελευθέρωση και της επιρροής του Εμμανουήλ Παπά για να αναλάβουν τα ηνία της οργάνωσης της επανάστασης των Σερρών. Επίσης είναι σωστή η παρατήρησή του για πυκνό Τουρκικό πληθυσμό⁵⁸, αν και ως αντί-

---

υπολειφθείς εις την ερημωθείσαν αγοράν, χρυσοχόος Κιούσης» ήταν τα θύματα των ατάκτων ή του εξαγριωμένου τουρκικού πλήθους.

56. Ο Ν. Κασομούλης στα *Ενθυμήματα*, ό.π. στη σ. 139 διασώζει την πληροφορία κάποιου Δόγηρα, «όστις διαβάς από Σέρρας είπεν ότι φυλάκωσαν 150 επισήμους πρ-αματευτάς και τον Μητροπολίτην».

57. Πέννα Π., *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 144.

58. Η πόλη των Σερρών έγραψε ο Άγγλος περιηγητής (αρχαιολόγος, τοπογράφος και στρατιωτικός) William Martin Leake, όταν την είχε επισκεφθεί τον Νοέμβριο του 1806, ότι: «ο πληθυσμός υπολογίζεται σε 15.000 Τούρκους, 5.000 Έλληνες και Βουλγάρους και λίγες οικογένειες Εβραίων» (Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, εκδ. Στάχυ, Αθήνα 2001, σ. 436. Διαφορετική εκτίμηση κάνει ο Απ. Βακαλόπουλος: «Οι Σέρρες είναι αρκετά μεγάλη πόλη. Έχει 25-30.000 κατοίκους. Από αυτούς 12-15.000 είναι Τούρκοι και οι υπόλοιποι χριστιανοί. Υπάρχουν και λίγοι Εβραίοι» Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 480. «Τον ίδιο αριθμό πληθυσμού, 30.000 κατοίκων κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, διαπίστωσε και ο Γάλλος περιηγητής Felix Beaujour» (Ασιώτης

λογος μπορεί να ειπωθούν: α) τα λόγια του Κολοκοτρώνη σε μαθητές: «Όταν αποφασίσαμε να κάμουμε την Επανάσταση, δεν εσυλλογισθήκαμε ούτε πόσοι είμεθα, ούτε πως δεν έχουμε άρματα, ούτε ότι οι Τούρκοι εβαστούσαν τα κάστρα και τας πόλεις, ούτε κανέναν φρόνιμος μας είπε «πού πάτε εδώ να πολεμήσετε με σιταροκάραβα βατσέλα», αλλά ως μία βροχή έπεσε εις όλους μας η επιθυμία της ελευθερίας μας και όλοι, και ο κλήρος μας και οι προεστοί και οι καπεταναίοι και οι πεπαιδευμένοι και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι εσυμφωνήσαμε εις αυτό το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση... αυτό το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση»⁵⁹, β) Ο στοίχος του εθνικού μας ποιητή Κωστή Παλαμά: «Η Μεγαλοσύνη των λαών δεν μετριέται με το στρέμμα. Με της καρδιάς το πύρωμα μετριέται και με το αίμα».

Ο νεαρός Νικόλαος Κασομούλης και ο έμπειρος πατέρας του Κώστας πρόσφεραν αρκετά για την προετοιμασία του κινήματος. Όμως, αν και μέλος της Φιλικής Εταιρείας που είχε επαφές με τον μητροπολίτη Χρύσανθο και εκτελούσε χρέη στρατιωτικού οργανωτή στα Σέρρες, στο βιβλίο του *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Ελλ. Επαναστάσεως* για τις κρίσιμες στιγμές από 23 Μαρτίου (άφιξη Παπά στο Άγιο Όρος) έως την 8η Μαΐου 1821, δεν αναφέρει την ύπαρξη από το Κέντρο των Σερρών (Μητροπολίτη και προεστοί), κάποιου συγκροτημένου τοπικού σχεδίου δράσης (π.χ. ποιοι θα ήταν οι Σερραϊκοί Οθωμανικοί στόχοι εξουδετέρωσης, ποιες δυνάμεις θα δράσουν και πως για την εξουδετέρωση αυτών και το κυριότερο σε πιο χρονικό διάστημα), αλλά μόνο προετοιμασία χωρικής αποθήκευσης όπλων και προμήθειας μπαρουτί. Αυτό είχε ως συνέπεια μια παρατεταμένη αναμονή-παράλυση των Σερραίων αγωνιστών, τον αιφνιδιασμό του Κέντρου από τους Οθωμανούς και τον έλεγχο των Οθωμανών στις 8 Μαΐου για τον κρυμμένο οπλισμό των Ελλήνων. Τραγικό αποτέλεσμα αυτών υπήρξε η παράδοση των όπλων, η φυλάκιση των αγωνιστών της Λιόκαλης και των προυχόντων στα σπίτια των οποίων βρέθηκαν όπλα⁶⁰ καθώς και της οικογένειας του

Ευάγγελος, «Οι Σέρρες πριν και κατά την επανάσταση του 1821», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, τ. Α', Σέρρες 1992, σ. 226. «Ο Bouillet στο λεξικό του αναφέρεται στις Σέρρες: Σέρραι: ...35.000 κατοίκους, ών το 1/3 Έλληνες» (Ασπιώτης, ό.π. σ. 226).

59. Εφημ. *Αιών* (Αθηνών), 13/11/1838, που εξέδιδε ο ιστορικός Ιωάννης Φιλήμων.

60. Για το τι απέγιναν οι φυλακισμένοι Έλληνες δεν υπήρχαν στοιχεία. Ο Μητροπολίτης Χρύσανθος, αλλά και κανένας από τους πρωταγωνιστές δεν έγγραφαν απομνημονεύματα. Ο Νικόλαος Κασομούλης με την οικογένεια του έφυγε βιαστικά στις 8 Μαΐου από τα Σέρρες να σωθεί και έτσι δεν γνώριζε τα επακολούθησαντα γεγονότα. Πρόσφατα στο βιβλίο του Αργύρη Τσιάπου, *Οι Σέρρες και οι Σερραίοι, τόμ. Α' 1800- 1890*, Σέρρες Μάιος 2021, στις σσ. 338-9 αναφέρεται απόκομμα εφημερίδας με αναμνήσεις της ηθοποιού Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου, που με το θιάσό της είχε επισκεφθεί το 1899 τα Σέρρες. Σ' αυτό γράφονται: «Επί τέλους επλησιάσαμεν εις τας Σέρρας. Έξω από την

Εμμ. Παπά και συνακόλουθα η πλήρη ψυχολογική κατάρρευση των Σερραίων Ελλήνων. Αυτό καταφαίνεται στην τελευταία πρόταση του σημειώματος του Κωνσταντίνου Κασομούλη, που διέσωσε αυτούσιο ο γιος του Νικόλαος στα *Ενθυμήματά* του και απευθυνότανε στον ίδιο: «Εν τούτω φύγε διά την πατρίδα⁶¹, και έρχομαι και εγώ. Κώνστας Κασομούλης πατήρ σου»⁶².

Έτσι βασικά στοιχεία της ματαίωσης και καταστολής τελικά της επαναστατικής προσπάθειας ήταν η αδυναμία, ο φόβος και οι μεγάλες ευθύνες για τις ζωές των Σερραίων (αγωνιστών και γυναικόπαιδων) που θα αναλάμβανε ο Μητροπολίτης αν κήρυττε επανάσταση. Δεν είναι εύκολο να κρίνει κανείς σε εκείνες τις δραματικές ιστορικές στιγμές τις αποφάσεις των πρωταγωνιστών. Σίγουρα όμως μπορεί ο μελετητής να έχει καλύτερη εκτίμηση των πραγμάτων γνωρίζοντας από τα απομνημονεύματα, έγγραφα και τις στάσεις ζωής τον χαρακτήρα του ανθρώπου.

Απομνημονεύματα και έγγραφα για τον Μητροπολίτη Χρύσανθο τον κρίσιμο μήνα (10 Απριλίου έως 8 Μαΐου 1821) δεν γνωρίζουμε να υπάρχουν. Για τη μετέπειτα όμως πορεία του έχουμε τεκμηριωμένα κάποια υψηλής πολιτικής σημασίας γεγονότα, αλλά και άλλα δηλωτικά του χαρακτήρα και της δράσεώς του⁶³.

Το πρώτο υψηλής σημασίας γεγονός, όταν μεσούσης της ελληνικής επανάστασης επί Σουλτάνου Μαχμούτ του Β΄ (κυβέρνησε από 1808 έως 1839) ήταν υποψήφιος διεκδικητής του πατριαρχικού θρόνου το 1822 και στη συνέχεια εξελέγη Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στις 9

πόλιν ευρίσκειται ένας μεγάλος πλάτανος ιστορικός, που δεν ημπορούν να τον αγκαλιάσουν οκτώ άνθρωποι. Εις τον πλάτανον αυτόν, το '21, ο πασάς των Σερρών είχε κρεμάσει σαράντα αδελφούς μας, που τους εκατηγόρησαν ως μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Έβγαλα το μεγάλο το μανδήλι με το οποίο είχα τυλίξει το κεφάλι μου, ήνοιξα τα χέρια μου, προσπαθήσασα να αγκαλιάσω τον αγιασμένον πλάτανον, και τον εφίλησα!.. Εις τα κλαδιά του είχαν κρεμασθή σαράντα αδελφοί μας!» (Εφ. Πατρίς της 31/05/1912 σ. 3). Έτσι έχουμε μια έμμεση μαρτυρία για την τύχη των φυλακισμένων Ελλήνων της 8/5/1821.

61. Εννοώντας τη Σιάτιστα.

62. Κασομούλης Ν., *Ενθυμήματα*, ό.π. τ. Α΄, σ. 137.

63. Από το βιβλίο του Γεδεών ό.π. σσ. 10-14 αντλούμε τα εξής: α) Υπήρχε αίτημα του Άγγλου ιεραποστόλου πρωτεστάτη Λιβς να τυπωθεί από το Πατριαρχείο μετάφραση των Αγίων Γραφών. Ο Χρύσανθος ως Μητροπολίτης ήταν υπέρ του αιτήματος και όταν έγινε πατριάρχης το αρνήθηκε, β) Όταν ανέλαβε πατριάρχης εξόρισε τον Μητροπολίτη Δέρκων Ιερεμία αρχικά στο μοναστήρι του Σουμελά και στη συνέχεια στο μοναστήρι του αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα όπου μετά λίγες μέρες από την άφιξή του, πέθανε από τις κακουχίες. Ο λόγος αυτής της καταδίωξης ήταν η πεποίθηση του Χρύσανθου ότι για την αποτυχία του ως υποψήφιου για τον πατριαρχικό θρόνο το 1822, έφταιγε η συκοφαντήσή του από τον Μητροπολίτη Δέρκων, γ) Η ερωτική σχέση που είχε συνάψει με τη χήρα Ευφημία, της οποίας ο άνδρας Ασημάκης εκτελέστηκε από μέλη της Φιλικής Εταιρείας ως προδότης των ενεργειών αυτής στους Οθωμανούς.

Ιουλίου του 1824, μετά την καθαίρεση του προκατόχου του Άνθιμου Γ' από τον Σουλτάνο. Ο λόγος της καθαίρεσης του Ανθίμου ήταν ότι αρνιόταν να συνεργαστεί μαζί με τον Σουλτάνο εναντίον της ελληνικής εθνεγερσίας και με την κατηγορία ότι ευνοεί την ανεξαρτησία των Σέρβων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁶⁴. Το δεύτερο είναι η συμπεριφορά του Χρυσάνθου απέναντι στον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Θεόφιλο με καταγωγή από την Πάτμο. Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας «ευρισκόμενος στην Πάτμο και μετέχοντας του ιερού αγώνος της Επαναστάσεως και αγωνιζόμενος για την απελευθέρωση της πατρίδος του, σκέπτεται το Πατριαρχείο και το ποίμνιό του, ... και «διχαζόμενος υφίσταται πάλην εκτελέσεως του διπτού καθήκοντος»»⁶⁵. Στις 14 Οκτωβρίου 1825, υπό την πίεση της Υψηλής Πύλης, ο πατριάρχης Χρυσάνθος συγκάλεσε Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, η οποία τον έπαυσε από τα καθήκοντά του⁶⁶ με πρόσχημα την απουσία του από το θρόνο της Αλεξανδρείας αλλά στην ουσία για την υποβοήθηση της ελληνικής επανάστασης. Το τρίτο είναι το περιεχόμενο κάποιων εγκυκλίων που εξέδωσε ως Πατριάρχης πλέον του Θρόνου. Συγκεκριμένα δημοσιεύεται⁶⁷ σε εγκύκλιό του⁶⁸ ότι: «... Εξάλλου, με το να επιμένετε στην ανόητη εξέγερση χωρίς να αντιλαμβάνεστε ότι θα καταστρέψετε άδικα τη ζωή σας και την περιουσία σας και τις γυναίκες σας και τα παιδιά σας, ξεχνάτε με τις αμαρτίες σας τα αναρίθμητα καλά του πατριικού Υψηλού μας Κράτους και τις νουθεσίες των Ιερών Ευαγγελίων. Είναι λοιπόν χρέος μας να επαναλάβουμε

64. Γεδεών, *Πατριαρχικής Ιστορίας Μνημεία*, ό.π. σ. 10 και Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π. σ. 470.

65. Κριρκής Πλάτων, *Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόφιλος Β' Παγκώστας ο Πάτμιος (1805-1825)*, Διδακτορική διατριβή 2002, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Σχολή Θεολογική, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), σ. 164.

66. Ολόκληρη η πράξη παύσης του Πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόφιλου στην παραπάνω διατριβή του Κριρκή στις σσ. 165-168.

67. Μοίρας Λεωνίδα, *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, εκδ. τόπος, Αθήνα 2020, σσ. 145-147.

68. Στο παραπάνω βιβλίο του Λ. Μοίρα δεν αναφέρεται το όνομα του πατριάρχη Χρυσάνθου, όμως είναι γνωστό ότι η ανακατάληψη της Αθήνας, που αναφέρεται στην εγκύκλιο, πραγματοποιήθηκε στις 3-6 Αυγούστου του 1826 και η πατριαρχία Χρυσάνθου ήταν το διάστημα 1824 - 26 Σεπ. 1826. Επίσης στο βιβλίο του Σοκόλοβ Ιβάν, *Η εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως κατά τον 19^ο αιώνα* (Ρωσικά), Πετρούπολη 1904, στη σ. 13 σε εγκύκλιο του Χρυσάνθου όταν εξελέγη οικουμενικός πατριάρχης, αναφέρεται: «εντέλλεται, [οι μητροπολίτες] ίνα ...φυλλάτωσιν ευπίθειαν προς την βασιλείαν και καταγγέλωσιν εις την εκκλησίαν τους ταράττοντας την κοινήν ησυχίαν...». Επίσης στη σ. 14 πάλι σε εγκύκλιο του Χρυσάνθου προς τους μητροπολίτες αναφέρεται: «ότι αν φανή τις διοδεύων άνευ τεσερε, θέλει είσθαι απαράδεκτος και λογίζεσασθι ως ύποπτος, ...τους τοιούτους δε να μη δέχωνται οι επαρχιώται αυτών, αλλά να καταγγέλωσιν αυτούς εις την εξουσίαν, καθόσον άλλως, ..., πρώτοι αυτοί έχουσι να πάθωσι μένοντες αναπολόγητοι κατά πάντα. αωκδ, νοεμβρίου ε' [5/11/1824]».

τις πατρικές μας συμβουλές και σε συνεργασία με τους μητροπολίτες της κοινότητας να κάνουμε λόγο για τα άφθονα καλά του πατρικού μας κράτους, ώστε να δώσετε προσοχή και να σωφρονιστείτε. Αν είστε χριστιανοί και αν επιθυμείτε την ηρεμία και την ευδαιμονία και τα αναρίθμητα καλά του Υψηλού μας Κράτους στο θέμα των τελετών μας και σε άλλα ζητήματα, τότε πρέπει να υπακούσετε και να εγκαταλείψετε την εξέγερση που είναι δουλειά του διαβόλου...».

Συμπεράσματα

Στην αρχή του άρθρου είχαμε διατυπώσει το ιστορικό ερώτημα αν συμμετείχε η πόλη των Σερρών και πιο σωστά αν οι ελληνικές δυνάμεις του Νομού Σερρών συμμετείχαν και με ποιον τρόπο στον Αγώνα του Γένους για την απελευθέρωση του; Από τα παραπάνω εκτεθέντα είμαστε σε θέση να το απαντήσουμε.

Αποδεικνύεται ότι: α) Από τις ελληνικές δυνάμεις των Σερρών, με καθοδήγηση κυρίως του Μητροπολίτη, της δημογεροντίας και των φιλικών που έδρασαν στον τόπο, έγιναν σοβαρές οργανωτικές προσπάθειες για προετοιμασία της εξέγερσης του.

β) Το Κέντρο των Σερρών δεν είχε εκπονήσει συγκροτημένο τοπικό σχέδιο εξέγερσης των Σερραϊκών δυνάμεων και, αν ακόμη δεχτούμε ότι είχε κάποιο σχέδιο, μετά την άφιξη της είδησης του απαγχονισμού του Πατριάρχη Γρηγορίου δεν το εφάρμοσε λόγω παράλυσής του.

γ) Τις κρίσιμες στιγμές όμως -Απρίλιο έως αρχές Μαΐου 1821- και παρά τη σαφή εντολή του αρχηγού των επαναστατικών δυνάμεων της Μακεδονίας Εμμανουήλ Παπά, να επαναστατήσουν οι Σερραίοι, ο Μητροπολίτης κυρίως αλλά και η Δημογεροντία των Σερρών, από φόβο και αδυναμία, δεν εμπύχωσαν τις τοπικές λαϊκές δυνάμεις και δεν μπόρεσαν να αρθούν στο ύψος του συνολικού επαναστατικού φρονήματος του γένους.

δ) Ο αιφνιδιασμός και η εφαρμογή του σχεδίου εξόντωσης των επαναστατών από τους Οθωμανούς στις 8 Μαΐου 1821 είχε ως αποτέλεσμα την ψυχολογική κατάρρευση του αγωνιστικού φρονήματός τους, την παράδοση του αποθηκευμένου οπλισμού τους και κατά συνέπεια την πλήρη αποτροπή της προσπάθειας εξέγερσης των Ελλήνων από την οθωμανική εξουσία των Σερρών.

Στην κρίση των ιστορικών για την αποτυχία του κινήματος του Εμμανουήλ Παπά στη Μακεδονία πρέπει στις όποιες αιτίες (εγγύτητα στην Κωνσταντινούπολη, εγγύτητα σε μεγάλα αστικά κέντρα που διέθεταν ισχυρό οθωμανικό στρατό, μεγάλη απόσταση από κέντρα ανεφοδιασμού κ.α.) να συμπεριληφθεί και το γεγονός της μη επανάστασης στη γενέτειρα περιοχή του, την ανυπακοή στη εντολή του για επανάσταση,

που επέλεξε η ηγεσία του Κέντρου των Σερρών, παρά τους ισχυρούς δεσμούς δεκαετιών εμπιστοσύνης που την συνέδεαν με τον Παπά. Είναι γνωστό ότι οι Σέρρες την εποχή εκείνη αποτελούσαν το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο στο βαλκανικό χώρο μετά τη Θεσσαλονίκη.

Ο Εμμανουήλ Παπάς και η οικογένειά του έδωσε για την Επανάσταση και την ελευθερία του Γένους την ίδια τη ζωή του, θυσιάστηκαν ζωές των παιδιών του και εξανειμίστηκε η ακίνητη και κινητή περιουσία του. Εν τέλει συνειδητοποιούμε ότι έδωσε εδώ και 200 χρόνια, και συνεχίζει να δίνει, την τιμή και αξιοπρέπεια στο όνομα των Σερραίων, σχετικά με τη συμμετοχή τους στην μεγαλειώδη ελληνική επανάσταση του 1821.

Φαρμάκης Μπίμπασης Καπετάν Ίωάννης		
Σκανδάλης Ἀστέριος Γ.		
Χρύσανθος Ἀρχιεπίσκοπος Σερρών		

Σύμβολα των Φιλικών Φαρμάκη, Σκανδάλη και μητροπολίτη Σερρών Χρύσανθου από το αρχείο Σέκερη.

VASILIOS GIANNOGLOUDIS

THE PREPARATION OF THE REVOLUTION OF 1821 IN
SERRES AND THE REPRESSION ON MAY 8, 1821

Abstract

200 years have passed since the start of the Greek revolution and throughout Greece an effort is made to return and re-evaluate the liberation struggle (local and global) from the Ottoman yoke, the creation of the new Greek state, its course and perspective. The Prefecture of Serres also participated in the above effort. But in relation to the local revolutionary movement of 1821, did the people of Serres participate and in what way in the struggle of the nation for its liberation?

The article answers this crucial and current historical question by developing the following sections: a) Emmanuel Papa's escape from Serres and his initiation into the "Friendly Society", b) The action of the Bishop of Serres Chrysanthos and the Serres members of the "Friendly Society", c) The proclamation of the revolution and the efforts for its suppression, d) The retreat and the compromise of the Bishop of Serres to the Ottoman regime on May 8, 1821 and e) Critiques for the compromise and repression of May 8, 1821.

The article concludes on the initial historical question of whether the Greek forces of Serres participated in the struggle of the nation for its liberation.

ΒΟΛΤΑ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΣΤΑ ΝΤΑΡΝΑΚΟΧΩΡΙΑ

Στην προκείμενη εργασία παρουσιάζω επιλεκτικά σπάνια βαφτιστικά και επώνυμα, τα οποία συνέλεξα κατά την έρευνα των ονομάτων των Νταρνακοχωριτών, ελληνοφώνων κατοίκων της επαρχίας Σερρών. Στην προτεινόμενη ερμηνεία των μη πανελληνίως διαδεδομένων μορφών λαμβάνω υπόψη μου τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες της περιοχής και υποστηρίζω ότι σ' αυτές οφείλουμε να αναγνωρίσουμε κατά πρώτον τα ονόματα των γνωστών αγίων από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση, των οποίων όμως η αρχική πηγή δεν είναι εύκολο να εντοπισθεί, καθώς αυτή αμαυρώθηκε λόγω εσωτερικών εξελίξεων και φωνητικών συμπτώσεων ή προσαρμογής αλλογλώσσων τύπων της καθημερινής επικοινωνίας σε νέο περιβάλλον, στην περίπτωση μας κυρίως από σλαβόφωνο ή βλαχόφωνο και αρβανιτόφωνο σε ελληνόφωνο.

Στις 819 οικογένειες της συλλογής μου από τα ανωτέρω χωριά, τα μέλη των οποίων γεννήθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα και μέχρι το 1913¹, έτος προσαρτήσεως της Μακεδονίας στο νεοελληνικό κράτος, αντιστοιχούν συνολικά 9.441 βαφτιστικά. Εξ αυτών τα 5.465 ανήκουν σε άνδρες και τα 3.976 σε γυναίκες. Όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, παρατηρείται μια ιδιαίτερη προτίμηση σε συγκεκριμένα ονόματα αγίων από την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση². Τα 10 πρώτα ανδρικά βαφτιστικά (Γεώργιος, Δημήτριος, Χριστόδουλος, Αθανάσιος, Κωνσταντίνος, Νικόλαος, Βασίλειος, Απόστολος, Στέργιος, Ιωάννης) ανέρχονται για τους άνδρες σε 3.783 ονόματα και αποτελούν το 69% του συνόλου. Η συγκέντρωση αυτή είναι πιο περιορισμένη στις γυναίκες, στις οποίες τα 10 πρώτα βαφτιστικά (Μαρία, Βασιλική, Ευαγγελία, Φωτεινή, Ελένη, Στεργιανή, Παναγιώτα, Αικατερίνη, Χρυσή, Μαγδαληνή) ανέρχονται σε 2.239 ονόματα και αποτελούν το 58% του συνόλου. Κατέγραψα 133 ανδρικές και 136 γυναικείες μορφές βαφτιστικών, μερικές από τις οποίες

---

1. Επιπροσθέτως καταχώρησα τα βαφτιστικά των θανόντων κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής στα έτη 1916-18. Κάποιοι από αυτούς είχαν γεννηθεί μετά το 1913.

2. Μοναδική εξαίρεση στην ομάδα αυτή αποτελεί το όνομα Στέργιος (Αστέριος), στην δημιουργία του οποίου αναφέρθηκα παλιότερα, Ν. Ταχινόζλης, *Μορφές του Κωνσταντίνου (19^{ος} αιώνας-1913)*, διδακτορική διατριβή, Θεσ/νίκη 2005, σσ. 57, 61.

είναι εξαιρετικά σπάνιες ή συναντώ μόνον εδώ³.

Τις αποκλίσεις από τους κοινούς κανόνες και την δημιουργία σπανίων μορφών την αποδίδω όχι σε κάποια ιδιαίτερη ευαισθησία των κατοίκων προς τις συνήθως προτεινόμενες από τους μελετητές παραστάσεις, αλλά, πέραν των εσωτερικών εξελίξεων εντός του ιδιώματος, προπάντων στην γεωγραφική θέση. Περιβάλλονταν σχεδόν πανταχόθεν από σλαβόφωνα χωριά, με τα οποία έρχονταν όχι μόνον σε εμπορική επικοινωνία και επιγαμίες, κυρίως με τα βορείως κείμενα ορεινά, αλλά και από τα οποία μετοίκησε ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων, όπως δηλώνουν χαρακτηριστικά επώνυμα αυτών⁴.

Επιπροσθέτως στα ορεινά λιβάδια του Λιαϊλιά και της ευρύτερης περιοχής προσελκυσθήκαν, τουλάχιστον από το β' μισό του 18^{ου} αιώνα, βλαχόφωνοι πληθυσμοί, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν και μόνιμα στα όρια προϋπαρχόντων οικισμών σλαβοφώνων εντοπίων, όπως συνέβη στο Χιονοχώρι και την Ραχοβίτσα. Σ' αυτούς πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους πολυάριθμους Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες, οι οποίοι μετοίκησαν σ' ολόκληρο το νόμο προς αναζήτηση καλύτερης τύχης. Στον ακόλουθο περιορισμένο αριθμό ονομάτων παραθέτω και μορφές από ευρύτερες περιοχές, οι οποίες είναι κατά τη γνώμη μου κοινής προελεύσεως.

Το επώνυμο Αξιαρλής φέρει ο Ζήσιος (1876), ο οποίος έζησε στο Χρυσό. Επειδή δεν μαρτυρείται ένα οικωνύμιο *Αξιάρι⁵, που θα επέτρεπε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι δημιουργήθηκε με την προσθήκη του τουρκικής προελεύσεως επιθήματος -λής προς δήλωση της καταγωγής, το επώνυμο το όφειλε ολοφάνερα ο Ζήσιος στο βαπτιστικό του πατέρα του, ο οποίος στην εγγραφή του Ζήσιου στον εκλογικό κατάλογο του 1915 (στο εξής: εκλογικός κατάλογος) ονομάζεται Αξιάρχης, στην οικογενειακή του μερίδα στο Δημοτολόγιο Ταξιάρχης. Στην προκειμένη περίπτωση η παράξενη κατάληξη -λής σε βαπτιστικό οφείλει την ομοιότητά της προς την ομόηχη τουρκικής προελεύσεως σε φωνητική σύμπτωση λόγω εσωτερικής εξελίξεως. Είναι κατά τη γνώμη μου ό,τι απέμεινε από την υποκοριστική -ούλης μετά την μετακίνηση του τόνου και την

3. Βλ. και Ν. Ταχινοζλής, «Το νεοελληνικό όνομα Ζαγόρης», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2016) 279-88, όπου διατυπώνω μια διαφορετική πρόταση για την ετυμολογία του βαπτιστικού και επωνύμου Ζαγόρης.

4. Ενδεικτικά παραθέτω τα επώνυμα Βοζιάνης, Βοζίκας, Μπογδάνης, Στόικος, Στουγιαντζίκας, Βροντελής, Φράσιανλής.

5. Χ. Συμεωνίδης, *Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων*, 2τ., Λευκωσία-Θεσσαλονίκη 2010. Διαφορετικής αρχής θεωρώ το Μικρασιατικό και νησιωτικό επώνυμο Αξαρλής, < Αξάρι (Θυάτεια της Λυδίας), εξελληνισμένη μορφή του Ak Xisar. Το επώνυμο Αξαρλής φέρουν 2 εκλογείς του 1889 στον Δήμο Ερμούπολεως και 11 εκλογείς στον κατάλογο των προσφύγων του Δήμου Αθηναίων του 1924, όπου επιπροσθέτως 1 εκλογέας ονομάζεται Αξαριάδης και 1 Αξαρόγλου.

αποβολή του ατόνου πλέον ου, Αξιάρ'ς > *Αξιαρούλ'ς > Αξιαρλής, όπως συνέβη και με τα επώνυμα Μητρακλής < Μητρακούλ'ς < Δημήτριος⁶, Ζαμπακλής < Ζαμπάκης⁷ και το βαφτιστικό Ηρακλής < Γεράκης⁸. Πρβ. και Κλης < Νικόλαος και την ευρύτερα διαδεδομένη Νίκλης < Νικ(ου) λής < Νικόλαος⁹, στις οποίες ωστόσο το λ ανήκει στο θέμα του ονόματος.

Η μορφή Αξιαρλής είναι αμάρτυρη στο αρχείο μου¹⁰. Απουσιάζει επίσης το επώνυμο Αξιάρχης σε αντίθεση με το επώνυμο Αξιάρης, το οποίο φέρει ο ψηφοφόρος Κωνσταντίνος (1869) του Μανασή στο γειτονικό Χιονοχώρι και 2 αδέρφια ψηφοφόροι στο γειτονικό Άγιο Πνεύμα, γιοι του Γεωργίου¹¹. Στο Άγιο Πνεύμα είναι εγγεγραμμένοι στον κατά-

6. Το επώνυμο κληροδότησε στους απογόνους του στο γειτονικό Άγιο Πνεύμα ο Δημήτριος (1862), αδελφός του Γεωργίου Παπακωνσταντίνου. Υποθέτω ότι στη δημιουργία των μορφών επέδρασε και το ομόηχο τουρκικής προελεύσεως επίθημα -λής, το οποίο εκτός των άλλων χρησιμοποιείται και προς δήλωση των μελών της οικογένειας, Συμεωνίδης, ό.π., 4.994, 6.681.

7. Στο γειτονικό χωριό Άγιο Πνεύμα.

8. Ως Ηρακλής καταχωρήθηκε στην εγγραφή των 3 γων του στον εκλογικό κατάλογο στο Νέο Σούλι ο Γεράκης Πανταιούκας. Η εξευγενισμένη μορφή Ηρακλής < Γρακούλης με μετακίνηση του τόνου, έκπτωση του ατόνου πλέον ου και του ασθενικά ακουγομένου αρκτικού γ. Στην εξέλιξη αυτή οφείλει κατά τη γνώμη μου κυρίως τη δημοτικότητα του στη νεώτερη εποχή ο αρχαιοελληνικός μυθικός ήρωας. Πρβ. και το βαφτιστικό Ζαρκαλής, Ευγ. Γιαννούχου, «Κλεφταρματολοί της ΒΔ Θεσσαλίας σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Νικολάου Κασομούλη», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 65 (2014) 241-264, εδώ 254, για την δημιουργία του οποίου υποθέτω την αντίστοιχη υποκοριστική μορφή Ζαρκούλης με μετακίνηση του τόνου και προχωρητική αφομοίωση ου-α > α-α. Η Ζάρκας είναι απλοποιημένη της Ζαχαρίας, Ανδρ. Κολλίτσης, *Περί των κυρίων ονομάτων και επωνύμων των Κυπρίων*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1964, σ. 64.

9. Στη Νιγρίτα και σε άλλα χωριά του νομού (προφορική έρευνα). Βλ. και Ν. Ταχνοζλής, *Σερραϊκές οικογένειες: 19^{ος} αιώνας-1913*, Σέρρες 2013, σ. 194, στο επώνυμο Μάκινιατξης.

10. Το προσωπικό μου αρχείο των βαφτιστικών και επωνύμων, ό.π., σ. 27, εμπλούτισα με ονόματα εκλογικών καταλόγων του β' μισού του 19^{ου} αιώνα από την Πελοπόννησο, την Στερεά Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, με τα ονόματα των Μητρών Αρρένων της Καρδίτσας και των Τζουμέρκων του 1883 του αρχείου Γιάννη Βλαχογιάννη, τα οποία είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Ο συνολικός αριθμός, μαζί με τα ονόματα του εκλογικού καταλόγου του 1883 του νομού Καρδίτσας, των εντοπίων των εκλογικών καταλόγων του 1924 του Δήμου Αθηναίων και των προσφύγων του ίδιου Δήμου, ανέρχεται σε 575.808. Τα επώνυμα από Δημοτολόγια, Μητρώα Αρρένων και άλλες πηγές γεννηθέντων μέχρι και το 1913, που συνέλεξα κατά τις περασμένες δεκαετίες, ανέρχονται σε 409.422, από την Ερμούπολη καταχώρησα επιπροσθέτως 102.234 βαφτιστικά και επώνυμα του 19^{ου} αιώνα αναρτημένα στην ιστοσελίδα cities.ims.forth.gr, 98.820 επώνυμα, βαφτιστικά και πατρώνυμα από το αρχείο της Ε(πιτροπής) Α(ποκαταστάσεως) Π(ροσφύγων) του 1928 (στο εξής: ΚΑΠ (1928)), <https://pontos-patridamou.blockspot.com/p/blog-page-4452>.

11. Τα 2 αδέρφια απέκτησαν αργότερα το πατρωνυμικό επώνυμο Γιώρκας < Γεώργιος. Σύμφωνα με την οικογενειακή παράδοση κατάγονταν από τη Ραχοβίτσα.

λογο της Νομαρχίας του 1919 (στο εξής: κατάλογος της Νομαρχίας) ο Στέργιος Αξιάρη¹². Μου είναι άγνωστο από αλλού. Ως βαφτιστικό το συναντώ συνολικά στα εν λόγω χωριά 17 φορές¹³. Εξ αυτών οι 10 είναι εγγεγραμμένοι στις διάφορες πηγές που έλαβα υπόψη μου και ως Αξιάρχης ή Ταξιάρχης, ήταν όμως γνωστοί στην καθημερινή επικοινωνία, όσο μπόρεσα να ελέγξω, ως Αξιάρ'ς, Αξιάρς. Περαιτέρω το συναντώ σε ψηφοφόρους στο γειτονικό Χιονοχώρι¹⁴. Και το βαφτιστικό Αξιάρης μου είναι άγνωστο από αλλού¹⁵.

Είναι βέβαια ελκυστική η σκέψη ότι πρόκειται περί του ονόματος των Μεγάλων Ταξιαρχών, το οποίο μαρτυρείται και από άλλες περιοχές¹⁶ και πως ενδείκνυται να υποθέσουμε ότι η Αξιάρ(η)ς δημιουργήθηκε με αφαίρεση του τ, το οποίο κατά την συμπροφορά με την κολοβωμένη γενική του οριστικού άρθρου θεωρήθηκε ξένο προς τη μορφή και αποβλήθηκε με παράλληλη έκπτωση και του ληκτικού χ, τ(ου) Ταξιάρχ' > τ' Αξιάρχ' > τ' Αξιάρ', παρετυμολογικά και προς την νεοελληνική λέξη αξία. Δίχως να αποκλείω και αυτή την δυνατότητα, πρβ. και τις μορφές Αϊ Αξιάρς¹⁷, Άη Ταξιάρ'ς¹⁸, σκέφτομαι ότι για μια τόσο χαρακτηριστική

12. Για τον κατάλογο των Ομήρων της Νομαρχίας Σερρών, ο οποίος συνετάγη το 1919, βλ. αναλυτικά Ν. Ταχινοζλής, «Πίναξ των αποβιωσάντων εν Βουλγαρία ως ομήρων, κατοίκων χωρίου Σουμπάσκιου», *Σεραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2018) 225-250.

13. 1 είναι εγγεγραμμένος στο Άγιο Πνεύμα, 1 στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς, 1 στο Νέο Σούλι, 8 στην Πεντάπολη και 6 στο Χρυσό.

14. Ο Μαναζής (1844) Μαναζής του Αξιάρη, προφανώς πατέρας του ανωτέρω Κωνσταντίνου (1869) Αξιάρη του Μανασή και ο Αξιάρης (1844) Τσιφτσής του Θεολόγου, το όνομα του γιου του οποίου, Βοζίκης (1886), είναι χαρακτηριστικό διγλώσσων χωριών.

15. Φωνητικά κοντά βρίσκεται το βαφτιστικό Ξιάρης < Ταξιάρχης, Αντ. Βασιλείου, *Η γλώσσα των Βλάχων (Καραγκούνηδων) της Αιτωλοακαρνανίας: Καταγραφή μιας γλώσσας υπό εξαφάνιση*, διδακτορική διατριβή, Φλώρινα 2014, σ. 441, όπου παρατίθενται βλάχικα βαφτιστικά από την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας.

16. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το βαφτιστικό φέρουν 11 άνδρες στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας και 1 καταγόμενος από τη Λαμία, επίσης 2 ψηφοφόροι στο νομό Θεσσαλονίκης, 2 στην πόλη της Θεσσαλονίκης και 1 στο χωριό Περιστέρα της επαρχίας Βοΐου των Γρεβενών. Περαιτέρω μαρτυρείται από τη Σάμο, Ν. Ζαφειρίου, «Κύρια (βαπτιστικά) ονόματα εν Σάμω», *Αρχείον Σάμου* 1 (1946) 90-111, εδώ 98, και την Ορεινή Θεσσαλία, Κ. Σπανός, «Οι θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 του Μεγάλου Μετεώρου, 1592/93-19ος αι.», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 34 (1998) 56-148, εδώ, 103, Κ. Σπανός, «Ονόματα αφιερωτών από οικισμούς του Ολύμπου σε μια άγνωστη πρόθεση της Μονής του Σπαριμού (17^{ος}-18ος αι.)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 55 (2009) 137-44, εδώ 139. Αγνώω την μορφή της καθημερινής επικοινωνίας από τη Νότια Ελλάδα, όπου στην Πελοπόννησο Ταξιάρχης ονομάζονται 5 εκλογείς, στην Στερεά Ελλάδα 59.

17. Έτσι ήταν γνωστή στο Σουφλί η εκκλησία των Μεγάλων Ταξιαρχών, Σ. Μανασίδης, «Συλλογή κυρίων ονομάτων των νεωτέρων Ελλήνων Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 1 (1934-1935) 218-24, εδώ 224.

18. Στ. Σβαρνόπουλος, *Γλωσσάριο της Βέροιας (Βαρταλαμίδα)*, Βέροια 1973, σ. 112.

εξέλιξη, εκτός του ότι η μετάβαση γίνεται από κάτι γνωστό και σεβάσιμο σε κάτι γενικό και αόριστο, θα απαιτείτο ενδεχομένως και η ύπαρξη ναού προς τιμήν των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, ο οποίος όμως δεν μαρτυρείται στα Νταρνακοχώρια. Σημειωτέον ότι ούτε στις Σέρρες συνάντησα το ομόηχο βαφτιστικό, όπου ο νυν μητροπολιτικός ναός είναι αφιερωμένος στους Μεγάλους Ταξιάρχους¹⁹. Γι αυτό πιστεύω ότι εν μέρει υπήρξε και αντίστροφη πορεία.

Στις μαρτυρημένες μορφές βαφτιστικών ανήκουν και τα μονοσύλλαβα γυναικεία ονόματα Ξά²⁰, Ξή, Χ'σή, επίσης το δισύλλαβο Ξία²¹, τα οποία με ανάπτυξη προθετικού α- αναγνωρίζω στα επώνυμα Αξής, Αξάς, Αξάκης, Άξιος, Αξιάς, Αξιώπουλος, Αξίδης κ.λπ., πρβ. και τις παράλληλες Αξοβέρης/Ξοβέρης, Ξιβερούδης/Ξοβέρης²². Η Άξιος μαρτυρείται όχι μόνον ως επώνυμο²³, αλλά και ως βαφτιστικό²⁴, όπως και η σπάνια Αξιώτης²⁵. Την μορφή Αξιάρης < Άξιος την αντιλαμβάνομαι ως

19. Αμάρτυρο είναι και σε παλιότερες πηγές για την περιοχή μας από την εποχή της Τουρκοκρατίας, βλ. Δήμ. Σαμαρά, *Το «BPEBEION» της Μονής Κοσίνιτσας του Παγγαίου (D 309 - Cόφια)*, μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2002.

20. Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Σκοπού Ανατολικής Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 5 (1938-1939) 217-19.

21. Αθ. Μπούτουρας, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα ιστορικά και γλωσσικώς ερμηνεύσιμα*, Αθήνα 1912, σσ. 147, 65. Ταυτίζονται ποικιλοτρόπως, < Χρυσός, (Ευδο) ξία, πρβ. και επώνυμο Ξός ή Χρυσός από την Ανατολική Θράκη, ΚΑΠ (1928). Βλ. και Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 2), 46 κ.ε., όπου υποστηρίζει ότι πρόκειται και για εξελίξεις του Κωνσταντίνος. Βλ. και κατωτέρω βαφτιστικό Ξάκω στο όνομα Ξακουστός.

22. Αξοβέρης ονομάζεται ο ψηφοφόρος Γεώργιος (1858) του Σαλονικιού στα Βρασιά της Θεσσαλονίκης, Ξοβέρης στο Δημοτολόγιο ο γιος του Άγγελος (1905). Στο ίδιο χωριό ψήφισε ο Αθανάσιος (1859) και ο γιος του Ιωάννης (1885) με το επώνυμο Ξιβερούδης. Ο Ιωάννης ονομάζεται στο Δημοτολόγιο Ξοβέρης. Πρόκειται για την περαιτέρω εξέλιξη του βαφτιστικού Ξοβέρης < Χρυσοβέρης, Μπούτουρας, ό.π., 108, με έκπτωση και του γ.

23. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το φέρει 1 εντόπια οικογένεια στο Γάζωρο, 1 στο Μικρό Σούλι και 1 στη Νικήσιανη της Καβάλας (Αξίου).

24. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το φέρουν 2 εντόπιοι δημότες στο Γάζωρο και 4 εντόπιοι στο Δοξάτο της Δράμας. Στον ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), είναι εγγεγραμμένος ο Αστρος Αξάκης του Αξίου με καταγωγή από το Κερετζί της Νεοκαισάρειας.

25. Το βαφτιστικό φέρουν στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια 5 δημότες με καταγωγή από την Ανατολική Θράκη και 1 εκλογέας στο χωριό Κράσταλη του Κιλκίς, βλ. και Μ.-Χ. Χατζηϊωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000, σ. 273, Μανασσιδής, ό.π. (σημ. 17), 221, Καλ. Χουρμουζιάδης, «Το γλωσσικόν ιδίωμα Τσακλίου», *Θρακικά* 12 (1939) 310-22, εδώ 311, (Αξιώτης), όπου οι φέροντες το όνομα γιόρταζαν των Ταξιαρχών, *Θρακικά* 9 (1938), 346, Μπούτουρας, ό.π., 128 (επίσης από την Ανατολική Θράκη). Αυτή δημιουργήθηκε με την προσθήκη της καταλήξεως -(ι)ώτης. Βλ. και Κ. Μηνάς, *Η μορφολογία της μεγεθύνσεως στην ελληνική γλώσσα*, Ιωάννινα 1978, σ. 144, ο οποίος την συνδέει με την ιταλικής προελεύσεως μεγεθυντική κατάληξη -otto. Ως επώνυμο την φέρουν στο αρχείο μου 2 εκλογείς στον νομό Μεσσηνίας, 2 στην Αίγινα και 9 στην Άνδρο, οικογένεια με καταγωγή από την Αγριελιά

παράλληλη της Αξιώτης με την προσθήκη της καταλήξεως -άρης²⁶, ενώ η Ταξιάρχης δημιουργήθηκε κατά την συμπροφορά με την γενική του κολοβωμένου οριστικού άρθρου, το οποίο θεωρήθηκε τμήμα του ονόματος, ο Αξιάρ'ς > τ(ου) Αξιάρ' > ο Ταξιάρ'ς. Αυτή κατόπιν ταυτίστηκε λόγω φωνητικής συγγένειας με το προσωνύμιο Ταξιάρχης των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ και έπαψε να είναι εν χρήσει. Όσο γνωρίζω, οι προς τιμήν των προγόνων ονομασθέντες στα εν λόγω χωριά είναι σήμερα επίσημα εγγεγραμμένοι αποκλειστικά ως Ταξιάρχης.

Εφόσον θεωρήσουμε ότι είναι δυνατή και αυτή η πορεία της δημιουργίας, μπορούμε να εντάξουμε στην ίδια ομάδα μια σειρά βαπτιστικών και επωνύμων, επισημαίνοντας γλωσσικές εξελίξεις εντός των ονομάτων. Ως εξευγενισμένη μορφή με απουράνωση, παρετυμολογικά και προς το ομόηχο εκκλησιαστικό και μεσαιωνικό αξίωμα, αντιλαμβανομαι το σπάνιο βαπτιστικό και επώνυμο Έξαρχος²⁷, όπως μας δείχνουν και οι παράλληλες μορφές Ξάρχαινα, Αξάρχαινα, Εξάρχαινα²⁸, πρβ. και βαπτιστικό Ξάρχος²⁹, γυναικείο Ξάρχω, το οποίο φέρουν 2 γυναίκες στο Χρυσό, επίσης με ουράνωση Ξιάρχος³⁰. Στο γειτονικό Άγιο Πνεύμα 1 γυναίκα ονομάζεται Εξάρχω, 1 γυναίκα πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία Εξαρχούδα.

Σε περιβάλλον με έντονη την επίδραση της Τουρκικής το συμφωνικό σύμπλεγμα ks στην αρχή λέξεως δεν γίνεται ανεκτό και αναπτύσσε-

Τρικάλων, Ηλ. Βαλιάκος, *Το Μεγάλο Ελευθεροχώρι*, Λάρισα 1994, σ. 121, βλ. και Κ. Ντίνας, *Κοζανίτικα επώνυμα 1759-1916*, Κοζάνη 1995, 101, Αξιώτης, Αξιοτούλης, στις πηγές Ακζότης, Αγζότης, Αξζοτούλης. Πρβ. και τη μορφή (Ν)αξιώτης, στην οποία προσκολλήθηκε το ν από την αιτιατική του οριστικού άρθρου. Την συναντώ στον ΟΤΕ στην κεντρική Στερεά Ελλάδα. Διαφορετικά ο Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 26, 31, ο οποίος την θεωρεί πατριδωνυμική, Νάξος > (Ν)αξιώτης > Αξιώτης.

26. Μηνάς, ό.π., σ. 186-188.

27. Το βαπτιστικό φέρουν στο αρχείο μου 1 εκλογέας στο χωριό Βάθεια της Σπάρτης, 1 στο Μητρόω Αρρένων του χωριού Ίσαρη της Καρδίτσας (1882) και 1 μέτοικος από την Ανατολική Θράκη. Μαρτυρείται επίσης από τη Μάνη, Σπ. Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού», *Νέος Ελληνομνήμων* 14 (1917), 51-78, εδώ 61.

28. Θεμ. Καπέλα, «Ονόματα γυναικεία στην Κάλυμνο», *Ονόματα* 12 (1988), 226-27, εδώ 226.

29. Μπούτουρας, ό.π., 111. *Έξαρχος*. *Εκ του πολιτικού άμα και εκκλησιαστικού τούτου αξιώματος προέκυψε το άλλοτε συχνόν, νυν δε μεμονομένως μαρτυρούμενον αρσ. όνομα*, Τ. Γριτσόπουλος, «Βαπτιστικά ονόματα εκ Πελοποννήσου των χρόνων της Τουρκοκρατίας», *Λαογραφία* 16 (1956-1957) 337-74, εδώ 365. Στους εκλογικούς καταλόγους από τη Νότια Ελλάδα το φέρει 1 ψηφοφόρος από την ίδια περιοχή, ενώ απουσιάζει από την Στερεά Ελλάδα.

30. Γριτσόπουλος, ό.π., 365. Στους εκλογείς το φέρουν 13 ψηφοφόροι στην Πελοπόννησο, απουσιάζει από την Στερεά Ελλάδα.

ται προθετικό *ι*³¹. Εδώ έχουν κατά τη γνώμη μου κυρίως την αρχή τους επώνυμα της μορφής Εξής, Εξιογλου³², Εξίδης³³, Εξάρας³⁴, Ιξιάρας³⁵, Εξέκης, Εξίκης³⁶, αρκεί να μην μας παρασύρουν οι ομόηχες λέξεις *έξι, εξής, εξάρα, exsik* (= μη πλήρης, ελλιπής, ανεπαρκής). Με ηχηροποίηση του τελικού *σ > ζ*³⁷ σε περιβάλλον με έντονη την επίδραση της τουρκικής δημιουργήθηκαν τα επώνυμα Εξίζογλου, Εξιζίδης, Εξούζογλου, Αξιζόγλου, Αξούζογλου, Αξουζίδης, Οξύζογλου, Οξιούζογλου. Τα τελευταία όχι μόνον απομακρύνθηκαν πολύ από την πηγή της δημιουργίας τους, αλλά και συνέπεσαν φωνητικά με μια έννοια γνωστή και οικεία από την τουρκική, *öksüz* (= ορφανός). Οι Ορφανός³⁸, Ορφανίδης³⁹ μαρτυρούνται και ως βαφτιστικά.

Το ανδρικό βαφτιστικό Ζαμπάκης, στην καθημερινή επικοινωνία Ζαβάκ'ς, μου είναι γνωστό μόνον από τα Νταρνακοχώρια, όπου το φέρουν 14 άνδρες, 5 γυναίκες ονομάζονται Ζαμπακιά, στην καθημερινή επικοινωνία Ζαβακιά, 1 γυναίκα στην Κρηνίδα Ζαμπακιά, 1 στην Ευκαρπία Ζαμπακώ, 2 επισκέπτριες στη Μονή της Κοσίνιτσας Ζαμπάκω⁴⁰. Περαιτέρω μαρτυρούνται τα γυναικεία βαφτιστικά Ζαμπακιά, Ζαμπακώ από την Ανατολική Θράκη⁴¹. Αγνώω δυστυχώς τον ακριβή τόπο κα-

31. Ch. Symeonidis, *Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im Türkischen*, Θεσσαλονίκη 1976, 99.

32. Επώνυμο στο Ροδολίβος του Παγγαίου με γενάρχη έναν Κωνσταντίνο. Ο πατέρας Γεώργιος (1865) ονομάζεται Εξιογλου, ο γιος του Βασίλειος (1901) Εξής.

33. Το επώνυμο φέρουν στα Δημοτολόγια 3 οικογένειες από την περιοχή του Μεγάλου Ζαλουφίου στην Κοίμηση Σερρών, το Χειμώνιο και το χωριό Σάκκος του Έβρου. Οι κάτοικοι της περιοχής ήταν χριστιανοί Αρβανίτες.

34. Στα Δημοτολόγια το επώνυμο φέρει 1 οικογένεια στο Δοξάτο της Δράμας και 1 στο Άνω Μητρούσι της επαρχίας Σερρών με καταγωγή από το Σουφλί.

35. Κ. Μπάμιος, «Ονόματα Σουφλίου», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 36 (1973) 60-72, εδώ 62.

36. Στα Δημοτολόγια φέρουν τα επώνυμα μέλη της ίδιας οικογένειας στις Σέρρες.

37. Ch. Symeonidis, «Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos», *Αρχαίον Πόντου* 31 (1971-1972), 19-234, εδώ 85, σημ. 1.

38. Μπούτουρας, ό.π., 164, ορφανός. *Εκ της εννοίας της προς τους ορφανούς οφειλομένης συμπαθείας και προστασίας πιθανώς.*

39. Μ. Σκανδαλίδης, «Συμβολή στα ονοματολογικά Χάλλης Δωδεκανήσων», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 11 (1986) 35-90, εδώ 69.

40. Σαμαρά, ό.π. (σημ. 19), 69, από το σημερινό χωριό Νέα Πέτρα, Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *Χειρόγραφη πρόσθεση του 18^{ου} αιώνα από τη Μονή της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφίνισσας)*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 231.

41. Β. Φάλτης, *Θρακικά ή μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος της πόλεως των Σαράντα Εκκλησιών*, Αθήνα 1905, σ. 151. Στον ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), Ζαμπακούλα ονομάζεται 1 γυναίκα από την Ανατολική Θράκη. Ως επώνυμο το συναντώ στο αρχείο μου στο Ροδολίβος, τη μορφή Ζαμπάκας σε οικογένεια στο βλαχοχώρι Γλυκομηλιά Τρικάλων, την Ζαμπακιάς στο επίσης βλαχοχώρι Κρανιά Τρικάλων, Ζαμπάκος ονομάζεται 1 ψηφοφόρος στη Θεσσαλονίκη και 1 στην περιοχή των Καλαβρύτων, Ζαμπάκης

ταγωγής των οικογενειών, στις οποίες μέλη φέρουν το βαφτιστικό⁴².

Επειδή θεωρώ εντελώς απίθανο ότι μόνον σε κάποια χωριά της Νότιας Βαλκανικής και μάλιστα σωρευτικά στο Άγιο Πνεύμα οι άνθρωποι έδειξαν ιδιαίτερη ευαισθησία για το ομόηχο αρωματικό φυτό και το έδωσαν ως βαφτιστικό στα παιδιά τους, υποθέτω πως πρόκειται περί προσαρμογής λαϊκότροπων μορφών, που έφεραν μέτοικοι. Ως πηγή σκέφτομαι κυρίως την διευρυμένη Ζάμπας⁴³, γυναικείο Ζάμπω⁴⁴ με προσθήκη της υποκοριστικής καταλήξεως -άκης, πρβ. και τα κατά τη γνώμη μου ιδίας αρχής πολυάριθμα επώνυμα με προσθήκη διαφορετικών καταλήξεων Ζαμπάρας, Ζαμπέλης, Ζαμπούκας, Ζαμπούλης κ.λπ., επίσης τα επώνυμα Λίλας, Λίλος, Λιλής, πρβ. και ανδρικό βαφτιστικό Λίλης⁴⁵, γυναικεία Λήλω⁴⁶, Λιλιά⁴⁷, που πλησιάζουν φωνητικά το ομόηχο λουλούδι. Πιθανόν οι φέροντες κατάγονταν εν μέρει από περιοχή που ήταν

1 ψηφοφόρος στον εκλογικό κατάλογο του 1867 στην περιοχή των Μεγάρων, 1 στον Δήμο Αθηναίων στον κατάλογο του 1924 και 1 δημότης (1854) στο Μητρώο Αρρένων του 1883 του χωριού Σκλάτινα της επαρχίας Καρδίτσας.

42. Εκτός από την οικογένεια Βάκουλης, για την οποία γνωρίζω από την προφορική μου έρευνα ότι ήταν Ηπειρωτικής καταγωγής, στο Άγιο Πνεύμα είναι εγγεγραμμένες και οι Αλεξούδας, Ζαμπακλής, Μαρκάδας, Μενεξές, Μουξιός, Παπαζαχαρίας, Ραμπότας, Σταχτής, Τρίλλιας. Στο Χρυσό έζησε η οικογένεια Μούνιος.

43. Τη μορφή, πρβ. και γυναικεία βαφτιστικά Ζαμπιά, Ζαμπιώ, ταυτίζει ο Μπούτουρας (1912), ό.π., 123, με επιφύλαξη με το ξενικό Zampetto. Κατά τη γνώμη μου μπορεί να είναι ποικίλης προελεύσεως. Εφόσον το πρώτο α προέρχεται από αφομοίωση ι-α > α-α ή αντικαθιστά έναν φθόγγο από αλλόγλωσσο περιβάλλον, βλ. Κων. Οικονόμου, *Η αλβανική γλωσσική επίδραση στα Ηπειρωτικά ιδιώματα*, Ιωάννινα 1997, σ. 75, Vasmer, κατωτέρω σημ. 127, σ. 75, σκέφτομαι κυρίως την Ζήμπας, Τζήμπας < Δήμπας, παράλληλη της Ζήμας, Τζήμας < Δημήτριος. Εφόσον το α είναι του θέματος, αποτελεί προπάντων εξέλιξη της Ζιάγκας < Ζιάκας < Γεώργιος με τροπή γκ > μπ, πρβ. και επώνυμα Ζάπης, Ζιάπας, Ζιαπής, στα οποία υποθέτω αποβολή της ηχηρότητας, επίσης το ομόηχο προσφυγικό βαφτιστικό Ζάμπας < Σάββας, Φ. Αποστολόπουλος-Δ. Ανδρεάδης, «Τα βαφτιστικά ονόματα ανδρών και γυναικών της Καππαδοκίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 1 (1977), 89-135, εδώ, 115. Στον ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), το βαφτιστικό Ζάμπας φέρουν 6 άνδρες και 1 γυναίκα από την Καππαδοκία (Ζάμπα), ο Ζάμπας Ζαμπέτας του Αντωνίου κατάγονταν από την Ανατολική Θράκη. Η μαρτυρία του βαφτιστικού μάς δείχνει ότι μόνον φωνητική είναι η σύμπτωση με τη σλαβική λέξη žaba (= βάτραχος), βλ. λ.χ. Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό Ζαγορίου*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1986, σ. 882. Βλ. και Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 9), 112.

44. Πην. Στάθη, «Το ανέκδοτο Οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984) 127-280, εδώ 194, από την Ανατολική Θράκη.

45. Κολίτσης, ό.π. (σημ. 8), 67, Αναστ. Μηλιώνης, *Το Περιστέρι Πωγωνίου (Μέγ-γούλη)*, *Ιστορία, Παράδοση και Γενεαλογία*, Ιωάννινα 1998, σ. 158. Ταυτίζεται αντίστοιχα με τα βαφτιστικά Γαβριήλ, Βασίλειος.

46. Παν. Πουλίτσας, «Επιγραφαι και ενθυμήσεις εκ της Βορείου Ηπείρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 5 (1928) 53-99, εδώ 96. Ταυτίζεται με το βαφτιστικό Ελένη.

47. Μπούτουρας (1912), ό.π., 173, άνευ ταυτίσεως.

γνωστές οι λέξεις *lil-i* και *lilá*, με τις οποίες στα αλβανικά και τα βλάχικα δηλώνεται ο κρίνος. Αυτές κατά την προσαρμογή στο νέο γλωσσικό περιβάλλον δηλώθηκαν με την γνωστή και κατανοητή σε όλους τουρκική λέξη *zambak* (= κρίνος)⁴⁸.

Το σπάνιο βαφτιστικό Μενεξές, το οποίο θυμίζει το ομόηχο λουλούδι, < τουρκ. *menekşe* (= ίον, το), μαρτυρείται στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια κυρίως από την Κεντρική Μακεδονία και την Ανατολική Θράκη⁴⁹. Ως πηγή της δημιουργίας του θεωρώ πρωτίστως την προσαρμογή κατά την αλλαγή γλωσσικού περιβάλλοντος της μορφής *manushaqe* από τα αλβανικά ή τα βλάχικα, η οποία υπάρχει ως δάνειο και στα Ηπειρώτικα και ακούγεται, με αποβολή του ατόνου *ou*, ως *μαν'σάκ*⁵⁰,

48. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι εν μέρει πρόκειται και για μετοίκους από σλαβόφωνα ή δίγλωσσα χωριά και ότι η δημιουργία του οφείλεται σε προσαρμογή στο νέο γλωσσικό περιβάλλον μορφών του ονόματος Πέτρος, οι οποίες μετά την έκπτωση του *τ* και την προσθήκη επιθημάτων είχαν ταυτιστεί λόγω φωνητικής συγγένειας με την ομόηχη λέξη *perunika* (= αγριόκρινος, ζαμπάκι), βλ. St. Plčev, *Rečnik na ličnite i familni imena u bālgarite*, Σόφια 1969, σ. 390, J. Zaimov, *Bālgarski Imennik*, Σόφια 1994, σ. 179, επίσης X. Συμειωνίδης, *Η ελληνική γλωσσική επίδραση στο σύστημα κυρίων ονομάτων της Παλαιοσλαβικής και ιδιαίτερα της Βουλγαρικής*, Λευκωσία 2001, σ. 57. Η απουσία ωστόσο του ονόματος Ζαμπάκης ως βαφτιστικού και επωνύμου σε σλαβόφωνο χώρο, Plčev, Zaimov, ό.π., με αποτρέπει από μια τέτοια σχέση. Άγνωστο μού είναι και ένα βαφτιστικό ή επώνυμο *Περουνίκα, *Περουνίκης από τα δίγλωσσα χωριά του νομού ή του ΟΤΕ.

49. Το φέρουν 16 εντόπιες γυναίκες στην Κεντρική Μακεδονία (Μενεξιά, 14, Μενέξω, 1, Μενεξή, 1) και 2 άνδρες (Μενεξές), εκ των οποίων οι 10 γυναίκες και οι 2 άνδρες έζησαν στα εν λόγω χωριά, 23 γυναίκες από την Ανατολική Θράκη ονομάζονται Μενεξιά (17), Μενεξία (5), Μενεξιώ (1), 3 γυναίκες από τα απέναντι Μικρασιατικά παράλια Μενεξιά και 1 Μενεξένια. Βλ. επίσης Μανασσιδής (1934-35), 220, 221 (Μενεξιά, Μενεξά), Κ. Σπανός, «Τα σκιαθίτικα ονόματα του 19^{ου} αιώνα στην πρόθεση 113 της μονής του Ευαγγελισμού», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 10 (1992) 117-148, εδώ 127 (Μενεξία, 1), Κ. Κουρτίδης, «Περί της καταγωγής των Σουφλιωτών», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 10 (1943-1944) 223-24, εδώ 224, (Μενεξιά), ο οποίος σημειώνει ότι οι φέρουσες κατάγονταν από την Ήπειρο. Ως Μενεξιά, Μενεξέ (8), Μενεξιώ (1), Μενεξενιά (1) το φέρουν στον ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), 34 γυναίκες από την Ανατολική Θράκη και τα απέναντι Μικρασιατικά παράλια, 1 άντρας ονομάζεται Μενεξές. Ως επώνυμο εκτός από τα εν λόγω χωριά το συναντώ στη γειτονική Νέα Ζίχνη (Μενέξης) και σε πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, οι οποίοι μετοίκησαν στις Σέρρες (Μενεξές) και τη Λειβαδιά (Μενεξάς). Οι οικογένειες Μενεξόπουλος στο Χειμώνα του Έβρου και τον Θολό των Σερρών και η οικογένεια Μενεξίδης στο χωριό Σάκος του Έβρου κατάγονταν από την περιοχή του Μεγάλου Ζαλουφίου, του οποίου οι κάτοικοι ήταν χριστιανοί Αρβανίτες. Σε ψηφοφόρους μού είναι γνωστό επίσης από την Κεντρική Μακεδονία, όπου 22 εκλογείς ονομάζονται Μενεξές 1 Μενεξής και 1 Μενεξάκης. Σημειώνω και τη μορφή Μενεξενής, επώνυμο 2 εκλογέων του Δήμου Αθηναίων το 1924, στον οποίο επιπροσθέτως 3 εκλογείς ονομάζονται Μενεξές και 2 Μενεξής. Ο Παντελής (1826) Μενεξής του Δημητρίου ψήφισε το 1867 στην Ερμιόνη του Ναυπλίου.

50. Κ. Οικονόμου, *Η αλβανική γλωσσική επίδραση στα Ηπειρώτικα ιδιώματα*,

πρβ. και ποντιακό μανουσιάκ⁵¹.

Η δάνεια λέξη μαρτυρείται και στο νομό Σερρών με περαιτέρω εξέλιξη. Κατά την προφορική μου έρευνα στη Νιγρίτα και το Αηδονοχώρι συνομιλητές με διαβεβαίωσαν ότι στον τόπο τους το *ιον* το ονομάζουν *μαμισάκο* και *μαμισάγκο*, πρβ. και *μαμισάγκ'*, *το, μαμτσακούδ'*, *το*, επίσης το γυναικείο βαφτιστικό *Μαμισάγκου*⁵². Στα γειτονικά προς τη Νιγρίτα χωριά Τερπνή και Βέργη έχει τη μορφή *μαμισάγκι*, *το, μουμουσάγκι, το*⁵³, στο Μελένικο *μαμουσάκι, το*⁵⁴. Το γυναικείο βαφτιστικό *Μαμισάκω* φέρει η καταγόμενη από τη Χαλκιδική γιαγιά του Αποστόλου (1958) Κοκαρίδα στο Χρυσό, στα Δημοτολόγια συναντώ και το σπάνιο *Μαμισάκου/Μαμισάκω, Μαμισάκου*⁵⁵.

Υποθέτω όχι κάποια ιδιαίτερη αγάπη των ονοματοδοτών προς την φύση, αλλά ότι στην πορεία της εξέλιξης ταυτίστηκε φωνητικά με το ομόηχο αρωματικό φυτό η μορφή *Μαν(ου)σάκης*⁵⁶ < *Μανούσης* < *Μάνος* < *Εμμανουήλ, Δημήτριος* (< *Δη-μάνος*), αρκούντως μαρτυρημένη στο αρχείο μου ως επώνυμο⁵⁷, η οποία λόγω της φωνητικής συμπτώσεως με την *manusháke* προσαρμόστηκε με μια μορφή εξευγενισμού προς τον συνή-

Ιωάννινα 1997, σ. 51, και σημ. 4.

51. Ανθ. Παπαδόπουλος, *Ιστορικό λεξικόν της ποντικής διαλέκτου*, τ. 1-2, Αθήνα 1958-1961 (στο εξής:ΙΛΠ), στο λ., < *menekse*.

52. Ν. Πασχαλούδης, *Τα Τερπνιώτικα και τα Νιγριτινά*, Β' έκδοση ηλεκτρονική, Σέρρες 2013, στο λ.

53. Θ. Αμπατζής, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Βέργης Σερρών*, Σέρρες (2009), σ. 63. Η μορφή μου είναι γνωστή και ως *μαμισάγκ'* από τα Βρασνά της Θεσσαλονίκης, <https://topakas.me/>, στο λ.

54. Ν. Ανδριώτης, *Το γλωσσικό ιδίωμα του Μελενίκου*, Θεσσαλονίκη 1989, στη λ.

55. Το πρώτο βαφτιστικό ανήκει στη μητέρα του εντοπίου Κωνσταντίνου (1901) Παπάρα, ο οποίος είναι εγγεγραμμένος στα Κερδύλλια και στο Μύρκινο, όπου μετοίκησε, το δεύτερο στη μητέρα του εντοπίου Δημητρίου (1902) Μπρακατσέλα στην Κάργιαννη της Καβάλας. Το επώνυμο *Μαμισάκος* φέρει οικογένεια στη Χωριστή της Δράμας.

56. Το επώνυμο φέρουν στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια οικογένειες από την Ανατολική Θράκη, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στα χωριά του νομού Τερπνή, Άγιος Δημήτριος, Τράγλιος και Λυγαριά.

57. Πολυάριθμοι ψηφοφόροι στη Νότια Ελλάδα και τα νησιά ονομάζονται *Μανουσέας, Μανουσάκης, Μανουσάκος, Μανουσέλης, Μανουσόπουλος, Μανουσακίδης, Μανουσαρίδης, Μανουσουδάκης*, 62 εκλογείς φέρουν το βαφτιστικό *Μανούσος* (59), *Μανούσης* (1), *Μανούσιος* (2). Ως γυναικείο (*Μανουσάκα*) και ανδρικό (*Μανούσος, Μανουσάριος*) βαφτιστικό μαρτυρείται και από τον Πόντο, όπου ως επώνυμο έχει τις μορφές *Μανούσης, Μανουσίδης, Μανουσακίδης, Μανουσάρογλου, Μανουσαρίδης*. Σημειώνω και από τον ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), το επώνυμο *Μενευσές ογλού* ή *Ανθόπουλος*, σε β' εγγραφή *Μενεσεύς ογλού* ή *Ανθόπουλος* από την περιοχή της Χαλδίας, και τους τύπους *menefse, μενεψές*, Μ. Φιλήντας, *Γλωσσογνωσία και γλωσσολογία ελληνική*, III, Αθήνα 1927, σ. 109, οι οποίοι μας δείχνουν περαιτέρω διαλεκτικές μορφές για το λουλούδι.

θη τύπο της περιοχής για τον μενεξέ, όπως δείχνουν και οι παράλληλες Μενεφτσέ ή Μανουσαρίδου⁵⁸.

Τα βαφτιστικά Κορασιά (5), Κουρασιά (6), Κορασία (2), Κουρασύ (1), στην καθημερινή επικοινωνία Κουράσου, Κουρασιά (πρόφ.: Κουραῤῥά), συναντώ στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια στα χωριά Χρυσό και Πεντάπολη συνολικά 14 φορές και σε πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη ως Κορασία (2) και Κορασίνα (5)⁵⁹. Νομίζω ότι πρόκειται για προσαρμογή λαϊκότροπων μορφών ονομάτων μετοίκων κατά την αλλαγή γλωσσικού περιβάλλοντος, παρετυμολογικά και προς την ομόγηχη ιδιωματική λέξη κουράσ' (= κορίτσι)⁶⁰, καθώς παρατηρώ ότι στο Χρυσό μαρτυρείται και οικογένεια Κόρης, μια εξέλιξη του Γεώργιος > Γκώρας > Κώρης, με τροπή του αρκτικού γ > γκ και ακόλουθη αποβολή της ηχηρότητας, το πιθανότερο σε αλλόγλωσσο περιβάλλον⁶¹, πρβ. και Γκόρης ή Κορή⁶², παράλληλη της Γκούρος < Γεώργιος⁶³, γυναικείο Κούρου⁶⁴, ανδρικό Κουρή⁶⁵. Η μορφή Κόρης δημιουργήθηκε πιθανόν και με επίδραση της ομόγηχης νεοελληνικής λέξεως κόρη, επίσης κόρα (= ο περιβάλλον τον άρτον σκληρός φλοιός)⁶⁶, όπως δείχνει και η ορθογραφία, πρβ. και τα γυναικεία βαφτιστικά Κορή, Κορούδα, Κορώ⁶⁷,

58. Η Ελένη του Ιωσήφ κατάγονταν από το Ερζερούμ, ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), Π2,163.

59. Πρβ. και Μπούτουρας, ό.π., 168, επίσης από την Ανατολική Θράκη, ο οποίος παραθέτει από την ίδια περιοχή και τη μορφή Κορασίνα, «εκ του τύπου *κοράσι* + *ίνα*». Υποθέτει πως είναι ευχετικά και έχουν σχέση με τη νεοελληνική λέξη *κόρη*, *ίσως δι' ευχήν αντίθετον προς την του ανωτέρω αγόρι*. Σήμερα το βαφτιστικό σπανίζει. Η προσαρμογή ποικίλει κατά περίπτωση. Λ.χ. ο Θρακιώτης Δημήτριος (1910) Πεχλιβανίδης, γιος της Κορασίνας (1881), ο οποίος μετοίκησε στο Χορτερό, ονόμασε την κόρη του Κυριακούλα (1936), προφανώς λόγω φωνητικής συγγένειας σε ένα μέρος.

60. Ζαχ. Σπίντιος, *Δαρνάκινο γλωσσάρι*, Σέρρες (1995), σ. 31.

61. Η τροπή γ > γκ κοντά στο ρ συναντάται και σε νεοελληνικά ιδιώματα, Γ. Χατζηδάκις, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 1-2, Αθήνα 1905-1907, εδω τ. 2, σ. 234, Οικονόμου, ό.π., (σημ. 43), 127.

62. Ο Θεόδωρος του Ιωάννη κατάγονταν από το Σιδηροχώρι της Ανατολικής Θράκης, ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10).

63. Από την προφορική μου έρευνα στη Νιγρίτα και άλλα χωριά του νομού. Πρβ. επίσης Γκίρος < Γκιούρας, Γκιούρης < Γεώργιος, με τροπή ü > ι, Symeonidis, ό.π. (σημ. 37), 129, κατά την αλλαγή γλωσσικού περιβάλλοντος και Κύρος, η οποία υπήρξε χαρακτηριστική διγλώσσων χωριών του νομού. Ταυτίζονταν με το βαφτιστικό Αργύριος.

64. Κ. Σπανός, «Οι θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής Βαρλαάμ 1613/14ος-19ος αι.», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 24 (1993) 112-180, εδω 129.

65. Το βαφτιστικό φέρουν 3 εκλογείς του 1867 στην Αρεόπολη και 1 στην Δρυαλία της Λακωνίας. Οι 2 εξ αυτών έχουν το επώνυμο Κουράκος.

66. Ι. Σταματάκος, *Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσης*, 3τ., Αθήνα 1971, στο λ.

67. Μπούτουρας, ό.π., 168, επίσης από την Ανατολική Θράκη, βλ. και ανωτέρω.

Κουρώ⁶⁸, ανδρικό Κορέλης⁶⁹, ενώ στα γυναικεία Κόρινα (2), Κορίνα (4) από την Ανατολική Θράκη προστέθηκε η ανδρωνυμική κατάληξη -ίνα.

Το όνομα Λιθαρής είναι πολύ σπάνιο. Εκτός από την οικογένεια στην Πεντάπολη, στην οποία μαρτυρείται και ως ανδρικό βαφτιστικό⁷⁰, το συναντώ στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια κυρίως σε γυναίκες πρόσφυγες από τα παράλια της Μικράς Ασίας⁷¹. Στο στόμα των τουρκοφώνων προσφύγων του συνοικισμού Ομόνοια των Σερρών με καταγωγή από το Είνεσί της Προύσας ακούγονταν, με τροπή $\theta > \tau$, ως Λιταρή⁷². Πρόκειται κατά τη γνώμη μου κυρίως για μια εξέλιξη του ονόματος Χρήστος > Ρίτας > Λίτος, Λίτης⁷³, με την προσθήκη της καταλήξεως -άρης⁷⁴, παρετυμολογικά προς την ομόηχη νεοελληνική λέξη *λιθάρι*, πρβ. και την ουρανωμένη Λιτσιούδ'ς < Χρήστος, στην οποία προστέθηκε η υποκοριστική κατάληξη -ούδης⁷⁵.

Τα επώνυμα Λίτος και Λίτας είναι αρκούντως μαρτυρημένα⁷⁶, βλ.

68. Spanovs, ό.π., 129.

69. Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 29), 362.

70. Στον εκλογικό κατάλογο είναι εγγεγραμμένοι ο Χριστόδουλος Λιθαρής (1851) του Λιθαρή, 1 γιος του οποίου ονομάζεται επίσης Λιθαρής (1885). Σύμφωνα με τη διήγηση του Θεοδόση (1921) Λιθαρή στον γράφοντα η οικογένεια ήταν Ηπειρωτικής καταγωγής.

71. Συνολικά 23 φορές ως Λιθαρή (14), Λιθαρένια (3), Λιθαρού (5), Λιθαρώ (1), 1 γυναίκα από την Ανατολική Θράκη ονομάζεται Λιθαρένια, πρβ. και Μπούτουρας (1912), 145, Λιθαρώ, Λιθαρού, Λιθαρούδα, Αλιθαρή, *διά την στερεότητα πιθανώς*, επίσης Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 29), 371 (Λιθαρού).

72. Η εξέλιξη σε τουρκόφωνο περιβάλλον, βλ. και Άνθ. Παπαδόπουλος, *Ιστορικό Λεξικό της Ποντικής διαλέκτου*, 2τ., Αθήνα 1958-1961, πολλαχού. Υποθέτω ότι η χρήση του υπήρξε πολύ πιο διαδεδομένη, αν κρίνω από την προσαρμογή που είχε η μορφή στην επίσημη καταγραφή του ανωτέρω συνοικισμού στο Δημοτολόγιο των Σερρών, όπου μόνον η 1 από τις συνολικά 5 είναι καταχωρημένη ως Λιθαρή, ενώ 3 εξευγενίστηκαν σε Ελευθερία, η 1 σε Ευθαλία.

73. Βλ. και Ν. Κατσάνης, «Γλωσσογεωγραφία επαρχίας Λαγκαδά νομού Θεσσαλονίκης», *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3 (1992-1993) 83-108, εδώ 100, επίσης Λίτος < Μαργαρίτης (προφορική έρευνα), Λίτα < Ελισάβετ, Γ. Ζεοζελίδης, «Οικογένειες της Άνω Ματσούκας», *Αρχαίον Πόντου* 30 (1970-1971) 117-227, εδώ 174, Γρ. Βέλκος, *Τα επώνυμα και τα βαφτιστικά της Σέλιτσας (Εράτυρας) 1650-1940*, Ελασσόνα 1998, σ. 44. Στο Ποδοχώρι της Καβάλας έζησε η εντόπια Λυτία (1905), κόρη του Κυριάκου Αντωνίου. Από τον Πόντο κατάγονταν η Λίττα, Α1, 303, και η Λίττα ή Ελισάβετ, Ε, 48, από την Ανατολική Θράκη η Λιτώ, Π2, 131, από την περιοχή της Σμύρνης η Λιτή, Τ3, 213, ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10).

74. Μηνάς, ό.π. (σημ. 25), 186-188.

75. Μπάμιος, ό.π. (σημ. 35), 67. Και για το επώνυμο Λέτσιος υποθέτω κυρίως τροπή $\iota > \epsilon$ κοντά στο υγρό και όχι την ομόηχη νεοελληνική λέξη λέττος < ιταλ. lezzo (= δυσωδία). Αρκούντως μαρτυρημένο είναι και το βαφτιστικό, ταυτίζεται όμως λόγω φωνητικής συγγένειας με το Αλέξανδρος, Μπούτουρας ό.π., 35.

76. Περιορίζομαι εδώ σε μερικές αναφορές από το αρχείο μου από τα Δημοτολόγια, όπου το συναντώ σε Σαρακατσάνο στο Φλάμπουρο, στο βλαχοχώρι Αβδέλλα των

και το Λιτόχωρο του Ολύμπου, επίσης βαφτιστικά από σλαβόφωνο χώρο⁷⁷. Παραθέτω και την βλαχικής καταγωγής οικογένεια Λέτσα⁷⁸, η οποία στον εκλογικό κατάλογο ονομάζεται Λέτας, προσφυγικά είναι τα επώνυμα Λιτάκης, Λιτίσας, Λιτούδης⁷⁹. Εκτός από το σπάνιο επώνυμο Λίταρης⁸⁰ συναντώ και τα βαφτιστικά Λιθάριος⁸¹, Λιτίτσα⁸². Πιο διαδεδομένες είναι οι απλοποιημένες μορφές Λύτρας⁸³, Λυτράκης, Λυτρίδης, οι οποίες λόγω της ορθογραφίας μάς θυμίζουν την αρχαιοελληνική λέξη *λύτρα*, *τα*, ενώ η χειλωμένη κοντά στο υγρό Λουτράδης, Λουτράκης, Λουτράρης, Λουτρίδης το νεοελληνικό *λουτρό*. Αν υποθέσουμε ανάπτυξη *α-* σε μια Λυτράς, Λιτράκης, Λί(ύ)τρογλου, Λετρόπουλος, Λυτρόπουλος, με παράλληλη τροπή *ι > ε* κοντά στο υγρό *λ* μπορούμε να θεωρήσουμε εν μέρει και τα επώνυμα Αλετράς, Αλετρόπουλος πατρωνυμικά παρά τη φωνητική τους συγγένεια προς το *αλέτρι*⁸⁴. Έτσι γίνονται κατανοητά και τα επώνυμα Λέτρας⁸⁵, Αλέτρας⁸⁶.

Γρεβενών (Λίτος), στο επίσης βλαχοχώρι των Ιωαννίνων Βωβούσα, το Κηπουρείο των Γρεβενών (Λύτος) και σε εντόπια οικογένεια στη Νέα Ζίχνη (Λίτας).

77. Zaimon, ό.π. (σημ. 48), 138, ο οποίος παραθέτει τις μορφές *Léta, Léte, Letín, Letína, Letínka, Letínko, Letítsa, Létka, Létko, Léto, Létio*. Στη Νιγρίτα έζησε η Λέττα (1912), κόρη του εντοπίου Νικολάου Βάντσιου, ο οποίος κατάγονταν από την περιοχή της Ηράκλειας.

78. Ν. Σιώκης-Δ. Παράσχος, *Οι Βλάχοι του Μουρικίου και του Σινιάτσικου*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 33.

79. Από την Ανατολική Θράκη και την Ανατολική Ρομυλία.

80. Βέλκος, ό.π. (σημ. 73), 117. Ο μελετητής το θεωρεί μητρωνυμικό, < Λίτα < Ελισάβετ. Παραθέτω και το επώνυμο Λιθαράς που φέρουν συνολικά 11 εκλογείς στη Ζάκυνθο (6), το Καρπενήσι (3) και το χωριό Ανδριβίστα (2) της Ναυπάκτου, τα οποία μας θυμίζουν τα επαγγελματικά σε -άς.

81. Ο εγγεγραμμένος στον ΚΑΠ (1928), ό.π. (σημ. 10), Λιθάριος Ζαρζαβατζίδης του Νικολάου κατάγονταν από το Καδήκιο της Σηλύβριας.

82. Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 29), 363.

83. Από την Κοζάνη μαρτυρείται και η ηχηροποιημένη Λίντρας, Ντίνας, ό.π. (σημ. 25), 164.

84. Ίσως έτσι ερμηνεύεται εν μέρει, < τουρκ. *saban* (= αλέτρι), και το επώνυμο το οποίο στο αρχείο μου ως Σαμπάνης, Σαμπανής, Σαμπάνογλου, Σαμπανίδης, Σαμπανίκος, Σαμπανόπουλος, Σαμπανόγιαννης συναντώ σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, όμως μόνον 2 οικογένειες φέρουν το επαγγελματικό Σαμπαντζής. Πρβ. και επώνυμο Σιαμπάνης, Σιαμπανόπουλος κ.λπ., το οποίο φωνητικά πλησίασε την τουρκική λέξη *şaban* (= ηλίθιος), Τριανταφυλλίδης, ό.π. (σημ. 25), 73. Οι *Şaban*, γυναικείο *Sabahat* είναι σημερινά τουρκικά βαφτιστικά. Βλ. και ανωτέρω σημ. 43.

85. Το επώνυμο φέρει 1 εγγεγραμμένος στο Μητρώο Αρρένων του 1883 στο χωριό Πράμαντα των Τζουμέρκων και 1 εκλογέας στην Κέα το 1879. Βλ. επίσης επώνυμο Λέτρα, Στ. Ανδρώνης, «Βαφτιστικά και επώνυμα από την Ελασσόνα, Καλογεράκι, Παλιόκαστρο, 1602-1798», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 14 (1988) 173-176, εδώ 175.

86. Το επώνυμο φέρει 1 εγγεγραμμένος στο Μητρώο Αρρένων του 1883 του χωριού Βουλγαρέλι και 4 στο χωριό Χόσεφι των Τζουμέρκων, 1 στο Χόσεφι ονομάζεται Αλέτρος, όπως και 1 εκλογέας στο χωριό Πύργος της Ηλείας στις εκλογές του 1868.

Το επώνυμο Μίγκος, το οποίο φέρει 1 οικογένεια στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς, είναι πανελληνίως διαδεδομένο. Δίχως να αποκλείω ότι στο ανάλογο γλωσσικό περιβάλλον η εξέλιξη υποβοηθήθηκε και από τη φωνητική συγγένεια με τη λέξη *mingu* (= μικρό παιδί) από τα βλάχικα και χρησιμοποιήθηκε και ως προσωνύμιο προς χαρακτηρισμό ενός βραχύσωμου ατόμου, παράλληλα προς την ευρύτερα διαδεδομένη τουρκικής προελεύσεως Κιτσιούκης, Κιουτσιούκης⁸⁷, νομίζω ότι είναι πρωτίστως πατρωνυμικό, η περαιτέρω εξέλιξη της μορφής Μήκας < Δημήτριος⁸⁸, γυναικείο Μήκω⁸⁹, με ηχηροποίηση στη δεύτερη συλλαβή από επίδραση του *ν* της αιτιατικής του οριστικού άρθρου, Δημήτριος > (Δη)μήκας, (Δη)μήκος, > Μήκας, Μήκος > Μήγκας, Μήγκος.

Ως βαφτιστικό η Μήγκας < Δημήτριος μαρτυρείται από τη Δυτική Μακεδονία⁹⁰, βλ. και βαφτιστικό Μήγκας από την Κυπαρισσία⁹¹, βλάχικο γυναικείο Μίγκα⁹², επώνυμα Δήμας ή Δίμεγκας⁹³, Δημέγγιλας⁹⁴, Μεγκούλης, Μεγκλής, Μιγκλής⁹⁵, Μίγκλης⁹⁶, Μιγγιάνης⁹⁷. Σε υποχωρητική αφομοίωση *ι-α >α-* θεωρώ ότι οφείλουν κυρίως τη δημιουργία τους και τα επώνυμα Μάγκας, Μάγκος, Μάγκαλος, Μάγκανας, Μαγκιάς, Μαγκάκης, Μαγγανάς, Μαγκάρης, Μαγκαλιάς, Καραμαγκάλης κ.λπ., επίσης το βαφτιστικό Μαγκαφού, Μαγκαφιώ, Μαγκαφούλα⁹⁸, παρά τη φωνητική τους συγγένεια με τις λέξεις *μάγκας, μαγκάλι, μάγγανο, μα-*

87. Ταχινοζλής, *ό.π.* (σημ. 9), 165. Η μορφή απαντάται και σε σλαβόφωνο περιβάλλον, βλ. Πέεν, *ό.π.* (σημ. 48), 294, ο οποίος το αντιλαμβάνεται ως παρατσούκλι για μικροκαμωμένο άτομο.

88. Μπούτουρας, *ό.π.*, 63.

89. Χατζηϊωάννου, *ό.π.* (σημ. 25), 304. Το βαφτιστικό έφερε και η μητέρα του Γεωργίου Γιαννούλα, εστιάτορα στο Wuppertal της Γερμανίας, ο οποίος κατάγονταν από το βλαχοχώρι Κορδαλλός των Τρικάλων. Προς τιμήν της είχε βαπτίσει την κόρη του. Στο Κωνσταντίνικο της επαρχίας Βοΐου ψήφισε ο Μηκάκης (1870) Μητούλης του Δημητρίου.

90. Βέλκος, *ό.π.* (σημ. 73), 122.

91. Σαμαρά, *ό.π.* (σημ. 19), 100.

92. Σιώκης-Παράσχος, *ό.π.* (σημ. 78), 33.

93. Το επώνυμο φέρει στον ΚΑΠ (1928), *ό.π.*, πρόσφυγας από την περιοχή της Σιμόνης.

94. Το επώνυμο φέρουν 3 εκλογείς στην Κέρκυρα που ανήκουν στην ίδια οικογένεια, 1 με κοινό πατρώνυμο ονομάζεται Δημέγγελης.

95. Οικονόμου, *ό.π.* (σημ. 43), 696.

96. Στο αρχείο μου το φέρει ψηφοφόρος προσφυγικής καταγωγής του Δήμου Αθηναίων του 1924. Στον ηλεκτρονικό ΟΤΕ είναι ευρύτερα διαδεδομένο.

97. Ταχινοζλής, *ό.π.* (σημ. 9), στο λ.

98. Μπούτουρας, *ό.π.*, 173. Η μορφή δημιουργήθηκε κατά τη γνώμη μου με την προσθήκη της υποκοριστικής καταλήξεως *-άφι*, όπως στα χρυσάφι, χωράφι κ.λπ., και φυσικά δεν έχει καμία σχέση με την ομόηχη τουρκική λέξη, βλ. Δ. Τομπαΐδης, *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 1990, στο λ.

γκαφάς⁹⁹, σε εκθήλυνση του μεσοφωνηεντικού γκ (g) > γ στις Μάγκας, Μάγκος τα βαφτιστικά Μάγος¹⁰⁰, Μάγερας¹⁰¹ τα πολυάριθμα επώνυμα Μαγαλιός, Μαγούλας, Μαγούλης, Μαγουλάς κ.λπ., πρβ. και οικωνύμια Μαγούλα, Μαγουλάς, Μαγούλιανα¹⁰².

Παράλληλες αυτών, με τροπή ι > ε λόγω του τόνου και της γειτνιασέως προς το ν, εν μέρει και σε δίγλωσσο ή αλλόγλωσσο περιβάλλον, πρβ. και Μίλκος/Μέλκος¹⁰³, θεωρώ τα βαφτιστικά Μέγκας¹⁰⁴, Μέγκα, Μέγκω¹⁰⁵, Μένγκω, Μένκω¹⁰⁶ και το ανδρωνυμικό Μεγγίνα¹⁰⁷. Στη Σιάτιστα έζησε ο βλαχικής καταγωγής Νούμτσιου Μένγκα¹⁰⁸, του οποίου ο γιος Χριστόδουλος (1867) του Ναούμ ονομάζεται στον εκλογικό κατάλογο Μέγας, Μαρτυρούνται και βαφτιστικά Μέγας¹⁰⁹, Μεγάλος, Μεγαλιώ¹¹⁰, Μεγάλη¹¹¹, για τα οποία υποθέτω εκθήλυνση του μεσοφωνηεντικού γκ (g) > γ από επίδραση και της ομόηχης νεοελληνικής λέξεως στα πλαίσια του εξευγενισμού των ονομάτων.

Ιδίας αρχής, με την προσθήκη της μεγεθυντικής καταλήξεως -ου-

99. Από τουρκ. *mankafa* (= ηλίθιος), Κ. Steuerwald, *Türkisch-deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden (1972), στο λ. Δίχως την κατάληξη -άφι συναντώ επίσης το ανδρικό βαφτιστικό Μάγκος, Κ. Σπανός, «Οι δυτικομακεδονικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμι των Μετεώρων (17-19.αι.)», *Μακεδονικά* 28 (1992) 131-154, εδώ 147, και το γυναικείο Μάγγου, Στ. Ανδρώνης, «Βαφτιστικά και επώνυμα του Σπαρμού και της Τσαρίτσανης (1602-1798)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 10 (1986) 257-261, εδώ 258.

100. Στάθη, ό.π., 158, 160,

101. Σαμαρά, ό.π., 110.

102. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), στα λ.

103. Στο Κτηματολόγιο του διγλώσσου Χαρωπού ο Κωνσταντίνος Σμίλκος ονομάζεται Μίλκος, Μίλκου, Μέλκου.

104. Γ. Κλήμος, «Η παρρησία της μονής Ρεντίνας και τα ονόματα των αφιερωτών της (1640-19^{ος} αι.)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 63 (2013) 353-68, εδώ 357.

105. Κ. Σπανός, «Τα ονόματα των αφιερωτών στην παρρησία 9 της Μονής Ξενιάς του 1774», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αλμυρωτικών Σπουδών*, Αλμυρός (1997), 227-250, εδώ 248.

106. Χατζηϊωάννου, ό.π., 304.

107. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί των εκκλησιαστικών επαρχιών Λάρισας, Φαρσάλων, Ελασσόνας, Δημητριάδας, Πλαταμώνος, Φαναρίου, Λίτζας και Αγράφων, Θαναμακού, Ραδοβισδίου και Μετσόβου και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 104 του Αγ. Στεφάνου των Μετεώρων (1798)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 63 (2013) 179-92, εδώ 322.

108. Σιώκης-Παράσχος, ό.π. (σημ. 78), 33.

109. Έτσι ονομάζεται ο εργάτης το επάγγελμα Δασκαλάκης (1882) του Δημητρίου στο χωριό Άνω Θεολόγος της Θάσου.

110. Μπούτουρας, ό.π., 113.

111. Σπανός, ό.π. (σημ. 16), 143.

λας¹¹², όπως Νάσιουλας < Αθανάσιος¹¹³, είναι κατά τη γνώμη μου και το σπάνιο βαφτιστικό Μέγκουλας, το οποίο μαρτυρείται όχι μόνον από την Ήπειρο¹¹⁴, αλλά και από την Προσωπιάνη της Δράμας (Μέγκουλα)¹¹⁵. Μόνον φωνητική θεωρώ τη σχέση του ονόματος με την ομόηχη αλβανική λέξη mjéguill-a (= ομίχλη)¹¹⁶, δίχως αυτό να αποκλείει ότι η εξέλιξη υποβοηθήθηκε ενδεχομένως λόγω της συμπτώσεως στο αντίστοιχο γλωσσικό περιβάλλον. Ωστόσο η μαρτυρία της και ως βαφτιστικού και η περαιτέρω εξέλιξη αυτής με αποτρέπουν από μια τέτοια ταύτιση. Με αποβολή του ατόνου ου η Μέγκουλας > Μέγκλας, και φυσικά κατήντησε άνευ νοήματος. Στο αρχείο μου το φέρουν πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, ιδιαίτερα από την περιοχή των Σαράντα Εκκλησιών¹¹⁷, πρβ. και

112. Μηνάς, ό.π. (σημ. 25), 160κ.ε.

113. Έτσι ήταν γνωστός στην καθημερινή επικοινωνία ο Αθανάσιος (1887) Τσιάγκας στο Χρυσό.

114. Πουλίτσας, ό.π. (σημ. 46), 96. Ως επώνυμο το φέρουν 15 εκλογείς στην Αθήνα (1 προσφυγικής καταγωγής), στην Πάρο (5), στη Σύρο (2), στην Τήνο (5) και 2 στη Ζάκυνθο (Μέγγολας).

115. Σαμαρά, ό.π. (σημ. 19), 109.

116. Οικονόμου, ό.π. (σημ. 43), 696, βλ. και Τριανταφυλλίδης, ό.π. (σημ. 25), 71, < τ. αραβ. menkul (= κινητός, μεταφερόμενος), Τομπαΐδης, ό.π. (σημ. 98), 112.

117. Ψάλτης, ό.π. (σημ. 41), 153, με επιφύλαξη < Μενέλαος. Στη συλλογή μου το βαφτιστικό φέρει στο εν χρήσει Δημοτολόγιο των Σερρών ο Μέγκλας (1878) Κηπουρός, ο οποίος μετοίκησε από την Αρκαδιούπολη της Ανατολικής Θράκης. Στο Δημοτολόγιο του 1934 ονομάζεται Μέγκλας Κηπουρός. Στο Δημοτολόγιο των Σερρών του 1934 είναι εγγεγραμμένη η χήρα Πολυχρονία (1862) Ηλιάδου του Μέγλα, η οποία μετοίκησε από τις Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης. Από τις Σαράντα Εκκλησιές κατάγονταν και ο Γεώργιος (1884) Μέγκλας του Μέγκλα. Η αδελφή του Χρυσή (1885) είναι στο Δημοτολόγιο του 1934 κόρη του Μέγλα Μέγγλα, όμως στο εν χρήσει Δημοτολόγιο κόρη του Μιχαήλ Μέγγλα, σε μια προσπάθεια προφανώς ταύτισεως με κάτι γνωστό και οικείο της άνευ νοήματος μορφής, η οποία μαρτυρείται και ως οικωνύμιο από την Ήπειρο, Συμεωνίδης (2010), στο λ. Στις Σέρρες ψήφισε το 1915 ο Μέγλος (1860) Χατζημέγλου του Γεωργίου. Ως επώνυμο το συναντώ και στο βιβλίο θανόντων του Δήμου Σερρών, όπου είναι εγγεγραμμένη στο έτος 1932 η Ευαγγελία (1857) Χατζημέγλα του Μιχαήλ, η οποία κατάγονταν από τις Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης. Στο Νέο Σκοπό έζησε ο Γεώργιος (1880) Μεγκλίδης του Θεοφάνη και η Αικατερίνη (Καντινιώ, 1876) Μεγκλίδη του Παρασκευά, οι οποίοι μετοίκησαν από το Σκοπό της Ανατολικής Θράκης. Στους εκλογικούς καταλόγους το επώνυμο Μέγκλης φέρουν 3 ψηφοφόροι στην Ορεινή Ναυπακτία, στην Ορεινή Πελοπόννησο 7 ονομάζονται Μέγκλιας, 1 Μεγκλής. Ότι η Μέγκλας δεν έχει καμία σχέση με το αρχαιοελληνικό Μενέλαος, αλλά πρόκειται περί αυθαιρέτου ταύτισεως λόγω φωνητικής συγγένειας σ' ένα τμήμα για έναν τύπο ο οποίος μετά την απομάκρυνσή του από την πηγή της δημιουργίας κατήντησε άνευ νοήματος, το βλέπουμε και στον εκλογικό κατάλογο στη δίγλωσση Ορεινή, όπου μόνον εκεί από ολόκληρη την επαρχία Σερρών οι συντάκτες του καταχώρησαν το βαφτιστικό Μενέλαος, εξευγενίζοντας το, προφανώς άνευ νοήματος γι αυτούς, βαφτιστικό Μιλένκος < Μίλ < Μιχαήλ, το οποίο συνηθίζονταν στο χωριό, βλ. Ζαϊμον, ό.π., 151. Ως Μενέλαος καταχωρήθηκαν στην Ορεινή 7 εκλογείς και 8 πατέρες εκλογέων. Δεν συζητώ φυσικά ότι το

Μέγκλας¹¹⁸, στην οποία αποβλήθηκε η ηχηρότητα και τα ομόηχα Μήκλιν < Δημήτριος¹¹⁹, γυναικείο Μίκλιω¹²⁰.

Μπαΐρας ονομάζεται οικογένεια στο χωριό Εμιμανουήλ Παπάς, τα 6 μέλη της οποίας φέρουν στον εκλογικό κατάλογο την εξευγενισμένη μορφή Βαΐρας¹²¹. Δίχως να αποκλείω ότι η μορφή χρησιμοποιήθηκε και ως παρωνύμιο για να δηλώσει τον ορεσίβιο¹²², σκέφτομαι και μια δεύτερη, κατά τη γνώμη μου πιθανότερη εξέλιξη για την δημιουργία, η οποία όμως αμαυρώθηκε από τη φωνητική σύμπτωση με την ομόηχη τουρκικής προελεύσεως *μπαΐρι*, < bayir (= λόφος, χαμηλό βουνό, πλαγιά του βουνού).

Αν θεωρήσουμε ότι στη μορφή δεν κρύβεται η τουρκική λέξη, όπως και στην Βαγιάτας από το ίδιο χωριό δεν κρύβεται κατά τη γνώμη μου η ομόηχη τουρκική bayat (= προ πολλού ψημένος, π.χ. ψωμί, χαλασμένος, π.χ. ψάρι, μπαγιάτικο), μπορούμε να τα συνδέσουμε με το βαφτιστικό του ονοματοδότη και να υποθέσουμε ότι πρόκειται το πιθανότερο περί Ηπειρωτών μετοίκων, τα επώνυμα των οποίων λόγω της φωνητικής συμπτώσεως με κάτι γνωστό και οικείο δεν παρέστη ανάγκη να μεταβληθούν και στο νέο γλωσσικό περιβάλλον. Με αφαίρεση των αλβανι-

---

επώνυμο Μέγκλας μπορεί να έχει οποιαδήποτε σχέση με την ομόηχη νεοελληνική λέξη *μέγκλα* (= αρίστης ποιότητας).

118. Μπούτουρας, ό.π., 173, άνευ ταυτίσεως, επίσης από την Ανατολική Θράκη, Χατζηϊωάννου, ό.π., 303.

119. Μπούτουρας, ό.π., 62, ο οποίος υποθέτει τροπή *τλ > κλ*.

120. Χατζηϊωάννου, ό.π., 304.

121. Το επώνυμο Μπαΐρας μαρτυρείται από το Σουφλί, Μπάμιος, ό.π. (σημ. 35), 62, και τις Φέρες του Έβρου, σε ψηφοφόρους το συναντώ στο χωριό Δουμπιά της Χαλκιδικής, Κύμινα της Θεσσαλονίκης και τη Θεσσαλονίκη, στο Δήμο Αθηναίων το φέρει 1 εντόπιος εκλογέας και 2 πρόσφυγες, ως Μπαΐρης το φέρουν 3 εκλογείς στο Αρδαμέριο της Θεσσαλονίκης, 3 στην Ύδρα και 1 πρόσφυγας στο Δήμο Αθηναίων. Μπαγήρας ονομάζονται 2 αδέρφια εκλογείς στο χωριό Κλημέντιο της Ορεινής Κορινθίας, Παγήρας 1 πρόσφυγας εκλογέας στο Δήμο Αθηναίων. Πρβ. επίσης οικογένεια Καραμπαΐρης στο Νέο Σκοπό με καταγωγή από την Ανατολική Θράκη και τον ψηφοφόρο στην Ιερισσό της Χαλκιδικής με επώνυμο Μπαϊρτζής. Από σλαβόφωνο περιβάλλον μαρτυρούνται τα επώνυμα Βαΐρον, Βαϊρκον, Ζαϊμον (1994), 262. Ιδίας αρχής, με τη συνηθισμένη τροπή *ρ > λ*, υποθέτω πως είναι και το επώνυμο Μπαΐλας στο Δημοτολόγιο της Γαλάτιστας της Χαλκιδικής με καταγωγή από το γειτονικό Παλιόκαστρο, όπου στον εκλογικό κατάλογο ο διδάσκαλος Αργύριος (1889) και ο πατέρας του Αθανάσιος (1864) ονομάζονται Μπαΐλης (sic). Με προσθήκη της υποκοριστικής καταλήξεως -άκης μαρτυρείται το επώνυμο Μπαϊράκης, πρβ. και τα οικωνύμια Μπαϊράκ, Μπαϊρακλή, Μπαϊρακλί, Συμειωνίδης, ό.π. (σημ. 5), στα λ. Πιθανόν εδώ ανήκει εν μέρει και το ευρύτερα διαδεδομένο επώνυμο Μπαϊρακτάρης, από επίδραση και της τουρκικής λέξεως bayraktar (= σημαιοφόρος).

122. Πρβ. τον Δημήτριο, πατέρα του Βαρσάμη (1906) Κασάπη, στη Νικόκλεια της Νιγρίτας, ο οποίος ήταν γνωστός στην καθημερινή επικοινωνία ως μπαΐρας, διότι «ήταν νύχτα και μέρα στο βουνό» (προφορική έρευνα).

κής προελεύσεως επιθημάτων -ίρης και -at¹²³ αποκαθιστούμε μια αρχική Μπαής, παράλληλη της Μπάγιος¹²⁴, η οποία δημιουργήθηκε με τροπή π > μπ από επίδραση του ν της αιτιατικής του οριστικού άρθρου, τογ Παγή > το βα(γ)ή > ο Μπα(γ)ής. Το βαφτιστικό Παγής, Παγιός, γυναικείο Παγιού είναι μια εξέλιξη του Παναγιώτης¹²⁵.

Αναζητώντας στις πηγές ομόηχα του άπαξ μαρτυρημένου στο αρχείο μου ονόματος Μπεσίκα¹²⁶, βαφτιστικού της μητέρας του κατοίκου του Νέου Σουλίου Σωτηρίου (1880) Καραλή, στην καθημερινή επικοινωνία ασφαλώς με βόρειο φωνηεντισμό Μπισίκα, εντόπισα και την ενδιαφέρουσα παρατήρηση γνωστού γλωσσολόγου για το οικωνύμιο Μπίσοβο¹²⁷. Το θεωρεί αναμφίβολα (λόγω της κατάληξως) σλαβικό παράγωγο μιας άγνωστης γι' αυτόν μορφής και υποθέτει ότι πρόκειται για ένα ξένο προσωνύμιο, το οποίο μήτε ελληνικό είναι μήτε σλαβικό.

Ασφαλώς ο έμπειρος μελετητής είχε κατά νουν μια μορφή Μπίσας, Μπίσιας, πρβ. και επώνυμα Μπισίνας¹²⁸, Μπεσίρης¹²⁹, η οποία βέβαια μπορεί να είναι και μια ηχηροποιημένη Πίσας, Πίσιας από επίδραση του ν της αιτιατικής του οριστικού άρθρου. Πράγματι συναντώ στο αρχείο μου τόσο το βαφτιστικό Μπίσας, που φέρει ο εκλογέας Μασλάρης (1858) του Δημητρίου στο χωριό Άνω Κουρφάλια της Θεσσαλονίκης¹³⁰, όσο και το βαφτιστικό Πίσιας, που φέρουν οι εκλογείς Μπαλαμώτης (1832) του Ιωάννη και Σαράντης (1849) του Ιωάννη στο βλαχοχώρι Περιβόλι των Γρεβενών. Σε σύνολο 933 εγγεγραμμένων του εκλογικού καταλόγου του

123. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), πολλαχού, επίσης Ι. Σταμνόπουλος, Βόλτες ονοματολογικές, Αθήνα 1929, 197, ο οποίος θεωρεί την δάνεια από τα αρβανίτικα και τα βλάχικα κατάληξη -ίρης υποκοριστική.

124. Κ. Σπανός, «Ένα μετεωρίτικο χειρόγραφο του 18^{ου} αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 8 (1985) 24-46, εδw 24.

125. Μπούτουρας, ό.π., 95, ο οποίος ωστόσο, 88, ταυτίζει τις εξευγενισμένες μορφές, β < b, Βαής, Βαγής, Βαΐτσες κ.λπ. με την ομόηχη γιορτή των Βαΐων από την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση.

126. Ως επώνυμο το φέρει στο αρχείο μου οικογένεια στα Βρασνά της Θεσσαλονίκης με κατάγωγή από το βλαχοχώρι Λάιστα της Ηπείρου, Μπεσίκης ονομάζεται εκλογέας στο Ζαγκλιβέρι της Θεσσαλονίκης.

127. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σ. 185.

128. Οικονόμου, ό.π., 620.

129. Το επώνυμο δημιουργήθηκε κατά τη γνώμη μου με την προσθήκη στην Μπίσας, Μπίσιας του επιθήματος -ίρης και συνέπεσε φωνητικά με την τουρκική λέξη beşir (= προφήτης), πρβ. και βαφτιστικά Μπεσέρου, Παρχαρίδου-Αναγνώστου, ό.π. (σημ. 40), 290, Πισέρα, ΚΑΠ (1928), Μ1, 144, Προφήτης, Σκανδαλίδης, ό.π., (σημ. 39), 79, Κ. Σπανός, «Οι θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 του Μεγάλου Μετέωρου, 1592/93-19ος αι.», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 34 (1998) 56-148, εδw 63.

130. Το επώνυμο φέρουν στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια βλάχικες οικογένειες στο Μέτσοβο και εκλογείς στην Αργολίδα, την Ηλεία και την Ευρυτανία, Μπίσης ονομάζεται δημότης της Καρδίτσας.

1915 στο Περιβόλι το φέρουν ως πατρώνυμο 15 εκλογείς που ανήκουν σε 8 οικογένειες, ανάμεσα σ' αυτούς και ο Στέργιος (1874) Μπαλαμώτης, του οποίου ο πατέρας Πίσιας ονομάζεται στο Δημοτολόγιο του χωριού Μιχαήλ¹³¹.

Νομίζω ότι δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε την ορθότητα της προσαρμογής της Πίσιας < Μίσιας < Μιχαήλ στο νέο γλωσσικό περιβάλλον, καθώς τα ιστορικά δεδομένα μεταβλήθηκαν μετά το 1913, αρκεί να λάβουμε υπόψη μας την εναλλαγή των χειλικών και την αποβολή της ηχηρότητας, $\mu > \mu\pi > \pi$, η οποία είναι αρκούντως μαρτυρημένη¹³², πρβ. τις μορφές του Δημήτριος Πήτρης, Ποτιός¹³³, Πουτός¹³⁴, Πατάκος¹³⁵, Πουτιός, Ποντούλας, Πατούλης¹³⁶ και τις παράλληλες Μοτός¹³⁷, Ματούλης¹³⁸. Εφόσον έχουμε υπόψη μας την ανωτέρω εξέλιξη, με το όνομα του αρχαγγέλου πρέπει πρωτίστως να ταυτίσουμε και τα επώνυμα Μπίσκας, Μπίσκος, Μπισκίνης, Μίσκας, Μισκής, Μισκάρης, παρά τη φωνητική τους συγγένεια με τις ομόηχες σλαβικές λέξεις *biška* (= γουρούνα)¹³⁹ και *miška* (= ποντίκι)¹⁴⁰.

Είναι κοινώς παραδεκτό και το έχω παρατηρήσει κατ' επανάληψη στην προφορική μου έρευνα ότι, όταν οι άνθρωποι αλλάζουν τόπο κατοικίας, προσαρμόζουν συνήθως στα νέα δεδομένα και τους ξενικούς τύπους ονομάτων, τους οποίους μεταφέρουν από την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Εφόσον η μετοικεσία συνοδεύεται και από αλλαγή γλωσσικού περιβάλλοντος, η προσαρμογή γίνεται είτε με μετάφραση του πρωτοτύπου, εφόσον αυτό είναι κατανοητό και στο νέο περιβάλλον, είτε με

131. Από το Ζαγόρι της Ηπείρου μαρτυρείται το γυναικείο βαφτιστικό Πίσιο, Μπούτουρας, ό.π., 174, επισκέπτρια της μονής της Εικοσιφίνισσας από το γειτονικό Μύρκινο του νομού Σερρών ονομάζεται Πίσκω, Σαμαρά, ό.π., σ. 67.

132. Η εναλλαγή των χειλικών είναι ευρύτερα διαδεδομένη στη Νότια Βαλκανική, Π. Φουρίκης, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής», *Αθηνά* 41 (1929) 77-178, εδώ 97, Κ. Οικονόμου, *Τα οικωνύμια του νομού Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2006², σ. 296, Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), πολλαχού.

133. Μπούτουρας, ό.π., 63.

134. Ν. Ντάβανος, *Λιτουχορνή ντουπιουλαλιά*, Λιτόχωρο 1999, σ. 241.

135. Κ. Λιάπης, *Πηλιορείτικα και βοιωτικά ανθρωπωνύμια*, Βόλος 2015, σ. 29.

136. Β. Μπάκας, «Υποκοριστικά και λαϊκοί τύποι των βαπτιστικών ονομάτων στα Αμπελάκια», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 34 (1998), 31.

137. Μπούτουρας, ό.π., 63.

138. Πασχαλούδης, ό.π. (σημ. 52), στο λ.

139. Στο ανάλογο περιβάλλον ταυτίστηκε και με τη σλαβική λέξη *biser* (= μαργαριτάρι), Πδεν, ό.π. (σημ. 48), Ζαΐμων, ό.π. (σημ. 48), στα λ. Από την προφορική μου έρευνα στο δίγλωσσο Στρυμωνικό παραθέτω και τη μητέρα του Πέτρου (1898) Λαζάρου, η οποία είναι επίσημα καταχωρημένη στο Δημοτολόγιο ως Μαργαρίτα, όμως στην καθημερινή επικοινωνία ήταν γνωστή ως Μπισέρου. Βλ. επίσης γυναικείο βαφτιστικό Μπίσερα, Π. Κούφης, *Λαογραφικά Άλωνα-Αρμενσχο Φλώρινας*, Αθήνα 1994, σ. 52.

140. Βλ. και Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 9), στο επώνυμο Μίσκας.

φωνητική προσαρμογή τουλάχιστον σε ένα μέρος. Έτσι ο Τράικος εξελίσσεται σε Πέτρος, ο Ζάπρος σε Σταμάτης, ο Ξεφτέρης σε Λεφτέρης, ο Στογιάνης συνηθέστερα σε Ιωάννης, αλλά και σε Σταμάτης, Στέργιος. Γι αυτό μου προκάλεσε εντύπωση που δεν συνέβη το ίδιο και με το αρκετά συνηθισμένο (25^ο στη σειρά προτιμήσεως) στα Νταρνακοχώρια βαφτιστικό Μποζή, που φέρουν στα Δημοτολόγια συνολικά 38 γυναίκες, εκ των οποίων οι 23 είναι εγγεγραμμένες με βόρειο φωνηεντισμό, άτονο *ο > ου*, ως Μπουζή, 1 ως Βοζή¹⁴¹. Το βαφτιστικό απουσιάζει από τα ελληνόφωνα χωριά της Νιγρίτας και του Παγγαίου και υπέθεσα αρχικά ότι ανήκε σε γυναίκες νύφες, οι οποίες το έφεραν από αλλόγλωσσο/σλαβόφωνο περιβάλλον. Σήμερα δεν χρησιμοποιείται. Οι προς τιμήν τους νεώτερες ονομάστηκαν Χρυσή, Χρυσούλα, Χριστίνα¹⁴².

Εκτός από την Μπουζή μαρτυρούνται στα εν λόγω χωριά και τα ομόηχα βαφτιστικά Μποζιώτης (1), γυναικείο Μπουζιώτα (1)¹⁴³, τα οποία όμως δεν συναντώνται σε σλαβόφωνο περιβάλλον. Νομίζω πως η αντίφαση αίρεται, αν λάβουμε υπόψη την μαρτυρία από την Δυτική Μακεδονία, από όπου είναι γνωστή η ριζικά συντετηγμένη μορφή Μπουζιώτας, Μπζιώτας, Βουζιώτας < Παναγιώτης¹⁴⁴, στην οποία το πολυσύλλαβο όνομα υπέστη τροπή *γ > ζ* πριν από πρόσθιο φωνήεν, ηχηροποίηση του αρχικού χειλικού από επίδραση του *ν* της αιτιατικής του οριστικού άρθρου, *π > μπ*, χείλωση *α > ου* και κατόπιν αποβολή του ατόνου πλέον *ου* (Μπζιώτας), ενώ εξευγενισμένη, με τροπή *μπ > β*, είναι η μορφή Βουζιώτας. Το προστάδιο αυτών πριν την ουράνωση είναι το επώνυμο Μπουγιώτας¹⁴⁵. Μαρτυρούνται επίσης τα ανδρικά βαφτιστικά

141. Το ομόηχο ανδρικό Μποζιάνης μαρτυρείται ως Βοζιάνης (1), Βοζιανούδης (1), Μπόγιος (1) συνολικά 4 φορές. Είναι χαρακτηριστικό διγλώσσων χωριών του νομού και ταυτίζεται με το όνομα Βόγ-dan (= ο δοθείς υπό του θεού), το οποίο πριν από πρόσθιο φωνήεν έχει τη μορφή Βόž-, Ζαίμον, ό.π., σ. 24, όπου παρατίθεται ένα πλήθος μορφών. Πρόκειται κυρίως περί μεταφραστικού δανείου, πρβ. τα αντίστοιχα ελληνικά ονόματα Απόστολος, Θεόδωρος, Θεοδόσιος, Θεοχάρης, Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 48), σ. 43.

142. Για την ταύτιση των μορφών με το βαφτιστικό Χρήστος στο νομό Σερρών βλ. Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 9), σ. 89, στο επώνυμο Γούσιος.

143. Μποζιώτης ονομάζονταν ο πατέρας του Δημητρίου (1861) Αλεξούδα στο Άγιο Πνεύμα, Μπουζιώτα η μητέρα του Φωτίου (1872) Σκόδρα στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς. Μαρτυρείται και ως επώνυμο. Στο Χρυσό έζησε ο Παναγιώτης (1857) Μπουζιώτης του Δημητρίου. Το επώνυμο είναι ευρύτερα γνωστό. Στο αρχείο μου το φέρουν συνολικά 16 εκλογείς στην Ορεινή Πελοπόννησο, όπου επίσης 3 εκλογείς ονομάζονται Μπουζιοτόπουλος. Παραθέτω και τις παράλληλες Μπουζιώτης /Μπουτζέτης, που φέρουν μέλη της ίδιας οικογενείας στο βλαχοχώρι Λιβάδι του Ολύμπου.

144. Βέλκος, ό.π., 41, 136.

145. Το φέρε 1 οικογένεια στη Νιγρίτα και 1 στην Τερπνή με καταγωγή από την Βαρβάρα της Χαλκιδικής.

Παζιώτης, Μπατζιώτας¹⁴⁶.

Επειδή τέτοιες μορφές απομακρύνθηκαν πάρα πολύ φωνητικά από την πηγή της δημιουργίας τους και κατήντησαν άνευ νοήματος, ταυτίστηκαν, τουλάχιστον εν μέρει, με το ομόηχο σλαβικό βαφτιστικό σε περιοχές επικοινωνίας των δύο γλωσσών, όπως ο νομός Σερρών, και συνετέλεσαν στην ευρύτερη διάδοση αυτού. Νομίζω ότι σ' ένα μέρος αυτών, ανεξαρτήτως γλωσσικού περιβάλλοντος, πρέπει να αναγνωρίσουμε το πολύ αγαπητό σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο Παναγιώτης, Παναγιώτα και όχι αποκλειστικά και μόνον την σλαβική προέλευση, πολύ περισσότερο σε περιοχές της Νότιας Ελλάδας.

Στο Άγιο Πνεύμα έζησε ο Βασίλειος (1849) Μαντιός του Αποστόλου, ο οποίος στην καθημερινή επικοινωνία ήταν γνωστός ως χατζη Μπατσιώτας. Δεν γνωρίζω αν πρόκειται για τοπική ταύτιση λόγω φωνητικής συμπτώσεως σε ένα τμήμα ενός λαϊκότροπου τύπου, ο οποίος κατά την επίσημη καταγραφή ταυτίστηκε αυθαίρετα με τον γνωστό άγιο από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση, όμως μια τέτοια εξέλιξη προϋποθέτει τροπή του αρκτικού εξακολουθητικού σε στιγμικό, β > μπ, τροπή του μεσοφωνηεντικού εξακολουθητικού συριστικού σε στιγμικό, σ > τσ, και προσθήκη σε μια συντομευμένη μορφή της ιταλικής προελεύσεως μεγεθυντικής καταλήξεως -otto¹⁴⁷. Όσο γνωρίζω, μόνον στα εν λόγω χωριά τα γυναικεία χαϊδευτικά Μπατσή, Μπατσιούδα, Μπατσικά, το χαϊδευτικό Μπατσικά στο Μικρό Σούλι και σποραδικά σε χωριά του Παγγαίου, ταυτίζονται με το βαφτιστικό Βασιλική.

Επειδή δεν είναι δυνατόν αυτό να συμβαίνει μόνον σε έναν τόπο, πιστεύω ότι πρόκειται εν μέρει και για την ανωτέρω εξέλιξη του Παναγιώτης, η οποία μετά την ριζική σύντμηση ταυτίστηκε αυθαίρετα με ένα όνομα γνωστό και αγαπητό που πλησίασε φωνητικά. Τις αναγνωρίζω, δίχως την ηχηροποίηση, στα γυναικεία ονόματα Πατσώ, Πατσούλα, Πατσιώ, ανδρικό Πατσή, Πατσώνης, τα οποία ταυτίζονται με το βαφτιστικό Παρασκευή¹⁴⁸, βρίσκονται όμως φωνητικά εξίσου κο-

146. Κ. Σπανός, «Τα ονόματα των Λαμιέων στην πρόθεση της Μονής της Ρεντίνα 1640-1660», *Φθιωτικά Χρονικά* 18 (1997) 78-91, εδώ 80, Κλήμος, ό.π., (σημ. 101), 357. Ως επώνυμο μου είναι γνωστό από την Εύβοια, όπου 5 εκλογείς ψήφισαν το 1865 στον Δήμο Αιγαίων της Χαλκίδας (Μπατζιώτης), και από την Μεσσηνία, όπου στον Δήμο Ανδάνης ψήφισε ο Αγγελής (1810) Μπατζιωτόπουλος του Παζιώτη. Δίχως την ηχηροποίηση στην πρώτη συλλαβή το φέρουν ως Παζιώτης 14 εκλογείς στο Άργος και την Ορεινή Κορινθία, 1 στη Μαντινεία ονομάζεται Παζιωτάκης. Εκεί ψήφισε και ο Παζιώτης (1799) Παπαγεωργακόπουλος του Γεωργάκη. Ο εκλογέας Σταύρος (1844) Σταυρόπουλος του Παζιώτη στο Δήμο Υσιών του Άργους ονομάζεται στον εκλογικό κατάλογο του 1875 και Μπαζιώτης.

147. Μηνάς, ό.π. (σημ. 25), 144.

148. Μπούτουρας, ό.π., 80.

ντά στο Παναγιώτης, όπως και τα Πάτσης¹⁴⁹, Πάτσιος¹⁵⁰, γυναικεία Πάτζιω, Πάτζω¹⁵¹.

Το επώνυμο Νέγκατας, το οποίο φέρει 1 οικογένεια στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς, μου είναι άγνωστο από αλλού. Απουσιάζει επίσης από τον ΟΤΕ. Πρόκειται κατά τη γνώμη μου για μια εξέλιξη βαφτιστικού με ν στο θέμα του, όπως τα πολύ αγαπητά Ιωάννης, Κωνσταντίνος > Νίνος¹⁵², Νένος¹⁵³ > Νέγκας¹⁵⁴, με την προσθήκη του επιθήματος -κος/-κας¹⁵⁵, διευρυμένη με το αλβανικής προελεύσεως επίθημα -at(i), με το οποίο σχηματίζονται ονόματα που δηλώνουν το γένος και τη φυλή¹⁵⁶.

149. Μπούτουρας, ό.π., 138.

150. Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Σκοπέλου-Πέτρας-Σαμοκοβίου Ανατολικής Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 8 (1941-1942) 174-95, εδώ 174, < Παναγιώτης.

151. Μαρτυρούνται από τη Δυτική Μακεδονία 19 και 2 φορές αντίστοιχα, Χατζηϊωάννου, ό.π., 311.

152. Μπούτουρας, ό.π., 74, (< Κωνσταντίνος), G. Weigand, «Die bulgarischen Rufnamen, Ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen», *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, Nr. 26-29 (1921) 104-192, εδώ, 126, (Nin < Κωνσταντίνος). Στους εκλογείς το επώνυμο έχει τις μορφές Νίνας, Νίνος, Νίνης, Νινής, Νινιός, Νινιάκης, Νινιάρας, Νινιούρης, Νινούσης.

153. Στάθη, ό.π. (σημ. 44), σ. 176, 179, από την Ανατολική Θράκη, Κ. Σπανός, «Τα ονόματα των αφιερωτών από το Λεσκοβίτι της Βορείου Ηπείρου στην πρόθεση 215 της μονής Βαρολάμι (1613/14)», *Παρνασσός* 35 (1993), 205-16, εδώ 211, Κ. Σπανός, «Η πρόθεση της μονής Αναλήψεως Ελασσόνας. Οι οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους (Νέα στοιχεία για την πατρίδα του Ιωσήφ των Ρωγών (1803)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 64 (2013) 305-334, εδώ, 319, με τροπή ι > ε λόγω του τόνου και γειτνίασεως με το ν. Εφόσον τη μορφή έφερε μέτοικος από αλλόγλωσσο περιβάλλον, υποθέτω τροπή ë > ε, Φουρικής, ό.π. (σημ. 132), 145. Δεν μπόρεσα να ελέγξω αν ήταν αδελφια ο Γεώργιος (1905) Καϊσίδης του Ιωάννη, ο οποίος μετοίκησε από το Ζαλούφι της Ανατολικής Θράκης στο χωριό Σάκκος του Έβρου, η Ξανθή (1896) Καϊσίδου, κόρη του Νένου, και η Αγγελική (1900) Καϊσίδου, επίσης κόρη του Νένου, οι οποίες μετοίκησαν από το Ζαλούφι στο Ρήγιο του Έβρου. Οι κάτοικοι του Μεγάλου Ζαλουφίου ήταν χριστιανοί Αρβανίτες.

154. Το επώνυμο Νέγκας, το οποίο θεωρεί ξενικό ο Τ. Γιοχάλας, Ύδρα, *λησμονημένη γλώσσα*, τ. 1-2, Αθήνα 2006, σ. 129, < negare (= αρνούμαι, απαρνούμαι), φέρουν στο αρχείο μου 1 εκλογέας στη Θεσσαλονίκη, 10 στη Ζάκυνθο, 6 στην Πελοπόννησο και 16 στην Ύδρα. Στα Δημοτολόγια 1 οικογένεια από την Ανατολική Θράκη ονομάζεται Νέγκος, 2 Νέγκολου, 1 Νεγκάκης, 1 Νεγκούδης, 1 εκλογέας στη Λακωνία Νιγκίνας, 4 προσφυγικής καταγωγής στο Δήμο Αθηναίων Νιγκολής, 1 οικογένεια στον Πεντάλοφο της Κοζάνης ονομάζεται Νέγιος. Από την ίδια περιοχή μαρτυρείται και γυναικείο βαφτιστικό Νέζω (5 φορές), Χατζηϊωάννου, ό.π., 307. 1 οικογένεια από το Κίτς Ντερβέν της Νικομήδειας ονομάζεται Νεγίτζολου, 1 γυναίκα από την Ανατολική Θράκη φέρει το βαφτιστικό Νέγιω, Στάθη, ό.π. (σημ. 44), 192. Με αποβολή της ηχηρότητας συναντώ στο αρχείο μου το επώνυμο Νέκες, το οποίο φέρει οικογένεια εντοπίων στο Ροδολίβος του Παγγαίου, στον ΟΤΕ τα επώνυμα Νέκιος, Νέκογλου.

155. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 48), 27.

156. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), αρ. 4.454.

Πρβ. και Νήγκα < Νήνα < Ειρήνη¹⁵⁷, επίσης το επώνυμο Νιγκούδης, που κληροδότησε στους απογόνους του στο Βερτίσκο της επαρχίας Λαγκαδά Θεσσαλονίκης ο Κωνσταντίνος Γκιγκούδης, πατέρας του Στρατή (1870) Νιγκούδη, για το οποίο σκέφτομαι μια περαιτέρω εξέλιξη του Κωνσταντίνος > Νίνος > *Νίγκος > Νιγκούδης με την προσθήκη της χαρακτηριστικής των βορείων ιδιωμάτων υποκοριστικής καταλήξεως -ούδης. Φωνητικά κοντά βρίσκονται και τα οικωνύμια Νεγκαράδες, Νέγια, Νεγάδες¹⁵⁸. Οι Νίνκο, Νέπκο, Νέγο μαρτυρούνται ως βαφτιστικά και από σλαβόφωνο χώρο¹⁵⁹. Υποθέτω πως τέτοιες μορφές ονομάτων ταυτίστηκαν λόγω φωνητικής συγγένειας σε περιοχές επικοινωνίας των δύο γλωσσών με την ομόηχη σλαβική λέξη πέγα (= τρυφερότητα) και δημιούργησαν την αντίστοιχη παράσταση¹⁶⁰. Ιδίας αρχής, με την προσθήκη του υποκοριστικού επιθήματος -co/-čo¹⁶¹, θεωρώ και το βαφτιστικό Νέντσος < Νένος < Νίνος με τροπή ι > ε κοντά στο ν¹⁶².

Στη συνοικία των Βλάχων στη Βλάστη έζησε ο Τουλίκας Νέγκουρα¹⁶³, το επώνυμο του οποίου αναμφιβόλως δημιουργήθηκε με την προσθήκη της μεγεθυντικής καταλήξεως -ουρας στη μορφή Νέγκα. Επειδή όμως αυτό μου είναι άγνωστο από αλλού και απουσιάζει επίσης από τον ΟΤΕ, σκέφτομαι ότι με αποβολή του ατόνου ου εξελίχθηκε περαιτέρω και πλησίασε φωνητικά την ομόηχη λέξη νέγρος (= μαύρος). Το επώνυμο Negri, πρβ. και Νέγκρος¹⁶⁴, Νεγκρέσης¹⁶⁵, είναι βεβαίως και ιταλικό, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι μαρτυρίες του επωνύμου Νέγρης στον ελληνικό χώρο πρέπει να αναχθούν σε μία πηγή¹⁶⁶. Με μια

157. Μ. Αποστολίδης, «Η ιερά της Φιλιππουπόλεως Μητρόπολις και οι κώδικες αυτής», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 5 (1938-1939) 1-86, εδώ 28.

158. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), στα λ.

159. Пčев, ό.π., Zaimon, ό.π., στα λ.

160. Zaimon, ό.π., σσ. 64, 65, Οικονόμου, ό.π. (σημ. 43), 340, στο οικωνύμιο Νεγκάδες. Πρβ. και οικωνύμιο Negovan/Legovan, Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), στο λ. Λιγκοβάνη. Φαίνεται πως η σλαβική λέξη ήταν γνωστή και στην περιοχή μας, όπως φανερώνει το ρήμα νεγκάζω (= βάζω ξύλα και ξεσκαλιζώ τη φωτιά, προσέχω το φαγητό που βράζει), Αμπατζής, ό.π. (σημ. 52), 34, πρβ. επίσης και νίγαντος (= περιποιημένος, προκομένος), Σπίντιος, ό.π. (σημ. 60), 43.

161. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 48), 32.

162. Το βαφτιστικό Νέντσος φέρει στο Δημοτολόγιο της Παλαιοκόμης ο Σαρακατσάνος την καταγωγή πατέρας της Χρυσής (1903) Ρέστα, ο οποίος στην ταυτότητα της κόρης του ονομάζονταν Αναστάσιος, βλ. αναλυτικά Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 2), 136. Πρβ. και πολυάριθμα ομόηχα βαφτιστικά σε σλαβόφωνο χώρο, Zaimon, ό.π., 167.

163. Σιώκης-Παράσχος, ό.π. (σημ. 78), 28.

164. Το φέρει 1 εκλογέας του Δήμου Αθηναίων προσφυγικής καταγωγής.

165. Το φέρουν 3 εκλογείς στην Ορεινή Αργολίδα το 1875.

166. Στον ΟΤΕ αφθονεί στην Αττική και στο αρχείο μου το φέρουν 2 αδέρφια ψηφοφόροι στην Άνδρο, 1 στη Σύρο και 4 αδέρφια ψηφοφόροι στο νομό Κορίνθου, 2 στη

τέτοια πρόταση μπορούμε να ερμηνεύσουμε εν μέρει, με εκθήλυνση και αποβολή του γ στο σύμπλεγμα, και την έντονη μαρτυρία του επωνύμου Νέρης, < Νέγρης, στην Άνδρο και την Αττική¹⁶⁷ και την σημείωση στον εκλογικό κατάλογο του 1924 του Δήμου Αθηναίων, όπου στην εγγραφή του Χαριλάου (1859) Νέρη του Αντωνίου είναι καταχωρημένη και η παρατήρηση *ουχί Νέγρης*, η οποία ολοφάνερα υποδηλώνει τη σύγχυση των δύο τύπων στην καθημερινή επικοινωνία.

Επειδή οι μαρτυρίες για μια μορφή των Ιωάννης, Κωνσταντίνος είναι σχετικά περιορισμένες, σκέφτομαι ότι και τα επώνυμα Λίγκας, Λίγγας, Λίγκος, Λίγγος, Λίγκαρος, Λίγκρος και τα πάμπολλα ομόηχα αποτελούν εν μέρει περαιτέρω εξέλιξη με ανομοίωση στο σύμπλεγμα $v-n > v-\lambda$ ¹⁶⁸, ενώ με ανομοίωση στο σύμπλεγμα $v-n > v-\mu$ η Νέντσος > Νέμτσας και λόγω φωνητικής συγγενείας ταυτίστηκε με τους Γερμανούς, < σλαβ. *némski*, -α, -ο (= γερμανικός), πρβ. και οικωνύμιο Νεμτίτσα¹⁶⁹ και το ομόηχο βαφτιστικό Νέμτσο¹⁷⁰. Θεωρώ τελείως απίθανο πως είχε οποιαδήποτε σχέση με Γερμανούς και γερμανική παρουσία ο Κωνσταντίνος Νέμτσας και ο γιος του Βελίκης (1904), οι οποίοι έζησαν στην ορεινή

Ζάκυνθο ονομάζονται Νέγρος, πρβ. και οικωνύμιο Νεργάδες στην Ήπειρο, Συμεωνίδης (2010), στο λ., Ανέγρος ονομάζονται 2 αδέρφια εκλογείς στην Ορμύλια της Χαλκιδικής. Σημειώνω και το επώνυμο εκλογέα Νέργου στο Δήμο Σκιάθου, για το οποίο υποθέτω ότι δημιουργήθηκε με μετακίνηση του ρ . Νομίζω ότι δεν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, διότι στον ΚΑΠ (1928), συναντώ τα επώνυμα Νεργίζογλου, Νεργίσογλου, Νεργισιάδης, τα οποία φέρουν πρόσφυγες από το Κιζ Ντερβέν της Μικράς Ασίας. Στα Δημοτολόγια των χωριών Βαλτοτόπι του Κιλκίς και Νικομηδινό της Θεσσαλονίκης ονομάζονται Νεργισίδης (ο ανωτέρω Νεργισιάδης), Νεργίζογλου. Απουσιάζει από τα Δημοτολόγια η Δέσποινα Νεργιάτσογλου του Αβραάμ, Ν, 20. Οι κάτοικοι του χωριού κατάγονταν από την περιοχή της Οχρίδας και διατήρησαν μέχρι την μετοικεσία τους ένα μεγάλο μέρος του σλαβικής προελεύσεως λεξιλογίου, Ν. Βερβερίδης, *Λεξικό του γλωσσικού ιδιώματος των Κιζ-Δερβενιωτών Μικράς Ασίας*, Σιδηρόκαστρο 2015. Κρητικό είναι το επώνυμο Νιργιανός, Νιργιανάκης, Χρ. Τσικριτσή-Κατσανάκη, «Τοπωνύμια από οικογενειακά ονόματα» *Αμάθεια* 22-23 (1975) 32-98, εδώ 66. Στον ΟΤΕ συναντώ και τα επώνυμα Νεργίτζης, Νιργιωτάκης.

167. Το φέρουν αντίστοιχα 20 και 23 εκλογείς. Πλην αυτών μόνον ένας πρόσφυγας στον εκλογικό κατάλογο του 1924 του Δήμου Αθηναίων φέρει το επώνυμο Νέρος, Νέρας ονομάζεται 1 οικογένεια στο βλαχοχώρι Αμάραντος των Τρικάλων, Ανερούσος 8 εκλογείς στο Κόρθιον της Άνδρου. Μου είναι άγνωστο από αλλού. Πιο διαδεδομένες είναι οι μορφές με μετακίνηση του τόνου, Νερούλης, Νερούλιας, Νερούτσος, Νεράντζης κ.λπ., βλ. και Ταχινοζλής, *ό.π.* (σημ. 2), 135 κ.ε.

168. Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη (1983³), στο λ. Οι *Lingo*, *Línka*, *Línko* μαρτυρούνται από σλαβόφωνο περιβάλλον ως βαφτιστικά, *Pšev*, *ό.π.*, *Zaimon*, *ό.π.*, στα λ. Πρβ. και την αντίστροφη εξέλιξη, *Λάζαρος* > *Νάζαρος*, Αποστολόπουλος-Ανδρεάδης, *ό.π.* (σημ. 43), 111.

169. Συμεωνίδης, *ό.π.* (σημ. 5), στο λ.

170. *Zaimon*, *ό.π.*, 167.

δίγλωσση Φαιά Πέτρα στα βόρεια του νομού¹⁷¹. Σε αποβολή της ηχηρότητας σε μια Λίγκας, Λίγγος και προσαρμογή της ορθογραφίας προς το ομόηχο τετράποδο οφείλει πιθανόν εν μέρει τη δημιουργία του και το όνομα Λύκος¹⁷².

Το επώνυμο Ξακουστός φέρει 1 οικογένεια, η οποία έζησε στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς. Είναι βέβαια ελκυστική η υπόθεση πως πρόκειται περί παρωνυμίου για κάποιο άτομο με ξεχωριστό κύρος, όμως αυτό μαρτυρείται και ως βαφτιστικό, αφού έτσι ονομάζεται ο πατέρας του εκλογέα Δημητρίου (1859) Παλιάτσιου στο Νέο Σούλι. Μαρτυρείται και γυναικείο βαφτιστικό Ξακουστή¹⁷³, επίσης Ξάκω < Ξακουστή¹⁷⁴. Λαμβανομένης υπόψη της σπανιότητας της μορφής, πιστεύω πως πρόκειται για προσαρμογή προς το γνωστό και οικείο, λόγω φωνητικής ομοιότητας σε ένα μέρος, μιας μορφής βαφτιστικού, η οποία ενδεχομένως και κατά την αλλαγή γλωσσικού περιβάλλοντος κατήντησε άνευ νοήματος, πρβ. και (Ξε)φτέρης > (Λε)φτέρης¹⁷⁵. Η Ξάκω θα μπορούσε να είναι η σύζυγος ενός Κωστάκη, Χρηστάκη > Κ(ω)στ(τ)άκω¹⁷⁶, *Χ(ρη)στ(τ)άκω > Ξάκω, πρβ. βαφτιστικά Ξάντινον < Κωνσταντίνος¹⁷⁷, Ξάφης

171. Στους εκλογείς μαρτυρείται μόνον 1 φορά το επώνυμο Νέμτσος στην Ορεινή Φθιώτιδα. Στον ΚΑΠ (1928), ό.π., συναντώ τα επώνυμα Νεμτσάκης, Νεμτσίδης, Νιμτσούδης από την Ανατολική Θράκη, Νεμτσιόγλου από την Καρπαδοκία. Σημειωτέον ότι και στα τούρκικα Nemçe, Nemse (= απαρχ., Γερμανός, Αυστριακός).

172. Βλ. και βαφτιστικό Λύκος, Μπούτουρας, ό.π., 42, Σ. Βασιλείου, *Το ονομαστικόν στη Μακεδονία (1750-1900)*, μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 167, γυναικείο Λυκούδα, Πουλίτσας, ό.π. (σημ. 46), 96. Βλ. και ανωτέρω, σημ. 160.

173. Μπούτουρας, ό.π., 164, Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 29), 372, Χουρμουζιάδης, ό.π. (σημ. 25), 312. Στα Δημοτολόγια Ξακουστή ονομάζονται 5 γυναίκες από την Ανατολική Θράκη και 1 από τη Μικρά Ασία. Στον ΚΑΠ (1928), ό.π., 6 γυναίκες από την Ανατολική Θράκη φέρουν το βαφτιστικό Ξακουστή, 2 Εξακουστή, 2 άνδρες από την ίδια περιοχή φέρουν το επώνυμο Ξακουστός, 1 Ξακόπουλος, 1 Ξακίδης, 1 Εξακουστός, από τα Κορόξενα της Χαλδίας κατάγονταν η οικογένεια Εξακουστίδης, από το Ικόνιο η Εξακουστός. Περαιτέρω το επώνυμο Ξακουστός φέρει οικογένεια στο Οφρύνιο της Καβάλας με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, Ξάκης ονομάζονται 2 ψηφοφόροι στο Παλαιόκαστρο και 17 στον Ταξιάρχη της Χαλκιδικής, Ξακουζάς 2 ψηφοφόροι στο χωριό Ζαχάρω του νομού Ηλείας, Ξακουστής 1 εντόπιος στο Δήμο Αθηναίων, εγγεγραμμένος στον ΚΑΠ (1928) με καταγωγή από τη Σωζόπολη του Πόντου Αξακουστίδης.

174. Γριτσόπουλος, ό.π., 372, επίσης στο αρβανιτοχώρι Κούβελα της Μεσσηνίας, Σ. Παπαδόπουλος, *Κούβελα, ορεινό χωριό της επαρχίας Τριφυλλίας νομού Μεσσηνίας*, Αθήνα 1997, σ. 117. Βλ. και ομόηχες μορφές ανωτέρω στην Αζαρλίς.

175. Προφορική έρευνα στα εν λόγω χωριά. Ελευθέριος ονομάστηκε ο εγγονός προς τιμήν του παπού Ξεφτέρη.

176. Βασιλείου, ό.π., 163.

177. Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 2), 142. Παραθέτω και τα ζεύγη Ξαντινίδης ή Κωνσταντινίδης, Ξαντινίδης ή Κωσταμπάσογλου, που φέρουν στον ΚΑΠ (1928), ό.π., πρόσφυγες από την Χαλδία.

< Χρυσάφης, Ξαΐδα ή Χρυσαΐδα¹⁷⁸. Στον ΟΤΕ συναντώ τα επώνυμα Ξάκης, Ξακίδης, Ξακόπουλος.

Το επώνυμο Ξένης φέρει 1 οικογένεια στο Άγιο Πνεύμα. Εφόσον χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει κάποιον μέτοικο στο χωριό, αποτελεί το πιθανότερο μετάφραση του επωνύμου Ματζίρης, < τουρκ. m(uh)acı (= μέτοικος, συχνά φυγάς από αποσχισθείσες ή καταληφθείσες περιοχές)¹⁷⁹. Για μια τέτοια ερμηνεία συνηγορεί και ο τύπος Ντίνκος < Κωνσταντίνος του πρωτοτόκου γιου του γενάρχη, ο οποίος είναι χαρακτηριστικός των διγλώσσων χωριών του νομού και υποδηλώνει την καταγωγή του ονοματοδότη. Όμως μια τέτοια πρόταση δεν αρκεί για να ερμηνεύσουμε και τα βαπτιστικά Ξένης, Ξένος (3), που απαντώνται επίσης στο Άγιο Πνεύμα¹⁸⁰. Γι αυτό είχα υποστηρίξει παλιότερα την άποψη ότι πρόκειται κυρίως περί εξελίξεως του ονόματος Κωνσταντίνος και ότι και οι μορφές Ξένης, Ξενιάς, Ξενιά, Ξενία, Ξενή, Ξυνέλος, Ξινούλη, οι οποίες μαρτυρούνται ως βαπτιστικά, αποτελούν δημιουργήματα της παιδικής γλώσσας, απλοποιημένες μορφές των πολυσυλλάβων Κ(ων)σ(ταντ)ίνος, Κ(ων)σ(ταντ)ίνα, Κ(ων)σ(ταντ)ινή¹⁸¹. Επειδή προφανώς ήταν συνηθισμένες στην καθημερινή επικοινωνία, συναντώ σε περιβάλλον με έντονη την επίδραση της τουρκικής εκτός από τα πολυάριθμα επώνυμα και τα βαπτιστικά Καρίπ, Καρίπος, Καρύπ¹⁸², Καρίπης¹⁸³, < τουρκ. garip (= ξένος)¹⁸⁴.

Εδώ εντάσσω εν μέρει και το γυναικείο βαπτιστικό Πολυξένη, το οποίο στα εν λόγω χωριά έφεραν 15 γυναίκες και είχε στην καθημερινή επικοινωνία (με βόρειο φωνηεντισμό) τη μορφή Πουλύξιν'. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται κατά τη γνώμη μου περί μορφής εξευγενισμού του λαϊκότροπου βαπτιστικού με την προσθήκη του προθήματος πολυ- από επίδραση του ονόματος της ομώνυμης αγίας. Σημειωτέο και το φωνητικά κοντά ευρισκόμενο προς την Ματζίρης βαπτιστικό

178. Το βαπτιστικό φέρει εγγεγραμμένη στον ΚΑΠ (1928), ό.π., με καταγωγή από το Πάνιδον της Ανατολικής Θράκης, Μ1, 238.

179. Steuerwald, ό.π. (σημ. 99), στο λ.

180. Εκεί έζησαν ο Ξένης Γιαγκουλάρης, ο Νικόλαος Κουτσομύτης του Ξένη και ο Ξένης Τιμούδας, οι οποίοι στις διάφορες πηγές ονομάζονται και Ξένος.

181. Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 2), 146. Πολυάριθμα είναι και τα επώνυμα Ξυνός, Ξυνιάς, Ξυνής, Ξυνοτύρης κ.λπ. με προσαρμογή της ορθογραφίας στην επίσημη καταγραφή προς την νεοελληνική λέξη ξυός. Βλ. και ανωτέρω στο επώνυμο Ξακουστός.

182. Στον ΚΑΠ (1928), ό.π., με καταγωγή από την Καπαδοκία. Πρβ. και σε σλαβόφωνο περιβάλλον Kseno, Ksenaki κ.λπ., Πξεν, ό.π. (σημ. 48), στα λ.

183. Το βαπτιστικό φέρει στα Δημοτολόγια ο πατέρας του Γεωργίου (1869) Εμμανουηλίδη, ο οποίος μετοίκησε από τον Πόντο στο Παλιοχώρι της Καβάλας.

184. Στον ΚΑΠ (1928) συναντώ και τα επώνυμα Καρίπογλου ή Ξενίδης, Καρίπογλου ή Ξενόπουλος, Καρίπογλου ή Ξενίτογλου ή Ξενόπουλος.

Ματζαράκης¹⁸⁵, Μαζαράκης¹⁸⁶, που μπορώ να το συνδέσω μόνον με την Μήτσιος < Δημήτριος, στην οποία προστέθηκαν οι καταλήξεις -άρας και -άκης, Μήτσιος > Μητσάρας > Μητσαράκης > Ματζαράκης, με ηχηροποίηση στη δεύτερη συλλαβή από επίδραση του ν της αιτιατικής του οριστικού άρθρου και υποχωρητική αφομοίωση ι > α, επίσης τα επώνυμα Ματζαράκης¹⁸⁷, Ματζαρούδης¹⁸⁸, και, με τη συνηθισμένη ανάπτυξη ν κοντά στο τζ¹⁸⁹, Μαντζαράκης¹⁹⁰, Μαντζαράκος¹⁹¹.

Το πολύ σπάνιο επώνυμο Ξεφτέρης φέρει 1 οικογένεια στην Πεντάπολη¹⁹². Η νεοελληνική λέξη ξεφτέρι, το, < μεσν. ξεφτέριν < ξιφτέριν < ξιπτέριν, υποκορ. του λατιν. accipiter (= γεράκι)¹⁹³, η οποία μαρτυρείται και από τα βλάχικα ως ξυφτέρ' και συφτέρ'¹⁹⁴, χρησιμοποιείται στην καθημερινή επικοινωνία προς δήλωση της πνευματικής ευστροφίας του αναφερομένου, όμως εδώ πρόκειται περί πατρωνυμικού, αφού έτσι ονομάζεται ο πατέρας του γενάρχη. Αποτελεί κατά τη γνώμη

185. Μπούτουρας, ό.π., 106, από την Ανατολική Θράκη. Τα ομόηχα επώνυμα ερμηνεύονται ποικιλοτρόπως, < τουρκ. manzar (= πρόσωπο), Τριανταφυλλίδης, ό.π. (σημ. 25), 71, < τουρκ. manzar (= όψη, θέα), Τομπαΐδης, ό.π. (σημ. 98), 110.

186. Χατζηϊωάννου, ό.π., 300, Π. Παπαχριστοδούλου, «Κατάλογος από ονόματα και προσηγορικά, που βρίσκονται στις Θρακικές Ηθογραφίες μου και μερικά γλωσσικά συμπεράσματα», *Θρακικά* 4 (1933) 319-323, εδώ 322 (Ματζαράκις). Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το φέρουν 4 άνδρες καταγόμενοι από την Ανατολική Θράκη.

187. Εκλογέας στην Ύδρα το 1875.

188. Στο Σκούταρι με καταγωγή από την Ανατολική Θράκη.

189. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), 14.810.

190. Εκλογείς στη Μεσσηνία και την Εύβοια.

191. Εκλογείς στη Γορτυνία και την Μαντίνεια.

192. Εκτός από την ανωτέρω οικογένεια το φέρουν 5 άνδρες στο Νέο Σούλι και 1 στο Σιτοχώρι. Στη Βάβδο της Χαλκιδικής ψήφισε ο Εμμανουήλ (1842) Ξεφτέρης του Ξεφτέρη και οι 3 γιοι του, 1 φορά μαρτυρείται από την περιοχή των Μετεώρων, Σπανός, ό.π. (σημ. 104), 190 και 2 φορές από την περιοχή της Ελασσόνας, Σπανός, ό.π. (σημ. 150), 319. Ως επώνυμο το συναντώ στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια στο Σιτοχώρι, το Χουμνικό, τη Βαρθάρα και την Παλιόχωρα της Χαλκιδικής. Οι οικογένειες της Χαλκιδικής φέρουν στον εκλογικό κατάλογο, όπου εκπροσωπούνται με 12 εκλογείς, το επώνυμο Ξιφτέρης, όπως και 4 εκλογείς στο Δήμο Κρανιδίου του Ναυπλίου, Ξεφτέρης ονομάζεται 1 δημότης (1853) του χωριού Καλεντίνη στο Μηρώο Αρρένων του 1883 της επαρχίας Τζουμέρκων της Άρτας, 7 εκλογείς του Δήμου Απειρανθίας της Νάξου ονομάζονται Ξευτέρης. Δεν λαμβάνω υπόψη μου τους 5 εντόπιους εκλογείς του Δήμου Αθηναίων, στον 1 εκ των οποίων είναι σημειωμένος ως τόπος καταγωγής η Κόνιτσα. Στον ίδιο Δήμο 3 εντόπιοι εκλογείς ονομάζονται Ξευτέρης.

193. Ανδριώτης, ό.π. (σημ. 165), στο λ.

194. Κων. Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της κουτσοβλαχικής γλώσσης*, Αθήνα 1909, στο λ. Πρβ. και επώνυμο Ξίφτος, το οποίο φαίνεται πως είναι η απλοποιημένη της μορφή. Το φέρει οικογένεια στο χωριό Λιαϊλιάς των Σερρών, όπου έζησε ο βλαχικής καταγωγής Στέργιος (1858) Ξίφτος του Γεωργίου και οι γιοι του Γεώργιος (1875), Παρίσης (1887) και Παναγιώτης (1890).

μου προσαρμογή της μορφής Γεράκης < Γέρος < Γέργος < Γεώργιος¹⁹⁵ σε βλαχόφωνο περιβάλλον, όπως Sokól (= γεράκι) σε σλαβόφωνο¹⁹⁶, Σαχίν, Σαχπάζ σε τουρκόφωνο¹⁹⁷.

Πύργος ονομάζεται ο πατέρας του Παναγιώτη (1873) Παπακωνσταντίνου στο Άγιο Πνεύμα και 1 οικογένεια στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς¹⁹⁸. Το βαφτιστικό συναντώ κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας και σποραδικά στη Βόρεια Ελλάδα μέχρι την Ανατολική Θράκη, όπου έχει και τις μορφές Πυργινή¹⁹⁹, Πυργινός²⁰⁰, Πυργολιά²⁰¹, Πυργούλα²⁰², Πυργιαντίνος²⁰³. Πρόκειται κατά τη γνώμη μου κυρίως για μια περαιτέρω εξέλιξη της Κύργιος < Γεώργιος²⁰⁴, η οποία είναι παράλληλη της Κύρος²⁰⁵, με τροπή $\kappa > \pi$, παρετυμολογικά και προς την ομόηχη νεοελ-

195. Βλ. αναλυτικά Ν. Ταχινόζλης, «Μορφές του Γεώργιος στο νομό Σερρών», *Ελληνικά* 47 (1997) 113-22, εδw 118. Στις μαρτυρίες που παραθέτω εκεί προσθετέο και το προσφυγικό βαφτιστικό Γέρικας < Γεώργιος, Δ. Παπαδόπουλος, *Λαογραφικά Καρακούρτ*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 440, το οποίο δημιουργήθηκε με διαφορετική κατάληξη.

196. Zaimon, *ό.π.*, 202, ο οποίος παραθέτει 13 μορφές ανδρικών και γυναικείων βαφτιστικών.

197. Αποστολόπουλος-Ανδρεάδης, *ό.π.* (σημ. 43), 131.

198. Εκτός από την παρουσία του στο Άγιο Πνεύμα το βαφτιστικό Πύργος μου είναι γνωστό από τις εργασίες του Κ. Σπανού και των συνεργατών του από τον Ηπειρο-θεσσαλικό χώρο συνολικά 28 φορές, πρβ. επίσης από την ίδια περιοχή και τα βαφτιστικά Πυργι(η)νός (4), γυναικείο Πυργολιά (2), Πυργινή (2), από την Πελοπόννησο το γυναικείο Πυργούλα, Γρισόπουλος, *ό.π.*, 373.

199. Σπανός, *ό.π.* (σημ. 19), 144.

200. Σπανός, *ό.π.* (σημ. 64), 121.

201. Ανδρώνης, *ό.π.* (σημ. 99), 260.

202. Η εγγεγραμμένη στον ΚΑΠ (1928), Δ, 267, Περγούλα Αλμπάντη κατάγονταν από το χωριό Μπασαίτι της Ανατολικής Θράκης.

203. Θ. Ζαρκάδας, «Τα ονόματα των αφιερωτών 28 οικισμών των Τριτάλων στην πρόθεση 37 της μονής του Δούσικου (16^{ος}/17^{ος} αι.)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 63 (2013), 232-240, εδw 338.

204. Πρβ. και Ευ. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τ. 1-2, Ιωάννινα 1964-1966, εδw 2, 442, από τα Γιάννενα, Βέλκος, *ό.π.*, 40, Κύργιας < Κυριαζής, από το χωριό Τσογκαρά της Βιζύης κατάγονταν ο Κύρος ή Κυριάκος Αγαπητός του Ιωάννη, ΚΑΠ (1928), *ό.π.* Στη Μεγάλη Παναγία της Χαλκιδικής ψήφισε το 1915 ο Κυριάκος (1889) Τζιουρτζιούδας, ο οποίος στο Δημοτολόγιο ονομάζεται Κυργιανός Τζωρτζούδας. Στον εκλογικό κατάλογο ο πατέρας του Γεώργιος (1866) είναι γιος του Κυριανού. Κατά τη γνώμη μου η εξέλιξη υπήρξε η αντίστροφη. Το όνομα Κυριάκος οφείλει εν μέρει τη δημοτικότητα του στην περιοχή μας λόγω της φωνητικής του εγγύτητας με μια μορφή του κατά πολύ δημοφιλέστερου Γεώργιος. Θεωρώ τελειώς απίθανο ότι το βαφτιστικό έχει οποιαδήποτε σχέση με την ομόηχη νεοελληνική λέξη *πύργος*, με την οποία συνέπεσε φωνητικά.

205. Βλ. ανωτέρω σημ. 63, επίσης Ταχινόζλης, *ό.π.* (σημ. 9), 182. Για την συνύπαρξη των δύο τύπων Κύρος και Κύργιος πρβ. τον εγγεγραμμένο στον ΚΑΠ (1928), *ό.π.*, από το χωριό Άκ Σάζ των Δαρδανελίων, ο οποίος ονομάζεται Κύρος ή Κύργιος Περιμαθλάκης

ληνική λέξη, πρβ. και τις παράλληλες Κίρτσος /Πύρτσιος στο Χρυσό. Ως επώνυμο συναντώ τις Πύργας²⁰⁶, Πύργιου²⁰⁷, Πυργάς²⁰⁸, Πυργάκης²⁰⁹, Πυργώνας²¹⁰, Πυργαντής²¹¹, Περγαντάς²¹², Περγαντής²¹³. Για τα βαφτιστικά Πύρρος²¹⁴, γυναικεία Πύρω²¹⁵, Πυράνα²¹⁶, Πυρρίκα²¹⁷ σκέφτομαι εν μέρει την απουρανωμένη μορφή Κύρος με τροπή $\kappa > \pi$.

Ιδίας αρχής με το όνομα Πύργος θεωρώ εν μέρει και το γυναικείο βαφτιστικό Πυρζιά, με τροπή $\rho\gamma > \rho\zeta$ πριν από πρόσθιο φωνήεν, στην καθημερινή επικοινωνία και Μπυρζιά, Μπυρζιούδα από επίδραση του ν της αιτιατικής του οριστικού άρθρου, το οποίο φέρουν 2 γυναίκες στο Άγιο Πνεύμα και 2 στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς. Πρόκειται κατά τη γνώμη μου για το σπάνιο γυναικείο βαφτιστικό, το οποίο με τροπή του $\iota > \epsilon$ λόγω του γειτονικού υγρού επιχωριάζει ως Περζέ, Περζούλα στην Ανατολική Θράκη, σποραδικά στην υπόλοιπη σημερινή ελληνική επικράτεια, και θεωρείται ευχετικό²¹⁸. Συναντώ επίσης τα ομόηχα

του Διαμαντή. Σημειώνω και τον πατέρα του Δημητρίου (1903) Δουκαλέτση από το αρβανιτοχώρι Τυχερό του Έβρου, ο οποίος επίσημα στο Δημοτολόγιο είναι εγγεγραμμένος ως Κύρος, ενώ στην καθημερινή επικοινωνία ήταν γνωστός ως Κύργιος (προφορική έρευνα).

206. Το επώνυμο φέρουν 5 εκλογείς (1867) στο Δήμο Μακρυνεάς του Μεσολογγίου.

207. Το επώνυμο φέρει 1 εκλογέας (1915) στη δίγλωσση Άνω Βροντού.

208. Το επώνυμο φέρουν 2 εκλογείς (1915) στα Βασιλικά της Θεσσαλονίκης.

209. Το επώνυμο Πηργάκης φέρουν 13 εκλογείς (1881) στο αρβανιτοχώρι Ασπρόκαμπος της Κορίνθου, 1 (1880) στην παλαιά Κόρινθο και 2 στην Αθήνα (1924) ονομάζονται Πυργάκης.

210. Το επώνυμο φέρουν 3 εκλογείς (1915) στο Ασβεστοχώρι της Θεσσαλονίκης.

211. Το επώνυμο φέρουν 5 εκλογείς (1924) στο Δήμο της Αθήνας. Στα Δημοτολόγια το φέρουν οικογένειες στο βλαχοχώρι Γλυκομηλιά των Τρικάλων και στην Πύλη Τρικάλων.

212. Το επώνυμο φέρουν 11 εκλογείς (1895) στο Δίστομο της Βοιωτίας.

213. Το επώνυμο φέρουν κυρίως εκλογείς στη Στερεά Ελλάδα (17) και Πελοπόννησο (12).

214. Σπανός, ό.π. (σημ. 153), εδώ 211 (3 φορές). Ασφαλώς και με επίδραση του ομώνυμου βασιλιά της Ηπείρου. Εξελίξεις του Σπύρος, όπως και τις Pigo, Piko, με έκπτωση του σ θεωρεί τις μορφές ο Πθεν ό.π., 396.

215. Catzhi>wavnου, ό.π., 314.

216. Σπανός, ό.π. (σημ. 107), 192.

217. Ν. Κατσάνης, *Ονομαστικό Νυμφαίου (Νέβεςκας): Ιστορική εισαγωγή-ιδίωμα-ανθρωπνύμια-τοπωνύμια-φυτονύμια-ζωωνύμια*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 57. Βλάχικο είναι και το γυναικείο βαφτιστικό Πυρουσιάνα από τη Βωβούσα της Ηπείρου (προφορική έρευνα).

218. Μπούτουρας, ό.π., 145, < περουζές, διά το πολύτιμον. Η λέξη ακούγεται ως περουζές και περουτζές, ο, < τουρκ. pıruze, figuze (= ο πολύτιμος λίθος κάλλαις, συνεκδ. ως προσηγορ. δηλούν την έννοια του πρασίνου και την έννοια του κυανού), Σταματάκος, ό.π. (σημ. 66), στο λ. Από την Ανατολική Θράκη κατάγονταν και οι πρόσφυγες με τα γυναικεία βαφτιστικά Περζή, Περζούδα, Πέρζου και το ανδρικό Περζούλας, ΚΑΠ (1928).

Περζεντία, Πέρτζω²¹⁹, Πέρτζιος²²⁰.

Στην μορφή από τα 2 ανωτέρω χωριά είναι αποτυπωμένος ο βόρειος φωνηεντισμός, άτονο $\epsilon > \iota$, ενώ η γραφή με ν δείχνει ότι ο γραμματέας το συνέδεσε υποσυνείδητα και με την αρχαιοελληνική λέξη *πυρ*. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το όνομα μαρτυρείται και ως Πέρζω (1), Περζιά (1)²²¹, Περζή (1)²²², επίσης Πιρζούδα²²³. Με μετακίνηση του ρ πήρε τη μορφή Πριζιά, Πριζιούλα²²⁴, Πριζώ²²⁵. Ηχητικά κοντά βρίσκονται, με τροπή $\iota > \epsilon$ λόγω του υγρού και του τόνου, τα γυναικεία βαφτιστικά Πρέτζω, με ανάπτυξη ν στο σύμπλεγμα $\tau\zeta$, Πρέντζω²²⁶ από τη Δυτική Μακεδονία²²⁷. Στη Βόρεια Ελλάδα συναντώ τα επώνυμα Πύρζας²²⁸, Περζός, Περζού²²⁹, Παρζάλης²³⁰, στο Δήμο Αθηναίων 2 εκλογείς προσφυγικής καταγωγής ονομάζονται Περζόπουλος, 1 επίσης προσφυγικής καταγωγής Πουρζόγλου.

Το σπάνιο γυναικείο βαφτιστικό Σιλιβριά μαρτυρείται στα Νταρνακχώρια ως Συλιβριά (3), Σηλιβριά (1), Σιλιβριά (1), Σηλιβριά (1) συνολικά 6 φορές²³¹. Νομίζω πως παρά τη φωνητική συγγένεια με την ομόηχη πόλη της Ανατολικής Θράκης πρόκειται για δημιουργήμα της επικοινωνίας γειτονικών γλωσσών, προσαρμογή του σλαβικού βαφτιστι-

219. Π. Αλμπανούδης, *Το ιδίωμα της βόρειας Θράκης: Το Μικρό και το Μεγάλο Μοναστήρι της Αν. Ρωμυλίας*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2009, σ. 303.

220. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, ό.π., 303.

221. Στο Σκούταρι και την Ηράκλεια με καταγωγή από την Ανατολική Θράκη.

222. Το φέρει 1 εντόπια στη Γαλάτισσα της Χαλκιδικής.

223. Κουρτίδης, ό.π. (σημ. 49), 224, από την Ανδριανούπολη.

224. Μπούτουρας, ό.π., 145, από τη Δυτική Μακεδονία.

225. Η μορφή με αποβολή της ουρανώσεως. Το φέρει 1 Μικρασιάτισσα στη συλλογή μου από τα Δημοτολόγια.

226. Χατζηϊωάννου, ό.π., 314.

227. Πρβ. και οικωνύμιο Πρέτζοβα, Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), στο λ.

228. Το επώνυμο φέρει μέτοικος στις Σέρρες με καταγωγή από την περιοχή της Φλώρινας.

229. Τα επώνυμα φέρουν 2 εκλογείς (1915) στα Βραστά της Χαλκιδικής.

230. Το επώνυμο φέρει 1 οικογένεια στο βλαχοχώρι Καλομοίρα των Τρικάλων και 1 βλάχικη στον εκλογικό κατάλογο στο Χιονοχώρι, η οποία στο Δημοτολόγιο ονομάζεται Παρζιάλης. Πρβ. και τις ομόηχες (ηχηροποιημένες) μορφές Bärzo, Bärzila, Bärzínko κ.λπ. από σλαβόφωνο περιβάλλον Zaimon, ό.π., 41.

231. Μπούτουρας, ό.π., 129, ο οποίος το κατατάσσει στα γεωγραφικά ονόματα. *Σηλυβριά: Εκ του ονόματος της πόλεως ταύτης προέκυψε το θηλ. όνομα Σηλυβριά*. Εκτός από την μαρτυρία του από τη Μεσολακία του Παγγαίου μου είναι γνωστό και από τις εργασίες του Κ. Σπανού και των συνεργατών του από τον Ηπειροθεσσαλικό χώρο ως Σηλυβριά (1), Συλυβρώ (3), Συλυμβρώ (1), Σηλυβρία (1), Σηλυβρώ (3), Σηλύβρου (1), Σηλύβρω (1), Συλίβρω (2), Σηλυβρία (1), Σηλύβρω (1), Σελωή (1), συνολικά 18 φορές. Σημειωτέον ότι ουδείς καταγόμενος από την Ανατολική Θράκη φέρει το βαφτιστικό στον ΚΑΠ (1928), ό.π.

κού Srébra, Srébre, Srébrén, Srébréna, Srebríl, Srebrín, Srebrína, Srébro²³², το οποίο αποτελεί μετάφραση του ελληνικού Αργύριος, Αργυρή, <σλαβ. srebró (= άργυρος, ασήμι), με ανομοίωση ρ - ρ > λ >ρ και ανάλυση του συμφωνικού συμπλέγματος. Εδώ εντάσσω και το γυναικείο βαφτιστικό Σαλαμπρία από τη Δυτική Μακεδονία²³³. Σε μια διαφορετική εξέλιξη το μη ανεκτό στο νέο γλωσσικό περιβάλλον σύμπλεγμα σρ πήρε τη μορφή στρ και με παράλληλη ανομοίωση ρ - ρ >ρ > λ δημιουργήθηκε το βαφτιστικό Στρέβλα, επίσημα καταχωρημένο στο Δημοτολόγιο ως Αργυρώ²³⁴, πρβ. και γυναικείο βαφτιστικό Στρέμπαρω²³⁵, ανδρικό Στριπέλης²³⁶, επώνυμο Στριπέλης²³⁷, Στρεπέλης²³⁸, Στραπλάκης²³⁹, στα οποία υποθέτω αποβολή της ηχηρότητας, μπ > π.

Από τις 7 γυναίκες με το βαφτιστικό Φυλακτή που συναντώ στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας οι 6 έζησαν στα Νταρνακοχώρια²⁴⁰. Το όνομα Φυλακτός, το οποίο θυμίζει τα ομόηχα καλογερικά Φυλακτός και Θεοφύλακτος²⁴¹, συναντώ σποραδικά ως βαφτιστικό και επώνυμο σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, παρατηρώ όμως ότι σε κάποιες περιοχές είναι ιδιαίτερα αγαπητό. Σε 11.467 ανδρικά και γυναικεία βαφτιστικά του πρώτου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα από την Αττική οι 72 ονομάζονται Φυλακτός (38), Φυλαχτός (32), Φιλατος (2), 12 γυναίκες Φυλακτή²⁴². Οι άντρες ανήκουν, όσο μπορώ να διακρίνω, σε 8 διαφορετικές οικογένειες, οι γυναίκες σε 6. Στην ίδια πηγή συναντώ και τα ανδρικά βαφτιστικά Φίλιππος (29), Φίλης (7),

232. Zaimon,ό.π., 203.

233. Χατηϊωάννου,ό.π., 315.

234. Έτσι ήταν γνωστή στην καθημερινή επικοινωνία στα Άνω Πορροία η εντόπια σύζυγος του Κυριάκου Καλπακίδη, η οποία στην οικογενειακή της μερίδα στο Δημοτολόγιο ονομάζεται επίσημα Αργυρώ (1913) (προφορική έρευνα).

235. Στάθη, ό.π. (σημ. 44), 44, από την Ανατολική Θράκη.

236. Κ. Σπανός, «Τα ονόματα των Μετσοβιτών του 18^{ου} αιώνα», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών*, Αθήνα 1993, σ. 63.

237. Στα βλαχοχώρια Μέτσοβο και Μηλιά.

238. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια με καταγωγή από την Ανατολική Θράκη. Στις 3 τελευταίες μορφές το μεσοφωνηεντικό μπ (b) καταχωρήθηκε με αποβολή της ηχηρότητας ως π.

239. Ταχινοζλής, ό.π. (σημ.2), 309.

240. Οι 3 έζησαν στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς, εκ των οποίων η 1 είχε μετοικήσει από το γειτονικό Νέο Σούλι, 3 έζησαν στο Χρυσό. Οι του Χρυσού ήταν γνωστές στην καθημερινή επικοινωνία ως Φυλάχτω. 1 οικογένεια στην Πεντάπολη φέρει το επώνυμο Φυλακτός.

241. Πρβ. στον ΚΑΠ (1928), ό.π., και το επώνυμο Φυλακτός ή Θεοφυλάκτου από την Καπαδοκία.

242. Γ. Πετρόπουλος, «Ο Κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-35», *Παράρτημα της Επιστημονικής Επετηρίδος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου 1, Αθήνα 1957.

Φιλικός (1), Φιλάρετος (1), το γυναικείο Φιλιά (3), για τα οποία υποθέτω ότι εν μέρει είναι ίδιας αρχής.

Η συχνή παρουσία του βαφτιστικού στην εν λόγω πηγή γίνεται ακόμη πιο έντονη, αν ληφθεί υπόψη ότι στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το φέρουν συνολικά 5 εντόπιοι άντρες στην περιοχή του Παγγαίου και της Χαλκιδικής²⁴³, 1 πρόσφυγας από την Ανατολική Θράκη ονομάζεται Φυλαχτής και 1 Φυλαχτάκης, στους εκλογικούς καταλόγους 5 ψηφοφόροι ονομάζονται Φυλακτός²⁴⁴, από την Ανατολική Θράκη (7) και τα απέναντι Μικρασιατικά παράλια (1) κατάγονταν οι φέροντες το βαφτιστικό Φυλακτός στον ΚΑΠ (1928), όπου επίσης 1 εγγεγραμμένος από την Ανατολική Θράκη ονομάζεται Φυλακτής, 3 γυναίκες από την περιοχή της Ταρσού και 1 από την Νεοκαισάρεια Φυλακτή.

Επειδή περαιτέρω μαρτυρούνται όχι μόνον τα τοπωνύμια Φιλιάτι, το, στην Αττική²⁴⁵ και Φιλιάτες, οι, στην Θεσπρωτία²⁴⁶, Φιλατούρι, το, στην Εύβοια²⁴⁷, αλλά και τα βαφτιστικά Φιλατάς²⁴⁸, Φιλάτε²⁴⁹ και τα επώνυμα Φυλάτος²⁵⁰, Φιλιάδης²⁵¹, με αποβολή του ατόνου ι Φιλιάτης²⁵², Φλιώτης²⁵³, με προσθήκη επιθημάτων Φιλιάταρης²⁵⁴, Φιλιάτουρας²⁵⁵,

243. Στη Νιγρίτα, το Δημητρίτσι, τη Μεγάλη Παναγία Χαλκιδικής, τη Νικήσιανη Καβάλας και τη Χωριστή Δράμας. Στα Δημοτολόγια πλην των ανωτέρω Φυλακτή ονομάζεται μόνον 1 γυναίκα στο Δραβήσκο.

244. 2 στις Μαριές της Θάσου και από 1 στην Μεγάλη Παναγία και την Παλαίχωρα της Χαλκιδικής. Στην Ηράκλεια Σερρών έζησε ο βλαχικής καταγωγής Φυλακτός (1880) Τούσιου του Γεωργίου, ο οποίος ως εκλογέας φέρει το επώνυμο Φουλακτός (sic), διότι προφανώς έτσι ήταν γνωστός στην καθημερινή επικοινωνία. Ο τύπος δεν είναι μεμονωμένος, αλλά πρόκειται περί χειλωμένης μορφής, πρβ. και επώνυμα Φουλιάς, Φουλιδής, Φουλάκης, Φουλόπουλος, Φουλώνης, ενώ το επώνυμο Φωλιάς θυμίζει την νεοελληνική *φωλιά*.

245. Φουρίκης, ό.π. (σημ. 132), 168.

246. Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 5), στο λ.

247. Δ. Δεμερτζής, «Συλλογή τοπωνυμίων της νήσου Ευβοίας», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 11 (1964) 174-251, εδω 244.

248. Ο Φιλατάς (1885) Δίτσας ψήφισε το 1915 στη Θεσσαλονίκη.

249. Στάθη, ό.π., 163, από την Ανατολική Θράκη.

250. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το φέρει οικογένεια στην Αρναία της Χαλκιδικής με καταγωγή από τη γειτονική Μεγάλη Παναγία, τα μέλη της οποίας ονομάζονται στο Δημοτολόγιο της Μεγάλης Παναγίας Φυλάτος, στον εκλογικό κατάλογο Φυλάτου.

251. Βέλκος, ό.π., 193, Στ. Κατσουλέας, «Τα επώνυμα της Βλάστης Κοζάνης», *Β' Συμπόσιο Γλωσσολογίας Βορειοελλαδικού Χώρου*, 47-126, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 56. Το φέρουν επίσης 8 εκλογείς στο χωριό Νόστιμον της επαρχίας Βοίου Γρεβενών.

252. Με το επώνυμο ψήφισαν 7 εκλογείς στο Ασβεστοχώρι της Θεσσαλονίκης το 1915, οι οποίοι ανήκουν σε 3 οικογένειες.

253. Με το επώνυμο ψήφισε 1 εκλογέας στο χωριό Αμιλιανός των Γρεβενών το 1915.

254. Βέλκος, ό.π., 193.

255. Στον ΟΤΕ το συναντώ στη Μυρσίνη και τα Λεχαινά της Ηλείας.

Φλετούρας²⁵⁶, Φλετούρης²⁵⁷, Φλετορίδης²⁵⁸, υποθέτω ότι με το γνωστό και οικείο ταυτίστηκαν, λόγω φωνητικής συμπτώσεως σ' ένα μέρος, και μορφές διαφορετικής αρχής, οι οποίες είχαν καταντήσει άνευ νοήματος, το πιθανότερο κατά την αλλαγή γλωσσικού περιβάλλοντος. Σκέφτομαι μια παράλληλη Φιλάτος, *Φιλιάτης < Φίλιος, Φίλης, Φιλής²⁵⁹ με την προσθήκη στο κατάλληλο γλωσσικό περιβάλλον του αλβανικής προελεύσεως επιθήματος -at(i), με το οποίο σχηματίζονται ονόματα που δηλώνουν το γένος και τη φυλή²⁶⁰. Μετά την ταύτιση με το όνομα από την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση η μορφή χρησιμοποιήθηκε και ως βαφτιστικό σε περιοχές με έντονη την παρουσία Αρβανιτών, όπως η Ανατολική Θράκη και η Αττική, ενώ μέτοικοι από την Ήπειρο το μετέφεραν στον βορειοελλαδικό χώρο.

Το όνομα Χρήσιμος, στην καθημερινή επικοινωνία με αποβολή του ατόνου *ι* και τροπή του ατόνου *ο* > *ου* κατά τον βόρειο φωνηεντισμό Χρήσιμους, είναι πολύ σπάνιο και μαρτυρείται μόνον από το βορειοελλαδικό χώρο. Στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια το βαφτιστικό Χρήσιμος φέρουν 16 κάτοικοι στα χωριά Πεντάπολη και Χρυσό²⁶¹, 4 εκ των οποίων ονομάζονται σε μία ή περισσότερες πηγές και Χρήστος, Χρηστάκος²⁶². Οι φέροντες το όνομα γιόρταζαν τα Χριστούγεννα.

Επειδή δεν είναι δυνατόν να απαντάται στη δίγλωσση Ορεινή²⁶³, πρβ. και Χρίσιμ, Χρίσιμκα²⁶⁴, ένα όνομα που οφείλει τη δημιουργία του σε μια ευχή, την οποία υποδηλώνει η ομόσηχη νεοελληνική λέξη *χρήσιμος*, σκέφτομαι πως είναι αποτέλεσμα εσωτερικής εξελίξεως, παρετυμολογικά προς την αντίστοιχη λέξη, την οποία δανείστηκε και η βουλγαρική.

Η κατάληξη -ινα χρησιμοποιούνταν ευρέως στην καθημερινή επικοινωνία για τη δημιουργία ανδρωνυμικών, Γιώργινα < Γεώργιος, Μήτρινα < Δημήτριος, επίσης τονιζόμενη -ίνα, Θωμάς > Θουμίνα,

256. Το επώνυμο φέρει 1 εκλογέας στο χωριό Αρτοτίνα της Φωκίδας.

257. Το επώνυμο φέρουν 2 εκλογείς (1869) στο Καρπενήσι και 1 στη Μηλιά Καρπενησίου.

258. Το επώνυμο φέρει 1 εκλογέας στην Αθήνα.

259. Μπούτουρας, ό.π., 84, ο οποίος τις θεωρεί απλοποιημένες μορφές του Φίλιππος, του Τριαντάφυλλος ο Φουρικής, ό.π., 168. Κατά τη γνώμη μου πρόκειται κυρίως για εξελίξεις του Βασίλειος με τροπή β > φ, βλ. τις σκέψεις μου στα επώνυμα Βέλιος, Βήλιος, Ταχινοζλής, ό.π. (σημ. 9), 58-59.

260. Φουρικής, ό.π (σημ. 132), 171κ.ε.

261. Ως επώνυμο μαρτυρείται στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια στην Ορεινή, τη Μυρρίνη, την Ηλιοκόμη των Σερρών και την Νικήσιανη της Καβάλας.

262. Οι Νινιός, Χαρτώνας, Χατζηαγοράκης και Χατζηνάσιος.

263. Το επώνυμο φέρουν 3 εκλογείς στον κατάλογο του 1915, εκ των οποίων οι 2 φέρουν το πατρώνυμο Χρήστος.

264. Ζαΐμον, ό.π., 234, ο οποίος ερμηνεύει την ελληνική λέξη ως *σεμνός και καλόψυχος*.

Διαμαντής > Διαμαντίνα, Περικλής > Περικλίνα²⁶⁵. Τέτοιες μορφές μαρτυρούνται και ως αυτονομημένα βαφτιστικά, Βασίλειος > Βασιλίνα, Θεολόγης > Θεολογίνα > Θεολογίνα²⁶⁶, Χρυσός > Χρουσίνα²⁶⁷, Χρυσίνα²⁶⁸, Χρυσίνη²⁶⁹, επίσης η περαιτέρω εξέλιξη Νικολίνα, Χριστοδουλίνα²⁷⁰. Το ανδρικό προς τιμήν μιας Χρυσίνας, έχει τη μορφή Χρυσίνης. Το επώνυμο φέρει οικογένεια στο Ροδολίβος²⁷¹, η οποία στην καθημερινή επικοινωνία ήταν γνωστή ως Χρησίμ'ς²⁷². Όλες αυτές τις θεωρώ εξελίξεις του Χρήστος με έκπτωση του τ, πρβ. και Χρίσκα, Χρίσκο, Χρίσο²⁷³, τις παράλληλες Χρυσάνης/Χρυσάφης²⁷⁴, Χρυσάνω/ Χρυσάνθη²⁷⁵ και την μαρτυρία ότι τα αρσενικά βαφτιστικά Χρύσος, Χρυσούλας είναι εξελίξεις του Χρήστος²⁷⁶.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή περιήγηση στα Νταρνακχώρια παραθέτω ένα ακόμη βαφτιστικό, χαρακτηριστικό της περιοχής μας, το ο-

265. Βέλκος, ό.π., 58.

266. Μπούτουρας, ό.π., 69.

267. Μπούτουρας, ό.π., 147.

268. Κ. Σπανός, «Μια ανέκδοτη τυρναβίτικη πρόθεση του 1674», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 16 (1989) 129-144, εδώ 137, Πασχαλούδης, ό.π. (σημ. 52), στο λ.

269. Π. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρομού. Συμβολή ιστορική και αρχαιολογική», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894), 225-329. Ανατύπωση από τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 59.

270. Κ. Σπανός, «Οι οικογένειες της Καλαμπάκας τα έτη 1754 και 1756», *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού Συνεδρίου της Καλαμπάκας*, Καλαμπάκα (2001), σσ. 134, 130.

271. Σε εκλογείς συναντώ το επώνυμο Χρυσίνης στο Αγγελόκαστρο της Κορίνθου (1) και στο Δήμο Αθηναίων (1), το επώνυμο Χρυσίνας στο Δήμο Κρανιδίου του Άργους (7) και στο Δήμο Αθηναίων (3). Φωνητικά κοντά βρίσκεται και ο επισκέπτης της Μονής του Τιμίου Προδρομού *κνρὸς Χρυσέν, πατήρ του μακαρίτου Δημητρίου Χρυσέν*, από τη Στάρτσιστα της Βουλγαρίας, Β. Κατσαρός-Χ. Παπαστάθης, «Προδρομικά Αποσημειώματα. Βραχέα χρονικά σημειώματα τεσσάρων καταστίχων της Μονής Τιμίου Προδρομού Σερρών των ετών 1730-1806 μετά «παραρτήματος» δύο γραμμάτων «ζητείας» και επικυρώσεως», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2 (2013) 21-86, εδώ 37.

272. Προφορική έρευνα. Για την τροπή ν > μ πρβ. και Ιορδάμης < Ιορδάνης, Μπούτουρας, ό.π., 128, Ιορδάμ'ς, Ιορδαμίνα, Δ. Παπαδόπουλος, «Λαογραφικά Σταυρί», *Αρχαίον Πόντου* 26 (1964), 95-111, εδώ 97, και τα επώνυμα Κωστάνης, Κωστάμης. Κωστάνης ονομάζεται εντόπια οικογένεια στο Ποδοχώρι του Παγγαίου, Κωστάνογλου εκλογέας προσφυγικής καταγωγής στο Δήμο Αθηναίων, επίσης γυναικείο βαφτιστικό Κωστάνω, Χατζηγιάννου, ό.π., 298. Το επώνυμο Κωστάμης φέρουν 8 δημότες του Δήμου Καρδίτσας στο Μητρώο Αρρένων του 1883, 2 ονομάζονται Κωστάμης.

273. Ζαίμων, ό.π., 234.

274. Ως Χρυσάφης είναι εγγεγραμμένος στο Δημοτολόγιο μέλος της οικογενείας Γιαζατζή στο Άγιο Πνεύμα, στον εκλογικό κατάλογο ονομάζεται χατζη Χρυσάνης.

275. Ως Χρυσάνθη είναι εγγεγραμμένη στο Δημοτολόγιο η σύζυγος του Δημητρίου Γκόγκα στο Νέο Σούλι, η οποία στην καθημερινή επικοινωνία ήταν γνωστή ως Χρυσάνω..

276. Μπάκας, ό.π. (σημ. 136), 31, Γ. Μπλάντας, «236 τοπωνύμια του Λουτρού Ελασσόνας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 9 (1986) 49-59, εδώ 56.

ποίο οφείλει κατά τη γνώμη μου τη δημιουργία του στην ίδια εξέλιξη $\nu > \mu$. Υποστήριξα σε παλιότερη εργασία μου ότι είναι εσφαλμένη η άποψη πως μπορούμε να εντοπίσουμε γεωγραφικά βαφτιστικά στη νεοελληνική ονοματοδοσία και ανέφερα ότι, εφόσον είχε υπάρξει μια τέτοια συνήθεια, θα έπρεπε να είχαν τιμηθεί πρωτίστως η Ιερουσαλήμ, η ιερή πόλη του χριστιανισμού, και η Κωνσταντινούπολη, η πρωτεύουσα του ελληνισμού, κάτι όμως που δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές²⁷⁷. Η διαπίστωση αυτή δεν αίρεται από το γεγονός ότι εκατέρωθεν των συνόρων μαρτυρείται σποραδικά το βαφτιστικό Ιερουσαλήμ²⁷⁸, το οποίο πέραν της παρουσίας του στην Ανατολική Θράκη²⁷⁹ το φέρουν στο αρχείο μου από τα Δημοτολόγια 10 εγγεγραμμένοι σε δίγλωσσα χωριά του νομού²⁸⁰, 2 πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και 4 εντόπιοι εκλογείς²⁸¹, 1 ψηφοφόρος και ένας πατέρας στην εγγραφή του γιου του ονομάζονται Ρουσαλήμ²⁸². Μου είναι άγνωστο από άλλη περιοχή του ελλαδικού χώρου.

Αντί να ακολουθήσω την εύκολη λύση και να το εντάξω στην δεδομένη κατηγορία των γεωγραφικών, ήλεγξα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του γλωσσικού περιβάλλοντος εντός του οποίου δημιουργήθηκε. Στα δίγλωσσα χωριά του νομού ήταν ευρέως διαδεδομένες οι μορφές της καθημερινής επικοινωνίας Ρούσης, Ρούσος, γυναικεία Ρούσα, Ρούσιω, οι οποίες ταυτίζονταν ποικιλοτρόπως²⁸³, φαίνεται όμως ότι ανήκουν ευρύτερα σε ονόματα με τον βασικό φθόγγο ρ και την κατάληξη -ούσης, -ούσα²⁸⁴. Με την προσθήκη επιθημάτων μαρτυρούνται από την άλλη πλευρά των συνόρων άφθονα ομόηχα βαφτιστικά, από τα οποία παραθέτω ενδεικτικά τα Rúsín, Rúsína, Rusán, Rusána²⁸⁵. Η σύζυγος ενός Rusán με την προσθήκη του επιθήματος -ína²⁸⁶ θα ήταν γνωστή στην καθημερινή επικοινωνία ως *Ρουσανίνα. Με ανομοιοτυπική τροπή στο σύμπλεγμα $\nu > \nu > \lambda > \nu$ δημιουργήθηκε η μορφή Ρουσαλίνα, την οποία φέρει ως επίσημο βαφτιστικό στο Δημοτολόγιο του διγλώσσου Στρυμωνικού η μητέρα

277. Ταχινόζλης, ό.π. (σημ. 2), 76.

278. Μπούτουρας, ό.π., 112, *εκ του ονόματος της Αγίας πόλεως*.

279. Μπούτουρας, ό.π., 127.

280. Ο 1 εξ αυτών κατάγονταν από το Ίσωμα Κιλκίς.

281. Οι 3 έζησαν σε δίγλωσσα χωριά του νομού, 1 στη Θεσσαλονίκη.

282. Στην οικογενειακή μερίδα του γιου του ονομάζεται Ιερουσαλήμ. Βλ. και Πδεν, ό.π., 220, 226, επίσης, 432, ανδρικά βαφτιστικά Rusalím, Rusalín, γυναικεία Rusalína, Rusalínka.

283. Θεωρούνταν εξέλιξη της (X)ρούσας, (X)ρυσής, (X)ρυσάνθης, αλλά και των Δήμητρα, Μαρία (προφορική έρευνα).

284. Για την κατάληξη βλ. αναλυτικά Συμεωνίδης, ό.π. (σημ. 48), 31-32.

285. Zaimon, ό.π., 193. Συνδέονται με τη σλαβική λέξη rus (= με ξανθά μαλλιά).

286. Συμεωνίδης, ό.π., 27.

του Αναστασίου (1893) Πουγιούκα²⁸⁷. Ο προς τιμήν εγγονός της ονομάστηκε Ιερουσαλήμ²⁸⁸. Η δημιουργία του ανδρικού βαφτιστικού πραγματοποιήθηκε με τροπή $\nu > \mu$, προφανώς εκτός από την παρετυμολογική επίδραση της γνωστής πόλεως και προς διάκριση του γένους. Σε γυναίκα, όπου η κατάληξη -ίνα είναι η κανονική, η εξέλιξη δεν συνέβη. Παρέμεινε επίσημα Ιερουσαλίνα²⁸⁹.

NIKOLAOS TACHINOZLIS

NOMENCLATURE WALK IN DARNAKOHORIA

Abstract

In this work, I selectively present rare baptismal names and surnames, which I collected while researching the names of residents from Darnakohoria, Greek-speaking residents of the province of Serres. In the proposed interpretation of forms not panhellenically widespread, I take into account the linguistic specificities of the region and I claim that in these we must first recognize the names of the known Saints from the Orthodox ecclesiastical tradition, although their original source is not easy to identify because it was tarnished due to internal developments and sound coincidences or adaptations of foreign forms of daily communication in a new environment, in our case mainly from Slavonic speakers or Vlach and Arvanite speakers to Greek-speakers. Our case of study is the following names: Axiarlis, Zambakis, Menexes, Korasia, Litharis, Migos, Boziotis, Negatas, Ksakoustos, Ksenis, Ksefteris, Pyrgos, Sylivria, Fylaktos, Chrisimos, Ierousalim. I also cite forms from wider areas that are phonetically close and, in my opinion, they are partly of common origin.

---

287. Το όνομα, επίσημα καταχωρημένο στο Δημοτολόγιο, έφερε στο ίδιο χωριό και η μητέρα του Αγγέλου (1899) Παγώνη.

288. Προφορική έρευνα. Ο φέρων το όνομα πίστευε από τις διηγήσεις της οικογένειάς ότι η γιαγιά του ονομάζονταν Χρυσάνθη.

289. Το βαφτιστικό φέρει 1 εντόπια στο Ποντισμένο με καταγωγή από την Κοίμηση, της οποίας ο δίδυμος αδελφός είναι καταχωρημένος στο Δημοτολόγιο της Κοιμήσεως ως Ιερουσαλήμ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΡΤΖΟΥΔΗΣ

Η ΚΑΤΑΔΡΟΜΗ ΝΙΚΟΤΣΑΡΑ ΣΤΑ ΜΕΡΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

«Τι έχουν της Ζίχνας τα βουνά και στέκουν μαραμένα;
Μήνα χαλάζι τα βαρεί, μήνα βαρύς χειμώνας;
Ουδέ χαλάζι τα βαρεί, ουδέ βαρύς χειμώνας,
ο Νικοτσάρας πολεμάει, τα τρία βιλαέτια,
τη Ζίχνα και το Χάντακα, με δώδεκα ταμπούρια

.....

Τον δρόμο πήραν σύνταχτα και φτάσαν στο γεφύρι.
Ο Νίκος με το δαμασκή την άλυσσο του κόφτει,
Φεύγουν οι Τούρκοι σαν τραγιά, πίσω το Πράβι αφήνουν»

(Πέτρος Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών...*, Αθήναι 1966, σ. 113)

Κλεφταρματωλός και Θαλασσόλυκος

Ο Νίκος Τσάρας (1774-1807), γνωστότερος ως Νικοτσάρας, αναφέρεται¹ ως ένας από τους σημαντικότερους κλεφταρματολούς του Ολύμπου, αλλά και ως θαλασσόλυκος.

Τον Απρίλιο του 1801 εμφανίζεται στο Άγιο Όρος, όπου παραμένει μέχρι τον Ιούνιο. Τότε οι Τούρκοι τον αναζητούν και τον καταδιώκουν, οπότε αποσύρεται στη Σκιάθο. Το 1803 δρα στις ακτές του Θερμαϊκού κόλπου ενώ το επόμενο έτος λαμβάνει μέρος στη Σερβική Επανάσταση.

Με το ξέσπασμα του ρωσοτουρκικού πολέμου (Δεκέμβριος 1806) ενεργεί πειρατικά περί τον Άθω συνεργαζόμενος με τις ρωσικές ναυτικές δυνάμεις, για μικρό χρονικό διάστημα, για να συνεχίσει τη δράση του στον Όλυμπο. Εκείθεν, υπό την πίεση του Αλή πασά, αποσύρεται με 700 άνδρες στις Βόρειες Σποράδες, αφού έχει εξασφαλίσει τις οικογένειες των ανδρών του με μεταφορά τους στην Κασσάνδρα. Πολεμά τους Τούρκους ανελέητα, από ξηρά και θάλασσα, τον χειμώνα όμως του 1806 φεύγει στα Επτάνησα, για να μη δώσει αφορμή Οθωμανικών αντιποίνων σε βάρος των κατοίκων των Βορείων Σποράδων.

Από τα μέσα Μαρτίου 1807 η κατάσταση στη Βορειοανατολική Ευρώπη φαίνεται πιο ήρεμη. Τον Μάιο του ίδιου έτους ο Νικοτσάρας επιστρέφει από τη Ζάκυνθο στις Βόρειες Σποράδες.

---

1. A. Vacalopoulos, *History of Macedonia 1354-1833*, pp 470, 563-573.

Το τολμηρό σχέδιο

Την 9.6.1807, ο ναύαρχος της ρωσικής μοίρας του Αιγαίου, Σενιάβιν, με επιστολή του, τον καλεί να συναντηθούν στην Τένεδο, όπου αγκυροβολούσε η ρωσική μοίρα. Και, όπως σημειώνει ο Βακαλόπουλος, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι μέσα σε δύο έως τέσσερις ημέρες ο Νικοτσάρας παρευρέθηκε στο ραντεβού στην Τένεδο, και εκεί μαζί με τον Σενιάβιν επινόησαν το τολμηρό σχέδιο να διασχίσει τα Βαλκάνια για να συναντήσει τα ρωσικά στρατεύματα στη Βλαχία. Σκοπός τους ήταν αφενός να τονώσουν ένα επιθετικό πνεύμα στους χριστιανούς ραγιάδες και αφετέρου να μπερδέψουν και να τρομάξουν τους Τούρκους. Ορμητικός και ενεργητικός όπως ήταν, ο Νικοτσάρας ανέλαβε να πραγματοποιήσει το σχέδιο αμέσως. Η περιγραφή της επιχείρησης μας παραδίδεται, από τους Κασομούλη και Σάθα, σε διαφορετικές εκδοχές.

Η περιγραφή του Σάθα

Σύμφωνα με τον Σάθα², ο Νικοτσάρας, αφού συναντήθηκε στην Τένεδο με τον Ρώσο ναύαρχο Σενιάβιν (9.6.1807), μετέβη στην ηπειρωτική Ελλάδα, συγκρότησε σώμα 550 ανδρών, και την 23.7.1807 «*αναχωρήσας εκ Σκοπέλου απεβιβάσθη εις Κατερίναν του Ολύμπου*». Εκείθεν, «*οδεύσας διά της κορυφής του Πιερίου Όρους*» πέρασε τον Αλιάκμονα, τον Λουδία και τον Αξιό έχοντας «*αναπετάσει τουρκικάς σημαίας*» παραπλανητικώς. «*Εν τω σταθμώ του Κουϊμεντσέ*» (κάπου εγγύς και βορείως της Θεσσαλονίκης) υποπτευόμενος ότι οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν το τέχνασμά του, κατέβασε τις τουρκικές σημαίες σηκώνοντας «*χριστιανικάς*». Τότε, ανήλθε στο «*Κερκίνιον όρος*», όπου κατέλαβε το Κονιαροχώρι και διανυκτέρευσε σ' αυτό. Στη συνέχεια, προχωρώντας «*διά της κορυφοσειράς*» έφτασε στη Βέτερνα (Νέο Πετρίτσι), διέβη τον Στρυμόνα και «*κατέλυσε*» στο Δεμίρ Χισσάρ (Σιδηρόκαστρο). Εκείθεν, πληροφορηθείς ότι «*οι εν Μελενίκω Τούρκοι*» είχαν καταλάβει την ύπερθεν «*κλεισούρα*» (φαράγγι του Ρούπελ) «*εισήλθεν εις το Κερκίνιον δάσος*» (προφανώς ο Λαϊλιάς) και κατευθύνθηκε προς το Νευροκόπι (περνώντας κάπου κοντά από τα χωριά της Βροντούς). Πλησιάζοντας όμως στο Νευροκόπι «*οι Τούρκοι καταλαβόντες όλας τας διόδους παρεκάλυσαν την περαιτέρω πορείαν του*». Τότε οπισθοχώρησε στην «*Τσέρνοβα*», δηλαδή στο Ζήρνοβο [Zernova], «*και αφού επ' ολίγον επανεπαύθη, νύκτωρ διήλθε τον ποταμόν Νευροκόπη, και εν σπουδή διηυθύνθη προς τον Αίμιον*». Οι Τούρκοι όμως «*πανταχόθεν συγκεντρωθέντες είχαν πολιορκήσει τον Νικοτσάρα*», που αναγκάστηκε να υποχωρήσει. «*Επί του όρους του Μενοικέως*» κυκλώθηκε επί 3

2. Κων. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, 1869, σσ. 580-582.

μέρες από 4.000 Τούρκους αλλά κατόρθωσε να απεγκλωβιστεί και να διαφύγει «προς την Ζίχνη». Εναντίον του εστράφησαν ο «ναζίρης» της Δράμας με 5.000 και ο Ισμαήλ μπέης των Σερρών με 3.000. Παρά ταύτα ο Νικοτσάρας κατόρθωσε να μπει στη Ζίχνη, όπου τον πολιορκήσε ο δερβέναγας Γιουσοφ μπέης με 15.000. Μετά από τρεις μέρες ο Νικοτσάρας καταφέρει να βγει από τη Ζίχνη και να διαφύγει «προς τον Στρυμονικόν κόλπον... Κατευθυνόμενος όμως εις Πράουσαν (Πράβι), ευρίσκει την επί του Αγγίτου ποταμού γέφυραν πεφραγμένην δι' αλυσσοδέτου πυλώνος και φρουρουμένην υπό πολλών Τούρκων. Αμέσως εφορμήσας κόπτει ο ίδιος την άλυσον, θραύει την πύλην και ...κατευθύνεται εις Πράουσαν. Ενταύθα δε οχρωθείς και διανυκτερεύσας, περι τα χαράματα εξέρχεται και διά της κορυφοσειράς του Παγγαίου όρους κατεβαίνει εις Ορφανόν». Εκεί, δεν βρίσκει «ούτε Ρώσους ούτε πλοία», όπως του είχε υποσχεθεί ο Σενιάβιν³. Έτσι, πεζοπορώντας «διά της παραθαλασσίας οδού [Τσαγέζι, Ασπροβάλα, Ρεντίνα, Σταυρός] εισέρχεται εις την Χαλκιδικήν» και φτάνει στο Άγιο Όρος. Θα επανέλθει στη Σκόπελο «μετά δέμηνον... (20 Σεπτεμβρίου)», μετά από μια «εκστρατεία» στην οποία έχασε 370 άνδρες.

Ο Βακαλόπουλος θεωρεί⁴ ότι η ως άνω αφήγηση του Σάθα «περιέχει πολλά ύποπτα και μυθιστορηματικά στοιχεία, που ασφαλώς απορρέουν από την θερμή φαντασία του και από την γνωστή του τάση προς την υπερβολή». Προσθέτει όμως και δυο συγκεκριμένες παρατηρήσεις, ήτοι:

(1) «Είναι ... μεγάλη ανακρίβεια, ότι ο Νικοτσάρας επιστρέφει στην Σκόπελο στις 20 Σεπτεμβρίου 1807», ενώ στην πραγματικότητα, ο Νικοτσάρας ήταν νεκρός στις 10 Ιουλίου.

Πράγματι αυτό προκύπτει από αδιάσειστο τεκμήριο που παραθέτει ο αείμνηστος καθηγητής. Πρόκειται για μια από 10.7.1807 επιστολή τριών καπεταναίων, Επιτρόπων «του μακαρίτου» (όπως σημειώνεται) Νικοτσάρα, προς τους προεστούς της Σκοπέλου. Αν ληφθεί υπόψη και η συνάντηση Σενιάβιν-Νικοτσάρα (9.6.1807), προκύπτει το ασφαλές συμπέρασμα ότι η καταδρομή πραγματοποιήθηκε στο διάστημα από 10.6 έως 10.7.1807, με εκτιμώμενη διάρκεια 20 ημέρες.

(2) «Αν φαντασθή κανείς πόσο μεγάλη και επικίνδυνη είναι η διαδρομή του Νικοτσάρα, είναι αδύνατο να παραδεχθή ότι πραγματο-

3. Vacalopoulos, *ibid*, pp 572: Ο Σενιάβιν είχε καταστρέψει τον τουρκικό στόλο κοντά στο Άγιο Όρος (19 Ιουνίου), ενώ στις 12 Αυγούστου είχε λάβει εντολή από τον Τσάρο να σταματήσει τις εχθροπραξίες.

4. Βακαλόπουλος Απόστολος, «Νέα στοιχεία για την απήχηση των Απελευθερωτικών αγώνων των Σέρβων στους Έλληνες και για τη συμμετοχή τους σ' αυτούς», *Μακεδονικά*, 7(1966-1967) σσ. 268-272.

ποιήθηκε», όταν μάλιστα αυτή η διαδρομή «περνά συχνά μέσα από συμπαγείς τουρκικούς πληθυσμούς, ιδίως επάνω από την Χαλκιδική στην κατάστικη από Γιουρούκους περιοχή. Ήταν δυνατόν να διανυθί η απόσταση αυτή με τα τόσα και ποικίλα εμπόδια μέσα σε δύο μήνες»; (αναρωτιέται, με νόημα). Και, για του λόγου το αληθές, απεικονίζει αυτήν την κατά Σάθα διαδρομή, σε αντιπαράθεση με εκείνη του Κασομούλη, σε παραστατικό διάγραμμα που παρατίθεται στη συνέχεια.

Εκφράζεται η άποψη ότι ίσως είναι υπερβολικά αυστηρή αυτή η δεύτερη κριτική παρατήρηση: Ο Νικοτσάρας έκανε καταδρομική επιχείρηση με κλέφτικη δεξιοτεχνία, που την ήξερε πολύ καλά. Οι κλέφτες-καταδρομείς του, έφεραν μόνο τουφέκια, βόλια και σπαθιά, σαν τους αρχαίους πελταστές ή σαν τους νεώτερους λοκατζήδες, ενώ εξασφάλιζαν τη διατροφή τους από λάφυρα ή «δοσίματα» χωρικών που συναντούσαν καθ' οδόν. Ως εκ τούτου, μπορούσαν να αιφνιδιάζουν τους όποιους Γιουρούκους και να περνούν ανάμεσά τους, πριν προλάβουν να μεταβληθούν από γεωργοκτηνοτρόφοι σε πολεμιστές. Προφανώς οι κατα-

Η πορεία της καταδρομής Νικοτσάρα: (Βακαλόπουλος Απόστ., «Νέα στοιχεία για την απήχηση των απελευθερωτικών αγώνων των Σέρβων στους Έλληνες και για τη συμμετοχή τους σ' αυτούς», Μακεδονικά, 7(1966-1967) σ. 275).

Διακεκομμένη γραμμή (-----) όπως περιγράφει ο Κασομούλης.

Συνεχής γραμμή (————) όπως περιγράφει ο Σάθας.

δρομείς απέφευγαν να δίνουν «άσκοπες» μάχες, αφού η μοναδική τους επιδίωξη ήταν να φτάσουν στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Γι' αυτό άλλωστε προτιμούσαν τις «κορυφοσειρές» και απέφευγαν τις «κλεισούρες», όπως ο Ντοβά Τεπές (Στενά Καστανούσας) και το φαράγγι του Ρούπελ. Και όταν αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, απέφευγαν κατά το δυνατόν τις συγκρούσεις σπάζοντας τους εχθρικούς κλοιούς με νυχτερινές εφόδους και κατευθυνόμενοι ολοταχώς προς τον Στρυμονικό κόλπο.

Υπόψη των ανωτέρω, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ότι οι καταδρομείς του Νικοτσάρα έκαναν την επίμαχη διαδρομή μέσα στον ασφυκτικό πράγματι χρόνο των περίπου 20 ημερών. Ας κά-

Αυστριακός χάρτης, τέλη 19^{ου} αι. [εντός ορθογωνικών καμπυλών οι ονομασίες στον χάρτη]. Ενδείξεις: 1 Ποτ. (Άνω) Νευροκόπος [Veznia], 2 Ζήρνοβο [Zernovo], 3 Πλησμονή νερών Κλειστής λεκ. Ζηρνόβου ή Λίσε [Zernovska], 4 Πηγές Μααρά (ή Αγγίτη) [Kalapot], 5 Ποτ. (Κάτω) Νευροκόπος [Lisa Sevindria].

νομε έναν «λοκατζίδικο» λογαριασμό: Από Κατερίνη έως Αλιάκμονα και Αξιό, 2 μέρες. Στον Σταθμό Κουϊμεντσέ 2 μέρες. Διανυκτέρευση στο Κονιαροχώρι, 1 μέρα. Διάβαση «κορυφοσειράς» Κερκίνης έως Βέτερνα 2 μέρες. Διάβαση Στριμόνα και διανυκτέρευση στο Δεμίρ Χισσάρ, 1 μέρα. Διάβαση κορυφοσειρών Λαϊλιά-Όρη Βροντούς, 2 μέρες. Διανυκτέρευση στο Ζήρνοβο και προσπάθεια προς Νευροκόπι 2 μέρες. Μάχες στο Μενοίκιο Όρος 3 μέρες, και στη Ζίχνη άλλες 3 μέρες. Διαφυγή προς Χαλκιδική 2 μέρες. Σύνολο 20 μέρες.

Στους ανωτέρω υπολογισμούς αγνοήθηκε η υποτιθέμενη μετάβαση από το Ζήρνοβο μέχρι πέραν του Νέστου, μετ' επιστροφής, όπως εικονίζεται στο διάγραμμα με μορφή βρόγχου. Όπως αναφέρει ο Σάθας (σ. 581), ο Νικοτσάρας «*νύκτωρ διήλθε τον ποταμόν Νευροκόπη, και εν αποουδή διηθύνη προς Αίμον*». Και ο Βακαλόπουλος (σ. 268) σημειώνει: «*Πέρασε νύχτα τον ποταμό Νευροκόπι* (εννοεί ασφαλώς τον Νέστο) *και προχώρησε προς τον Αίμο*».

Όμως, παραδοσιακά η ονομασία αυτή δινόταν σε ροές που ξεκινούν από το Νευροκόπι (σημερινό Γκότσε Ντέλτσεφ) και «χάνονται» σε υπόγεια διαδρομή για να εμφανιστούν πάλι ως Πηγές Μααρά ή Πηγές Αγγίτη. Από εκεί τις παραλαμβάνει ο κύριος κλάδος του Αγγίτη, που ενώνεται με τους άλλους κλάδους πριν από το γνωστό φαράγγι του, όπως εξηγείται στους παρατιθέμενους χάρτες, τον «Αυστριακό» και τον Ελληνικό Επιτελικό του 1927. Ο υπόψη «κύριος» κλάδος του Αγγίτη ονομάζεται «ποταμός Νευροκόπ» ή «ποταμός Νευροκοπίου» από την εταιρεία Monks-Ulen⁵, που κατασκεύασε τα μεγάλα έργα των πεδιάδων Σερρών-Δράμας. Και σημειούται ότι οι μελετητές της εταιρείας αυτής, κατά πάγια τακτική, έδιναν σε όλα τα ρέματα τις παραδοσιακές ονομασίες που οι κάτοικοι των γύρω περιοχών χρησιμοποιούσαν. Στους ως άνω χάρτες διακρίνεται ευκρινώς ο (Κάτω) Νευροκόπος. Αλλά και βορείως του Ζηρνοβού διακρίνονται οι ροές του (Ανω) Νευροκόπου, μία μάλιστα από αυτές φαίνεται ως κεντρική, και κατά πάσαν πιθανότητα αυτή ήταν ο «Νευροκόπος» που διέβη ο Νικοτσάρας και όχι ο Νέστος.

Η περιγραφή του Κασομούλη⁶

«Ο Νίκος Τζιάρας και λοιποί, μετά τινες εξόδους και πολέμους, τους οποίους έκαμον εις διάφορα μέρη της Θετταλίας και Μακεδονίας, και πλήθος πειρατείας μέχρι του 1807 ανήσυχος ...και πληροφορηθείς ...επί τέλους ότι τα Ρωσικά στρατεύματα εισέτι διαμένουν εις την

5. (α) Τζων Μονκς & Υιοί-Γιούλεν & Σια, *Υδραυλικά Έργα Πεδιάδων Σερρών και Δράμας*, 1929, σ. 28, (β) Τζων Μονκς & Υιοί-Γιούλεν & Σια, *Εξυγιαντικά Έργα Πεδιάδων Σερρών και Δράμας*, 1932, σ. 15.

6. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά*, τόμος 1, 1940, σσ. 61-63.

Αυστριακός χάρτης, τέλη 19^{ου} αι. [εντός ορθογωνικών καμπυλών οι ονομασίες στον χάρτη]. Ενδείξεις: 1 Ποτ. (Ανω) Νευροκόπος [Veznia], 2 Ζήρνοβο [Zernovo], 3 Πλησιονή νερών Κλειστής λεκ. Ζηρνόβου ή Λίσε [Zernovska], 4 Πηγές Μααρά (ή Αγγίτη) [Kalarot], 5 Ποτ. (Κάτω) Νευροκόπος [Lisa Sevindria].

Βλαχίαν και ότι ήτον εύκολον να διαβή, προσποιημένως με το σώμα του, εις Βλαχίαν διά να λάβη δούλευσιν εις τους εκεί ηγεμόνας, χωρίς να ακούση τας συμβουλάς των συναδελφών του φρονίμων Λαζαίων, περί τον Δεκέμβριον αποσπασθείς με έως 120 Τουρκαλβανούς ανδρείους οίτινες τον παρακολουθούσαν και εις πυρ και εις θάνατον, και με έως 200 Έλληνας παλληκάρια του αποβάς εις την ξηράν του λιμένος Σταυρού του Αγίου Όρους, διά της ταχύτερας οδού και πορείας, και με επτά σημαίας ανοικτάς πρασίνους και κυανάς, διαβάς από την γέφυραν τον ποταμόν Σερρών (εις Αχινόν χωρίον) και διευθυνόμενος αναφανδόν προς Ζίχναν να φθάση όσον ταχέως τον Αίμονα.

»Έξαφνα μαθών τούτο ο Ισμαήλμπεης εν τω άμα συνήθροισε έως 8 χιλιάδας από τα περίξ και Σέρρας. Απαντηθέντες εις δεινήν θέσιν, εντός των χιόνων μαχόμενοι, μετά τριών ημερών πόλεμον, αφού δεν ενέδιδον να παραδοθούν, οι δε εξήτουν να τους συλλάβουν ζώντας <αφού> επροσκήνησαν οι 120 Οθωμανοί, ιδών <ο Νίκος> μετά τούτο ότι ήτο αδύνατον να ανθέξουν περισσότερον, ενώ ελαττώθη τόσοσ σημαντικά η δύναμις του και έμεινε με μόνο έως 100 έως τότε, με τα ξίφη εις τας χείρας διασχίσαντες τα πλήθη την νύκτα- επιστρέφοντες διά της ιδίας οδού- χωρίς τινα οδηγόν, όταν έφθασαν εις την γέφυραν και είδον ότι αύτη προφυλαττομένη από μικράν φρουράν, η πύλη ήτον δεμένη και με την άλυσσον, διώξαντες την φρουράν διά δουφεκισμού έξαφνα, και θρούσαντες την άλυσσον δι' ενός πελέκεως, μόλις μετά πολλούς κόπους και μόχθους εδυνήθη να σωθή με έως 60 άνδρας και με τα πρωτοπαλληκάρά του εις το Αγιον Όρος, όπου αναπαύθη.

»Δέκα πέντε ημέρας περιθαλπόμενος από τους πατέρας ασκητάς, μη δυνάμενος να ξεπλύνη την εντροπήν, στοχαζόμενος τον γκρομινόν εις τον οποίον τον έρριπεν η τόλμη του και απερισκεψία, όταν ενθυμείτο ότι έχασεν το άνθος των συνδρόφων του, απελπισθείς να προσμένη από τας μεγάλας περιστάσεις την αύξησίν του και πληρουμένας τας ελπίδας του, ερρίφθη πάλιν εις τον αιγιαλόν και εις τας πειρατείας, διά να αναφανή εις τον Όλυμπον να τους υπομνήση ότι, μ' όσα κακά και αν έπαθεν, ζη και θέλει εκδικηθή μία ημέρα τους εχθρούς του⁷...

7. Το τμήμα της αφήγησης που παραλείπεται στο κύριο κείμενο του παρόντος έχει ως εξής: «Αποβάς με έως 300 εις το Λιτόχωρον, μόλις ηκούσθη το όνομά του, ότι εβγήκεν ο Νίκος, καταπλακωμένες οι επαρχίες από τους δερβεναγάδες, βεβαρυμένοι οι κάτοικοι από τους συχνούς περιπλόους (παγανιές), τρέμοντας Τούρκοι και Ρωμαίοι να μην προχωρήση, και πλήθος Τούρκων δερβεναγάδων και εντοπιών πανταχόθεν συσσωρευμένοι να προκαταλάβουν τας διόδους και θέσεις, να τον εμποδίσουν- ο Νίκος, άμα τους είδεν, με την μεγαλυτέραν αταραξίαν αρχίσας να τους πολεμά, ενώ τον εδίωκον, και προώδευεν η μάχη, και τα παλληκάρια του προχωρούσαν, διά να ταχύνη πανταχόθεν τον διωγμόν των ριφθείς με το ξίφος, εν μέσω των, εις τας χείρας, κράζων και αλαλάζων- διακρινόμενος από την φωνήν και από τα κινήματά του - ενώ τα παλληκάρια του

»Απέθανεν ούτως ηρωϊκώς ο Νίκος Τζιάρας τριαντάξ έτών ... το 1807 περί τον Φεβρουάριον ή Μάρτιον. Άφησε την σύζυγόν του με μίαν θυγατέραν και μόνον έναν υιόν εις τα σπάργανα, τον αδελφόν του Κώσταν επίσης γενναίον να τον διαδεχθή με τα 4 πρωτοπαλήκαρά του, περί των οποίων έγινε μνεία, και τους οπαδούς του».

Η περιγραφή του Κασομούλη έχει και αυτή τα αδύνατα σημεία της. Ένα-δυο από αυτά εντοπίζει ο Βακαλόπουλος⁸: (α) Θεωρεί υπερβολικό τον αριθμό των 15 ημερών που ο Νικοτσάρας φέρεται «περιθαλπόμενος από τους πατέρας ασκητάς» του Αγίου Όρους (αφού μάλιστα δεν χωρούν στο 20/ήμερο διάστημα που υπολογίζει ότι διάρκεσε η όλη επιχείρηση). (β) Θεωρεί ότι «ανακριβής είναι η πληροφορία ... ότι ο Νικοτσάρας πέθανε 'περί τον Φεβρουάριον ή Μάρτιον' του 1807... Φαίνεται [σημειώνει περαιτέρω] ότι ο Κασομούλης δεν ήταν βέβαιος για την ημερομηνία του θανάτου του Νικοτσάρα, γιατί ο ίδιος είχε διαγράψει στο χειρόγραφό του παλαιότερη είδηση ότι ο περίφημος κλέφτης πέθανε στα τέλη του 1807».

Στο κείμενο του Κασομούλη υπάρχουν και άλλες εκτός του βεβαίου χρόνου (10 Ιουνίου έως 10 Ιουλίου), αλλά και εκτός τόπου, αναφορές:

(α) Σημειώνοντας ότι «ο Νίκος Τζιάρας ...και λοιποί, μετά τινας εξόδους και πολέμους, τους οποίους έκαμον ... μέχρι του 1807...αποβάς εις την ξηράν του λιμένος Σταυρού» κ.λπ., παρεμβάλλει δίπλα από το έτος 1807 την υποσημ. 6 της σ. 61: «Διαδεχθέντες οι Γάλλοι τας <Επτά> Νήσους οι δε Ρώσσοι αναχωρήσαντες». Δεδομένου ότι η (δεύτερη) γαλλοκρατία στα Επτάνησα ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1807, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Τιλσίτ (7.7.1807), είναι φανερό ότι υπονοεί πως η επιχείρηση άρχισε μετά (ή έστω, κατά) τον Αύγουστο του 1807.

(β) Αμέσως παρακάτω σημειώνει ότι ο Νικοτσάρας άρχισε την ε-

έτρεψαν εις παντελή φυγήν μίαν πτέρυγαν, και αυτός παρακολουθούσεν τους λοιπούς <έως> να διώξουν και τους λοιπούς διά της προσβολής- ή εν γνώσει ή εν αγνοία πεντέξ Λιτοχωριανοί χριστιανοί, τρυπωμένοι ευρεθέντες εις έν ρεύμα, πυροβολήσαντες κατεπάνω του, ενώ διέβαινεν απ' έμπροσθέν των απροφύλακτα, και επιτυχόντες να τον πληγώσουν καιρίως εις το υπογάστριον και εις τρία άλλα μέρη <ώστε> να χυθούν τα έντερά του κατά γης. Βαστών αυτά εις χείρας του και επιστρέψας αταράχως εις το πλοιάριον, μετά μίαν ώραν ξεψύχησε. Μαζί με την λαμπράν δόξαν, την οποίαν άφησεν εις τους διαδόχους του, άφησε και την μεγαλυτέραν λύπην εις όλους τους συναδελφούς του μέχρι σήμερα, όσοι τον ενθυμούνται. Έμπειροι πολεμικοί οι οπαδοί του, χωρίς να δείξουν κανέν σημείον <ώστε> να αισθανθούν οι εχθροί τον θάνατόν του, βαστήξαντες τον πόλεμον έως το εσπέρας και αποσυρθέντες την νύκταν εις τα πλοιάριά των, μετακόμισαν το λείψάνόν του εις την μονήν της Σκιαθου <διά> να μένη ο θάνατός του εις αγνοίαν, να ωφελούνται οι οπαδοί κατά των εχθρών». [Ο Βλαχογιάννης, με την υποσημ. 2 της σ. 63, διευκρινίζει ότι η μεταφορά των λειψάνων έγινε «στην ακρογιαλιά της μονής Ευαγγελίστριας, κοντά στο ρέμα του Λεχωνιού».

8. Βακαλόπουλος, ό.π, σ. 272 - υποσημ. 3.

πιχείρηση «περί τον Δεκέμβριον [του 1807] αποσπασθείς με έως 120 Τουρκαλβανούς».

(γ) Στη συνέχεια αναφέρει ότι οι άνδρες του μάχονταν στη Ζίχνη με τους Τούρκους «εντός των χιόνων».

(δ) Όμως, το πιο έωλο σημείο της περιγραφής Κασομούλη είναι η αναφορά «διαβάς [ο Νικοτσάρας] από την γέφυραν τον ποταμόν Σερρών (εις Αχινόν χωρίον): Εκεί, στο «Αχινόν χωρίον» δεν είναι απλώς ο «ποταμός Σερρών». Είναι το κέντρον της λίμνης Αχινού, στο σύνολό της δύσβατη και επικίνδυνη. Ο Στράτης⁹ αναφέρει ατυχή θάνατο μέλους της οικογένειας Εμμ. Παπά «πνιγέντα εν θήρα νησσών κατά τα τέματα της Κερκινίτιδος» (Αχινού), σε χρόνους που σχεδόν συμπίπτουν με την καταδρομή του Νικοτσάρα. Πέρα όμως από αυτή την αναφορά, από πουθενά δεν προκύπτει ότι υπήρξε ποτε γέφυρα του Στρυμόνα στο ύψος του χωριού Αχινός. Η κατασκευή γέφυρας στη θέση αυτή θεωρείται τεχνικώς δυσκολότατη αν όχι αδύνατη, ακόμα και σήμερα, λόγω αστάθειας του υπεδάφους σε μεγάλα βάθη και σε όλο το εύρος της πρώην λίμνης Αχινού¹⁰. Ο Βλαχογιάννης (εκδότης των «Ενθυμημάτων» Κασομούλη, 1940), ίσως να είχε ακούσει ότι οι τεχνικές εταιρείες, που στα χρόνια του είχαν αναλάβει τα έργα των πεδιάδων Σερρών-Δράμας, δεν είχαν κατορθώσει να «εγκιβωτίσουν» τον Στρυμόνα διαμέσου της πρώην λίμνης Αχινού, λόγω της αστάθειας του υπεδάφους. Και, θέλοντας να μπαλώσει τα πράγματα, «απομακρύνει» το γεφύρι από τη λίμνη Αχινού, σημειώνοντας (υποσημ. 1 σ. 62): «Πέρασε [ο Νικοτσάρας] το γεφύρι Κουμάριανης, στο δρόμο Σερρών-Αχινού, στον Στρυμόνα ποταμό». Πράγματι, στην εποχή του Βλαχογιάννη, καθώς και στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), υπήρχε η «γέφυρα της Κουμάριανης». Σύμφωνα όμως με τον «αυστριακό χάρτη», που παρατίθεται στη συνέχεια, τρεις περίπου δεκαετίες πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους δεν υπήρχε «γέφυρα Κουμάριανης», ενώ υπήρχε η γέφυρα του Όρλιακου (Στρυμονικού).

Η αξιοπιστία των περιγραφών

Εκφράστηκε η άποψη ότι, πέραν των όποιων αντικειμενικών στοιχείων, πρέπει να δεχτούμε πιο ευνοϊκά την περιγραφή που μας δίνει στα «Ενθυμήματα Στρατιωτικά» ο Κασομούλης, «πού ήταν 7-9 χρόνων όταν διαδραματιζόνταν τά γεγονότα αυτά, [και] χρονολογικά ... είναι πολύ πιο κοντά από τον Σάθα στά γεγονότα και πολύ πιο θετικός στις ειδή-

9. Ενάγγελος Στράτης, *Εμμανουήλ Παπάς*, 1914, σ. 17.

10. Γ. Μπαρτζούδης, *Τα Υδραυλικά έργα της Πεδιάδας Σερρών*, Σέρρες 1994, διαδικτυακή επανέκδοση 2021, σσ. 21, 134, 135, 163.

σεις του»¹¹.

Πράγματι, είτε «7-9» είτε (κατ' άλλους) 12 χρονών ήταν ο Νικόλαος Κασομούλης (1795-1872) όταν έγινε η καταδρομή Νικοτσάρα (1807), σίγουρα ήταν «χρονολογικά πολύ πιο κοντά» στα γεγονότα, σε σχέση με τον Κων. Σάθα (1842-1914). Ίσως όμως πρέπει να προστεθεί «πολύ πιο κοντά αλλά όχι κοντά». Αν ήταν και «πολύ πιο θετικός στις ειδήσεις του», ας κριθεί στη συνέχεια.

Προς το παρόν επισημαίνεται ότι ο Κασομούλης άρχισε να γράφει τα «ενθυμήματά» του το 1832, σαν ένα «ημερολόγιο των περασμένων». Από τα γραφόμενά του προκύπτει ότι βρισκόταν στις Σέρρες το 1815 και επίσης στα τέλη του 1820 και την άνοιξη του 1821. Συνεπώς, για την καταδρομή του Νικοτσάρα, που έγινε 8 ή 14 χρόνια νωρίτερα (αντίστοιχα), είχε ακούσει από τον πατέρα του, που ζούσε τότε στις Σέρρες, αλλά και από πρεσβύτες Σερραίους αυτόπτες ή/και αυτήκοους μάρτυρες. Επίσης, «κατά την πατριωτική αποστολή του στο Μοριά από τη Μακεδονία, γνώρισε τον γιο του Νικοτσάρα και τον πήρε μαζί του γυρίζοντας στη Μακεδονία», ήταν δηλαδή μαζί επί 6 περίπου μήνες¹².

Για τον Σάθα έχει λεχθεί ότι «είχε υπ' όψη του έγγραφα του αρματολού σωζόμενα στα χέρια των απογόνων του»¹³ πράγμα βέβαια που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, μια και τα «υποτιθέμενα» έγγραφα δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας. Το σίγουρο είναι ότι ο γιος του Νικοτσάρα κατείχε και έδωσε κάποια έγγραφα στον Σάθα, που τα περιλαμβάνει στο βιβλίο του¹⁴, τα οποία όμως δεν δίνουν απάντηση σε εύλογες αμφισβητήσεις.

Ο γιος του Νικοτσάρα, που ήταν στα σπάργανα όταν γινόταν η επιχείρηση του πατέρα του, οπωσδήποτε άκουσε πολλές διηγήσεις για τα κατορθώματα του πατέρα του και ήταν, τόσο για τον Κασομούλη όσο και για τον Σάθα, μια πλούσια πηγή πληροφοριών, πλην όμως από δεύτερο ή τρίτο χέρι. Παρόμοια ισχύ έχουν και όποιες πληροφορίες προήλθαν από «τον αδελφόν Κώσταν» που «διεδέχθη» τον Νικοτσάρα, όπως σημειώνει ο Κασομούλης, και από πρωτοπαλλήκαρα, όπως ο Γούλας Δράσκου κ.λπ. Συμπερασματικά, η όποια αξιοπιστία, του ενός ή του άλλου, πρέπει να προκύπτει από αντικειμενικά, και μόνο, κριτήρια.

Αναφορά «θεμελιωμένη» σε ανύπαρκτη γέφυρα

Ο αείμνηστος Απόστολος Βακαλόπουλος, ασπάστηκε τελικά την βασική αφήγηση του Κασομούλη. Στη συνέχεια παρατίθεται η δική του

11. Βακαλόπουλος, ό.π., σσ. 271-272.

12. Κασομούλης-1, σσ. μβ', μδ', να', σ. 62-υποσημ. 4, σ. 63-υποσημ. 4, σσ. 131-132, 134.

13. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 268.

14. Σάθας, ό.π., σσ. 577-578.

περιγραφή (σε μετάφραση του γράφοντος εκ του αγγλικού κειμένου)¹⁵:

Ο Νικοτσάρας, από τον Σταυρό Χαλκιδικής με 200 γενναίους Έλληνες και 120 Τουρκαλβανούς, ακολούθησε τη συντομότερη διαδρομή, περνώντας τον Στρυμόνα κοντά στο χωριό Αχινός, κατευθυνόμενος προς τη Ζίχνη. Εναντίον του εκστράτευσε ο Ισμαήλ μπέης των Σερρών με 8.000 άνδρες και συνήφθη μάχη. Μετά από τρεις μέρες οι Τουρκαλβανοί παραδόθηκαν, αφήνοντας τον Νικοτσάρα μόνο με 100 άνδρες. Σε απόγνωση οι Έλληνες έκαναν μια τολμηρή νυχτερινή επίθεση, με τα σπαθιά στα χέρια, και διαπέρασαν την εχθρική παράταξη για να αποσυρθούν από τον ίδιο δρόμο που είχαν έρθει. Διέσπασαν την τουρκική φρουρά της γέφυρας και μετά από τεράστιες προσπάθειες κατάφεραν τελικά να φτάσουν το Άγιο Όρος. Ο Νικοτσάρας επέζησε, και μαζί του τα πρωτοπαλλήκαρά του και 60 περίπου άνδρες, που ξεκουράστηκαν μερικές μέρες. Από αυτούς που συνελήφθησαν, κάποιοι φυλακίστηκαν στο Ροδολίβος και άλλοι στη Δράμα, όπου απαγχονίστηκαν.

Η επιχείρηση αυτή τελείωσε στα τέλη Ιουνίου και τότε, ή τις πρώτες μέρες του Ιουλίου, εμφανίστηκε ξανά στο Λιτόχωρο ο Νικοτσάρας.

Αυστριακός χάρτης (τέλη 19^{ου} αι.): Η λίμνη Αχινού εκτείνεται από Αμφίπολη έως Κάτω Καμήλα. Ενδείξεις: 1= Τσάγεζι, 2= Αχινός (χωριό), 3= Ζίχνη (Ζηλιόχοβα), 4= Κουμάριανη (χωριό), 5= Γέφυρα Όρλιακου (Στρυμονικού), 6= Γέφυρα Αγγίστας.

15. Vacalopoulos, *ibid*, pp 572-573.

Εδώ, βρήκε τον θάνατό του σε μια συμπλοκή με τουρκικά στρατεύματα των οποίων ο αριθμός αυξήθηκε από Έλληνες χωρικούς που είχαν στρατευτεί αναγκαστικά. Οι τελευταίοι είχαν κουραστεί από τις ατελείωτες αναταραχές που προκαλούνταν από κλέφτες και πειρατές.

Είκοσι περίπου μέρες, λοιπόν, είχαν περάσει από την επιβίβαση του Νικοτσάρα στον Σταυρό της Χαλκιδικής και την επιστροφή του. Οι σύντροφοί του μετέφεραν το σώμα του στη Σκιάθο, όπου τάφηκε στο μοναστήρι του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

Αναζητώντας το δρομολόγιο της υποχώρησης

Οι μοναδικές κοινές αναφορές των αφηγήσεων Σάθα και Κασομούλη, αναφέρονται στην υποχώρηση του Νικοτσάρα από τη Ζίχνη, όπου έδωσε τριήμερη μάχη, μέχρι και τη θραύση της αλυσίδας που υπήρχε στη γέφυρα. Περιέργως, ο Βακαλόπουλος παραλείπει να αναφέρει αυτή την αλυσίδα, μολονότι όπως σημειώνει κατηγορηματικά ο Κασομούλης, την έσπασε με «πέλεκα»¹⁶ ο ίδιος ο Νικοτσάρας: «*Τον πέλεκα τούτον (τζικούρι μικρόν) τον έφερε πάντα μαζί του ο Γούλας Δράσκου [πρωτοπαλήκαρο του Νικοτσάρα] μέχρι του 1815, οπού τον είδα και μόνος μου εις την ζώνην του, εις Σέρρας*».

Ο Σάθας προσδιορίζει ότι η γέφυρα αυτή βρισκόταν «*επί του Αγγίτου ποταμού*». Την ίδια γέφυρα θα αναζητήσουμε χαμένη κάπου μέσα στην αφήγηση του Κασομούλη: Ο Μακεδών αγωνιστής δεν αναφέρει καν τη λέξη Στρυμόνας: «*Διαβάς από την γέφυραν τον ποταμόν Σερρών (εις Αχινόν χωρίον)*» είναι η φράση που χρησιμοποιεί. Το κείμενο της παρένθεσης φαίνεται ότι το προσέθεσε εκ των υστέρων και ίσως να έγραψε ή να ήθελε να γράψει «(εις Αγγίστα χωρίον)», οπότε «φταιχτής» είναι η δυσδιάκριτη καλλιγραφία της εποχής. Στη σκέψη αυτή οδηγεί το γεγονός ότι ο Κασομούλης γνώριζε καλά την περιοχή και, όταν χρειάστηκε να πάει στο Τσάγεζι, πήγε μέσω Νιγρίτας¹⁷ και όχι μέσω της (ανύπαρκτης) γέφυρας Αχινού. Μπορεί όμως το λάθος να μη βρίσκεται στην παρένθεση: Ο Κασομούλης, έχοντας ακούσματα για γέφυρι και λίμνη Αχινού, έφερε στο νου το «Αχινόν χωρίον», αγνοώντας ότι η λίμνη Αχινού έφτανε σχεδόν μέχρι το ύψος του χωριού Αγγίστα. Εκεί υπάρχει μέχρι και σήμερα πέτρινη γέφυρα επί του παραποτάμου Αγγίτη, ακριβώς στην έξοδό του από το γνωστό φαράγγι. Εκεί αρχίζει η Σερραϊκή λεκάνη απορροής του Αγγίτη, και εκεί ο Αγγίτης (ποταμός Σερρών και αυτός) συναντούσε τη λίμνη τ' Αχινού (μέχρι το 1933 που αποξηράνθηκε). Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η Εποπτεία

16. Κασομούλης-1, ό.π., υποσημ. 4, σ. 62.

17. Κασομούλης-1, ό.π., σ. 137.

Εγγείων Βελτιώσεων Σερρών πραγματοποιούσε τακτικές μετρήσεις της παροχής του Αγγίτη στη γέφυρα της Αγγίστας.

Ένα εξαιρετικό πόνημα¹⁸ αναφέρεται (και) στην ως άνω γέφυρα της Αγγίστας, που την αποκαλεί πέτρινο γεφύρι του Αγγίτη. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η γέφυρα συχνά-πυκνά κατακλυζόταν από υπερχειλίζοντα νερά του ποταμού. Και, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «επάνω στη δίοδο [της γέφυρας] είχε κατασκευαστεί μια [υπερκείμενη] ανακλινόμενη γέφυρα που στηριζόταν με αλυσίδες και την ημέρα κατέβαινε για όσους ήθελαν να περάσουν στην απέναντι όχθη, ενώ τη νύχτα, αλλά και στις πολεμικές επιχειρήσεις, τη σήκωναν, καθιστώντας αδύνατη τη διέλευσή της». Και συνεχίζει: «Η ανακλινόμενη γέφυρα του Αγγίτη αναφέρεται σε ένα λαϊκό τραγούδι που εξυμνεί τα κατορθώματα του αγωνιστή Νικοτσάρα ... που σε μια μάχη με τους Τούρκους, στην προσπάθειά του να περάσει στην απέναντι όχθη κι από κει στο Πράβι (Ελευθερούπολη), έσπασε τις αλυσίδες που κρατούσαν όρθια τη γέφυρα που έπεσε μέχρι το άλλο βάθρο, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα σ' αυτόν και τα παλικάρια του να διαφύγουν».

Είναι καταπληκτικό ότι την ως ανωτέρω «ανακλινόμενη γέφυρα», υπερκείμενη του πέτρινου κορμού, περιγράφει αρκετά πιστά Σάθας: «Κατευθυνόμενος όμως [ο Νικοτσάρας] εις Πράουσαν (Πράβι), ευρίσκει την επί του Αγγίτου ποταμού γέφυραν πεφραγμένην δι' αλυσοδέτου πυλώνας και φρουρουμένην υπό πολλών Τούρκων. Αμέσως εφορμήσας κόπτει ο ίδιος την άλυσον, θραύει την πύλην και ... κατευθύνεται εις Πράουσαν».

Μένει να δούμε τη διαδρομή της διαφυγής του Νικοτσάρα μετά το πέρασμά του από τη γέφυρα της Αγγίστας.

Σύμφωνα με τον Σάθα, ο Νικοτσάρας μετά τη διαφυγή του από τη Ζίχνη [είναι] «κατευθυνόμενος προς Στρυμονικόν κόλπον ... Κατευθυνόμενος όμως εις Πράουσαν (Πράβι)» και αφού περνά τη γέφυρα της Αγγίστας, «αποδιώκει τους εχθρούς και κατευθύνεται εις Πράουσαν. Ενταύθα δε οχυρωθείς και διανυκτερεύσας, περί τα χαράματα εξέρχεται και διά της κορυφοσειράς του Παγγαίου όρους κατεβαίνει εις Ορφανόν».

Η ως άνω αναφορά έχει σημεία αντικρουόμενα. Το «Ορφανόν» είναι βεβαίως στον Στρυμονικό κόλπο όχι όμως και το Πράβι που βρίσκεται αρκετά χιλιόμετρα πιο ανατολικά, εγγύς του κολπίσκου των Ελευθερών. Η «Πράουστα», ταυτίζεται βεβαίως με την Πραβίστα [Pravista], και έτσι ασφαλώς την αποκαλούσαν οι κάτοικοι της περιο-

18. Αθανάσιος Π. Τιλκίδης, *Τα Πέτρινα γεφύρια του Νομού Σερρών*, Σέρρες 2006, σσ. 112-117.

χής (όπως Κορμίστα, Βιτάστα κ.λπ.). Υπάρχει όμως και ένα χωριό με το όνομα Προβίστα [Pronvista], που είναι πολύ εύκολο να το μπερδεύουν με την Πραβίστα οι μη κάτοικοι της περιοχής. Όπως είναι πολύ εύκολο να γίνεται το ίδιο μπέρδεμα όταν διαβάζουμε σε χάρτες ή βιβλία με λατινικούς χαρακτήρες, ιδίως όταν η γραφή είναι «καλλιγραφική». Αν λοιπόν θεωρήσουμε ότι πρόκειται για την Προβίστα (σημερινή Παλαιοκώμη) και όχι για την Πραβίστα (Πράβι), η αναφορά του Σάθα είναι ακριβέστατη: Ο Νικοτσάρας, αφού κατορθώνει να περάσει τη γέφυρα της Αγγίστας, «αποδιώκει τους εχθρούς» που έχουν πιασμένα όλα τα περάσματα και διανυκτερεύει «οχυρωθείς» στην Προβίστα. Σηκώνεται τα χαράματα και «διά της κορυφοσειράς του Παγγαίου όρους κατεβαίνει εις Ορφανόν». Η διαδρομή διά της «κορυφοσειράς» του Παγγαίου δικαιολογεί την έκφραση του Κασομούλη «εντός των χιόνων μαχόμενοι», κι ας ήταν ντάλα καλοκαίρι, όπως καταμαρτυρεί και ο γράφων το πόνημα αυτό¹⁹.

Με την παραδοχή αυτή «συντάσσεται» και η αναφορά του Βακαλόπουλου ότι από τους άνδρες του Νικοτσάρα που αιχμαλωτίστηκαν «κάποιοι φυλακίστηκαν στο Ροδολίβος και άλλοι στη Δράμα, όπου απαγχονίστηκαν». Διότι, αν δεχθεί κανείς ότι η αποφασιστική μάχη έγινε στην (ανύπαρκτη) γέφυρα «εις Αχινόν χωρίον», γιατί οι αιχμάλωτοι να μεταφερθούν και να απαγχονιστούν στο Ροδολίβος (κοντά στην Ποβίστα) ή στη Δράμα, και όχι στη Νιγρίτα ή στα Σέρρα;

Η Γέφυρα της Αγγίστας ή Πέτρινο Γεφύρι του Αγγίτη.

19. Αρχές Αυγούστου, στη δεκαετία του '90, είχα την ευτυχία να μετάσχω σε ένα πικνικ, μερικές εκατοντάδες μέτρα πιο ψηλά από την Πρώτη, με φόντο ένα τείχος χιονιού ύψους αρκετών μέτρων, μαζί με τον τότε Κοινοτάρχη του Ροδολίβου.

Αυστριακός χάρτης (τέλη 19^{ου} αι.). Ενδείξεις: 1= Αχινός, 2= Ζίχνη, 3= Γέφυρα Αγγίστας, 4= Πράβι, 5= Προβίστα, 6= Ροδολίβος, 7= Τσάγεζι, 8= Ορφανό, 9= Ελευθερές, 10= Κορμίστα, 11= Νικήσιανη.

Το δρομολόγιο της αρχικής έλευσης μέχρι τη Ζίχνη

Επιπλέον, η ως άνω παραδοχή εκπληρώνει τις δύο «απαιτήσεις» του Κασομούλη: Μετάβαση μέχρι τη Ζίχνη «διά της ταχύτερας οδού και πορείας», και επιστροφή «διά της ίδιας οδού».

Για την περιγραφή Σάθα όμως, η ίδια παραδοχή ισχύει μόνο για την επιστροφή από τη Ζίχνη μέχρι τον Στρυμονικό κόλπο. Στο ερώτημα, αν ο Νικοτσάρας έφτασε στη Ζίχνη πορευόμενος από την Κατερίνη στον Αξιό, στο όρος Κερκίνη, στο Ζήρνοβο κ.λπ., ας αφηθεί να επιλέξει την απάντηση ο αναγνώστης του παρόντος. Αν ενδιαφέρει η δική μου γνώμη, θα πω ότι προτιμώ να παρακάμψω την «απαίτηση» του Κασομούλη που θέλει τον Νικοτσάρα να πήγε μέχρι τη Ζίχνη και να γύρισε «διά της ίδιας οδού», και να θεωρήσω ότι το δρομολόγιο μετάβασης που παραθέτει ο Σάθας είναι πιο πιθανό.

Ίσως πρέπει να γίνει λόγος και για τον «Χάντακα» που αναφέρει το παραδοσιακό τραγούδι: «Ο Νικοτσάρας πολεμάει, τα τρία βιλαέτια, /τη Ζίχνα και τον Χάντακα, με δώδεκα ταμπούρια». Ποιος είναι αυτός ο Χάντακας; Μήπως είναι μια Βυζαντινή τοποθεσία που τοποθετείται

κοντά στην Αμφίπολη; Μήπως εκεί ήταν το γεφύρι με την αλυσίδα; Όχι βέβαια. Αν «βάλουμε» εκεί το γεφύρι, τότε, για έναν που φεύγει από την περιοχή Σερρών, δεν υπάρχει κανένας δρόμος για το «Πράβι», όπως θέλει ο λαϊκός στιχουργός. Ούτε βέβαια υπήρχε γέφυρα κοντά στην Αμφίπολη. Και αν υπήρχε, δεν θα προσφέρονταν ούτε για μια είσοδο, αφού θα ήταν δίπλα στο φρουρούμενο «Τελωνείο» του Τσάγεζι. Επίσης, στα χρόνια εκείνα, αυτό που λέμε σήμερα ποταμό Αγγίτη, όταν έφτανε στην περιοχή Σερρών περιοριζόταν περίπου στο ομώνυμο φαράγγι: Ένας φυσικός υπερχειλιστής που δημιουργήθηκε από τα τα πλεονάζοντα (υπερχειλίζοντα) νερά της λίμνης της Δράμας που διοχετεύονταν έτσι στη λίμνη του Αχινού. Ένα ...μεγάλο χαντάκι. Ένας Χάντακας, που οι γραμματιζούμενοι τον έλεγαν Αγγίτη.

Τέλος, σημειούται ότι διακεκριμένοι Σερραίοι συγγραφείς προβάλλουν την περιγραφή του Σάθα, και αναφέρουν σε υποσημειώσεις την περιγραφή Κασομούλη²⁰.

---

20. Πέτρος Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, Αθήναι 1966, σσ. 106-114. (β) Γεώργιος Καφταντζής, *Ιστορία της Πόλεως των Σερρών και της Περιφέρειάς της*, τόμος τρίτος, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 192-193, (γ) Βασίλης Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, τόμος Α', 1991, σσ. 29 και 32.

GEORGIOS MPARTZOUDIS

THE CAMPAIGN OF NIKOTSARA' S COMMANDOS
IN THE DISTRICT OF SERRES

Abstract

Nikotsaras (Nikos, son of Tsaras) was a brave and courageous Greek patriot. He acted in the early 19th century as a guerilla leader (Chief of klefts), fighting the Turks by land and sea. In 1807, during the Russo-Turkish War, he met in the island Tenedos with the Russian Admiral Senyavin. There he captured a daring plan: To lead a few hundred armed men in order to cross the Balkan Peninsula and join Russian troops in Wallachia. With his armed body he disembarks in the area of Katerini near Mount Olympus, or, according to another version, in Stavros of Halkidiki peninsula. From there, he begins a commandos operation, reaching the area of Zichni, in Serres district. There, he clashed with Turkish troops sent against him by Ismail Bey of Serres. After three days, Nikotsaras manages to leave Zichni and escape to Strymonikos gulf. But in his road he finds the bridge of river Angites guarded by many Turks and blocked by chains. He cut himself the chains, passed the bridge and, crossing the ridges of Mount Pangeo, headed to the village of Orfanos in Strymonikos gulf and from there to Mount Athos, where he was rescued with a few dozen of his men. Then he will sail temporarily to the nearby islands. But it will not be long before he restart the revolutionary struggle, until death finds him at the foot of Olympus.

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΑΨΗΛΙΔΗΣ

ΟΙ ΜΑΡΟΥΛΙΣΤΕΣ.
ΜΑΘΗΤΕΣ - ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΣΕΡΡΩΝ
(1872-1885)

Ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών δύο χρόνια μετά την ίδρυσή του «κατώρθωσε ν' αναπληρώσει τήν μεγαλυτέραν ανάγκην τῆς θεμελιώδους ἐκπαιδεύσεως τοῦ ἔθνους, ἀνάγκην τοσοῦτον ἐπαισθητῆν καταστάσαν ἐσχάτως εἰς τό Πανελλήνιον, τιθέμενος τά πρῶτα θεμέλια τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ διδασκαλείου»¹. Το Διδασκαλεῖο ξεκίνησε τη λειτουργία του το Σεπτέμβριο του 1872 με διευθυντή τον Ηπειρώτη παιδαγωγό Δημήτριο Μαρούλη, πρώην διευθυντή της Ελληνικής Σχολῆς της πόλης², και σύντομα αυτό αναπτύχθηκε σε ένα εκπαιδευτικό κέντρο της Ανατολικῆς Μακεδονίας ἀπ' ὅπου απο-

---

1. Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος ἐν Σέρροις, *Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων αὐτοῦ ἀπό τοῦ πρώτου τῆς συστάσεώς του ἔτους μέχρι σήμερον ἀπό 3-Μαΐου 1870-4 Ιουνίου 1872. Λογοδοσία καί λόγοι τοῦ Προέδρου Ι. Θεοδορίδου διδάκτορος τῆς ἰατρικῆς, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1872*, σ. 38. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν λειτουργούσαν ἄλλα διδασκαλεῖα. Ἡ λειτουργία του Διδασκαλείου Ἀθηνῶν εἶχε ἀνασταλεῖ το 1864. Επανιδρύθηκε το 1878. Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεῖα στο Κεσοτόρατι Ἀργυροκάστρου ἰδρύθηκαν το 1874 και το 1876 το Διδασκαλεῖο Θεσσαλονίκης και τα Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα στην Φιλιππούπολη. Ἀωνύμιου, «Τα ἐν Τουρκία ἐλληνικά ἐκπαιδευτικά καταστήματα», ἐφημ. *Ερμῆς Θεσσαλονίκης*, φ. 230 τῆς 29-9-1877, σ. 4. Π. Παπακωνσταντίνου, Ἀπ. Ἀνδρέου, *Τα διδασκαλεῖα και ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδαγωγικῆς σκέψης 1875-1914*, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1992, σσ. 75-83.

2. Ο Δημήτριος Μαρούλης (1840-1892). Γεννήθηκε στον Κατσικά Ιωαννίνων. Μετά την φοίτησή του στην Ζωσμαιά Σχολή τῆς πατρίδος του συνέχισε τις σπουδές του με υποτροφία στην Ἀθήνα στη Ριζάρειο Ἐκκλησιαστική Σχολή. Στη συνέχεια ἐργάστηκε ως καθηγητής των θρησκευτικῶν στο «Διεθνές Λύκειο» Σμύρνης. Ἀπό ἐκεῖ με πρόταση του Διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς Axenfeld συνέχισε τις σπουδές του με τριετή υποτροφία σε ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα τῆς Ἱεραποστολικῆς Εταιρείας στο Βarmen τῆς Πρωσίας και ἀναγορεύθηκε διδάκτορας φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο του Tübingen. Το 1870 προσλήφθηκε στο «Ἀνώτατον» Ἐλληνικό Σχολεῖο Σερρών, Χ. Σκανδάλη, *Δημήτριος Μαρούλης διδάσκαλος του γένους 1840-1892*, ἐκδ. Κοινότητος Κατσικά Ιωαννίνων, Γιάννινα 1995, σσ. 15-29.

φοιτούσαν διδάσκαλοι περιζήτητοι για την επαγγελματική τους κατάρτιση και «έμπνεόμενοι υπό πατριωτικών αισθημάτων, βαθείαν ἔχοντες συναίσθησιν τῆς ἀποστολῆς των, θαυμαστήν αὐταπάρνησιν καί συνδεόμενοι μεταξύ των δι' ἀδελφικῆς ἀγάπης»³.

Το πρόγραμμα σπουδών που παρείχε καταρτίστηκε από τον Μαρούλη σύμφωνα με το γερμανικό παιδαγωγικό σύστημα μόρφωσης δασκάλων που είχε γνωρίσει κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία. Η οικονομική λειτουργία του Διδασκαλείου στηρίχθηκε στις εισφορές των μελών του Συλλόγου, στη χορηγία του Συλλόγου προς διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων (στο εξής ΣΔΕΓ) στην Αθήνα⁴ και στη χορηγία της Ιεραποστολικῆς Εταιρείας του Ρήνου⁵.

Στο τέλος της δεύτερης σχολικῆς χρονιάς λειτουργίας του (1873-74) ο Μακεδονικός Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών (στο εξής ΜΦΣΣ) αποφάσισε να απομακρύνει τον Μαρούλη από την διεύθυνση του Διδασκαλείου κατηγορώντας τον για ασυμβίβαστα προς το ἔθνος σχέδια, για υπονόμευση της τιμῆς και της υπόληψης του Συλλόγου, για κακή άσκηση της διεύθυνσης, για άρνηση επίβλεψης και επιτήρησης του έργου του, για τη διακήρυξη της πρόθεσής του για απόκτηση του εκπαιδευτηρίου και της αποκλειστικῆς διαχείρισης των οικονομικῶν πόρων του⁶.

3. Α. Αργυρού, *Η δράσις και το ἔργον του Δημ. Μαρούλη (1870-1885)*, εκδ. εφημ. Εμπρός Σερρών, 1935, σ. 15. Αρχείο Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικῶν Γραμμάτων, Αντίγραφο επιστολῆς υποπροξένου Σερρών Γ. Ευαγγελίδη προς τον πρόεδρο του συλλόγου Ν. Νεγρεπόντη, συνημ. στο Γ6/210/2068 Παπακωστόπουλος προς ΣΔΕΓ (Σέρρες 10-12-1876).

4. Ε. Μπελιά, «Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων. Παράγων και φορέας εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς 1869-1886», *Δελτίον του Κέντρου Ερεῦνης της Ιστορίας του Νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ* 3 (2003) 141-186.

5. Η χορηγία της Ιεραποστολῆς ἀνέρχονταν σε 300 τουρκικῆς λίρας ετησίως. Η Ιεραποστολική Εταιρεία του Ρήνου είχε ιδρυθεῖ στις 23-9-1828 και είχε ἔδρα τη Βάρμη. Ἦταν η δεύτερη, μετά την ἀντίστοιχη του Βερολίνου, οικονομική δύναμη της Γερμανίας στον τομέα των ιεραποστολικῶν επιχειρήσεων. Επιθεωρητής της Ιεραποστολικῆς Εταιρείας ἀπό το 1858 ἕως 1884 διετέλεσε ο ευαγγελικός λουθηρανός θεολόγος Friedrich Fabri (1824-1891) ἀπό το Schweinfurt της Βαυαρίας. Α. Παπαδάκη, «Η γερμανική προτεσταντική προπαγάνδα στην καθ' ἡμᾶς Ανατολή: Μία μυστική ἐγκύκλιος της Ιεραποστολικῆς Εταιρείας του Ρήνου και οι κοινοτικῆς ἐριδες στις Σέρρες (1870-1874)», *Ιστορω* 10 (1997) 46-47 και 68-69.

6. «Γνωστός ἡμῖν ὁ ἄλλοπρόσαλλος χαρακτήρ καί ἡ σκανδαλώδης διαγωγή ἐν τῇ ἐνταῦθα Κοινοσίτῃ τοῦ κ. Μαρούλη διευθύνοντος ἐπὶ διετίαν τό νεοσύστατον τοῦ Συλλόγου Διδασκαλείου. Κατά τό τελευταῖον ὄμως ἔτος ἀπεκαλύφθησαν καί σχέδια αὐτοῦ ὡς ἀσυμβίβαστα πρὸς τά ἀληθῆ τοῦ ἔθνους συμφέροντα, ὑπέσκαπτε δέ τήν τιμήν καί υπόληψιν τοῦ Συλλόγου εἰς διαφόρους περιστάσεις, αὐτός δέ καί τά ὀλίγα ὄργανά του, διότι τήν ὑπάρξιν τοῦ Συλλόγου ἐθεώρει ὡς πρόσκομμα εἰς τά σχέδιά του. Ἡ ἀποδεδειγμένη πλέον ἐχθρότης τοῦ ἀνθρώπου τούτου κατά τοῦ Συλλόγου, ἡ κάκιστη Διεύθυνσις τοῦ Διδασκαλείου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπό τινος εἰς πᾶν ἄλλο οἱ μαθηταί κατεγίνοντο ἢ εἰς τά καθήκοντά των, ὁ αὐτόχρομα τρελός τρέπος του δι' οὗ ἡδύνατο νά ἐκθέσῃ ἡμᾶς ἀδίκως

Ο Μαρούλης υποστηριζόμενος από τους συγγενείς του, τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Αθανάσιο Κοντό, αντέδρασε και μαζί με άλλους προχώρησαν στη διάσπαση του ΜΦΣΣ υποστηρίζοντας ότι αυτοί πλέον τον εκπροσωπούν νόμιμα, καθαιρώντας και διαγράφοντας την πλευρά του προέδρου Ι. Θεοδωρίδη. Ακολούθησαν αλληλοκατηγορίες και διαμέσου του τύπου των Αθηνών και της Κωνσταντινούπολης⁷ και προσπάθειες αμοφτέρων για αναγνώριση ως νόμιμης της συλλογικότητας τους με σκοπό την αποκλειστική διαχείριση των χορηγιών του ΣΔΕΓ και της Γερμανικής Ιεραποστολικής Εταιρείας⁸.

Κατά τη διάρκεια των φιλονικιών των δύο πλευρών, διατυπώθηκε εναντίον του Μαρούλη και μια ιδιαίτερης σημασίας κατηγορία που ήταν η άσκηση προσηλυτισμού υπέρ των προτεσταντών εντός του Διδασκαλείου και η διαμέσου της παιδείας διάδοση του προτεσταντισμού και των επιδιώξεων της Γερμανικής Ιεραποστολικής Εταιρείας⁹. Η κατηγορία δεν έγινε πιστευτή στην τοπική κοινωνία και από τις ελληνικές αρχές. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Έλληνα υποπροξένου στην πόλη Ευαγγελίδη: «Εὐτυχῶς οὐ μόνον ἅπαντα τὰ διαδοθέντα τοιαῦτα εἶναι ψευδῆ, ἀλλ' αὐτὰ μάλιστα ταῦτα τὰ τεκμήρια, τὰ ὅποια προσάγουσιν οἱ περὶ τὸν Θεοδωρίδην πρὸς ἀπόδειξιν αὐτῶν μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ἐναντίου» και προσθέτει: «δέν ἠδυνήθησαν νά μοί ἐξηγήσωσι καί νά μέ πείσωσι πῶς οἱ Γερμανοί οὗτοι ἐνόσω μέν ὁ Σύλλογος δέν εἶχε διχοτομηθεῖ καί ἔστελνον τὰς 300 λίρας κατ' ἔτος ἦσαν φιλέλληνες, ἀφοῦ δέ ἔπαυσαν νά ἀποστέλλωσιν εἰς αὐτούς τὰ χρήματα ταῦτα, τὰ ὅποια ἐπανειλημμένως ἐξήτησαν, αἴφνης μετετρέπησαν εἰς προσηλυτιστάς καί

ἀπέναντι τῆς Κυβερνήσεως, ὁ πρὸς πάντας ὕβριστικός τρόπος του, τοῦ νά μή θέλῃ οὐδεμίαν ἐπιβλεψιν ἢ ἐπιτήρησιν εἰς τήν ἄλλοπρόσαλλον ἐν τῷ Διδασκαλείῳ διαγωγῆν του, ἢ διακήρυξις ἢ ἐποιήσατο τοῦ ν' ἀποσπάσῃ τό Διδασκαλεῖον ἀπό τόν Σύλλογον καί νά τό διευθύνῃ αὐτός μόνος με χρήματα Γερμανικά, πάντα ταῦτα καί τὰ παραπλήσια ἠνάγκασαν τό Σωματεῖον ν' ἀπολύσῃ αὐτόν τῆς Διευθύνσεως του Διδασκαλείου καί διαγράψῃ καί τοῦ Καταλόγου τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου», Αρχεῖο ΣΔΕΓ, επιστολή 2578/1883 τῆς 25-7-1874 του προέδρου Ι. Θεοδωρίδη πρὸς τον πρόεδρο Ν. Μαυροκορδάτο.

7. Εφημ. *Μέλλον* Αθηνών, φ. 1139 τῆς 14-11-1874 και εφημ. *Νεολόγος*, φ. 1771 τῆς 20/1-1-1875, σ. 3.

8. Ι. Μπάκα, «Ο Μακεδονικός «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών. Συμβολή στη μελέτη των εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων κατά το Β' μισό του 19^{ου} αιώνα», στο *Εὐπλοια. Εόρτιος τόμος για τη δεκαετηρίδα του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμοῦ Παρευξινίων Χωρῶν*, εκδ. Αφων Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 166.

9. Ο Μαρούλης κατηγορήθηκε επίσης και για αυθαίρετη χρήση της γερμανικής χορηγίας, Λ. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 70 και L. Papadakis, *Teaching the nation. Greek nationalism and education in nineteenth century Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 2006, p. 64. Εφημ. Αἰών, φ. 4178 τῆς 1-6-1883, σ. 1.

αὐτοί καί ὁ Μαρούλης καί οἱ Κοντοί»¹⁰. Ὅμως ἡ φήμη του προσηλυτισμοῦ διαδόθηκε καί συνέχισε νά υπάρξει ατεκμηριώτη, καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς λειτουργίας του Διδασκαλείου καί λίγο μετά καί νά ἔχει επίπτωση στο διορισμό των διδασκάλων καί στην ἀσκηση του επαγγέλματός τους¹¹.

Ὁ σύλλογος «των Κοντού-Μαρούλη» συνέχισε τή λειτουργία του Διδασκαλείου, ἐνῶ καί ἡ πλευρά Θεοδωρίδη προχώρησε στη λειτουργία ἐνός ἀκόμη Διδασκαλείου με διευθυντή τον ηπειρώτη Βράνο Βωζάνη¹². Οἱ μαθητές του ἀρχικοῦ Διδασκαλείου κλήθηκαν νά δηλώσουν τήν προτίμησή τους μεταξύ των δύο Διδασκαλείων¹³. Το σύνολο των μαθητῶν τάχθηκε στο πλευρό του Μαρούλη καί μόνο πέντε δελεάστηκαν ἀπό τήν

10. Ὁ Ευαγγελίδης παραθέτει πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἀποψῆς του καί δύο παραγράφους τῆς μυστικῆς ἐγκυκλίου του ἐπιθεωρητῆ τῆς Ἱεραποστολικῆς Ἐταιρείας Ρήγου Fabri: «Μετά τὰ ρηθέντα δέν χρειάζεται νά διακηρύξω, ὅτι ἐν τῇ ἐκτεθείσῃ ἐπιχειρήσει δέν πρόκειται περὶ προπαγάνδας, ἥτις νά προσηλυτίσῃ πολλοὺς ἢ ὀλίγους Ἕλληνας εἰς τὴν Προτεσταντικὴν ἐκκλησίαν. Μάλιστα δέ ὡς ἀρχὴν ἀναφέρω ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες οὐς ὁ Κύριος μέχρι τοῦδε μοὶ ἔστειλεν, ἢ θά μοὶ στείλῃ βραδύτερον ἔχουν νά μένουσι μέλη τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας». «Ἀναμιφιδόλως δέ παρὰ θεοῦ ὑπεδείχθη ἡμῖν ἡ πρὸς ἀρωγὴν ὁδὸς αὕτη ἐν τοιοῦτῳ πνεύματι, καθ' ὃ ἡμεῖς τοὺς ἐμπειπιστευμένους ἡμῖν Ἕλληνας οὐχὶ μόνον δέν ἀποξενοῦμεν τῆς Ἐκκλησίας των, ἀλλὰ καί προσπαθοῦμεν νά ἐνθουσιάσωμεν αὐτοὺς ὑπὲρ τῆς ζωογονήσεώς τῆς. Εἶνε δέ τοῦτον ἀναγκαιότερον καθόσον παρὰ τοῖς Ἕλλησι διακρινομένοις τῶν λαῶν τῆς Δύσεως, τὸ ἐθνικὸν καὶ τὸ θρησκευτικὸν φρόνημα εἶναι τὸ αὐτὸ. Καὶ οἱ ἐλευθέρως ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ φρονοῦντες ὀρθολογισταὶ καὶ ὕλισται, ἀκόμη, σέβονται τὴν ἐκκλησίαν των, ὅπερ δέν συμβαίνει ἐν τῇ Δύσει. Σέβονται αὐτὴν τοῦλάχιστόν ὡς μητέρα καὶ σώτριά του Ἐθνικοῦ φρονήματος, ὡς μοχλὸν τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ». Ὁ Ευαγγελίδης κατέληγε: «Γερμανὸς ὅστις τόσον καλῶς γνωρίζει τοὺς θεσμοὺς, οἵτινες συνδέουσι ἡμᾶς μετὰ τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν, πρὸς δέ καὶ τόσον ἄλλοι συνυπογεγραμμένοι μεθ' αὐτοῦ εἰς τὰς ἐγκυκλίους ταύτας, οἷσι ὁ Κούρτιος κ.λπ., δέν εἶναι πιστευτὸν ὅτι θά κατέλθωσι τόσον χαμηλά (δηλ. ασκώντας προσηλυτισμὸν), ἀφοῦ μάλιστα ἐκ τῶν προτέρων γνωρίζουσιν, ὅτι τίποτε δέν θά κατορθώσωσι». Ἀρχεῖο ΣΔΕΓ, Αντίγραφο ἐπιστολῆς υποπροξένου Σεργίου Γ. Ευαγγελίδη, ὁ.π. καὶ Α. Παπαδάκη, ὁ.π., 65-87.

11. J. Iascaris, *la grèce et l'orient. Réponse aux trois conférences de m. maroulis sur l instruction et l église en orient*, Geneve 1876. «Ἡ ἐκκλησία καί τὸ ἔθνος ἡμῶν ἐν Μακεδονίᾳ», Εφημ. Αἰών, φ.4178 τῆς 1-6-83. Ὁ Ἡπειρώτης λόγιος περιηγητῆς Βασίλειος Ζώτος Μολοσσὸς ἔγραφε ὅτι οἱ μαθητές του Μαρούλη ἀντάλλαξαν τὴν Ὁρθοδοξία μετὰ τὰ δόγματα του Λουθήρου καί ὅπου συνάντησε αὐτοὺς τοὺς βρῆκε δηλητηριασμένους, ἀφοῦ ἀναφανδὸν ὁ Μαρούλης ξευτέλιζε τοὺς ἱερεῖς καί τοὺς ἀρχιερεῖς. Ὅσο ὁ ἴδιος χάριξε γιὰ τὸ «εὐμέθοδον των διδασκαλιστῶν» τόσο καταλυπῆθηκε γιὰ τὰ θολὰ νάματα του Λουθήρου μετὰ τὰ ποῖα εἶχαν ποτισθεῖ ἀπὸ τον Μαρούλη, βλ. Β. Δ. Ζώτου Μολοσσού, *Ἡπειρωτικὰ Μακεδονικὰ Μελέται, Δρομολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου*, τόμος Γ', Μακεδονία καὶ Σερβία, Αθήνα 1887, σ. 335.

12. Σὲ αὐτὸ δίδασκαν καί τέσσερις ἐκπαιδευτικοὶ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Σχολεῖο οἱ Βασίλειος Δημητριάδης, Νικόλαος Κουμπίδης, Χριστόφορος Σαμαρξίδης καὶ Ἰωάννης Δέλλιος πού διετέλεσε καί γραμματεὺς του Συλλόγου, L. Papadakis, ὁ.π., p. 67.

13. Α. Αργυροῦ, ὁ.π., 15.

διπλάσια υποτροφία που τους προσφέρθηκε και αποχώρησαν για το άλλο Διδασκαλείο που λειτούργησε με μόνο 27 μαθητές¹⁴. Το Διδασκαλείο αυτό μετά ένα χρόνο λειτουργίας σταμάτησε και οι μαθητές του συνέχισαν τις σπουδές τους στο Διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης, που είχε ιδρυθεί το 1875¹⁵.

Σφραγίδα της πλευράς Ι. Θεοδωρίδη.

Σφραγίδα της πλευράς
«Κοντού-Μαρούλη».

Ο σύλλογος «των Κοντού-Μαρούλη», έχοντας πρόεδρο τον Μ. Ν. Μιχαήλ, αντιπρόεδρο τον Αθανάσιο Κοντό και γραμματέα τον Γεώργιο Σωτηριάδη και διαφορετική σφραγίδα¹⁶, εμφανίζεται αρχικά ως φορέας της λειτουργίας του Διδασκαλείου αλλά στη συνέχεια και μέχρι το 1885, πού σταμάτησε να λειτουργεί, ιδιοκτήτης και διευθυντής του είναι ο Δ. Μαρούλης¹⁷. Στα πτυχία που δίνει στους αποφοίτους υπογράφει ως ιδρυτής και διευθυντής του Διδασκαλείου χωρίς να αναφέρει την ιδιοκτησία. Το 1876 παράλληλα με το Διδασκαλείο των Αρρένων, ιδρύει και λειτουργεί και Διδασκαλείο Θηλέων, καθώς

14. Αρχείο ΣΔΕΓ, «Παρατηρήσεις στο Μαθητολόγιον του εν Σέρραις Διδασκαλείου της Μακεδονίας από της συστάσεως αυτού (1872) μέχρι του σχολ. έτους 1874-75».

15. «Τό δέ υπό τής μερίδος τοῦ Θεοδωρίδου ιδρυθέν περιλαμβάνει νέους μαθητάς περί τοῖς 15-18 (ἐν οἷς οἱ 4-5) οἱ ἐκ τοῦ ἑτέρου προσηλυτισθέντες διδασκομένους ὑπό τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Μποζιάνη βοηθουμένου ἐν μέρει ὑπό δύο διδασκάλων τοῦ τής πόλεως σχολείων, εἶχεν μίαν κυρίως τάξιν πρός αὐτή καί ἑτέραν μικράν πολύ. Κατά τό τέλος τοῦ ἔτους ὁ Μποζιάνης παρετήθη, τό Διδασκαλεῖον διελύθη καί οἱ μείναντες ἑννέα μαθηταί μετά τήν διάλυσιν προσήλθον ἑφέτος εἰς τό Ἑλληνικόν σχολεῖον τής πόλεως, ὁπόθεν ἀπεστάλησαν πρό ὀλίγου ὑπό τής μερίδος τοῦ Θεοδωρίδου εἰς τό ἐν Θεσσαλονίκη ἀρτίως συσταθέν Διδασκαλεῖον. Περί διοργανισμοῦ κ.λπ. τοῦ τελευταίου τούτου Διδασκαλείου δέν δύναται νά γίνη λόγος, διότι μόλις προέκυψεν εἰς τό φῶς τοῦτο διελύθη, ἡ δι' αὐτό ὅμως δαπάνη ἀναβαίνουσα εἰς 800 περίπου λίρας ἀπώλετο εἰς μάτην». Αρχείο ΣΔΕΓ, Αντίγραφο επιστολής πρῶν υποπροξένου Σερρών Γ. Ευαγγελίδη, ὅ.π.

16. Εἶχε στο κέντρο ἕνα περιστέρι με κλειστά τα φτερά του, σε ἀντίθεση με τον σύλλογο της πλευράς Θεοδωρίδη που διατήρησε την αρχική σφραγίδα του ΜΦΣΣ ὅπου στο κέντρο το περιστέρι εἶχε ανοιχτά τα φτερά του.

17. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 532 τῆς 27-7-1883, σ. 3.

και μία Αστική Σχολή¹⁸. Η οικονομική λειτουργία αυτών των εκπαιδευτήριων, εκτός των διδασκτρων και τροφείων που κατέβαλαν οι μαθητές, στηρίζονταν στα έσοδα από ένα εμπορικό κατάστημα και το τυπογραφείο που ίδρυσε¹⁹, καθώς και στις ετήσιες χορηγίες που ελάμβανε από το εξωτερικό: «ἐγκαταληφθείς (ο Μαρούλης) παρά τῶν Ἑλλήνων ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν τῶν ξένων, Γερμανῶν τε καὶ Ἑλβετῶν καὶ Γάλλων καὶ ἠγόρευσε καὶ ἐνθουσίασε καὶ προκάλεσε νέον φιλελληνισμόν, μακεδονικόν φιλελληνισμόν, χωρὶς νὰ τοὺς ὑποσχεθῆ ὄυτε ἓν ψυχάριον νὰ προτεστηαντίση»²⁰.

Ἡ προτίμηση του κόσμου και η μεγάλη προσέλευση μαθητῶν ἔφερε την ἀνθήση των εκπαιδευτηρίων του Δ. Μαρούλη και οδήγησε στη παρακμή των αντιστοιχῶν σχολείων της πόλης, με ἀποτέλεσμα τον Μάιο του 1879 να διαβαστεί σε ὅλες τις ἐκκλησίες η εἰδική Συνοδική Ἐπιστολή (επιτίμιο) του Οικουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Γ' με την οποία τον καταδίκασε για ἀντικοινωνική συμπεριφορὰ σε βάρος των κοινοτικῶν ἀρχῶν και προέτρεπε τους πιστούς να ἀπέχουν ἀπὸ τα εκπαιδευτήριά του. Στο ἐπιτίμιο ονομάζονταν τα εκπαιδευτήρια ὡς Μαρούλεια Διδασκαλεῖα και η ἐπωνυμία αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε ἔκτοτε συχνὰ ἀπὸ τους ἀντιπάλους του. Συνακόλουθα και οι ἀπόφοιτοι των Διδασκαλείων, οι διδάσκαλοι και οι διδασκάλισσες ονομάζονταν Μαρουλιστές και Μαρουλίστριες και με την ἐπωνυμία αὐτὴ ξεχώριζαν ἐναντι των ἀποφοίτων ἄλλων διδασκαλείων.²¹ Ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς ἐγίνε συνώνυμος των νέων παιδαγωγικῶν ἀντιλήψεων που ἔφεραν: «Οἱ τῶν ἀπωτάτων κωμῶν ἀπλούστεροι χωρικοὶ ἐννόουν τὸ νέον πνεῦμα ὄπερ ἤρχοντο φέροντες οἱ Μαρουλισταί, ὡς ὀνόμαζον αὐτούς»²².

Περισσότερες πληροφορίες γνωρίζουμε για την λειτουργία του Διδασκαλείου Ἀρρένων, ἐνὼ για το Θηλέων και για την Αστική Σχολὴ εἶναι σχεδὸν μηδαμινές. Ὁ ἴδιος ο Μαρούλης στο βιβλίο του ἀνέγραφε

18. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 532 της 27-7-1883, σ. 3.

19. Δ. Μαρούλης, *Τα ἔργα των ἐχθρῶν μου και τὸ ἔργον μου ἐνώπιον του ἐνεστώτος και μέλλοντος*, Ἐν Σέρραϊς 1879, σ. 85.

20. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 492 της 2-6-1883, σ. 3. Ἡ ετήσια δαπάνη λειτουργίας ὄλων των εκπαιδευτηρίων ἀνερχόταν στα 23.000 φράγκα. Ἐνα ποσὸ 4.600 φράγκων συγκέντρωνε ἀπὸ τα διδάκτρα των μαθητῶν, τις συνδρομές, τις ἐκτακτες εἰσφορές και τις χορηγίες πολιτῶν ἀπὸ την πόλη, τα υπόλοιπα προέρχονταν ἀπὸ χορηγίες του ἐξωτερικοῦ. G. Chassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours*, Paris 1881, p. 395 396.

21. Ὁ Ἀντ. Σακτούρης που διετέλεσε Πρόξενος στο Ἑλληνικὸ Προξενεῖο Σερρῶν την περίοδο (11/1906-8/1909) τους ἀποκαλεῖ «Μαρουλιώτες» και «Μαρουλώτισσες», βλ. Ἀντ. Σακτούρη, *Ἰαμνήσεις ἐκ τοῦ διπλωματικοῦ μου σταδίου (1897-1933)*, Ἐν Καίρῳ, 1951, σ. 49.

22. Εφημ. *Ἀνατολικὴ Ἐπιθεώρηση* φ. 42 της 14-8-1884, σ. 4.

ότι σκόπευε μετά ένα έτος από την έκδοσή του (δηλ. το 1880) να κυκλοφορήσει την Δεκαετηρίδα του εν Σέρραις Διδασκαλείου όπου θα εξέθετε όλα τα πεπραγμένα του, κάτι που όμως δεν πραγματοποίησε²³. Στο αρχείο του ΣΔΕΓ διασώζεται το Μαθητολόγιο του Διδασκαλείου για τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας του (1872-1875), ένα πρόγραμμα διδασκομένων μαθημάτων για το χειμερινό εξάμηνο 1874-75, μια κατάσταση ημερησίας διαβίωσης των εσωτερικών μαθητών (βλ. Παράρτημα), καθώς και επιστολές του συλλόγου «των Κοντού-Μαρούλη». Τα έγγραφα είχαν υποβληθεί με σκοπό να πετύχει ο σύλλογος την χρηματοδότηση του Διδασκαλείου από την Αθήνα χωρίς επιτυχία²⁴.

Το μαθητολόγιο, που αντιγράφηκε προφανώς από το αρχικό μητρώο της σχολής, εμφανίζει αριθμό ρεκόρ σπουδαστών και έχει στοιχεία για την ταξινόμηση των φοιτούντων μαθητών ανάλογα με την καταγωγή, την ηλικία, τον επαγγελματικό προσανατολισμό, την οικονομική κατάσταση και την εκπαιδευτική επίδοσή τους²⁵.

Την πρώτη σχολική χρονιά (1872-73) εισήχθησαν στο Διδασκαλείο 55 μαθητές και την δεύτερη άλλοι 25²⁶. Το Διδασκαλείο λειτούργησε ως μονότακτο και οι μαθητές απολύονταν μετά 3ετία ή 4ετία. Εισάγονταν

23. Δ. Μαρούλη, *ό.π.*, σ. 24. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην Δεκαετηρίδα συμπεριλαμβάνεται και ο χρόνος των δύο ετών που διεύθυνε ο Μαρούλης την Ελληνική σχολή της πόλης, μαθητές της οποίας συνέχισαν τις σπουδές τους στο Διδασκαλείο. Ο υπολογισμός αυτός ήταν αποδεκτός, αφού και ο τελειόφοιτος διδασκαλιστής Γ. Τσιάκας σε άρθρο του αναγράφει ότι το Διδασκαλείο: «Κατά τό λήξαν σχολικόν έτος (1881-82) συνεπλήρωσε τήν Δ' περίοδον αὐτοῦ, ἦτοι τό τέταρτον ἀπέλυσε διδασκάλους, ἐν ὄλῳ ὑπέρ τούς 100 μέχρι νῦν», Γ. Τσιάκας, «Μονογραφία περί Σερρών», *Ημερολόγιον της Ανατολής* 2 (1883) 270.

24. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το Διδασκαλείο μέχρι το 1880 υπάρχουν και στο βιβλίο του Γ. Χασιώτη που δόθηκαν όπως αναγράφεται από τον Δ. Μαρούλη, G. Chassiotis, *ό.π.*, p. 492. Οι ενθυμήσεις των μαθητών του Διδασκαλείου του Νιγριτινού Αθανάσιου Αργυρού και ιδίως του Καβαλιώτη Γεώργιου (Τζώρτζη) Καρατζά είναι αποκαλυπτικές της εσωτερικής εκπαιδευτικής διαδικασίας που βίωσαν, βλ. Α. Αργυρού, *ό.π.* Ν. Ρουδομέτωφ, «Ο Καβαλιώτης δάσκαλος Γεώργιος (Τζώρτζης) Καρατζάς (1862 ή 1867-1952) και οι σπουδές του στη διδασκαλική σχολή Μαρούλη των Σερρών 1882-84», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, 20-23 Σεπτεμβρίου 2001, Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, τομ. Α', Καβάλα 2004, σσ. 369-391. Ειδήσεις και πληροφορίες υπάρχουν σε άρθρα εφημερίδων, περιοδικών και ημερολογίων της εποχής όπως π.χ. του τελειόφοιτου διδασκαλιστή Γ. Τσιάκας, βλ. Γ. Τσιάκας, *ό.π.*

25. L. Papadakis, *ό.π.*, p. 70.

26. Αρχείο ΣΔΕΓ, «Παρατηρήσεις στο Μαθητολόγιο», *ό.π.* Ο πρόεδρος Ι. Θεοδωρίδης στην Έκθεση πεπραγμένων του Συλλόγου ανέφερε ότι 47 ήταν οι μαθητές του πρώτου έτους. *Ό εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, Έκθεσις τῶν πεπραγμένων κατά το τρίτον ἀπό τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἔτους (ἀπό 4 Ἰουνίου 1872 ἕως 27 Μαΐου 1873). Ὑπό τοῦ Προέδρου Ι. Θεοδωρίδου (διδάκτορος τῆς Ἰατρικῆς), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1873, σ. 13.*

μαθητές τελειόφοιτοι της Ελληνικής Σχολής ή του Ημιγυμνασίου «ρηστοιήθεις και φύσεως δεξιός»²⁷. Τις τρεις πρώτες σχολικές χρονιές σχηματίσθηκαν πέντε διαδοχικές τάξεις, καθώς οι μαθητές είχαν αποκλίνον μορφωτικό επίπεδο και προέρχονταν από σχολεία διαφόρων βαθμίδων. Οι δύο πρώτες τάξεις ήταν προκαταρτικές και οι άλλες τρεις κανονικές. Στη συνέχεια υπήρχε μια τάξη που εκπαιδεύονταν για 3 ή 4 χρόνια. Τα δύο τελευταία χρόνια οι σπουδές περιλάμβαναν και πρακτική διδασκαλία προς επαγγελματική κατάρτιση των διδασκάλων²⁸.

Οι μαθητές διακρίνονταν σε δυο γενικές κατηγορίες: σε όσους είχαν προσέλθει να μορφωθούν προκειμένου να ακολουθήσουν το επάγγελμα του δασκάλου και σε όσους επέλεξαν να σπουδάσουν, επειδή το

27. Γ. Τσιάκας, *ό.π.*, σ. 270.

28. «Ἐκ τῶν 5 τάξεων τοῦ Διδασκαλείου ἡ μὲν Α΄ καὶ Β΄ ἀποτελοῦσι τὰς 2 τάξεις τῆς προπαρασκευαστικῆς αὐτοῦ σχολῆς, αἱ δὲ λοιπαὶ 3, δηλονότι ἡ Γ΄, ἡ Δ΄ καὶ ἡ Ε΄ εἶνε αἱ καθαυτὸ τοῦ Διδασκαλείου τάξεις. Κατὰ τὰ δύο παρελθόντα ἔτη ὑπῆρχε μίᾳ μόνον τάξις τῶν προπαρασκευαζομένων· ἐπειδὴ ὁμως διὰ τὴν ἔλλειψιν ὁμοιομόρφου προγράμματος τῶν σχολείων, ἐξ ὧν ἐλαμβάνοντο οἱ προπαρασκευαστέοι διὰ τὸ Διδασκαλεῖον μαθηταί, ἀδύνατος σχεδὸν ἀπέβαινε ἡ ἐντὸς ἐνός ἔτους δέουσα προπαρασκευὴ μαθητῶν τῶν διαφόρων δυνάμεων, ἐφέτος ἐκρίθη ἐπάναγκες νὰ σχηματισθῇ καὶ ἕτερα (κατωτέρα) τάξις ἐν τῇ Προπαρασκευαστικῇ Σχολῇ, ὥστε οὕτω διετῆς νὰ εἶνε ὁ κύκλος τῆς προπαρασκευῆς τῶν μελλόντων νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸ Διδασκαλεῖον. Καὶ ἡ μὲν κατωτέρα τάξις τῆς Προπαρασκευαστικῆς Σχολῆς περιλαμβάνει μαθητὰς δυνάμεων τῆς Α΄ καὶ Β΄ τάξεως Ἑλληνικοῦ σχολείου, ἡ δὲ ἀνωτέρα αὐτῆς περιλαμβάνει μαθητὰς δυνάμεων τῆς Γ΄ τάξεως Ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τῆς Α΄ γυμνασιακῆς. Ἡ κατωτέρα τάξις τῆς Προπαρασκευαστικῆς Σχολῆς (ἡ Α΄ δηλονότι τοῦ Διδασκαλείου), χρησιμεύει καὶ εἰς τὰς διδασκαλίας ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων τοῦ Διδασκαλείου, οἵτινες διδάσκουσιν ἐν τῇ τάξει αὐτῇ τὰ ἐξῆς μαθήματα: ἱερῶν ἱστορίαν, ἑλληνικὴν ἱστορίαν, ἀπαγγελίαν καὶ ἀνάγνωσιν ὡς ἐξῆς: Ἀνά δύο μαθηταὶ ἐπὶ δεκαπενθημερίαν ἀναλαμβάνουσι τὴν διδασκαλίαν ἐνός τῶν μαθημάτων τούτων, καὶ ὁ μὲν εἷς διδάσκει, ὁ δ΄ ἕτερος ἀκούει ἐκείνου διδάσκοντα, σημειῶν τὰς παρατηρήσεις, ἅς ἔχει νὰ κάμῃ ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας του· μετὰ τὸ τέλος ἐκάστης δεκαπενθημερίας ἐνώπιον τῶν μαθητῶν τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων ἐκθέτωσιν οἱ ἐπικρίνοντες τὰς παρατηρήσεις των, περὶ ὧν κρίνουσι καὶ οἱ λοιποὶ μαθηταί, τοῦ διευθυντοῦ διευθύνοντος τὴν ἐπὶ τῶν ἐπικρίσεων συζήτησιν, διορθοῦντος καὶ συμπληροῦντος αὐτάς. Τὴν ἐπομένῃν δεκαπενθημερίαν ἀναλαμβάνουσι τὴν διδασκαλίαν 4 ἕτερα ζεύγη μαθητῶν ὡς καὶ τὰ πρῶτα καὶ οὕτω καθ΄ ἐξῆς.

Ἐπειδὴ ἀφ΄ ἐνός μὲν κατὰ τι σχέδιον οὐδὲ ἡ ἐκτέλεσις πολλοὺς ὑπὲρ ἑαυτῆς φαίνεται ἔχουσα λόγους, οἱ μαθηταὶ τῆς Ε΄ τάξεως τοῦ Διδασκαλείου, ἀντὶ μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς Δ΄ νὰ διακούσωσιν ἀμέσως τὰ μαθήματα τῆς Ε΄, καλὸν ἐκρίθη πρὶν ταῦτα ἀκούσωσι νὰ ἔχωσιν ἐνός τουλάχιστον ἔτους πείραν διδασκαλικήν, ἀφ΄ ἑτέρου δὲ πρὸς τὸ παρὸν μεγίστη ὑπάρχει ἔλλειψις καταλλήλων διδασκάλων, οἱ μαθηταὶ τῆς νῦν Ε΄ τάξεως δὲν ἀπετέλεσαν τὸ ἔτος τοῦτο ἰδίαν τάξιν, ἄλλοι μὲν ἀπεστάλησαν ὡς διδάσκαλοι, ἄλλοι δὲ πρόκειται ν΄ ἀποσταλῶσιν, ἄλλοι δὲ τινες οἱ ἀσθενέστεροι διακούωσι τὰ μαθήματα τῆς Δ΄ πάλιν τάξεως συνδεδεασμένοι μετὰ τῶν μαθητῶν τῆς τάξεως αὐτῆς, ἥτις διὰ τοῦτο σημειοῦται ἐν τῷ Προγράμματι τεταροπέμπτη (Δ+Ε) τάξις». Ἀρχεῖο ΣΔΕΓ, «Παρατηρήσεις» στο «Μαθητολόγιον», *ό.π.*

Διδασκαλείο παρείχε πρακτικότερη μόρφωση από οποιοδήποτε άλλο εκπαιδευτήριο (κλασικό ελληνικό σχολείο) στη περιοχή, χωρίς την υποχρέωση να γίνουν εκπαιδευτικοί. Οι πρώτοι ονομαζόταν *διδασκαλιστές* και οι δεύτεροι *μη διδασκαλιστές*. Ακόμη διακρίνονταν σε υποτρόφους, αυτούς δηλαδή που σπούδαζαν δωρεάν με υποτροφία του Συλλόγου και αυτοί ήταν κυρίως οι διδασκαλιστές και σε *ιδιοσυντηρητους* που πλήρωναν δίδακτρα για την εκπαίδευσή τους. Οι μαθητές διαχωρίζονταν ακόμη σε *εσωτερικούς*, δηλ. σε όσους διέμεναν και σιτίζονταν εντός του Διδασκαλείου και σε *εξωτερικούς* που αποχωρούσαν μετά το τέλος των μαθημάτων και διέμεναν στην πόλη²⁹. Οι εσωτερικοί μαθητές ακολουθούσαν συγκεκριμένο πρόγραμμα διαβίωσης, διαφορετικό το χειμώνα, το θέρος, τις καθημερινές και τις αργίες.

Από το εβδομαδιαίο πρόγραμμα των διδασκομένων μαθημάτων για το χειμερινό εξάμηνο 1874-75 προκύπτει ότι στις κανονικές τάξεις του Διδασκαλείου διδάσκονταν: Ελληνικά (Ομηρος, Θουκυδίδης Δημοσθένης), Παιδαγωγική (διδασκική, μεθοδική), Ψυχολογία, Μαθηματικά (Άλγεβρα, Γεωμετρία, Αριθμητική θεωρητική), Ιστορία (Αρχαία Ελληνική, Ανατολικών Εθνών, Ρωμαϊκή), Θρησκευτικά (Κατήχηση, Αγία Γραφή), Συντακτικό, Λατινικά, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Γερμανικά, Ιχνογραφία, Γυμναστική, Μουσική (φωνητική, οργανική και εκκλησιαστική), Συνθετικές και Διδακτικές ασκήσεις.

Στις προκαταρκτικές τάξεις διδάσκονταν επιπλέον: Γραμματική, Ανάγνωση, Απαγγελία ποιητικών τεμαχίων, Παιδαγωγική (διοργανωτική και διδακτική), Ελληνικά (Ξενοφών Κύρου Ανάβασις, Παιδεία), Αριθμητική Πρακτική, Ιερά Ιστορία, Ελληνική Ιστορία (αρχαία και βιογραφική), Γεωγραφία (Μακεδονίας και Ηπείρων) και Διδακτικές ασκήσεις επί μύθων και διηγημάτων³⁰.

29. Στο σύνολο 122 μαθητών του Διδασκαλείου που φοίτησαν την περίοδο 1872-75, οι 82 ήταν διδασκαλιστές (ποσοστό 67% του συνόλου των μαθητών) και 40 μη διδασκαλιστές. Υπότροφοι ήταν 45 μαθητές-διδασκαλιστές (ποσοστό 37 % του συνόλου) και 77 αυτοχρηματοδοτούμενοι (ποσοστό 63%). Εσωτερικοί ήταν 43 μαθητές και αντίστοιχα 79 εξωτερικοί (ποσοστό 65%). Οι μαθητές προέρχονταν κυρίως από τη Μακεδονία (ποσοστό 94%), από την Ήπειρο (3%), την Αλβανία (2%) και ένας από τη Θεσσαλία. Από τη Μακεδονία κυρίως προέρχονταν από το Σαντζάκι Σερρών (ποσοστό 91%), τη Δράμα (3%) όπως και από την Θεσσαλονίκη (3%). Από το Σαντζάκι Σερρών ποσοστό 49 % των μαθητών προέρχονταν μέσα από την πόλη, από τον Καζά Σερρών ποσοστό 32%, από το Καζά Ζίχνης 14%, από το Καζά Νευροκοπίου 4% και ένας μαθητής από τον καζά Δεμίρ Ισσάκ βλ. L. Papadakis, ο.π., pp. 205-206.

30. Αρχείο ΣΔΕΓ, Γ6/210/1897 «Πρόγραμμα τών κατά τήν χειμερινήν εξαμηνίαν διδασκομένων μαθημάτων εν τῷ ἐν Σέρραις Διδασκαλείῳ τῆς Μακεδονίας» (9-12-1874). Ο Γ. Χασιώτης αναφέρει ότι στο πρώτο έτος διδάσκονταν τα μαθήματα: Ελληνικά 6 ώρες, Παιδαγωγικά, Θρησκευτικά, Μαθηματικά, Γεωγραφία, Γερμανικά και Μουσική από 3 ώρες έκαστο, Ιστορία, Φυσική Ιστορία, και Ιχνογραφία από 2 ώρες έκαστο και

Τα μαθήματα δίδασκαν: ο Δ. Μαρούλης (Ελληνικά, Θρησκευτικά, Παιδαγωγικά, Ψυχολογία), ο φυσικομαθηματικός Μιχαήλ Γράτζιος³¹ (Μαθηματικά, Ελληνικά, Γραμματική, Γεωγραφία), ο Γερμανός Johnsen Wilhelm³² (Γερμανικά, Φυσική Ιστορία, Τεχνικά), ο φοιτητής της φιλοσοφικής Γεώργιος Σωτηριάδης³³ (Ιστορία, Λατινικά) και ο ιεροψάλτης Παναγιώτης Παπα-Αγγελίδης³⁴ (εκκλησιαστική μουσική). Κατά την τε-

---

Γραμματική 1 ώρα εβδομαδιαίως, G. Chassiotis, ό.π., p. 392. Στο Διδασκαλείο η επαγγελματική κατάρτιση των διδασκαλιστών καταλάμβανε την υψηλότερη θέση σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες μαθημάτων, αφού εβδομαδιαίως υπήρχαν 7 ώρες πρακτικής διδασκαλίας συν τρεις ώρες διδασκαλίας παιδαγωγικής θεωρίας και μεθοδολογίας. Επίσης διδάσκονταν αποκλειστικά στην ανώτερη τάξη και το μάθημα της Ψυχολογίας, ενώ δεν διδάσκονταν η ιστορία της Παιδαγωγικής. Συγκρινόμενο το πρόγραμμα μαθημάτων με τα αντίστοιχα των Ζαρίφειων και Ζωγράφειων Διδασκαλείων διαπιστώνεται ότι έχουν κοινά σημεία και επιδράσεις, βλ. Β. Φούκα, «Η λειτουργία των Διδασκαλείων στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης: Το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου» στο: *Δήμος Βελβεντού, Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906). Πρακτικά επιστημονικής διμερείδας*, Βελβεντό 2003, σ. 109.

31. Απόφοιτος της Ζωσιμαίας Ακαδημίας Ιωαννίνων διορίστηκε και διεύθυνε την Ελληνική Σχολή Δεμίου Ισσαρίου και κατά τα έτη 1868-1872 την Ελληνική Σχολή Μελενίου απ' όπου και προσλήφθηκε στο Διδασκαλείο, βλ. L. Papadakis, ό.π., p. 78. Σ. Δημητριάδης, «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίου Ισσαρίου», *Παρνασσός* 2 (1878) 543-544. Αικ. Κουμπλίδου, *Μελένικον (...των Ελλήνων οι κοινότητες)*, έκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 290.

32. Υπήρξε ιερέας στη Γερμανία. Διατηρούσε στενές σχέσεις με τον επιθεωρητή της Ιεραποστολικής Εταιρείας του Ρήνου Fabri και ήταν επιφορτισμένος με την οικονομική διαχείριση ορισμένων αντικειμένων του προϋπολογισμού του Διδασκαλείου. L. Papadakis, ό.π., p. 78.

33. Ο Γεώργιος Σωτηριάδης (1852-1941) κατάγονταν από το Δεμίο Ισσάρ. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Φοιτητής προσελήφθη και δίδαξε στο Διδασκαλείο για πέντε χρόνια. Το 1878 στάλθηκε από τον Μαρούλη να ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Μόναχο, βλ. Αθ. Αργυρού, ό.π., σ. 14. Δίδαξε εκτός από πόλη των Σερρών σε εκπαιδευτήρια της Οδησού, της Φιλιππούπολης, των Ιωαννίνων και των Αθηνών. Έγινε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών και το 1926 διατέλεσε πρώτος πρύτανης του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Υπήρξε έφορος κι αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, μέλος του Συλλόγου Παρνασσός, της Αθηναϊκής Λέσχης και της Ακαδημίας Αθηνών. Εργάστηκε σε αρχαιολογικές ανασκαφές στο Θέρμο, στη Βοιωτία, στη Φωκίδα, στη Λοκρίδα, στο Μαραθώνα και στο Δίον. Ανέπτυξε εθνική δράση υπέρ της Μακεδονίας ως πρόεδρος του Τμήματος Αθηνών της Εθνικής Εταιρείας. Εξέδωσε ιστορικές και πολυάριθμες αρχαιολογικές μελέτες καθώς και μεταφράσεις ξένων συγγραμμάτων. Τ. Ηλιάδης, «Γεώργιος Σ. Σωτηριάδης, ο από Σιδηροκάστρου Ακαδημαϊκός», *Σερραϊκά Χρονικά* 11 (1993) 111-124. Ελ. Κατσιώπη, *Ο Μακεδονικός κύκλος των Αθηνών από το Συνέδριο του Βερολίνου έως τους Βαλκανικούς πολέμους*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 142-145.

34. Ο Παναγιώτης Παπα-Αγγελίδης (1836-1907) από το Σόχο υπηρέτησε για 26 έτη ως ιεροψάλτης στις Σέρρες (1865-1891), βλ. Απ. Γλαβίνα, *Η ανέκδοτη συλλογή μελοποιη-*

λευταία περίοδο λειτουργίας του Διδασκαλείου (1882-85) δίδασκαν εκτός του Μαρούλη και του Γράτζιου, οι απόφοιτοι του Διδασκαλείου Αθανάσιος Πίσυνος (Ιστορία, Γερμανικά, Τεχνικά) και ο Ανέστης Νικολάου (Φιλολογικά και Λατινικά) καθώς και ο ιεροψάλτης Αντώνιος (εκκλησιαστική μουσική)³⁵. Το 1883-84 δίδαξε και ο απόφοιτος Στέργιος Πολύκριτος ο οποίος τα προηγούμενα χρόνια δίδασκε σε σχολεία της Κων/πολης³⁶. Στο Διδασκαλείο Θηλέων δίδασκαν τρεις γυναίκες εκπαιδευτικοί και κατά έτη 1877-80 η Ελβετίδα Elisabeth Flühmann (Γερμανικά)³⁷. Δεν είναι γνωστά άλλα ονόματα διδασκόντων, υπήρχε πενιχρότητα διδακτικού προσωπικού που συμπληρώνονταν «ἐκ τῶν δοκιμωτέρων τῶν ἐκ τῶν ἀποφοίτων», χωρίς να υποβαθμίζεται, σύμφωνα με τον Αθ. Αργυρό, η ποιότητα και η ποικιλία της διδασκομένης ύλης³⁸. Υπήρχε όμως και η άλλη άποψη ότι μερικά από τα μαθήματα «οὐδέποτε ἐδιδάχθησαν ἐν τῷ δεόντι μέτρῳ, διότι οὐδέποτε τὰ οἰκονομικά τοῦ Διδασκαλείου ἤνθησαν καί τό διδάσκον προσωπικόν ἦτο πολλάκις ἐλλιπές»³⁹.

Το Διδασκαλείο διαιρούσε τους διδασκάλους που αποφοιτούσαν ανάλογα με τη επίδοσή τους σε πρωτοβαθμίους, δευτεροβάθμιους και τριτοβάθμιους. Ο πρωτοβάθμιος ισοδυναμούσε με τον ανώτερο βαθμό

μένων στην εκκλησιαστική μουσική ασμάτων του πρωτοψάλτη της Μητρόπολης Σερρών Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη (1837-1407), έκδοση Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών, Σέρρες 2019, σσ. 11-21.

35. Ροδομέτωφ, ό.π., σ. 381-389. Ο Γ. Καφταντζής αναφέρει ως καθηγητή του Διδασκαλείου και τον Ελβετό Alfred Gillieron (γεν. 1848), που απεβίωσε στις Σέρρες το 1878 με βάση μια επιτύμβια επιγραφή που είχε βρει στην οικία Μαρούλη, βλ. Γ. Καφταντζή, «Δύο άγνωστα μνημεία των Σερρών και της περιοχής τους» στο *Πρακτικά Συνεδρίου, Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, εκδ. Δήμου Σερρών, Σέρρες 1998, σ. 4. Ο Alfred Gillieron πιθανόν να δίδαξε στο Διδασκαλείο κατά τα έτη 1875-76 γιατί το 1877 είχε διοριστεί καθηγητής των Ελληνικών στη Σχολή Γραμμάτων του Πανεπιστημίου της Λοζάνης όπου εργάστηκε και στην έδρα της Ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας, αφού η θέση του αναπληρώθηκε μόνο μετά το θάνατό του. Archives cantonales vaudoises, K XIII 37 Faculté des lettres. Chaires de littérature française, allemande, anglaise, latine, grecque. Histoire de l'art. Offres et nominations de professeurs. Lettres d' Eugène Rambert, 1866-1887 (Dossier). Το 1877 ο Alfred Gillieron είχε εκδώσει και το βιβλίο *Grece et Turquie. Notes Voyage*, Paris 1877.

36. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 588 της 10-10-1883, σ. 5.

37. Η Elisabeth Flühmann (1851-1929) σπούδασε στη ανώτατη Σχολή Θηλέων της Βέρνης και συνέχισε τις σπουδές της στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης. Επιστρέφοντας από τις Σέρρες, το 1880 εργάστηκε στο Διδασκαλείο Aargau της Ελβετίας. Συμμετείχε ενεργά στο γυναικείο κίνημα της εποχής της για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών και είχε συλλογική και δημοσιογραφική δράση για θέματα γυναικών. Beat Hodler, «Die "Vita Activa" der Elisabeth Flühmann (1851-1929): Spielräume einer Aargauer Lehrerin vor 100 Jahren», *Argovia* 114 (2002) 199-214.

38. Αθ. Αργυρού, ό.π., σ. 15.

39. Εφημ. *Ανατολική επιθεώρησις*, φ. 42 της 14-8-1884, σ. 4.

ελληνοδιδασκάλου⁴⁰. Το πτυχίο που ελάμβαναν κατά την αποφοίτησή τους ανέγραφε στην προμετωπίδα: *Φυτώριον Διδασκάλων. Εν Σέρραις της Μακεδονίας 1870*. Αναφέροντας το έτος 1870 ο Μαρούλης υπολόγιζε, όπως προείπαμε, και το διδακτικό έργο που είχε επιτελέσει στην Ελληνική Σχολή της πόλης πριν από την ίδρυση του Διδασκαλείου. Εκτός από τα στοιχεία και το βαθμό του τελειοφοίτου στη δεξιά πλευρά του πτυχίου υπήρχε κείμενο με το τίτλο: *Παρατηρήσεις*, όπου αναγράφονταν: α) τα 15 μαθήματα που είχε διδαχθεί, με χαρακτηριστικό το 15^ο μάθημα, που ήταν ο Εθνικός χορός και β) το περίγραμμα της στοιχειώδους εκπαίδευσης, τύποι σχολείων και οι αντιστοιχούντες βαθμοί διδασκόντων. Η «Σχολή του Λαού» διαιρούνταν στη Σχολή του Δήμου (τη Δημοτική) και στη Σχολή του Άστεως (την Αστική). Η κάθε Σχολή υποδιαιρούνταν σε πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια και αντιστοίχου βαθμού ήταν τα απαιτούμενα πτυχία των δημοδιδασκάλων και των αστυδιδασκάλων που θα δίδασκαν σε αυτές. Για μεν τους δημοδιδασκάλους οι βαθμοί (πρωτοβάθμιος κ.λ.π.) απονέμονταν κατά την αποφοίτησή τους, για δε τους αστυδιδασκάλους κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας με την απόδειξη «σπουδαίας πνευματικής προόδου»⁴¹.

Με τη λήξη της δεύτερης σχολικής χρονιάς (1873-74) εξήλθαν του Διδασκαλείου 37 μαθητές. Από αυτούς, 18 είχαν προσέλθει να εκπαιδευτούν ως διδάσκαλοι αλλά τελικά μόνο οι 7 αναγορεύθηκαν διδάσκαλοι και ήταν οι: Γεώργιος Α. Τσιάκας από τη Νιγρίτα, Ιάκωβος Μοσχίδης από το Ροδολαίβος, Στέφανος Γεωργίου από το Βελβενδό (Κοζάνης), Στέργιος Δ. Βαφειάδης από τη Τζουμαγιά (Ηράκλεια), Σταύρος Θεολ. Σταυράκας από το Χούμκο (Χουμνικό), Χριστόφορος Σμάγδης από τη Νιγρίτα και Αθαν. Παπαϊωάννου από την Προβίστα (Παλαιοκώμη) που «εξήλθε χωρίς άδεια». Ένας μαθητής, ο Σπύρος Λιόλιος από την Δοβίστα (Εμμ. Παππά) απεβίωσε, ένας άλλος, ο Αθανάσιος Φυλακτός από τη Τζουμαγιά έφυγε στην Αθήνα για συνέχιση των σπουδών του⁴²,

40. Βλ. απόσπασμα της από 2-10-1914 Έκθεσης του επιθεωρητή Δημητρίου Δαμάνη στο: Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειας*, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη 1996, σ. 350.

41. Πτυχίο Δημοδιδασκάλου πρώτου βαθμού Ηλία Γ. Μονόχειρ εκ Ζελιαχόβης Μακεδονίας, 1 Αυγούστου 1885 (ιδιωτική συλλογή).

42. Ο Αθανάσιος Φυλακτός (1859-1924) μετά την αποχώρησή του από το Διδασκαλείο συνέχισε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από όπου πήρε πτυχίο το 1881 και αναγορεύτηκε διδάκτορας το 1883. Την διδακτορική διατριβή που εξέδωσε: *Περί Ευριπίδου Ιππολύτου προς την Ρακίνα Φαίδραν εναίσιμος διατριβή επί διδακτορική αναγορεύσει*, Αθήνα 1883 την αφιερώνει: ΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑ ΣΚΙΑ ΙΩΑΝΝ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ ΙΑΤΡΟΥ, ΑΝΘ' ΩΝ ΕΥ ΕΠΑΘΟΝ, ΑΝΑΤΙΘΗΜΙ. Φ. Ηλιού - Π. Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή*, (στο εξής Ηλιού-

δυο μαθητές, οι Αθανάσιος Μάγνης από το Βόλο και Χριστόδουλος Κέφαλος από τη Βελονίτσα (Λευκόγεια Δράμας), απεσύρθησαν λόγω ανέχειας, άλλοι δύο, ο Αλέξανδρος Θεολόγου και ο Θεόδωρος Πελοπίδας από τις Σέρρες, αποβλήθηκαν, γιατί κατά τη δοκιμασία βρέθηκαν ανεπιτήδευτοι για το διδασκαλικό λειτούργημα και πέντε μαθητές, οι Λάζαρος Βασιλείου, Δημ. Νίκας και Νικόλαος Ευσταθίου⁴³ από τις Σέρρες, Ήλιος Πολυζωΐδης από τη Χορβίστα (Αγ. Χριστόφορος Ζίχνης) και Γεώργιος Παπαπέτρου⁴⁴ από το Ροδολείβος, αποχώρησαν για το Διδασκαλείο που λειτούργησε ο ΜΦΣΣ υπό τον Πρόεδρο Ι. Θεοδωρίδη, όπως προαναφέραμε. Οι υπόλοιποι 19 μαθητές που αποφοίτησαν είχαν εκπαιδευθεί χωρίς την υποχρέωση να γίνουν δάσκαλοι⁴⁵. Μετά την πρώτη αποφοίτηση μαθητών, την επόμενη τρίτη σχολική χρονιά (1874-75) εκπαιδεύονταν στο Διδασκαλείο συνολικά 85 μαθητές εκ των οποίων οι 61 ως διδάσκαλοι.

Από τους πρώτους αποφοιτήσαντες τέσσερεις εργάστηκαν αμέσως στα σχολεία της Τζουμαγιάς, ένας σε σχολείο στα Άνω Ποροΐα και ένας

Πολέμη), τόμ. Β΄ 1880-1890. Έκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2006, σ. 1609. Η αφιέρωσή του δείχνει ότι εκτιμούσε ιδιαίτερα τον πρόεδρο του ΜΦΣΣ Ι. Θεοδωρίδη. Ο Φυλακτός συμπλήρωσε τις σπουδές του στην Γερμανία και επί 40 χρόνια δίδαξε σε Γυμνάσια και Διδασκαλεία στη Μακεδονία, Θράκη, Β. Ήπειρο, Ανατ. Ρωμυλία, Κύπρο και Αθήνα. Π. Πέννα, «Αθανάσιος Χρ. Φυλακτός», *Σερραϊκά Χρονικά* 2 (1957) 291. Γ. Καφταντζής, *Σερραϊκή Προσωπογραφία*, εκδ. Σερραϊκής Πολιτιστικής Εταιρείας, 1971, σ. 32.

43. Ο Νικόλαος Ευσταθίου αποφοίτησε από το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και το 1888-89 δίδασκε στη Σχολή Παναγίας στη Κων/πολη. Π. Στράντζαλη, *Η Σχολή της Παναγίας (1833) και το Ζωγράφειο Γυμνάσιο (1893) Κωνσταντινουπόλεως*, εκδ. Εταιρείας Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2003, σ. 364. Με τον συνάδελφό του Α. Κουζουλάρη εξέδωσαν τα σχολικά βιβλία: *Εγχειρίδιον Γραμματικής και Συντακτικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσης, εις τεύχη τρία*, Κων/λει 1885 και *Εγχειρίδιον Ιεράς Ιστορίας, εις τεύχη τρία*, Κων/λει 1887, βλ. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., τομ. Β΄, σσ. 1866 και 2009. Τις απόψεις και τις αναμνήσεις του από τη διδασκαλική του πορεία τις κατέγραψε στο βιβλίο: *Ο νάρθηκας και ο φάλαγγας ήτοι πρωτόγονος τύπος του δημοτικού μας σχολείου*, έκδ. Εφημερίς των Βαλκανίων, Θεσσαλονίκη 1926.

44. Το 1884 δίδασκε σε σχολείο της Ζηλιάχωβας και το 1894 σε σχολείο του Ροδολείβους, βλ. συνδρομητής στα βιβλία: Σ. Μερτζίδου, *Αι Χώραι του Παρελθόντος και εσφαλμένα τοποθετήσεις των, έρευναι και μελέται τοπογραφικαί υπό αρχαιολογικο-γεωγραφικό-ιστορικήν έποψιν*, Εν Αθήναις 1885, σ. 138 και στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Η κατά το Πάγγαιον Χώρα. Τοπογραφία ήθη έθιμα και γλώσσα*, Λειψία 1894, σ. 109.

45. Οι μαθητές αυτοί ήταν: Στέργιος Γιάνος, Κων/νος Ιωαννίδης, Νικόλαος Ζαχαριάς, Δημήτριος Διογ. Ζέλης, Νικόλαος Φοκάς, Νικόλαος Φάκας και Αθανάσιος Τέγος από τις Σέρρες, Τριαντάφυλλος Χ. Κυριάκου και Παγώνης Χ. Κυριάκου από την Κάριανη Καβάλας, Κωνσταντίνος Δήμιου από Νιγρίτα, Βασίλειος Γ. Σιάπκας και Αθανάσιος Οικονομίδης από το Σέμαλο (Μ. Σούλι Ζίχνης), Ιωάννης Βαφεύς από την Καβάλα, Ιωάννης Χρήστου από τη Σύρρα, Λεωνίδας Μπίτσιος από τη Θεσ/νίκη, Άγγελος Γραμματικός από Ροδολείβος, Ταξιάρχης Χρήσιμος από το Σαρμοσακλί (Πεντάπολη), Ιωάννης Παυλίδης από το Πράβι (Ελευθερούπολη), Γεώργιος Σταυράκας από το Χούμκον.

σε χωριό κοντά στη Θεσσαλονίκη αλλά παύτηκε από τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και τις κοινοτικές αρχές με το αιτιολογικό ότι εκφράστηκε κατά της Ορθοδοξίας. Ένας απόφοιτος τοποθετήθηκε υπεύθυνος του Ορφανοτροφείου που είχε ιδρύσει η «Φιλελεήμων Αδελφότης» της πόλης⁴⁶. Μέχρι το Δεκέμβριο του 1876 είχαν διοριστεί δέκα ακόμη τελειόφοιτοι σε διάφορες κοινότητες της περιοχής⁴⁷. Ο Μαρούλης στο βιβλίο του (1879) αναφέρει ότι 50 μαθητές που αποφοίτησαν από το Διδασκαλείο Αρρένων εργάζονταν «έν τοῖς πέριξ καί τοῖς μακράν»⁴⁸. Ο Γ. Χασιώτης αναγράφει ότι είχαν εκπαιδευτεί ως διδάσκαλοι 110 μαθητές εκ των οποίων 13 είχαν σταλεί από το Μαρούλη για να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στη Γερμανία και Ελβετία. Από αυτούς περίπου 50 εξήλθαν ως πρωτοβάθμιοι διδάσκαλοι και εργάζονταν στη Μακεδονία, 5 σε σχολεία της Κωνσταντινούπολης, 3 σε σχολεία της Ηπείρου και ένας στην ελεύθερη Ελλάδα⁴⁹. Με τη λήξη του σχολικού έτους 1881-82 αποφοίτησαν οι διδασκαλιστές της Δ' περιόδου εκπαίδευσης και θα άρχιζε η Ε' περίοδος, που θα την αποτελούσε «ἡ τῶν δοκίμων τάξις». Έως τότε είχαν αποφοιτήσει πάνω από 100 διδάσκαλοι⁵⁰. Τον Ιούλιο του 1883 δημοσίευμα ανέφερε ότι είχαν σπουδάσει 150 δάσκαλοι από τους οποίους οι μισοί εργάζονταν σε διάφορα μέρη: «Σέρραι, Δεμίρ Ίσασάρ, Τζουμαγιά, Νιγρίτη, Σύρπα, Τσερπίτση, Χοῦμκος, Σοχός, Στεφανινά, Τζίντζος, Κοῦτσος, Ταχινός, Ἄηδονοχώριον, Κρούσοβα, Μέργιαννη, Μελένικον, Νευροκόπιον, Σαμφουσκυλί, Λονκουβίγια, Δοβίστα, Σφηλινός, Δράμα, Ροδολεῖβος, Πράβιον, Καβάλα, Ξάνθη, Ἄνδριανούπολις, Καβακλί (Ἀν. Ρωμυλίας) Κωνσταντινούπολη (Γαλατᾶς, Σταυροδρομίον, Ξυλόπορτα, Θεραπεῖα, Ἐργί καποῦ, Βουγιούκ δερέ), Τραπεζοῦς, Γαλάζιον, Βραΐλα, ἔνθα διδασκαλιστής διατηρεῖ ἴδιον ἐκπαιδευτήριον»⁵¹, Ἡπειρος καί τό-

46. Η Αδελφότητα που ιδρύθηκε το 1870 είχε πρόεδρο τον Αναστάσιο Κοντό. Αριθμούσε 350 μέλη και είχε συγκεντρώσει κεφάλαιο 300 λιρών. Ίδρυσε ορφανοτροφείο και τεχνοσχολείο και καθιέρωσε τα δημόσια Κυριακά μαθήματα «χάριν του λαού» που γίνονταν σε αίθουσα δημοτικού σχολείου, εφημ. *Κωνσταντινούπολις*, φ. 1313 της 26-1-1873, σ. 2. Στο ορφανοτροφείο φιλοξενούνταν 12 ορφανά τα οποία επιτηρούσε ένας επιμελητής και τα φρόντιζε μια γυναίκα. Η Αδελφότητα είχε στείλει ένα νέο για σπουδές στη σιδηουργία στη Γερμανία και είχε προχωρήσει στην επίτευξη ενός ακόμη σκοπού της που ήταν η ένωση των ισαφίων της πόλης με την συνένωση μερικών συντεχνιών, Αρχείο ΣΔΕΓ, Αντίγραφο επιστολής πρώην υποπροξένου Σερρών Γ. Ευαγγελίδη, ό.π.

47. L. Papadakis, ό.π., p.

48. «Διακρινόμενοι επί ζωῆς πίστει εἰς τόν Κύριον, ἐπί ἀνυποκρίτῳ ἐνθουσιασμῷ ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ ἔθνους καί ἐπί ἐλικρινεῖ ἀφοσιώσει εἰς το ὑψηλόν τοῦ Διδασκάλου λειτουργήματα», Δ. Μαρούλη, ό.π., σ. 8.

49. G. Chassiotis, ό.π., p. 391-92. L. Papadakis, ό.π., p. 79.

50. Εφημ. *Νεολόγος*, φ. 4051 της 2/10/1882, 2 και Γ. Τσιάνια, ό.π., σ. 270.

51. Πιθανόν να ήταν ο «μακεδόνας εκπαιδευτικός Στέφανος Γεωργιάδης» που το 1883 ίδρυσε και διεύθυνε στη Βραΐλα Ρουμανίας το εκπαιδευτήριο «Αθηνά», βλ. Δ. Μ.

σαι ἄλλαι πόλεις καὶ κωμοπόλεις συντηροῦσι τὰ σχολεῖα αὐτῶν διὰ διδασκάλων ἀπὸ τοῦ ἐν Σέρραις Διδασκαλείου»⁵².

Ο ακριβής αριθμός των διδασκάλων αλλά και των διδασκαλισσῶν που αποφοίτησαν δεν είναι γνωστός. Το 1884 ἄλλο δημοσίευμα ἀνεγράφει ὅτι: «Οὕτω λειτουργοῦντα τὰ ἐν Σέρραις Διδασκαλεῖα ἀπέλυσαν μέχρι τοῦδε ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν διδασκάλους καὶ τινες δεκάδας διδασκαλισσῶν οἵτινες διδάσκουσι ἐν Μακεδονίᾳ, Θράκῃ, Ἡπείρῳ καὶ ἀλλαχοῦ, πανταχοῦ διακρινόμενοι καὶ ἀγαπώμενοι»⁵³. Τὴν τελευταία χρονιά που λειτούργησαν τα εκπαιδευτήρια του Μαρούλη (1884-85) φοιτούσαν περὶ τοὺς 200 μαθητές. Ἡ κυρίως τάξη του Διδασκαλείου εἶχε 35 μαθητές ἀλλὰ ἀπὸ αὐτοὺς μόνο 5 με 8 ἔμειναν μέχρι το τέλος του σχολικού ἔτους⁵⁴. Μέσα σε αὐτοὺς ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Μπάρτζας ἀπὸ τὴν Νιγρίτα το πτυχίο του ὁποῖου φέρει τὸν ἀύξοντα ἀριθμὸ 164 καὶ ἀναγράφει ὅτι ἀνῆκε στὴ Ζ΄ περίοδο ἐκπαίδευσης διδασκάλων⁵⁵.

Οι ἀπόφοιτοι ἀντιμετώπισαν πρόβλημα διορισμοῦ που δεν οφείλονταν στὴ παιδαγωγικὴ ἐπαγγελματικὴ τους κατάρτιση ἢ στὴν προσωπικότητά τους ἀλλὰ στο ὅτι ἐκπαιδεύθηκαν ἀπὸ τὸν Δ. Μαρούλη. Μέχρι τὸ 1882 ὁ ΜΦΣΣ ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς δεν τοὺς προτίειναν στὶς κοινότητες τῆς περιοχῆς γιὰ τὴν πρόσληψή τους. Ἀπὸ τὸ φθόνο καὶ τὸ μῖσος ἐναντίον τοῦ Μαρούλη δημιουργήθηκε σφοδρὸς κατὰ τὸν τελειοφοίτων πόλεμος καὶ διωγμὸς ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποῖου οἱ νεαροὶ δάσκαλοι ἀναγκάζονταν νὰ ἀναζητήσουν ἐργασία ἐκτὸς Μακεδονίας ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἀλλάξουν ἐπάγγελμα. Εἶχε διαδοθεῖ καὶ μὴ φήμη ὅτι μόνο οἱ πρῶτοι ἀπόφοιτοι τοῦ Διδασκαλείου ἦταν ἀξιόλογοι ἐκπαιδευτικοί, γιὰτὶ εἶχαν φοιτήσει στὰ σχολεῖα τῆς πόλης⁵⁶. Αὐτὴ ἡ διάδοση δεν ἦταν ἀληθοφανής, γιὰτὶ στὰ ἴδια τὰ σχολεῖα εἶχε διδάξει ὁ Μαρούλης κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια παρουσίας του στὴν πόλη. Τίποτε τὸ μεμπτό δεν εἶχε προκύψει γιὰ τοὺς ἀποφοίτους, γι' αὐτὸ «εἶναι ἄξιον σπουδαίας προσοχῆς τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ πολλοὶ σφοδρότατα κατέκριναν τὸν διδάσκαλον, οὐδεμία ἠκούσθη κατὰ τῶν μαθητῶν φωνή»⁵⁷.

Κοντογεώργη, *Ἡ ἐλληνικὴ διασπορά στὴ Ρουμανία. Ἡ περίπτωση τῆς ἐλληνικῆς παροικίας τῆς Βράϊλας* (περ. 1820-1914), Διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήνα 2012, σ. 259.

52. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 532 τῆς 27-7-1983, σ. 4.

53. Εφημ. *Ἀνατολικὴ Ἐπιθεώρησης*, φ. 42 τῆς 14-8-1884, σ. 4.

54. Εφημ. *Νεολόγος*, φ. 4861 τῆς 24-7-1885, σ. 3.

55. Α. Δρογαλάς, «Κωνσταντῖνος Μπάρτζας ἐπιφανὴς Νιγριτῖνός δάσκαλος 1867-1951», *Πρακτικὰ Β΄ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου: Ἡ Νιγρίτα - Ἡ Βισαλτία δια μέσου τῆς ἱστορίας, Νιγρίτα 17-20 Ὀκτωβρίου 1996*, ἐκδ. Δήμου Νιγρίτας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 196.

56. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 532 τῆς 27-7-1883, σ. 4.

57. Εφημ. *Ἀνατολικὴ Ἐπιθεώρησης*, φ. 42 τῆς 14-8-1884, σ. 4.

Η κατάσταση άλλαξε κατά τη διάρκεια της θητείας του Έλληνα προξένου στην πόλη Ναπολέοντα Μπέτσου (1881-83). Η συνεργασία που επεδίωξε με τον Μητροπολίτη Ναθαναήλ προς «άρση των κωλυμάτων» που υπήρχαν εντός της ελληνικής κοινότητας αποκατάστησε και τη σχέση μεταξύ του ΜΦΣΣ και των αποφοίτων του Διδασκαλείου. Ο πρόεδρος του ΜΦΣΣ Δημήτριος Χόνδρος ανέλαβε τότε, για πρώτη φορά, τον διορισμό και την επίβλεψη των αποφοίτων και σύστησε την πρόσληψή τους στις κοινότητες της περιοχής και αλλού, αντί των διδασκάλων του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης που έως τότε πρότεινε⁵⁸. Η αλλαγή του κλίματος που επιτεύχθηκε επηρέασε και τον ίδιο τον Μαρούλη που έκτοτε απολάμβανε της εμπιστοσύνης του Πατριαρχείου και του ΣΔΕΓ των Αθηνών⁵⁹.

Οι απόφοιτοι εκτός του ανταγωνισμού που αντιμετώπισαν, βοηθώντας των τοπικών αρχών, από τους αντίστοιχους αποφοίτους του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, ήλθαν αντιμέτωποι και έγιναν θύματα των ενδοπαραταξιακών ερίδων των κοινοτήτων όπου εργάζονταν, καθώς και των οικονομικών συνθηκών και των δυνατοτήτων των κοινοτήτων ως προς την καταβολή του μισθού τους. Επί πλέον είχαν να ξεπεράσουν τη φημολογία του προσηλυτισμού τους που μερικές φορές επέφερε και την απόλυσή τους από τις τοπικές εκπαιδευτικές και εκκλησιαστικές αρχές. Θύμα των παραπάνω καταστάσεων και των ανυπόστατων διαδόσεων έγινε και ο μετέπειτα μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος Βασματζίδης στην πρώτη του επαγγελματική ενασχόληση. Διορισθείς αμέσως μετά την αποφοίτησή του, το 1885 σε σχολείο στο Μελένικο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την θέση του «ένεκα κομματικών σπαραγμών» και όταν στη συνέχεια προσλήφθηκε σε σχολείο στο Στάνο Αρδαμερίου «καταδιώχθηκε» από το επίσκοπο Αρδαμερίου και μετέπειτα Μητροπολίτη Κοζάνης Κωνσταντίνο, «ως μαθητής του Μαρούλη». Ο Θεοδώρητος έγραψε ότι η περίπτωση του ήταν πολύ χαρακτηριστική, γιατί ο ίδιος μητροπολίτης που τον απέλυσε, 18 χρόνια αργότερα ως συνοδικός, τον πρότεινε για να γίνει μητροπολίτης Νευροκοπίου⁶⁰. Μεγάλο ζήτημα είχε δημιουργηθεί και στη Θάσο. Το Φεβρουάριο του

58. Εφημ. *Νεολόγος*, φ. 1050 της 2-10-1882, σ. 2. Ι. Μπάκα, ό.π., σ. 174 και εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 532 της 27-7-1883, σ. 3.

59. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 492 της 2-6-1883, σ. 3. Μετά από πρόσκληση του προξένου Μπέτσου ο Μαρούλης υπέβαλε πολυσέλιδο κείμενο παρατηρήσεων επί του σχεδίου οργάνωσης τριών ημιτελών Διδασκαλείων που σχεδίαζε να ιδρύσει ο ΣΔΕΓ στη Μακεδονία. Αρχείο ΣΔΕΓ, φ/Ε/7, αριθ. πρωτ. 150/5-8-1882.

60. Νευροκοπίου Θεοδώρητος, «Ιστορικά τινες πληροφορίες περί της ενταύθα ορθόδοξου ελληνικής κοινότητος από της εμφανίσεως του βουλγαρικού ζητήματος και εντεύθεν», επιμ. Στιλπ. Κυριακίδου, *Μακεδονικά* 2 (1951) 452.

1885 ο Έλληνας πρόξενος στην Καβάλα σε επιστολή του στο Υπουργείο Εξωτερικών ανέγραφε ότι τα σχολεία της Θάσου δεν λειτουργούσαν και αυτό οφείλονταν «τοῖς κατοίκοις οἵτινες ἀφ' οὗ ἠγέρθησαν ὑπόνοιαι ἐπὶ προτεσταντισμῷ κατὰ τῶν μαρουλιστῶν διδασκάλων δέν ἐφρόντισαν τελεσφόρως περὶ ἀντικαταστάσεως αὐτῶν ἀλλ' ἔκλεισαν πολλὰ σχολεῖα»⁶¹.

Άλλες δύο απολύσεις αποφοίτων από εκκλησιαστικές αρχές είναι γνωστές, που μάλλον οφείλονταν στον ανυπότακτο χαρακτήρα και την κριτική σκέψη που είχαν αυτοί καλλιεργήσει εντός του Διδασκαλείου. Η μια, όπως προαναφέραμε, από την Μητρόπολη Θεσσαλονίκης σε ένα από τους πρώτους αποφοίτους του Διδασκαλείου και η άλλη το 1884 από την Μητρόπολη Σερρών στο διδάσκαλο Ανέστη, ύστερα από κατηγορίες που προσήψε εναντίον ο μητροπολίτης Δράμας για περιφρόνηση των εικόνων και του κλήρου και δημόσια προσβολή του αντιδωρου και των εκκλησιαστικών τύπων και θεσμών⁶².

Οι πληροφορίες που έχουμε δείχνουν ότι ο Μαρούλης στοργικά φρόντιζε τους μαθητές του τόσο κατά την διάρκεια των σπουδών όσο και κατά την αποφοίτησή τους, γι' αυτό και οι μαθητές εκτός του σεβασμού ήταν και ευγνώμονες προς αυτόν. Όσοι διέπρεπαν και αντιμετώπιζαν οικονομική αδυναμία καταβολής διδάκτρων, τους παρείχε υποτροφία, και όσοι αρίστευαν τους έστελνε για περαιτέρω σπουδές στο εξωτερικό (Αθ. Πίσυνος, Γ. Χρυσόστομος, Κ. Σγουρός). Τους αποφοίτους τους βοηθούσε στο διορισμό προτείνοντάς τους σε γνωστούς και φίλους. Άλλωστε ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός του ήταν να υπάρξει συνεχής σύνδεση των αποφοίτων με το Διδασκαλείο και ανάλογα με την εξέλιξή τους να λαμβάνουν τους βαθμούς του Αστυδιδασκάλου. Μερικά από τα παραδείγματα που υπάρχουν είναι οι διορισμοί των πρώτων αποφοίτων σε μέρη με βλαχόφωνους πληθυσμούς στη περιοχή των Σερρών (Τζουμαγιά και Πορόια) όπου υπήρχαν σχέσεις με τους υποστηρικτές και συγγενείς του αδελφού Κοντού. Επίσης ο Καβαλιώτης Γεώργιος Καρατζάς στις αναμνήσεις του αναγράφει ότι με το θάνατο του πα-

61. Κ. Λυκουρίνου, «Η πολιτική κατάσταση του 1885 στη Θάσο», *Θασιακά* 6 (1989) 122. Γ. Χ. Χαλκιάς, *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θάσο κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1813-1912)*, εκδ. Δ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 213-214.

62. Αρχείο ΣΔΕΓ, Επιστολή του προξένου Ν. Φουντούλη προς πρόεδρο Κ. Παπαρηγόπουλο, αριθ. 190 της 7-9-1884. Στην επιστολή αναγράφεται ότι ο Μαρούλης «ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῆς παύσεως τοῦ Ἀνέστη ἐθρασύνθη σφόδρα καὶ ἤρξατο ὑβρίζων τὸν Μητροπολίτην Σερρών, τοὺς καθηγητὰς καὶ διδασκάλους τῆς πόλεως, τοὺς ἐφόρους καὶ πάντας ἐν γένει τοὺς οἰονδήποτε φιλοτιμούμενους εἰς τὴν πρόοδον τῶν σχολείων τῆς πόλεως. Δυστυχῶς ὁ κ. Μαρούλης ἐξετραχύνθη πλείοτερον κατὰ τοῦ Μητροπολίτου Σερρών, διαδόσας κατ' αὐτοῦ σύν ἄλλοις, ὅτι δῆθεν εἰς ἡλικίαν δεκαετῆ εἶχεν ἀσπασθῆ τὸν Ἰσλαμισμόν, περιτιμηθεὶς, καὶ κατόπιν πάλιν ἐπανήλθε, γενόμενος καλόγερος».

τρός του και την αδυναμία καταβολής των διδάκτρων ο Μαρούλης του χορήγησε υποτροφία για συνέχιση των σπουδών του και όταν αποφοίτησε «τῆ συστάσει του» διορίστηκε αμέσως διευθυντής του Κεντρικού Παιδαγωγείου Τραπεζούντος όπου «γυμνασιάρχης του φροντιστηρίου εἶτον ο Ιωάννης Βεργάδης διακεκρωμένος φιλόλογος και φίλος θερμός του Μαρούλη»⁶³.

Το καλοκαίρι του 1884, όταν σταμάτησε η ετήσια χορηγία που λάμβανε από τη Γερμανία, ο Μαρούλης συνομιλούσε με τον Έλληνα Πρόξενο Ν. Φουντούλη για εγχώρια οικονομική στήριξη. Εκτός από τη χρηματική υποστήριξη ζήτησε να αναλάβει ο ΣΔΕΓ από την Αθήνα να διορίσει τους 50 μαθητάς του Διδασκαλείου «εις διαφόρους θέσεις ἀναλόγως τῶν δυνάμεων αὐτῶν ἤτοι τούς μέν ἰκανοτέρους ὡς διευθυντάς δημοτικῶν σχολείων τούς δέ λοιπούς ὡς βοηθούς»⁶⁴.

Ο επαγγελματισμός των αποφοίτων και οι κοινωνικές και θρησκευτικές σχέσεις που ανέπτυσαν ήταν άξιες θαυμασμού και εγκωμίων: «Οἱ ἀπό τοῦ Διδασκαλείου διδάσκαλοι διδάσκουσιν ἐν τοῖς σχολείοις τῶν κοινοτήτων ἅπαντα τά μαθήματα, συναναστρέφονται πρός τούς κατοίκους καί οἱ πάντες μαρτυροῦσιν ὅτι οὗτοι οὐ μόνον τά θρησκευτικά χρέη αὐτῶν ὡς χριστιανοί ὀρθόδοξοι ἐκτελοῦσιν, ἀλλά καί πράγματι χριστιανοί θερμοί εἶνε, ἰσχυρά στηρίγματα της πατρώας θρησκείας. Πολλοί τῶν διδασκάλων τούτων εἶνε καί ψάλται ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, διαλέγονται μέ τούς ἱερεῖς, διαλέγονται πρός τούς γονεῖς καί ἐκθέτουσι τὰς ἰδέας αὐτῶν καί πρός τούς ἐκασταχοῦ ἀρχιερεῖς»⁶⁵.

Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και η πνευματική και ηθική συγκρότηση της προσωπικότητάς τους αναβάθμισε και καταξίωσε τον διδασκαλικό θεσμό και έφερε ανάλογες οικονομικές απολαβές: «... Πανταχοῦ οὗτοι τὰς ἀρίστας καταλείπουσιν ἐντυπώσεις, νέαν ἐγκαινίζουσιν ἐν ταῖς σχολαῖς ἐποχήν, καθίστανται προσφιλέστατοι. Οὗτοι δέ εἶναι ἐκεῖνοι, οἵτινες, δυνατὸν εἶπεῖν, τὸ ἀδίκως ἐξευτελισθέν καί ἐκπεπτωκός ὑψηλὸν δημοδιδασκαλικὸν ἔργον ἀνύψωσαν ἐσχάτως εἰς καλὴν τινα θέσιν. Οἱ τοιοῦτοι διδάσκαλοι εἶναι σήμερον περιζήτητοι, καί τοῦτο ἀποδεικνύουσι τα πράγματα. Τινές λαμβάνουσιν ἐτήσιον μισθὸν ὑπὲρ τὰς 100 λίρας ὀθωμανικάς, μισθόν, ὃν λαμβάνουσιν οἱ τελειόφοιτοι τοῦ Ἐθνικοῦ ἡμῶν Πανεπιστημίου. Ἄλλοι ὅμως εἶναι τοσοῦτον γενναῖοι, ὥστε προτιμῶσι νὰ ἐργάζωνται ἐν τινι γωνίᾳ τῆς Μακεδονίας ἀντὶ 20 μόνον λιρῶν. Δέν ὑπάρχει παράδειγμα καθ' ὃ εἷς τῶν διδασκάλων τούτων ἀπελύθη ἀπὸ τινος θέσεως καί ἂν τις δηλώσῃ ὅτι θέλει ν' ἀπέλθῃ, προξενεῖ εἰς τὴν κοι-

63. Ροδομέτωφ, ὁ.π., σ. 378.

64. Αρχεῖο ΣΔΕΓ, Επιστολή Έλληνα προξένου Ν. Φουντούλη, ὁ.π.

65. Εφημ., *Μη χάνεσαι*, φ. 532 της 27-7-1883, σ. 4.

νότητα άπαραμύθητον λύπην»⁶⁶.

Θετικά δημοσιεύματα υπάρχουν για τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Θηλέων που καθοριστικά συνέβαλαν στην ευρεία εξάπλωση και λειτουργία των νηπιοπαρθεναγωγείων στην περιοχή: «Διά τῆς ἀπολύσεως τῶν πρώτων διδασκαλισσῶν νέον ἐπέπνευσεν εἰς τὰς περὶ τὰς Σέρρας κοινότητα ἐκπαιδευτικόν πνεῦμα»⁶⁷ και «ἡ Καβάλα, ἡ Θάσος, ἡ Ἀλιστράτη, τό Μελένικον, ἡ Τζουμαγιά καί ἄλλαι κωμοπόλεις ἀπό πολλοῦ ἔχουσι παραδεδομένην τήν θήλειαν νεολαίαν αὐτῶν εἰς τὰς ἀγκάλας ἀποφοίτων τοῦ ἐν Σέρραις Διδασκαλείου, ἐν ᾧ μορφοῦνται λίαν δεξιῶς»⁶⁸.

Από το σύνολο αποφοίτων διδασκάλων του Διδασκαλείου που εντοπίσαμε κατά την έρευνά μας προκύπτει ότι άλλοι άσκησαν το επάγγελμα του διδασκάλου για 40 και πλέον χρόνια και άλλοι σύντομα ή και αργότερα το εγκατέλειψαν⁶⁹. Από αυτούς κάποιοι πραγματοποίησαν περαιτέρω σπουδές και άσκησαν νέο επάγγελμα, όπως ο Αθ. Αργυρός και ο Γ. Τσιάκας (δικηγόροι), ο Θεοδώρητος Βασιματζίδης (ιερέυς-μητροπολίτης), Ι. Ιωαννίδης (φιλόλογος), άλλοι διορίστηκαν σε δημόσια οθωμανική υπηρεσία, όπως ο Ηλίας Μονόχειρ και ο Δανιήλ Ζάκου (δικαστές) και κάποιοι άσκησαν ελεύθερα επαγγέλματα, όπως ο Στ. Πολύκριτος (δημοσιογράφος) και ο Αστ. Γούσιος (βιβλιοπώλης-τυπογράφος).

Πολλοί απόφοιτοι αξιοποίησαν τον εξαίρετο παιδαγωγικό και εγκυκλοπαιδικό καταρτισμό τους και την γνώση της Γερμανικής γλώσσας, μεταφράζοντας συγγράμματα και συγγράφοντας οι ίδιοι διδακτικά εγχειρίδια για τους μαθητές των δημοτικών και αστικών σχολών, μετακενώνοντας τα σύγχρονα ευρωπαϊκά παιδαγωγικά συστήματα διδασκαλίας στην εκπαίδευση στις περιφέρειες της Ηπείρου, Μακεδονίας και Θράκης. Σχολικά βιβλία εξέδωσαν οι: Αθ. Αργυρός, Γ. Τσιάκας που έλαβε και το βραβείο του καλύτερου διδακτικού βιβλίου θρησκευτικών σε διαγωνισμό στη Κωνσταντινούπολη, Κ. Βλούσος, Γ. Αφίδης, Αστ. Γούσιος, Ευαγ. Δούκας, Ν. Δρίτσος, Ι. Β. Ιωαννίδης, Γ. Καρατζάς, Δ. Παπαζαχαρίου, Στ. Στερεός Γ. Στιβαρός. Εκδότες και διευθυντές εφημερίδων και περιοδικών διετέλεσαν οι: Αθ. Αργυρός, Κ. Βλούσος, Ι. Β.

66. Εφημ. *Μη Χάνεσαι*, φ. 532 της 27-7-1983, σ. 4.

67. Εφημ. *Ανατολική Επιθεώρησης*, φ. 42 της 14-8-1884, σ. 4.

68. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 587 της 8-10-1983, σ. 3.

69. Αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο επιθεωρητής Ευθύμιος Μπουντώνας σε έκθεσή του (Μάρτιος του 1907) για το διδακτικό προσωπικό της Μακεδονίας ανέγραφε ότι ελάχιστοι ήταν απόφοιτοι των διδασκαλείων Σερρών και Θεσσαλονίκης, βλ. Χ. Ανδρεάδη, *Εκθέσεις προξενικές εκπαιδευτικές-εκκλησιαστικές και λοιπά έγγραφα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα για τον υπόδουλο και μη ελληνισμό*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 588.

Ιωαννίδης, Γ. Καρατζάς και Στ. Πολύκριτος.

Οι περισσότεροι συμμετείχαν στην πνευματική, πολιτιστική και κοινωνική ζωή του τόπου όπου εργάστηκαν και έγιναν φορείς του εκπαιδευτικού ιδεολογικού μηχανισμού του ελληνικού κράτους στις υπόδουλες περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης. Είχαν ενεργό συμμετοχή και εθνικό ρόλο στην καταπολέμηση των ξένων προπαγανδών, στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στα σλαβόφωνα χωριά και στην καλλιέργεια του ελληνικού φρονήματος⁷⁰. «Αληθινούς εθναποστόλους» τους ονομάζει ο Έλληνας πρόξενος Σερρών, ο Αντώνιος Σακτούρης, για την εργασία που επιτελούσαν, στο βιβλίο των αναμνήσεών του⁷¹.

Ειδικά για την εθνική εργασία, το ρόλο και τη προσφορά τους στην περιοχή των Σερρών ο Γ. Τσιάκας αναφέρει τα εξής: εάν το διαμέρισμα των Σερρών δεν διέτρεχε κανένα κίνδυνο από τον Βουλγαρισμό, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε άλλα μέρη όπου οι ενέργειές τους είχαν σπουδαία αποτελέσματα, αυτό οφείλονταν κατά πολύ στην εργασία που γινόταν στο Διδασκαλείο και στη δράση των εκπαιδευθέντων διδασκάλων που «κατεστήσαν αληθώς τας Σέρρας έρμυμόν προπύργιον κατά τών Βουλγαρικών έπιδρομών καί άρπαγών»⁷². Η άποψή του αυτή αποδεικνύεται και από βουλγαρικές πηγές οι οποίες αναφέρουν ότι κατά τις δεκαετίες 1880 και 1890 οι προσπάθειες της Εξαρχικής διείσδυσης στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας είχαν αποτύχει εξαιτίας της ισχυρής ελληνικής επίδρασης που υπήρξε⁷³.

Λιγιστά πρόσωπα αυτού του σώματος των εκπαιδευτικών ήταν έως σήμερα γνωστά, κυρίως των πιο επιφανών. Η έρευνα και η αναζήτησή μας έδωσε ένα ικανοποιητικό αριθμό προσώπων οι περισσότεροι των οποίων (το 75% του συνόλου) κατάγονται από την πόλη και την περιοχή των Σερρών. Στη συνέχεια παρατίθενται ονομαστικοί κατάλογοι και όσες πληροφορίες συγκεντρώθηκαν: α) των πρώτων αποφοίτων του Διδασκαλείου, β) των μαθητών-διδασκालιστών που φοιτούσαν το σχο-

70. Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992, σ. 158.

71. Αν. Σακτούρη, ό.π., σ. 49.

72. Γ. Τσιάκας, ό.π., σ. 270.

73. Ζ. Markova, *Η βουλγαρική Εξαρχία 1870-1879*, εκδ. Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (βουλγαριστί), Σόφια 1989, σ. 73. Γ. Τουσίμη, «Αναφορές στην προσωπικότητα του Μητροπολίτη Δράμας Χρυσοστόμου στα αρχεία της Εξαρχίας» στο: *Δήμος Δράμας, Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Γ' Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 21-24 Μαΐου 1998*, έκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2002, σ. 541. Ι. Μπεράτη, «Η Προσοτσάνη και η ευρύτερη περιοχή της με τα μάτια του Γκεόργκι Στρέζοφ στα τέλη του 19^{ου} αι. Παρατηρήσεις, σχόλια, συμπεράσματα για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον», στο: *Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου: Η Προσοτσάνη και η ιστορία της (4-6 Μαΐου 2018)*, Προσοτσάνη 2019, σσ. 229-233.

λικό έτος 1874-75 και γ) των αποφοίτων διδασκάλων του Διδασκαλείου. Ο κατάλογος των αποφοίτων διδασκάλων δεν θεωρείται πλήρης και επιδέχεται συμπλήρωση. Αντίστοιχη έρευνα και αναζήτηση που έγινε για τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Θηλέων είχε πενιχρά αποτελέσματα⁷⁴.

Α. Οι επτά αποφοιτήσαντες από το Διδασκαλείο ως διδάσκαλοι το 1874 (με τη σειρά αναγραφής τους στο μαθητολόγιο)

- Τοιάκας Ι. Γεώργιος από τη Νιγρίτα. Δίδαξε αρχικά σε σχολεία της Τζουμαγιάς και τη σχολική χρονιά 1882-83 στη Σχολή της Παναγιάς στην Κωνσταντινούπολη. Συμμετείχε στον Καραπάνειο αγώνα που προκήρυξε το 1880 ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης για συγγραφή διδακτικών βιβλίων στο μάθημα των θρησκευτικών με την εργασία «Αγιογραφικά ιστορία»⁷⁵. Η εργασία του βραβεύτηκε και με-

---

74. Μόνο τρεις απόφοιτες του Διδασκαλείου Θηλέων βρέθηκαν: α) η Φανή Βούρλιου από τις Σέρρες. Δίδαξε σε σχολεία της Καβάλας, βλ. Μητροπολίτη Φιλίππων Προκοπίου, «Η εκπαίδευσις εις την Καβάλα» *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Η Καβάλα και η περιοχή της*, εκδ. Ινστιτούτου Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 62, β) η Μαριέττα Σπανού από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1913-14 δίδασκε στο Δούμπειο Νηπιαγωγείο Σερρών, έχοντας προϋπηρεσία 20 ετών, Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 55, Στατιστική πληθυσμού και εκπαίδευσης περιοχής Σερρών-Νιγρίτης και γ) η Μαρία Δρότσιου. Τη σχολική χρονιά 1883-84 διορίστηκε διευθύντρια του Παρθενιαγωγείου-Νηπιαγωγείου Νιγρίτας. Τη σχολική χρονιά 1891-92 εξακολούθησε να διδάσκει στη Νιγρίτα, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φ. 1892/Επιτροπή προς ενίσχυσιν της Εκκλησίας και Παιδείας, «Έλεγχος διδασκαλικός τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Προξενείου Σερρῶν λειτουργούντων ἑλληνικῶν σχολείων, 6-3-1892» (στο εἶξ Ἀ.Υ.Ε., φ. 1892). Θεωρούνταν πεπειραμένη και φιλόπονος, εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 587 της 8-10-1983, σ. 3.

75. Ο διαγωνισμός για το μάθημα των θρησκευτικών προκηρύχθηκε από την Εκπαιδευτική Επιτροπή του Συλλόγου το 1880. Την επιτροπή κρίσεως του Καραπάνειου Αγώνα, όπως ονομάζονταν από το όνομα του χρηματοδότη τραπέζιτη Κωνσταντίνου Καραπάνου, την αποτελούσαν οι εκπαιδευτικοί: Κ. Ξανθόπουλος ως πρόεδρος, Ηρ. Βασιάδης, Χρ. Χατζηχρίστου, Αθ. Θεοδωρίδης, Ν. Παρανίκας μέλη, Αβρ. Μαλιάκας γραμματέας και εισηγητής Θεμ. Σαλτέλης, βλ. *Γενικόν Πρόγραμμα Εκπαιδευτικῆς Επιτροπῆς, Ο ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 14 (1884) 87-89. Ο Τοιάκας έστειλε στην επιτροπή την εργασία του σε πέντε φυλλάδια. Τα τέσσερα πρώτα έφεραν τον τίτλο «Αγιογραφικά ιστορία» και το πέμπτο με οδηγίες προς τους διδάσκοντες είχε τίτλο: «Οδηγητική πραγματεία». Τα φυλλάδια είχαν αποσταλεί ανωνύμως αναγράφοντας μόνο επί του εξωφύλλου, ως κοινό γνώρισμα, το ρητό: «Εγώ εἰμί ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ὁ ἐρχόμενος πρὸς με οὐ μὴ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ οὐ διψᾷ πώποτε» (Ιωάν. ζ' 35).

Η κρίση της επιτροπῆς ανέφερε ότι: «Ἡ “Οδηγητικῆ πραγματεία” συγκεμημένη ἐκ μᾶς καὶ πεντήκοντα σελίδων εἰς β' κοινουῦ γραφικοῦ χάρτου συντεταγμένη μὲν ἐστὶν ἐπὶ τῆ βάσει, ὡς αὐτός ὁ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ, ὁμοίων συγγραμμάτων δοκίμων Γερμανῶν παιδαγωγῶν καὶ ἄλλων μὲν, μάλιστα δέ τῆς ὑπὸ Kehr «Praxis der Volksschule» καὶ τῆς ὑπὸ Schütze «Evangelische Schulkunde», ἐξ οὗ πολλά αὐτολεξεῖ μεταφράσας παρέλαβεν, ἀλλ' ὅμως δέν ἠκολούθησεν ἀβασανίστως πᾶσι τοῖς παρ' ἐκείνοις, ἀλλ' ἐκ τῆς ἰδίας ἐαυτοῦ ὀδηγούμενος διδασκαλικῆς πείρας ἐξελέξατο ἐξ αὐτῶν τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τεί-

τά την έγκρισή της από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας τυπώθηκε και κυκλοφόρησε με τον τίτλο: *Ιερά Ιστορία μετά ρητών, σε τρεις κύκλους προς χρήση των δημοτικών σχολείων*, Εν Αθήναις 1881. Ταυτόχρονα κυκλοφόρησαν και οδηγίες για τους διδάσκοντες με τον τίτλο: *Οδηγητικόν δοκίμιον προς τελεσφόρον διδασκαλίαν της εις τρεις κύκλους διηρημένης Ιεράς Ιστορίας μετά ρητών*, Εν Αθήναις 1881⁷⁶. Τον Ιούλιο του 1883 έδωσε με επιτυχία στην Αθήνα απολυτηρίους εξετάσεις Γυμνασίου για την εισαγωγή του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁷⁷. Μετά την αποφοίτηση από τη Νομική εργάστηκε ως δικηγόρος στην Αθήνα. Το 1890 διετέλεσε Γενικός Γραμματέας της Φιλόπτωχου Μακεδονικής Αδελφότητας⁷⁸. Στο *Ημερολόγιο της Ανατολής* του 1883 δημοσιεύθηκε το σημαντικό σε πληροφορίες άρθρο του «Μονογραφία περί Σερρών».

- Ιάκωβος Μοσχίδης από το Ροδολείβος.
- Στέφανος Γεωργίου από το Βελβενδό.
- Στέργιος Βαφειάδης από την Τζουμαγιά.
- Σταύρος Σταύρακας από τον Χούμνον.
- Αθανάσιος Παπαϊωάννου από την Προβίστα.
- Χριστόδουλος Σμαγάδης από τη Νιγρίτα. Αναγράφεται και ως Σμάγδης. Μετά την αποφοίτησή του ο Μαρούλης, βλέποντας το πρακτικό του πνεύμα, τον προσέλαβε διευθυντή στο εμπορικό κατάστημα που

νοντα παραλιπών μὲν τὰ παρ' ἡμῖν μὴ ἀριόττονα, προσθεῖς δὲ καὶ τινὰ παρ' ἐκεῖνοις ἐλλείποντα· τὰ δὲ παρ' αὐτῶν εἰλημμένα πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς μεθαρμόσας καὶ μεταβαλὼν, οἰκονομήσας δὲ καὶ διατάξας τὴν ὕλην καθ' ὃν τρόπον αὐτὸς ἀρμοδιώτερον ἐνόμισεν· ἄπερ ἀριδίλως μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ φερέπονος συγγραφεὺς σπουδαίως μὲν περὶ τοῦ θέματος διέτριψε, καλῶς δὲ καὶ ἐπισταμένως τὰς Ἁγίας Γραφὰς ἐμελέτησεν, ἀκριβῶς δὲ κατὰ τὸ δυνατόν αὐτῷ τὰ περὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων παρὰ τοῖς Γερμανοῖς πρὸς τὰ ἡμέτερα παρέβαλε, καὶ οὕτω καὶ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας ἀγόμενος ἐπεχείρησε τῆς συγγραφῆς τῆς τε πραγματείας ταύτης καὶ τῶν ἀγιογραφικῶν αὐτοῦ ἱστοριῶν, ἄπερ λίαν ἐπιτυχῶς διεξήγαγε σύμμετρον καὶ ἄριτον ἀπαρτίσας ἔργον ἐφ' ᾧ ἡ ἐπιτροπὴ ἀπὸ καρδίας συγχαίρει αὐτῷ ...καὶ τὸ χρηματικὸν ἀπονέμει γέρας διὰ τὴν εἰς πάντα εὐδοκίμησιν καὶ τὴν ἀκριβῆ τῶν ὕμων τοῦ ἀγῶνος ἐκπλήρωσιν ...συγχαίρουσα ἡμᾶ ἀπὸ καρδίας καὶ εὐχομένη νὰ ἴδῃ ὡς τάχιστα ἐκδεδόμενα εἰς φῶς τὰ ἔργα πρὸς ὠφέλειαν τῶν διδασκομένων καὶ ὀδηγίαν τῶν διδασκόντων». *Ἐκθεσις Ἐκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς, Ο ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, 15 (1884) 106-113.

76. Φ. Ηλιοῦ-Π. Πολέμη, ὀ.π., τομ. Β', σ. 1393. Η *Ιερά Ιστορία* επανεκδόθηκε ἄλλες ἐξί φορές μέχρι καὶ το 1890. Σύσταση για ἀγορὰ του βιβλίου ἐγίνε στη θρησκευτικὴ ἐφημερίδα *Σιών*, φ. 74 τῆς 14-7-1882, σ. 4.

77. «...διδάσκαλος Γεώργιος Τσιάκας ἐκ τῶν ἀρίστων μαθητῶν τοῦ ἐν Σέρραις Διδασκαλείου Μαρούλης, εὐφρέστατος Μακεδὼν νεανίας, καταρτισμένος εἰς τὴν γλῶσσαν ὅσον ὀλίγοι καθηγηταὶ μας, προτιθέμενος νὰ δώσῃ ἀπολυτηρίους ἐξετάσεις Γυμνασίου καὶ νὰ ἐγγραφῆ ὡς φοιτητὴς Πανεπιστημίου», ἐφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 520 τῆς 10-7-1883, σ. 3 καὶ φ. 575 τῆς 22-9-1883, σ. 4.

78. Ελ. Κατσιώπη, ὀ.π., σ. 314.

λειτουργούσε στο κέντρο της πόλης επί της οδού Ορτά Τσαρσί αριθ. 45. Το κατάστημα πουλούσε οικιακά σκεύη, είδη ραπτικής, διάφορα ψιλικά αλλά και βιβλία, καθώς και βιολιά τα οποία ενοικίαζε για εκμάθηση του οργάνου στους διδασκαλιστές του Διδασκαλείου. Ο Σμαγάδης φέρεται να εργάστηκε και ως τυπογράφος στο τυπογραφείο των Διδασκαλείων, τυπώνοντας βιβλία και φυλλάδια με τη χειροκίνητη τυπογραφική μηχανή που έφερε ο Μαρούλης από τη Γερμανία⁷⁹.

Β. Οι εξήντα ένας μαθητές που φοιτούσαν ως διδασκαλιστές το 1874-75⁸⁰ (με τη σειρά αναγραφής τους στο Μαθητολόγιο)

- Βασίλειος Κ. Καρύδας από την Προβίστα.
- Ανέστης Νικολάου από την Κάργιανη Καβάλας. Εργάστηκε στο Διδασκαλείο την περίοδο 1882-84 διδάσκοντας το μάθημα των Λατινικών. Ήταν μελετηρότατος με πολλές γνώσεις⁸¹. Το 1903 στο Νεοχώρι Θεσσαλονίκης εργαζόταν ως διευθυντής των εκεί εκπαιδευτηρίων.
- Λεωνίδα Μάλαμας από το Πράβι.
- Γεώργιος Μ. Γούναρη από τη Σύρρα.
- Αθανάσιος Γιαννακού Υφαντής από τη Νιγρίτα⁸².

---

79. Ν. Ρουδομέτωφ, ό.π., σ. 392. Π. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*, Σέρρες 1966, σ. 400, σημ. 4. Το τυπογραφείο λειτούργησε κατά τα έτη 1878 και 1879. Είναι γνωστό ότι τύπωσε 6 βιβλία, ένα δίφυλλο αναγγελίας εφημερίδας και για ένα διάστημα την εφημερίδα με το τίτλο *Μακεδονία* και υπότιτλο *Εφημερίς του Λαού* ιδιοκτησίας των Διδασκαλείων. Ν. Χριστιανόπουλου, *Ελληνικές εκδόσεις Μακεδονικών πολέων πλην Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας. 1759-1913. Καταγραφή, βιβλιογραφία-προσωπογραφία*, εκδ. Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας, Καβάλα 2000, σ. 34-40. Τ. Καραναστάση, «Ο Δ. Μαρούλης και η εφημερίδα Μακεδονία των Σερρών (1878). Ζητήματα ιστορίας των πρώτων σεραϊκών εκδόσεων», *Σεραϊκά Ανάλεκτα* 2 (1993-1994) 127-149. Γ. Αψηλίδη, «Ο έλεγχος της διαχείρισης του κοινοτικού Νοσοκομείου Σερρών το 1874», *Σεραϊκά Σύμμεικτα* 2 (2013) 394-395.

80. Από τους υπόλοιπους 14 μαθητές που φοιτούσαν χωρίς την υποχρέωση να ακολουθήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα ο Κων/νος Α. Δόσκος από τις Σέρρες μετέφρασε και εξέδωσε το βιβλίο: Βίκτωρος Ουγκώ, *Απομνημονεύματα (Choses vues)*, Αθήνα 1887. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., τόμος Β', σ. 2017. Γνωστά ως προς το όνομα, είναι τα αδέρφια Κώστας και Χρήστος Κοντός, γιοί του αντιπροέδρου Αθανασίου Κοντού καθώς και ο Ιωάννης Σ. Σνοκ γιος του ιατρού Σπύρου Σνιόκ, βλ. Ταχινოსλή, *Σεραϊκές οικογένειες 19^{ος} αιώνας-1913*, Σέρρες 2013, σ. 300.

81. Ν. Ρουδομέτωφ, ό.π., σ. 388.

82. Ο Παπακυριάκου αναφέρει ως μαρουλιστή ένα δάσκαλο Υφαντή χωρίς όνομα, βλ. Κ. Παπακυριάκου, *Ιστορία του Νομού Σερρών. Από αρχαιότατων χρόνων μέχρι της απελευθερώσεώς του το 1912-1913*, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 547. Ενδεχομένως να μην πρόκειται για τον ίδιο αλλά για άλλο δάσκαλο με τον ίδιο επώνυμο, τον Θωμά Χρ. Υφαντή από τις Σέρρες που τη σχολική χρονιά 1913-14 εργαζόταν στην Δημοτική Σχολή Καμενικίων Σερρών ως διευθυντής. Αυτός αναγράφεται στις εκπαιδευτικές καταστάσεις ως τελειόφοιτος Γυμνασίου Σερρών με 20 χρόνια υπηρεσίας και ηλικία 40 ετών. Ο

- Παναγιώτης Παππά Δημητρίου από τη Νιγηρίτα. Τη σχολική χρονιά 1891-1892 δίδασκε στην Αστική Σχολή Νιγηρίτας, είχε 15ετή προϋπηρεσία και ηλικία 36 ετών⁸³.

- Κωνσταντίνος Χ. Βλούσος από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1880-81 δίδασκε στο Μελένικο⁸⁴. Το 1882-83 στη Κωνσταντινούπολη. Συνέγραψε με συναδέλφους και εξέδωσε στην Κωνσταντινούπολη αρκετά εκπαιδευτικά βιβλία⁸⁵. Με τον Γεώργιο Αφίδη⁸⁶ τα ακόλουθα: *Αριθμητική συντεταγμένη σε πέντε τεύχη* το 1883⁸⁷, *Εγχειρίδιον Γεωγραφίας συντεταγμένον σε τρεις ομόκεντρους κύκλους*, 1883⁸⁸, *Εγχειρίδιον Φυσικής Ιστορίας (Ζωολογίας, Φυτολογίας και Ορυκτολογίας) συντεταγμένον κατά τα άριστα γερμανικά εγχειρίδια*, 1884⁸⁹, *Στοιχεία Γεωγραφίας συντεταγμένα κατά τα νεώτατα γερμανικά εγχειρίδια εις 2 περιόδους*, 1884⁹⁰, *Στοιχειώδη Γεωγραφία*, 1886⁹¹. Με τον Γεώργιο Κούζο: *Γραμματική της Νέας Ελληνικής Γλώσσης μετ' ασκήσεων*, 1887⁹², *Βιογραφική ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος μετ' εικόνων*, 1889⁹³, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος χρονολογικώς συντεταγμένην*, 1889⁹⁴. Με τους Ι.Α. Ιλλίδη και Γ. Κούζο: *Βιογραφική ιστορία*

Παπακυριάκου επίσης αναφέρει ως μαρουλιστές τους δασκάλους Γιώργο Τσαλόπουλο, Αχιλλέα Βασιλείου στην Πεντάπολη και ένα Χρηστίδη. Ο Γ. Τσαλόπουλος με καταγωγή από το Λιτόχωρο στις εκπαιδευτικές καταστάσεις 1913-14 αναγράφεται ότι δίδασκε στην Αστική Σχολή Σερρών και ήταν τελειόφοιτος του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης. Ο Αχιλλέας Βασιλείου από τις Σέρρες, το σχ. έτος 1913-14 υπηρετούσε στην Σχολή Δοβίστας Σερρών και αναγράφεται στις εκπαιδευτικές καταστάσεις ως τελειόφοιτος του Γυμνασίου Σερρών με 13 χρόνια υπηρεσίας και ηλικία 35 ετών (δηλ. γεννημένος περί το 1878 δεν μπορούσε να είχε υπάρξει απόφοιτος του Διδασκαλείου). Δάσκαλος ονόματι Απόστολος Χρηστίδης το 1913-14 δίδασκε στη Δημοτική Σχολή Ζηλιάχovas ως τριτοβάθμιος δημοδιδάσκαλος. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (στο εξής Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ.), φ. 50 και 55, Στατιστική πληθυσμού και εκπαίδευσης περιοχής Ζίχνης- Σερρών-Νιγηρίτης.

83. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

84. Αικ. Κουμλίδου, ό.π., σ. 297. Στο ίδιο βιβλίο, στις σελ. 290 και 296, αναφέρεται ως απόφοιτος του Διδασκαλείου Μαρούλη ο Ιωάννης Βασιματζίδης ο οποίος δίδαξε ως αρχιδάσκαλος στο Μελένικο τη διετία 1857-59 και στη συνέχεια το 1873 (!).

85. Ως τόπος έκδοσης των βιβλίων αναγράφεται η Κωνσταντινούπολη όμως η εκτύπωση γινόταν και στην Αθήνα, βλ εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 535 της 31-7-83, σ. 2.

86. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 575 της 22-9-83, σ. 4.

87. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., σ. 1583.

88. Ό.π., σ. 1595.

89. Ό.π., σ. 1741.

90. Ό.π., σ. 1779.

91. Ό.π., σ. 1986.

92. Ό.π., σ. 2040.

93. Ό.π., σ. 2250.

94. Ό.π., σ. 2281.

της Αρχαίας Ελλάδος μετ' εικόνων, 1886⁹⁵, *Επίτομος Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1886⁹⁶ και *Ιστορία των Ανατολικών εθνών*, 1886⁹⁷. Το 1892 κυκλοφόρησε μόνος του το βιβλίο *Ιστορικό Απάνθισμα*⁹⁸. Παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη και τη περίοδο 1898-1900 ήταν υπεύθυνος-ιδιοκτήτης του εικονογραφημένου περιοδικού «Παιδικός Κόσμος» που εκδιδόταν δυο φορές το μήνα με παιδική και εφηβική ύλη από τον Τ. Α. Δεπάστα. Παρέμεινε υπεύθυνος του περιοδικού την δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας του (1901-1903) και στη συνέχεια προνομιούχος υπεύθυνος μέχρι το 1908⁹⁹.

- Χρήστος Μ. Ψάλτης από τις Σέρρες.
- Κλεάνθης Ν. Μαυρονίκος από τη Νιγρίτα.
- Δημήτριος Κ. Αντούλας από την Αλιστράτη.
- Δημήτριος Γ. Ζαμάνης από τη Σύρρα.
- Σπύρος Μιχαήλ από τη Νιγρίτα.
- Λέων Γερασίμου από τις Σέρρες.
- Στέργιος Τέζας από το Βλάτσι (Βλάστη Κοζάνης).

- Αθανάσιος Μ. Πίσυνος (1858/60-1918) από τις Σέρρες με οικογενειακή καταγωγή από τη Νιγρίτα. Μετά την αποφοίτησή του ο Μαρούλης τον έστειλε να συνεχίσει τις σπουδές στη Ζυρίχη της Ελβετίας με έξοδα ενός πλούσιου Γερμανού. Επιστρέφοντας εργάστηκε στο Διδασκαλείο (1882-85) διδάσκοντας Βυζαντινή Ιστορία, Γερμανικά και Τεχνικά (βιολί και ωδική). Κατά το μαθητή του Διδασκαλείου Γ. Καρατζά είχε φυσιογνωμία απα-

θή και ως δάσκαλος ήταν ακούραστος, καλόβολος, ειλικρινής, ολιγόλογος. Οι μαθητές τον εκτιμούσαν και τον σέβονταν ως μεγάλο αδελφό. Το επίθετό του το έδωσε ο Μαρούλης, γιατί κατά την μαθητεία του στο Διδασκαλείο διακρίθηκε για την ευπείθειά του¹⁰⁰. Όταν έπαυσε να λειτουργεί το Διδασκαλείο εργάστηκε στις Αστικές σχολές Αρρένων και Θηλέων της πόλης, διδάσκοντας φιλολογικά μαθήματα και ζωγραφική. «Φύση κατ' εξοχήν καλλιτεχνική» παραιτήθηκε από την διδασκαλία και αφοσιώθηκε στη ζωγραφική, ασκώντας παράλληλα και την αγιογρα-

95. Ό.π., σ. 1925.

96. Ό.π., σ. 1940.

97. Ό.π., σ. 1952.

98. Ό.π., τομ. Γ' 1881-1900, σ. 2632.

99. Ζ. Καράβα, «Παιδικός Κόσμος», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τομ. Γ', εκδ. Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008, σσ. 396-398. Μ. Καρπόζηλου, *Ελληνικός Νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή*, έκδ. Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 145.

100. Ν. Ρουδομέτωφ, ό.π., 377 και 388.

φία. Τρία έργα του έχουν διασωθεί σε ιδιωτική συλλογή. Μετά την επάνοδό του από την ομηρεία στην Βουλγαρία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο απεβίωσε από τις κακουχίες που είχε υποστεί¹⁰¹.

- Χριστόδουλος Δ. Σαραφειανός από τη Νιγρίτα. Τις σχολικές χρονιές 1890-92 δίδαξε στη Αστική Σχολή Νιγρίτας¹⁰² και τη σχολική χρονιά 1913-14 στο Δημοτικό Σχολείο Άνω Κρουσσόβου (Άνω Κερδύλλια), έχοντας 34 έτη υπηρεσίας και ηλικία 55 ετών¹⁰³.

- Αθανάσιος Αργυρός (1859-1945) από τη Νιγρίτα. Δίδαξε τη σχολική χρονιά 1876-77 στο σχολείο του χωριού Τζίντζος (Σιτοχώρι) και στη συνέχεια στη Δημοτική Σχολή Αρρένων Γαλατά Κωνσταντινούπολης και στο ημιγυμνάσιο Καβάλας το 1881-83. Συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μετεκπαιδεύθηκε στις πολιτικές και οικονομικές επιστήμες στη Γαλλία και Γερμανία. Άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου στην Αθήνα (1886-1906) και στις Σέρρες (1923-1926). Στην Αθήνα συμμετείχε και δραστηριοποιήθηκε σε συλλόγους υπέρ των Μακεδόνων: στο Μακεδονικό Σύλλογο (1876), στη Φιλόπτωχη Μακεδονική Αδελφότητα (1892) ως μέλος και ειδικός γραμματέας και στο Μακεδονικό Σύλλογο «ο Μέγας Αλέξανδρος» (1902-06) ως πρόεδρος και τακτικό μέλος¹⁰⁴. Εκλέχτηκε βουλευτής στο Ελληνικό Κοινοβούλιο στις εκλογές του 1915 με το κόμμα των Φιλελευθέρων, ενώ απουσίαζε στην Αμερική. Εντάχθηκε ακολούθως στο Λαϊκό κόμμα στο οποίο ιδεολογικά ανήκε και εκλέχθηκε βουλευτής στις διαδοχικές εκλογές του Μεσοπολέμου (1920, 1926, 1928, 1932, 1933, ενώ απέτυχε σε αυτές του 1936). Διετέλεσε υπουργός Γεωργίας στην κυβέρνηση του Δ. Γούναρη το 1922 και υπουργός Παιδείας στην οικουμενική κυβέρνηση του Αλ. Ζαΐμη το 1926.

Κατά την πρώτη περίοδο της διδασκαλικής του καριέρας συνέγραψε και εξέδωσε τα σχολικά βιβλία: *Δημοτική σχολή. Η κλείς της αναγνώσεως ήτοι το πρώτον αναγνωστικόν βιβλίον των παιδων*, Εν

101. Σ. Κοταμανίδης, «Αθανάσιος Πίσανος», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο* 17 (1991) 98-103. Γ. Καφαντζίς, «Δύο επιφανείς Νιγριτινοί εκπαιδευτικοί», *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου: Η Νιγρίτα- Η Βισαλτία δια μέσον της ιστορίας, Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996*, έκδ. Δήμου Νιγρίτας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 321.

102. Αθ. Δρογαλάς, ό.π., σ. 209, Α.Υ.Ε., φ. 1892.

103. Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 55, Στατιστική πληθυσμού και εκπαίδευσης περιοχής Σερρών-Νιγρίτης. Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου Στεργιάδου, «Σχολεία και εκπαίδευση της περιοχής Νιγρίτας κατά την περίοδο 1913-1915», *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου: Η Νιγρίτα- Η Βισαλτία δια μέσον της ιστορίας*, ό.π., σ. 381.

104. Ε. Κατσιώπη, ό.π., σ. 33 και 219.

Κωνσταντινουπόλει 1880¹⁰⁵ (Β΄ έκδοση το 1894) και *Οδηγός. Προς χρήση των εν προκαταρκτική τάξει Δημοτικής σχολής διδασκόντων ανάγνωσιν*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1880¹⁰⁶. Με αυτά είχε λάβει μέρος στο διαγωνισμό Αναγνωστικών που είχε προκηρύξει το Ελληνικό κράτος. Κατά την διάρκεια της δικηγορικής του καριέρας συνέγραψε νομικά βιβλία (*Γενικά αρχαία Αστικού Δικαίου, Εμπράγματον Δίκαιον, Ενοχικόν Δίκαιον, Οικογενειακόν Δίκαιον, Διοικητικόν Δίκαιον, Εμπορικόν Δίκαιον, Γενικά αρχαία της Πολιτικής Οικονομίας κ.α.*)¹⁰⁷ και μετέφρασε ξένα συγγράμματα, όπως την τετράτομη *Παγκόσμια Ιστορία* του Oskar Jager, την *Ιστορία των Ρωμαίων* του Victor Duruy και το *Οι μνηστήρες του στέμματος*, Δράμα Ιστορικών του Henric Ibsen¹⁰⁸. Το 1901 εξέδωσε το έργο *Ιστορία των Αθηνών*. Ασχολήθηκε και με την δημοσιογραφία ως συντάκτης ή μεταφραστής ευρωπαϊκών ειδήσεων και λογοτεχνικών έργων στις αθηναϊκές εφημερίδες *Αστραπή, Τηλέγραφος, Εμπρός, Ακρόπολις, Νέα ημέρα*, ενώ υπήρξε και εκδότης του περιοδικού *Γενική Επιθεώρησις* (1892-1893). Από το 1907 έως το 1915 μετανάστευσε στη Αμερική όπου ανέλαβε τη διεύθυνση της εφημερίδος *Θερμοπύλαι* και το 1908 αγόρασε την εφημερίδα *Αθήνα* (Σικάγου), αναλαμβάνοντας και την διεύθυνσή της μέχρι τις 3 Μαρτίου 1915 οπότε σταμάτησε η κυκλοφορία της. Στις 3 Απριλίου 1938 έδωσε διάλεξη στο Κινηματοθέατρο «Κρόνιον» στις Σέρρες για τη δράση και το έργο του Δημήτριου Μαρούλη, η οποία τυπώθηκε και κυκλοφόρησε από την εφημ. *Εμπρός*¹⁰⁹.

- Ιωάννης Γ. Ιατρός από το Λαρίγκοβο (Αρναία Χαλκιδικής).
- Κωνσταντίνος Μουράτης από τις Σέρρες.
- Σωτήριος Γεωργιάδης από τις Σέρρες.
- Βελίκης Φιλίππου από το Νευροκόπι.
- Βασίλειος Α. Σκάρδης από τις Σέρρες¹¹⁰.
- Αντώνιος Πέτρου από το Εγρί Δερέ (Καλλιθέα Δράμας).
- Γεώργιος Χ. Αμπατζής από τις Σέρρες.
- Ιωάννης Μουσικός από τις Σέρρες.
- Κωνσταντίνος Σγουρός (1858-1911) από Σαρμουσακλί (Πεντάπολη). Μετά την αποφοίτηση του από το Διδασκαλείο συνέχισε τις

105. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., τομ. Β΄, σ. 1295.

106. Ό.π., τομ. Β΄, σ. 1344.

107. Ό.π., τομ. Γ΄, σ. 3270, 3290, 3314, 3333, 3370, 3506, 3524, 3526)

108. Ό.π., τομ. Γ΄, σ. 3453, 3046, 3082.

109. Γ. Τσαρούχας, «Αργυρός Αθανάσιος», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τομ. Α΄, ό.π., σ. 270-271. Τρ. Δ. Θεοδωρίδης (επιμ), *Αθανάσιος Αργυρός (εις μνήμην)*, Αθήνα 1955. Γ. Καφταντζή, *Σερραϊκή προσωπογραφία*, ό.π., σ. 30-31.

110. Συνδρομητής στο βιβλίο του Ε. Στράτη, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών*, Κων/λει 1909, σ. 96. Ν. Ταχνοούλη, ό.π., σ. 299.

σπουδές του στη μουσική στη Μουσική Ακαδημία Κολωνίας. Με την επιστροφή του αρχικά δίδαξε κατά τα έτη 1883-85 στη Σχολή Μελενίκου¹¹¹ και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο, στη Κεντρική Αστική Σχολή και στο Παρθεναγωγείο της πόλης των Σερρών. Δίδασκε μουσική και ελληνικούς χορούς κατά τα πρότυπα της δυτικής πολυφωνίας¹¹². «Μουσικόν Δαιμόνιον» τον χαρακτηρίζει ο καθηγητής Κάρολος Αλεξανδρίδης¹¹³.

- Πέτρος Αθ. Βάλσαμος από τις Σέρρες.
- Πέτρος Γλαυκός από το Ζύρνοβο (Ανω Νευροκόπι).
- Δημοσθένης Φρόνιμος από τις Σέρρες.
- Βασίλειος Γεωργιάδης από τη Νάουσα.
- Γεώργιος Χρυσόστομος από το Σφηλινό (Σφελινό). Στάλθηκε από τον Μαρούλη για περαιτέρω σπουδές στη Λειψία. Το σχολικό έτος 1880-81 δίδασκε στο ημιγυμνάσιο της Καβάλας όπου μαζί με τον συνάδελφο και συμμαθητή του Αθανάσιο Αργυρό επέδειξαν «υπέροχη και παντός επαίνου άξια συμπεριφορά και εργασία»¹¹⁴.

- Μιχαήλ Μυστακίας από το Πράβι.
- Θεόδωρος Σακελλάριος από την Ήπειρο.
- Γεώργιος Αποστολίδης από το Κιουπ-κιοϊ (Πρώτη).
- Μιχαήλ Σωτηριάδης από το Δεμίρ Ισσάρ (Σιδηρόκαστρο).
- Αναστάσιος Αντωνιάδης από τη Βέροια.
- Ιωάννης Γ. Σάνδρου από την Τζουμαγιά,
- Απόστολος Θ. Σταυράκας από Χούμκο.
- Γρηγόριος Β. Οικονομίδης από Νιγρίτα.
- Γεώργιος Ιωάννου από την Τζουμαγιά.
- Γεώργιος Δασκαλίδης από Σουμπάσκιοϊ (Ν, Σούλι).
- Δημήτριος Δέδης από την Ήπειρο.
- Σπύρος Ηλιάδης από την Αλβανία. Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο το 1879 ως πρωτοβάθμιος δημοδιδάσκαλος¹¹⁵.
- Ιωάννης Καμήλαρης από τις Σέρρες.

111. Συνδρομητής στο βιβλίο του Σ. Μερτζίδου, *Αι χώραι του παρελθόντος και εσφαλμένα τοποθετήσεις των*, εν Αθήναις 1885, σ. 141. Αικ. Κουμλίδου, ό.π., σ. 298.

112. Ν. Πέτροβιτς, «Λαογραφικά Σύμμεικτα Σερρών», *Σεραϊκά Χρονικά* 1 (1952)

117. Γ. Αγγειοπλάστη, *Οκτώ κείμενα Σεραϊκής μουσικής ιστοριογραφίας*, εκδ. Πολιτιστικού Συλλόγου Βυρωνείας, Σέρρες 1996, σ. 19.

113. Τ. Θεοδωρίδη, «Ο καθηγητής Κάρολος Αλεξανδρίδης ενθυμείται την παλαιάν εποχήν των Σερρών», *Σεραϊκά Χρονικά* 6 (1973) 310.

114. Ν. Ρουδομέτωφ, ό.π., σσ. 359-360 και σ. 377.

115. Φωτογραφία του πτυχίου του πρωτοδημοσίευσε ο Γ. Καφαντζίης στο βιβλίο του: *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, εκδ. Ομίλου Ορφέα Σερρών, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 67.

- Περικλής Πίκος από τις Σέρρες.
- Αθανάσιος Θεοχαρίδης από τη Μπέροβα(Βερτίσκος Λαγκαδά).
- Νικόλαος Σιωπηρός από τη Νιγρίτα.
- Δημήτριος Ράπτης από τις Σέρρες.
- Νικόλαος Επιμελής από τη Νιγρίτα.
- Ιωάννης Χρήστου από τις Σέρρες.
- Χρίστος Αθ. Βάλσαμος από τις Σέρρες.
- Λεωνίδας Αγαπητός από τις Σέρρες.
- Στέργιος Στερεός από τη Νιγρίτα. Εργάστηκε σε σχολεία της Θεσσαλονίκης. Από κοινού με άλλους συναδέλφους στην Αστική σχολή Θεσσαλονίκης, τους Αριστ. Βάλσαμο και Βασ. Μάνο, συνέγραψαν και εξέδωσαν το 1894 το σχολικό εγχειρίδιο προς χρήσιν των Αστικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων: *Σειρά Αναγνωσμάτων έτους σχολικού Α', Β', Γ', Δ', Ε' και ΣΤ'*¹¹⁶. Το 1905-06 εργαζόταν ως διδάσκαλος της βυζαντινής και ευρωπαϊκής μουσικής στο Υποδιδασκαλείο Θεσσαλονίκης¹¹⁷.
- Αθανάσιος Δημοσθένους από τις Σέρρες.
- Θωμάς Φρόνμιος από τη Ράχωβα (Μεσοράχη).
- Σάββας Μιχαήλ από τις Σέρρες.
- Δημήτριος Γεωργίου από τις Σέρρες.
- Κ. Ιωάννου Αραμπατζής από τις Σέρρες.
- Δημήτριος Σταυρίδης (1861-) από τις Σέρρες¹¹⁸.
- Κωνσταντίνος Παναγιώτου από τις Σερρες.
- Ιωάννης Φιλίππου από την Τζουμαγιά.
- Γεώργιος Χριστοδούλου από τις Σέρρες.

Γ. Διδάσκαλοι απόφοιτοι του Διδασκαλείου (κατά αλφαβητική σειρά)

- Αντώνιος Αβραμίδης από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1888-89 δίδασκε στην Αστική Σχολή Δεμύρ Ισσαρίου και διεύθυνε και τη χορωδία των μαθητών. Η χορωδία τον Ιανουάριο του 1889 έλαβε μέρος σε εκδήλωση για τους τρεις Ιεράρχες¹¹⁹. Το 1891-92 εξακολούθησε να διδά-

116. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., τομ. Γ', σσ. 2889-90. Το 1901 ήταν συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Τα τραγούδια της πατρίδος μου*, ό.π., σ. 109.

117. Συνδρομητής στο βιβλίο του Β. Κανταντζή, Βάρβιτος, *Ήτοι συλλογή περιέχουσα εν παρασημαντική της Βυζαντινής μουσικής τα υπό της πατριαρχικής και εκπαιδευτικής επιτροπής οριζόμενα εκκλησιαστικά άσματα μετά μονοφώνων, διφώνων και τετραφώνων χορικών ασμάτων*, Εν Αθήναις 1906, σ. 161.

118. Στον εκλογικό κατάλογο του 1915 αναγράφεται με το επάγγελμα: παντοπώλης, βλ. Ταχινούλη, ό.π., σ. 307. Αναγνωρίστηκε ως Μακεδονομάχος, Ι. Γ. Μιχαηλίδη-Κ.Σ. Παπανικολάου (επιμ), *Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)*, έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 157.

119. Εφημ. *Νεολόγος*, φ. 5786 της 4-10-1888, σ. 3 και φ. 5884 της 7-2-89, σ. 1.

σκει στην ίδια σχολή έχοντας 7 χρόνια προϋπηρεσίας και ηλικία 24 ετών¹²⁰.

- Γεώργιος Αφίδης. Τη σχολική χρονιά 1882-83 δίδασκε στην Κωνσταντινούπολη. Μαζί με τον συμμαθητή του Κ. Βλούσο συνέγραψαν και εξέδωσαν σχολικά εγχειρίδια Γεωγραφίας¹²¹, Αριθμητικής και Φυσικής Ιστορίας¹²².

- Κ. Ι. Βαλάνος Τη σχολική χρονιά 1888-89 δίδασκε και διεύθυνε τα ελληνικά εκπαιδευτήρια του Πετριτσίου¹²³.

- Βάρδας Κ. Θεόδωρος από την Πρεμετή Β. Ηπείρου. Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο περί το 1880. Δίδαξε σε πολλά χωριά Ηπείρου και Μακεδονίας. Το 1913 δίδασκε στη Σαδοβίτσα (Μάρμαρα) Ιωαννίνων¹²⁴.

- Θεοδώρητος Βασματζίδης (1867-1907) από τις Σέρρες. Φοίτησε στο Διδασκαλείο κατά την τελευταία περίοδο λειτουργίας του (1882-85). Πρωτοδιορίστηκε δάσκαλος στο Μελένικο από όπου όμως απεχώρησε, στη συνέχεια στο Στανό Αρδαμερίου από όπου εκδιώχθηκε από τον τοπικό επίσκοπο, ακολούθως στη Λιαριγκόβη και στην Ιερισσό Χαλκιδικής, στο Μέγα Καζαβίτι (1889-90 με μισθό 21 λιρών) και στις Μαριές Θάσου. Συνέχισε τις σπουδές του στη Θεολογική Σχολή Χάλκης απ' όπου αποφοίτησε το 1897. Το 1894 χειροτονήθηκε διάκος και το 1897 ιερέας και αμέσως μετά αρχιμανδρίτης. Το διάστημα 1897-99 διετέλεσε αρχιερατικός επίτροπος του Εφέσου Ιωακείμ στα Βρούουλα. Το 1900 τοποθετήθηκε αρχιερατικός επίτροπος Περάμου της επαρχίας Κυζίκου. Στη συνέχεια διορίστηκε ιερατικός προϊστάμενος της νοσοκομειακής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στο Γαλατά Κων/πολης καθώς και καθηγητής των θρησκευτικών στο Αρρεναγωγείο και το Παρθεναγωγείο του Γαλατά. Από το 1901 έως και το 1903 εργάστηκε ως καθηγητής των Ιερών Γραμμάτων στο Γυμνάσιο και στο Παρθεναγωγείο Σερρών. Ταυτόχρονα κήρυττε το Θείο λόγο δύο φορές κάθε Κυριακή, τη μία φορά σε εκκλησία της πόλης, εκ περιτροπής και μετά την απόλυση, στην αίθουσα της Κεντρικής Αστικής Σχολής κατά το «Κυριακόν μάθημα». Στις 16-11-1903 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Νευροκοπίου και αρχιε-

120. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

121. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 575 της 22-9-83, σ. 4.

122. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., τομ. Β', σ. 1583, 1595, 1741, 1779, 1986.

123. Εφημ. *Νεολόγος*, φ. 6011 της 21-7-1889 σ. 1 Ι. Μπάκας, *Ο ελληνισμός και η μητροπολιτική περιφέρεια Μελενίκου 1850-1912*. Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ποιμα-ντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2003, σ. 175.

124. Χ. Σκανδάλη, ό.π., σ. 118.

ράτευσε εκεί επί 4ετία, σε μια κρίσιμη εποχή, κατά την ένοπλη φάση των ελληνοβουλγαρικών ανταγωνισμών, στηρίζοντας με φιλοπατρία και αυταπάρνηση τον Ελληνισμό της περιοχής¹²⁵.

- Ιωάννης Ν. Βάσος από το Κουμλί (Αμμουδιά) Τη σχολική χρονιά 1899-90 δίδασκε στη Δημοτική σχολή Κρουσόβου (Αγλαδοχωρίου)¹²⁶. Από το 1901 και για πέντε συνεχή πέντε χρόνια δίδασκε στη γενέτειρα του, όμως κατά το σχολικό έτος 1905-06, σύμφωνα με την έκθεση του επιθεωρητή Δ. Σάρρου, «καταπτοηθείς» από τις απειλές των ενόπλων Βουλγάρων «απεποιείτο» να ανοίξει και να λειτουργήσει το σχολείο. Μετά από προτροπή του επιθεωρητή και με την αποστολή μιας δασκάλας από το Ελληνικό Προξενείο Σερρών, λειτούργησε το σχολείο¹²⁷.

- Αστέριος Δ. Γούσιος (1862-1920) από τα Λακκοβήκια Παγγαίου (παλιά Μεσσολακιά). Το 1894 δίδασκε και διεύθυνε την Αστική Σχολή της γενέτειράς του. Εργάστηκε ακολούθως σε σχολεία της Δράμας, Τσατάλτζας (Χωριστής), Αλιστράτης¹²⁸ και στην Αστική Σχολή Πραβίου. Η γνωριμία του με τον μητροπολίτη Δράμας Χρυσόστομο τον επηρέασε και ανταποκρίθηκε στη πρόσκληση του να λάβει μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα στην περιοχή Αλιστράτης. Το διάστημα αυτό διατέλεσε και γραμματέας της Μητρόπολης Δράμας για το τμήμα της Ζίχνης¹²⁹. Συνεργάστηκε στενά και με το Ελληνικό Προξενείο Σερρών. Το 1908, μετά τη επανάσταση των Νεότουρκων εγκαταστάθηκε στις Σέρρες και άνοιξε βιβλιοπωλείο στην οδό Κονλούκι. Τον επόμενο χρόνο λειτούργησε και τυπογραφείο, όπου τυπώνονταν κυρίως σχολικά εγχειρίδια. Το 1913 συνελήφθη από τους Βουλγάρους και φυλακίστηκε μαζί με άλλους Έλληνες πατριώτες. Κατά την Απελευθέρωση της πόλης κάηκε το σπίτι όπου διέμενε, σώθηκε όμως το τυπογραφείο του. Στη δεύτερη βουλγαρική κατοχή (1916-18) λεηλατήθηκε και καταστράφηκε και αυτό και ο ίδιος με το γιό του Χρήστο αιχμαλωτίστηκαν και μεταφέρθηκαν όμηροι στη Βουλγαρία. Επέστρεψε το 1918, αλλά από τις κακουχίες που είχε υποστεί, απεβίωσε δύο χρόνια αργότερα¹³⁰.

125. Νευροκοπίου Θεοδώρητος, ό.π., σ. 452-454. Ανωσύμου, «Νευροκοπίου Θεοδώρητος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 31(1907) 476.

126. Α.Υ.Ε., φ. 1900/Κ.67.2.

127. Χ. Ανδρεάδη, ό.π., σ. 549. Συνδρομητής με την ιδιότητα ψάλτης στη Τζουμαγιά στο βιβλίο του Β. Κανταντζή, *Βάρβιτος*, ό.π., σ. 160.

128. Συνδρομητής στο βιβλίο του Β. Κανταντζή, *Βάρβιτος*, ό.π., σ. 159.

129. Ανωσύμου, «Στατιστικοί πίνακες της δικαστικής και εκπαιδευτικής κινήσεως των Ι. Μητροπόλεων των υπαγομένων εις το κλίμα του Οικουμενικού Θρόνου», *Εθνικά Φιλανθρωπικά καταστήματα εν Κωνσταντινούπολει, Ημερολόγιον έτους 1905*, Εν Κωνσταντινούπολει 1904, σ. 193.

130. Αστ. Γούσιου, *Η κατά το Πάγγαιον χώρα, Λιψία 1894. Τα τραγούδια της πατρίδος μου*, Αθήνα 1901. Εισαγωγή Χρ. Χατζητάκη-Καψωμένου, εκδ. Καπάνι,

Έγραψε και εξέδωσε δύο βιβλία για την γενέτειρά του, το πρώτο: *Η κατά το Πάγγαιον Χώρα. Τοπογραφία ήθη έθιμα και γλώσσα*, Λειψία 1894¹³¹ και *Τα τραγούδια της πατρίδος μου, ήτοι συλλογή τερπνών δημοδών ασμάτων αδομένων εν τη κατά Πάγγαιον χώρα, εν Αθήναις* 1901.

- Αθανάσιος Γρέδης-Ευαγγελίδης (1854-1917) από το Σουμπάσκιοι (Ν. Σούλι). Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο το 1885. Εργάστηκε ως δάσκαλος στη γενέτειρά του και σε χωριά των Σερρών, όπως στο Δεμίρ Ισάρ τη σχολική χρονιά 1888-89¹³², στην Τοπόλιανη (Χρυσό) το 1899-90, στην Έλσιανη (Καρπερή) το 1891-92 και στη Δράνοβα το 1903-04¹³³. Υπήρξε μνημένος και ενεργό στέλεχος του Μακεδονικού Αγώνα¹³⁴. Απεβίωσε στο Κίτσοβο

της Βουλγαρίας όπου είχε εκτοπιστεί όμηρος κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή (1916-18). Έχει διασωθεί χειρόγραφο του 1.000 σελίδων των μαθημάτων της «Παιδαγωγίας» που διδάχθηκε στο Διδασκαλείο¹³⁵.

- Δημήτριος Γ. Δαμάνης (1858-1923) από τη Νιγρίτα. Δίδαξε στα σχολεία: Αχινού (σχολ. έτη 1882-85)¹³⁶, Αηδονοχωριού, Οφρυνείου Μ. Ασίας και Δαρδανελλίων. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδαξε και διέυθυνε την Αστική Σχολή Τζουμαγιάς έχοντας 17 χρόνια προϋπηρεσίας¹³⁷. Τα έτη 1893-96 την Αστική Σχολή Νιγρίτας¹³⁸, τα έτη 1896-1906 και πάλι την Αστική Σχολή Τζουμαγιάς¹³⁹. Μετά από δολοφονική απόπειρα εναντίον του από Βούλγαρο πράκτορα και από τουρκικές πιέσεις που δέχθηκε για τον αγώνα του εναντίον των Βουλγάρων, μετέβη και εργά-

Θεσσαλονίκη 1999, σ. ζ'-θ'.

131. Ηλιού-Πολέμη, ό.π., τομ. Γ', σ. 2843.

132. Εφημ. *Νεολόγος*, φ. 5884 της 7-2-1889, σ. 1.

133. Α.Υ.Ε., φ. 1900/Κ.67.2 και φ. 1904/56.Α.2.

134. Γ. Κοκκίνου, *Νέο Σούλι Σερρών (Σουμπάσκιοι). Ιστορία Λαογραφία*, εκδ. Κοινότητας Ν. Σουλίου, Σέρρες 1998, σσ. 272-73. Ο Γ. Κόκκινος αναγράφει ότι στο Δίδα-σκαλείο είχαν φοιτήσει από το ίδιο χωριό και οι: Δημήτριος Μαντέλας (σκοτώθηκε κατά τον Μακεδονικό Αγώνα στην λίμνη των Γιαννιτσών), Θεόδωρος Βρέττας, Γεώργιος Ζαχαρόπουλος (Γεωργούσης), Γεώργιος Παντζάρης, Κων. Τσουκάλος και ο Ευάγγελος Δεδούσης που άσκησε και το επάγγελμα του δασκάλου.

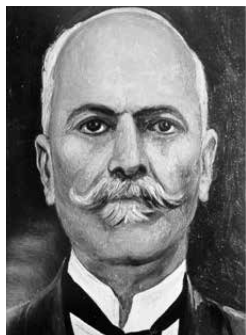
135. Αν. Μπέγκου, «Δημ. Μαρούλης-Ο επαναστάτης δάσκαλος», *Σερραϊκά Χρονικά* 12 (1996) 94-95.

136. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 535 της 31-7-83, σ. 2. Συνδρομητής στο βιβλίο του Σ. Μερτζίδου, ό.π., σ. 142.

137. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

138. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Η κατά το Πάγγαιον Χώρα*, ό.π., σ. 108.

139. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, ό.π., σ. 117.

στηκε εκ νέου στο σχολείο των Δαρδανελίων κατά το χρονικό διάστημα 1905-1909. Επέστρεψε στη γενέτειρά του στην Αστική Σχολή Νιγρίτας κατά το χρονικό διάστημα 1909-12¹⁴⁰. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, το σχολικό έτος 1913-14, δίδαξε και διεύθυνε την Αστική Σχολή Έδεσσας και τον επόμενο χρόνο διορίστηκε επιθεωρητής των Δημοτικών σχολείων του νομού Ημαθίας. Το 1917 μετέβη στην Αθήνα και εργάστηκε ως διευθυντής στο 6^ο Δημοτικό σχολείο Αρρένων Αθηνών.

Στις βουλευτικές εκλογές της 31-5-1915 ήταν υποψήφιος χωρίς τη θέλησή του με το κόμμα του Βενιζέλου στο Ν. Σερρών και ήρθε πρώτος επιλαχών με τις ψήφους που έλαβε¹⁴¹. Δημοσίευσε σε περιοδικά άρθρα παιδαγωγικού, ιστορικού και λαογραφικού περιεχομένου¹⁴².

- Δημοσθένης Γ. Δεληγιώργης (1864-1935) από το Τεριαχάτι Β. Ηπείρου. Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο το 1882. Δίδαξε σε χωριά της Ηπείρου μέχρι το 1916¹⁴³.

- Δημήτριος Δημοκίδης από το Μελένικο. Δίδαξε στα σχολεία της γενέτειράς του και στα εκπαιδευτήρια του Δεμίρ Ισάα¹⁴⁴.

- Θωμάς Δημητρίου, Βορειοηπειρώτης στην καταγωγή φοιτούσε στο Διδασκαλείο τη σχολική χρονιά 1882-83¹⁴⁵.

- Ευάγγελος Γ. Δούκας. Εξέδωσε το 1894 στην Κωνσταντινούπολη το σχολικό βιβλίο *Πρώτη Γεωγραφική Βαθμὶς διηρημένη εἰς δύο τμήματα, πρὸς χρῆσιν τῶν διδασκομένων ἀμφοτέρων τῶν φύλων*¹⁴⁶.

- Νικόλαος Γ. Δρίτσιος. Εξέδωσε το 1892 το σχολικό βιβλίο: *Νεωτάτη Γεωγραφία συντεταγμένη κατὰ τὴν αναλυτικοσυνθετικὴν μέθοδον πρὸς*

140. Συνδρομητής στο βιβλίο του Ε. Στράτη, *ό.π.*, σ. 103.

141. Γ. Καφταντζή, *Σερραϊκή Προσωπογραφία*, *ό.π.*, σ. 28. Γ. Καφταντζή, *Η ιστορία της Ηράκλειας Νομού Σερρών*, εκδ. Δήμου Ηράκλειας, Σέρρες 1973, σ. 117.

142. Δ. Γ. Δαμάνη, «Νιγρίτα-Σύρπα», *Μακεδονικόν ημερολόγιον*, 4 (1911) σσ. 122-132.

143. Χ. Σκανδάλη, *ό.π.*, σ. 118.

144. Αικ. Κομιλίδου, *ό.π.*, σ. 297. Κ. Αλεξανδρίδη, *Ομιλίες*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 43. Ο Αλεξανδρίδης αναφέρει ως μαρουλιστή τον δάσκαλο Γουρνέλη. Ο Θωμάς Γουρνέλης από τη Τζουμαγιά, τη σχολική χρονιά 1913-14 υπηρετούσε στην Αστική Σχολή Σερρών και αναγράφεται ως τελειόφοιτος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης. Ι.Α.Μ, Γ.Δ.Μ, φ. 55. Επίσης και ο Γ. Καφταντζής δεν τον αναφέρει ως μαρουλιστή, Γ. Καφταντζή, *Η ιστορία της Ηράκλειας*, *ό.π.*, σ. 117.

145. Ν. Ρουδομέτωφ, *ό.π.* σ. 386.

146. Ευάγγελου Γ. Δούκα, πτυχιούχου τοῦ διδασκαλείου Σερρών, *Πρώτη Γεωγραφική Βαθμὶς, διηρημένη εἰς δύο τμήματα, πρὸς χρῆσιν τῶν διδασκομένων ἀμφοτέρων τῶν φύλων*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει Τύποις Ἀλεξάνδρου Νομισματίδου, 1894. Ηλιού-Πολέμη, *ό.π.*, τομ. Γ', σ. 2840.

χρήσιν των Δημοτικών, Αστικών σχολείων και Παρθεναγωγείων. Εν Θεσσαλονίκη 1892¹⁴⁷.

- Π. Δρογαλάς από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1891-92 εργαζόταν στο Σχολείο της Καμήλας, είχε δετή προϋπηρεσία και ηλικία 34 ετών¹⁴⁸.

- Δημοσθένης Δώδος από το Ροδολείβος. Τα σχολικά έτη 1885-88 δίδασκε στη σχολή Μελενίκου¹⁴⁹. Το 1894 δίδασκε σε σχολεία της Δράμας¹⁵⁰ και το 1901 της Θεσσαλονίκης ως διδάσκαλος των Τουρκικών¹⁵¹. Δίδαξε ακόμη σε σχολεία των Μουδανιών και της Προύσας¹⁵².

- Δανιήλ Ζάκου. Ο επιθεωρητής Άγγελος Παπαζαχαρίου σε έκθεσή του για τα σχολεία της Υποδιοίκησης Λαγκαδά Θεσσαλονίκης, το 1905, αναγράφει για αυτόν: «ἀρχαῖος ἀπόφοιτος τοῦ ἐν Σέρραις Διδασκαλείου Δ. Μαρούλη πολλάκις ἀνταλλάξας τὴν διδασκαλικὴν τήβεννον διὰ τῆς δικαστικῆς ἐν Τουρκία, ἤδη δέ γέρον παλλινοστήσας εἰς τό διδασκαλικόν ἐπάγγελμα οὐδεμίαν γνῶσιν ἔχει τῆς νεωτέρας διδακτικῆς μεθόδου διδάσκων πλημμελῶς καὶ ἀδυνατῶν νά ἐπιβάλλῃ τάξιν ἐν παραδόσει»¹⁵³.

- Θωμάς Κ. Ζαχόπουλος από τη Νιγρίτα. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδασκε στην Αστική Σχολή Νιγρίτας, είχε 7ετή προϋπηρεσία και ηλικία 26 ετών. Τη σχολική χρονιά 1898-99 δίδασκε στην Αστική Σχολή Πετριτσίου¹⁵⁴.

- Ιωάννης Β. Ιωαννίδης από την Νιγρίτα. Μετά την αποφοίτηση από το Διδασκαλείο φοίτησε και στο Γυμνάσιο Σερρών απ' όπου έλαβε απολυτήριο το 1886 σε ηλικία 21 ετών και συνέχισε τις σπουδές του στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁵⁵. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδασκε στην Αστική Σχολή Σερρών και είχε δετη προϋπηρεσία διδασκάλου¹⁵⁶. Από το 1896 διεύθυνε στην Αθήνα το ε-

147. Νικολάου Γ. Δριτσίου, Ἀποφοίτου τοῦ ἐν Σέρραις Διδασκαλείου, *Νεωτάτη Γεωγραφία, συντεταγμένη κατὰ τὴν ἀναλυτικοσυνθετικὴν μέθοδον, πρὸς χρῆσιν τῶν Δημοτικῶν, Ἀστικῶν Σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων*. Ἐν Θεσσαλονίκη Βικόπουλος καὶ Ἀντωνιάδης Βιβλιοπῶλαι καὶ Ἐκδόται, 1892. Ηλιοῦ-Πολέμη, ὅ.π., τομ. Γ', σ. 2653.

148. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

149. Εφ. *Νεολόγος*, φ. 5573 της 14-1-1888, σ.3. Αικ. Κουμλίδου, ὅ.π., σ. 298.

150. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Η κατά το Πάγγαιον Χώρα*, ο.π., σ. 110.

151. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, ὅ.π., σ. 109.

152. Αικ. Κουμλίδου, ὅ.π., σ. 299.

153. Σ. Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*. *Τεκμήρια ιστορίας*, έκδ. Gutenberg. Αθήνα 2005, σ. 280.

154. Α.Υ.Ε., φ. 1892 και φ. 1900/Κ. 67.2.

155. Όπως και στην περίπτωση του Γ. Τσιάκα το πτυχίο του Διδασκαλείου δεν έδινε το δικαίωμα εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

156. Α.Υ.Ε., φ.1892. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Η κατά το Πάγγαιον*

βδομαδιαίο παιδαγωγικό περιοδικό δημοτικής εκπαίδευσης με τίτλο: «Παιδεία». Εξέδωσε τα βιβλία: *Ἀπάνθισμα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας μετὰ λειτουργικῆς, ρητῶν, τροπαρίων, προσευχῶν καὶ παραρτήματος εὐρετηρίου ἐν τέλει τῶν ἀναγινωσκομένων περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1894 καὶ *Γλωσσικαὶ Ἀσκήσεις (τῆς μητρικῆς γλώσσῃς)*. *Πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' καὶ Γ' Τάξεως τῶν Δημοτικῶν Σχολείων Κύκλος Α' προπαρασκευαστικὸς*, Ἐν Ἀθήναις 1898¹⁵⁷.

- Ανδρέας Ἰωάννου, Βορειοηπειρώτης στὴν καταγωγῇ, φοιτοῦσε στὸ Διδασκαλεῖο τῆ σχολικῆ χρονιά 1882-83. Διακρίνονταν γιὰ τὴν ἀντιληπτικότητα του με τὴν ὁποία ἐντύπωνε τὶς παρατηρήσεις τῶν διδασκόντων¹⁵⁸.

- Δημήτριος Καλούσης ἀπὸ τὸ Μελένικο. Τῆ σχολικῆ χρονιά 1891-92 δίδασκε στὴ Σχολὴ Μελενίκου, εἶχε 7 χρόνια προϋπηρεσίας καὶ ἡλικία 24 ἐτῶν¹⁵⁹. Συνέχισε νὰ ἐργάζεται καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια στὸ Μελένικο¹⁶⁰.

- Γεώργιος (Τζώρτζης) Καρατζάς (1862 ἢ 1867-1952) ἀπὸ τὴν Καβάλα. Φοίτησε στὸ Διδασκαλεῖο τὰ ἔτη 1882-84. Τὸ 1885 διορίστηκε διευθυντὴς στὸ Κεντρικὸ Παιδαγωγεῖο Τραπεζοῦντας ὅπου παρέμεινε γιὰ δύο ἔτη. Στὴ συνέχεια δίδαξε σὲ σχολεῖα στὴ Βάρνα Ανατ. Ρωμυλίας, στὴ Θάσο, στὴ Στράντζα, στὴ Μάδυτο, σὲ συνοικίες καὶ προάστια τῆς Πόλης (Ἐπταπύργιο, Ψωμαθειά, Μέγα Ρεῦμα, Διπλοκιόνιο καὶ στὸ Γαλατά). Τὸ 1902 προσλήφθηκε στὸ Ζωγράφειο Σχολεῖο τοῦ Σταυροδρομίου ὅ-

που παρέμεινε γιὰ 20 χρόνια. Τὸ 1922 ἐπέστρεψε στὴν Καβάλα καὶ διορίστηκε διευθυντὴς τοῦ 6^{ου} Δημοτικῶν Σχολεῖου Ἀρρένων καὶ στὴ συνέχεια διευθυντὴς τοῦ Θ' Μεικτοῦ Δημοτικῶν Σχολεῖου Ἀγίας Βαρβάρας ἀπ' ὅπου καὶ συνταξιοδοτήθηκε τὸ 1932. Υἱήρξε διευθυντὴς καὶ διαχειριστὴς τοῦ περιοδικοῦ «Παιδικὸς Κόσμος» στὴ Κωνσταντινούπολη τὴν Δ' περίοδο κυκλοφορίας του (1907-1908)¹⁶¹ καὶ ἐξέδωσε τὰ βιβλία: *Αἱ πρῶται συνθετικαὶ ασκήσεις*, Κων/πολη 1899, *Στοιχειώδης Γραμματικὴ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσῃς*, Κων/πολη 1899, *Τὸ Ἀναγνωσματάριον τῶν παιδιῶν μας*, Κων/πολη 1902, *Ὁ παιδικὸς κόσμος, ἐν παραρτήματι*

Χώρα, ὅ.π., 107.

157. Ἡλιοῦ Πολέμη, ὅ.π., τομ. Γ', σσ. 2851 καὶ 3307.

158. Ν. Ρουδομέτωφ, ὅ.π., σ. 384.

159. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

160. Αἰκ. Κουμλίδου, ὅ.π., σ. 299.

161. Ζ. Καράβα, «Παιδικὸς Κόσμος», *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974*, τομ. Γ', ὅ.π., σσ. 396-398.

δεκαεξ παραμύθια, Κων/πολη 1908, *Αι πρώται γνώσεις της ευρωπαϊκής μουσικής προς χρήσιν δημοτικών και αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων*, τεύχος Α΄, Κων/πολη 1910, *Μελλομένη ήτοι συλλογή ασμάτων σχολικών μονοφωνικών και πολυφωνικών*, Αθήνα 1928 και *Η Ελλάδα στο στόμα του Λαού, λαογραφική μελέτη*, Καβάλα 1929. Άφησε πολλά αδημοσίευτα χειρόγραφα κείμενα μεταξύ των οποίων και αναμνήσεις από τη φοίτησή του στο Διδασκαλείο¹⁶².

- Ηλίας Γ. Μονόχειρ (1863-1939) από τη Ζηλιάχοβα (Ζίχνη). Το πτυχίο αποφοίτησής του από το Διδασκαλείο έχει αύξοντα αριθμό 96 και αναγράφει ότι περαιώσε την ΣΤ΄ περίοδο εκπαίδευσης. Αρχικά δίδαξε στη σχολή της γενέτειράς του και κατόπιν σε σχολείο της Καβάλας απ' όπου όμως παραιτήθηκε. Το 1899 διορίστηκε στη Οθωμανική δικαστική υπηρεσία με έδρα το Μελένικο και το 1905 μετατέθηκε στη Σαμψούντα του Πόντου όπου εργάστηκε μέχρι τις αρχές του 1908. Επέστρεψε στη Ζηλιάχοβα και ασχολήθηκε με το εμπόριο. Εκτός της ελληνικής και τουρκικής γλώσσας μιλούσε βουλγαρικά, γερμανικά, γαλλικά, ρωσικά, σερβικά και αραβικά. Κατά την φοίτησή του στο Διδασκαλείο, ο Μαρούλης του άλλαξε το πατρικό του επώνυμο που ήταν Γεωργίνης σε Μονόχειρ, λόγω ακρωτηριασμού του που είχε υποστεί σε μικρή ηλικία στο δεξί πήχη του χεριού του.

- Κωνσταντίνος Μόσχος. Δίδαξε στη Νιγρίτα (1882-83)¹⁶³, Μαρώνια Κομοτηνής, Βιτάστα Σερρών, Κατράνιτσα Δ. Μακεδονίας, Τατάουλα Κωνσταντινούπολης, Πόρτ-Σάιτ Αιγύπτου, Βουρδούριο Πισιδίας, Ψωμαθεία Κων/πολης, Αγκιάλο Ανατ. Ρωμυλίας, Άγκυρα, Καλλίπολη, Φιλιπούπολη, Αδριανούπολη, Μάδυτο, Προύσα, Αττάλεια, Σμύρνη και σε 2-3 κοινότητες πέριξ της Σμύρνης. Τη σχολική χρονιά 1913-14 διεύθυνε το σχολείο του Ροδολείβου¹⁶⁴. Περαιώσε τη διδασκαλική του σταδιοδρομία σε σχολείο στη πόλη των Σερρών¹⁶⁵.

- Κωνσταντίνος Ε. Μπάρτζας (1867-1951) από την Τσερπίστα (Τερπνή). Φοίτησε στο Διδασκαλείο την περίοδο 1881-85. Μετά την αποφοίτησή του δίδαξε για 47 χρόνια σε σχολεία της περιοχής Σερρών, στα περισσότερα με καθήκοντα διευθυντού. Το σχολικό έτος 1885-86 στο

162. Ν. Ρουδομέτωφ, ό.π., σ. 359-392. Τα αδημοσίευτα κείμενα του είναι: α) Είκοσι εκλεκτά διηγήματα μεταφρασθέντα από τη Γερμανική, β) 7 θεατρικά έργα μεταφρασμένα από τη Γερμανική, γ) συλλογή παροιμιών και παροιμιωδών εκφράσεων, δ) συλλογή λαϊκών αινιγμάτων καταρτισμένη απ' το στόμα του λαού κι απ' άλλες πηγές, ε) συλλογή δημοτικών και λαϊκών τραγουδιών, στ) συλλογή τραγουδιών όπου περιέχεται και ένα θεατρικό με τίτλο «Για την Πατρίδα», ζ) συλλογή παλιών τραγουδιών, η) θεατρικά έργα γραμμένα από τον ίδιο, θ) τα καλύτερα παραμύθια όλου του κόσμου.

163. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 535 της 31-7-83, σ. 2.

164. Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 50, Στατιστική πληθυσμού και εκπαίδευσης περιοχής Ζίχνης.

165. Α. Αργυρού, ό.π., σ. 19.

Ομούρ Βέη (Καστανοχώρι), το 1886-88 στη Κάτω Καμήλα, τα έτη 1888-91 στη Σύρπα, 1891-92 στη Εξοβα (Δάφνη), 1892-99 πάλι στη Σύρπα, 1897-1900 στη Τσερπίστα, 1900-06 ξανά στην Σύρπα, 1906-11 στη Νιγρίτα, 1911-12 στη Τσερπίστα, 1912-1913 πάλι στη Σύρπα, 1914-16 στην Τσερπίστα, 1916-17 στο Λιβάδι Λαγκαδά, 1917-18 στο Κλείσαλι Λαγκαδά και 1918-33 στην Τερπνή απ' όπου και συνταξιοδοτήθηκε. Διακρίθηκε για

την ευσυνειδησία του, την εργατικότητα και τη συνέπειά του. Ήταν μεθοδικός, ακούραστος, δημιουργικός. Έχει διασωθεί χειρόγραφο κείμενό του 1.200 σελίδων με τίτλο *Παιδαγωγία* που περιέχει όλη την ύλη του μαθήματος της Παιδαγωγίας που διδάχθηκε στο Διδασκαλείο¹⁶⁶.

- Γ. Νανάσης από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδασκει και διεύθυνε την Αστική Σχολή Ροδολίβους, είχε 6 χρόνια προϋπηρεσίας και ηλικία 32 ετών¹⁶⁷.

- Λεωνίδας Οικονομίδης από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδασκει στη Σχολή της Τσερπίστας, είχε δετή προϋπηρεσία και ηλικία 34 ετών¹⁶⁸.

- Άγγελος Παπαδημητρίου από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1891-92 εργαζόταν στη Σχολή του χωριού Τσίντσιος (Σιτοχώρι), είχε 7ετή προϋπηρεσία και ηλικία 32 ετών¹⁶⁹.

- Νικόλαος Παπαπέτρου από την Τζουμαγιά. Αρχικά δίδαξε σε χωριά της περιοχής Πραβίου και από το 1883 μέχρι το 1905¹⁷⁰ στην γενέτειρά του όπου και διετέλεσε για κάποια χρόνια και διευθυντής της Αστικής Σχολής. Απεχώρησε λόγω διενέξεων με την Εφορεία των Εκπαιδευτηρίων Τζουμαγιάς και το σχολικό έτος 1905-06 δίδαξε στην Προσοτσάνη. Επανήλθε εκ νέου στη γενέτειρά του την επόμενη χρονιά και δίδαξε και διεύθυνε

την Αστική Σχολή έως το 1916¹⁷¹. Το 1917 αιχμαλωτίστηκε και εκτοπίστηκε όμηρος στη Βουλγαρία. Το 1918 επανήλθε και διορίστηκε στο

166. Αθ. Δρογαλάς, *ό.π.*, σσ. 191-218.

167. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

168. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

169. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

170. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, *ό.π.*, σ. 117.

171. Συνδρομητής στο βιβλίο του Ε. Στράτη, *ό.π.*, σ. 103.

Σιδηρόκαστρο όπου απεβίωσε το Φεβρουάριο του 1919¹⁷².

- Δημήτριος Παπαζαχαρίου (1866-1825) από το Βεζνίκο (Άγιο Πνεύμα). Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο το 1884. Το 1892 δίδαξε σε σχολείο στο Ερζερούμ του Πόντου, στη συνέχεια στο Φροντιστήριο Αργυρουπόλεως, σε σχολεία της Σαμψούντας καθώς και στο περίφημο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας. Επέστρεψε στη Μακεδονία και τη σχολική χρονιά 1913-14, διορίστηκε διευθυντής στο σχολείο της Αλιστράτης¹⁷³. Το 1916 δίδαξε στο σχολείο του Ροδολείβους. Το 1917 αιχμαλωτίστηκε και εκτοπίστηκε όμηρος στη Βουλγαρία όπου έμεινε μέχρι το 1918. Επιστρέφοντας εργάστηκε επί τριετία στην Αστική Σχολή Σερρών και το 1923 μετατέθηκε στο σχολείο της Δοβίστας όπου δίδαξε μέχρι τον θάνατό του. Υπήρξε συγγραφέας τριών σχολικών εγχειριδίων: ενός Αναγνωστικού της Β΄ Τάξης με τίτλο: «Το σχολείο και η πατρική οικία», μιας Γενικής Γεωγραφίας και μιας Γεωγραφίας της Ευρώπης¹⁷⁴.

- Ιωάννης Ε. Παράσχης από τη Νάουσα. Σε *Πίνακα διδασκόντων δασκάλων ευρεθέντων εν υπηρεσία το έτος 1913-1914* αναγράφεται ότι ήταν 42 ετών, κατείχε απολυτήριο του Διδασκαλείου Σερρών με βαθμό λίαν καλώς και είχε 23 έτη υπηρεσίας εκ των οποίων «5 εις Κατράνιτσα ως διευθυντής, 1 εις Βούδριστα ως διευθυντής, 7 εις Σκόπια, 7 εις Νάουσα και 3 εις Φλώρινα ως διευθυντής»¹⁷⁵.

- Δημήτριος Πασχαλιάς από την Τζουμαγιά. Δίδαξε στα εκπαιδευτήρια της γενέτειράς του από το 1883 έως το 1914. Το 1914 χειροτονήθηκε ιερέας¹⁷⁶.

- Στέργιος Πολύκριτος (1858-1938) από την Τζουμαγιά. Το 1877, αμέσως μετά την αποφοίτησή του από το Διδασκαλείο, δίδασκε στην Ελληνική σχολή της Παναγιάς Καφατιανής στο Γαλατά Κωνσταντινούπολης. Από την Κωνσταντινούπολη το 1883 επέστρεψε στις Σέρρες και δίδαξε στα Διδασκαλεία¹⁷⁷. Ξαναπήγε στην Κωνσταντινούπολη και

172. Γ. Καφταντζή, *Η ιστορία της Ηράκλειας*, ό.π., σ. 115. Σε επιστολή του μητροπολίτη Κασσάνδρειας Ειρηναίου Παντολέοντος, πρώην Μελενίκου (1903-1906) αναφέρεται λανθασμένα ο Παπαπέτρον με το όνομα Γεώργιος. Επίσης ως μαρουλιστής, εκτός του Γ. Στιβαρού, αναφέρεται ο διδάσκαλος Β. Γεροβασιλείου (αντί του ορθού ονόματος Ευάγγελος) από το Λιτόχωρο Πιερίας, που το 1905-06 δίδασκε στο Αρρεναγωγείο Μελενίκου. Ο Γεροβασιλείου ήταν απόφοιτος του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης. Δολοφονήθηκε το 1907 από Βουλγάρους κομιτατζήδες. Γ. Τότσιου, *Η ιστορία του Σταρτσιόβου*, Ν. Πετρίτσι 1998, σ. 54. Χ. Ανδρεάδη, ό.π., σ. 554.

173. Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 50.

174. Κ. Παπακυριάκου, «Η παιδεία στην πόλη και την περιοχή Σερρών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Σερραϊκά Χρονικά* 11 (1993) 68.

175. Σ. Τάχου Ηλιάδου, *Η εκπαίδευση στη Δ. και Β. Μακεδονία (1840-1914)*, έκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 512.

176. Γ. Καφταντζή, *Η ιστορία της Ηράκλειας*, ό.π., σ. 117.

177. Εφημ. *Μη χάνεσαι*, φ. 588 της 10-10-1983, σ. 5.

ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία. Εργάστηκε στην εφημερίδα «Βυζαντίς» και το 1892 έγινε αρχισυντάκτης στην εφημερίδα «Ανατολικός Αστήρ» και διευθυντής της μετά από δύο χρόνια. Υπήρξε μέλος του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης. Ήταν ευφυής, πολυμαθέστατος, πολυγραφότατος, γλωσσομαθής (μεταφραστής φιλολογικών έργων από τη γερμανική)¹⁷⁸.

- Μιχαήλ Πόρναλης από το χωριό Πόρνα (Γάζωρο). Τη σχολική χρονιά 1884-85 δίδαξε στο Μελένικο¹⁷⁹, το 1898-99 στη σχολή Σταρτσιόβου και το 1901 σε σχολείο των Σερρών¹⁸⁰. Τη σχολική χρονιά 1913-14 δίδαξε στη Δημοτική Σχολή περιοχής Παντελεήμονος Σερρών έχοντας προϋπηρεσία 27ετών και ηλικία 51 ετών¹⁸¹.

- Αργύριος Πούγγουρας από το Μελένικο. Δίδαξε σε σχολεία της γενέτειράς του, της Θεσσαλονίκης, του Δεμίρ Ισσαρίου¹⁸², της Ξάνθης το 1885¹⁸³, της Τσατάλτζας το 1901¹⁸⁴ και ξανά της Ξάνθης το 1909¹⁸⁵.

- Κωνσταντίνος Σεραϊδάρης από την Καβάλα, φοίτησε στο Διδασκαλείο κατά τα έτη 1880-1883¹⁸⁶.

- Αθανάσιος Σιούλας από την Νιγρίτα¹⁸⁷. Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο το 1885. Το 1910 δίδαξε στη γενέτειρά του¹⁸⁸. Τη σχολική χρονιά 1913-14 δίδαξε στην εξατάξιο Αστική Σχολή Νιγρίτας έχοντας 28 έτη υπηρεσία και ηλικία 55 ετών¹⁸⁹.

---

178. Β. Τζανακάρη, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, τ. Β', Σέρρας 1995, σ. 464.

179. Συνδρομητής στο βιβλίο του Σ. Μερτζίδου, *ό.π.*, σ. 141. Α. Κουμλίδου, *ό.π.*, σ. 298.

180. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, *ό.π.*, σ. 117.

181. Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 55. Α.Υ.Ε., φ. 1900/Κ.67.2.

182. Αικ. Κουμλίδου, *ό.π.*, σ. 299.

183. Συνδρομητής στο βιβλίο του Σ. Μερτζίδου, *ό.π.*, σ. 143.

184. Συνδρομητής στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Τα τραγούδια της πατρίδος μου*, *ό.π.*, σ. 116.

185. Συνδρομητής στο βιβλίο του Ε. Στράτη, *ό.π.*, σ. 101.

186. Ν. Ρουδομέτωφ, *ό.π.*, σ. 370.

187. Ως μαρουλιστής διδάσκαλος από τη Νιγρίτα αναφέρεται και ο Δημήτριος Βατισκάνος (μπάρμπα Τούσιος) που διετέλεσε γραμματέας αργότερα του Καπετάν Γιαγκλή. Βλ. προφορική μαρτυρία Ευαγγελίας Υφαντή στα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Σερρών. Η μαρτυρία αυτή δεν κατέστη δυνατό να διασταυρωθεί.

188. Συνδρομητής στο βιβλίο του αρχιμανδρίτη Παρθ. Φωτιάδη, *Απόστολος Παύλος ήτοι απόδειξις εκ της επιστροφής αυτού εις τον Χριστιανισμόν ότι η χριστιανική θρησκεία είναι αποκάλυψις θεία*, Εν Κων/λει 1910, σ. 177.

189. Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 55. Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου Στεργιάδου, *ό.π.*, σ. 375. Στο ίδιο άρθρο, στη σελίδα 379 η συγγραφέας αναφέρει ότι στο χωριό Ομούρ Βέη δάσκαλος της σχολής ήταν ο Αθανάσιος Κ. Σαρυγιαννάκης από το Αηδονοχώρι, τελειόφοιτος του Μαρούλιου Διδασκαλείου. Από τη σχετική διασταύρωση που ενεργήσαμε στον οικείο φάκελο του Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ. διαπιστώθηκε ότι δεν αναφέρεται σε κανένα έγγραφο ο τί-

- Ιωάννης Σπανδωνής από την πόλη ή την περιοχή των Σερρών¹⁹⁰.
- Γεώργιος Στιβαρός, από τις Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδασκε και διεύθυνε την Αστική Σχολή Δεμίρ Ισσαρίου, είχε 7 χρόνια προϋπηρεσίας, ηλικία 25 ετών¹⁹¹. Παρέμεινε στο Δεμίρ Ισσάρ διδάσκοντας και τα επόμενα χρόνια στην ίδια σχολή¹⁹². Στην έκθεσή του για τη σχολική χρονιά 1905-06 ο επιθεωρητής Δ. Σάρρος ανέγραφε: «τά σχολεία τῆς κοινότητος ταύτης καλῶς καί εὐρύθμως ἐργάζονται ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἐμπείρου καί δεδοκιμασμένου διευθυντοῦ, τοῦ κ. Γ. Στιβαροῦ, ἀποφοίτου τοῦ Διδασκαλείου Μαρούλης. Οὗτος ἐντόπιος ὢν ἐπὶ 18 ὅλα ἔτη διευθύνει τὴν σχολὴν ταύτην τῆς πατρίδος του μετὰ πολλῆς δεξιότητος. Διακρίνεται, ὑπὸ τὸ μείλιχον καί μετριοφρον τοῦ ἥθους, διὰ τὴν πολλὴν του φρόνησιν καί τὴν ἀκριβῆ τῶν προσώπων καί πραγμάτων γνῶσιν τοῦ τόπου. Χρησιμεύει ὡς δεξιὸς βραχίων τοῦ Μητροπολίτου Μελενίκου, βοηθῶν αὐτῷ ὡς γραμματεὺς ἐν ταῖς συνεδριάσεσι τῆς ἐφοροδημογεροντίας καί εἰς πᾶσαν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν, ἐν τῇ ἀπουσίᾳ του μάλιστα, ἀποβαίνει ἀπαραίτητος»¹⁹³. Το 1909 ἐκλέχθηκε πρόεδρος του Ἐθνικοῦ Συνδέσμου Δεμίρ Ισσαρίου¹⁹⁴. Ἐγραψε το σχολικὸ βιβλίο: *Στοιχειώδης Φυσικὴ Ἱστορία σε τέσσερα τεύχη*, Θεσσαλονίκη 1892-93¹⁹⁵ και δημοσίευσε ἄρθρο ιστορικοῦ περιεχομένου¹⁹⁶.
- Νικόλαος Ταπεινός από την Σέρρες. Τη σχολική χρονιά 1891-92 δίδασκε στη Σχολή της Ἄνω Βροντούς, είχε 20 χρόνια προϋπηρεσία και

λος σπουδῶν του και το σημαντικότερο ἦταν πολὺ μικρὸς σε ηλικία για να εἶναι ἀπόφοιτος του Διδασκαλείου. Τη σχολικὴ χρονιά 1913-14 αναγράφεται ὅτι ἦταν ηλικίας 18 ἐτῶν (γεν. το 1895) και εἶχε διδασκαλικὴ πείρα μόνον ἐνός ἐτους.

190. Τ. Ευαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τομ. Α', Αθήνα 1936, σ. 142. Ο Ευαγγελίδης αναφέρει ἐπίσης ὡς ἀπόφοιτο του Διδασκαλείου Σερρών και τον Σερραϊκῆς καταγωγῆς παιδαγωγὸ Δημήτριο Μακρῆ που διεύθυνε στη Αθήνα το Εκπαιδευτήριον Δ. Μακρῆ (1900-1909). Στο βιογραφικὸ του Δ. Μακρῆ που ὑπάρχει ἀναρτημένο στο ιστότοπο τῆς Σχολῆς Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου αναγράφεται ὅτι αὐτὸς ἦταν ἀπόφοιτος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης και μαθητῆς του Χ. Παπαμάρκου, <https://impanagiotopoulos.gr/index.php/to-sxoleio/istoria-skopos>.

191. Α.Υ.Ε., φ. 1892. Το 1894 ἦταν συνδρομητῆς στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου *Ἡ κατά το Πάγγαιον Χώρα*, ὁ.π., σ. 108.

192. Το 1894 ἦταν συνδρομητῆς στο βιβλίο του Αστ. Γουσίου, *Ἡ κατά το Πάγγαιον Χώρα*, ὁ.π., σ. 108 και το 1901 στο βιβλίο του ἰδίου *Τα τραγούδια τῆς πατρίδος μου*, ὁ.π., σ. 118.

193. Χ. Ανδρεάδη, ὁ.π., σ. 535. Ἀωνύμου, «Στατιστικὸι πίνακες τῆς δικαστικῆς και εκπαιδευτικῆς κινήσεως των Ι. Μητροπόλεων», ὁ.π., σ. 194

194. Εφημ. *Ἀλήθεια*, φ. 896/180 τῆς 5-2-1909, σ. 2. Ο Σύνδεσμος ἰδρύθηκε το 1908 και ἀρχικὰ ὡς πρόεδρος ἀνέλαβε μητροπολίτης Ἀμιλιανός, Ἀωνύμου, «Σωματεία και Συντεχνία ἐν τῷ Νομῷ Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 2 (1909) 315.

195. Ηλιού-Πολέμη, ὁ.π., τομ. Γ', σσ. 2596 και 2711.

196. Γ. Στιβαροῦ, «Δεμίρ Ισσάριον», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 3 (1910) 213-216.

ηλικία 42 ετών¹⁹⁷.

- Κωνσταντίνος Τενεκετζής από τις Σέρρες, Τη σχολική χρονιά 1891-1892 δίδασκε στην Αστική σχολή Νιγρίτας, είχε 12ετη προϋπηρεσία και ηλικία 31 ετών¹⁹⁸.

- Αθανάσιος Τριανταφυλλίδης από την Αλιστράτη Τη σχολική χρονιά 1891-92 εργαζόταν ως διευθυντής της Δημοτικής Σχολής Αλιστράτης, είχε 13 χρόνια προϋπηρεσίας και ηλικία 39 ετών¹⁹⁹. Το 1894 και το 1901 δίδασκε στη Σχολή Ποδοχωρίου Καβαλας²⁰⁰.

- Γεώργιος Τριανταφυλλίδης. Τη δεκαετία 1880 δίδασκε στη Δημοτική Σχολή Ασσήρου Θεσσαλονίκης²⁰¹ και τη σχολική χρονιά 1899-90 στη Δημοτική σχολή Καρλίκοβας (Μικρόπολη Δράμας)²⁰².

- Δημήτριος Φιλίππιδης από την Κλεπούσνα (Αγριανή). Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο περί το 1881. Δίδασκε στη γενέτειρά του μαζί με την σύζυγό του Αγγελική. Στις 14-12-1906 Βούλγαροι κομιτατζήδες επιτέθηκαν στο χωριό και πυρπόλησαν το σπίτι τους τραυματίζοντας στο πόδι την σύζυγό του η οποία στη συνέχεια από το τραύμα αυτό απεβίωσε σε Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης²⁰³. Τη σχολική χρονιά 1913-14 δίδασκε στο Σχολείο Τοπόλιανης έχοντας 32 χρόνια προϋπηρεσία και ηλικία 55 ετών²⁰⁴.

- Αθανάσιος Α. Χατζηιωάννου από τη Σύρρα. Τη σχολική χρονιά 1891-92 εργαζόταν στη Σχολή της Σύρρας, είχε 8ετή προϋπηρεσία και ηλικία 26 ετών²⁰⁵.

- Χ. Χειρούργος από τις Σέρρες. Το σχολικό έτος 1884-85 δίδασκε στη Αστική Σχολή του Κιούπ-κιοι²⁰⁶ και το 1891-92 στη Αστική Σχολή Ζηλιάχωβας, έχοντας 7ετή προϋπηρεσία και ηλικία 32 ετών²⁰⁷. Το 1894 εργαζόταν σε σχολείο της Τσιατάλτζας²⁰⁸.

- Μιχαήλ Χρονίδης από το Νευροκόπι. Αποφοίτησε από το Διδασκαλείο περί το 1880. Δίδασκε στα σχολεία της γενέτειράς του. Το σχο-

---

197. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

198. Ο.π.

199. Ο.π.

200. Συνδρομητής στα βιβλία του Αστ. Γουσίου, *Η κατά το Πάγγαιον Χώρα*, ο.π., σ. 112 και *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, ό.π., σ. 119.

201. Ιστορία του σχολείου: <https://blogs.sch.gr/dimassir/>.

202. Α.Υ.Ε., φ. 1900/Κ.67.2.

203. Β. Λαούρδα, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχὴν των Σερρών κατά το 1907 (Εκθέσεις του Προξένου Σακτούρη)», *Σερραϊκά Χρονικά* 3 (1959) 16-21.

204. Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 55.

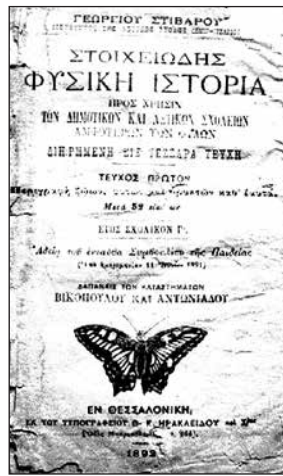
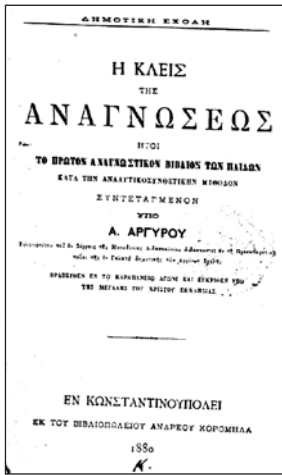
205. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

206. Συνδρομητής στο βιβλίο του Σ. Μερτζίδου, ό.π., σ. 138.

207. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

208. Συνδρομητής στα βιβλία του Αστ. Γουσίου, *Η κατά το Πάγγαιον Χώρα*, ο.π., σ. 112. και *Τα τραγούδια της Πατρίδος μου*, ό.π., σ. 116.

λικό έτος 1886-87 μαζί με τον δάσκαλο Ανδρέα Τοξίδη τέθηκαν επικεφαλής της αντιπολιτευόμενης ομάδας που σχηματίστηκε στην κοινότητα, κατακρίνοντας για ηθικό θέμα τον τότε αρχιεπίσκοπο Νευροκοπίου Χρυσάνθεμο, ο οποίος τελικά αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την Αρχιεπισκοπή τον Οκτώβριο του 1887. Στις 26 Μαρτίου 1891 μαζί με τον συνάδελφό του Ανδρέα Τοξίδη εξεδίωξαν από την Αστική Σχολή Νευροκοπίου τους Βούλγαρους δασκάλους και τους μαθητές τους. Ο Μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος αναγράφει γι' αυτόν ότι ήταν αξιόλογος διδάσκαλος «υπό πατριωτικήν και εκπαιδευτικήν έποψιν»²⁰⁹. Τη σχολική χρονιά 1891-92 είχε 12ετη προϋπηρεσία και ήταν 34 ετών²¹⁰.

209. Νευροκοπίου Θεοδώρητου, ό.π., σσ. 421 και 429.
 210. Α.Υ.Ε., φ. 1892.

ΕΤΟΣ ΣΧΟΛΙΚΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΤΟ
ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑΡΙΟΝ
ΤΩΝ
ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΑΣ
ΜΕΤΑ ΠΟΛΛΑΝ ΕΙΚΟΝΑΝ
ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΕΥΔΩΝ ΣΧΟΛΗΣ
ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ
ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΑΤΖΑ

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙ
ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΖΗΔΑΝΝΟΥ
ΤΕΛΕΩΘΗΝΤΑΣ ΤΗ 25. 2. 1902
ΕΝ ΓΑΛΑΤΙΑ, ΟΔΟΣ ΜΑΒΕΡΟΥ, ΑΡΙΘ. 15
1902

ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ
ΗΤΟΙ
ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΣΜΑΤΩΝ
ΣΧΟΛΙΚΩΝ
ΜΟΝΟΦΩΝΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΥΦΩΝΩΝ

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΑΤΖΑ
ΔΗΜΟΔΟΛΟΓΟΥ
ΔΕΚΑΝΤΟΥ ΕΝ Ε ΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΑΡΕΩΝ
ΚΑΒΑΛΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ Β

ΚΑΛΑΙΤΕΡΑ
393

ΒΗΝΗΝΗ - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Η ΕΛΛΑΔΑ
ΣΤΟ ΣΤΟΜΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

ΛΟΓΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΖΩΡΤΖΗ ΚΑΡΑΤΖΑ
ΔΗΜΟΔΟΛΟΓΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΠΙ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΑΡΕΩΝ
(ΑΡΧΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΚΙ
ΚΑΒΑΛΑΣ)

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΩΝ
ΚΑΡΑΚΟΝΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΕΝ ΚΑΒΑΛΑ
1929

Μ. Φ.
847Η

ΤΑ
ΠΑΡΘΥΜΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΜΟΥ
ΗΤΟΙ
ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΕΡΝΩΝ ΔΗΜΩΔΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ
ΑΙΩΘΜΕΝΩΝ
ΕΝ ΤΗ ΚΑΤΑ ΠΑΓΓΛΙΩΝ ΧΩΡΑΙ
ΥΠΟ
ΑΣΤΕΡΙΟΥ Δ. ΓΟΥΣΙΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ «Η ΚΑΛΙΣΘΙΝΑ»
1901.

Η
ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΑΓΓΛΙΩΝ ΧΩΡΑ,
ΛΑΚΚΟΒΗΚΙΩΝ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΗΜΗ ΕΘΙΜΑ
ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

ΥΠΟ
ΑΣΤΕΡΙΟΥ Δ. ΓΟΥΣΙΟΥ
Διευθυντού της Διεύσεως Σχολικής Αγωγής.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ «Η ΚΑΛΙΣΘΙΝΑ»
1894

ΕΤΟΣ Α' ΤΟΜΟΣ Α'

ΓΕΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΑΙΣ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΥΠΟ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΓΥΡΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ
1889

www.elle.gr.gr

Οscar Jacobson
Καθηγητής της Γραμματικής Εκπαίδευσης

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΜΕΣΑΙΩΝΟΣ
476 σ. X - 8547 σ. X.

ΗΤΟΙ
Ανα της βραβευμένης Γραμματικής Εκπαίδευσης
Τραβούκας της Γραμματικής Εκπαίδευσης

Μαθητεύσας της
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΓΥΡΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΦΕΒΗ
1890

Ε ΤΟΜΟΣ Β' 2 Μαθητών 1896 2η εκδ.

ΠΑΙΔΕΙΑ

ΕΣΩΜΑΘΙΟΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΜΕΤΑ ΕΙΚΟΝΑΝ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΓΕΥΣΕΩΣ
ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΜΟΝΕΤΕΡΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΚΑΙ ΤΑΣ ΑΝΑΓΚΑΣ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΜΟΝΕΤΕΡΕΩΣ
ΧΑΡΙΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΔΙΔΑΚΤΕΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ
ΤΩ ΣΥΝΤΑΞΕΙ ΠΟΛΥΜΩ ΚΑΛΩΝΟΜΩ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΩ

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΩΝ	ΑΝΤΙΤΥΠΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ	ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ	ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ	ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ	ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Το περιεχόμενον τού βιβλίου...

ΕΤΟΣ Α' ΤΟΜΟΣ Α'

ΠΑΙΔΙΚΟΣ
ΚΟΣΜΟΣ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΕΚΔΟΜΕΝΟΝ ΑΙΣ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΧΑΡΙΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΦΘΗΜΩΝ
ΥΠΟ
Τ. Δ. ΑΣΠΑΣΙΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΦΕΒΗ
1895

Οἱ Μαρουλιστές ἀπὸ τῶν ἐκτετακτικῶν αὐτοῦ νοσοκομείου τοῦ Ὁ. Σεργῶν

63	Στραφισ, Φυλάς	17	Σέρρες	"	4 1/2	"	"	"	"	"
64	Στραφισ, Ρεσός	17	"	"	5 1/2	"	"	"	"	π' δ'
65	Στραφισ, Τζορδ	17	"	"	4	"	"	"	"	"
66	Στραφισ, Φερύσιος	17	"	"	4	4	"	"	"	"
67	Στραφισ, Χαράλης	17	"	"	3 1/2	"	"	"	"	αὐτοῦ
68	Μυτιλήες, Σέρρες	17	"	"	4 1/2	3 1/2	"	"	"	π' δ'
69	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καλιβρία	"	4	4 1/2	Καυτανίτις	40	70	"
70	Στραφισ, Αἰσάδ	15	Σέρρες	"	4 1/2	"	"	80	"	αὐτοῦ
71	Στραφισ, Καραγιάννης	16	"	"	5	"	"	20	"	"
72	Σέρρες, Χρυσοστόμος	16	Σέρρες	"	5 1/2	5 1/2	Καυτανίτις	"	"	"
73	Στραφισ, Καλλιμάχης	16	Σέρρες	"	4 1/2	4	Καυτανίτις	50	70	Καυτανίτις
74	Μαλακί, Μαρουλισ	17	Σέρρες	"	3 1/2	4	"	60	70	"
75	Καυτανίτις, Καραγιάννης	17	"	"	4	"	Καυτανίτις	"	"	"
76	Στραφισ, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	4 1/2	4 1/2	Καυτανίτις	40	"	αὐτοῦ
77	Στραφισ, Καραγιάννης	16	Καλιβρία	"	4 1/2	4 1/2	"	60	70	Καυτανίτις
78	Στραφισ, Μαρίνος	18	Σέρρες	"	4 1/2	"	Καυτανίτις	"	"	"
79	Σέρρες, Παναγιώτης	16	Χαλκίς	"	4 1/2	"	"	"	"	"
80	Σέρρες, Αἰσάδ	16	Καλιβρία	"	4 1/2	"	Καυτανίτις	60	"	π' δ'
81	Μαλακί, Σολομάνος	18	Στραφισ	"	5 1/2	"	Καυτανίτις	"	"	αὐτοῦ
82	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	5	"	"	"	"	"
83	Καυτανίτις, Αἰσάδ	16	Καλιβρία	"	5 1/2	Καυτανίτις	"	80	Καυτανίτις	π' δ'
84	Καυτανίτις, Σέρρες	16	Στραφισ	"	4 1/2	Καυτανίτις	"	"	"	αὐτοῦ
85	Καυτανίτις, Αἰσάδ	18	Σέρρες	"	4 1/2	"	"	"	"	αὐτοῦ
86	Καυτανίτις, Καραγιάννης	18	Χαλκίς	"	4	"	"	"	"	αὐτοῦ
87	Στραφισ, Καραγιάννης	16	Στραφισ	"	3 1/2	"	"	"	"	"
88	Στραφισ, Καραγιάννης	16	Στραφισ	"	5	"	"	"	"	"
89	Στραφισ, Αἰσάδ	16	Σέρρες	"	4 1/2	"	"	"	"	π' δ'
90	Στραφισ, Καραγιάννης	18	Καλιβρία	"	4 1/2	"	Καυτανίτις	60	Καυτανίτις	αὐτοῦ
91	Στραφισ, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	4 1/2	"	Καυτανίτις	"	"	αὐτοῦ
92	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καλιβρία	"	5 1/2	"	"	"	"	αὐτοῦ
93	Στραφισ, Αἰσάδ	17	"	"	5 1/2	"	"	"	"	"
94	Στραφισ, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	3 1/2	"	"	"	"	π' δ'
95	Καυτανίτις, Καραγιάννης	18	"	"	4	"	"	"	"	αὐτοῦ
96	Καυτανίτις, Αἰσάδ	18	"	"	4	"	"	"	"	αὐτοῦ
97	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καυτανίτις	"	"	"	"	"	"	αὐτοῦ
98	Καυτανίτις, Καραγιάννης	19	Καυτανίτις	"	"	"	"	"	"	αὐτοῦ
99	Καυτανίτις, Καραγιάννης	18	"	"	"	"	"	"	"	αὐτοῦ
100	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	4	"	"	"	"	"
101	Καυτανίτις, Καραγιάννης	18	"	"	5	"	"	"	"	"
102	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	4 1/2	"	"	"	"	"
103	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	4	"	"	"	"	"
104	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καυτανίτις	"	5 1/2	Καυτανίτις	"	10	"	αὐτοῦ
105	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	5	"	"	20	"	αὐτοῦ
106	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καυτανίτις	"	5	"	"	"	"	"
107	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	4 1/2	"	Καυτανίτις	"	"	"
108	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	"	"	"	"	"	"
109	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	5 1/2	"	"	"	"	"
110	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	4	"	"	"	"	π' δ'
111	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	4	"	"	"	"	αὐτοῦ
112	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καυτανίτις	"	4 1/2	"	"	"	"	αὐτοῦ
113	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	5	Καυτανίτις	"	10	"	αὐτοῦ
114	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καυτανίτις	"	4 1/2	Καυτανίτις	"	"	"	"
115	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	4	"	"	"	"	"
116	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	"	"	"	"	"	"
117	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	"	"	"	"	"	π' δ'
118	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	3	"	"	"	"	π' δ'
119	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	3	"	"	"	"	"
120	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	"	"	4	"	"	"	"	"
121	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Καυτανίτις	"	5	Καυτανίτις	"	30	Καυτανίτις	αὐτοῦ
122	Καυτανίτις, Καραγιάννης	16	Σέρρες	"	4 1/2	Καυτανίτις	"	"	"	αὐτοῦ

2011 2,435 1887

Λίστα

Δημίων ἐν τῷ ἐν Λίρῳ Διδασκαλείῳ τῆς Μακεδονίας Τῶν ἐπιπέδων Παρονομιᾶς Λατῶν

Τύπος Α	Τύπος Β	Τύπος Γ	Τύπος Δ	Τύπος Α	Τύπος Β	Τύπος Γ	Τύπος Δ	Τύπος Α	Τύπος Β	Τύπος Γ	Τύπος Δ
Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον
Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα	Συγγράμμα
Σ. Δ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Σ. Δ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Σ. Δ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.
Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό	Καθ' ἑαυτό
Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων	Καθηκόντων
Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.
Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική	Πρωτοκλασική
Σ. Δ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Σ. Δ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Σ. Δ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.
Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον
Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.
Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον
Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.
Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον	Ἐπιπέδον
Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.	Α. Β.	Χ. Δ.	Ζ. Η.	Θ. Κ.

α) ἡλικία 18 εἰς 25 ἐτῶν, β) ἡλικία 26 εἰς 30 ἐτῶν, γ) ἡλικία 31 εἰς 35 ἐτῶν, δ) ἡλικία 36 εἰς 40 ἐτῶν, ε) ἡλικία 41 εἰς 45 ἐτῶν, ζ) ἡλικία 46 εἰς 50 ἐτῶν, η) ἡλικία 51 εἰς 55 ἐτῶν, θ) ἡλικία 56 εἰς 60 ἐτῶν, ι) ἡλικία 61 εἰς 65 ἐτῶν, κ) ἡλικία 66 εἰς 70 ἐτῶν, λ) ἡλικία 71 εἰς 75 ἐτῶν, μ) ἡλικία 76 εἰς 80 ἐτῶν, ν) ἡλικία 81 εἰς 85 ἐτῶν, ξ) ἡλικία 86 εἰς 90 ἐτῶν, ο) ἡλικία 91 εἰς 95 ἐτῶν, π) ἡλικία 96 εἰς 100 ἐτῶν.

Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον
Α. Β. Χ. Δ. Ζ. Η. Θ. Κ.

Ἐπιπέδον Ἐπιπέδον
Α. Β. Χ. Δ. Ζ. Η. Θ. Κ.

οποία τῶν ἐσωτερικῶν μαθητῶν τοῦ Διδασκαλείου.

1897
7/2/96 34

Κατὰ τὰς ἐορταστικὰς ἡμέρας

Κατὰ τὰς χιμερῶν

Κατὰ τὰς θέρους

ἔργα.	Κατὰ τὰς χιμερῶν	ἔργα.	Κατὰ τὰς θέρους
12 - 12 1/2 ...	ἐπιχειρηματῶν.	9 - 9 1/2 ...	ἐπιχειρηματῶν.
12 1/2 - 12 3/4 ...	προσωπικῶν	9 1/2 - 9 3/4 ...	προσωπικῶν.
12 3/4 - 1 1/4 ...	ἐπιχειρηματῶν.	9 3/4 - 11 1/2 ...	ἐπιχειρηματῶν.
1 1/2 - 2 ...	προσωπικῶν.	11 1/2 - 12 ...	προσωπικῶν.
2 - 4 ...	ἐπιχειρηματῶν ἐκ τῶν μαθητῶν.	12 - 2 ...	μαθητῶν ἐπιχειρηματῶν.
4 - 5 ...	ἐπιχειρηματῶν.	12 - 3 ...	ἐπιχειρηματῶν.
5 - 7 ...	ἐπιχειρηματῶν.	3 - 5 ...	ἐπιχειρηματῶν.
7 - 9 ...	γνώριση ἐπιχειρηματῶν ἐπιχειρηματῶν.	5 - 7 ...	γνώριση ἐπιχειρηματῶν.
9 - 11 ...	ἐπιχειρηματῶν.	7 - 9 ...	ἐπιχειρηματῶν.
11 - 12 ...	ἐπιχειρηματῶν ἐκ μαθητῶν ἐπιχειρηματῶν καὶ ἐπιχειρηματῶν.	9 - 11 ...	ἐπιχειρηματῶν, μαθητῶν κ. τ. τ.
12 - 8 ...	ἐπιχειρηματῶν ἐπιχειρηματῶν.	11 - 11 1/2 ...	ἐπιχειρηματῶν.
1 - 5 ...	ἐπιχειρηματῶν ἐκ μαθητῶν ἐπιχειρηματῶν.	11 1/2 - 12 1/2 ...	ἐπιχειρηματῶν ἐπιχειρηματῶν.
5 - 12 ...	ἐπιχειρηματῶν.	12 1/2 - 2 ...	ἐπιχειρηματῶν.
		2 - 9 ...	ἐπιχειρηματῶν.

Ἐπιχειρηματῶν ἐπιχειρηματῶν.

GIORGOS N. APSILIDIS

THE MAROULISTES. STUDENTS-TEACHERS
AND GRADUATE TEACHERS
OF THE SERRES NORMAL SCHOOL (1872-1885)

Abstract

In 1872 the Makedonian Educational Association of Serres founded a Normal School for boys in the city and the teacher Dimitrios Maroulis was appointed as its director. From 1874 until 1885 the operation of the School was undertaken exclusively by D. Maroulis. In 1876 Maroulis also founded a Normal School of girls and a Civic School. The graduates of the two Normal Schools had excellent pedagogical training and it was common for them to bear the nickname Maroulistes and Maroulistries from the surname of their principal-teacher. They were distinguished for their educational and patriotic work in many areas of the Ottoman Empire (Macedonia, Thrace, Epirus). A small number of names of graduate teachers are known. The text presents, from the research carried out in archival and other sources, name lists as well as information about the educational activity: of the student-teachers (didaskalistes) of the period 1872-75 and of the graduate teachers of the Normal School for boys for the remaining years.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΕΡΑΤΗΣ

Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ
ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΣΤΡΕΖΟΦ.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ, ΣΧΟΛΙΑ, ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

Πρόλογος

Οι Τούρκοι, μετά την κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της βυζαντινής Θράκης και συνεχίζοντας την προέλασή τους στην Ευρώπη, κατέκτησαν μέχρι το 1393 ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο. Η κατάληψη των Σερρών όμως είχε προηγηθεί δέκα χρόνια νωρίτερα¹. Η οθωμανική κατάκτηση της βαλκανικής χερσονήσου που διήρκησε περίπου πέντε αιώνες κατά τόπους, αποτελούσε μια ρήξη με το παρελθόν των βαλκανικών λαών και οδήγησε στην περιφερειοποίηση του χώρου, ενώ οι εξισλαμισμοί χριστιανικών πληθυσμών και οι εποικισμοί με τουρκογενείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς μετέβαλαν την όψη της περιοχής². Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας πραγματοποιήθηκαν και μικρές διεισδύσεις σλαβόφωνων στη σημερινή ελληνική Μακεδονία και ιδρύθηκαν μερικά άσημα σλαβόφωνα χωριά, που τα πρόβαλλαν οι Βούλγαροι για στήριγμα των διεκδικήσεών τους, σαν να επρόκειτο για προαιώνιες εστίες της εθνότητάς τους³. Από τα έθνη της βαλκανικής χερσονήσου πρώτοι οι Έλληνες αφυπνίστηκαν και ίδρυσαν ανεξάρτητο εθνικό κράτος και ανέλαβαν μια «εκπολιτιστική αποστολή»⁴. Ο 19^{ος} αι. στη δύση του βρίσκει την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας υπό οθωμανική κυριαρχία.

---

1. Π. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*. Από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383-1913, έκδοσις δευτέρα βελτιωμένη και επηυξημένη, Αθήναι 1966, σ. 55. Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της*, τ. Γ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 177-178. Ν. Θ. Γεωργιάδη, *Η Δράμα και η περιοχή της 30000 π.Χ.-1950 μ. Χ.*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 126.

2. Σ. Σφέτα, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, τ. Α' από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1354-1918)*, Θεσ/νίκη 2009, σ. 18.

3. Ν. Π. Ανδριώτη, *Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσσαλονίκη 1960, αναδημοσιευμένο στο «Η γλώσσα της Μακεδονίας», Γ. Μπαμπινιώτη, Αθήνα 1992, σσ. 207-258.

4. Σφέτα, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, σ. 22.

Τον αιώνα αυτό η Ελλάδα έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην αφύπνιση του βουλγαρικού λαού. Οι εμπορικές συναλλαγές των δυο γειτονικών λαών, το κοινό θρησκευτικό δόγμα και η ευρεία διάδοση της ελληνικής γλώσσας έστρεψαν το ενδιαφέρον των σκεπτόμενων Βουλγάρων στα ελληνικά σχολεία, τα οποία θα μορφώσουν έναν αξιόλογο αριθμό Βουλγάρων δασκάλων⁵. Η πολιτισμική επιρροή του Ελληνισμού, είτε μέσω της εκκλησίας είτε μέσω των σχολείων, που παρείχαν κοσμική παιδεία, δεν ήταν απόρροια ενός οργανωμένου σχεδίου των Ελλήνων για εξελληνισμό των Βουλγάρων, αλλά φυσικό επακόλουθο της οικονομικής και πνευματικής ακτινοβολίας του Ελληνισμού. Η ελληνική παιδεία συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση μιας βουλγαρικής ιντελιγκέντσιας που αργότερα θα πρωτοστατήσει στην εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων (Πέταρ Μπερόν, Νεόφυτος Ρίλσκυ, Βασίλ Απρίλφωφ, Γκεόργκι Ρακόφσκι κ.ά.)⁶.

Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων άρχισε να πραγματοποιηθεί σε σχέση με τους άλλους γειτονικούς λαούς. Το πρώτο βήμα προς την εθνική συνειδητοποίηση έκανε το 1762 ο μοναχός Παΐσιος τυπώνοντας την ιστορία της Βουλγαρίας, αλλά η εξέλιξη ήταν πολύ αργή⁷. Τη δεκαετία του 1860 η Οθωμανική Αυτοκρατορία δέχτηκε τις πιέσεις της Ρωσίας και συμφώνησε να επιτρέψει την ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής Εκκλησίας. Από την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870 άρχισε ο ανταγωνισμός στη Μακεδονία και στη Θράκη ανάμεσα στους Βουλγάρους και τους Έλληνες ενόψει της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸. Την καλύτερη τροφή στον ελληνοβουλγαρικό ανταγωνισμό έδινε το άρθρο 10 του φιρμανιού, που επέτρεπε τη μεταφορά μιας περιοχής από τον έλεγχο του Πατριαρχείου στον έλεγχο της Εξαρχίας, αν το ζητούσαν τα 2/3 των κατοίκων⁹. Οι Βούλγαροι κοιμιτατζήδες με τη βία επιχειρούσαν να αλλοιώσουν την εθνολογική σύσταση της Μακεδονίας με απώτερο σκοπό την προσάρτησή της στη βουλγαρική ηγεμονία με το συνέδριο του Βερολίνου το 1878¹⁰. Την ίδια εποχή η συμπαράσταση της Ρωσίας στον αναπτυσσόμενο βουλγαρικό εθνικισμό είχε γίνει ολοφάνερη, με το πανσλαβιστικό δόγμα να μετατρέπεται σε εργαλείο της ρωσικής εξωτε-

5. Β. Χάνη-Μουσιδίου, «Ελληνομάθεια και Βούλγαροι λόγιοι τον 19^ο αιώνα», *Fragmenta Hellenoslavica* (ψηφιακή επετηρίδα της Ένωσης Ελλήνων Σλαβολόγων, *E-Journal of the Hellenic Association of Slavists*) 1 (2014), σ. 124.

6. Σ. Σφέτα, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908*, Θεσ/νίκη 2008, σσ. 12-13.

7. Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947), απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα 2000, σ. 201.

8. Γεωργιάδη, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π., σ. 198.

9. Διβάνη, *Εδαφική ολοκλήρωση*, ό.π., σ. 203.

10. Γεωργιάδη, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π., σ. 198.

ρικής πολιτικής και τον Ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Ιγνάτιεφ που πίστευε ότι η Βουλγαρία θα μπορούσε να γίνει ο δούρειος ίππος της Ρωσίας στα Βαλκάνια, ανησυχούσε ιδιαίτερα την Ελλάδα αλλά και τις Μεγάλες Δυνάμεις¹¹. Βρετανία και Αυστρία άρχισαν να ανησυχούν επειδή από το 1858 ένας τέτοιος οργανισμός άρχισε να δίνει υποτροφίες, στον ανθό της βουλγαρικής νεολαίας, νεαρούς άνδρες, οι οποίοι μετά την αποφοίτησή τους ήταν γεμάτοι θαυμασμό για τη Ρωσία και ενθουσιασμένοι για τον μελλοντικό αγώνα της ανεξαρτησίας¹². Επέστρεφαν στη χώρα τους για να εφαρμόσουν τα σχέδια του πανσλαβισμού με ειρηνικά μέσα αρχικά, αλλά επειδή τα αποτελέσματα δεν ήταν ενθαρρυντικά, άρχισε η τρομοκρατία των Ελλήνων της περιοχής από Βούλγαρους κομιτατζήδες οι οποίοι προέβαιναν στις γνωστές βιαιοπραγίες, όπως δολοφονίες προκρίτων, ιερέων και δασκάλων, πυρπολήσεις ναών, καταστημάτων, οικιών κ.ά.¹³. Κατά την ύστερη Τουρκοκρατία (1800-1913) από την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας πέρασαν αρκετοί περιηγητές παραδίδοντας εκτενείς περιγραφές για την περιοχή¹⁴. Ένας από αυτούς αλλά άγνωστος μέχρι τώρα στην ελληνική βιβλιογραφία ήταν και ο Γκεόργκι Στρεζόφ άνθρωπος της βουλγαρικής προπαγάνδας, μέρος της εργασίας¹⁵ του οποίου έχω μεταφράσει και αφορά τα δύο σαντζακία της Ανατολικής Μακεδονίας.

Γκεόργκι Γιανάκιεβ Στρεζόφ¹⁶. Βούλγαρος επιστήμων ιστορικός και νομικός. Γιος του Γιανάκη Στρεζόφ¹⁷ και της Βασιλικής Στρεζόβα.

---

11. Διβάνη, *Εδαφική ολοκλήρωση*, ό.π., σ. 204.

12. Διβάνη, ό.π., σ. 204.

13. Γεωργιάδη, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π., σ. 198. Φ. Τριάρχη, «Η περίπτωση του χωριού Πετρούσα. Προσπάθεια διείσδυσης της βουλγαρικής προπαγάνδας», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Δράμας* (3/2002), τ. 2, σ. 585.

14. Γεωργιάδη, *Η Δράμα και η περιοχή της*, ό.π., σ. 177.

15. Γ. Стрезов, “Два санджака от Източна Македония», *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец*, София, 1891г., кн. XXXVI, σ. 809-860 και XXXVII, σ. 1-91.

16. Уикипедия, https://bg.wikipedia.org/wiki/Георги_Стрезов.

17. Ο Янаки Стрезов γεννημένος το 1820 στη Αχρίδα μαθαίνει τα πρώτα του γραμμάτια στην γενέτειρα του κοντά στον Δημήτρη Μιλαντίνη και στο ελληνικό γυμνάσιο στην Αθήνα μέχρι το 1840. Εργάζεται ως δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας σε διάφορες πόλεις μέχρι το 1868 και στη συνέχεια ως δάσκαλος στο ελληνικό γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης υπό την δ/ση του Μαργαρίτη Δήμητρα τον οποίο οι Βούλγαροι τον αποκαλούν Γραικομάνο. Στη Θεσσαλονίκη έρχεται σε επαφή με τη λογοτεχνική βουλγαρική γλώσσα και μόλις κατά τα έτη 1872-1875 γυρίζει στην Αχρίδα και κατοπιν παρότρυνσης του Μητροπολίτη Αχρίδος Ναθαναήλ αποφασίζει να γίνει δάσκαλος της βουλγαρικής γλώσσας, Уикипедия [https://bg.wikipedia.org/wiki/ Янаки_Стрезов](https://bg.wikipedia.org/wiki/Янаки_Стрезов). Είναι φανερό ότι ο γιός του ο Георги Стрезов, μεγαλώνει σε ένα οικογενειακό περιβάλλον με ελληνική παιδεία. Πολύ πιθανόν να ήταν και γνώστης της ελληνικής γλώσσας κάτι που δεν φανερώνει στα γραπτά του ή ηθελημένα αποκρύπτει.

Γεννήθηκε στην Αχρίδα στις 12.12.1864. Το 1886 τελειώνει με την πρώτη σειρά αποφοίτησης το βουλγαρικό γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Από το 1887 έως το 1890 διδάσκει στο βουλγαρικό σχολείο στο Μοναστήρι. Το 1891 διδάσκει στο βουλγαρικό παιδαγωγικό σχολείο στις Σέρρες¹⁸. Το 1894 τελειώνει τη Νομική στη Γενεύη εκπονώντας τη διδακτορική του διατριβή¹⁹. Από το 1896 ασχολείται με τη δικηγορία στη Σόφια και λαμβάνει ενεργά μέρος σε διάφορους μακεδονικούς συλλόγους. Ασχολείται με την υποστήριξη και τη διάδοση των βουλγαρικών ενδιαφερόντων στη Μακεδονία έχοντας πλούσιο συγγραφικό έργο²⁰. Σταματά τη δικηγορία το 1926 αφού είναι ήδη ιδρυτικό μέλος του Μακεδονικού Επιστημονικού Ινστιτούτου²¹. Συνεχίζει το συγγραφικό του έργο μέχρι το τέλος της ζωής του, αφήνοντας κληροδότημα το ποσό των 100.000 λέβα στο Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο. Απεβίωσε στις 05.10.1938 στη Σόφια.

Η παρούσα εργασία του Στρέζοφ δημοσιεύτηκε σε περιοδικό²² του βουλγαρικού Συλλόγου των Γραμματών²³ στη Σόφια σε τρία τεύχη²⁴. Στο τεύχος XXXVI, σσ. 809-860 αρχίζει με εισαγωγικό πρόλογο στο τέλος του οποίου αναφέρει τις θεματικές ενότητες που περιλαμβάνει το άρθρο όπως: I. Ορειογραφία και υδρογραφία, II. Διοικητική διαίρεση: Πόλεις και χωριά, III. Πληθυσμός, IV. Ασχολίες, βιοπορισμό και εμπόριο, V.

---

18. Προφανώς το διάστημα αυτό κάνει την περιοδεία στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και γράφει το έργο αυτό.

19. G. Strêzoff, *Université de Genève, l'intervention et la Péninsule Balkanique, Thèse, Présentée a la faculté de droit pour obtenir le grade de docteur, licencié en droit*, Genève, Librairie St Apelmohr, courrateries 24, 1893.

20. G. Strezoff, *La Macédoine orientale* Публiкувано в “Le globe, Journal Géographique”, Geneva-Switzerland 1892. *Les luttes politiques des Bulgares Macédoniens par Georges Strezoff, Docteur de la société de Géographie de Genève, Membre de la Société de Géographie de Genève*, Geneva-Switzerland 1919. Г. Стрезов, *Охрид, градът на живитe предания, манастирът “св. наум” съграден от Бориса I, Български християнски цар край Охридското езеро*, София 1938. *Македонските емигранти в Швейцария през световната война. (от Z)*, Печатница Елисей Петков, София 1931.

21. Χρ. Γόλη, *Το Μακεδονικό επιστημονικό ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) ως όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού*, α. δ. δ., ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 162.

22. Γόλη, *ό.π.*, σ. 146. *Perioditsesko spisanie* (περιοδική έκδοση)-περιοδικό το οποίο εκδιδόταν από τη βουλγαρική λογοτεχνική αδελφότητα στην Μπραίλα της Ρουμανίας.

23. Ο σύλλογος αυτός ή βουλγαρική λογοτεχνική εταιρεία, βλ. Γόλη, *ό.π.*, σ. 146-147, εξελίχθηκε σε βουλγαρική ακαδημία των επιστημών (БАН) το 1911, βλ. <https://bg.wikipedia.org> και Γόλη, *ό.π.*, σ. 147.

24. Είναι αξιοσημείωτο και άγνωστο γιατί ο Στρέζοφ υπογράφει το άρθρο αυτό με το μηνογράμμα (Z). Το ίδιο επαναλαμβάνει και στο έργο του *Македонските емигранти в Швейцария през световната война. (от Z)*, (Οι Μακεδόνες εμιγρέδες στην Ελβετία κατά τη διάρκεια του παγκοσμίου πολέμου), Печатница Елисей Петков, София 1931.

Φυσικό πλούτο, VI. Εκκλησίες και σχολεία, VII. Ήθη, έθιμα και γλώσσα του βουλγαρικού πληθυσμού και τη διοικητική υποδιαίρεση του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης, στο οποίο ανήκει η περιοχή για την οποία κάνει την περιγραφή, σε τρία μουτεσαριφλίγια-σαντζάκια: της Θεσσαλονίκης, των Σερρών και της Δράμας.

Αναπτύσσει τις δύο πρώτες θεματικές ενότητες και συνεχίζει με αναφορά στο σαντζάκι των Σερρών με τις υποδιαιρέσεις του στους οκτώ καζάδες που περιλαμβάνει, αυτούς των Σερρών, Ζίχνης, Νευροκοπίου (σημ. Γκότσε Ντέλσεφ), Ραζλόγκ, Τζουμαγιάς (σημ. Μπλαγκόεβγκραντ), Μελενίκου, Πετρισίου και Βαλόβισκα ή Δεμίρ Χισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο). Συνεχίζει με αναλυτική περιγραφή του καζά των Σερρών και επί μέρους περιγραφή του ίδιου καζά με τα χωριά που αυτός περιλαμβάνει σε τέσσερις κολ²⁵, αυτούς της Μπάνιτσας²⁶, του Σαρμουσακλίου²⁷, της Όβα²⁸ και της Τζουμαγιάς, όπως και τον ναχιγιέ²⁹ της Νιγκίτας. Η δημοσίευσή του στο συγκεκριμένο τεύχος κλείνει με την περιγραφή του καζά του Δεμίρ Χισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο), με την υποσημείωση στο τέλος της σ. 860: *συνεχίζεται*. Στο τεύχος XXXVII, σσ. 1-91 αρχίζει με την περιγραφή του καζά της Ζίχνης και των χωριών που αντιστοιχούν σ' αυτόν, με την υποσημείωση, συνέχεια από το τεύχος XXXVI. Στο τέλος της πρώτης σελίδας με τη μορφή υποσημείωσης αναφέρεται μαζί με τον αριθμό του τεύχους XXXVII και το τεύχος XXXVIII, κάτι που επαναλαμβάνεται και στις σελίδες 17, 33, 49, 65 και 81. Ακολουθεί η περιγραφή των καζάδων Νευροκοπίου, Ραζλοκίου, Τζουμαγιάς, Μελενίκου, Πετρισίου και των χωριών που αντιστοιχούν σ' αυτούς. Συνεχίζει με μία σύντομη περιγραφή του σαντζακιού της Δράμας και των τριών καζάδων που αυτό περιλαμβάνει: Δράμας, Καβάλας και Σαρή Σαμπάν (σημ. Χρυσούπολη), περιγράφει μόνο τον ναχιγιέ της Προσοτσάνης και τα χωριά που αυτός περιλαμβάνει δίνοντας περισσότερα στοιχεία, ενώ στην περιγραφή των άλλων δύο ναχι-

---

25. Κολ ονομάζονται τμήματα ενός καζά τα οποία απέμειναν ακόμα από την εποχή των σπαχίδων. Κάθε κολ ανήκε κάποτε στα χέρια κάποιου φεουδάρχη άρχοντα-του σπαχή, βλ. Стрезов, «Два санджака», κн. XXXVI, σ. 826.

26. Βόρεια της πόλης των Σερρών.

27. Ανατολικά της πόλης των Σερρών. Από το κεφαλοχώρι Σαρμουσακλί, τη σημερινή Πεντάπολη. Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου, (Συμβολή ιστορική και αρχαιολογική), *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) και Β' έκδοση από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Σερρών στη σειρά των εκδόσεων για την πόλη και το Νομό Σερρών με εισαγωγή του Χ. Μπακιριτζή, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 22.

28. Νότια της πόλης των Σερρών.

29. Διοικητική υποδιαίρεση του Καζά. Έναν Ναχιγιέ (nahiye)=δήμο αποτελούν μερικά χωριά τα οποία διοικούνται από έναν Μουδούρη.

γιέδων του Πραβίου και του Τσετζ είναι πιο σύντομος.

Ολοκληρώνει την εργασία του στο τεύχος αυτό με την περιγραφή και των υπόλοιπων θεματικών ενοτήτων και την παράθεση στο τέλος του τεύχους (σ. 294-342 με την υποσημείωση: *αντιστοιχούν στο άρθρο: «Δύο σαντζάκια της Αν. Μακεδονίας»*), παραρτημάτων με πίνακες διαφόρων στοιχείων όπως: αναλυτικοί πληθυσμιακοί πίνακες των πόλεων και των χωριών των καζάδων με αρίθμηση Νο 1, σσ. 294-314, γενικό στατιστικό συγκεντρωτικό πίνακα του πληθυσμού των καζάδων, σύμφωνα με στοιχεία που συνέλεξε ο ίδιος με αρίθμηση Νο 2, σ. 315, στατιστικό πίνακα των εκκλησιών και των σχολείων των πόλεων και των βουλγαρικών χωριών, με αρίθμηση Νο 3, σσ. 316-320, συγκριτικό στατιστικό πίνακα των τουρκικών, ελληνικών, μεικτών και βουλγαρικών σχολείων με αριθμό δασκάλων και μαθητών/μαθητριών, με αρίθμηση Νο 4, σ. 321³⁰, συγκεντρωτικό πίνακα εκκλησιών (ελληνικών, βουλγαρικών, μεικτών) στα βουλγαρικά χωριά σε επίπεδο καζάδων, χωρίς αρίθμηση, σ. 322, στατιστικό πίνακα κατά προσέγγιση των βουλγαρικών σχολείων κατά τα έτη 1875, 1881, και 1890 σε πόλεις και χωριά των καζάδων των δύο σαντζακιών, με αρίθμηση Νο 5, σσ. 323-324, πίνακα κατά προσέγγιση των βουλγαρικών σχολείων που άνοιξαν κατά το 1885 και η κατάστασή τους κατά τα έτη 1881 και 1890, με αριθμό σχολείων, δασκάλων και μαθητών κατ' έτος, χωρίς αρίθμηση, σ. 325.

Ακολουθεί πίνακας με επίσημα στατιστικά στοιχεία του πληθυσμού³¹ κατά την απογραφή που έγινε το έτος εγίρας 1300 (1881), με αρίθμηση Νο 6, σ. 326, στατιστική των γεννήσεων, θανάτων και γάμων σε επίπεδο καζάδων σύμφωνα με επίσημα στοιχεία με αρίθμηση Νο 7, σ. 327, συγκριτικός πίνακας του πληθυσμού της Ανατολικής Μακεδονίας σε επίπεδο καζάδων, σύμφωνα με την επίσημη στατιστική κατά τον Μπέρκοβιτς και σύμφωνα με την *Ethnographie de la Macédoine*, με αρίθμηση Νο 8, σ. 328. Ο επόμενος πίνακας με αρίθμηση Νο 9 παρουσιάζει στατιστικά στοιχεία της καλλιεργήσιμης γης σε επίπεδο καζάδων διαφόρων προϊόντων, σ. 329, ακολουθεί πίνακας με αρίθμηση Νο 10 στατιστικών στοιχείων της ποσότητας που απαιτείται για σπορά και η μέση απόδοση των παραγωγικών προϊόντων ανά στρέμμα σε επίπεδο

---

30. Ο Στρέζοφ εδώ με υποσημείωση δηλώνει ότι τον αριθμό των τουρκικών σχολείων τον έχει πάρει από την τουρκική επετηρίδα και ότι αυτά τα σχολεία είναι τα παλιά στα τζαμιά όπου διδάσκεται μόνο ανάγνωση. Δεν μπόρεσα να μετρήσω τον αριθμό των μαθητών, τους παραθέτω όπως είναι στην επίσημη στατιστική *sous toutes reserves*. Στα περισσότερα μέρη όπου συναντώνται θηλέων βουλγαρικά σχολεία, αυτά είναι νηπιαγωγεία και οι μαθήτριες συρρέουν με τους μαθητές.

31. Οι πληθυσμιακές ομάδες που αναφέρονται σε επίπεδο καζάδων είναι: Τούρκοι, Πομάκοι, Βούλγαροι, Έλληνες, Εβραίοι και Τσιγγάνοι.

καζάδων, σ. 330. Έπεται πίνακας με αρίθμηση Νο 12, σ. 331 με στατιστικά στοιχεία σε επίπεδο καζάδων για μελισσοκομία, μαλλί και δέρματα. Ο πίνακας με αρίθμηση Νο 13, σ. 332 σε επίπεδο καζάδων περιέχει στοιχεία για τη σηροτροφία και ο πίνακας με αρίθμηση Νο 14, σσ. 334-335 περιέχει στοιχεία για την κτηνοτροφία σε επίπεδο καζάδων. Ο Στρεζόφ τελειώνει την εργασία του με αλφαβητικό κατάλογο των πόλεων, πολιχνών, χωριών, τσιφλικιών και μαχαλάδων στα σαντζάκια των Σερρών και της Δράμας (Νο 15, σσ. 336-342).

Εισαγωγή³²

Δεν γεννάται λόγος ότι η μελέτη της Μακεδονίας για εμάς τους Βούλγαρους είναι αντικείμενο πρωτεύουσας σημασίας. Αλλά η ολιγογρία και η αμέλειά μας σε αυτό το θέμα είναι ασυγχώρητα μεγάλη. Οι ξένοι έχουν γράψει πολύ περισσότερα από μας, πολύ καλύτερα γνωρίζουν για το δικό μας σπίτι. Σε μας η διανόηση μπορεί εκτενέστερα να σας διηγείται για το Κογκό και για τις πηγές του Νείλου, αλλά όταν γίνει λόγος για τη Μακεδονία, εκεί αυτή σωπαίνει. Στα σχολεία μας διδάσκεται πολύ περισσότερο για την Αυστραλία απ' όσο για την πατρίδα μας. Αυτή η αδιαφορία για το δικό σου, να το εξομολογηθούμε, είναι σήμερα από τα χαρακτηριστικά μας γνωρίσματα σαν Βούλγαροι. Μεταξύ των απλών και των μορφωμένων ανθρώπων για τη Μακεδονία υπάρχουν αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις. Ταξιδιώτες οι οποίοι στα γρήγορα πέρασαν από τη χώρα δεν ήταν σε θέση να μας μελετήσουν λεπτομερώς και όπως πρέπει. Εδώ δεν γεννάται λόγος φυσικά για καθαρά τεχνικούς λόγους, όπως το υψόμετρο των βουνών ή η κατεύθυνση και η γεωμετρική απόσταση μεταξύ των πόλεων και άλλα παρόμοια; Για να μελετήσουμε την καθημερινότητα ενός λαού, την πνευματική του ζωή, τις ανάγκες του, τις επιδιώξεις του, εμείς πρέπει να τον πλησιάσουμε αυτόν τον λαό και να ζήσουμε μαζί του. Αλλά και ανάμεσά μας υπάρχουν σκόρπιες διαστρεβλωμένες απόψεις. Οι περισσότεροι θεωρούμε τη Μακεδονία ξελλητισμένη, ενώ άλλοι και μάλιστα ελάχιστοι φαντασιωνόμαστε ότι εδώ ο Βουλγαρισμός καλά κρατεί, βασιλεύει. Με σκοπό να ρίξω άπλετο φως στην εργασία μου, εάν τα καταφέρω να συμβάλω πάνω σε αυτό, καταπιάστηκα να γράψω αυτή την εργασία όπως για εμάς έτσι και για τους ξένους. Να εξερευνηθεί η Μακεδονία, αυτός ο νέος λαβύρινθος σε κάθε λογής προπαγάνδες δεν είναι εύκολο. Να παρουσιάσω μια ολοκληρωμένη περιγραφή της χώρας δεν μπορώ; Δεν έχω χρόνο. Γι' αυτό θα περιοριστώ μόνο στο ανατολικό της τμήμα, στα σαντζάκια των Σερρών και της Δράμας, μέρη που

---

32. Стрезов, «Два санджака», кн. XXXVI, σσ. 809-811.

είναι λιγότερο γνωστά. Για τη δυτική πέραν του Αξιού Μακεδονία, όπου ο Βουλγαρισμός κρατάει κάπως πιο γερά βρισκουμε σε μας κάποια στοιχεία. Αλλά για την Ανατολική Μακεδονία όπου ο Βουλγαρισμός είναι καταπατημένος (κουκουλωμένος) εκτός από το βιβλίο του С. И. Верковичъ Μπέροκοβιτς³³, κάτι άλλο δεν γνωρίζω να υπάρχει στη βιβλιογραφία μας. Κατά τη διευθέτηση του άρθρου φρόντισα να μην καθοδηγούμαι από κανέναν. Αλλά και να ήθελα να συμβουλευτώ κάποιον συγγραφέα, μου ήταν αδύνατο να το πράξω σε αυτή την γωνιά όπου μόνο το ελληνικό βιβλίο έχουν δικαίωμα να βρίσκουν οι πολίτες. Γι' αυτόν τον λόγο κοιτάζω ό,τι κάνω να το κάνω μόνος μου. Όπου στάθηκε δυνατόν συνέλεξα υλικό από τις πιο σίγουρες τοπικές πηγές³⁴ με τον πιο ορθό τρόπο, απευθείας. Χρησιμοποίησα και κάποια ελληνικά συγγράμματα και βιβλία³⁵, μόνο για να δω μέχρι πού «φτάνουν». Μερικές πληροφορίες εξασφάλισα από το επίσημο καλεντάρ, Οθωμανική επετηρίδα (Σαλναμέ)³⁶ του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης για τα έτη 1302 και 1309 εγίρας. Για να βεβαιωθώ για όλα και να τα δω με τα μάτια μου πραγματοποίησα ένα μακρύ και δύσκολο ταξίδι στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας την οποία περιγράφω: άφησα χωρίς να το περιδιαβώ μόνο το σαντζάκι της Δράμας. Στην παρουσίαση αυτού που συνέλεξα κατά την περιήγησή μου στην περιοχή θα έχει πολλές ατέλειες. Αλλά αυτές είναι δικαιολογημένες γιατί προέρχονται λόγω έλλειψης βιβλιογραφίας και λόγω δυσχερειών για περιστασιακές και φανερές παρατηρήσεις στη χώρα. Είχα τελειώσει ήδη την εργασία μου όταν απόκτησα ένα αντίτυπο από τον Μπέροκοβιτς με τίτλο (Τοπογραφικό-εθνογραφική σκιαγραφή της Μακεδονίας)³⁷. Μια φευγαλέα ματιά στο βιβλίο για αυτή την περιοχή όπου μιλάει για τη χώρα και ό,τι αναφέρω και εγώ, με έπεισε ότι αυτός περισσότερο ήταν κοντά στην αλήθεια από όλους τους άλλους που γράψανε πριν από αυτόν. Αλλά έχει και ο Μπέροκοβιτς ατέλειες οι οποίες ξαφνικά βγάζουν μάτι. Η πολιτική και διοικητική διαίρεση σε πολλά μέρη συμπίπτει με την εκκλησιαστική (π.χ. στην περιοχή της Δράμας δεν υπάρχει ο καζάς της Καβάλας). Στις περισσότερες περιοχές ο διαχωρισμός είναι παλιός και όταν εκδόθηκε το βιβλίο αυτό δεν υπήρχε. Έτσι από το 1881 και εντεύθεν υπάρχει ο καζάς της «Γκόρνα

33. С. И. Верковичъ, *Τοπογραφическо-Этнографический очерк Македонии*, Военная Типография (въ здании Главнаго Штаба), С. Петербургъ 1889.

34. Προφανώς εδώ εννοεί τα οθωμανικά αρχεία.

35. Δεν αναφέρει ποια συγγράμματα.

36. Ν. Μισολίδη, *Η δημογραφική εικόνα της κεντρικής Μακεδονίας κατά τον ΙΘ αιώνα (1789-1912)*, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 2012.

37. Верковичъ, *Τοπογραφическо-Этнографический*.

Τζουμαγιά» για τον οποίο ο Μπέροκοβιτς τίποτα δεν αναφέρει. Μερικά χωριά καταχωρήθηκαν στο Μέλνικ αλλά τώρα ανήκουν στο Πέτριτς. Άλλα πάλι καταχωρημένα στο Πέτριτς τώρα ανήκουν στον καζά της Στρούμα. Σε πολλά χωριά τα ονόματα και ο αριθμός των σπιτιών είναι γραμμένα λάθος.

Ο Καζάς των Σερρών³⁸

Το κέντρο ολόκληρου του Καζά είναι η πόλη των Σερρών, τοποθετημένη στις τελευταίες διακλαδώσεις του όρους της Βροντούς και του Μποξ-ντάγκ³⁹. Η πόλη καταλαμβάνει και του λοφίσκου Καπακλί, Λιαλιά⁴⁰, μέρος των ορέων της Βροντούς⁴¹. Προς ανατολάς υψώνεται υψηλή κορυφή του Μποξ-ντάγκ, το οποίο μερικοί το αποκαλούν με το ανύπαρκτο όνομα «Μενοίκιον»⁴². Το πιο μεγάλο μέρος της πόλης είναι κτισμένο σε υψώματα και κοιλάδες τα οποία σχηματίζουν μια ανισόπεδη επιφάνεια. Σε δύο απ' αυτές τις κοιλάδες, στο Τσομλέκ-ντερέ⁴³ και το Κεσίς-κιοπρού⁴⁴ σε περίοδο δυνατής βροχόπτωσης φουσκώνουν οι χείμαρροι οι οποίοι προκαλούν προβλήματα. Εκτός αυτού από τα δύο άκρα της πόλης περνούν από τα δυτικά ο χείμαρρος Κλοκότνιτσα⁴⁵ και από τα ανατολικά ο χείμαρρος Σερρόβιτσα⁴⁶. Μόνο ο χείμαρρος Σερρόβιτσα έχει μόνιμο νερό που αρκεί για δύο νερόμυλους. Ο άλλος είναι ξεροχείμαρρος. Λόγω της καταστροφής των δασών τα εν λόγω ρέματα όταν πλημμυρίζουν μεταφέρουν πολλά χαλίκια και άμμο προκαλώντας μεγάλες ζημιές. Έτσι πριν 20 χρόνια ο χείμαρρος Σερρόβιτσα, ξεχείλισε η κοίτη του και πλημμύρισε το Τζαμί της Αγ. Σοφίας, μία θανάσια αρχιτεκτονική κατασκευή.

Η πόλη στριφογυρίζει σαν τόξο στους πρόποδες των λόφων και απλώνεται τμηματικά προς την πεδιάδα. Πιο πάνω από τον μαχαλά Βαρόσι⁴⁷ υψώνεται ένας λόφος με ευρήματα αρχαίου κάστρου Χισάρ.

38. Стрезов, ό.π., κη. XXXVI, σ. 825-834.

39. Όρος Φαλακρό.

40. Λαϊλιά.

41. Βλ. Κ. Μ. Βαβαλέκα, Όρη Βροντούς. Δάσος Λαϊλιά, Σέρρες 2016.

42. Της οχυράς και περιμαχήτου πόλεως των Σερρών κειμένης το πάλαι ένθα και νυν κείται, επί των νοτίων και νοτιοδυτικών κλιτύων λόφου (νοτίας προβολής του όρους Μενοικέως περί ού όρα κεφ. Γ', β' 29), βλ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 8.

43. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 65.

44. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 19.

45. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 65.

46. Χείμαρρος των Αγίων Αναργύρων (Τσαί), Γ. Καφταντζή, Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (Από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα), τ. Β', Σέρρες 1972, σ. 10

47. Το όνομα Βαρόσι, έχει τις ρίζες του στην τουρκική λέξη *varoş* που σημαί-

Από την κορυφή αυτού του λόφου μπροστά σου παρουσιάζεται μια πανέμορφη εικόνα. Νότια η εκτεταμένη Σερραϊκή πεδιάδα περικυκλωμένη από μια ζώνη βουνών τα οποία σταδιακά χαμηλώνουν από ΒΔ προς τα ΝΑ μέχρι το Τσάγιαζι⁴⁸. Ακόμη πιο νότια μετά δυσκολίας διακρίνεται η κορυφή του Αγίου όρους. Στη μέση της πεδιάδας γυαλίζει εδώ κι εκεί κάτι σαν ασήμι, είναι ο ήρεμος Στρυμόνας ο οποίος έρχεται από μακρινή χώρα. Στα ΝΑ η λίμνη Ταχινός γυαλίζει σαν καθρέφτης. Κατευθείαν προς την ανατολή υψώνεται το μοναχικό Πουρνάρ⁴⁹, πελώρια καμήλα με παράξενες καμπούρες. Στα δυτικά η εξοχότατη Μπελάσιτσα φαίνεται μέχρι το σημείο που πηγαίνει να «χαιρετηθεί» με τον Βαρδάρη. Πάνω από το κεφάλι σου υψώνεται η πετρώδης κορυφή του Μπόζ-νταγκ. Και σ' αυτό το πλαίσιο-κορνίζα η εκτεταμένη πεδιάδα των Σερρών στολισμένη με πυκνά χωριά, με αγρούς και λιβάδια προσδίδει μια μαγική θέα και σε μεθά με την πολυτέλειά της. Η ίδια η πόλη εξωτερικά έχει ωραία θέα και σου δίνει καλή εντύπωση. Η πόλη από παντού περιβάλλεται από κήπους. Τα σπίτια λες και είναι βυθισμένα στο πράσινο, ενώ οι μιναρέδες, τα κωδωνοστάσια και οι τρούλοι των πολλών τζαμιών και εκκλησιών μαρτυρούν ότι πρόκειται για μια Οριεντάλ⁵⁰ πόλη.

Κατά μήκος η πόλη των Σερρών διασχίζεται από μια οδό που αρχίζει από το ένα άκρο της και τελειώνει στο άλλο, από την καπία⁵¹ του Δεμίρ-χισάρ μέχρι τον καφενέ του Μπελεντή μια απόσταση 2,5 χιλιομέτρα. Σε αυτή την οδό και γύρω απ' αυτή είναι η αγορά. Ημισή διαδρομή αυτής της οδού είναι αρκετά πλατιά και καλά στρωμένη ενώ το υπόλοιπο μισό είναι πολύ στενή και σε κακή κατάσταση. Και οι υπόλοιποι δρόμοι της πόλης είναι στενοί, στραβοί και βρώμικοι. Στις Σέρρες δεν υπάρχουν ξεχωριστά κτίρια τα οποία θα μπορούσαν να συγκριθούν με μερικά της Θεσσαλονίκης ή της Μπίτολα. Αλλά όλα τα σπίτια είναι ικανοποιητικά, άνετα, καθαρά και με γούστο κτισμένα επιπλωμένα «αλαφράνγκα»⁵². Σπίτι εδώ χωρίς κήπο είναι σπάνιο πράγμα. Το σύνολο των σπιτιών στην πόλη των Σερρών είναι πολύ πιο ωραίο από το σύνολο

νει προάστιο. Η λέξη μπήκε στην τουρκική γλώσσα από τις βαλκανικές γλώσσες της Οθωμανικής περιόδου, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου ήταν μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα σερβοκροατικά, η λέξη *varoš* σημαίνει «πόλη», «κέντρο», «δήμος» ή «προάστιο», ενώ στα ουγγρικά η λέξη *város* σημαίνει «πόλη», «περιφέρεια» ή «δημαρχία» (Βικιπαίδεια).

48. Με την ονομασία Τσάγεζι ήταν παλαιότερα γνωστοί δύο οικισμοί της Ελλάδας: Το Στόμιο Λάρισας και το λιμάνι Αμφίπολης Σερρών (Βικιπαίδεια). Το Τσάγεζι εδώ αναφέρεται στο λιμάνι της Αμφίπολης λόγω απόστασης.

49. Τούρκικη ονομασία του όρους Παγγαίο.

50. Ανατολίτικη πόλη.

51. Πόρτα, θύρα.

52. Έκφραση που δηλώνει το γαλλικό στυλ.

λο των σπιτιών στη Μπίτολα και στα Σκόπια.

Η πόλη των Σερρών είναι πλούσια σε τζαμιά και εκκλησίες. Οι εκκλησίες σε αριθμό φτάνουν τις 42, αλλά μόνο στις 23 απ' αυτές γίνεται λειτουργία. Τρεις είναι μοναστήρια, ενώ στις υπόλοιπες ή γίνεται λειτουργία κατά διαστήματα ή είναι εγκαταλεημένες. Τα τζαμιά και αυτά είναι τόσα όσες και οι εκκλησίες. Όσες είναι οι εκκλησίες τόσοι είναι και οι μαχαλάδες. Κάθε μαχαλάς έχει μουχτάρ-κμετ⁵³ και φέρνει το όνομα της ενοριακής εκκλησίας. Μόνο μερικοί μαχαλάδες και μάλιστα οι περιφερειακοί έχουν χαρακτηριστικές ονομασίες όπως: μαχαλάς του Αραμπατζή⁵⁴, Κατακούνος μαχαλάς⁵⁵, Χαζνατάρ, Άνω και κάτω Κάμενιτσα⁵⁶. Ο πιο καλός μαχαλάς είναι αυτός του Βαροσίου. Από όλες τις εκκλησίες η πιο καλή και πιο παλιά είναι ο καθεδρικός ναός του Αγίου Θεοδώρου. Από τα τζαμιά στην πρώτη θέση βρίσκεται το Εσκή Τζαμί⁵⁷ στο κέντρο της αγοράς. Αυτό το τζαμί είναι θαυμάσιο μοντέλο από την Αραβική αρχιτεκτονική. Έχει πλούσια βιβλιοθήκη και βασιλικά έσοδα. Η πόλη είναι περιστοιχισμένη με υπέροχους κήπους χορταριασμένους με καρποφόρα και ονειρεμένα από αισθητικής άποψης δενδρύλια. Σε κάθε πλευρά της πόλης υπάρχουν περιπατητικές διαδρομές και καφενέδες. Τα πιο ωραία βρίσκονται προς την ανατολική πλευρά της πόλης. Οι πιο κοντινοί καφενέδες και ο καφενές του Μπελεντή είναι τα πιο φιλόξενα. Από εδώ μέχρι τον Άη Γιώργη ο δρόμος είναι αλ(λ)έα⁵⁸ φυτευμένη και από τις δύο πλευρές με πυκνόφυλλες ιτιές και πλατάνια. Ο πιο απομακρυσμένος περίπατος σ' αυτή την κατεύθυνση είναι αυτός του Άη Γιαννιού όπου συναντάς ρυάκια και νερόμυλους. Από την γέφυρα του Κεσίς ο χείμαρρος Σερόβιτσα είναι περιστοιχισμένος με πυκνές σειρές δενδρυλλίων, ανάμεσα στα οποία κρύβονται περιποιημένοι καφενέδες. Η πιο γοητευτική τοποθεσία είναι αυτή του «Κιόσκοβε-ντόλ»⁵⁹ περιστοιχισμένη από βουναλάκια από παντού γύρω από τον χείμαρρο Σερόβιτσα. Από εδώ κατά μήκος του λόφου, πάνω από τον οποίο υψώνονται τα τείχη του Ντουσάν ο δρόμος

---

53. Δήμαρχο.

54. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 69.

55. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 68.

56. Για το προάστιο των Σερρών Καμενίγια, βλ. Ι Θ. Μπάκα, «Εκκλησία και Κοινότητα σε πορεία ανασυγκρότησης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό ζήτημα της Καμενικής Σερρών μέσα από τις πηγές», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 3 (2016) 125-148. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 22.

57. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 68.

58. Δενδροστοιχία.

59. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 21. Ζ. Θωμαΐδη, *Ο χείμαρρος, η κοιλάδα των Αγίων Αναργύρων*, Σέρρες 2006, σ. 60.

σε οδηγεί στην τοποθεσία «Τσομλέκ-ντερέ»⁶⁰, περιπατητική διαδρομή δίπλα στον ομώνυμο χείμαρρο. Περιπατητικές διαδρομές έχει και από την άλλη πλευρά της πόλης στην Άνω Κάμενιτσα ή νότια προς τις κατασκηνώσεις. Βραδινές ώρες αυτές οι τοποθεσίες παίρνουν ζωή και αποκτούν εορταστική ατμόσφαιρα. Τις Κυριακές επίσης όπως και κατά τις διάφορες εορτές σφύζουν από ζωή. Εδώ η βόλτα έχει ριζώσει ήδη, έγινε μόδα, έθιμο. Όσον αφορά αυτό, η πόλη των Σερρών υστερεί μόνο έναντι της Θεσσαλονίκης. Να καθίσεις στο πλάι ή να κοιτάς να περνούν από μπροστά σου Κυρίες με ακριβές τουαλέτες και καπελαδούρες, κομμένα από πατρών του τελευταίου τεύχους του περιοδικού μόδας ή πολύ συχνά να έχουν παραγγελθεί κατευθείαν από το Λούβρο. Ξεχνιέσαι και νομίζεις ότι έχεις μεταφερθεί σε μία ευρωπαϊκή πόλη. Χάρης στα ελληνικά σχολεία θηλέων τα κακώς εννοούμενα έχουν εκλείψει ειδικά ανάμεσα στην κοινωνία των γυναικών. Οι τουαλέτες των γυναικών, τα κουάφ⁶¹, όλα είναι «αλαφράνγκα»⁶² ή της τελευταίας μόδας⁶³. Είναι σπάνιο να βρεις οικία χωρίς κάποιο μουσικό όργανο, πιάνο ή φουσαρμόνικα.

Στο δρόμο για το Δεμίρ-Χισάρ από την πόλη των Σερρών βρίσκεται η τοποθεσία «Λιαλιά»⁶⁴, όπου συναντάς τις θερινές κατοικίες των μπέηδων και των τσορμπατζήδων. Έχει γύρω στα 400 σπίτια, όπου έρχονται τόσες οικογένειες να περάσουν τους καλοκαιρινούς καύσωνες. Άλλοι περνούν το καλοκαίρι στο μοναστήρι του Άη Γιάννη. Η πόλη των Σερρών βρίσκεται μακριά από την θάλασσα γύρω στα 50 χιλιόμετρα. Με όλα αυτά το κλίμα στη Σερραϊκή πεδιάδα είναι θαλάσσιο, επειδή ανάμεσα στην πόλη και τη θάλασσα δεν υπάρχουν υψώματα τα οποία μπορεί να εμποδίζουν τους θερμούς νότιους ανέμους. Εδώ το κλίμα είναι πιο θερμό από αυτό της Θεσσαλονίκης. Τι σημαίνει ψύχος, χιόνι, εδώ οι έννοιες αυτές είναι άγνωστες. Ο χειμώνας μετατρέπεται σε δροσερή άνοιξη, ενώ το καλοκαίρι σε τροπικούς καύσωνες: 42° Κελσίου εδώ δεν είναι σπάνιο φαινόμενο! Στην περιοχή των Σερρών υπάρχουν όλα τα φρούτα του νότου: ελιές, ρόδια, λεμόνια και πορτοκάλια. Τα τελευταία μόνο για ομορφιά στους κήπους.

Οι Σέρρες είναι πολύ παλιά πόλη. Κατ' αρχήν η πόλη περιοριζόταν στα όρια πολύ παλαιών τειχών τα ερείπια των οποίων βρίσκονται

60. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 66.

61. Ο στολισμός των μαλλιών.

62. Ό.π. υποσημείωση 51.

63. Ν. Ε. Πέτροβιτς, «Λαογραφικά Σύμμεικτα Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953) 115-119.

64. Για τον παραθεριστικό οικισμό στο Λαϊλιά, βλ. Κ. Βαβαλέκα, ό.π., σ. 80-87. Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως Σερρών* ό.π., τ. Β', Σέρρες 1972, σ. 31.

μέχρι σήμερα. Το τείχος αυτό περιστοιχίζει την «Χισάρα» και περιλαμβάνει μόνο τον μαχαλά Βαρόσι. Από τις άλλες αρχαιότητες στην πόλη, είναι και το αναφερόμενο κάστρο για το οποίο η παράδοση λέει ότι έγινε από τον Σέρβο Κράλη Στέφανο Ντουσάν όταν αυτός επέκτεινε το κράτος του μέχρι τον Νέστο και είχε φθάσει στο απόγειο της δόξας του. Από αυτό το κάστρο του Ντουσάν υπάρχουν ερείπια, μεταξύ των οποίων πιο καλά διατηρημένα είναι ένα εκκλησάκι και ένας πύργος. Προς τη δυτική πλευρά του πύργου υπάρχει επιγραφή η οποία παρουσιάζεται στα παραθέματα της εργασίας με τον αρ. 15. Ο Δίμιζας⁶⁵ λέει, ότι αυτή η επιγραφή είναι σλοβένικη και τέτοια πρέπει να είναι⁶⁶. Μερικοί την διαβάζουν αυθαίρετα έτσι: ΠΥΡΓΟΣ ΟΝ ΕΚΤΙΣΕΝ Η ΕΛΕΝΗ. Η επιγραφή στις δύο πλευρές έχει ρόδες σαν ήλιους, ενώ ανάμεσα στα σχήματα από τούβλα υπάρχει σχέδιο που ομοιάζει κάτι σαν άνθρωπος με σφαίρα πιθανόν ήλιος στα χέρια του. Αυτός ο άνθρωπος νομίζω παριστάνει κάποιον βασιλιά. Αφήνω τους αρμόδιους να ξεδιαλύνουν αυτόν τον γρίφο⁶⁷. Στα αρχεία της μητρόπολης φυλάσσεται και ένας παλιός σύντομος κώδικας του 16^{ου} αι. Ο καθεδρικός ναός είναι παλαιός, εδώ όλοι το ξέρουν, κτισμένος επίσης από τον Ντουσάν. Στον Άγιο Θεόδωρο⁶⁸ έχει πέτρινα σκαλιά στολισμένα με μωσαϊκό. Μου διηγήθηκαν ότι πριν από είκοσι χρόνια ο Έλληνας δεσπότης κάλεσε κάποιον κτίστη από το Ντέμπρεν να κάνει κάποιες επισκευές στο ιερό βήμα. Τον ανάγκασαν να αναποδογυρίσει μια πέτρινη πλάκα στρωμένη με σλοβενική επιγραφή. Ο μάστορας το αναγνώρισε διότι διάβασε μερικά γράμματα. Πλησίον στο Εσκή-Τζαμί⁶⁹ στο παζάρι έχει σκεπα-

---

65. Έτσι αποκαλεί τον Μαργαρίτη Δήμιτσα (Αχρίδα, 1830-Αθήνα, 1903) διαπρεπή Έλληνα εκπαιδευτικό, φιλόλογο, ιστορικό και συγγραφέα που έπαιξε σημαντικό ρόλο, σε μια μακρά χρονική περίοδο των ελληνοβουλγαρικών αναταράξεων, κεντρίζοντας με τα βιβλία του το ενδιαφέρον των τότε τουρκοκρατούμενων ελληνοφρόνων και ελληνίζόντων της Μείζονος Μακεδονίας για τις ρίζες τους, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα και το αίσθημα ότι δικαιωματικά τους ανήκε η γη που έκρυβε τις μαρτυρίες της ελληνικότητάς της.

66. Μ. Δήμιτσα, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας*, μέρος, Β', Αθήνα 1874, σ. 586. Αργότερα σε νεότερο έργο του: *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζομένοις*, τομ. Β', Αθήναι 1896, σ. 679-680 απέριψε την προηγούμενη άποψη του για σλαβική επιγραφή.

67. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη η επιγραφή έχει ως εξής: Πύργος Στ[ε]φ[ά]νου βασιλέως ὃν ἔκτησεν Ὁρέστης, βλ. Σ. Δαδάκη, «Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, τομ. Α', Σέρρες 1998, σ.181. Π. Κ. Σαμισάρι, *Βυζαντινοί τόποι και μνημεία της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα. Ο σημερινός νομός Σερρών. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και μνημειακής τοπογραφίας της Μακεδονίας*, έκδ. ΔΕΠΚΑ, Σέρρες 2006, σ. 573.

68. Ενοεΐ τον Ι.Ν. των Αγ. Θεοδώρων.

69. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 68.

στή αγορά με έξι καμάρες όπου στεγάζονται τώρα οι τσοχαντζήδες⁷⁰. Από την γερή κατασκευή της και την αρχιτεκτονική της αυτό το παλιό κτίριο θυμίζει Ενετικό εμπορικό οπλοστάσιο. Πιθανόν να υπάρχει ακόμα από την Ρωμαϊκή εποχή. Από τις ανασκαφές που γίνανε σ' αυτή την σκεπαστή αγορά ήρθαν στο φως χάλκινες περικεφαλαίες, ασπίδες και άλλα όπλα που μοιάζουν με Ρωμαϊκά. Όσον αφορά αυτές τις αρχαιότητες εγώ δεν γνώριζα την άποψη των αρχαιολόγων. Επίσης πολύ παλαιό είναι και το τζαμί του Αχμέντ-πασά⁷¹ έξω από την πόλη σκαμμένη μέχρι τη μέση όπως ανέφερα παραπάνω από τον χείμαρρο Σερόβιτσα. Τα ντουβάρια του έχουν πέτρινη επίστρωση. Στην περιοχή γύρω-γύρω υπάρχουν γκρεμισμένα κελιά των Χοτζάδων και ένα νεκροταφείο το οποίο ανέσκαψαν και ανακαίνισαν αυτόν τον χρόνο. Και αυτό το τζαμί έχει εκτεταμένα βακούφια και πριγκηπικά έσοδα. Πριν από τριάντα χρόνια οι Σέρρες ήταν κύριος εμπορικός κόμβος, αποβάθρα εξαγωγών για ολόκληρη την Μακεδονία και εκτός αυτής. Από τις 15 Φεβρουαρίου μέχρι τις 18 Μαρτίου γινότανε ξακουστό σε όλη την χερσόνησο «Κερβάν-πανηγύρι»⁷². Έρχονταν έμποροι από το Όντριν⁷³, Πλόβνιφ⁷⁴, Τσάριγκραντ⁷⁵, Μπίτολια⁷⁶, Σκόδρα και ακόμη και από το Σαράγιεβο. Αυτή η περίοδος ήταν όταν η πόλη είχε οικονομική ανάπτυξη. Τώρα έχει μόνο λυπητερά απομεινάρια των καραβανιών. Χρόνο με τον χρόνο όλο και εξασθενεί και δεν είναι μακριά ο χρόνος που θα κλείσει, όπως έκλεισε αυτό του Πρίλεπ, του Ουζούντζοβο⁷⁷ και πολλών άλλων πανηγυριών. Πριν από πέντε χρόνια σ' αυτό το πανηγύρι έγινε τζίρος περίπου 50 χιλ. λιρών. Η σκεπαστή αγορά όπου γίνεται το πανηγύρι βρίσκεται κοντά στο κυβερνητικό κτίριο. Η αγορά παραμένει κλειστή καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου και ανοίγει μόνο ένα μέρος αυτής κατά την διάρκεια του πανηγυριού. Αυτή είναι ιδιοκτησία του Τσορμπατζή Μαρκίδη⁷⁸. Το εμπόριο όπως συμβαίνει παντού κι εδώ εκ-

70. Έμποροι τσόχας.

71. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 68.

72. Πανηγύρι των καραβανιών.

73. Αδριανούπολη.

74. Φιλιπούπολη.

75. Κωνσταντινούπολη.

76. Μοναστήρι.

77. Το πιο μεγάλο και πιο ξακουστό πανηγύρι στα βουλγαρικά εδάφη μέχρι την απελευθέρωση (1878). Το Ουζούντζοβο είναι χωριό του Δήμου Χάσκοβο, του νομού Χάσκοβο στη Νότια Βουλγαρία ο οποίος συνορεύει με την Ελλάδα και τη Τουρκία, Уикипедия (Wikipedia).

78. Για τον Ιωάννη Παπαμαρκίδη έμπορο φαρμάκων, που διετέλεσε μέλος της Εφορείας του Νοσοκομείου και των Εκπαιδευτηρίων της ελληνικής κοινότητας των Σερρών, βλ. Γ. Ν. Αψηλίδη, «Ο έλεγχος της διαχείρισης του κοινοτικού Νοσοκομείου Σερρών το 1874», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2 (2013) 398. Κ. Παπακυριακού, *Τα νεκροταφεί-*

πίπτει. Όλο το εξαγωγικό εμπόριο αποτελείται από σιτάρι, βαμβάκι και καπνά. Αλλά και πάνω σ' αυτό το θέμα αναμιγνύονται περισσότερο η Καβάλα και το Τσάγιεζι. Μέρα με την ημέρα η πόλη πτωχεύει επειδή εξασθενεί η αγροτική τάξη αλλά και από άλλες αιτίες. Μερικοί ελπίζουν ότι η πόλη θα γλυτώσει κατόπιν του σχεδιασμού για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής που θα ενώσει την Θεσσαλονίκη με το Δεδέαγάτς⁷⁹. Αυτό είναι αμφίβολο. Επικρατεί ο φόβος να μη γίνει το αντίθετο. Το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια μερικών Βλάχων και Βούλγαρων που αποτελούν τους στυλοβάτες του ελληνισμού στις Σέρρες. Πριν από δέκα χρόνια είχε εργοστάσια με ιπποδύναμη 25 ίππους για βαμβάκι. Τώρα παραμένουν κλειστά. Στη θέση τους δουλεύουν μηχανές με άλογα. Στην πόλη έχει πολλούς αργαλειούς οι οποίοι φτιάχνουν πολύ καλόν αλατζά⁸⁰. Όλα τα επαγγέλματα εκτελούνται στην πόλη αλλά εξασθενούν μέρα με την μέρα. Οι επαγγελματίες χωρίζονται σε επαγγελματικά σινάφια μεταξύ των οποίων διατηρείται μέχρις ένα σημείο ο μεσαιωνικός τρόπος οργάνωσης των βιοτεχνιών. Κάθε σινάφι έχει κεφαλή, πρωτομάστορα που κάνει συνεδριάσεις, έχει το ταμείο πολύ συχνά πλούσιο. Διοργανώνει γλέντια, βοηθάει κ.ά. Η πόλη των Σερρών κυριαρχεί σε όλη την Ανατολική Μακεδονία. Από πολλές απόψεις οι Σέρρες είναι η δεύτερη πόλη μετά την Θεσσαλονίκη. Μόνο στα κτίρια και τις οδούς υστερεί από την πόλη της Μπίτολα, αλλά είναι μακριά πιο μπροστά απ' όλες τις απόψεις από την πόλη των Σκοπίων. Σε καμία άλλη πόλη ο εξελληνισμός δεν έχει προχωρήσει τόσο όσο εδώ. Έχει πόλεις όπως στη Βαλόβιστα⁸¹ και στη Στρούμιτσα⁸² όπου όλοι ελληνοφέρουν αλλά έχουν διατηρήσει τουλάχιστον τη γλώσσα⁸³. Εδώ όμως και αυτή έχει χαθεί και χάνεται ημέρα με την ημέρα. Το κέντρο της ελληνικής προπαγάνδας σε όλη την Μακεδονία, η έδρα του συλλόγου, ο οποίος διευθύνει τα σχολεία παντού, η πόλη των Σερρών είναι το κάστρο του ελληνισμού στη Μακεδονία. Πουθενά δεν έχει τόσο πολυάριθμη και ισχυρή διανοήση όπως εδώ. Η Σόλον⁸⁴ είναι εβραϊκή πόλη και από αυτή την άποψη βρίσκεται πιο κάτω. Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης πριν ασχοληθούν με τις κοινωνικές τους εργασίες πρέπει να πάνε στα καταστήματά τους. Εδώ συμβαίνει το αντίθετο. Έχει πολυάριθμη αριστοκρατία, η οποία χωρίς εργασία ασχολείται με αυτό. Συνέχεια αναζητούν πόρους

α της πόλης των Σερρών, Σέρρες 2012, σ. 35.

79. Αλεξανδρούπολη.

80. Ευτελές βαμβακερό ύφασμα.

81. Σιδηρόκαστρο.

82. Στρώμιτσα.

83. Εννοεί τη βουλγαρική.

84. Εννοεί τη Θεσσαλονίκη.

και εργάζονται για τον εξελληνισμό των Βουλγάρων. Στις Σέρρες έχει τρεις προξένους. Αυστριακό, Άγγλο και Έλληνα. Πριν ένα χρόνο είχε και Ιταλό. Οι πρώτοι δύο είναι επίτιμοι και κρατούν αυτά τα αξιώματα μόνο για χάρη της επίδρασης που ασκούν και την έλλειψη του κινδύνου κάτι το οποίο προσφέρουν αυτές οι υπηρεσίες.

Ο Έλληνας προξένος μαζί με τον μητροπολίτη κανονίζει τις εκκλησιαστικο-σχολικές εργασίες στην πόλη αλλά και κατά περίπτωση πραγματοποιεί και περιηγήσεις στην περιφέρεια, τοποθετεί και διορίζει Έλληνες δασκάλους εκεί όπου κανείς άλλος δεν τους αναζητά, εξομαλύνει τις υπάρχουσες ασυμφωνίες και με λίγα λόγια συμπεριφέρεται σαν στο σπίτι του. Διαθέτει περίπου δέκα γιατρούς, περισσότεροι από τους οποίους τελείωσαν στη Αθήνα και μερικοί στην Ευρώπη, όλοι Έλληνες. Αυτοί οι χαμηλών τόνων ακόλουθοι του Ιπποκράτη, στο όνομα του επαγγέλματός των βρίσκουν χρόνο και για άλλες ασχολίες.

Τα ελληνικά σχολικά ιδρύματα πριν από καμιά δεκαριά χρόνια τον καιρό του ξακουστού διευθυντού Μαρούλη⁸⁵, ήταν τα μοναδικά στη χώρα. Αλλά και τώρα δεν υπολείπονται των υπόλοιπων σχολείων. Οι Έλληνες διατηρούν γυμνάσια αρρένων και θηλέων, βασικό σχολείο για δασκάλους, δύο κεντρικά βασικά και πέντε συνοικιακά. Στο σύνολο δέκα σχολεία. Δύο από τα βασικά στην Άνω και Κάτω Κάμενιτσα υπάρχουν μόνο για να εμποδίζουν το βουλγαρικό σχολείο. Ο κανονικός παιδαγωγικός κύκλος μαθημάτων για αυτό το έτος μεταφέρθηκε από την Θεσσαλονίκη για τον ίδιο λόγο. Ο αριθμός των δασκάλων είναι μεγάλος-αναρίθμητοι. Το μεγαλύτερο μέρος των καθηγητών είναι από την Ελλάδα και αυτοί οι Έλληνες σχεδιάζουν-ράβουν ακόμη και τα ρούχα τους στην Αθήνα. Κάθε χρόνο φθάνει από εκεί ράπτης, τους παίρνει μέτρα και τους στέλνει έτοιμα ρούχα. Από φανατισμό; Δεν γνωρίζω! Ούτε ένας Έλληνας δάσκαλος δεν είναι εφοδιασμένος με κυβερνητικό δίπλωμα. Το σχολικό πρόγραμμα δεν είναι επικυρωμένο. Οι Έλληνες ακόμη συνεχίζουν να εναντιώνονται στα κυβερνητικά διατάγματα⁸⁶. Το κεφάλαιο των ελληνικών σχολείων αποτελείται από δωρεές-κονδύλια των αδελφών Δούμπα⁸⁷ ξακουστών πλουσίων Βλάχων στη Βιέννη, α-

85. Για την εκπαιδευτική δράση του Δ. Μαρούλη στη πόλη, βλ. Χ. Σκανδάλη, Δ. Μαρούλης διδάσκαλος του γένους 1840-1892, Έκδοση Κοινότητας Κατοικία Ιωαννίνων, Γιάννενα 1995.

86. Με τη φράση *κυβέρνηση* ο Στρέζοφ εννοεί την Οθωμανική και όλοι οι λαοί στους οποίους αναφέρεται στην εργασία του είναι υπήκοοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και βρίσκονται όλοι υπό της Οθωμανικής διοίκησης.

87. Ελληνικής καταγωγής, ευεργέτες και επιχειρηματίες. Για το φαινόμενο της ευεργεσίας στη περιοχή, βλ. Ι. Θ. Μπάκα «Ευεργέτες των φιλεκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών καταστημάτων των Σερρών την περίοδο 1870-1912 μέσα από τον τύπο της εποχής» στο *Όμιλος Ορφείας Σερρών εκατό χρόνια από την ίδρυσή του 1905-2005*, έκδο-

πό τις σταθερές βοήθειες των Αθηναϊκού και Κωνσταντινουπολίτικου συλλόγων⁸⁸. Εκτός από τα σχολεία οι Έλληνες διατηρούν πολύ καλά τακτοποιημένο νοσοκομείο με αρκετά πολλά κρεβάτια. Το κτίριο του νοσοκομείου είναι νέο, πολύ άνετο και σε καλή τοποθεσία. Στις Σέρρες έχει και κάτι σαν αριστοκρατικό “club” «Λέσχη».

Ο εξελληνισμός στην πόλη Σιάρ⁸⁹ άρχισε πολύ παλιά. Σαν εμπορική και κοντά στη θάλασσα αυτή η πόλη προσέλκυσε με τον καιρό αρκετούς Βλάχους και Έλληνες, οι οποίοι λειτούργησαν σαν πυρήνας του Ελληνισμού. Το έτος 1849 περισσότερο από το μισό της πόλης κάηκε. Οι περισσότεροι από τους παλαιούς κατοίκους διασκορπίστηκαν και στην θέση τους ήρθαν κάτοικοι από τα χωριά και έτσι δημιούργησαν τους νέους μαχαλάδες, αυτόν του Αραμπατζή⁹⁰ και τις δύο Καμενίτσες. Μέχρι την εμφάνιση του εκκλησιαστικού θέματος που προσέκλυσε, μόνο οι πλούσιοι και εν μέρει οι μορφωμένοι έχασαν. Την μάζα (τον λαό) κανείς δεν την άγγιξε. Βρέθηκαν εμπορικά βιβλία από πενήντα χρόνια πριν, γραμμένα με ελληνικά γράμματα αλλά με βουλγαρικές λέξεις. Πρώτοι οι τσορμπατζήδες βελτιώθηκαν τα τελευταία χρόνια και είναι καθαροί Βούλγαροι ή Βλάχοι. Από αυτούς ο Πάρις (Παρίσης)⁹¹ είναι από το Τσουτσουλίγκοβο⁹² και ο π. Μάρκο (Μαρκίδης) από άλλο βουλγαρικό χωριό. Αφού αφήσουμε στο πλάι τα σπίτια, στα οποία ομιλείται η βουλγαρική γλώσσα και τα οποία σποραδικά είναι διάσπαρτα ανάμεσα στα άλλα, παραμένουν οι νέοι μαχαλάδες οι οποίοι κατοικούνται από καθαρούς Βούλγαρους. Αυτοί οι μαχαλάδες έτσι είναι καταγεγραμμένοι και στη στατιστική υπηρεσία (Νουφούς), διότι δεν έχασαν ακόμα την γλώσσα. Στο Βαρόσι ομιλούν ελληνικά, αλλά δεν υπάρχει Σερραϊός που να μη γνωρίζει βουλγαρικά, γιατί αυτή η γλώσσα είναι η γλώσσα του παζαριού (της αγοράς), γλώσσα με την οποία γίνεται το πάρε-δώσε. Η ελληνική γλώσσα έχει την τιμητική της και η μόδα το απαιτεί να

ση Δ.Ε.Π.Κ.Α. Σερρών, Σέρρες 2005, σ. 89-106. Αικ. Κουτουξιάδου, «Το φαινόμενο της ευεργεσίας στον χώρο της εκπαίδευσης στο Σαντζάκι Σερρών (19^{ος}-αρχές 20^{ου} αιώνα)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 4 (2018) 163-190.

88. Αναφέρεται στους φιλελευθέρους συλλόγους που στήριζαν οικονομικά και υλικά την εκπαίδευση στη πόλη και την περιοχή: τον αθηναϊκό Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων και το Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Γ.Ν. Αψηλίδη, «Χρηματοδότηση και επιθεώρηση των ελληνικών σχολείων στην περιοχή των Σερρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Σίρις* 6 (2002) 88.

89. Έτσι αποκαλεί ο Στρεζόφ την πόλη των Σερρών στην εργασία του, όπως άλλωστε αποκαλούσαν, ονομάζουν την πόλη στη βουλγαρική γλώσσα.

90. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 22.

91. Πρόκειται για τον κτηματία Αντώνιο Παρίση του Παρίση, γεν. το 1939. Στις κοινοτικές έριδες του 1891 συμμετείχε στην επιτροπή των Τσορμπατζήδων, βλ. Ν. Ταχινόζλη, *Σερραϊκές οικογένειες 19^{ος} αιώνας -1913*, Σέρρες 2013, σ. 260.

92. Το σημερινό χωριό Αναγέννηση.

την γνωρίζει κάποιος. Για την διάδοση της ελληνικής γλώσσας βοήθησαν τα παρακάτω πράγματα: τα σχολεία τα οποία επισκέπτονται 1700 μαθητές, και περισσότερο τα θηλέων και η παντρεία. Ο εξελληνισμός έχει απλώσει βαθιές ρίζες. Προχωράει με γοργά βήματα και με ανοιχτό στόμα καταβροχθίζει ότι του στέκεται εμπόδιο. Η μόδα, το σχολείο και η παντρεία εξοντώνουν την βουλγαρική γλώσσα. Ακόμα δέκα χρόνια η βουλγαρική γλώσσα θα μπορεί να σταθεί εκεί όπου διατηρήθηκε μέχρι τώρα. Κατόπιν ήδη τα πάντα θα έχουν χαθεί.

Μεταξύ όλων αυτών το τι έχουν οι Έλληνες και τι έχουμε εμείς υπάρχει τόσο μεγάλη διαφορά που κουβέντα για σύγκριση δεν μπορεί να γίνει. Εμείς ούτε κατά διάνοια δεν μπορούμε να σκεφθούμε ότι μπορούμε να συγκριθούμε με τους Έλληνες. Για να γίνει αυτό θα χρειαζότανε τεράστια μέσα και βάθος χρόνου. Το μοναδικό που μπορούμε να θέλουμε είναι να μη γίνουμε αντικείμενο χλευασμού, όχι από την πλευρά των Ελλήνων, αλλά από την πλευρά των αμερόληπτων. Την εκκλησία και το σχολείο πρέπει να τα διακρίνει η ευπρέπεια διαφορετικά καλύτερα καθόλου να μην τα έχουμε. Ο Βουλγαρισμός στις Σέρρες, κεντρική πόλη σε μια χώρα, η οποία έχει 1.600.000 βουλγαρικό πληθυσμό αντιπροσωπεύεται από ένα γενικό τετρατάξιο σχολείο και από ένα παρεκκλήσι. Τα σχολεία υποδέχονται 130 μαθητές και 9 δασκάλους. Το σχολικό κτίριο είναι σε μη ικανοποιητική κατάσταση.

Ο φανατισμός κατά τον Βούλγαρο και κατά κάθε τι βουλγαρικού στοιχείου βρίσκεται στο απόγειο του στην πόλη των Σερρών. Στην πόλη η οποία στέλνει εκπροσώπους στη στέψη του Έλληνα διαδόχου, στην πόλη όπου γίνονται πανηγυρικές ευχαριστήριες δοξολογίες κατά την ημέρα του Βασιλέως Γεωργίου και κάτω από το προξενείο ο λαός να επιδοκιμάζει φωνάζοντας «ζήτω», σε μια τέτοια πόλη τον Βούλγαρο τον κοιτάζουν σαν να είναι αρκούδα. Πάνω απ' όλα οι Έλληνες δεν μπορούν να φανταστούν τον Βούλγαρο μορφωμένο και το μυαλό τους ταρασσεται σε παρόμοια αντίθετη σκέψη. Βούλγαρος μορφωμένος - μοιάζει με τέρας. Για αυτόν τον λόγο κάθε μορφωμένος Βούλγαρος είναι Έλληνας ο οποίος Βουλγαρίζει από ενδιαφέρον. Ο φανατισμός έναντι των Βουλγάρων κηρύσσεται συστηματικά. Και για να κατευνάσουν τα πνεύματα κάπου-κάπου στις 23 σερραϊκές εκκλησίες αναφέρονται στους σχισματικούς και αιρετικούς. Με τα πιο μαύρα χρώματα ζωγραφίζουν τους Βούλγαρους. Διαβάζουν αναθεματισμούς και αφορισμούς εναντίον κάποιου ο οποίος επέτρεψε τον εαυτό του να συνομιλήσει με Βούλγαρο ή να έχει τις όποιες σχέσεις με αυτόν. Ο πιο πρόσφατος αναθεματισμός έπεσε στα κεφάλια εκείνων των κακόμοιρων που τόλμησαν να αγοράσουν κεράκια από το βουλγαρικό παρεκκλήσι! Ω, τι χριστιανισμός, τι ορθοδοξία!!... Το επόμενο γεγονός δίνει ιδέα μέχρι που

μπορεί να φθάσει μια ελληνική μητρόπολη. Πριν από δύο χρόνια πέθανε ο ιερέας του βουλγαρικού παρεκκλησίου ο π. Ηλίας. Οι Βούλγαροι μη έχοντας νεκροταφεία έψαχναν να τον κηδέψουν στα γενικά-κοινά. Εξεγέρθηκαν οι μαχαλάδες, σχημάτισαν όχλους και για δύο μέρες εμπόδιζαν την ταφή προφασιζόμενοι ότι δεν μπορούν να επιτρέψουν να βεβηλωθούν τα νεκροταφεία από έναν σχισματικό. Μόλις μετά από δύο μέρες κατόπιν κυβερνητικού διατάγματος, επέτρεψαν να κηδευτεί ο νεκρός. Και ποιοι ήταν αυτοί; Αδέλφια, Βούλγαροι!

Στις Σέρρες έχει ακόμα 24 τουρκικά σχολεία: Ινταντιέ (προγυμνάσιο), ρουζντιέ (σεμινάρια), 11 μεντρεσέδες και σχολεία με αμοιβαία συνεργασία. Το ινταντιέ είναι νέο σχολείο με πρόγραμμα παρόμοιο με τα δικά μας. Το επισκέπτονται 45 μαθητές με 4 δασκάλους. Αξιοσημείωτη είναι η απάθεια και η αποστροφή με την οποία αντιμετωπίζει ο πληθυσμός αυτό το σχολείο. Υπάρχει ακόμα και εβραϊκό σχολείο.

Ο αριθμός των οικιών στις Σέρρες είναι 3491 με 1300 καταστήματα και 80 μαγειρεία και μικρά χάνια. Στον αριθμό των οικιών συμπεριλαμβάνονται και τα λεγόμενα «τσιφλίκια», κτίρια στα οποία ζουν με ενοίκιο από 10 έως 20 οικογένειες. Οι κάτοικοι ανέρχονται σε 25.000 άτομα. Περισσότερο από το 1/3, περίπου 9000 είναι Τούρκοι. Αυτοί αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο από τον ερχομό των προσφύγων (Μουχαντζιρής)⁹³ οι οποίοι δημιούργησαν ολόκληρο μαχαλά εκτός πόλης. Οι υπόλοιποι 16.000 είναι χριστιανοί. Από αυτούς οι 4200 ομιλούν στο σπίτι Βουλγαρικά, αλλά είναι Γραικομάνοι. Το υπόλοιπο υπολογίζονται για Έλληνες. Έχει περισσότερες από 100 οικογένειες Εβραίων, αρκετούς τσιγγάνους σε ξεχωριστό μαχαλά έξω από την πόλη.

Στον καζά των Σερρών έχει 11.535 οικίες. Μαζί με αυτές της πόλης φθάνει τις 14.993 οικίες με 85.328 κατοίκους, 172 χωριά και τσιφλίκια. (Στο σαλιμανέ⁹⁴ αναφέρονται 219 από λάθος). 96 χωριά είναι τουρκικά, 39 βουλγαρικά, 20 ελληνικά, 2 τσιγγάνικα και 22 μεικτά. Όλα τα χωριά του καζά ανήκουν σε 4 κολ. Αυτούς της Μπάνιτσας, του

---

93. Ο Μουατζιρής είναι πρόσφυγας, κυρίως μουσουλμάνος από τα Βαλκάνια. Προέρχεται από την τουρκική λέξη muhacir. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όταν αυτή διαμελιζόταν. Αρκετοί Μουατζιρής υπήρχαν επίσης στην Θράκη. Συχνά έκαναν και επιδρομές στα γύρω μέρη (Βικιπαίδεια).

94. Ο. π., οθωμανική επετηρίδα. Για τις οθωμανικές επετηρίδες που αναφέρονται στη περιοχή των Σερρών, βλ. Α. Ιορδάνογλου, «Οι Σέρρες και η ευρύτερη περιοχή τους στις οθωμανικές επετηρίδες, τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα», Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου: Η Νιγρίτα -Η Βισαλτία δια μέσου της ιστορίας, έκδ. Δήμου Νιγρίτας, Θεσσαλονίκη 2000, 293-299. Η. Veli Aydin, «Το Σαντζάκι των Σερρών κατά τις οθωμανικές επετηρίδες (1882-1907)», Σερραϊκά Σύμμεικτα 1 (2010) 113-134.

Σαρμούσακλι, της Όβα και της Τζούμας⁹⁵. Στον καζά των Σερρών συμπεριλαμβάνεται και ο Ναχιγιές της Νιγρίτας.

Όσον αφορά την θεματική ενότητα «Πληθυσμός»⁹⁶ ο Γκεόργκι Στρέζοφ αναφέρει: Ο ακριβής προσδιορισμός πόσο και τι είναι ο πληθυσμός της Αν. Μακεδονίας είναι δύσκολο πρόβλημα, εάν όχι και ακατόρθωτο, αδύνατο. Μέχρι τώρα τουλάχιστον κανείς δεν το πέτυχε. Αμφιβάλλω εάν υπάρχει άλλη χώρα στον κόσμο με τόση πολλή προπαγάνδα για την εθνικότητα και την πίστη. Κατά τους Έλληνες γεωγράφους η Μακεδονία κατοικείται από καθαρούς Έλληνες με τον μόνο περιορισμό, ότι αυτοί είναι Βουλγαρόφωνοι. Κατά τους Ματία Μπάν, Πάντα Στέσκοβιτς και Στοϊάνα Νοβάκοβιτς οι κάτοικοι της Μακεδονίας είναι καθαροί Σέρβοι. Στους χάρτες που εκδίδει ο Απόστολος Μαργαρίτης Ρουμάνος ακτιβιστής από την Κλεισούρα, αναφέρει ότι στην Μακεδονία δεν υπάρχει κανείς Βούλγαρος. Με μια λέξη ο πληθυσμός βαπτίζεται ρουμάνικος. Και λες σαν να μην έφτανε αυτό, αν ακούσεις τους προτεστάντες και τους καθολικούς στις δικές τους εκθέσεις θα διαπιστώσεις ότι δεν απέμεινε στην Αν. Μακεδονία γενικά. ούτε ίχνος από ορθοδόξους.

Η επιστήμη όμως, η αληθινή επιστήμη βρίσκεται πιο ψηλά από όλες αυτές τις ψευδαισθήσεις. Η επιστήμη έχει για σκοπό, στόχο την αλήθεια και μόνο την αλήθεια πρέπει να ανακαλύπτει. Ακριβή στατιστική απ' όποια πλευρά και αν γίνεται μόνο μια κυβέρνηση μπορεί να πραγματοποιήσει την στατιστική για τα σαντζάκια των Σερρών και της Δράμας και την πραγματοποίησε η Τουρκική το έτος 1302 εγίρα (1884). Αλλά κατά πόσο αυτή είναι ακριβής και σωστή, ας μου επιτραπεί να αμφιβάλλω. Κατά την επίσημη στατιστική με τον αριθμό N° 6. Ο τούρκικος πληθυσμός της Αν. Μακεδονίας είναι 220.000. Με την δική μου στατιστική είναι κατά 30.000 μικρότερος, τέτοια απόκλιση δεν είναι ασήμαντη, τυπογραφικό λάθος είναι, ή κάτι άλλο δεν ξέρω. Κατά την ίδια στατιστική οι Έλληνες ανέρχονται σε 60671 άτομα. Γιατί και πως, εδώ μάλλον μπορεί εύκολα να απαντηθεί. Αυτή η καταμέτρηση γινότανε μπρός στα μάτια μου, τρεις έως τέσσερις υπάλληλοι πηγαίνανε κατευθείαν στο σπίτι του προέδρου του χωριού, φωνάζανε τον παπά και γράφανε ρωτώντας: «τι είναι ο Πέτκο;» - «Ουρούμ εφέντημ», «τι είναι ο Τράικο;» - «Ουρούμ»⁹⁷ κ.ο.κ. Και το πιο μεγάλο μέρος απ' αυτούς που αναγνωρίζουν το ελληνικό Πατριαρχείο καταγράφονταν σαν Έλληνες⁹⁸. Στην περιοχή της Ζίχνης, Έλληνες, Βούλγαροι, Γκαγκαούζοι

95. Τζουμαγιά (σημερινή Ηράκλεια).

96. Стрезов, «Два санджака», продолжение отъ кн. XXXVI, σσ. 37-40.

97. Ρωμιάς.

98. Παρατηρούμε ότι ο Στρέζοφ αποκαλεί το πατριαρχείο ελληνικό και επισημαίνει ότι με αυτόν τον τρόπο έχει αδικηθεί το βουλγαρικό στοιχείο.

είναι γραμμένοι με το ίδιο όνομα: Γκιαούροι μουσουλμάνοι - μη μουσουλμάνοι. Οι βλάχοι δεν καταγράφονται ξεχωριστά αλλά και αυτοί μπαίνουν κάτω από το ίδιο όνομα «Ουρούμ», ισοδύναμο όπως είναι γνωστό στην επίσημη γλώσσα με το ορθόδοξος χριστιανός. Εκτός από αυτά τα λάθη έχει και άλλα όχι λιγότερο σημαντικά. Έχει καταγραφεί ότι στην περιοχή των Σερρών υπάρχουν 219 χωριά ενώ στην κατάσταση είναι πολύ πιο λίγα. Τα ίδια λάθη υπάρχουν και στους άλλους καζάδες. Εγώ έχω λάβει υπόψη μου τον αριθμό των χωριών για τόσα όσα είναι στον κατάλογο. Τελικά με αυτές τις υπαρκτές ελλείψεις η επίσημη στατιστική όσον αφορά τον αριθμό των οικιών και του πληθυσμού καταντά μια από τις πιο αναξιόπιστες. Για τις περιοχές του Ρούπτσος και του Δεσπάτη και για ολόκληρο το σαντζάκι της Δράμας, εγώ απλά αντέγραψα τους αριθμούς από το Σαλιμανέ προσθέτοντας λίγα παραρτήματα, εκεί όπου με τις προσωπικές μου έρευνες κατέγραψα ότι υπάρχουν Βούλγαροι. Από τις άλλες στατιστικές μεταξύ των οποίων αυτή του Μπέροκοβιτς μπορεί να υπολογιστεί σαν μια στατιστική πιο κοντά στη αλήθεια. Αλλά από τότε που συλλέχθηκαν τα δικά του στοιχεία έχουν περάσει είκοσι χρόνια και ο πληθυσμός δεν μένει στάσιμος. Αυτός αυξάνεται (βλ. συγκριτική στατιστική N° 8). Εγώ έπρεπε να αρχίσω από την αρχή. Δεν αξιώνω να πω ότι έχω κάνει ακριβή στατιστική, το δήλωσα άλλωστε ότι αυτό είναι αδύνατο. Αλλά προσπάθησα να κάνω ότι είναι δυνατόν. Με τον αριθμό N° 7 είναι ο πίνακας που αναφέρεται στους θανάτους και στις γεννήσεις και των δύο σαντζακιών. Ο πίνακας αυτός πραγματοποιήθηκε από επίσημα στοιχεία έτσι ώστε από αυτά να μπορούν να βγουν συμπεράσματα για την γεννητικότητα. Αλλά αντί γι' αυτό προκύπτει μια μείωση της τάξης των 329 ατόμων ανά έτος στην περιοχή του Νευροκοπίου. Μετά από αυτό το απρόσμενο αποτέλεσμα εγώ έπρεπε να απορρίψω και αυτό το μέσο. Μόνο από περιέργεια μετέθεσα τον πίνακα. Για ολόκληρον τον καζά του Δεμίρ-Χισάρ έχει 400 γάμους τον χρόνο, όταν μόνο στο Κρούσοβο⁹⁹ γίνονται περισσότεροι από 600.

Σαν βάση για την καταγραφή έλαβα υπόψη μου τα σπίτια σε κάθε χωριό και πόλη. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να γίνει μια περίπου αληθινή στατιστική. Σε κάθε τουρκικό και εβραϊκό σπίτι υπολογίζω από 5 άτομα, ενώ σε κάθε βουλγαρικό σπίτι υπολογίζω από 6 άτομα. Και αυτός ο αριθμός είναι σωστός αποδεδειγμένα από την στατιστική που έχει γίνει για τον βουλγαρικό πληθυσμό στη Θράκη, Βουλγαρία και στη Μακεδονία. Στις δύο πρώτες χώρες και μάλιστα σε κάθε σπίτι αντιστοιχούν από 7 άτομα. Πιο θετικές πληροφορίες είχα για τις περι-

---

99. Το σημερινό χωριό Αχλαδοχώρι.

οχές του Ραζλόγκ, της Τζουμαγιάς, του Μελένικο, του Νευροκοπίου και ειδικά για τις Σέρρες και του Δεμίρ-Χισάρ. Μου απέμεινε μόνο το Πετρίτσι απ' όπου δεν κατάφερα να αποκτήσω ακριβείς πληροφορίες. Τα αποτελέσματα που κατάφερα να έχω τα παραθέτω στην στατιστική με το Ν° 2.

Η Μακεδονία και ειδικά το ανατολικό της μέρος είναι τελείως αραιοκατοικημένη. Σε ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο (1 km^2) αντιστοιχούν από 31 άνθρωποι. Βάσει του φυσικού νόμου που ισχύει το ίδιο παντού, οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές είναι αυτές κοντά στα ποτάμια. Το ίδιο παρατηρείται και εδώ. Οι πιο κατοικημένες περιοχές είναι αυτές των πεδιάδων της Δράμας και των Σερρών στις κοιλάδες των ποταμών Νέστου και Στρυμόνα. Σε κάθε ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο (1 km^2) εδώ αντιστοιχούν από 40 άνθρωποι. Στις ορεινές περιοχές του Νευροκοπίου, Ραζλόγκ, Μέλνικ και Τζουμαγιάς σε ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο (1 km^2) μόλις που φτάνουν οι 6 άνθρωποι. Ο πληθυσμός και στα δύο σαντζάκια ανέρχεται σε 470.000 άτομα. 348.000 στο σαντζάκι των Σερρών και 121.000 στο σαντζάκι της Δράμας. Οι λαοί που υπάρχουν σε αυτά κατανέμονται ως εξής:

α. Τούρκοι. Ο όρος αυτός είναι περισσότερο θρησκευτικός παρά εθνικός. Εμείς θα ακολουθούμε να αποκαλούμε τούρκους όλους αυτούς που ασπάζονται τον Μωαμεθανισμό. Τούρκοι υπάρχουν διασκορπισμένοι παντού, αλλά υπερτερούν στην περιοχή του Νευροκοπίου και σε ολόκληρο το σαντζάκι της Δράμας. Στις περιοχές του Σαρί-σαμπάν¹⁰⁰ και Καβάλας οι Τούρκοι είναι αποκλειστικό πληθυσμιακό στοιχείο. Οι Τούρκοι ανέρχονται σε 190.000 άτομα. Μεταξύ των οποίων περισσότερο από 98.000 είναι Πομάκοι. Ποσοστιαία σε ολόκληρο τον πληθυσμό οι Τούρκοι αποτελούν το 51%. Στον αριθμό των Τούρκων συμπεριλαμβάνονται και λίγοι Τσερκέζοι μέχρι 900 άτομα. Αυτοί κατοικούν κυρίως στα χωριά στην πεδιάδα των Σερρών γύρω από το Μπαρακλί-Τζουμαγιά.

β. Βούλγαροι. Αυτοί αποτελούν την μάζα του πληθυσμού στις περιοχές του Ραζλόγκ, Τζουμαγιάς, Νευροκοπίου, Μέλνικ, Πέτριτς, Δεμίρ-Χισάρ και Σερρών. Νότια στις περιοχές της Δράμας και στον Ναχιγιέ του Πράβι, το βουλγαρικό στοιχείο συναντάται με το ελληνικό. Οι Έλληνες καταλαμβάνουν την παράκτια γραμμή από τον κόλπο του Ορφανού μέχρι την Καβάλα. Ο βουλγαρικός πληθυσμός στην Αν. Μακεδονία ανέρχεται στις 215.000 άτομα, το 46% του συνόλου¹⁰¹.

100. Χρυσούπολη.

101. Στρέζοφ, «Два санджака», συνέχεια από το βιβλίο XXXVI σ. 40. Στο σημείο αυτό κάνει την πρώτη του παραπομπή με τα παρακάτω ειρωνικά σχόλια: Έτσι λοιπόν ο κύριος αναγνώστης μπορεί να διαβάσει και αυτές τις σειρές. Κατά την διάρκεια αυ-

γ. Έλληνες. Στην Αν. Μακεδονία ζουν Έλληνες κοντά στην ακτογραμμή του Αιγαίου πελάγους. Αυτοί υπερετερούν στον Ναχιγιέ της Νιγρίτας, στην περιοχή των Σερρών και στον Ναχιγιέ του Πράβι στην περιοχή της Δράμας. Στο εσωτερικό έχει μόνο 350 σπίτια στο Μέλνικ και 90 σπίτια στο χωριό Λιάλεβο του Νευροκοπίου. Οι τελευταίοι είναι στην πίστη Τούρκοι. Έλληνες στα σαντζάκια της Δράμας και των Σερρών έχει όλο κι όλο 48.000 άτομα, ένα 10%¹⁰².

δ. Βλάχοι. Σε αυτό το τμήμα της Μακεδονίας δεν συναντάς τόσους Βλάχους όσο στην Δυτ. Μακεδονία. Οι Βλάχοι ζουν διασκορπισμένοι

τού του έτους (1890) στη Αθήνα εξεδόθη εκτεταμένος χάρτης για την Μακεδονία από τον Χρυσόχο με τρία είδη ονομάτων για κάθε πόλη, ποτάμι, βουνό κ.ά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πρόλογος του συγγραφέα. «Πως κατόρθωσε ένας ανόητος και αστοιχείωτος αλλά αγροτικός λαός (εννοώ τον βουλγαρικό) να επιβάλει στον διαχειριστή του την γλώσσα του, αυτό μου είναι ακατανόητο. Πως γίνεται μια κυβέρνηση να αναγκάσει έναν λαό να βαφτίσει με δικές του λέξεις τα βουνά, τα ποτάμια, τις πόλεις και τα χωριά και με αυτόν τον τρόπο να αλλάξει τον χάρτη ολόκληρης της Μακεδονίας. Παρόμοια περίπτωση δεν υπάρχει στη ιστορία. (Αντί να φτάνει μέχρι εκεί, ας κοιτάξει ο Κύριος Χρυσόχος πως έγινε τα $\frac{3}{4}$ των γεωγραφικών ονομάτων στην Ήπειρο, Θεσσαλία και στην ίδια την Ελλάδα έγιναν βουλγάρικα.

102. Στρέζοφ, «Два санджака», συνέχεια από το βιβλίο XXXVI σ. 40. Και συνεχίζει τα ειρωνικά του σχόλια με την δεύτερη του παραπομπή λέγοντας: Κάποτε, όταν ολόκληρη η Βαλκανική χερσόνησος, την οποία οι Έλληνες ακόμη και τώρα επιμένουν να αποκαλούν Ελληνική χερσόνησος, όταν αυτή η χερσόνησος μέχρι και καρπάθια ήταν μόνο Ελληνική. Αργότερα, τα σύνορα ήλθαν μέχρι την Στάρα πλανιά, λίγο πιο μετά μέχρι τον Μουσταφά Πασά, αλλά πιο πέρα αυτό είναι αδύνατο, λες και είναι στο χέρι τους να στενεύουν και να φαρδαινουν τα σύνορα. Παράλληλα με την σμίκρυνση των συνόρων από την μεγάλη ελληνική αυτοκρατορία προχωρούσε και η μεγέθυνση του βουλγαρικού λαού. Μια φορά και έναν καιρό δεν υπήρχαν Βούλγαροι. Κατά το 1877 (κατά την ιστορία των Βουλγάρων υπό Κοκκώνη), εμφανίστηκαν 150 χιλ. άτομα Βούλγαροι και μάλιστα μόνο στο βόρειο τμήμα της Μακεδονίας. Στο έργο «Γεωγραφία της Μακεδονίας υπό Κωνσταντινίδη» το οποίο εκδίδεται από τον σύλλογο και δίνεται δωρεάν στα ελληνικά σχολεία, η Μακεδονία κατοικείται από 600.000 Έλληνες, 400.000 Τούρκους και 200.000 Βούλγαρους. Και χάριν αυτού εδώ τουλάχιστον έχει 50.000 περισσότερους (Βούλγαρους). Να δούμε αν θα αυξηθεί κι άλλο αυτός ο αριθμός. Σύμφωνα με το ίδιο βιβλίο «σε πολλά μέρη οι Έλληνες έχασαν την γλώσσα τους». Τότε αυτοί γίνονται Βουλγαρόφωνοι και Τουρκόφωνοι. Οι Έλληνες σε αυτά τα μέρη διαφέρουν με την βάρβαρη και χονδρή προφορά των γραμμιάτων *и* και *ч* αντί αυτών των *с* και *з*. Οι Έλληνες υπερέχων λαός και αριθμητικά και πολιτιστικά σε ολόκληρη την Μακεδονία. Οι Έλληνες είναι ορθόδοξοι χριστιανοί ενώ οι Βούλγαροι καθολικοί, προτεστάντες και σχισματικοί. Βλάχοι από 10 έως 15 σπίτια, έχει και σε όλες τις κύριες πόλεις της Αν. Μακεδονίας: Σέρρες, Νευροκόπι, Άνω Τζουμαγιά, Αλιστράτη και στην Κάτω Τζουμαγιά περισσότερο. Αυτοί κυριάρχησαν παντού στο εμπόριο και γίνανε πλούσιοι Τσορπατζήδες. Αυτοί είναι τοκογλύφοι, επίτροποι σε εκκλησίες και σχολεία, εκπρόσωποι της κυβέρνησης, δήμαρχοι, με μία λέξη τα πάντα. Σ' αυτή την περίπτωση αυτοί εμφανίζονται σαν την πιο ισχυρή στήριξη του Ελληνισμού. Παντού οι Βλάχοι μαθαίνουν Ελληνικά, αναγνωρίζουν το Πατριαρχείο και διώκουν κάθε τι Βουλγαρικό. Λίγοι είναι στα αλήθεια αλλά προκαλούν μεγάλη ζημιά.

και ασχολούνται με την κτηνοτροφία. Περισσότερους Βλάχους συναντάμε στο χωριό Ράβνα στο Δεμίρ-Χισάρ. Όλοι οι Βλάχοι φτάνουν τα 3.000 άτομα.

ε. Τσιγγάνοι. Συνολικά 12.000 άτομα. Κάποιοι από αυτούς έχουν μόνιμη κατοικία γύρω από την λίμνη του Αχινού. Οι υπόλοιποι ζουν σε νομάδες, σκηνίτες και τέτοιους έχει στην περιοχή του Πετριτσίου. Κάποιοι από αυτούς είναι χριστιανοί και άλλοι Μωαμεθανοί. Έχει και μερικούς οι οποίοι δεν ανήκουν σε καμία συγκεκριμένη θρησκεία.

στ. Εβραίοι. Ζουν κατά οικογένειες στις πιο κύριες πόλεις και ασχολούνται με το εμπόριο μέχρι 1.300 άτομα. Στις Σέρρες και στην Καβάλα ζουν ακόμη και μερικοί κάποιοι άλλοι όπως Αρμένιοι και Ευρωπαίοι, αλλά σε μικρό αριθμό.

Στο θέμα του θρησκευάματος στην Αν. Μακεδονία ο πληθυσμός κατανέμεται ως εξής: Ορθόδοξοι-240.000, Μωαμεθανοί-190.000, Προτεστάντες-540, Εβραίοι-1.300. Από τους ορθοδόξους 206.000 αναγνωρίζουν το Πατριαρχείο, ενώ μόνο 55.000 αναγνωρίζουν την Εξαρχία.

Παρατηρήσεις, σχόλια, συμπεράσματα

Βρισκόμαστε στη δύση του 19^{ου} αι. μετά από σχεδόν τέσσερις έως πέντε αι. σκλαβιάς και Οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή των Βαλκανίων. Η αγραμματοσύνη, η φτώχεια και η ανέχεια κυριαρχούσαν στις αγροτικές κυρίως μάζες πολλών περιοχών προπάντων της ηπειρωτικής ενδοχώρας. Το ελληνικό στοιχείο από τα πρώτα χρόνια της δουλείας κατόρθωσε να εξασφαλίσει προνόμια από την υψηλή πύλη για τους χριστιανούς της αυτοκρατορίας πρωτοστατούντος του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Έτσι λοιπόν κατόρθωσε να αναπτύξει ισχυρά ελληνικά κέντρα σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας και σε πόλεις όπου ο ελληνισμός είχε βαθιές πανάρχαιες ρίζες και ιστορία. Από τα παράλια σχεδόν ολοκλήρου του Ευξείνου Πόντου όπως: Καβάρνα, Κρουνοί ή Διονυσούπολη (σημ. Μπαλτσίκ), Ναύλοχος (σημ. Κράνεβο), Οδησσός (σημ. Βάρνα), Μεσημβρία (σημ. Νεσέμπαρ), Αγχίαλος ή Αχελώ (σημ. Πομόριε), Πύργος (σημ. Μπουργκάς), Σωζόπολη (σημ. Σωζόπολ), Βασιλικό (σημ. Τσάρεβο), Αγαθούπολη (σημ. Αχτόπολ), μέχρι και σε πολλά παραδοσιακά κέντρα της ηπειρωτικής ενδοχώρας όπως: Φιλιπούπολη (σημ. Πλόβντιφ), Στενήμαχος (σημ. Ασένοβγκρατ), Καβακλή (σημ. Τοπόλοβγκρατ) με τα περίχωρα του, Νευροκόπι (σημ. Γκότσε Ντέλτσεφ), Μελένικο (σημ. Μέλνικ), Στρώμνιτσα (σημ. Στρούμιτσα), Μοναστήρι (σημ. Μπίτολα), Σέρρες κ.ά.

Το εμπόριο σε όλα αυτά τα κέντρα ελέγχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τους Έλληνες. Το ελληνικό πνεύμα και τα ελληνικά γράμματα ανθούσαν μέσα από πολιτιστικούς συλλόγους και εκπαιδευτικά ιδρύ-

ματα, με την αρωγή των μητροπόλεων και τις δωρεές των εθνικών ευεργετών οι οποίοι άφησαν μεγάλα χρηματικά ποσά και περιουσίες προς ενίσχυση του ελληνισμού των περιοχών αυτών (οι Έλληνες κατείχαν τα πρωτεία στο εμπόριο, στην αγορά, στην παιδεία, στην κοινωνία και τον πολιτισμό). Οι Βούλγαροι ήταν απλοί θεατές, ο βουλγαρικός αγροτικός πληθυσμός ζούσε στις εστίες του με κάποιους από αυτούς να εργάζονται ως εργάτες στα κτήματα των Ελλήνων και των Τούρκων και οι πιο ευκατάστατοι να επιδιώκουν να αποκτήσουν ελληνική παιδεία και να μιμηθούν τους Έλληνες.

Η πανσλαβιστική προπαγάνδα είχε αποκτήσει ήδη τις ρίζες της. Είχε απλώσει για τα καλά τα πλοκάμια της στη Βαλκανική ρίχνοντας πακτωλό χρημάτων για να πετύχει τους στόχους της. Η προσπάθειά τους αυτή εντάθηκε μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, και έτσι άρχισαν να οικοδομούν Βουλγαρικά σχολεία και εκκλησίες διορίζοντας δασκάλους και ιερείς που υποστήριζαν τις απόψεις της εξαρχίας. Η βουλγαρική προσπάθεια είχε ως στόχο, την προσέλκυση των σλαβόφωνων πληθυσμών όπου υπήρχαν στην Εξαρχία με την καλλιέργεια βουλγαρικής συνειδήσεως και τη συστηματική διείσδυση σε περιοχές με συμπαγή-μη βουλγαρικό πληθυσμό με στόχο να δημιουργηθούν βουλγαρικοί θύλακες. Ο πόλεμος των στατιστικών υπηρεσιών «λύνει και δένει» στην επίμαχη περιοχή της Μακεδονίας. Διάφοροι περιηγητές ταξιδεύουν απ' άκρου εις άκρον της Μακεδονίας δημοσιεύοντας διάφορα πληθυσμιακά στοιχεία, τις περισσότερες φορές αλλοιώνοντάς τα για να αποκτήσουν προνόμια προς όφελος των από την υψηλή πύλη και να έχουν την εύνοια των μεγάλων δυνάμεων.

Ο Γεοργι Στρεζοβ (1864-1938) ήταν ένας από αυτούς. Άνθρωπος της βουλγαρικής προπαγάνδας και της βουλγαρικής εξαρχίας αποστέλλεται στις Σέρρες να υπηρετήσει σαν δάσκαλος στο βουλγαρικό σχολείο της πόλης ενώ παράλληλα αποπεράτωσε και την συγγραφή του έργου του «Δύο σαντζάκια της Αν. Μακεδονίας», άγνωστο εάν το τόλμησε με προσωπική πρωτοβουλία ή κατόπιν υποδείξεως των κέντρων των οποίων τα συμφέροντα εξυπηρετούσε. Διαπιστώνεται ότι σε κάποια σημεία ο συγγραφέας, προσπαθεί να δείξει ένα αντικειμενικό ύφος στο γράψιμό του, αλλά παρασύρεται από τα εθνικιστικά του αισθήματα και φανερώνεται έκδηλα ο βουλγαρικός μεγαλοϊδεατισμός του και τα συμφέροντα που εξυπηρετούσε ο ίδιος, ενώ σε κάποια άλλα φάσκει και αντιφάσκει!!!

Στον εισαγωγικό του πρόλογο, η διαπίστωσή του Στρεζόφ για ελλιπή γνώση της γεωγραφίας της Μακεδονίας, συμπίπτει με αυτή του Π. Παπαγεωργίου που αναφέρει ότι, «...είναι λίαν ατελής και ελλιπής, άνευ υπερβολής δε, η Βυζαντιακή Μακεδονία, εξαιρουμένης πως της Θεσσαλονίκης, είναι terra incognita, το δη λεγόμενον». Ενώ το ύφος του

Στρέζοφ για την περιγραφή της πόλης των Σερρών, ταιριάζει απόλυτα θα έλεγα με τα εγκωμιαστικά σχόλια του Χ. Μπακιριτζή στην εισαγωγή του βιβλίου του Π. Παπαγεωργίου όπου αναφέρει για τον συγγραφέα ότι «...παρεμβάλλει συχνά περιγραφές τοπίων εκτάκτου γλωσσικής γλαφυρότητας, μέσα στις οποίες πλανάται ένα είδος ρεμβασμού για τα έργα των ανθρώπων και τη μοίρα τους και οι οποίες στην περίπτωση των Σερρών, αναδίδουν την ευωδία και τον τερπνό χαρακτήρα της πόλεως και των προαστείων της φθίνοντος του 19^{ου} αι.».

Σχετικά με τον ακριβή προσδιορισμό του πληθυσμού της Αν. Μακεδονίας σημειώνει ότι είναι δύσκολο πρόβλημα εάν όχι και ακατόρθωτο κάτι που οφείλεται στην πολύ μεγάλη προπαγάνδα¹⁰³ που γίνεται για την εθνικότητα και την πίστη, ενώ σε κάποιο άλλο σημείο ειρωνεύεται τον τρόπο με τον οποίο οι Τούρκοι καταγράφανε τον πληθυσμό θέλοντας να τονίσει ότι ευνοούσαν τους Έλληνες. Για τον πληθυσμό της πόλης των Σερρών υπολογίζει τους κατοίκους σε 25.000. Από αυτούς οι 9.000 είναι Τούρκοι και υπόλοιποι 16.000 χριστιανοί. Από αυτούς οι 4.200 υπογραμμίζει ότι ομιλούν την βουλγαρική γλώσσα στο σπίτι αλλά είναι Γραικομάνοι¹⁰⁴. Το υπόλοιπο υπολογίζονται¹⁰⁵ για Έλληνες.

Αυτό που παρατηρείται επίσης στη βουλγαρική βιβλιογραφία μη εξαιρουμένων και του Στρέζοφ στην παρούσα εργασία, είναι η συστηματική αποφυγή των ελληνικών όρων των τοπωνυμίων και η χρήση των τουρκικών ονομάτων όπως και αυτών των βαπτισμένων στη βουλγαρική γλώσσα. Και όλα αυτά με έναν σκοπό, να περάσουν το μήνυμα ότι όλες αυτές οι τοποθεσίες δεν είναι ελληνικές. [Παγγαίο-Πουρνάρ, Μενοίκιο-Ζμίινιτσα, Σμίινιτσα, Σμίινιτσα ή Σερραϊκό Μπόζ-ντάγκ (σαν νότια προέκταση του όρους φαλακρό προς τις Σέρρες) bg-укипедия, κ.α]. Το αποκορύφωμα των μετονομασιών στην Μακεδονία ίσως είναι το όνομα που δώσανε στην πόλη της Θεσσαλονίκης σε Σόλουν - Солун. Όταν κατέφθασαν τα πρώτα караβάνια Βουλγάρων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης από τις πολλές αλυκές που αντίκρουσαν γύρω από την πόλη καθώς υπήρχαν πολλές την περίοδο εκείνη, αναφώνησαν Сол - ου,

103. Εδώ ο Στρέζοφ μιλώντας για προπαγάνδα αναφέρεται σίγουρα για την ελληνική προπαγάνδα, ενώ η προσπάθεια καταγραφής του πληθυσμού της Μακεδονίας από τον ίδιο και τους ομοίους του θεωρείται κάτι το αυτονόητο, γιατί για αυτούς η Μακεδονία είναι βουλγαρική!!!

104. Όπως αντιλαμβάνεστε ο Στρέζοφ αναγνωρίζει εμμέσως πλην σαφώς την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου και ότι δεν υπάρχουν Βούλγαροι στην πόλη αλλά δεν τολμά να τους ονομάσει Έλληνες. Τους αποκαλεί και αυτός όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις Γραικομάνους τους πρώτους και τους υπόλοιπους ότι υπολογίζονται για Έλληνες. Όποιος Έλληνας γνώριζε ειδικά στην περιοχή της Μακεδονίας το σλαβικό ι-δίωμα, και δήλωνε απροκάλυπτα την Ελληνικότητά του, αποκαλούνταν Γραικομάνος.

105. Εδώ μιλάει με υπονοούμενα για την ελληνικότητα των κατοίκων.

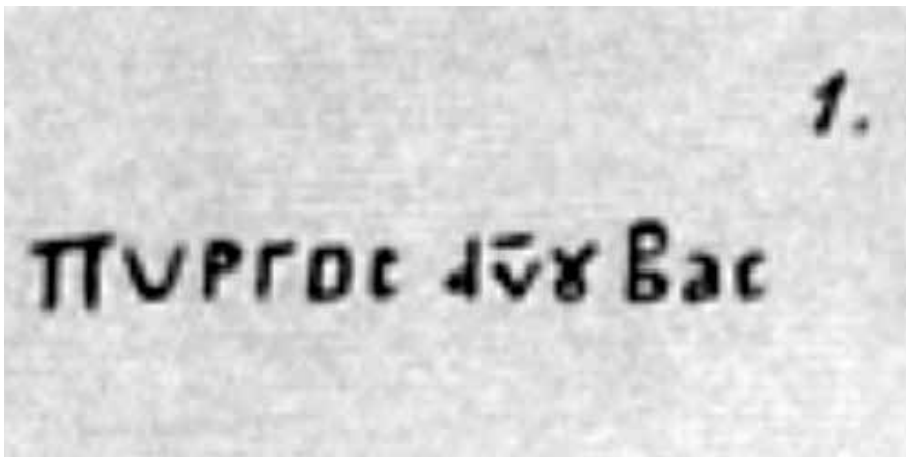
σολ - ου και έτσι κατέληξε να λέγεται Σόλουν - Солун (από προφορική μαρτυρία του αείμνηστου καθηγητή του τμήματος ιστορίας και αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., Σπ. Σφέτα).

Ο Γκεόργκι Στρεζόφ (καθήμενος) μαζί με τον αδελφό του Ναούμι και την μητέρα τους. Укuпeдиa- (https://bg.wikipedia.org/wiki/Γεорги_Стрезов).

Επιγραφή στον πύργο των Σερρών (Όπως την παρουσίασε ο Γκεόργκι Στρέζοφ στον πίνακα Ν^ο 15 στην εργασία του «Два санджака от Източна Македония».

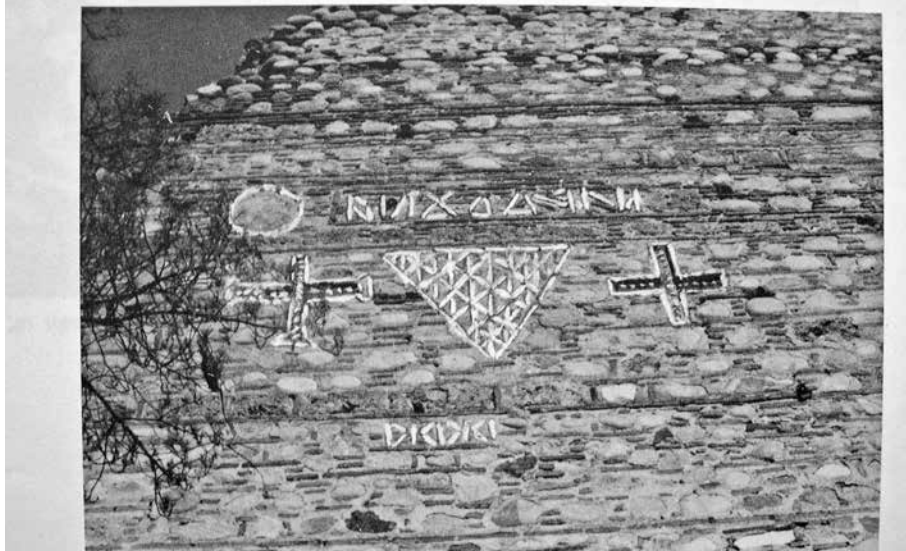

Επιγραφή Ν^ο 1 του Πιν. ΙΙΙ στον πύργο των Σερρών (όπως την παρουσίασε ο Π. Παπαγεωργίου στην εργασία του, Αι Σέρραι και τα πρόσεται, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου).

168. Η επιγραφή στη βόρεια πλευρά του μεγάλου πύργου της Ακρόπολης Σερρών, που διακόπτεται από σχεδιάσμα περικεφαλαίας (οικόσημο του Ντουσιάν): «Πύργος Στεφάνου βασιλέως, ον ἔκτισεν Ορέστης».

169. Η επιγραφή στον πύργο του Ορέστη με τη χρονολογία: «Αυγού[στου] δ', [ι] νδ. [γ']', ζωνή (= 1350)».

Επιγραφές από τον πύργο των Σερρών όπως τις παρουσίασε ο Γ. Καφαταξής στο βιβλίο του, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειας της*.

IOANNIS BERATIS

THE CITY OF SERRES AT THE END OF THE 19TH CENTURY,
THROUGH THE EYES OF GEORGI STREZOV.
REMARKS, COMMENTS, CONCLUSIONS.

Abstract

The city of Serres, through the eyes of Georgi Strezov in 1891, is a beautiful city which has a magnificent view from the outside and it is surrounded everywhere by lush gardens with beautiful, comfortable, clean and tastefully built houses, which are furnished in a much nicer way than those of Bitola and Skopje. It only shows an inferiority towards the city of Bitola regarding the buildings and streets, but it is more advanced than the city of Skopje.

A city rich in mosques and churches, with a large market and many shops, as well as many walking routes and cafes. The inhabitants are elegantly dressed, mainly women, following the latest fashion. It is the predominant city of Eastern Macedonia and that in many ways is the second most important city, after Thessaloniki.

He mentions the city of Serres as the castle of Hellenism in Macedonia with a strong intellect with ten schools in total and innumerable teachers and professors, most of whom are from Hellas. He strongly emphasizes that the Hellenization has deeply spread its roots, proceeding ahead with rapid progress and with an open mouth to devour everything and with the Greek language to have its honor; but there is not even one local person (Serraios) who does not know Bulgarian since it is the language of trade, of bargain, the “give-and-take”. But the fanaticism against the Bulgarian and against everything Bulgarian in the city of Serres is at its peak.

He estimates a population of 25.000, 9.000 of whom are Turks and the remaining 16.000 are Christians. 4.200 of those, speak Bulgarian at home but are Greekomans¹⁰⁶. The rest are estimated to be Greeks. It has more than 100 Jewish families, and several gypsies in a separate mahallah outside the city. Indirectly but clearly Strezov recognizes the Greekness of the city.

---

106. Any Greek who knew the Slavic idiom especially in the region of Macedonia, and openly declared his Greekness, was called Graikomanos, that is, frantically declared Greek.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Θ. ΚΥΡΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΤΑΡΤΙΚΟ ΣΩΜΑ
ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΥ-ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΣΕΡΡΩΝ ΝΙΚΟΥ ΤΣΑΒΕΛΑ
ΑΠΟ ΜΙΑ ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ
ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΥ ΚΩΝ. ΖΑΜΠΟΥΝΗ
(ΚΑΠΕΤΑΝ ΝΤΑΛΙΑΝΗ) ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΝΑΙΑ ΤΗΣ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ (ΜΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΣΑΒΕΛΑ)

Στον Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908) η κομώπολη της Αρναίας (τότε Λιαρίγκοβη) πρόσφερε 30 περίπου Αγωνιστές-Μακεδονομάχους, ένοπλους και άοπλους¹. Ένας από αυτούς ήταν και ο Κωνσταντίνος Χριστοδούλου Ζαμπούνης με το ψευδώνυμο Καπετάν Νταλιάνης, που γεννήθηκε το 1884. Στην αρχή του Αγώνα ανέλαβε υπηρεσία συνδέσμου μεταξύ των ανταρτικών Σωμάτων. Το 1906 κατατάχθηκε στο Σώμα του οπλαρχηγού Γεωργίου Γιαγλή, από την Ιερισσό της Χαλκιδικής, όπου με τις συνεχείς συμπλοκές με Τούρκους και Βουλγάρους κομιτατζήδες στα Κερδύλλια και στην περιοχή Νιγρίτας, ως τον Φεβρουάριο του 1907, αναδείχθηκε ένας από τους γενναίότερους πολεμιστές με ακτινοβολία σ' όλη την περιοχή. Για τη μεγάλη του δράση ονομάστηκε καπετάνιος.

Τις παραπάνω πληροφορίες είχα από τις μέχρι πριν από λίγα χρόνια έρευνές μου για τη δράση του στον Μακεδονικό Αγώνα. Όμως το

---

1. Για τους Μακεδονομάχους της Αρναίας βλέπε ενδεικτικά: Αγγέλου Κ. Ανεστοπούλου, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908 και η συμβολή των κατοίκων εις την Απελευθέρωσιν της Μακεδονίας*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 290-295, και Δημ. Θ. Κύρου, 1. «Όσοι προκινδύνευσαν άοπλοι στη Χαλκιδική στον Μακεδονικό Αγώνα», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 204/Μάϊος 1983, σσ. 32-33, 2. «Οι Μακεδονομάχοι της Αρναίας», *Αρναία*, τχ. 17/Οκτ.-Δεκ. 1992, σσ. 6-7, 3. «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η Χαλκιδική», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 48-49, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 259-263, και 4. *Ο Αγαπητός Γεωργίου Πιτούλας, Μακεδονομάχος (1904-1908), Πολεμιστής στους μετέπειτα πολέμους (1912-1941) και Αντιστασιακός (1941-1944) και η κυρά-Χαρίκλεια Τρικκαλιώτη-Δημητρακούδη, Καλλιτέχνιδα Υφάντρια-Φίλη της Παράδοσης* (Βίος, Δράση και Αρχεία), Αρναία 2019, σσ. 13-132

καλοκαίρι του 2019 είχα την τύχη και τη χαρά να δοθούν στα χέρια μου από τον εγγονό του Δημήτρη Γεωργίου Ζαμπούνη ένδεκα Έγγραφα του Αρχείου του Μακεδονομάχου παππού του. Ένα από τα Έγγραφα αυτά είναι μία «Υπεύθυνος Δήλωσις» του Κων. Ζαμπούνη γραμμένη το 1929, πριν από 90 χρόνια.

Η Δήλωση αυτή είναι σημαντική, διότι παρέχονται άγνωστες μέχρι τώρα πληροφορίες για τη δράση του στον Μακεδονικό Αγώνα ως μέλος του ανταρτικού Σώματος του οπλαρχηγού Νίκου Τσαβέλα.

Συγκεκριμένα δηλώνει ότι υπηρέτησε ως υπαρχηγός πρωτοπαλλήκαρο στο 14μελές ανταρτικό Σώμα του Οπλαρχηγού της περιφέρειας Σερρών Νίκου Τζαβέλα από τον Μάρτιο του 1907 ως τον Ιούλιο του 1908 και καταγράφει (με τα ονοματεπώνυμά τους και την καταγωγή τους) τους συναγωνιστές του, που ζούσαν τότε, σημειώνοντας στο τέλος, ότι οι υπόλοιποι σκοτώθηκαν, πέθαναν ή είναι άγνωστης διαμονής και ότι έχασε το πρωτότυπο Πιστοποιητικό του της δράσης του κατά τον Μακεδονικό Αγώνα του οπλαρχηγού του Νίκου Τζαβέλα.

Αυτούσιο το Έγγραφο (βλ. και εικόνα) έχει ως εξής:

«Υπεύθυνος Δήλωσις

Ο υποφαινόμενος Κωνσταντίνος Χριστοδούλου² Νταλιάνη³ ή Ζαμπούνης, κάτοικος Αρναίας⁴, εν γνώσει των συνεπειών του Νόμου περί ψευδούς δηλώσεως δηλώ υπευθύνως συνωδά τη υπ' αριθμ. 395/178699 εγκυκλίω Υπουργείου Στρατιωτικών, ότι υπηρέτησα ως υπαρχηγός πρωτοπαλλήκαρον κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα μετά των εκ 14 ανδρών ανταρτικού Σώματος του εν Γαλλία φονευθέντος εν έτει 1915⁵ Οπλαρχηγού περιφερείας Σερρών Νίκου Τσαβέλα⁶ κατα-

2. Ο Χρήστος Νεράντζης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908*, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Β, σ. 703, τον καταγράφει (όνομα και πατρώνυμο) Κώστας Χρήστου.

3. Το ψευδώνυμο Νταλιάνης προέρχεται από την τουρκική λέξη *dalyan*=ιχθυοτροφείο, νταλιάνι. Το νταλιάνι, ήταν ένας χώρος στην άκρη ποταμού ή λίμνης ή θάλασσας, όπου ο ιδιοκτήτης (ενοικιαστής;) του χώρου «οδηγούσε» τα ψάρια τρομάζοντάς τα σε ένα αυτοσχέδιο κλουβί, το οποίο έκλεινε, όταν γέμιζε, και το μετέφερε στη στεριά πουλώντας στη συνέχεια τα ψάρια. Η οικογένεια του Μακεδονομάχου Κ. Ζαμπούνη κατόταν από το χωριό Μασλάρ (βλ. σημ. 9) και είχε νταλιάνι στη λίμνη Βόλβη

4. Η Κοινότητα Λιαρίγκοβης μετονομάστηκε το 1928 σε Κοινότητα Αρναίας με τη συγχώνευση των ονομάτων δύο αρχαίων πόλεων της περιοχής, των Αρνών και της Αυγαίας (Αρν+αία=Αρναία) από την Επιτροπή μετονομασίας.

5. Το 1915 ήταν ο δεύτερος χρόνος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Σερβία, Βέλγιο, Ιταλία, Ελλάδα, Η.Π.Α. και Ιαπωνία κατά Γερμανίας, Αυστρίας, Βουλγαρίας και Τουρκίας). Ποιός ο λόγος της παρουσίας του Ν. Τζαβέλα στη Γαλλία; Μήπως εντάχθηκε στον Γαλλικό Στρατό και σκοτώθηκε πολεμώντας;

6. Αλλού γράφεται Τζαβέλας. Το 1905 έφθασε βοηθητικά στα ορεινά ανταρτικά σώματα της Νιγρίτας ως αρχηγός Σώματος με 15 άνδρες. Η περιοχή δράσης του ήταν η περιοχή Νιγρίτας - Αμαριπίκ - Καστανοχώρι - Σάϊτα - Λαγκάδι - Κουρί - Άνω και

γομένου εκ Στενιμάχου (Βουλγαρίας)⁷ από του μηνός Μαρτίου έτους 1907 μέχρι του μηνός Ιουλίου έτους 1908, χρονολογίας ανακηρύξεως του Τουρκικού Συντάγματος⁸, μετά των εν ζωή ευρισκομένων σήμερα οπλιτών του ιδίου σώματος 1) Ιωάννου Καρακώστα καταγομένου εκ του χωριού Μασλάρ⁹, κατοίκου ωσαύτως περιφερείας Λαγκαδά 2) Βασιλείου Παγοντζίκου¹⁰ καταγομένου εκ του χωριού Χούμκου¹¹ κατοίκου επίσης περιφερείας Νιγρίτης 3) Χρίστου Θήτα, Σαρακατσάνου σκηνίτου¹² κατοίκου του χωριού Μουνούχι¹³ περιφερείας Νιγρίτης 4ον) Βασιλείου Σταύρου Μαλλιαρίδου, αγγελιοφόρου του σώματος καταγομένου εκ του χωριού Μασλάρ περιφερείας Λαγκαδά κατοίκου ωσαύτως 5ον) Αναστασίου Πέτρου αγγελιοφόρου καταγομένου εκ του χωριού Στεφανινών¹⁴ περιφερείας Λαγκαδά, κατοίκου Στεφανινών, των λοιπών φονευθέντων εν συμπλοκαίς μετά του Τουρκικού Στρατού και κομιτατζήδων και αποβιωσάντων και αγνώστου διαμονής¹⁵, και ότι απώλεσα το πρωτότυπον πιστοποιητικόν μου της κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα δράσεώς μου του ανωτέρω οπλαρχηγού μου Νίκου Τσαβέλα.

Εν Αρναία τη 4 Νοεμβρίου 1929

Ο υπευθύνως δηλών¹⁶».

Κάτω Κρούσοβα - Κερδύλλια - Αηδονοχώρι και Στεφανινά. Το Σώμα του έδωσε πολλές μάχες εναντίον Τούρκων και κομιτατζήδων. Μετά την ανακήρυξη του τουρκικού Συντάγματος έφυγε από την περιοχή δράσης του (βλ. Αγγέλου Κ. Ανεστοπούλου, ό.π., σσ. 373-374).

7. Η Στενήμαχος είναι η παλιά ονομασία τής σημερινής πόλης Ασένοβγκραντ της Βουλγαρίας με ακμάζον άλλοτε το ελληνικό στοιχείο.

8. Πρόκειται για την επαναφορά του Τουρκικού Συντάγματος του 1876 ύστερα από απαίτηση του κινήματος των Εθνικιστών Νεοτούρκων της Θεσσαλονίκης στις 11 Ιουλίου του 1908. Το κίνημα των Νεοτούρκων του 1908 έδωσε ελπίδες σε όλους τους υπόδουλους στην οθωμανική αυτοκρατορία λαούς ότι εγκαινιαζόταν μια περίοδος φιλελευθερισμού και ισονομίας, αλλά οι ελπίδες τους γρήγορα διαψεύστηκαν (βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', σσ. 225 και 256).

9. Το χωριό Μασλάρ είναι η σημερινή Αρέθουσα του Νομού Θεσσαλονίκης.

10. Ο Χρήστος Νεράντζης στο βιβλίο του (βλ. σημ. 2) τον καταγράφει με το επώνυμο Παγοντζής (σ. 445).

11. Το χωριό Χούμκος είναι το σημερινό Χουμνικό του Νομού Σερρών.

12. Σκηνίτης (εδώ) είναι ο νομάς, δηλ. αυτός που βόσκει κοπάδι ζώων (π.χ. γιδοπρόβατα) περιπλανώμενος από τόπο σε τόπο για βοσκή του.

13. Το Μουνούχι είναι η σημερινή Μαυροθάλασσα του Νομού Σερρών.

14. Τα Στεφανινά είναι χωριό του Νομού Θεσσαλονίκης.

15. Ένας από τους μη αναφερόμενους στη Δήλωση Ζαμπούνη αγωνιστές στο Σώμα Τζαβέλα ήταν ο Μιχαήλ Σκεφαλές από τη Νιγρίτα, ο οποίος μετά την ανακήρυξη του Τουρκικού Συντάγματος συνελήφθη από τους Τούρκους ως πρώην αγωνιστής και οδηγήθηκε δέσμιος στις Σέρρες. Στο δρόμο όμως πυροβολήθηκε πισώπλατα δολοφονικά και σκοτώθηκε (βλ. Αγγέλου Κ. Ανεστοπούλου, ό.π., σ. 374).

16. Το Έγγραφο είναι ανυπόγραφο.

4-11-1929

Ποσίδιον Διγυίου.

Ο εὐνομενῶν Παιδοκόμος Θεοτόκος Μαρία
 της ἡ Ζαφειρίας, καὶ τῆς Ἀραίας, αἱ πόσαι τῆ
 οὐρανοῦ τῆ Νέου σοφί ἑαυτῶν διγυίου διγυί ἑαυ
 διγυί οὐρανοῦ τῆ ἑαυτῶν 395/198699 ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν ἑαυτῶν, ἡ εὐνομενῶν ἡ εὐνομενῶν
 ἡ εὐνομενῶν ἡ εὐνομενῶν ἡ εὐνομενῶν
 ἑαυτῶν τῆ αἱ Ζαφειρία ποσίδιον ἡ εὐνομενῶν
 ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν Νέου Τσαβόρα καὶ
 ποσίδιον αἱ ἑαυτῶν (Βαγγαρία) ἀπὸ τῶν ἑαυτῶν
 Μαρία ἑαυτῶν 1907 ἑαυτῶν τῆ ποσίδιον ἑαυτῶν
 1908 ἑαυτῶν τῆ αἱ ἑαυτῶν ἑαυτῶν τῶν ἑαυτῶν
 τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν αἱ τῶν ἑαυτῶν Μαρία, καὶ
 ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἡ Βαγγαρία
 Ποσίδιον καὶ ἑαυτῶν αἱ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν
 καὶ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν Νέου 3/ ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν, ἑαυτῶν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν
 τῶν ἑαυτῶν Μαρία, ἑαυτῶν Νέου 4/
 4/ Βαγγαρία ἑαυτῶν Μαρία, ἑαυτῶν
 τῶν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν Μαρία τῶν ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν 5/ ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν αἱ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν, καὶ ἡ εὐνομενῶν
 ἡ εὐνομενῶν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν ἑαυτῶν
 ἑαυτῶν Νέου Τσαβόρα, ἡ
 ἡ Ἀραία τῶ 4 Μαρία 1929.
 Ο εὐνομενῶν Διγυίου.

Ο Κωνσταντίνος Ζαμπούνης με τα παλληκάρια του το 1912
(δεύτερος από αριστερά).

DIMITRIOS TH. KYROY

INFORMATION ABOUT THE GUERRILLA CORPS
OF THE FIGHTER OF THE MACEDONIAN
STRUGGLE-CHIEFTAIN OF THE SERRES REGION
NIKOS TSAVELAS FROM A SOLEMN DECLARATION
OF THE MACEDONIAN FIGHTER KON. ZAMBOUNIS
(CAPTAIN DALIANIS) FROM ARNAIA, HALKIDIKI
(MEMBER OF THE TSAVELAS' CORPS)

Abstract

During the Macedonian Struggle (1904-1908), the town of Arnaia in Halkidiki offered about 30 Macedonian fighters, armed and unarmed. One of them was Konstantinos Christodoulou Zambounis with the pseudonym Captain Dalianis, who served as deputy chief of staff in the 14-member guerrilla corps of the chief of the Serres region, Nikos Tzavelas, from March 1907 to July 1908. The paper presents one of the documents in his archive, a "Solemn Declaration", written in 1929. This document is important because it provides information about his activities as a member of the guerrilla corps of N. Tsavelas as well as the names and origins of all his fellow fighters.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Η. ΠΕΤΑΛΩΤΗΣ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΕΙΜΗΛΙΑΡΧΕΙΟΥ ΣΕΡΡΩΝ
«ΨΥΧΗΣ ΑΚΟΣ» ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ
ΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΥΠΑ*

Στο Εκκλησιαστικό Κειμηλιαρχείο «Ψυχής Άκος» της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης, εκτίθεται μία ενδιαφέρουσα εικόνα που απεικονίζει τη Γέννηση του Προδρόμου (εικ. 1). Η εικόνα προέρχεται από το τέμπλο του Παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Τιμίου Προδρόμου της Ι.Μ. Προδρόμου Σερρών, γνωστού ως «Προδρομούδι» και χρονολογείται το 1776.

Το 1986, με πρωτοβουλία του μακαριστού Μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτης Μάξιμου, μεταφέρθηκε στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης που άρχισε να λειτουργεί από το 1988, στο δεύτερο όροφο του Μητροπολιτικού Μεγάρου/Επισκοπείου.

Από το 2008 εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Κειμηλιαρχείο Σερρών «Ψυχής Άκος», στο καλαίσθητο κτίριο στην οδό Λ. Παπαπαύλου 48 στις Σέρρες, που οικοδομήθηκε με την πρόνοια του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγου και αποτελεί ένα πνευματικό και πολιτιστικό κόσμημα της πόλης και του Νομού των Σερρών.

Πρόκειται για μία ξύλινη, κυρτή εικόνα, με έξεργο πλαίσιο που το περιτρέχουν δύο ταινίες, μία ερυθρή εξωτερικά και μία χρυσή εσωτερικά. Οι διαστάσεις της εικόνας είναι 1,10 εκ. μήκος, 54,5 εκ. πλάτος και 2,5 εκ. πάχος. Στο άνω τμήμα του χρυσού κάμπου της εικόνας υπάρχουν οι επιγραφές «Η ΓΕ'ΝΗCΙC ΤΟΥ ΠΡΟΔΡ'ΟΜΟΥ» και η «Η CΥΛΙΨΙC

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγο για την άδεια φωτογράφισης και μελέτης της εικόνας, τον Οσιολογιώτατο Πρωτοσύγκελο της Ι.Μ. Σερρών και Νιγρίτης Αρχιμανδρίτη Γαβριήλ Παλιούρα, τον Υπεύθυνο Λειτουργίας του Μαξίμειου Πνευματικού Κέντρου της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης Αιδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο π. Ιορδάνη Θεμελίδη, τον Διευθυντή του Εκκλησιαστικού Κειμηλιαρχείου της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης «Ψυχής Άκος» Αιδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο π. Ανδρέα Βογιατζή και την κα Ιωάννα Τσολάκη για την αμέριστη συμπαράστασή στην εκπόνηση της μελέτης.

ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ».

Η εικόνα σώζεται γενικά σε καλή κατάσταση με εξαίρεση το κάτω δεξιό τμήμα της που έχει καταστραφεί η ζωγραφική επιφάνεια. Απεικονίζει την Γέννηση του Αγίου Ιωάννη του Προδρομού και τον Ευαγγελισμό του Ζαχαρία. Τα γεγονότα αυτά περιγράφονται στο Ευαγγέλιο του Λουκά (1, 5-25 και 1, 57-80).

Αριστερά της εικόνας απεικονίζεται η Ελισάβετ, η μητέρα του Προδρομού. Ο τοκετός έχει ολοκληρωθεί και η κατάκοπη Ελισάβετ είναι ξαπλωμένη σε στρώμα/κρεβάτι. Κοιτάει με ελαφρά γεμμένο το κεφάλι προς τα δεξιά, προς τις τρεις θεραπεαινίδες (υπηρέτριες) που της φέρνουν φαγητό. Το δεξί της χέρι είναι έξω από το σκέπασμα, σαν να κατευθύνεται προς το βρέφος. Στην πράξη όμως, ετοιμάζεται με δυσκολία να πάρει το φαγητό που της προσφέρουν οι υπηρέτριες.

Το σκέπασμα του κρεβατιού έχει πλούσιο άνθινο διάκοσμο που μιμείται πολυτελές ύφασμα, ενώ λείπει το κάτω τμήμα του κρεβατιού. Τρεις νεαρές θεραπεαινίδες φέρνουν στην Ελισάβετ δυναμωτικές τροφές και ποτά, ίσως σουπες, κρέας, αυγά, φρούτα και κρασί (εικ. 2).

Η πρώτη προσφέρει στην Ελισάβετ με το δεξί της χέρι ένα κλειστό σκεύος με καπάκι και με το αριστερό κρατάει ένα πιάτο/πινάκιο. Η δεύτερη λαμβάνει με τα δύο της χέρια μια σκεπαστή πιατέλα από τον δίσκο που κουβαλάει η τρίτη υπηρέτρια για να την αποθέσει στο τραπέζι. Το βλέμμα της είναι στραμμένο προς την Ελισάβετ. Η τρίτη υπηρέτρια, που βγήκε από την θύρα του δεξιά κτιρίου πίσω της, κρατάει με τα δύο της χέρια ψηλά ένα δίσκο με δύο φιάλες και κοιτάζει τη μεσαία υπηρέτρια.

Μπροστά από τις δύο υπηρέτριες διακρίνεται ένα τραπέζι στρωμένο με λευκό τραπεζομάντηλο. Πάνω του υπάρχουν δύο κούπες με βάση, τρία τεμάχια άρτου, ένας μικρός στρογγυλός άρτος, τρία ραπανάκια και δύο άλλα αντικείμενα, ίσως πιρούνι και κουτάλι. Από το τραπέζι όμως λείπουν τα πόδια του και φαίνεται να αιωρείται.

Μπροστά από την Ελισάβετ δύο άλλες υπηρέτριες - μαίες φασκιώνουν το βρέφος. Η αριστερή με σκούφο στο κεφάλι της κάθεται σε ξυλόγλυπτο σκαμνί. Έχει τα χέρια ανοιχτά και υποδέχεται το βρέφος που της προσφέρει η άλλη υπηρέτρια που είναι όρθια. Οι δύο γυναίκες συνομιλούν όπως φαίνεται από το ανοιχτό στόμα της καθήμενης υπηρέτριας.

Δεξιά τους εικονίζεται καθιστός ο Ζαχαρίας, ο πατέρας του Προδρομού, με τον χαρακτηριστικό πύλο στο κεφάλι του. Φοράει τα ιερατικά του ενδύματα και κάθεται σε ξυλόγλυπτο θρόνο με ερεισίνωτο (πλάτη). Είναι στραμμένος προς τα αριστερά και γράφει με προσήλωση με ένα φτερό τη λέξη *Ιω* (αρχή του ονόματος *ΙΩΑΝΝΗΣ*) στη πινακίδα/χαρτί που κρατάει με το αριστερό του χέρι. Η πινακίδα/χαρτί βρίσκεται πάνω σε ξύλινο έδρανο που στηρίζεται σε μεγάλη οριζόντια εξέδρα. Σε λίγα δευτερόλεπτα θα λυθεί η σιωπή του και θα δοξάσει τον Θεό για την

ανέλπιστη γέννηση του παιδιού του σε προχωρημένη ηλικία.

Πίσω από τον Ζαχαρία μια άλλη θεραπεινίδα με μία χορευτική κίνηση είναι έτοιμη να πάρει την πινακίδα και κοιτάει με προσοχή το όνομα του νεογέννητου. Φαίνεται βιαστική, έτοιμη να το παραδώσει στους συγγενείς του ζεύγους που ζήτησαν το όνομα του νέου μέλους της οικογένειάς τους. Στο κάτω δεξιό μέρος της εικόνας, εκεί όπου έχει καταστραφεί η ζωγραφική επιφάνεια, διακρίνονται τα υπολείμματα του ξυλόγλυπτου λίκνου (κούνιας) του βρέφους.

Αριστερά, πίσω από την Ελισάβετ, εικονίζεται ένα ψηλό κτίριο. Πίσω από το κεφάλι της, ανοίγεται μία μεγάλη τοξωτή θύρα με σχηματοποιημένα κιονόκρανα, που κλείνει με δύο ερυθρά βήλα. Λίγο δεξιότερα, υπάρχει μια μεγάλη κλίμακα την οποία κατεβαίνει μία ανδρική μορφή, με κοντά μαλλιά και γένια. Φοράει χιτώνα και μάτιο και με το αριστερό χέρι ισορροπεί στο κεφάλι του ένα σκεύος (καλάθι;), που στην άκρη του έχει ένα άνθος ή ένα φτερό. Εξέρχεται από μία θύρα που κλείνει με βήλο και κοσμεύεται με ένα ανάγλυφο. Το κτίριο στέφεται με δύο θόλους και συνεχίζει προς τα δεξιά (κέντρο της εικόνας) με χαμηλότερο ύψος. Το ψηλότερο μέρος του κτιρίου αριστερά, που ο θόλος του στέφεται με τρουλίσκο, απεικονίζει τον Ναό του Σολομώντα. Μέσα από μία θύρα που κλείνει με βήλο βλέπουμε στο εσωτερικό του Ναού, τον Ζαχαρία, να έχει σταματήσει να θυμιατίζει με το θυμιατήριο, που κρατάει με το δεξί του χέρι και να στρέφει το βλέμμα του με έκπληξη προς τον ουρανό. Κοιτάει με δέος τον άγγελο που κατεβαίνει μέσα από τα σύννεφα και τον ευλογεί με το δεξί του χέρι, αναγγέλλοντάς του την χαρούμενη είδηση. Είναι η σκηνή του Ευαγγελισμού του Ζαχαρία την οποία συνοδεύει η επιγραφή «*Η ΣΥΛΙΨΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ*».

Σύμφωνα με το κατά Λουκά Ευαγγέλιο, ο άγγελος εμφανίστηκε στον Ζαχαρία στον Ναό του Σολομώντα και του ανήγγειλε την γέννηση του Προδρομού. Ο Ζαχαρίας λόγω της προχωρημένης του ηλικίας και της ατεκνίας του δυσπίστησε και τιμωρήθηκε με αφωνία, μέχρις ότου το νεογέννητο βρέφος ονομαστεί Ιωάννης.

Η σύλληψη της Θεοτόκου ή του Ιωάννη συνήθως εικονίζεται συμβολικά με τον ασπασμό και εναγκαλισμό των γονέων τους. Έχει σκοπό να υποδηλώσει ότι ο τρόπος σύλληψης τους είναι ο συνηθισμένος, σε αντίθεση με αυτήν του Χριστού. Επομένως η επιγραφή δεν είναι ακριβής, είναι όμως αποτέλεσμα της σκηνης που εικονογραφείται, όπως και στο Ευαγγέλιο του Λουκά η σύλληψη του Προδρομού περιγράφεται δύο στίχους μετά τον Ευαγγελισμό του Ζαχαρία¹.

Δεξιά υψώνεται ένα άλλο κτίριο σαν πύργος σε ρόδινο χρώμα. Το άνω τμήμα του κοσμεύεται με στηθαίο/κάγκελα από τα οποία ξεπροβάλλ-

1. Ευαγγέλιο του Λουκά 1, 23-25.

λει μία ημίσωμη γενειοφόρος ανδρική μορφή. Φαίνεται να κρατάει ένα κοντάρι με υφασμάτινες ταινίες διαφορετικού μήκους που ανεμίζουν. Πίσω του, εικονίζεται ένα κυκλικό κτίριο με θόλο και τοξωτή θύρα με βήλο. Στα κτίρια υπάρχουν θύρες, μονόλοβα, δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα και στρογγυλοί φεγγίτες. Στο κτίριο που είναι αριστερά διακρίνονται οι αρμοί των λίθων οικοδόμησης. Στο άνω μέρος τους τα κτίρια στολίζονται με σειρά τυφλών τοξυλίων. Οι θόλοι και ο τρουλίσκος καλύπτονται με κόκκινες κεραμοσκεπές. Το έδαφος περιέργως δεν είναι μαρμάρινο ή πέτρινο, όπως συνηθίζεται στην εικονογραφία, αλλά χώμα με αραιή βλάστηση. Στο γείσο του κτιρίου στο κέντρο της εικόνας εικονίζεται ένα περιέργο πτηνό μεγάλων διαστάσεων με λοφίο στο κεφάλι του, μάλλον ένα παγώνι.

Από τον 13^ο αι. ο Τίμιος Πρόδρομος εικονίζεται με δύο πτέρυγες. Κάποιες φορές η μορφή του συνοδεύεται με την επιγραφή «το πτηνόν της ερήμου»². Ίσως αυτό το μεγάλων διαστάσεων εξωτικό πτηνό να συμβολίζει τον Πρόδρομο ή απλά έχει ένα διακοσμητικό ρόλο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι απεικονίσεις των θεραπειδών/μαιών. Πρόκειται για νεαρές γυναίκες που με εξαίρεση μία, είναι ασκεπείς. Τα μαλλιά τους είναι μαζεμένα προς τα πάνω και προς τα πίσω σε κότσο. Στο άκρο της κόμμωσης φαίνεται να εξέχει μία μικρή ουρά. Έχουν σκουλαρίκια στα αυτιά που θυμίζουν μικρά μαργαριτάρια. Στα ενδύματα των γυναικείων μορφών (όχι όλων) παρατηρούνται χρυσές περικλίσεις στο λαϊμό και/ή στα άκρα των μανικιών.

Απουσιάζουν τα κατώτερα τμήματα του κρεβατιού της Ελισάβετ και του τραπέζιού, τα οποία ενσωματώνονται με ένα ιδιαίτερο τρόπο στο μεγάλο κτίριο αριστερά και στο κέντρο της παράστασης. Στικτός διάκοσμος παρατηρείται στα φωτοστέφανα των μορφών και στον χρυσό κάμπο της εικόνας πάνω από το γείσο του κτιρίου στο κέντρο, εκατέρωθεν του πτηνού. Τα χρώματα που κυριαρχούν στην εικόνα είναι το ερυθρό, το πράσινο του κυπαρισσιού, το ρόδινο και το γαλάζιο.

Στο κάτω αριστερό μέρος της εικόνας διακρίνεται η αποσπασματικά σωζόμενη αφιερωματική επιγραφή «+ ΔΕΗCIC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ CΑΝΔΡΟΥ ΜΗΤΑ ΒΑCΙΟΥ ΙΩΑΝΗ ΕΤ(ΟC 1776)» που φανερώνει τους δωρητές και τη χρονολογία ιστόρησης της εικόνας. Το τμήμα της επιγραφής στην παρένθεση σήμερα έχει καταστραφεί. Υπάρχουν όμως βιβλιογραφικές αναφορές για τη συγκεκριμένη εικόνα που συμπλη-

2. Βλ. Φ. Κόντογλου, *Έκφρασις της Ορθοδόξου Αγιογραφίας*, τ. Α', Αθήνα 1960, σσ. 86-87. Στ. Ζουμπουλάκης, *Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος ως Άγγελος. Οι θεολογικές προϋποθέσεις της φτερωτής απεικόνισής του*, Αθήνα 1992. Π. Β. Πάσχος, «Το Πτηνόν Της Ερήμου», <http://www.imartis.gr/πνευματική-γραφίδα/item/το-«πτηνόν-της-ερήμου».html>

ρώνουν το ελλείπων τμήμα της επιγραφής³.

Όπως αναφέρθηκε η εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου προέρχεται από το Παρεκκλήσιο του Γενεθλίου του Προδρόμου (Προδρομούδι) της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Βρισκόταν στο τέμπλο του Παρεκκλησίου μαζί με τις εικόνες του Χριστού και της Παναγίας με τον Χριστό, που εκτίθενται και αυτές στο Κεμηλιαρχείο των Σερρών και είναι έργο των ίδιων αγιογράφων. Έργο δικό τους είναι τα αποστολικά με τη Δέηση στο νεότερο τέμπλο του παρεκκλησίου⁴. Οι εικόνες αυτές, είναι έργο ενός Εργαστηρίου αγιογραφίας που έδρασε τον 18^ο αιώνα στον Νομό Σερρών, κυρίως στην Ι.Μ. Προδρόμου Σερρών και στη Βισαλτία, αφήνοντας ένα σημαντικό έργο σε τοιχογραφίες και εικόνες. Τις πληροφορίες για το εργαστήριο αυτό και τα έργα που αποδίδονται σε αυτό (ανάμεσα τους και την εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου), δημοσίευσε για πρώτη φορά η Αρχαιολόγος κα Α. Στρατή⁵.

Πιο συγκεκριμένα, έργο του Εργαστηρίου είναι οι παλαιότερες τοιχογραφίες του Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου Νιγρίτας και του Παρεκκλησίου του

3. Γ. Καφαντζίς, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα, Τόμος πρώτος, Μύθοι-επιγραφές-νομίσματα*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 247 αρ. 383. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας και η συμβολή των στη ζωγραφική του 18^{ου} αι. στην Ανατολική Μακεδονία», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο «Η Νιγρίτα- Η Βισαλτία δια μέσου της ιστορίας, Νιγρίτα 27-28 Νοεμβρίου 1993*, Νιγρίτα 1995, σσ. 145-147 υποσ. 35, 36. Α. Στρατή, «Εικόνες από ναούς της Βισαλτίας στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών», στο *Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 715-755. Α. Στρατή, «Παρουσίαση ζωγραφικών εργαστηρίων της περιοχής Σερρών και Νιγρίτας κατά τον 18^ο αιώνα», στο *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη 18^{ος}-20^{ος} αι., Πανελλήνιο Συνέδριο (1997)*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 362-363, 381-82, εικ. 22-24. Α. Στρατή, «Ζωγραφικό εργαστήριο του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή Σερρών και Νιγρίτας», στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 337 υποσ. 47, σ. 346, εικ. 20-22.

4. Α. Στρατή, «Τοιχογραφίες Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας», ό.π., σσ. 145-147 υποσ. 36. Η επιγραφή με τους δωρητές υπάρχει μόνο στην εικόνα του Γενεθλίου του Προδρόμου και όχι και στις άλλες δύο Δεσποτικές εικόνες του τέμπλου.

5. Α. Στρατή, «Παρουσίαση εργαστηρίων Σερρών και Νιγρίτας», ό.π., σ. 357-385. Α. Στρατή, «Ζωγραφικό εργαστήριο 18^{ου} αιώνα», ό.π., σσ. 327-347. Α. Στρατή, «Εικόνες από ναούς της Βισαλτίας», ό.π., σσ. 715-755. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας», ό.π., σσ. 131-148. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες στα παρεκκλήσια των Αγίων Ιωάννη του Κτήτορος και Σπυρίδωνος», *Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, 14^{ος}-19^{ος} αι., Μελέτες και άρθρα*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 117-129. Για το Προδρομούδι βλ. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου στην Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Δελτίον ΧΑΕ* 19 (1996-1997), Αθήνα 1997, σσ. 237-250. Η αναφορά στο τέμπλο και τις εικόνες του γίνεται στη σ. 238. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου (Προδρομούδι)», *Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, ό.π., σσ. 33-41. Η αναφορά στο τέμπλο και τις εικόνες του γίνεται στη σ. 35.

Αγίου Σπυριδώνα της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών (1761), εικόνες από τα τέμπλα των Παρεκκλησίων του Αγίου Σπυριδώνα και του Γενέθλιου του Προδρόμου (Προδρομούδι) της ίδιας Μονής, εικόνες από τους Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου και Αγίου Αθανασίου Νιγρίτας και πολλές εικόνες σε εκκλησίες της Βισαλτίας. Το συγκεκριμένο Εργαστήριο, με τον έντονο λαϊκό χαρακτήρα, έχει επηρεαστεί από τη ζωγραφική της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους του 18^{ου} αι.⁶ Οι ζωγράφοι του είναι καλών ικανοτήτων με διακοσμητική διάθεση και αγάπη στη λεπτομέρεια.

Το 1761, ο Ηγούμενος της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Ιωάσαφ καλεί αγιογράφους αυτού του Εργαστηρίου, που τοιχογραφούν το Παρεκκλήσιο του Αγίου Σπυριδώνα και φιλοτεχνούν τις εικόνες του τέμπλου του. Την δαπάνη της εικόνας του Χριστού ανέλαβε ο Πρωτοσύγκελος της Ι. Μητροπόλεως Σερρών Χριστοφόρος, που ίσως ήταν μοναχός της Μονής⁷. Φαίνεται ότι η αδελφότητα έμεινε ευχαριστημένη με το έργο τους και για αυτό τους ανέθεσε το 1776 τη φιλοτέχνηση των εικόνων του τέμπλου του παρεκκλησίου του Γενέθλιου του Προδρόμου (Προδρομούδι), του σημαντικότερου της Μονής.

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. γίνονται αρκετά έργα στη Μονή Προδρόμου, γεγονός που δείχνει μία οικονομική και καλλιτεχνική ανάκαμψη στην περιοχή.

Παρόλο που η εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου περιλαμβάνει τα βασικά εικονογραφικά στοιχεία της σκηνής, υπάρχουν κάποιες λεπτομέρειες που δεν είναι συνηθισμένες⁸, καθώς αντιγράφει ένα Κρητικό εικονογραφικό πρότυπο της Γέννησης του Προδρόμου. Το πρότυπο αυτό γνώρισε περιορισμένη εικονογραφική διάδοση τον 17^ο και 18^ο αιώνα στην Κρήτη και στα Επτάνησα, και διασώζεται σε τέσσερις εικόνες, μία χαλκογραφία, ένα ανθίβολο και μία εικόνα της Γέννησης της Θεοτόκου που πουλήθηκε σε δημοπρασία στη Γερμανία⁹ και σε μία άλλη ομόθεμη εικόνα στο Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου στην Αθήνα.

Στις 16 Ιουλίου 1608, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος ανακηρύχτη-

6. Α. Στρατή, «Παρουσίαση εργαστηρίων Σερρών και Νιγρίτας», ό.π., σ. 361-362. Ν.Δ. Siomkos, «Constantinople receiving icons. A new approach to an old issue», στο *Proceedings of the Symposium on City Ports from the Aegean to the Black Sea. Medieval - Modern Networks*, Istanbul 2015, p. 147-161.

7. Α. Στρατή, «Ζωγραφικό εργαστήριο 18^{ου} αιώνα», ό.π., σσ. 328, 334.

8. Για την εικονογραφία της Γέννησης του Προδρόμου βλ. Ν. Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου, παραλλαγές και αποκρυστάλλωση ενός θέματος στην κρητική εικονογραφία του 15^{ου}-16^{ου} αιώνα», Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979), Αθήνα 1983, σσ. 127-180.

9. Η εικόνα της Γέννησης της Θεοτόκου πουλήθηκε από τον Γερμανικό Οίκο Δημοπρασιών Hargersheimer Kunstauktionen του Dusseldorf το 2017.

κε Προστάτης και Υπερασπιστής της Κοινότητας (δηλαδή της πόλης) της Ζακύνθου. Τότε χαλκογραφήθηκε μία εικόνα με θέμα τη Γέννηση του Προδρόμου που τοποθετήθηκε στην προμετωπίδα του βιβλίου του Συμβουλίου της Κοινότητας (εικ. 3).

Η χαλκογραφία αυτή έχει διαστάσεις 12x17 εκ. και αποτελεί ένα από τα πρότυπα της εικόνας των Σερρών¹⁰. Οι ομοιότητες είναι πολλές, υπάρχουν όμως και αρκετές διαφορές. Στην χαλκογραφία η Αγία Ελισάβετ είναι ξαπλωμένη σε κρεβάτι που διακρίνεται και το κάτω του μέρος. Το ερεισίνωτο του κρεβατιού διακοσμείται στο άνω μέρος του με μία αχιβάδα. Η αχιβάδα αυτή έχει εκφυλιστεί στην εικόνα των Σερρών σε θύρα. Στο κεφάλι της πρώτης θεραπεινίδας υπάρχει φακιόλι που στην εικόνα των Σερρών μετατράπηκε σε ιδιαίτερη κόμμωση.

Μικροδιαφορές υπάρχουν στον τρόπο που απεικονίζονται τα σκεύη και στα αντικείμενα που βρίσκονται στο τραπέζι. Στο άνω μέρος της χαλκογραφίας απουσιάζει ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία, το οικοδόμημα είναι πιο απλό και τη κλίμακα κατέρχεται γυναικεία και όχι ανδρική μορφή, η οποία με το δεξί της χέρι κρατάει την χειρολαβή/κουπαστή και με το αριστερό ριπίδιο. Πίσω από το χαμηλό τοίχο που συνδέει τα δύο ακριανά κτίρια υψώνεται ένας φοίνικας και ένα άλλο δέντρο. Στο γείσο του τοίχου κάθετα το εξωτικό πτηνό. Το κτίριο δεξιά έχει εξώστη (μπαλκόνι) που στηρίζεται σε δύο φουρούσια (το ένα μόνο φουρούσι υπάρχει στην εικόνα των Σερρών). Από το μπαλκόνι ξεπροβάλλει γυναικεία και όχι ανδρική μορφή και στο κοντάρι αναρτώνται ένα ύφασμα και όχι πολλές ταινίες και μία υφασμάτινη ταινία που ανεμίζει. Μάλλον πρόκειται για τα σπάργανα και για άλλα υφάσματα που χρησιμοποιήθηκαν στη γέννηση του βρέφους.

Στην χαλκογραφία το έδαφος αποτελείται από τετράγωνες πλάκες κι απουσιάζει το λίκνο του βρέφους. Η χαλκογραφία μάλλον αντέγραψε κάποια συγκεκριμένη εικόνα και δεν αποτέλεσε πρωτότυπη σύνθεση.

Στον ναό της Αγίας Ευφημίας στο Rovinj/Rovigno της Βόρειας Κροατίας σώζεται μία εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου με σηνές του βίου του, έργο του αγιογράφου Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη¹¹.

10. Π.Σ. Κορριατοπούλου-Αγγέλη, «CLARA ZAKYNTHOS, Η εγχάρακτη εικόνα της γεννήσεως του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου ως προμετωπίδα του Βιβλίου των Αποφάσεων του Συμβουλίου των Ευγενών της Μεγαλόπρεπης Κοινότητας της Ζακύνθου», στο *Ιονικά Ανάλεκτα*, τχ. 1, Αθήνα 2011, σ. 113-129, εικ. 1. Γ. Ρηγόπουλος, «3.2. Αγνώστου, Γέννηση του Προδρόμου», *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, τόμ. Β', Αθήνα 2006, σσ. 184-187, εικ. 126, 127.

11. Z.D. Staničić, «Kontinuitet majstora i radionica "kretskovenecijanskeškole" od 15. do 17. stoljeća na istočnoj obali Jadrana (The Continuity of Masters and Workshops of Cretan School in the Eastern Adriatic Coast from the 15th to the 17th Century)», *Majstorske radionice u umjetnickoj bastini Hrvatske, Zbornik radova znansvenog skupa "Dani Cvita*

Ο Ε. Τζανφουρνάρης (π. 1570-1630) καταγόταν από την Κέρκυρα και έζησε κυρίως στη Βενετία¹².

Στο άνω αριστερά τμήμα της εικονίζεται η Γέννηση του Προδρόμου (εικ. 4). Στα αριστερά της μικρής αυτής παράστασης εικονίζεται ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία και στα δεξιά η Γέννηση του Προδρόμου. Οι ομοιότητες είναι πολλές: Η λεχώνα Ελισάβετ έχει ίδια στάση και το κρεβάτι της έχει υψηλό ερεισίνωτο με αχιβάδα, οι θεραπεινίδες είναι τρεις με τις ίδιες κινήσεις και μπροστά απεικονίζονται με τον ίδιο τρόπο οι δύο γυναίκες με το βρέφος Ιωάννη. Η μορφή του Ζαχαρία που γράφει το όνομα του νεογέννητου απεικονίζεται με διαφορετικό τρόπο στην διπλανή σκηνή, που δείχνει και την περιτομή του Ιωάννη.

Στο Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης «Αγία Αικατερίνη», στο Ηράκλειο της Κρήτης, εκτίθεται η εικόνα με αριθμ. ΜΑΑ 5 του 1670, που εικονίζει τη Γέννηση του Προδρόμου (εικ. 5). Έχει διαστάσεις 92x53,5 εκ. και προέρχεται από την ανδρώα Ι.Μ. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Ανωπόλεως Πεδιάδος Ηρακλείου. Στη βασική της σύνθεση έχει ομοιότητες με τη χαλκογραφία της Ζακύνθου και την εικόνα των Σερρών. Διαφέρει από αυτές στο σπερβέρι του κρεβατιού της Ελισάβετ και στην αρχιτεκτονική των κτηρίων. Υπάρχουν όμως η κλίμακα και ο εξώστης¹³.

Παρόμοια εικονογραφία συναντούμε σε ένα διάτρητο ανθίβολο που φυλάσσεται στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη και προέρχεται από δωρεά του Ανδρέα Ξυγγόπουλου¹⁴. Απεικονίζει τη Γέννηση του Προδρόμου, έχει διαστάσεις 31,3x22,1 εκ. και χρονολογείται τον 17^ο αι. Από τα σημάδια φθοράς του δείχνει ότι έχει χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές. Έχει μεγάλες ομοιότητες με την χαλκογραφία της Ζακύνθου, με μικρές μόνο διαφορές, που σε συνδυασμό με το ότι έχει μεγαλύτερες διαστάσεις μαρτυρά ότι δεν είναι ακριβές αντίγραφο της.

Η Γέννηση του Προδρόμου εικονίζεται στο δωδεκάορτο του τέμπλου του Ι.Ν. Αγ. Κωνσταντίνου στο ομώνυμο χωριό του Ρεθύμνου (εικ. 6). Χρονολογείται τον 1767 και είναι έργο του αγιογράφου Ιωάννη. Έχει πολλές εικονογραφικές ομοιότητες με τη χαλκογραφία

Fiskovića, „održanog 2012, Zagreb 2014, εικ. 8.

12. Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, «Τζανφουρνάρης Εμμανουήλ (Μάνος) (Zanfornari Manuel)», στο *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Αλωση (1450-1830)*, τόμ. 2 Καβαλλάρης-Ψαθόπουλος, Αθήνα 1997, σσ. 429-433. Για την εικόνα του Προδρόμου βλέπε σ. 433, υποσ. 25.

13. Γ. Τσιμπούκης, «12. Το Γενέσιον του Προδρόμου», στο *Μουσείο Αγίας Αικατερίνης Ηρακλείου*, Κατάλογος, Ηράκλειο 2014, σ. 88.

14. Μ. Vassilaki, «The Birth of St John the Baptist, 33207 (Ξ 53), n. 90», στο *Working Drawings of Icon Painters after the fall of Constantinople, The Andreas Xyngopoulos portfolio at the Benaki Museum*, Athens 2015, σ. 124.

της Ζακύνθου αλλά και κάποιες διαφορές. Οι κύριες διαφορές είναι η προσθήκη του Ασπασμού του Ζαχαρία με την Ελισάβετ (Σύλληψη του Προδρόμου) που εικονογραφείται στην κορυφή της κλίμακας αριστερά, ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία που απεικονίζεται στο κέντρο της παράστασης και το ένδυμα της όρθιας θεραπαινίδας-μαίας¹⁵.

Η Μ. Βασιλάκη αναφέρεται σε μία εικόνα ιδιωτικής συλλογής με παρόμοια εικονογραφία που εκτέθηκε το 1958 σε μία έκθεση θρησκευτικής τέχνης στο Dallas του Texas¹⁶. Η εικόνα της Δημοπρασίας του 2017 στη Γερμανία με τη Γέννηση της Θεοτόκου (εικ. 7), αντιγράφει ανεστραμμένα τα βασικά χαρακτηριστικά των μορφών στις εικόνες της Γέννησης του Προδρόμου που προαναφέρθηκαν¹⁷. Το ερεισίνωτο στο κρεβάτι της Αγίας Άννας στολίζεται με αχιβάδα, τα αρχιτεκτονήματα διαφέρουν τελείως και λείπουν οι μορφές στον εξώστη και στην κλίμακα.

Στο Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου στην Αθήνα εκτίθεται μία εικόνα με θέμα τη Γέννηση της Θεοτόκου με αρ. Ε. 324 που χρονολογείται στα τέλη του 18^{ου} αι. Στο αριστερό μέρος εικονίζονται με παρόμοιο με την χαλκογραφία της Ζακύνθου και της εικόνας των Σερρών οι δύο γυναίκες με το βρέφος Ιωάννη, ενώ στο δεξιό μέρος της εικόνας εικονίζεται κάτω από πλούσιο πτυχωτό σπερβέρι ανεστραμμένη η Αγία Άννα με την πρώτη θεραπαινίδα. Αριστερά τους υπάρχει τραπέζι, στρωμένο με κεντητό λευκό τραπε-ζομάντηλο και διάφορα σκεύη πάνω του.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η στάση της πρώτης και τρίτης θεραπαινίδας αντιγράφονται σε έργα αγιογράφων του Καπέσοβου με θέμα την Γέννηση της Θεοτόκου και χρονολογούνται τον 18^ο αι., υποδηλώνοντας ένα μακρινό κοινό πρότυπο¹⁸.

15. Γ. Ρηγόπουλος, «Γέννηση του Προδρόμου», ό.π., σ. 186-187, εικ. 127. Για τον αγιογράφο Ιωάννη βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Ιωάννης (58)», στο *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 1, Αβέρκιος-Ιωσήφ, Αθήνα 1987, σ. 333 και Ε. Δρακοπούλου, «Ιωάννης (58)», στο *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 3 Αβέρκιος-Ιωσήφ (συμπληρώσεις-διορθώσεις), Αθήνα 2010, σ. 330.

16. Μ. Vassilaki, *Working Drawings of Icon Painters*, ό.π., σ. 124.

17. «1182. Ikone mit der gebrut der Gottesmutter», *Important Russian and Greek icons, Auction 75, 08 April 2017, part 3*, Hargersheimer Kunstauktinen, Dusseldorf 2017, σ. 202-203. Η εικόνα έχει διαστάσεις 28,7 εκ. X 6,3 εκ. και χρονολογείται σύμφωνα με τον κατάλογο της Δημοπρασίας στον 18^ο αι.

18. 1. Δεσποτική εικόνα του τέμπλου του Ι.Ν. Παναγίας στο Λάμποβο Αργυροκάστρου, 2. Εικόνα που κλάπηκε από ναό του Ζαγορίου και επιστράφηκε από την Temple Gallery του Λονδίνου 3. Εικόνα που ανήκε στην Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ιωάννινα, Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων (θ) Γενέσιο Θεοτόκου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τόμ. 33 (1978), Μέρος Β' 1-Χρονικά, σ. 206, Πίνακας 88, εικ. β. 4. Τοιχογραφία του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Νεγάδων βλ. Κ. Κοντοπάνου, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Νεγάδων στην Ήπειρο (1795) και το*

Ποιο όμως είναι το εικονογραφικό πρότυπο των εικόνων αυτών; Η απάντηση ίσως βρίσκεται σε δύο εικόνες της Γέννησης της Θεοτόκου (και όχι του Προδρόμου) με παρόμοια εικονογραφία. Η μία φυλάσσεται σε Μουσείο της Γλασκώβης και η άλλη, που λανθασμένα αποδόθηκε στον κρητικό αγιογράφο Θεόδωρο Πουλάκη, πωλήθηκε σε δημοπρασία (εικ. 8) το 2019¹⁹. Η εικόνα της δημοπρασίας έχει φθορές και φέρει επιζωγραφήσεις. Μπορεί να αποδοθεί στον Μιχαήλ Δαμασκηνό και στους μαθητές του ή σε έναν εξίσου ταλαντούχο Κρητικό αγιογράφο του 16^{ου} αι. ή των αρχών του 17^{ου} αι.

Στο αριστερό της μέρος εικονίζεται η Αγία Άννα ξαπλωμένη στο κρεβάτι που μοιάζει με αυτό της εικόνας από την Ι. Μ. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Ανωπόλεως. Δεξιά της Αγίας Άννας υπάρχει τραπέζι και τρεις θερααινίδες που της προσφέρουν τροφή, με κινήσεις παρόμοιες αλλά όχι ίδιες με αυτές που περιεγράφηκαν στις εικόνες της Γέννησης του Προδρόμου. Η πρώτη έχει φακιόλι στο κεφάλι ενώ η δεύτερη όπως και άλλες τέσσερις γυναικείες μορφές έχει τα μαλλιά της τραβηγμένα προς τα πάνω και προς τα πίσω, όπου διακρίνεται μία στρογγυλή πλεξίδα στη βάση του κότσου. Ανάμεσα στη πρώτη και στη δεύτερη, μία τέταρτη θερααινίδα δροσίζει την Αγία Άννα με το ριπίδιο της.

Δεξιά, μία γυναικεία μορφή ανεβαίνει μία κλίμακα ενός κτιρίου από το οποίο εξέρχει ένα κοντάρι που αναρτώνται μία υφασμάτινη ταινία και ένα πολύτιμο ύφασμα. Ας σημειωθεί ότι οι Βενετοί αντέγραψαν τους Βυζαντινούς οι οποίοι σε επίσημες ημέρες στόλιζαν τα κτίρια εξωτερικά με πολύτιμα υφάσματα, έθιμο το οποίο επιβιώνει έως σήμερα στη Κέρκυρα με την ανάρτηση ερυθρών υφασμάτων.

Στο βάθος της εικόνας, εξέχουν δύο δένδρα πίσω από τον χαμηλό τοίχο. Δεξιά, εικονίζεται ο Ευαγγελισμός του Ιωακείμ. Στο πρώτο επίπεδο της εικόνας αριστερά διακρίνεται μία γυναίκα που σκουπίζει και δεξιά δύο θερααινίδες/μαίες που τοποθετούν το βρέφος στο λίκνο του.

Από ότι φαίνεται, μία εικόνα της Γέννησης της Θεοτόκου σαν τις εικόνες της Γλασκώβης και της δημοπρασίας του 2019, αποτέλεσε το ει-

---

έργο των Καπεσοβιτών ζωγράφων Ιωάννου και Αναστασίου Αναγνώστη, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2010, σ. 192-194, σ. 104, εικ. 118, σ. 206, εικ. 333 5. Για άλλα παραδείγματα βλ. Μ. Νάνου, «Η συμβολή του Κίτσου Μακρή στη μελέτη της χιοναδίτικης ζωγραφικής. Νέα δεδομένα και προοπτικές», στο *Αρχαίο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. 14^{ος}, Βόλος 2005, σσ. 155-178.

19. «1. Theodore Poulakis, A fine icon showing the Nativity of the Mother of God», *Important Greek icons, Including an important private collection, Auction 97, 15 November 2019*, Hargersheimer Kunstauktinen, Dusseldorf 2019, σσ. 2-3. Η εικόνα έχει διαστάσεις 52x37,5 εκ. και σύμφωνα με τον κατάλογο της Δημοπρασίας αποδίδεται (λανθασμένα) στον Θεόδωρο Πουλάκη και χρονολογείται (μάλλον αυθαίρετα!) γύρω στο 1665.

κονογραφικό πρότυπο μίας σειρά παρόμοιων εικονογραφικά εικόνων²⁰.

Η γυναίκα που σκουπίζει και οι δύο θεραπεινίδες/μαίες που τοποθετούν το βρέφος στο λίκνο του, συναντώνται και σε μία άλλη εικόνα που αποδίδεται με βεβαιότητα στον Μιχαήλ Δαμασκηνό και απεικονίζει και αυτή τη Γέννηση της Θεοτόκου με περισσότερα παραδοσιακά στοιχεία της Κρητικής Σχολής. Η εικόνα αυτή φυλάσσεται στην Εθνική Πινακοθήκη της Bologna και χρονολογείται στην όγδοη δεκαετία του 16^{ου} αι.²¹.

Η κ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου έχει αποδείξει ότι οι

20. Ν. Καστρινάκης, Α. Μπεζιάρης, «Σκέψεις για την έννοια της “καθημερινής ζωής” με αφορμή απεικόνισης γυναίκας που σκουπίζει σε φορητή εικόνα του 17^{ου} αιώνα», στο *Ιστορία και Τέχνη, Μνήμη Δημήτρη Κωνσταντίου*, Αθήνα 2014, σσ. 83-108, εικ. 2, 3, 7, 8. Στην σ. 93 υποσ. 21 αναφέρονται τρία προσχέδια και μία εικόνα (συν την εικόνα ΒΧΜ 11350 η οποία περιγράφεται στη μελέτη) που απεικονίζουν τη Γέννηση της Θεοτόκου και μία εικόνα που απεικονίζει τη Γέννηση του Προδρόμου (1696) από την Ι.Μ. Δοχειαρίου Αγίου Όρους, που φαίνεται να μοιράζονται πολλά κοινά σημεία με την εικόνα της Γλασκώβης και της Δημοπρασίας του 2019. Σε αυτές μπορούν να προστεθούν εφτά ακόμα εικόνες: 1) Γέννηση της Θεοτόκου, εικόνα του 16^{ου} αι. στη Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών βλ. Γ. Τσιγάρας, *Μεταβυζαντινές και Επτανησιακές εικόνες, Δωρεές Τάκη Στρατηγόπουλου και οικογενείας Ανδρέα Γαλανάκη*, Πάτρα 2011, σ. 12. 2) Γέννηση της Θεοτόκου, εικόνα του Κ. Κονταρίνη του 1699 στο Μουσείο Αντιβουινιώτισσας και Γέννηση του Ισαάκ του 1792 στον Ι.Ν. Παναγίας Οδηγήτριας Αγραφών στην Κέρκυρα, βλ. Σ.Θ. Χονδρογιάννης, «Σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη», *Μουσείο Αντιβουινιώτισσας Κέρκυρα*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 142-145. 3) Γέννηση της Θεοτόκου, εικόνα του 1677 στους Δραμεσιούς Δωδώνης βλ. Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα Μνημεία Ηπείρου, Δραμεσιού Δωδώνης δ) Γενέσιο Θεοτόκου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τόμ. 33, ό.π., σ. 202, Πίνακας 82, εικ. β. 4) Γέννηση της Θεοτόκου, εικόνα των τελών του 17^{ου} αι. στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου στη Ζάκυνθο, βλ. Ζ.Α. Μυλωνά, «54. Η Γέννηση της Θεοτόκου», *Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου*, Αθήνα 2011, σσ. 79-80 και Γ. Ρηγόπουλος, «4.1. Αγνώστου, Γέννηση της Θεοτόκου», *Εικόνες της Ζακύνθου*, ό.π., σσ. 222-224, εικ. 148. 5) Δίπτυχο με τη Γέννηση και τα Εισόδια της Θεοτόκου, εικόνα του 1799 στον Ι.Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μαλαματένια) πόλεως Τήνου βλ. Ι.Π. Γκερέκος, «Το Γενέθλιον και τα Εισόδια της Θεοτόκου, Δίπτυχον», *Εικόνες της Τήνου*, Τήνος 2008, σσ. 204-207, 212. 6) Γέννηση της Θεοτόκου, έργο του 18^{ου} αι., μάλλον του Ευστάθιου Καρούσου από την Κεφαλονιά, Chiesa Santa Maria Assunta (Ουνίτικος ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου) στην Villa Badessa, Ιταλία βλ. G. Passarelli, *Le icone e le radici, Le icone di Villa Badessa*, Rosciano 2006, p. 56-57. 7) Η Γέννηση της Θεοτόκου, εικόνα Προσκηνηταρίου στον Ι.Ν. Γενεθλίου της Θεοτόκου/Παναγία Βρυσιανή στις Κάρπαθο.

21. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού με την Γέννηση της Παναγίας και οι ιταλικές πηγές της», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1991, τόμ. Β΄, Χανιά 1991, σσ. 239-254. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530/35-1592/93), Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του*, Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1988, σσ. 382-384, εικ. 157-160. Ε. Δρακοπούλου, «Δαμασκηνός Μιχαήλ (2)», *Ελληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση 3*, ό.π., σ. 238.

τρεις αυτές μορφές, αντιγράφουν αντίστοιχες, από ένα πίνακα του διάσημου βενετού ζωγράφου Tintoretto, που απεικονίζει τη Γέννηση του Προδρόμου και βρίσκεται στον ναό του Αγίου Ζαχαρία στη Βενετία.

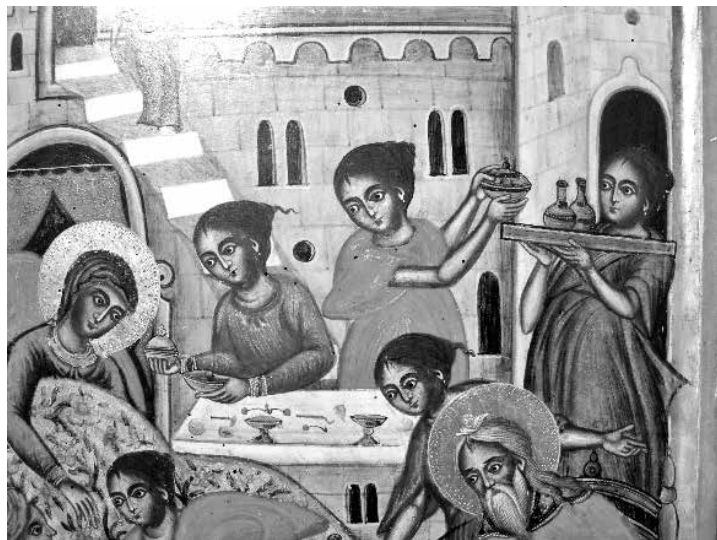
Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι εικόνες από την Ι.Μ. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Ανωπόλεως φαίνεται ότι αντιγράφουν έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού (Αποτομή του Προδρόμου και Θεία Λειτουργία). Με βάση τα παραπάνω μία λανθάνουσα εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου του Μιχαήλ Δαμασκηνού ή ενός άλλου ταλαντούχου Κρητικού αγιογράφου ανοιχτού στις δυτικές επιρροές, του 16^{ου} αι. ή των αρχών του 17^{ου} αι., αποτέλεσε το μακρινό εικονογραφικό πρότυπο της εικόνας των Σερρών.

Συμπερασματικά, η εικόνα της Γέννησης του Προδρόμου του 1776 στο Εκκλησιαστικό Κειμηλιαρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης είναι έργο τοπικού εργαστηρίου και προέρχεται από την Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Αντιγράφει με κάποιες παρανοήσεις και αλλαγές μια λανθάνουσα ομόθεμη εικόνα της Κρητικής Σχολής αγιογραφίας του 16^{ου} ή των αρχών του 17^{ου} αι., έργο ταλαντούχου αγιογράφου που συνδυάζει βυζαντινά και ιταλικά στοιχεία. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος συναντάται σε εικόνες του 17^{ου} και 18^{ου} αι. που εντοπίζονται στην Κρήτη, στα Επτάνησα, στη Κροατία και στη Μακεδονία.

Προκαλεί εντύπωση η εκλεκτική χρήση ενός Κρητικού προτύπου με επιρροές από την σύγχρονή του Ιταλική Ζωγραφική σε ένα επαρχιακό εργαστήριο της Μακεδονίας. Αυτό δείχνει την ευρεία διάδοση των καλών εικονογραφικών προτύπων, την καλλιτεχνική ευαισθησία του λαϊκού αυτού τοπικού Εργαστηρίου Ζωγραφικής αλλά και την καλλιτεχνική παιδεία των Σερραίων κληρικών και λαϊκών να αποδεχτούν ένα έργο τέχνης με νεωτεριστικά καλλιτεχνικά στοιχεία.

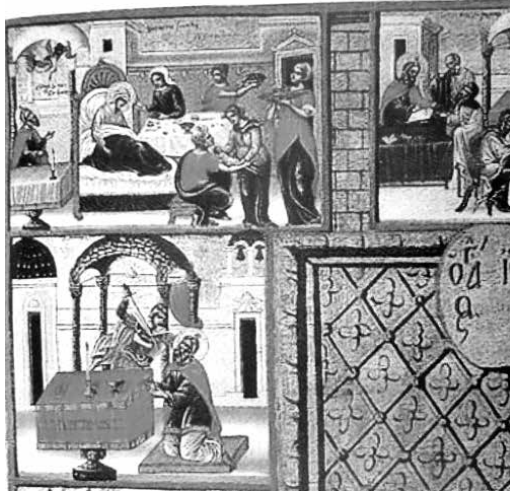
Εικ. 1. Η Γέννηση του Προδρόμου. Εικόνα του 1776 από το Παρεκκλήσιο του Γενεθλίου του Προδρόμου (Προδρομούδι, της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Εκκλησιαστικό Κειμηλιαρχείο «Ψυχής Άκος» της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης.

Εικ. 2. Η Αγία Ελισάβετ, ο Άγιος Ζαχαρίας και οι θερααινίδες.

Εικ. 3. Η Γέννηση του Προδρόμου. Χαλκογραφία του 1608 από τη Ζάκυνθο (από Γ. Ρηγόπουλος).

Εικ. 4. Η Γέννηση του Προδρόμου. Εικόνα του Ε. Τζανφουρνάρη στον ναό της Αγίας Ευφημίας στο Rovinj/Rovigno της Κροατίας (από Ζ.Δ. Staničić).

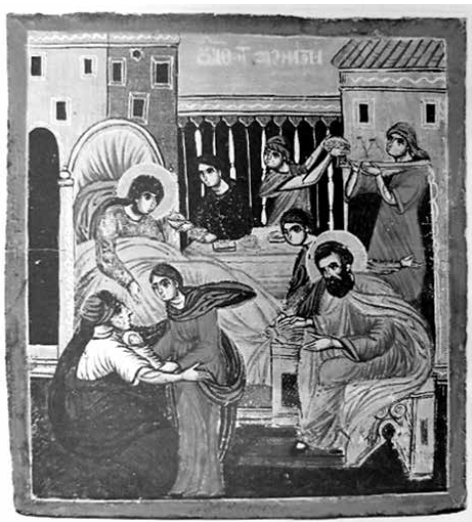

Εικ. 5. Η Γέννηση του Προδρόμου (1670). Μουσείο Χριστιανικής Τέχνης «Αγία Αικατερίνη», Ηράκλειο Κρήτης.

Εικ. 6. Η Γέννηση του Προδρόμου. Εικόνα του 1767 στο τέμπλο του Ι.Ν. Αγ. Κωνσταντίνου στο ομώνυμο χωριό του Ρεθύμνου (από Γ. Ρηγόπουλος).

Εικ. 7. Η Γέννηση της Θεοτόκου. Εικόνα του 18^{ου} ή 19^{ου} αι. που πουλήθηκε σε Δημοπρασία το 2017 (η φωτογραφία είναι ανεστραμμένη). ©Hargersheimer Kunstauktinen, Dusseldorf

Εικ. 8. Η Γέννηση της Παναγίας. Εικόνα του 16^{ου} -17^{ου} αι. που πουλήθηκε σε Δημοπρασία το 2019. ©Hargersheimer Kunstauktinen, Dusseldorf

NIKOLAOS I. PETALOTIS

THE 18TH CENTURY ICON OF THE NATIVITY OF
ST. JOHN THE FORERUNNER FROM THE CHURCH
MUSEUM “PSYHIS AKOS” OF SERRES AND IT’S EARLIER
ICONOGRAPHICAL MODELS

Abstract

The aim of this study is to present an icon of the nativity of St. John the Baptist, from the Monastery of St. John the Forerunner near Serres, exhibited at the Church Museum of the Holy Bishopric of Serres and Nigrita in Serres. It was painted in 1776 and it is a product of a local icon-painting workshop, active mainly in the Monastery of St. John the Forerunner and in Visaltia region of Serres. The icon originates from the iconostasis of the chapel of the Nativity of St. John the Forerruner (Prodromoudi). It shows the nativity of St. John and the annunciation of Zechariah and has three inscriptions in Greek. This icon is related to a group of four icons, a pricked cartoon and an engraving (17th-18th c.) which share many common features and seem to derive from one still unknown icon of the nativity of St. John the Baptist. The image of a maid and some other minor details are found in three other icons depicting the Nativity of the Virgin, one in Bologna (work of Michael Damaskinos), one in Glasgow and one in a private collection. Most probably the original undetected icon of the Nativity of St. John the Baptist (which served as a pattern for the other versions) was painted by Michael Damaskinos or another very capable Cretan icon painter, influenced from the 16th c. Venetian religious painting in the 16th or the beginning of 17th c.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Γ. ΙΓΝΑΤΗΣ

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΦΙΛΙΠΠΩΝ, ΔΡΑΜΑΣ, ΖΙΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΝΕΥΡΟΚΟΠΙΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΣ Γ' ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ
(1832-1896): ΠΤΥΧΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ
ΕΝΟΣ ΛΟΓΙΟΥ ΙΕΡΑΡΧΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ*

Ο Γερμανός Μιχαηλίδης γεννήθηκε το έτος 1832¹ στα Θεραπειά²

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί το πρώτο μέρος μιας σειράς μελετών, οι οποίες έχουν ως στόχο την ενδελεχή και διεξοδική παρουσίαση του βίου και της πολυσχιδούς δράσης του αιεσίμου μητροπολίτη Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου Γερμανού Γ' Μιχαηλίδη (1832-1896). Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να επισημανθεί ότι στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστεί ο βίος και η πολύπτυχη δράση του αιεσίμου ιεράρχη, με ιδιαίτερη αναφορά στη γέννηση, στην καταγωγή, στις σπουδές, στην πρόσληψη και στην πολυετή υπηρεσία του ως ιεροκήρυκα και κληρικού στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, αρχικά στη μητρόπολη Αδριανουπόλεως και στη συνέχεια στην Πατριαρχική Αυλή στο Φανάρι της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, θα πραγματοποιηθεί ειδική αναφορά στην εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Γερμανού στην Αθήνα, στην Αδριανούπολη και στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και στην εκλογή και ενθρόνισή του στην εκκλησιαστική επαρχία Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου το έτος 1879. Αξιοσημείωτο αποτελεί ότι τα γεγονότα και οι εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν από τη χρονική περίοδο της ανάληψης των αρχιερατικών καθηκόντων του στην προαναφερθείσα εκκλησιαστική επαρχία, δηλαδή από το έτος 1879, έως τον μυστηριώδη και κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες θάνατό του στη Γκόρνιτσα της Δράμας (σημερινή Καλή Βρύση), ο οποίος επήλθε το έτος 1896, θα αποτελέσουν αντικείμενο διεξοδικής παρουσίασης σε επόμενες σχετικές μελέτες μας.

1. Μιχαηλίδης Γερμανός (Μητροπολίτης Δράμας), *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, εκδιδόμενοι επιμελεία Δημοσθ. Παπαϊωάννου Κωσταρίδου και Αλεξάνδρου Δ. Εμμανουηλίδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1898, β'. Αψηλίδης Γεώργιος, «Ήσο ποτέ “Σχολή” μεγάλη» *Η εκπαίδευση στην επαρχία Ζίχνης 1840-1913*, Σέρες 2019, 218.

2. Μεταλληνός Γεώργιος - Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρθάρα, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Σχολαρχία Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου (Τυπάλδου-Ιακωβάτου) 1844-1864*. Τόμος Β'. *Γράμματα της Εφορείας, Εισιτήρια και εγγυητικά και ιατρικά βεβαιώσεις*, Αθήνα 1987, 668-669. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Σχολαρχία Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου (Τυπάλδου-Ιακωβάτου) 1844-1864*. Τόμος Ε'. *Εκθέσεις, προσλαλιαί, λόγοι του Σχολάρχου. Ομιλητικά κείμενα μαθη-*

του Βοσπόρου. Ιδιαίτερες πληροφορίες για το οικογενειακό του περιβάλλον στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και για την επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα της οικογένειάς του δεν είναι ιδιαίτερα γνωστές. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι το κοσμικό όνομα του Γερμανού ήταν Εμμανουήλ³. Αντίστοιχα, για το επίθετο του Γερμανού δεν υπάρχει κάποια σταθερή εκδοχή. Μετά από σχετική έρευνα που πραγματοποιήσαμε σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, καταλήξαμε στο συμπέρασμα, ότι το επίθετο του νεαρού Εμμανουήλ σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα φαίνεται να ήταν διαφορετικό. Αρχικά, συναντάται με το οικογενειακό επίθετο Μιχαήλου και με το τοπωνυμικό επίθετο Θεραπειανός⁴. Στη συνέχεια αναφέρεται με το επιφανές και ξα-

---

τών. *Θέσεις - διατριβές, γυμνάσματα στιχογραφικά*, Αθήνα 2009, 382. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, α'. Ανώνυμος, «Ο μητροπολίτης Δράμας Γερμανός Μιχαηλίδης (Νεκρολογία)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (26.7.1896), 178. Γεδεών Μανουήλ, *Πατριαρχικά καί Εφημερίδες: Ειδήσεις εκ της ημετέρας Εκκλησιαστικής Ιστορίας 1500-1912*, εν Αθήναις 1936, 168, 170-171. Κοντός Κωνσταντίνος, *Η Αλιστράτη στο διάβα των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 20092, 222-223. Χατζόπουλος Γεώργιος, *Η Αλιστράτη ως έδρα της Ιεράς Μητροπόλεως Φιλίππων-Δράμας-Ζιχνών*, Δράμα 2009, 40. Μπάκας Ιωάννης, «Εκκλησία και ελληνικό κράτος στη Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του μητροπολίτη Φιλίππων, Δράμας και Ζιχνών Γερμανού Μιχαηλίδη (1879-1896)», στον τόμο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Από τον Μακεδονικό Αγώνα στην Απελευθέρωση της Δράμας*, Δράμα 2018, 147. Πασχαλίδης Δημήτρης - Φαράκλας Χρίστος, *Κώδικας Τσατάλτζας (Χωριστής Δράμας) 1842-1916. Εισαγωγή - διπλωματική μεταγραφή - υπομνηματισμός*, Δράμα 2018, 123. Αψηλίδης, *Η Εκπαίδευση*, 218. Για τα Θεραπειά του Βοσπόρου, βλ. ενδεικτικά, Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Η Κωνσταντινούπολις: η περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής*, τόμος Β', Αθήνησιν 1862, 150-153. Βαλσαμίδης Πασχάλης, *Κωνσταντινουπολίτικα ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 2012, 25-51.

3. Τη συγκεκριμένη πληροφορία τη λαμβάνουμε από σχετική έγγραφη αναφορά που βρίσκεται μέσα στο κείμενο του εισιτηρίου και του εγγυητικού εγγράφου που έλαβε ο νεαρός Εμμανουήλ για την εγγραφή του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Βλ. σχετικά, Μεταλληνός Γεώργιος - Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 378, 428-429, 535, 581-583, 668-669. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. *Σχολαρχία Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου (Τυπάλδου-Ιακωβάτου) 1844-1864*. Τόμος Δ'. *Γράμματα καθηγητών, διδασκάλων και μαθητών προς τον Σχολάρχη. Γράμματα ιδιωτών και απαντήσεις του Σχολάρχη*, Αθήνα 2006, 249. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Ε', 137, 142, 261, 382.

4. Στο κείμενο του εισιτηρίου και του εγγυητικού εγγράφου που έλαβε για την εγγραφή του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, το έτος 1848, αξιοσημείωτο αποτελεί ότι ο Εμμανουήλ αναφέρεται με το οικογενειακό επίθετο Μιχαήλου και με το τοπωνυμικό επίθετο Θεραπειανός. Βλ. σχετικά, Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 668-669.

κουστό επίθετο Χρυσολωράς⁵, το οποίο φαίνεται ότι το έλαβε από τον πρώτο σχολάρχη της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και μητροπολίτη Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνο Τυπάλδο (1795-1867)⁶, όπως συνηθιζόταν εκείνη την εποχή, ενώ παράλληλα συναντάται και με το επίθετο Μιχαηλίδης⁷, με το οποίο γνωρίζουμε ότι αναφέρεται καθ' όλη τη διάρκεια του βίου και της δράσης του.

Ο νεαρός Εμμανουήλ, αφού ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του⁸, εγγράφηκε στις 25 Αυγούστου του έτους 1848⁹ στη Θεολογική

5. Ο νεαρός Εμμανουήλ σε επίσημα έγγραφα της Θεολογικής της Χάλκης, καθώς και στον κατάλογο των αποφοίτων της ίδιας σχολής αναφέρεται με το συγκεκριμένο επίθετο. Πιθανότατα, ο σχολάρχης Κωνσταντίνος Τυπάλδος του έδωσε το συγκεκριμένο επίθετο προς τιμήν του σημαντικού και ξακουστού Βυζαντινού λογίου, συγγραφέα και πρωτεργάτη της διάδοσης της ελληνικής παιδείας και γραμματείας στο γεωγραφικό χώρο της Ιταλίας, Εμμανουήλ ή αλλιώς Μανουήλ Χρυσολωρά (1355-1415), ο οποίος καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά, Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχαίον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 378, 428-429, 535, 581-583. Των ιδίων, *Αρχαίον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Δ', 249. Των ιδίων, *Αρχαίον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Ε', 133, 137, 142, 170-171, 263-264, 381-382, 387. Ανώνυμος, «Θεολογική Σχολή της Χάλκης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 47 (13.11.1899), 438. Μέξης Απόστολος, *Η εν Χάλκη Ιερά Θεολογική Σχολή: Ιστορικά σημειώματα (1844-1935)*, εν Κωνσταντινουπόλει 1935, 201. Σταυρίδης Βασίλειος, *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης*, Θεσσαλονίκη 19882, 252.

6. Για τον Κωνσταντίνο Τυπάλδο, βλ. ενδεικτικά, Γώγος Γρηγόριος (Αρχιμανδρίτης του Οικουμενικού Πατριαρχικού Θρόνου), *Ο αοίδιμος μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνος ο Τυπάλδος*, εν Αθήναις, 1868.

7. Το επίθετο Μιχαηλίδης αναφέρεται σε επίσημα έγγραφα της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης που αφορούσαν τον τότε νεαρό σπουδαστή. Αξίζει να αναφερθεί ότι μετά την επιτυχή αποφοίτησή του από την Θεολογική Σχολή της Χάλκης, και ειδικότερα κατά τη χρονική περίοδο που διέμεινε στην Αθήνα, στην Αδριανούπολη και στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρεται αποκλειστικά με το οικογενειακό του επίθετο Μιχαηλίδης. Το ίδιο συμβαίνει και κατά τη χρονική περίοδο που διετέλεσε μητροπολίτης Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου (1879-1896), όπως θα αναφέρουμε διεξοδικά σε επόμενες μελέτες μας, οι οποίες θα αφορούν την πολύπτυχη δράση του κατά τη χρονική περίοδο που διετέλεσε μητροπολίτης της προαναφερθείσας εκκλησιαστικής επαρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

8. Ανώνυμος, «Ο μητροπολίτης Δράμας Γερμανός Μιχαηλίδης (Νεκρολογία)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (26.7.1896), 178.

9. Τη συγκεκριμένη ημερομηνία τη γνωρίζουμε από το εισιτήριο και το εγγυητικό του Εμμανουήλ, τα οποία κατατέθηκαν στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Αξιοσημείωτο αποτελεί ότι ο νεαρός Εμμανουήλ αναφέρεται με το οικογενειακό επίθετο Μιχαήλου και με το τοπωνυμικό επίθετο Θεραπειανός μέσα στο κείμενο του εισιτηρίου και του εγγυητικού εγγράφου που έλαβε για την εγγραφή του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Ειδικότερα, μέσα στο κείμενο του εισιτηρίου διαβάζουμε ότι οι τότε έφοροι της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, ο μητροπολίτης Εφέσου Άνθιμος (1845-1853), ο μητροπολίτης Κυζίκου Ιωακείμ (1845-1860) και ο μητροπολίτης Νικομηδείας Διονύσιος (1840-1877) ανακοίνωσαν στον τότε Σχολάρχη Κωνσταντίνο Τυπάλδο (1844-1864), ότι μπορεί να αποδεχθεί και να κατατάξει στη χορεία των μαθητών τον Εμμανουήλ Μιχαήλου.

Σχολή της Χάλκης¹⁰. Εκείνη τη χρονική περίοδο τη θέση του σχολάρχη κατείχε ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος (1795-1867)¹¹, ένας λόγιος και χαρισματικός κληρικός του Οικουμενικού Πατριαρχείου που διηύθυνε την προαναφερθείσα σχολή για δύο ολόκληρες δεκαετίες (1844-1864).

Για την περίοδο της φοίτησης και της δράσης του νεαρού Εμμανουήλ στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, ενδιαφέρουσες και μοναδικές πληρο-

---

Αντίστοιχα, στο εγγυητικό έγγραφο, το οποίο φαίνεται και αυτό να συντάχθηκε στις 25 Αυγούστου του ίδιου έτους από τον τότε μητροπολίτη Γάνου και Χώρας (1848-1853), μετέπειτα μητροπολίτη Αδριανουπόλεως (1853-1873), και αργότερα μητροπολίτη Σηλυβρίας (1877-1881) Κύριλλο Κυριακίδη ή Βοτοσιάδη, διαβάζουμε ότι ο μητροπολίτης Δέρκων Νεόφυτος (1842-1853), ο οποίος προηγουμένως είχε διατελέσει μητροπολίτης Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου (1835-1842), εγγυήθηκε για τον σπουδαστή Εμμανουήλ Μιχαήλου. Ο Νεόφυτος τόνιζε χαρακτηριστικά, ότι ο Εμμανουήλ υποχρεούταν να τηρήσει όλες τις υποχρεώσεις του, σύμφωνα με τον ισχύοντα κανονισμό της Θεολογικής Σχολής. Επιπρόσθετα, ο μητροπολίτης Νεόφυτος συμπλήρωνε ότι σε περίπτωση αποπομπής του μαθητή ή αλλιώς σε περίπτωση που ο νεαρός Εμμανουήλ ήθελε να αποχωρήσει από τη συγκεκριμένη σχολή πριν ολοκληρώσει τις σπουδές του, θα κατέβαλλε σχετική αποζημίωση για τη γενικότερη δαπάνη. Επιπλέον, στο τέλος του κειμένου του εγγυητικού εγγράφου ακολουθεί και μια ιδιόχειρη προσθήκη, όπου τονίζεται ότι σε περίπτωση που αποβιώσει ο μητροπολίτης Δέρκων Νεόφυτος Βεγλερής (1842-1853), εγγυητής του νεαρού Εμμανουήλ θα αναλάμβανε ο μητροπολίτης Κύριλλος Κυριακίδης ή Βοτοσιάδης. Για το εισιτήριο και το εγγυητικό του νεαρού σπουδαστή Εμμανουήλ, βλ. σχετικά, Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 668-669.

10. Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης ιδρύθηκε το έτος 1844 από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό Δ' (1842-1845, 1852-1853), ο οποίος προηγουμένως είχε διατελέσει μητροπολίτης Βιδύνης (1826-1830), Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου (1831-1835) και Δέρκων (1835-1842). Ήταν η κύρια Θεολογική Σχολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου μέχρι το έτος 1971, όταν σταμάτησε η λειτουργία της με απόφαση των τότε τουρκικών πολιτικών αρχών. Για τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, βλ. ενδεικτικά, Μέξης Απόστολος, *ο.π.* Σταυρίδης Βασίλειος, *ο.π.* Του ιδίου, *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης: Συμπλήρωμα 1985-2000*, Θεσσαλονίκη 2001.

11. Για τη χρονική περίοδο που διετέλεσε σχολάρχης στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, ο μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνος Τυπάλδος, βλ. Μεταλληνός Γεώργιος - Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Σχολαρχία Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου (Τυπάλδου-Ιακωβάτου) 1844-1864*. Τόμος Α'. *Γράμματα Πατριαρχικά και απαντήσεις της Σχολαρχίας*, Αθήνα 2003. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Σχολαρχία Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου (Τυπάλδου-Ιακωβάτου) 1844-1864*. Τόμος Β'. *Γράμματα της Εφορείας, Εισιτήρια και εγγυητικά και ιατρικά βεβαιώσεις*, Αθήνα 2004. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Σχολαρχία Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου (Τυπάλδου-Ιακωβάτου) 1844-1864*. Τόμος Γ'. *Γράμματα επισκοπικά προς τον Σχολάρχη και απαντήσεις του Σχολάρχη*, Αθήνα 2004. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, Τόμος Δ'. Των ιδίων, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, Τόμος Ε'.

φορίες λαμβάνουμε από τα διασωθέντα αρχεία και έγγραφα του συγκεκριμένου ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τα οποία διαφωτίζουν άγνωστα και σημαντικά γεγονότα που σχετίζονται με το πρόσωπο του νεαρού σπουδαστή.

Ειδικότερα, στις 23 Ιουλίου 1850¹², ο σχολάρχης Κωνσταντίνος Τυπάλδος διαβίβασε μια αίτηση των σπουδαστών Εμμανουήλ Χρυσολωρά και ιεροδιακόνου Μελετίου¹³ προς την εφορία της σχολής¹⁴. Σύμφωνα με το κείμενο της αίτησης, οι δύο σπουδαστές αιτήθηκαν να τους δοθεί σχετική άδεια για να ταξιδέψουν στην εκκλησιαστική επαρχία Γάνου και Χώρας¹⁵ στην Ανατολική Θράκη, ώστε να επισκεφθούν τον πνευματικό τους πατέρα, τον τότε μητροπολίτη Γάνου και Χώρας Κύριλλο Κυριακίδη ή αλλιώς Βοτοσιάδη (1848-1853)¹⁶. Τρεις ημέρες αρ-

12. Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 535.

13. Ο ιεροδιάκονος Μελέτιος φαίνεται ότι είχε εισέλθει για σπουδές στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης στις 21 Αυγούστου 1847. Εγγυητής και προστάτης του ιεροδιακόνου Νεοφύτου ήταν ο τότε μητροπολίτης Σβορνικίου Κύριλλος Κυριακίδης ή αλλιώς Βοτοσιάδης (1837-1848). Βλ. σχετικά, Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 664.

14. Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *ό.π.*, τόμος Β', 535.

15. Για τη μητρόπολη Γάνου και Χώρας, βλ. σχετικά, Κζούνια Σμαρώ, *Μητρόπολη Γάνου και Χώρας της Ανατολικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη 2005.

16. Για τον μητροπολίτη Κύριλλο Κυριακίδη ή αλλιώς Βοτοσιάδη, βλ. σχετικά, Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικας των υπομνημάτων του Αρχιεπισκοπικού του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Ορθοδοξία* 32 (1957), 91, 320, 329· *Ορθοδοξία* 33 (1958), 22, 33, 159. Σταυρίδης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 273, 290, 297, 324-325, 333, 341. Του ιδίου, *Επισκοπική ιστορία*, 210. Δράκος Ευστρατίος, «Αρχιερείς τριών Θρακικών επαρχιών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 28 (11.7.1890), 220. Του ιδίου, *Τα Θρακικά ήτοι διάλεξις περί των εκκλησιαστικών επαρχιών Σηλυβρίας, Γάνου και Χώρας, Μετρών και Αθύρων, Μυριοφύτου και Περιστάσεως, Καλλιπόλεως και Μαδύτου*, τεύχος Α', Αθήνησιν 1892, 55. Γεδεών Μανουήλ, *Μνήμη Γανοχώρων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1913, 99. Γερμανός Μητροπολίτης Σάρδεων, «Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης. (Από της αλώσεως γενικώς, αλλ' ιδίως από του ΙΖ' αιώνος και εξής)», *Θρακικά* 6 (1935), 61. Σταμούλης Μιλτιάδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης», *Θρακικά* 14 (1940), 101. Πατρινέλης Χρήστος, «Γανοχώρων, Μητρόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 4 (1964), 232. Γερμίδης Άγγελος, «Τα Γανόχωρα της Ανατολικής Θράκης», *Θρακικά* 46 (1972-1973), 272. Κζούνια, *Μητρόπολη*, 358, 378. Τσιανικλίδης Δημήτριος, *Η Μητρόπολις και ο Ελληνισμός της Σηλυβρίας*, Δράμα 2019, 41-42. Γεδεών Μανουήλ, *Μνεία των προ εμού: 1800-1863-1913*, εν Αθήναις 1936, 72-73. Αγιαννίτου Δήμητρα, Η Ουνία στο βιλαέτιο Αδριανουπόλεως κατά το β' μισό του 19^{ου} αι. Ιστορική προσέγγιση, (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1998, 8-9, 11, 15, 33, 46, 58, 91. Επίσης, σημαντικές πληροφορίες για τον βίο και τη δράση του μακαριστού ιεράρχη αναφέρονται στον επικήδειο λόγο που εκφώνησε στην κηδεία του ο Μανουήλ Γεδεών. Για τον επικήδειο λόγο του Μανουήλ Γεδεών, βλ. Καλλιάρων Βασίλειος, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησις, είτε Συλ-*

γότερα, δηλαδή στις 26 Ιουλίου του έτους 1850¹⁷, σε γράμμα της εφορίας προς τον σχολάρχη πληροφορούμαστε ότι ο Εμμανουήλ Χρυσολωράς και ο ιεροδιάκονος Μελέτιος έλαβαν τελικά την σχετική άδεια, για να ταξιδέψουν και να εγκατασταθούν στη μητρόπολη Γάνου και Χώρας για χρονικό διάστημα είκοσι ημερών.

Εντωμεταξύ, ο σχολάρχης Κωνσταντίνος Τυπάλδος έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία στο κήρυγμα του Θείου Λόγου και στην επαρκή άσκηση των μαθητών στην Ομιλητική, κάτι το οποίο αναφερόταν ρητά και στον κανονισμό της σχολής που συντάχθηκε το έτος 1845¹⁸. Το έτος 1853, δηλαδή κατά τη χρονική περίοδο της φοίτησης του Εμμανουήλ στο πέμπτο έτος του προγράμματος σπουδών, εκδόθηκε νέος κανονισμός, όπου ορίστηκε ότι οι ομιλίες και τα κηρύγματα θα πραγματοποιούνταν όχι μόνο στον άμβωνα του ιερού ναού της σχολής αλλά και σε διάφορους ναούς της Κωνσταντινούπολης, με την παρουσία ενίοτε και του εκάστοτε Οικουμενικού Πατριάρχη¹⁹.

Ο νεαρός Εμμανουήλ, αρχικά ως λαϊκός και στη συνέχεια ως διάκονος, φαίνεται να εκφώνησε διάφορες ομιλίες και κηρύγματα κατά τη χρονική περίοδο που φοίτησε στην εν λόγω σχολή. Ειδικότερα, στις 25 Ιανουαρίου 1854²⁰, ο Εμμανουήλ φαίνεται να εκφώνησε εγκωμιαστικό λόγο για τον Άγιο Γεώργιο τον Μεγαλομάρτυρα και Τροπαιοφόρο. Μετά από μερικούς μήνες, στις 26 Δεκεμβρίου 1854²¹, δηλαδή την Κυριακή μετά την εορτή της γέννησης του Ιησού Χριστού, ο Εμμανουήλ κλήθηκε και πάλι να εκφώνησει σχετικό πανηγυρικό κήρυγμα.

Στις 19 Ιανουαρίου 1855²² πληροφορούμαστε ότι η εφορία της σχολής ενημέρωσε με γράμμα τον σχολάρχη για την επικείμενη χειροτονία του Εμμανουήλ στον πρώτο βαθμό της ιερωσύνης και ζήτησε τη σχετική αίτηση του σχολάρχη για να εκδοθεί η σχετική πατριαρχική πράξη.

Στη συνέχεια, στις 21 Ιανουαρίου 1855²³, ο σχολάρχης σε απάντηση που απέστειλε προς την εφορία της σχολής, ανέφερε την επιθυμία του τελειόφοιτου σπουδαστή Εμμανουήλ Χρυσολωρά, ο οποίος βρισκόταν υπό την πνευματική προστασία και κηδεμονία του μητροπολίτη

λογή των από της παραιτήσεως του Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ' εκδομένων επισήμων Εκκλησιαστικών εγγράφων και πράξεων, τόμος 3 (Περίοδος Δ'), εν Κωνσταντινουπόλει 1881, 269-273.

17. Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχείον της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης*, τόμος Β', 378.

18. *Ο.π.*, τόμος Ε', 129.

19. *Ο.π.*, 129-130.

20. *Ο.π.*, τόμος Ε', 142, 381-382.

21. *Ο.π.*, τόμος Ε', 137, 260-261.

22. *Ο.π.*, τόμος Β', 428.

23. *Ο.π.*, τόμος Β', 581.

Αδριανουπόλεως Κυρίλλου Κυριακίδη ή αλλιώς Βοτοσιάδη (1853-1873), να χειροτονηθεί διάκονος. Παράλληλα, στο ίδιο γράμμα τονιζόταν ότι ο σχολάρχης έλαβε την πνευματική άδεια του ιερομονάχου Ιακώβου, ο οποίος φέρεται να ήταν ο πνευματικός πατέρας του Εμμανουήλ, ενώ κλείνοντας το γράμμα του ο σχολάρχης, πρόσθεσε ότι το μόνο που περίμενε ήταν η πατριαρχική έγκριση της επικείμενης χειροτονίας²⁴.

Στις 26 Ιανουαρίου 1855²⁵ οι έφοροι της σχολής ενημέρωσαν με σχετικό γράμμα τον σχολάρχη, ότι ενημερώθηκαν για τη σχετική αίτηση που αφορούσε την επικείμενη χειροτονία του σπουδαστή Εμμανουήλ Χρυσολωρά και περίμεναν τη σχετική κανονική πατριαρχική έγκριση.

Δύο ημέρες αργότερα, στις 28 Ιανουαρίου 1855²⁶, ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος σε γράμμα του προς την εφορία της σχολής τόνιζε ότι έλαβε την έκδοση της χειροτονίας του μαθητή Εμμανουήλ Χρυσολωρά. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «*Εὐσεβάστως ἔλαβον τὴν ἀπὸ τῆς κς τοῦ λήγοντος μηνός ὑμετέραν ἐπιστολήν, ἔνθα περικλειομένη ἐστάλη μοι ἡ ἔκδοσις τῆς χειροτονίας τοῦ μαθητοῦ Ἐμμανουήλ Χρυσολωρά*»²⁷. Επίσης, αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί ότι την ίδια ημέρα, σε διαφορετικό γράμμα που απέστειλε προς την εφορία της σχολής ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος ανακοίνωσε και το όνομα του Εμμανουήλ μεταξύ των οκτώ μαθητών, που επιλέχθηκαν για να κηρύξουν σε διάφορους ναούς της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής²⁸.

Στη συνέχεια, στις 31 Ιανουαρίου 1855²⁹, ο Νικόδημος Κωνσταντινίδης, ο επονομαζόμενος και ως Τενέδιος³⁰, πληροφόρησε τον σχολάρχη ότι ο μητροπολίτης Κύριλλος εξέφραζε τις ιδιαίτερες ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη του, διότι ο Κωνσταντίνος δέχθηκε να χειροτονήσει τον Εμμανουήλ στον πρώτο βαθμό της ιερωσύνης. Παράλληλα, στο ίδιο γράμμα ο Νικόδημος τόνιζε ότι αποτελούσε ιδιαίτερη επιθυμία του μητροπολίτη Κυρίλλου, ο νεαρός Εμμανουήλ να λάβει το όνομα Γερμανός.

24. Ο.π., 581.

25. Ο.π., τόμος Β', 429.

26. Ο.π., τόμος Β', 583.

27. Ο.π., 583.

28. Ο.π., τόμος Β', 581-582.

29. Ο.π., τόμος Δ', 249.

30. Για τον Νικόδημο Κωνσταντινίδη, βλ. σχετικά, Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης*, τόμος Δ', 158, 236, 283, 231, 249. Φοῖβος Κ., «Περὶ Ἀδριανουπόλεως», *Πανδώρα* 13 φ. 293 (1.6.1862), 110. Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Ορθοδοξία* 32 (1957), 468· *Ορθοδοξία* 33 (1958), 16, 166. Σταυρίδης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 305-306, 320, 347. Του ιδίου, *Επισκοπική ιστορία*, 242. Επίσης, βλ. <https://web.archive.org/web/20131211003548/http://users.otenet.gr/Tened0s/DiakekrimenoιTenedioi10.htm> (Ανακτήθηκε στις 14-2-2022).

Τελικά, στις 13 Φεβρουαρίου 1855³¹, ο Εμμανουήλ χειροτονήθηκε διάκονος στην Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή της Αγίας Τριάδος στη Χάλκη από τον σχολάρχη και μητροπολίτη Κωνσταντίνο Τυπάλδο. Εκείνη την ημέρα ο νέος διάκονος έλαβε το όνομα Γερμανός, σύμφωνα με την υπόδειξη του μητροπολίτη Κυριίλλου, ενώ κατά τη διάρκεια της ακολουθίας ο Γερμανός φαίνεται να εκφώνησε και ιδιαίτερο προσφώνημα απευθυνόμενος προς τον παρευρισκόμενο αρχιερέα Κωνσταντίνο Τυπάλδο.

Περίπου ένα μήνα αργότερα, στις 5 Μαρτίου³² και στις 25 Μαρτίου 1855³³, ο Γερμανός φαίνεται να εκφώνησε σχετικούς λόγους και ομιλίες που αφορούσαν διάφορες πτυχές της χριστιανικής ζωής και αναφέρονταν στο θρησκευτικό εορτολόγιο εκείνης της περιόδου.

Μετά από την πολύχρονη και υψηλή θεολογική κατάρτιση που έλαβε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, πάντοτε υπό τη καθοδήγηση του σχολάρχη Κωνσταντίνου Τυπάλδου και των άλλων αξιόλογων καθηγητών, ο διάκονος Γερμανός αποφοίτησε ως αριστούχος το έτος 1855³⁴, και ακολούθως μετέβη στην Αδριανούπολη, όπου στη συνέχεια υπηρέτησε ως αρχιδιάκονος, ιεροκήρυκας³⁵ και καθηγητής των ιερών μαθημάτων στην ελληνική σχολή της προαναφερθείσας πόλης, κοντά στον πνευμα-

31. Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχεῖον της Ιεράς Θεολογικής Σχολῆς της Χάλκης*, τόμος Ε', 133, 170-171.

32. Ο.π., τόμος Ε', 137, 263-264.

33. Ο.π., τόμος Ε', 142, 387.

34. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, α'. Ανώνυμος, «Θεολογική Σχολή της Χάλκης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 47 (13.11.1899), 438. Μέξης, *Η εν Χάλκη*, 201. Σταυρίδης, *Θεολογική Σχολή*, 252. Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχεῖον της Ιεράς Θεολογικής Σχολῆς της Χάλκης*, τόμος Δ', 249. Μεταλληνός - Καλογεροπούλου, *Αρχεῖον της Ιεράς Θεολογικής Σχολῆς της Χάλκης*, τόμος Ε', 171, 261, 264, 282, 387. Αψηλίδης, *Η εκπαίδευση*, 218.

35. Αξιοσημείωτο αποτελεί ότι διάφορες ομιλίες και κηρύγματα που εκφώνησε ο Γερμανός ως σπουδαστής στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, αλλά και ως ιεροκήρυκας στην Αδριανούπολη εκδόθηκαν το έτος 1898, δηλαδή δύο χρόνια μετά την πρόωγη και ξαφνική εκδημία του. Επίσης, στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο εμπεριέχεται μια επιστημονική πραγματεία, καθώς και τέσσερεις θρησκευτικές ωδές που φαίνεται να είχε συγγράψει και δημοσιεύσει ο Γερμανός. Το εγχειρίδιο τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Κ. Ζιβίδου στην Κωνσταντινούπολη, ενώ την επιμέλεια της έκδοσης ανέλαβαν ο Δημοσθένης Παπαϊωάννου Κωσταρίδης και ο Αλέξανδρος Δ. Εμμανουηλίδης. Στον πρόλογο του συγκεκριμένου εγχειριδίου τονίζουν χαρακτηριστικά οι δύο επιμελητές της έκδοσης: «*Εχοντες ὑπ' ὄψει τὴν μεγίστην ὠφέλειαν, ἣν παρέχομεν παντὶ τῷ χριστιανικῷ πληρώματι, καὶ ὑπὸ λογίων, σεβαστῶν καὶ ἐπαϊόντων φίλων προτραπέυτες, προέβημεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν διασωθέντων καὶ μετὰ πολλοῦ κόπου περισυλλεχθέντων Ἐκκλησιαστικῶν Λόγων τοῦ ἀοιδίμου κυροῦ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μητροπολίτου Δράμας, οἵτινες, κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐκφωνηθέντες ὑπ' αὐτοῦ, ἀποτελοῦσιν ἔργον πολλοῦ λόγου ἄξιον καὶ ἐφάμιλλον πρὸς τὰ ὀλίγιστα παρ' ἡμῖν τοιαῦτα βιβλία*». Βλ. σχετικά, Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, α'.

τικό του πατέρα και προστάτη μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Κύριλλο Κυριακίδη ή αλλιώς Βοτοσιάδη (1853-1873).

Το έτος 1862, σε τέσσερα διαφορετικά τεύχη του περιοδικού *Πανδώρα* περιγράφονταν αναλυτικά η εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατούσε στην Αδριανούπολη κυρίως στα μέσα του έτους 1858³⁶, δηλαδή λίγα χρόνια μετά την άφιξη του Γερμανού. Στη συγκεκριμένη περιγραφή, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο πρόσωπο και τη δράση του Γερμανού. Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «*Τερείς καθ' ὅλην τὴν Ἐπαρχίαν τῆς Ἀδριανουπόλεως ὑπάρχουσι περὶ τοὺς διακοσίους πενήκοντα ἐντὸς τῆς Ἀδριανουπόλεως ὑπάρχουσι 37, ὧν οἱ μὲν 23 εἰσὶν ἔγγαμοι μετ' ἄλλων 10 ἀγάμων, ἔχοντες καὶ ἐνορίας, οἱ δὲ 4 Ἱερομόναχοι Καλόγηροι μετοχίων καὶ ταξιδιωτῶν Ἱεροκήρυκες οὐδαμοῦ τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουσι. Πρῶτος Ἱεροκήρυξ ἐνταῦθα προσεκληθῆ ὑπὸ τοῦ πρώην Ἀδριανουπόλεως Γερασίμου ὁ Νικόδημος Τενέδιος χρηματίσας καὶ Ἱεροδιδάσκαλος ἐπὶ τετραετίαν ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου 1851 μέχρι τέλους Αὐγούστου τοῦ 1854 ἐν τῇ Ἑλληνικῇ σχολῇ. Πρότινων ὅμως ἐτῶν περιήρχοντο κατὰ καιροὺς Ἱεροκήρυκὲς τινες ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀποστελλόμενοι, ἢ οἴκοθεν ὁρμώμενοι, καὶ ἐκήρυττον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν λαὸν, ὡς καὶ οἱ προκάτοχοι Ἀρχιερεῖς τοῦ πρώην Ἀδριανουπόλεως καὶ τοῦ νῦν Κυρίλλου αὐτοπροσώπως ἐκήρυττον, ὅπερ συνέβαλλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν τῶν τε Ἱερέων καὶ τῶν λαϊκῶν ἀλλ' αὐτὸ ἤδη διέλιπε, καὶ ἐντὸς τῆς ἀπὸ 311 χωρίων συγκεκλιμένης εὐρυχώρου ταύτης ἐπαρχίας οὐδεὶς ὑπάρχει. Ὁ νῦν Ἱεροδιδάσκαλος τῆς Ἀδριανουπόλεως Γερμανὸς Μιχαηλίδης διδάσκει μὲν ἐνίοτε, οὐχὶ ὅμως μὲ τὴν πατριωτικὴν ἐκείνην ἔφεσιν, τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν στωμυλίαν τοῦ διαληφθέντος Νικοδήμου»³⁷.*

Ακολουθῶς, το έτος 1864³⁸, με τη στήριξη και την προτροπή του

36. Για τη συγκεκριμένη περιγραφή της Αδριανούπολης και της περιοχής της, βλ. Φοίβος Κ., «Περί Αδριανουπόλεως», *Πανδώρα* 13 φυλλάδιο 291 (1.5.1862), 68-72. Φοίβος Κ., «Περί Αδριανουπόλεως», *Πανδώρα* 13 φ. 292 (15.5.1862), 93-96. Φοίβος Κ., «Περί Αδριανουπόλεως», *Πανδώρα* 13 φ. 293 (1.6.1862), 108-112. Φοίβος Κ., «Περί Αδριανουπόλεως», *Πανδώρα* 13 φ. 295 (1.7.1862), 150-154.

37. Φοίβος Κ., «Περί Αδριανουπόλεως», *Πανδώρα* 13 φ. 293 (1.6.1862), 110.

38. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, σελ. α'. Αψηλίδης, *Η εκπαίδευση*, 218. Ο Δημοσθένης Παπαϊωάννου Κωσταρίδης και ο Αλέξανδρος Δ. Εμμανουηλίδης αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι ο Γερμανός διέμεινε για τέσσερα ολόκληρα χρόνια στην Αθήνα. Αντίθετα, ο Μανουήλ Γεδεών τονίζει ότι ο Γερμανός αναχώρησε για σπουδές στην Αθήνα το έτος 1865 και παρέμεινε στην Αθήνα μόνο για δύο χρόνια. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά για το πρόσωπο του Γερμανού: «*Ἀληθιμόνητοι θὰ μείνωσιν εἰς τὴν μνήμην τῶν μεταγενεστέρων, ἐκ τῶν μετὰ τὸν Ἀγαθάγγελον μητροπολιτῶν Δράμας ὁ τελευταῖος Φιλίππων-Δράμας-Ζιχνῶν καὶ Νευροκόπου Γερμανὸς Μιχαηλίδης, τελειόφοιτος τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς, σπουδάσας ὕστερον (1865 καὶ 1866) ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ ἔλαβε μέρος, ὡς ἔλεγε μοι, εἰς τὴν ἴδρυσιν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ.*

μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Κυρίλλου, ο οποίος του κάλυψε όλες τις απαραίτητες δαπάνες, ο Γερμανός εγγράφηκε στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών³⁹, για να παρακολουθήσει μαθήματα Μαθηματικών, Φυσικής και Φιλοσοφίας.

Στα μέσα του έτους 1867, ο Γερμανός εμφανίζεται να συμμετέχει στις πολυπληθείς συνεδριάσεις και στις πολύπτυχες δράσεις του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού ως έκτακτο μέλος⁴⁰. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται να συμμετείχε ως ομιλητής σε ειδική συνεδρίαση του συλλόγου με θέμα εισήγησης: «*ἐπεισόδιον τῶν τελευταίων ἡμερῶν Γρηγορίου τοῦ Ε΄*»⁴¹. Επιπρόσθετα, την ίδια χρονική περίοδο, ο Γερμανός φαίνεται να δώρισε πολύτιμα είδη οστράκων και θειούχου μολύβδου στο μουσείο που στεγαζόταν στις εγκαταστάσεις του συλλόγου⁴². Έτσι, κατά την περίοδο της διαμονής του στην Αθήνα, εκτός από τις τακτικές παρακολουθήσεις των μαθημάτων στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, συμμετείχε παράλληλα και ως εγγεγραμμένο μέλος στο Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσού, ιδιότητα που συνέχισε να κατέχει καθ' όλη την διάρκεια του βίου του⁴³.

Μετά από την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών του, στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, επέστρεψε και πάλι στη θρακική πόλη της Αδριανούπολης και διέμεινε πλησίον του μητροπολίτη Κυρίλλου μέχρι και το έτος 1873⁴⁴, οπότε απομακρύνθηκε από τον μητροπολιτικό θρόνο

---

³⁹Υπάρχουσιν έκδεδομένοι λόγοι τινές ἐκκλησιαστικοὶ τοῦ Γερμανοῦ Μιχαηλίδου, γενομένοι ἐπὶ δεκαπέντε σχεδὸν ἔτη ἱεροκήρυκος ἐν Ἀδριανουπόλει μέχρι μαΐου 1873. Διετέλεσε μητροπολίτης Δράμας ἐπὶ ἔτη δεκαεπτὰ (1879-1896)». Βλ. σχετικά, Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ Εφημερίδες*, 170-171. Για τη συγκεκριμένη αναφορά, βλ. επίσης, Κοντός, *Αλιστράτη*, 222-223. Χατζόπουλος, *Αλιστράτη*, 75, 82. Μπάκας, *Εκκλησία και ελληνικό κράτος*, 147. Πασχαλίδης - Φαράκλας, *Κώδικας Τσατάλιζας*, 123.

³⁹ Για το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. ενδεικτικά, Γαβρογλου Κώστας - Καραμανωλάκης Βαγγέλης - Μπάρκουλα Χάϊδω, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Ηράκλειο Κρήτης 2014.

⁴⁰ Βοβολίνης Κωνσταντίνος, *Το χρονικόν του "Παρνασσού" (1865-1950)*, Αθήναι 1951, 22.

⁴¹ Βοβολίνης, *Χρονικόν*, 22.

⁴² Ο.π., 24.

⁴³ Ο.π., 588.

⁴⁴ Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοὶ λόγοι*, σελ. α΄- β΄. Αψηλίδης, *Η εκπαίδευση*, 218. Ο Μανουήλ Γεδεών, ο οποίος συνδεόταν με φίλα με τον Γερμανό, αναφέρει ότι ο Γερμανός του παραχώρησε ένα μοναδικό πρακτικό από τον κώδικα της μητρόπολης Αδριανουπόλεως, που αφορούσε την ίδρυση ιερατικής σχολής από τον μητροπολίτη Δωρόθεο Πρώιο (1813-1821). Όπως τονίζει χαρακτηριστικά: «... τοῦτο δ' ὡς καὶ τὸ περὶ συστάσεως ἱερατικῆς σχολῆς πρακτικὸν μεταγράψας ἐπέδωκέ μοι πρὸ δεκαετίας ὁ νῦν τῆς Δράμας, ἐπ' ἀγαθῷ, κοσμῶν τὸν ἱερὸν θρόνον Γερμανὸς Μιχαηλίδης...». Βλ. σχετικά, Γεδεών Μανουήλ, *Χρονικά της Πατριαρχικῆς Ακαδημίας: Ιστορικά ειδήσεις περὶ τῆς Μεγάλῆς του Γένους Σχολῆς 1454-1830*, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀωπγ' [1883], 181.

της Αδριανούπολης ο πνευματικός του πατέρα⁴⁵.

Στη συνέχεια ο Γερμανός μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και προσλήφθηκε στην Πατριαρχική Αυλή. Εκείνη τη χρονική περίοδο στον Οικουμενικό Θρόνο βρισκόταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Β' (1860-1863, 1873-1878)⁴⁶, ο οποίος εκτίμησε την ευρυμάθεια, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και τα ιδιαίτερα πνευματικά χαρίσματα του Γερμανού. Έτσι, ο Γερμανός υπηρέτησε αρχικά ως ιδιαίτερος γραμματέας⁴⁷ του Ιωακείμ Β' και στη συνέχεια διορίστηκε Δευτερεύων των Πατριαρχικών Διακόνων, ιδιότητα που κατείχε μέχρι και τον επάξιο διορισμό του στο αξίωμα του Μεγάλου Αρχidiaκόνου του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁴⁸.

Παράλληλα, εκείνη τη χρονική περίοδο, εκτός από τις σημαντικές υπηρεσίες που φαίνεται να πρόσφερε στην Πατριαρχική Αυλή στο Φανάρι, ο Γερμανός φαίνεται να δραστηριοποιήθηκε και στο χώρο της σχολικής εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, το έτος 1875, με παρότρυνση και εντολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Β', ο Γερμανός ανέλαβε ως καθηγητής τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδος στην Κωνσταντινούπολη⁴⁹, ενώ κατά το

45. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, σελ. α'.

46. Για τον βίο και τη δράση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Β', βλ. ενδεικτικά, Γεδεών Μανουήλ, *Πατριαρχικοί Πίνακες: Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως: από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης 36-1884*, εν Κωνσταντινουπόλει [Σεπτ.1885-Οκτ.1890], 701-702, 706. Σταυρίδης Βασίλειος, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860-σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1977, 89-135. Σταματόπουλος Δημήτριος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003, 144-225.

47. Στον τύπο της εποχής διαβάζουμε χαρακτηριστικά για την πρόσληψη του Γερμανού στην Πατριαρχική Αυλή: «Ἄντι τοῦ προαχθέντος εἰς τὴν μεγ. Πρωτοσυγκελλίαν κ. Καλλινίκου, προσελήφθη εἰς τὰ Πατριαρχεῖα ὡς ἰδιαιτέρος γραμματεὺς τοῦ Πατριάρχου ὁ ἀρχidiaκόνος τοῦ πρ. Ἀδριανουπόλεως κ. Γερμανός Μιχαηλίδης, κληρικὸς μουσοτραφῆς καὶ συνετός». Βλ. σχετικά, Καλλίφρων Βασίλειος, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησις, τόμος 1 (Περίοδος Γ')*, εν Κωνσταντινουπόλει 1874, 188. Αναφορὰ στο συγκεκριμένο δημοσίευμα γίνεται και στην αξιολογική μελέτη του σεβαστοῦ καθηγητῆ μας Ἰωάννη Μπάκα, βλ. σχετικά, Μπάκας, *Εκκλησία και ελληνικό κράτος*, 148.

48. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, β'. Ανώνυμος, «Ο μητροπολίτης Δράμας Γερμανός Μιχαηλίδης (Νεκρολογία)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (26.7.1896), 178-179.

49. Σπετιώτου Ζαφείρω, «Ἐκθεσις. Αναγνωσθεῖσα κατὰ τὴν ἐναρξίν των ενιαυσίων ἐξετάσεων του Παρθεναγωγείου», *Ἐπετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικῆς Φιλομούσου Ἐταιρείας «Ἡ Παλλάς» (1874-1876)*, εν Κωνσταντινουπόλει 1876, 28-29. Ειδικότερα, για το διορισμό του Γερμανού ως καθηγητῆ του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδος στην Κωνσταντινούπολη, διαβάζουμε τα εξής: «Ἐπινεύσει τοῦ οἴκου. Πατριάρχου, ὁ κ. Γερμανός Μιχαηλίδης, ἰδιαιτέρος γραμματεὺς τῆς Α. Π., ἀνέλαβε τὴν διδασκαλίαν τῶν ἱερῶν μαθημάτων ἐν τῷ Παρθεναγωγείῳ τῆς Παλλάδος». Βλ. σχετικά, Καλλίφρων Βασίλειος, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησις, τόμος 2*

ίδιο χρονικό διάστημα, διακρίθηκε και ως ιεροκήρυκας σε διάφορους ιερούς ναούς της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰, αποδεικνύοντας τη δαψιλή θεολογική κατάρτιση που διέθετε.

Για το πρόσωπο του Γερμανού πληροφορούμαστε δύο χρόνια αργότερα ότι συμμετείχε σε ειδική αντιπροσωπία για την παραλαβή της περιουσίας ενός αποθανόντα μητροπολίτη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πιο συγκεκριμένα, το έτος 1877 ο Γερμανός ως Μέγας Αρχιδιάκονος του Οικουμενικού Πατριαρχείου: «...ἀπεστάλη ὑπὸ τῆς Μ. Ἐκκλησίας εἰς Βέρροϊαν... πρὸς παραλαβὴν τῆς περιουσίας τοῦ τότε συνοδικοῦ μέλους διατελοῦντος καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποβιώσαντος προέδρου Βερροΐας Βενεδίκτου⁵¹ (τοῦ ἀπὸ Πελαγονείας)...»⁵².

Μετά την αποβίωση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ (5 Αυγούστου 1878), ο Γερμανός παρέμεινε στο αξίωμα του Μεγάλου Αρχidiaκόνου έως τις 25 Ιανουαρίου του έτους 1879⁵³, δηλαδή κατά τη χρο-

---

(Περίοδος Γ΄), εν Κωνσταντινουπόλει 1874, 166. Μπάκας, *Εκκλησία και ελληνικό κράτος*, 147.

50. Ανώνυμος, «Ο μητροπολίτης Δράμας Γερμανός Μιχαηλίδης (Νεκρολογία)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (26.7.1896), 178-179.

51. Για τον μητροπολίτη Βερροΐας Βενέδικτο, τον επονομαζόμενο και ως Βυζάντιο, βλ. ενδεικτικά, Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Ορθοδοξία* 32 (1957), 179, 181, 186, 326, 329. *Ορθοδοξία* 33 (1958), 14, 34. Σταυρίδης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 282-283, 287, 295, 297, 319, 334. Βουδούρης Αθανάσιος, *Επισκοπική προσωπογραφία της μητροπόλεως Βέροιας και Ναούσης κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας (1430-1912)*, (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2008, 26, 47-48, 50, 53, 56, 58, 100-101, 128, 148, 156.

52. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, β΄.

53. Καλλίφρων Βασίλειος, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησης, είτε Συλλογή των από της παραιτήσεως του Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ΄ εκδεδομένων επισήμων Εκκλησιαστικών εγγράφων και πράξεων, τόμος 1* (Περίοδος Δ΄), εν Κωνσταντινουπόλει 1881, 126. Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Ορθοδοξία* 33 (1958), 153. Σταυρίδης Βασίλειος, *Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικας των υπομνημάτων του Αρχιεπισκοπικού του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, [Αλεξανδρούπολη 2002], 337. Ανώνυμος, «Ο μητροπολίτης Δράμας Γερμανός Μιχαηλίδης (Νεκρολογία)», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22 (26.7.1896), 178-179. Μιχαηλίδης, *Εκκλησιαστικοί λόγοι*, β΄. Janin Raymond, «Drama» (Δράμα), *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 14 (1960), 786. Κοντός, *Αλιστράτη*, 222, 224. Χατζόπουλος, *Αλιστράτη*, 40. Αψηλίδης, *Η εκπαίδευση*, 213. Πασχαλίδης - Φαράκλας, *Κώδικας Τσατάλτζας*, 123. Για αναφορά μόνο στο έτος της εκλογής του Γερμανού, βλ. Lemerle Paul, *Philippe et la Macedoine orientale a l'epoque chretienne et byzantine: Recherches d'histoire et d'archeologie*, Paris 1945, 280. Αναστασίου Ιωάννης, «Δράμας, Μητρόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 5 (1964), 221. Ατέσης Βασίλειος (Μητροπολίτης πρώην Λήμνου), *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα*, εν Αθήναις 1975, 48, 285, 310. Πασχαλίδης Βασίλειος, *Η Δράμα 7000 χρόνια: Μελέτες για την πόλη και την περιοχή της. Προϊστορία-ιστορία-πολιτισμός*, Δράμα 1997, 236, 243. Κυράτσος Διονύσιος (Μητροπολίτης Δράμας), *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 19952, 93, 107. Του ίδιου, *Συμβολή στην ι-*

νική περίοδο της πρώτης πατριαρχείας του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' (1878-1884, 1901-1912), του επονομαζόμενου και ως Μεγαλοπρεπή⁵⁴, οπότε εξελέγη μητροπολίτης της χηρεύουσας και εκτενούς μητρόπολης Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου⁵⁵ ως διάδοχος του μακαριστού μητροπολίτη Ιωαννικίου Οικονόμου⁵⁶, ο οποίος είχε α-

---

στορία της ιεράς Μητροπόλεως Δράμας: με βάση πατριαρχικά έγγραφα, 1608-1931, Δράμα 1998, 12. Καλομοίρης Τηλέμαχος, *Η ιστορική εξέλιξη της ελληνορθόδοξης κοινότητας Νεαπόλεως, Χριστουπόλεως και τελικά Καβάλας επί τη βάσει των πηγών*, (διδακτορική διατριβή - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2015, 112. Αψηλίδης, *Η εκπαίδευση*, 218.

54. Για τον βίο και τη δράση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', του επονομαζόμενου και ως Μεγαλοπρεπή, βλ. ενδεικτικά, Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, 706-709. Σταυριδής, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι*, 208-284. Μαυρόπουλος Δημήτριος, *Πατριαρχικά σελίδες: Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον από 1878-1949*, εν Αθήναις 1960, 7-11, 45-63. Χριστιανική Μακεδονία: ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ο μεγαλοπρεπής, Επιστημονικό συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1994. Δαυδαβέσης Θεόδωρος (επιμέλεια), *Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής: ο από Θεσσαλονίκης οικουμενικός πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2012. Λοΐζος Απόστολος (π. Ιωακείμ), *Ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ο μεγαλοπρεπής και ο Μακεδονικός αγώνας*, (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2019.

55. Αξιοσημείωτο αποτελεί ότι η συνένωση των εκκλησιαστικών επαρχιών Φιλίππων και Δράμας είχε συντελεστεί το έτος 1619 με Πατριαρχικό και Συνοδικό επί Οικουμενικού Πατριάρχη Τιμοθέου Β' (1612-1621). Αργότερα, τον Ιούλιο του έτους 1655, εκδόθηκε Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος για την ένωση και των γειτονικών εκκλησιαστικών επαρχιών Ζιχνών και Νευροκοπίου εξαιτίας των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Το έτος 1663 οι δύο γειτονικές μητροπόλεις, δηλαδή η εκκλησιαστική επαρχία Φιλίππων και Δράμας, καθώς και η εκκλησιαστική επαρχία Ζιχνών και Νευροκοπίου, βρισκόταν σε κατάσταση χρειάς και ήταν ακέφαλες εξαιτίας της εκδημίας των δύο μητροπολίτων Λαυρεντίου και Κοσμά αντίστοιχα. Εκείνη τη χρονική περίοδο στον Οικουμενικό Θρόνο βρισκόταν ο Διονύσιος Γ' (1662-1665), ο οποίος μαζί με την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποφάσισαν να ενώσουν τις δύο χηρεύουσες μητροπόλεις σε μια ενιαία εκκλησιαστική επαρχία. Για μια συνοπτική ιστορική παρουσίαση του συγκεκριμένου εκκλησιαστικού ζητήματος, βλ. Αναστασίου, *Μητρόπολις*, 221. Κυράτσος, *Ιστορία*, 20-26. Πασχαλίδης, *Η Δράμα 7.000 χρόνια*, 230. Καλομοίρης, *Η ιστορική εξέλιξη*, 105-106.

56. Για τον μητροπολίτη Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου Ιωαννίκο Οικονόμο (1872-1879), βλ. σχετικά, Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Ορθοδοξία* 32 (1957), 32. *Ορθοδοξία* 33 (1958), 20. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 47, 285, 310. Σταυριδής, *Επισκοπική Ιστορία*, 338. Του ιδίου, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 307, 323. Στράτης Ευάγγελος, *Η Δράμα και η Δραβίσκος. Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη*, Σέρραϊ 1924, 39, 45. Μερτζίδης, *Οι Φίλιπποι*, 216. Lemerle, *Philippe*, 280. Janin, *Drama*, 786. Αναστασίου, *Μητρόπολις*, 222. Κυράτσος, *Ιστορία*, 92-93. Του ιδίου, *Συμβολή*, 53-58, 117-134, 323-329. Πασχαλίδης Βασίλειος, *Δραμινά Ιστορικά*, Δράμα 1992, 17, 50, 145. Κοντός, *Αλιστράτη*, 220-222. Χατζόπουλος, *Αλιστράτη*, 35-36, 40, 64-65, 71-75. Λυκουρίνος Κυριάκος, «Η διεύθυνση της βουλγαρικής εθνικής κίνησης στην περιοχή της Δράμας και η αντιμετώπισή της από το Ελληνικό Υποπροξενείο Καβάλας κατά την περίοδο της "Ανατολικής Κρίσης" 1875-1878», στον τόμο: *Η Δράμα και η*

ποβιώσει στις 2 Ιανουαρίου του προαναφερθέντος έτους⁵⁷.

Για την επάξια εκλογή του Γερμανού στην προαναφερθείσα μητρόπολη, που καταλάμβανε ευρεία γεωγραφική έκταση στην Ανατολική Μακεδονία, χαρακτηριστικές αποτελούν οι ανταποκρίσεις και οι ειδήσεις που δημοσιεύθηκαν στον τύπο της Κωνσταντινούπολης. Πιο συγκεκριμένα, στις 26 Ιανουαρίου 1879, διαβάζουμε στην εφημερίδα *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης: «*Μητροπολίτης Δράμας εξέλεγε ό τέως μέγας αρχιδιάκονος κύριος Γερμανός Μιχαηλίδης κληρικός επί παιδεία και άρετη διακρινόμενος*»⁵⁸.

Την ίδια ημέρα η εφημερίδα *Βυζαντίς* της Κωνσταντινούπολης δημοσίευσε ότι ο Μέγας Αρχιδιάκονος του Οικουμενικού Θρόνου Γερμανός Μιχαηλίδης θα εκφωνούσε κήρυγμα κατά την Γ΄ Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής στην εκκλησία της Παναγίας στο Σταυροδρόμι της Κωνσταντινούπολης⁵⁹.

Την επόμενη ημέρα η εφημερίδα *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης δημοσίευσε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την τέλεση της χειροτονίας του Γερμανού στο δεύτερο βαθμό της ιερωσύνης. Επιπλέον, στο ίδιο δημοσίευμα, γινόταν ιδιαίτερη αναφορά στην προγραμματισμένη ημερομηνία, κατά την οποία ο Γερμανός θα λάμβανε τον τρίτο βαθμό της ιερωσύνης. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Σήμερον, έορτή τής άνακομιδής τών λειψάνων του άγίου Ιωάν[ν]ου του Χρυσοστόμου ό μέγας αρχιδιάκονος κ. Γερμανός έχειροτονήθη ιερεύς, λειτουργούντος του άγίου Φαναριοφερσάλων*⁶⁰. Τήν δέ τρίτην, έορτήν τών τριών ίερα-

---

περιοχή της. *Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά Έπιστημονικής Συνάντησης, Δράμα 18-21 Μαΐου 2006*, Δράμα 2013, 576, 580-584. Καλομοίρης, *Η ιστορική εξέλιξη*, 112. Μπάκας, *Εκκλησία και ελληνικό κράτος*, 146-147. Αψηλίδης, *Η εκπαίδευση*, 51, 177, 216-218, 258. Πασχάλιδης - Φαράκλας, *Κώδικας Τσατάλτζας*, 122-123, 213-219.

57. «Εσωτερικά. Διάφορα», *Νεολόγος* 2976 (3.1.1879), 2.

58. «Εσωτερικά. Διάφορα», *Νεολόγος* 2995 (26.1.1879), 3.

59. «Διάφορα», *Βυζαντίς* 2276 (26.1.1879), 3. Στις 27 Ιανουαρίου, δηλαδή μια ημέρα αργότερα, ειδική αναφορά στο συγκεκριμένο πρόγραμμα των κηρυγμάτων που θα πραγματοποιούνταν κατά την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής γίνεται και στην εφημερίδα του *Νεολόγου*. Βλ. σχετικά, «Εσωτερικά. Εκκλησιαστικά. Πρόγραμμα», *Νεολόγος* 2996 (27.1.1879), 2-3.

60. Το δημοσίευμα αναφέρεται στον τότε μητροπολίτη Φαναρίου και Φαρσάλων Κωνσταντίο Ισαακίδη (1837-1907). Για τον μητροπολίτη Κωνσταντίο Ισαακίδη, βλ. σχετικά, Τσακόπουλος Αμφιλιάδης, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Ορθοδοξία* 33 (1958), 32, 155, 160, 162, 294, 408-409. Σταυρίδης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 332, 339, 342, 344, 363, 382-383. Του ίδιου, *Επισκοπική ιστορία*, 417. Γεδεών, *Μνήμη Γανοχώνων*, 101. Γερμανός Μητροπολίτης Σάρδεων, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 62. Σταμούλης, *Συμβολή*, 101. Κουρίλας Ευλόγιος, «Επίσκοποι, λόγιοι, επίσημοι άνδρες και ευεργέται Ηρακλείας», *Θρακικά* 36 (1963), 131. Πατρινέλης, *Μητρόπολις*, 232. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 31, 114, 262. Σταυρίδης, *Επισκοπική ιστορία*, 417. Σπανούδης Κωνσταντίνος, *Ιστορικοί σελίδες: Ιωακείμ ο Γ΄*, επιμέλεια επανέκδοσης: Αρχιμανδρίτης Νανάκης Ανδρέας (νυν Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου), Θεσσαλονίκη 2000, 56, 107,

χῶν τελουμένης τῆς πατριαρχικῆς λειτουργίας ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ γενήσεται ἢ εἰς ἀρχιερέα χειροτονία αὐτοῦ»⁶¹.

Στις 30 Ιανουαρίου 1879 η εφημερίδα *Νεολόγος* ἔγραφε τα εξῆς ἐνδι-
αφέροντα: «Σήμερον, ὡς ἀνηγγείλαμεν, ἐγένετο ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ
πρὸ τῆς λειτουργίας καὶ ἡ τοῦ νέου μητροπολίτου Δράμας κ. Γερμανοῦ
χειροτονία μεθ' ἧς ἡ Α. Π.⁶² συνελειτούργησε μετὰ τῶν λοιπῶν ἀρχιε-

Προσωπογραφία του μητροπολίτη
Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν καὶ Νευ-
ροκοπίου Γερμανοῦ Γ' Μιχαηλίδη.
Πηγή: Γεδεῶν Μανουήλ, *Πατριαρχι-
καὶ Εφημερίδες: Ειδήσεις ἐκ τῆς η-
μετέρας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας
1500-1912, ἐν Αθήναις 1936, 168.*

ρέων»⁶³. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἔγραφε σε
σχετικό δημοσίευμα ἡ εφημερίδα
Βυζαντίς τῆς Κωνσταντινούπολης:
«Τὸ παρελθὸν Σάββατον, γενομένης
συνεδριάσεως τῆς ἱεραῆς Συνόδου
ἐν τοῖς Πατριαρχείοις ὑπὸ τὴν
προεδρίαν τῆς Α. Θ. Παναγιότητος
τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.
Ἰωακείμ... διωρίσθη μητροπολίτης
τῆς χηρευούσης ἐπαρχίας Δράμας
ὁ Μέγας Ἀρχιδιάκονος τῆς Α.
Παναγιότητος κ. Γερμανός, τοῦ ὀ-
ποίου ἡ χειροτονία γενήσεται σή-
μερον ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ
μετὰ τῆς προσηκούσης ἐκκλησια-
στικῆς μεγαλοπρεπείας λειτουρ-
γοῦντος τῆς Α. Π. τοῦ Πατριάρχου
μετὰ τῶν Σ. Συνοδικῶν ἀρχιερέων.
Ὁ νέος οὗτος μητροπολίτης Ἅγιος
Δράμας εἶναι εἷς τῶν διακεκριμέ-
νων κληρικῶν, πεπρωκισμένοις διὰ
πολλῶν πλεονεκτημάτων καὶ κάτο-
χος διαφόρων γλωσσῶν, ὥστε πι-

151, 157, 429. Κζούνια, *Μητρόπολη*, 368-370, 378. Βουδούρης, *Επισκοπικὴ προσωπο-
γραφία*, 47, 48, 48, 50, 53, 56, 58, 107, 149, 158, 167. Γούτση Θεοδώρα, *Ὁ ρόλος τῆς
Ἐκκλησίας στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Βέροιας
κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Ὀθωμανοκρατίας*, (μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ ἐργα-
σία - Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2021, 38-39, 45, 47-48.
Γερμίδης, Γανόχωρα, 272. Γεδεῶν, *Μνεῖα τῶν προ ἐμοῦ*, 312-313. Επιπρόσθετα, σπου-
δαῖες πληροφορίες γιὰ τὸν βίο καὶ τὴ δράση τοῦ συγκεκριμένου μακαριστοῦ ἱεράρχη
αναφέρονται στὴ νεκρολογία του, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια.
Για τὴ νεκρολογία του, βλ. Γεδεῶν Μανουήλ, «Πρῶν Γάνου-Χώρας Κωνσταντίου
(Νεκρολογία)», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 36, ἔτος ΚΖ' (1.9.1907), 527-528.

61. «Ἐσωτερικά. Ἐκκλησιαστικά», *Νεολόγος* 2996 (27.1.1879), 2.

62. Αναφέρεται στὴν Αὐτοῦ Θειοπάτη Παναγιότητα τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Κωνσταντι-
νουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ' (1878-1884, 1901-1912).

63. «Ἐσωτερικά. Διάφορα», *Νεολόγος* 2998 (30.1.1879), 2.

στεύομεν ὅτι θέλει εὐδοκιμήσει ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ»⁶⁴.

Μια ημέρα αργότερα, δηλαδή στις 31 Ιανουαρίου 1879, η εφημερίδα *Νεολόγος* τόνιζε χαρακτηριστικά για το θέμα της διαδοχής του Γερμανού στη Μεγάλη Αρχιδιακονία του Οικουμενικού Θρόνου: «Εἰς τὴν θέσιν τοῦ μεγάλου ἀρχιδιακόνου, ἀντὶ τοῦ κ. Γερμανοῦ Μιχαηλίδου, προχειρισθέντος εἰς μητροπολίτην Δράμας, διωρίσθη ὁ ἱεροδιάκονος κ. Γεράσιμος Δώρουζας⁶⁵, τέως ἀρχιγραμματεὺς τῆς ἱερᾶς Συνόδου. Ἡ ἐκλογὴ ἐπιτυχής»⁶⁶.

Ο Γερμανός μετά την επάξια εκλογή του στην ιστορική επαρχία Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου και ιδιαίτερα από τα τέλη του Ιανουαρίου έως και τα τέλη του Απριλίου του έτους 1879, φαίνεται να παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη, όπως μας πληροφορεί ο Βασίλειος Καλλίφρων⁶⁷.

Ειδικότερα, στις 6 Φεβρουαρίου του 1879, ο νεοεκλεγείς και νεοχειροτονηθείς μητροπολίτης Γερμανός Μιχαηλίδης συμμετείχε στην Πατριαρχική και Πολυαρχιερατική Θεία Λειτουργία που τελέστηκε για την εορτή του Αγίου Φωτίου στην Ιερά Μονή της Αγίας Τριάδος στην Χάλκη⁶⁸. Στη συγκεκριμένη πανηγυρική Θεία Λειτουργία, η οποία τελέστηκε προεξάρχοντος του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', πραγματοποιήθηκε η χειροτονία του ιεροδιακόνου Φιλαρέτου Βαφείδη⁶⁹ στο δεύτερο βαθμό της ιερωσύνης και ακολούθως η χειροθεσία του νέου Πρεσβυτέρου με το οφάκιο του Αρχιμανδρίτη⁷⁰.

Επίσης, τον ίδιο μήνα ο Γερμανός Μιχαηλίδης συμμετείχε στην Πατριαρχική και Πολυαρχιερατική Θεία Λειτουργία, η οποία τελέστηκε με την προσήκουσα εκκλησιαστική τάξη και την εμπρόπουσα ιεροπρεπή λαμπρότητα στον Πάνσεπτο Πατριαρχικό Ναό του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι για τον εορτασμό της Κυριακής της Ορθοδοξίας, προεξάρχοντος του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'⁷¹.

Παράλληλα, κατά τον μήνα Φεβρουάριο διαβάζουμε ότι: «...καθ' ὅλην δὲ τὴν ἐν Ἀδριανουπόλει ἀπουσίαν τοῦ μεγάλου πρωτοσυγκέλ-

64. «Διάφορα», *Βυζαντίς* 2277 (30.1.1879), 3.

65. Για τον Γεράσιμο Δώριζα, βλ. ενδεικτικά, Καββαδίας Γεώργιος, *Γεράσιμος Δόριζας Αρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας*, Αθήναι 1969.

66. «Ἐσωτερικά. Διάφορα», *Νεολόγος* 2999 (31.1.1879), 2.

67. Καλλίφρων, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησις*, τόμος 1 (Περίοδος Δ'), 131, 171-174, 210, 223, 226, 237.

68. Καλλίφρων, *ό.π.*, 131.

69. Για τον Φιλάρετο Βαφείδη, βλ. ενδεικτικά, Σαββίδης Σάββας, *Φιλάρετος Βαφείδης. Ο σοφός Ιεράρχης*, Διδυμότειχο 2014.

70. Καλλίφρων, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησις*, τόμος 1 (Περίοδος Δ'), 131.

71. *Ο.π.*, 131.

λου⁷², τὰ τῆς μεγάλης πρωτοσυγκελλίας ἀνέθηκεν ἡ Α.Θ.Π. τῷ μητροπολίτῃ Δράμας κ. Γερμανῶ, ἐκπληρώσαντι ταῦτα ἀνελλιπῶς»⁷³.

Ακολούθως, κατά τον μήνα Μάρτιο και πιο συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της Αγίας και Μεγάλης Εβδομάδας, ο μητροπολίτης Γερμανός Μιχαηλίδης φαίνεται να συμμετείχε στη τελετουργική διαδικασία της έψησης του Αγίου Μύρου⁷⁴, που ξεκίνησε από τη Μεγάλη Δευτέρα και ολοκληρώθηκε τη Μεγάλη Τετάρτη⁷⁵. Στη συνέχεια, τη Μεγάλη Πέμπτη, ο Γερμανός συμμετείχε στον καθαγιασμό, τη λιτάνευση και την τοποθέτησή του Αγίου Μύρου στο Μυροφυλάκιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Φανάρι, μαζί με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' και ορισμένους μητροπολίτες του Οικουμενικού Θρόνου⁷⁶.

Την Κυριακή του Πάσχα, ο Γερμανός Μιχαηλίδης συμμετείχε στην καθιερωμένη Θεία Λειτουργία στον Πάνσεπτο Πατριαρχικό Ναό του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι, η οποία πραγματοποιήθηκε προεξάρχοντος του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' και με τη συμμετοχή ορισμένων μητροπολιτών του Οικουμενικού Θρόνου⁷⁷, ενώ την ίδια ημέρα, στον προγραμματισμένο εσπερινό, ο μητροπολίτης Γερμανός ανέγνωσε την ευαγγελική περικοπή στην αγγλική γλώσσα⁷⁸.

Μια εβδομάδα αργότερα, την Κυριακή του Θωμά, ο Γερμανός Μιχαηλίδης φαίνεται να συμμετείχε στην Πατριαρχική και Πολυαρχιερατική Θεία Λειτουργία στον Πάνσεπτο Πατριαρχικό Ναό του Αγίου Γεωργίου⁷⁹. Μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας, στην οποία συμμετείχαν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ', έξι αρχιερείς, δύο αρχιμανδρίτες και τέσσερεις ιεροδιάκονοι του Οικουμενικού Θρόνου, πληροφορούμαστε ότι: «...ἐγένετο δοξολογία ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῶ ἐπὶ τῇ λυτρῶσει τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσσίας Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τῆς δο-

72. Το δημοσίευμα αναφέρεται στον τότε Μέγα Πρωτόσυγκελλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Αθανάσιο Μεγακλή, ο οποίος στάλθηκε στην Αδριανούπολη με σепτή εντολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', διότι ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Διονύσιος Χαριτωνίδης, ο οποίος αργότερα εκλέχθηκε Οικουμενικός Πατριάρχης ως ο Διονύσιος Ε', έπεσε θύμα ξυλοδαρμού και δολοφονικής επίθεσης από φανατισμένο όγλο σχισματικών Βουλγάρων. Για τον Αθανάσιο Μεγακλή, βλ. ενδεικτικά, Παπάξης Δημήτριος, *Ο Μητροπολίτης Αθανάσιος Μεγακλής: 1848-1909*, Θεσσαλονίκη 2001.

73. Καλλίφρων, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησης*, τόμος 1 (Περίοδος Δ'), 210.

74. Για την παρασκευή και τον καθαγιασμό του Αγίου Μύρου στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, βλ. ενδεικτικά, Μενεβίσογλου Παύλος (Μητροπολίτης πρώην Αμασειάς), *Το Άγιον Μύρον εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία, ιδία κατά τας πηγάς και την πράξιν των νεοτέρων χρόνων του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Θεσσαλονίκη 19832.

75. Καλλίφρων, *Εκκλησιαστική Επιθεώρησης*, τόμος 1 (Περίοδος Δ'), 171-173.

76. Καλλίφρων, *ό.π.*, 173-174.

77. Καλλίφρων, *ό.π.*, 223.

78. *Ο.π.*, 223.

79. *Ο.π.*, 226.

λοφόνου κατ' αὐτοῦ ἀποπέιρας»⁸⁰. Ὅπως χαρακτηριστικά τονίζεται: «... ἐτελέσθη ἡ δοξολογία μετὰ μεγίστης τάξεως καὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐπρέπειας, καθ' ἣν ἐμνημονεύθησαν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τὰ ὀνόματα τοῦ τε αὐτοκράτορος καὶ τῆς αὐτοκρατορείας, τοῦ διαδόχου καὶ ἅπαντος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου»⁸¹.

Ὁ νέος μητροπολίτης παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη ἕως τις 26 Ἀπριλίου του 1879, ὁπότε ἀναχώρησε για την επαρχία του, ὥστε να ποιμάνει θεοφιλῶς τον ὀρθόδοξο χριστιανικό πληθυσμό της μητροπολιτικῆς περιφέρειας Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου, που υπάγονταν στην πνευματικὴ δικαιοδοσία του⁸².

Ἀποκομίζοντας σημαντικὲς καὶ μοναδικὲς ἐμπειρίες ἀπὸ το διοικητικό σύστημα τῆς Ἁγίας του Χριστοῦ Μεγάλῆς Ἐκκλησίας, κατὰ την πολὺχρονη διαμονή καὶ υπηρεσία του στην Πατριαρχικὴ Αὐλὴ στο Φανάρι, ὁ Γερμανός ἀναχώρησε για τὴ νέα του επαρχία, ἡ ὁποία ταλανιζόταν ἀπὸ τους ἐθνοφυλετικούς ἀναγωνισμούς καὶ τις ἐνδοκοινοτικὲς ἐρίδες ἐξαιτίας τῆς ραγδαίας ἐξάπλωσης τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας⁸³ στην ἐυρύτερη περιοχὴ τῆς Μακεδονίας.

Μερικοὺς μῆνες ἀργότερα, στα μέσα Ἰουνίου του 1879, πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' ἀπέστειλε πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ με παραλήπτες ὀρισμένους μητροπολίτες που υπηρετούσαν σε διάφορες επαρχίες του Οἰκουμενικοῦ Θρόνου στο γεωγραφικό χώρο τῆς Μακεδονίας⁸⁴. Ἀνάμεσα στα ὀνόματα των παραληπτῶν τῆς συγκεκριμένης πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς βρισκόταν καὶ τὸ ὄνομα του μητροπολίτη Γερμανοῦ Μιχαηλίδη⁸⁵. Στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς διαβάζουμε ὅτι ὁ Ἰωακείμ Γ' ζητοῦσε ἀπὸ ὀρισμένους μητροπολίτες να ἐξοφλήσουν καὶ να καταβάλλουν ἄμεσα τὸ χρηματικό ποσό που τους ἀναλογοῦσε για τὴν κάλυψη ὀρισμένων λειτουργικῶν ἀναγκῶν, ὥστε να μπορέσει να διασφαλιστεῖ ἡ εὐρύθμη λειτουργία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης⁸⁶.

Ἐντῶμεταξὺ, ἡ ἀφίξη, ἡ υποδοχὴ καὶ ἡ τελετὴ τῆς ἐνθρόνισης του νέου μητροπολίτη τῆς ἐκτενούς μητρόπολης Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου Γερμανοῦ Γ' Μιχαηλίδη πληροφοροῦμαστε ὅτι πρᾶγ-

80. Ὁ.π., 226.

81. Ὁ.π., 226.

82. Ὁ.π., 237.

83. Για τὶς ἐκκλησιαστικὲς διεργασίες σχετικὰ με τὴν ἰδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, βλ. Γεδεῶν Μανουήλ, *Ἐγγραφα πατριαρχικά καὶ συνοδικὰ περὶ του βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852-1873)*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1908, 3-585.

84. Κυράτσος, Συμβολή, 136.

85. Ὁ.π., 136.

86. Ὁ.π., 136.

ματοποιήθηκε στην πόλη της Δράμας κατά τον μήνα Ιούλιο του έτους 1879⁸⁷.

Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, σύσσωμο: «...τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα τῆς ἐπαρχίας Δράμας ἀπὸ τῆς προχειρίσεως τοῦ μεγάλου ἀρχιδιακόνου τῶν πατριαρχείων Γερμανοῦ Μιχαηλίδου εἰς μητροπολίτην τῆς ἀπὸ πολλοῦ εἰς ἀσθενῆ καὶ ἀλυσιτελῆ πνευματικῆ διοίκησιν παραδεδομένης ταύτης ἐπαρχίας ἐξεδήλωσεν ἤδη πολλαχῶς τὴν ἄπλετον αὐτοῦ χαρὰν καὶ τῶν μυχιαιτέρων πόθων του τὴν ἱκανοποίησιν...»⁸⁸.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα σε ένα κλίμα ιδιαίτερης πνευματικής αγκαλιάσεως, χαράς, συγκίνησης και θερμής υποδοχής από τον ορθόδοξο χριστιανικό πληθυσμό της προαναφερθείσας εκκλησιαστικής επαρχίας, πραγματοποιήθηκε η άφιξη, η υποδοχή και η ενθρόνιση του νέου μητροπολίτη στην πόλη της Δράμας⁸⁹. Επίκεντρο των πανηγυρικών και λατρευτικών εκδηλώσεων της υποδοχής και της ενθρόνισης του νέου μητροπολίτη ήταν ο μητροπολιτικός ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου⁹⁰, στον οποίο πραγματοποιήθηκε η επίσημη δοξολογία με παρουσία μεγάλου πλήθους πιστών⁹¹.

Στη συνέχεια, αφού ολοκληρώθηκε η επίσημη δοξολογία, αναγνώστηκαν τα επίσημα πατριαρχικά έγγραφα της εκλογής και του διορισμού του νέου μητροπολίτη για την ανάληψη των νέων καθηκόντων του⁹². Κατόπιν, μόλις ολοκληρώθηκε η ανάγνωση των επίσημων πατριαρχικών εγγράφων, ο μητροπολίτης Γερμανός με ιδιαίτερη συγκίνηση και χαρά που τον διακατείχε εκείνη την στιγμή, εκφώνησε τον παρακάτω μακροσκελή ενθρονιστήριο λόγο:

«Δόξα τῷ Θεῷ πάντων ἔνεκα.

Εὐμενεῖ μὲν καὶ ὁμοφώνῳ ψήφῳ τῆς ἁγίας ἡμῶν μητρὸς μεγάλης

87. Καλλίφρων Βασίλειος, *Εκκλησιαστικὴ Επιθεώρησις*, τόμος 2 (Περίοδος Δ'), 3.

88. Ο.π., 3.

89. Ο.π., 3.

90. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το σημαντικό αυτό θρησκευτικό μνημείο της Δράμας, βλ. ενδεικτικά, Σχινάς Νικόλαος, *Οδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμῆς και Θεσσαλίας συνταχθεῖσαι τῆ ἐντολῇ του ἐπὶ των στρατιωτικῶν ὑπουργοῦ*, τεύχος Β', ἐν Αθήναις 1886, 448. Χατζηκυριακοῦ, Σκέψεις, 114-115. Στράτης, *Δράμα*, 12-17. Κυράτσος, *Ιστορία*, 73-75. Πασχαλίδης, *Δραμινὰ Ἱστορικά*, 143-145. Ιερά Μητρόπολι Δράμας, *Ὁ Παλαιὸς Μητροπολιτικὸς Ναὸς Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Δράμας*, Δράμα 2013. Παρχαριδίου-Αναγνώστου Μαγδαληνή, «Τα κειμήλια του ναοῦ των Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Παλαιὰς Μητροπόλεως) στη Δράμα. Α' μέρος, Οἱ φορητὲς εἰκόνες», *Μακεδονικά* 42 (2017), 151-191. Τῆς ἰδίας, «Τα κειμήλια του Ἱεροῦ Ναοῦ των Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Παλαιὰς Μητροπόλεως) στη Δράμα. Μέρος δεῦτερο: Εὐλόγηπτα, μεταλλικὰ ἀντικείμενα, γλυπτά», *Μακεδονικά* 43 (2018-2019), 149-176.

91. Καλλίφρων, *Εκκλησιαστικὴ Επιθεώρησις*, τόμος 2 (Περίοδος Δ'), 3.

92. Ο.π., 3.

τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζει δὲ καὶ ἐπικυρώσει τῆς ἐκλογῆς μου, ὡς μητροπολίτου Δράμας, ἐκ μέρους τῆς σεβ. αὐτ. κυβερνήσεως, ἐμφανιζόμενος σήμερον ἐνώπιον ὑμῶν, τέκνα ἐν Κυρίῳ μοι ἀγαπητὰ καὶ περιπόθητα, καὶ συγκεκινημένος ἀναβαίνων τὰς βαθμίδας τοῦ ἐνδόξου θρόνου τῆς θεοσώστου ταύτης ἐπαρχίας, τὸν ὁποῖον διὰ τῶν κοινωφελεστάτων πράξεων αὐτῶν ἐκλείσαν καὶ ἐλάμπρυναν οἱ ἀείμνηστοι προκατόχοί μου, οἱ κλεινοὶ, λέγω, Γερμανοὶ⁹³, οἱ Νεόφυτοι⁹⁴, οἱ Ἀθανάσιοι⁹⁵, καὶ αὐτὸς ὁ ἐν τοῖς ζῶσι γεραρὸς καὶ περίπυστος μητροπολίτης Ἐφέσου κ. Ἀγαθάγγελος⁹⁶, δὲν δύναμαι, τῇ ἀληθείᾳ, νὰ κατα-

93. Ο μητροπολίτης Γερμανός Γ' αναφέρεται στους δύο συνονόματους προκατόχους του μητροπολίτες, οι οποίοι διετέλεσαν μητροπολίτες Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν και Νευροκοπίου. Ειδικότερα, αναφέρεται στον Γερμανό Α' (1663-1673) και στον Γερμανό Β' (1831-1835), ο οποίος αργότερα εξελέγη Οικουμενικός Πατριάρχης ως ο Γερμανός Δ' (1842-1845, 1852-1853).

94. Ο μητροπολίτης Γερμανός Γ' αναφέρεται στους προκατόχους του, τον μητροπολίτη Φιλίππων Νεόφυτο Α' (1347), τον μητροπολίτη Φιλίππων Νεόφυτο Β' (1562), τον μητροπολίτη Δράμας Νεόφυτο Α' (16ος αιώνας;), τον μητροπολίτη Δράμας Νεόφυτο Β' (1611-1618), τον μητροπολίτη Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν και Νευροκοπίου Νεόφυτο Γ' (1674;) και τον μητροπολίτη Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν και Νευροκοπίου Νεόφυτο Δ' (1835-1842), τον μετέπειτα μητροπολίτη Δέρκων (1842-1853), ο οποίος είχε διατελέσει προστάτης και εγγυητής του Γερμανού για την εισαγωγή και τη φοίτησή του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης.

95. Ο μητροπολίτης Γερμανός Γ' αναφέρεται στους προκατόχους του, οι οποίοι έφεραν το όνομα Αθανάσιος και έδρασαν ως μητροπολίτες στα γεωγραφικά όρια της επαρχίας κατά τα προηγούμενα χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στους τέσσερεις προκατόχους του, Αθανάσιο Α' (1395), Αθανάσιο Β' (1548), Αθανάσιο Γ' (1593-1608) και Αθανάσιο Δ' Καΐρη (1842-1852).

96. Ο μητροπολίτης Γερμανός Γ' αναφέρεται στον τότε μητροπολίτη Εφέσου Αγαθάγγελο Γαβριηλίδη ή αλλιώς Σχολάριο (1872-1893), ο οποίος κατά τη χρονική περίοδο 1861-1872 είχε διατελέσει μητροπολίτης Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν και Νευροκοπίου. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον βίο και τη δράση του σημαντικού αυτού ιεράρχη του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα, βλ. σχετικά, Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Ορθοδοξία* 32 (1957), 320, 473· *Ορθοδοξία* 38 (1958), 19. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 47, 285. Σταυρίδης, *Επισκοπική ιστορία*, 62. Τον ίδιου, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 290, 309, 323. *Ακολουθία της αγίας ενδόξου παρθενομάρτυρος Κυριακής. Απαρτισθείσα και εκδοθείσα σπουδή και επιμελεία του Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Δράμας Κυρίου Αγαθαγγέλου*, εν Κωνσταντινουπόλει 1870. Βασιλάκης Γερμανός, «Λόγος επικήδειος εις τον αιόδιμον μητροπολίτην Εφέσου Αγαθάγγελον», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 10 (7.5.1893), 76-79. Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Η σύγχρονος ιεραρχία της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, τόμος Α', εν Αθήναις 1895, 446-447. Αφεντούλης Αρσένιος - Οικονόμος Τάξης, *Λόγος επιμνημόσυνος εις τον αιόδιμον μητροπολίτην Εφέσου Αγαθάγγελον και εξάμιτρον ιαμβικόν εις τον αυτόν*, χ.τ. 1898. Χατζηκυριακού Γεώργιος, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν. Μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*, εν Αθήναις 1906, 130-131. Γεδεών Μανουήλ, «Ανθίμου Αλεξούδη Μητρ. Αμασειάς, Χρονολογικοί Κατάλογοι των από Χριστού Αρχιερευσάντων κατ' επαρχίας, συμπληρωθέντες υπό του Μεγάλου

στείλω τοὺς παλμοὺς τῆς ἀμέτρου πνευματικῆς χαρᾶς μου, μέλλοντος, ἵνα, κατὰ τὸ θεοφιλὲς παράδειγμα ἐκείνων, συνεχίσω καὶ γὰρ διὰ τῆς ποιμαντορίας μου τὸ μακάριον ἔργον αὐτῶν ἐν τῷ μέλλοντι καὶ συντελέσω, ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον, ὑπὲρ τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς εὐημερίας τῆς θεόθεν ἐμπιστευομένης μοι λογικῆς ταύτης καὶ εὐσεβοῦς ποιμνῆς.

Ἀλλὰ καὶ δὲν δύναμαι ν' ἀποκρῦψω συνάμα τὴν δειλίαν καὶ τὸν φόβον, ὅστις μὲ κατέλαβεν ἀφ' ἧς στιγμῆς ὑπεχρεώθην νὰ κύψω πειθήνιον τὸν αὐχένα εἰς τὴν ἀνέκκλητον ἀπόφασιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ν' ἀναλάβω, εἰς τὰς παρούσας μάλιστα κρίσιμους περιστάσεις, τοιοῦτο βαρὺ καὶ δυσβάστακτον φορτίον. Τὰς ἐλπίδας μου ὅμως ἀδιστακτικῶς ἀναθέμενος εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν, ἣτις τὰ μὲν ἀσθενῆ θεραπεύει, τὰ δ' ἐλλείποντα φιλευσπλαγχνῶς ἀναπληροῖ, οὐχ ἦττον δὲ παρηγορίαν καὶ θάρρος ἀντλῶν καὶ ἐκ τῆς εὐγενοῦς συμπράξεως καὶ ὑποστηρίξεως πάντων μὲν ἀνεξαιρέτως τῶν Χριστιανῶν μου, ἰδίᾳ δὲ τῶν τὰ κοινὰ τῆς θεοσώστου ταύτης ἐπαρχίας φιλοτιμῶς δι'ιθυνόντων, σπεύδω χωρῶν ἀνενδοιάστως ἀπὸ τῆς σήμερον πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ὑψηλῆς μὲν ταύτης, ἀλλὰ δυσχερεστάτης μοι διακονίας, καίτοι «ἰσχνόφωνος καὶ βραδύγλωσσος» (Ἐξοδ. δ', 10), ὡς ὁ Μωϋσῆς ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον ὁ Κύριος ἐκλέξας μεταξὺ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἐγκαρδιώσας καὶ ἀποστείλας εἰς Αἴγυπτον ὅπως, ἀπαλλάξας αὐτὸν ἐκ τῆς αἰσχροῦς τοῦ σκληροῦ Φαραῶ δουλείας, ὁδηγήσῃ εὐσταθῶς εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ πολλήν, εἰς γῆν ρέουσάν μελι καὶ γάλα (αὐτόθι, γ', 8).

Καὶ τῷ ὄντι ὁ μέλλων ἵνα ποδηγετήσῃ εὐσεβῶς τὸν λαὸν αὐτοῦ καὶ καταστήσῃ ἄξιον τῆς κληρονομίας τῶν οὐρανῶν δέον ἵνα εὐρίσκηται εἰς τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σημεῖον τοῦ δισταγμοῦ καὶ τῆς ἀμφιβολίας, ὡς ὁ θεόπτης ἐκεῖνος ἀνὴρ, ἀπέναντι τῆς μεγάλης καὶ βαρεῖας ὑποχρεώσεως, τὴν ὁποῖαν ἀναλαμβάνει ἀπέναντι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους, ἀπέναντι τῶν ἀπειρῶν προσκομιμάτων καὶ τῶν ἀντιξῶν περιστάσεων, κατὰ τῶν ὁποίων πρόκειται ν' ἀγωνισθῇ.

Ἀναμφιβόλως. Ναί, καὶ αὐτὸς εἰς τὴν αὐτὴν ὑψηλὴν καὶ μεγάλην ἀποστολὴν ἀποστελλόμενος ὑπὸ τῆς μητρὸς τοῦ χριστεπωνύμου πληρω-

---

Χαρτοφύλακος τῆς Μ. του Χριστοῦ Ἐκκλησίας Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, (ἐκ του Νεολόγου Κων/πόλεως τῆς Τετάρτης 28 Φεβρουαρίου 1890 αὐξ. αριθμ. φύλ. 6188 καὶ ἐξῆς)», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος 1821-1921. Ἡ χρυσὴ βίβλος του Ἑλληνισμοῦ*, τόμος 6: Ἐκκλησία - Κλήρος, ἐν Αθήναις 1927, 108. Στράτης, Δράμα, 38-39, 45, 47. Lemerle, *Philippe*, 280. Janin, *Drama*, 786. Παπάζογλου, Ἐνα χειρόγραφο, 31, 39. Κυράτσος, *Ἱστορία*, 92, 105-106. Του ἰδίου, *Συμβολή*, 12, 51-53, 114-117, 305-322. Κοντός, *Ἀλιστράτη*, 219. Χατζόπουλος, *Ἀλιστράτη*, 35-36, 40, 64-65. Βουτσά Χαριτίνη, *Ἱστορία των μητροπόλεων Εφέσου και Ανέων (17^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, (μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ ἐργασία - Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2011, 93, 98, 149, 281, 286. Καλομοίρης, *Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις*, 112. Αψηλίδης, *Ἡ ἐκπαίδευσις*, 214-216. Πασχαλίδης - Φαράκλας, *Κώδικας Τσατάλτζας*, 121-122, 195-213.

ματος, ἔχει τὰς αὐτὰς ὑποχρεώσεις καὶ τὰ αὐτὰ καθήκοντα καὶ αὐτὸς ὡς ποιμὴν τοῦ Κυρίου, προετοιμαζόμενος ἵνα ποιμάνῃ τὸν νέον τῆς χάριτος Ἰσραὴλ θεοφιλῶς καὶ θεαρέστως καὶ ὀδηγήσῃ ἀπροσκόπτως εἰς νομὰς σωτηρίους, ἔχει πάντως ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτοῦ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν τοῦ πολυταράχου βίου, τὴν ὁποῖαν μέλλει νὰ διασχίσῃ εἰς μέσον θαυματουργικῶς διὰ τῆς ποιμαντικῆς αὐτοῦ ράβδου, ὅπως διέλθῃ ἀβλαβῶς ὁ περιούσιος λαὸς τοῦ Θεοῦ.

Καὶ ἐκεῖ μὲν, ὡς γνωστὸν, κατεποντίσθησαν τὸ πάλοι οἱ θεοστυγεῖς Αἰγύπτιοι, σὺν τοῖς ἄρμασι καὶ τοῖς ἵπποις αὐτῶν, ἐνταῦθα δὲ τῇ θαλάσῃ τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας καὶ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καταβυθίζονται πανστρατιᾶ ἡ ἀλαζονία, ὁ ἐγωϊσμός, ὁ τύφος, καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ βδελυρὰ καὶ ἀποτρόπαια πάθη, ἅτινα ποικίλως τὸν ἄνθρωπον ἐπηρεάζουσιν. Ἐκεῖ ὑπὸ τὴν ἀσφαλῆ ὀδηγίαν τοῦ προπορευομένου φωτεινοῦ στύλου ὠδηγοῦντο ἀπλανῶς οἱ Ἰσραηλίται εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Σινᾶ καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὴν παμπόθητον γῆν τῆς ἐπαγγελίας, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, ὁ θύων τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἐμπιστευομένων εἰς χεῖρας αὐτοῦ λογικῶν προβάτων, πρόκειται κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον τὸ αὐτὸ νὰ ἐκπληρώσῃ καθήκον καὶ διὰ τοῦ λάμποντος φωτὸς τῆς ζωῆς καὶ ἐνεργοῦ πίστεως νὰ ὀδηγήσῃ τὸν περιούσιον λαὸν τοῦ Κυρίου ἐν μέσῳ ἀμέτρων κινδύνων καὶ κακοπαθειῶν εἰς τὸ μέγα καὶ ὑψηλὸν τέρας τῆς χριστιανικῆς αὐτοῦ τελειότητος.

Καὶ ἐκεῖ ὑπῆρξαν τὰ πικρὰ ὕδατα τῆς Μερρᾶς (Ἐξοδ. ιε', 23), καὶ οἱ δηκτικοὶ καὶ δηλητηριώδεις ὄφεις, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα, ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, ὑπάρχουσιν, ὡς μὴ ὄφειλεν, αἱ αὐταὶ πικραὶ τῆς ζωῆς, αἱ αὐταὶ δεινὰ συμφορὰ καὶ τὰ αὐτὰ ἠθικὰ κέντρα!

Τοιοῦτος ἐν συντόμῳ, ἀγαπητοὶ, ὁ προορισμὸς καὶ τοιαύτη ἡ σπουδαία ἀποστολὴ τοῦ ποιμένου τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνδεδυμένος τὴν πανοπλίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μάχαιραν τοῦ Πνεύματος, «ὃ ἐστὶ ρῆμα Θεοῦ» (Ἐφ. ζ', 13), ἐν τῇ χειρὶ κατέχων, ἀποδύεται εὐθαρσῶς εἰς τὸν μόνον ἀνεπαίσχυντον πνευματικὸν ἀγῶνα, συντελῶν πρῶτιστα πάντων σπουδαίως διὰ τοῦ καλοῦ αὐτοῦ παραδείγματος ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ εὐσεβοῦς ποιμνίου αὐτοῦ, ἅμα μὲν ἐποικοδομῶν αὐτὸ ἐν τῇ ἠθικῇ τελειότητι «εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τῷ Χριστοῦ» (Ἐφ. δ', 7), ἅμα δὲ γινόμενος τὰ πάντα τοῖς πᾶσιν, ἵνα τοὺς πάντας καὶ πλείονα κερδήσῃ, κατὰ τὸν Μ. Ἀπόστολον (Α' Κορινθ. Θ', 19).

Ναὶ, ἀγαπητοὶ καὶ περισπούδαστοὶ μοι ἐν Χριστῷ υἱοὶ! Ἐργασθῶμεν ἀπὸ κοινοῦ οἱ πάντες εἰς τὸν νοητὸν τοῦ Κυρίου ἀμπελῶνα, τὸν ὁποῖον κατελυμῆναντο ἀπὸ τινος οἱ πολέμιοι τῆς πίστεως, οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστοῦ, σχίσαντες εἰς δύο τὸν ἄρραφον τοῦ Κυρίου χιτῶνα. Φιλοτιμηθῶμεν οἱ πάντες ἵνα ἀσχοληθῶμεν ὅλαις δυνάμεσιν ὑπὲρ τῆς ἐπανόδου τῶν ἀποπλανηθέντων καὶ εἰς ὁδοὺς ἐρήμους, ἀβάτους καὶ

ἀνύδρους πορευομένων! Εὐαγγελιζόμενοι καὶ συνιστῶντες ὑμῖν τὴν θεοδώρητον εὐαγγελικὴν ἀγάπην, τὴν εἰρήνην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς ὁποίας μεγαλύνονται, ἠθικοποιοῦνται καὶ προάγονται εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν πρόοδον τὰ εὐνομούμενα ἔθνη τῆς γῆς ἃς ἐργασθῶμεν φιλοπονώτερον ὑπὲρ τῆς διαρρυθμίσεως τῶν καθ' ἡμᾶς σχολείων, ὑπὲρ τοῦ ἐν πολλοῖς χωλαίνοντος συστήματος τῆς δημοτικῆς παιδείσεως, ὑπὲρ τῶν ἱερῶν γραμμιάτων, τῶν «δυναμένων σοφίσει εἰς σωτηρίαν» (Β' Τιμόθ. γ', 15), ὑπὲρ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς διαπλάσεως τῆς φιλότατης ὁμογενοῦς νεολαίας τῆς πατρίδος ὑμῶν. Ὑποστηρίζωμεν πάση θυσίᾳ, πάση δυνάμει τὰ σχολεῖα, τὰς προκαταρτικὰς ταύτας βάσεις τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος, τῆς μορφώσεως καὶ διαπλάσεως τῆς καρδίας, ἀναξωπυρήσατε τὴν εὐγενῆ ἄμμιλαν ὑμῶν ὑπὲρ τοῦ τιμαλφοῦς καὶ πολυτιμοτάτου δωρήματος τῆς τῷ ὑψηλῷ θρόνῳ τοῦ Ὑψίστου συμπαρέδρου σοφίας καὶ ἐνθυμήθητε πρὸς στιγμὴν, ὑμεῖς πρὸ πάντων, οἵτινες εὐτυχῆσατε νὰ ἔχητε γενέθλιον πατρίδα τὴν χώραν ταύτην, τίνων κλεινῶν καὶ ἀθανάτων προγόνων ἀπόγονοι εἴσθε, τῶν ὁποίων τὰς μεγάλας καὶ εὐκλεεῖς πράξεις μετὰ θαυμασμοῦ μνημονεύει ἡ ἱστορία.

Θεάνθρωπε Σῶτερ ἡμῶν, ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, ὁ ζητήσας καὶ εὐρῶν τὸ εἰς τὰ ὄρη πλανώμενον πρόβατον (Λουκ. ιε', 2), ἔνωσον πάλιν ἐν τῇ ἐκλεκτῇ σου ποιμνῇ τοὺς μακρὰν σου πορευομένους καὶ διαφύλαξον καὶ διατήρησον αὐτοὺς ὑπὸ τὴν χάριν σου, ὑπὸ τὴν σκέπην σου, ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ πνεύματος, ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης (Ἐφεσ. δ', 3). Ἁγίασον, ὁ ἀληθὴς Θεὸς ἡμῶν, εὐλόγησον καὶ ἐνίσχυσον τοὺς προσκυνούντας καὶ λατρεύοντάς σε ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, τοὺς ἐπικαλουμένους ἐν πίστει τὸ θαυμαστὸν καὶ ὑπερύμνητον ὄνομά σου, τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ἁγίου σου οἴκου ἐγκαίνισον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν πνεῦμα ἡγεμονικὸν καὶ εὐθὲς, πνεῦμα σοφίας, πνεῦμα συνέσεως. Ἐξαπόστειλον ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου τὴ σπονδαζούση καὶ πρὸς τὰ καλὰ ὀργώση φιλότατη ὁμογενεὶ νεολαία τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια τῆς σοφίας Σου. Σκέπε δὲ καὶ φρουρεῖ καὶ φύλαττε ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ μακροαίωνα τὸν παναγ. καὶ θειότ. ἡμῶν οἰκουμενικὸν πατριάρχην κ. κ. Ἰωακεῖμ, μετὰ τῆς περὶ Αὐτὸν χορείας τῶν σ. συνοδικῶν ἀρχιερέων⁹⁷ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἁγίας σου Ἐκκλησίας. Κράτυνον δὲ καὶ ἐνίσχυσον

97. Σύμφωνα με τους Γενικούς ή αλλιώς Εθνικούς Κανονισμούς, οι οποίοι σχηματίστηκαν από την Εθνοσυνέλευση των ετών 1858-1860 και επικυρώθηκαν από την οθωμανική κυβέρνηση κατά τα έτη 1860-1862, θεσπίστηκαν δύο 12μελή διοικητικά όργανα, η Ιερά Σύνοδος για τις πνευματικές υποθέσεις και το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο για τις υλικές, με ισχυρή λαϊκή παρουσία. Στον κανονισμό σχετικά με το σχηματισμό της Ιεράς Συνόδου και πιο συγκεκριμένα στο α' άρθρο, που αναφέρεται στον τρόπο του προσωπικού σχηματισμού της Ιεράς Συνόδου στο κείμενο των Γενικών Κανονισμών, διαβάζουμε τα εξής: «Η Ιερά Σύνοδος, συνισταμένη ἐκ δώδεκα μητροπολιτῶν τοῦ Οἴκουμενικοῦ

τά κοινὰ καὶ λαοσωτήρια βουλευμάτα τῆς Α. Μ. τοῦ τρισεβάστου καὶ εὐεργετικωτάτου ἡμῶν ἄνακτος σουλτὰν Ἀβδούλ Χαμίτ χὰν⁹⁸ ἐφένδου καὶ αὐτοκράτορος ἡμῶν μετὰ τῶν περιουσιῶν καὶ πανεκλάμπρων Αὐτοῦ ὑπουργῶν. Ναὶ, ὁ ἀληθὴς τῶν πατέρων ἡμῶν Θεὸς, ἐπάκουσον ἡμῶν δεομένων σου ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ καὶ διατήρησον ἐν ὑγείᾳ ἀμεταπτώτῳ ὑπὸ τὴν σκέπη τῶν πτερυγῶν σου πάντας τοὺς εὐλογημένους Χριστιανοὺς τῆς ἐπαρχίας ταύτης, σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις. Σῶσον, σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαὸν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου. Ἀμήν»⁹⁹.

Αμέσως μετὰ τὴν ολοκλήρωση τοῦ ενθρονιστηρίου λόγου τοῦ φιλόμουσου καὶ φιλομαθοῦς μητροπολίτη Γερμανοῦ Γ' Μιχαηλίδη, τὸν λόγο ἔλαβε ὁ ἐπίσκοπος Ἐλευθερουπόλεως¹⁰⁰ Διονύσιος¹⁰¹, ὁ ὁποῖος εκφώνησε τὸν παρακάτω ἐνἄρετο λόγο:

Πατριαρχικοῦ Θρόνου, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου διατελοῦσα, ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ἀνεκαθεν ἐπικρατούσαν καὶ καθεστῶσαν τάξιν, θεωρεῖται πάντοτε ἡ πνευματικὴ Ἀρχὴ πάντων τῶν ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην διατελούντων χριστιανικῶν λαῶν, θέλει καταβάλλει πᾶσαν σπουδὴν καὶ προσπάθειαν εἰς ὅλας τὰς πνευματικὰς ὑποθέσεις τοῦ Ἔθνους, κατὰ τοὺς ἱεροὺς Ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας...». Βλ. σχετικὰ, «Κανονισμὸς περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου», στὸν τόμο: *Γενικοὶ κανονισμοὶ περὶ διευθετήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθνικῶν πραγμάτων τῶν ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον διατελούντων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1862, 1-18.

98. Ὁ μητροπολίτης Γερμανός Γ' αναφέρεται στὸν τότε Σουλτάνο τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας Ἀβδούλ Χαμίτ Β' (1876-1909). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ με τὸν βίο καὶ τὴ δράση τοῦ Σουλτάνου Ἀβδούλ Χαμίτ Β', βλ. ἐνδεικτικὰ, Pears Edwin (Sir), *The Life of Abdul Hamid*, London 1917. François Georgeon, *Abdülhamid II, Le sultan calife (1876-1909)*, Paris 2003.

99. Καλλιφρων, *Ἐκκλησιαστικὴ Επιθεώρησις*, τόμος 2 (Περίοδος Δ'), 3-7.

100. Κατὰ τὴ Βυζαντινὴ καὶ Ὀθωμανικὴ περίοδο, ἡ ἐπισκοπὴ Ἐλευθερουπόλεως μαρτυρεῖται ἀρχικὰ ὡς υποκειμένη ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Φιλίππων καὶ μετέπειτα ὡς υποκειμένη ἐπισκοπὴ τῆς ἐκτενοῦς μητροπόλεως Φιλίππων Δράμας, Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία. Τὸ ἔτος 1889, δηλαδὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Διονυσίου Ε' (1887-1891), μετὰ ἀπὸ ἐγγράφου ἀναφορὰ τῶν προκρίτων τῆς περιοχῆς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἡ ἐπισκοπὴ ἀνυψώθηκε σὲ μητρόπολη με Πατριαρχικὸ καὶ Συνοδικὸ Τόμο. Για τὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ἐλευθερουπόλεως ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἕως καὶ τὴς ἀρχῆς τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 21^{ου} αἰῶνα, βλ. Μαυρουδῆς Αμιλῖος, *Ἡ ἱστορία τῆς Μητροπόλεως Ἐλευθερουπόλεως*, Θεσσαλονίκη 2006.

101. Για τὸν Διονύσιο, βλ. σχετικὰ, Τσακόπουλος Αμιλιανός, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι», *Ὀρθοδοξία* 32 (1957), 483- *Ὀρθοδοξία* 33 (1958), 29, 165, 285. Σταυρίδης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, 316, 330, 346, 355. Δράκος, *Τα Ἐθρικά*, 55. Γεδεών, *Μνήμη Γανοχώων*, 101. Γερμανός Μητροπολίτης Σάρδεων, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, 62. Σταμούλης, *Συμβολή*, 101. Κουρίλας, *Ἐπίσκοποι λόγοι*, 66. Πατρινέλης, *Μητρόπολις*, 232. Γερμίδης, *Γανόχωρα*, 272. Ατέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, 62, 209. Σταυρίδης, *Ἐπισκοπικὴ ἱστορία*, 417. Σπανοῦδης, *Ἱστορικαὶ σελίδες*, 75, 104. Κζούνια, *Μητρόπολη*, 364-365. Μαυρουδῆς, *Ἡ ἱστορία*, 298-302.

«Δίκαιον εἶχε, σεβασμιώτατε δέσποτα, ὁ λαὸς ὅλος καὶ ἡ ἐπαρχία ἅπασα ἀνυπομόνως νὰ προσδοκᾷ τὴν ἔλευσιν ταύτην καὶ ἐνθουσιωδῶς νὰ ἐγείρηται εἰς τὴν ὑποδοχὴν σήμερον, διότι σύννοιδε καλῶς ὅτι δὲν ὑποδέχεται τὸν τυχόντα, ἀλλὰ τὸν ἐκλεκτὸν, τὸν ὅποιον ἡ μεγάλη βουλή καὶ πρόνοια τοῦ Θεοῦ ὤρισε καὶ ἀπέστειλεν ὡς νέον Μωϋσῆν, σώζοντα ἐκ τῶν κινδύνων καὶ περιστάσεων τὸν νέον Ἰσραήλ. Ὁ λαὸς οὗτος καὶ ἡ ἐπαρχία ἅπασα ἔχει τὰς ἐλλείψεις της, ἔχει τὰς ἀσθενείας της, κατὰ τὰς ὁποίας νοσεῖ, καὶ ἐπομένως ἔχει ἀνάγκην ἐμπείρου καὶ συνετοῦ ἰατροῦ.

Ἐκαστος συναισθάνεται καὶ ἀναγνωρίζει τῶν σημερινῶν πνευμάτων τὰς μεγάλας ἀπαιτήσεις, ἀφ' ἐνὸς, καὶ τὴν ἀσυμφωνίαν, ἀφ' ἑτέρου, καὶ ἐπομένως τὰς δυσχερεῖας τῆς ὑψηλῆς ταύτης θέσεως, εἰς ἣν θεόθεν ἐκπληρώθη, ἀλλ' οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν ἀμφιβάλλει περὶ τῆς καλῆς καὶ αἰσίας ἐκβάσεως, διότι ἡ τὴν σὴν ἱεράν κορυφὴν κατακοσμοῦσα φρόνησις, καὶ αἱ ἄλλαι χριστιανικαὶ ἀρεταί, ταῦτα πάντα εἶναι ἐχέγγυα ἀσφαλῆ καὶ βέβαια, ἐνισχύουσι τὴν πεποίθησιν, ἐπαυξάνουσι τὰς προσδοκίας τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ σου, καὶ προκαλοῦσι τὰ περὶ σὲ γινόμενα.

Δὲν εἶναι ἐπιδείξεις κεναὶ, σεβάσμιε ἱεράρχα, δὲν εἶναι κατὰ τύπον γινόμενα τελετὰ τὸ φαινόμενον, ἀλλ' εἶναι ἐκδήλωσις τῆς ἐσωτερικῆς χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως, τὴν ὁποίαν ὁ περιούσιος οὗτος λαὸς συναισθάνεται σήμερον, διότι ἐκπληροῦται ἡ μεγάλη αὐτοῦ ἐπιθυμία, ἣτις ἐγεννήθη ἐν τῇ ἐλπίδι τῆς ἀπολαύσεως τῆς ὑμ. σεβασμιότητος. Ταῦτα πάντα παρέχουσι τὰς χρηστὰς ἐλπίδας ὅτι προθύμως θέλουσιν ὑποδεχθῆ καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν σου, τὰς ὁποίας παρὰ τοῦ θεμελιωτοῦ αὐτῶν ἀπεστάλης κομίσων. Μὴ ἀποδειλιᾷς λοιπὸν, ἀλλ' ἐπιλαβοῦ θαρραλέως τοῦ ὑψηλοῦ σου ἔργου, καὶ ἡ ἐπιτυχία ἔσεται πλήρης. Ἀνάλαβε τὴν ὁδηγίαν τοῦ χριστεπωνύμου τούτου λαοῦ μετ' εὐτολμίας καὶ ἀκολουθήσει ὀπίσω σου.

Θεὲ πατέρων καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους, τὸν πανιερώτ. ἱεράρχην σκέπε καὶ διαφύλαττε τὴν ἀγαθὴν αὐτοῦ προαίρεσιν ἐνίσχυε εἰς τὸ ὀρθοτομεῖν τὸν λόγον τῆς σῆς ἀληθείας δὸς αὐτῷ τὴν δύναμιν τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄψεων καὶ σκορπίων καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις, διατήρει αὐτὸν ἄνοσον, εὐθυμον, ἄλυπτον, καὶ ὑγιᾶ εἰς πολλὰ ἔτη. Γένοιτο!»¹⁰².

Μετά τὴν ολοκλήρωση τοῦ λόγου τοῦ επισκόπου Ελευθερουπόλεως Διονυσίου, τὸν λόγο ἔλαβε ὁ Φ. Δημητριάδης. Ὁ Φ. Δημητριάδης, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι υπηρετοῦσε ἐκείνη χρονικὴ περίοδο ὡς διδάσκαλος ἐντὸς τῶν γεωγραφικῶν ορίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας, ἀπὸ τὸν ἀμβωνα τοῦ ἱεροῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Δράμας: «...ἀπήγγειλε κατ'ἀλληλον τῇ περιστάσει λογύδριον, διερμηνεύων τὴν ἀνεκκλήτην τῶν

102. Καλλιφρων, *Εκκλησιαστικὴ Επιθεώρησις*, τόμος 2 (Περίοδος Δ'), 7-8.

ἐπαρχιωτῶν χαρὰν ἐπὶ τῇ εὐτυχεῖ ἐκλογῇ τοιούτου διὰ τὴν χώραν πνευματικοῦ πατρὸς, καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐναπόθεσιν τῶν γλυκυτέρων αὐτοῦ προσδοκιῶν καὶ ἐλπίδων»¹⁰³.

Πιο συγκεκριμένα, ο μακροσκελής λόγος του προαναφερθέντος διδασκάλου έχει ως εξής:

«Σεβασμιώτατε ποιμενάρχα!

Σύμπασα ἡ πόλις ἡμῶν σήμερον ἐν ἀγαλλιάσει ψυχῆς τὸ ὡς εὖ παρέστης διὰ τῆς ἀσθενοῦς μου σοὶ προσφωνεῖ γλώσσης. Ζωηρὸν καὶ χρηστῶν ἐλπίδων ἔμπλεων, τὸ πνευματικὸν ποιμνιον ἔσπευσε νὰ ὑποδεχθῇ τὸν ποιμένα, ἅμα ὡς ἡ εὐφρόσυνος τῆς ἀφίξεώς σου ἀγγελία, ὡς ἀσπραπῆ, ἀπὸ στόματος εἰς στόμα μετεδόθη. Ναί. Ὡς εὖ παρέστης, πανιερώτατε. Πάλλουσιν ἀγαλλόμεναι ὅλων ἡμῶν αἱ καρδίαι, καὶ ἐπὶ τοῦ προσώπου ἡμῶν ζωγραφεῖται ἡ πληροῦσα αὐτὰς χαρὰ, διότι ἀτενίζομεν τέλος τὸν περιπόθητον ἡμῶν ποιμένα, ἐφ' οὗ καὶ οἱ πόθοι καὶ αἱ ἐλπίδες ἡμῶν ἅπασαι συγκεντροῦνται, καὶ ᾧ θεόθεν ἀφιερῶθη τῆς πολυπαθοῦς ταύτης ἐπαρχίας ἡ πνευματικὴ διοίκησις. Καὶ ἐνῶ τὴν ψυχὴν ἡμῶν κατέχει ἀνεκκάλητος εὐφροσύνη, τὰ χεῖλη ἡμῶν ψιθυρίζουσιν εὐχαριστίας ὕμνους πρὸς τὸν οὐράνιον δεσπότην, εὐγνωμοσύνης δὲ διαπύρους ἐκφράσεις πρὸς τὴν μητέρα καὶ προστάτριαν ἡμῶν Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, ἀξιώσασαν τὴν φιλότιν ἡμῶν ταύτην ἐπαρχίαν ἱεράρχου ἀγαθοῦ, τῆς εὐσεβείας ταῖς ἀρεταῖς κεκοσμημένου, καὶ τῇ κατὰ Χριστὸν καὶ τῇ θύραθεν παιδείᾳ πεφωτισμένου, συνιδούσαν δὲ ὅτι τοιοῦτος ἡμῖν ἔπρεπεν ἀρχιερεὺς. Εἰς τὴν ἀπὸ τῶν δώρων στιβαρᾶς καὶ φιλοκάλου πνευματικῆς διοικήσεως κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος ἔστερημένην παροικίαν ταύτην, ἡ σωτήριός σου ἔλευσις προσμειδιᾷ ἡμῖν, ὡς ὁ εὐεργετικὸς ἥλιος, ὁ ἐπιχέων τὰς εὐεργετικὰς ἀκτῖνας του εἰς τοὺς ἐπὶ μακρὸν φθίνοντας ὑπ' οὐρανὸν νεφελῶδη σκυνθρωπὸν καὶ ἀνήλιον. Ἥλιος ὀρθοδοξίας καὶ τῆς πρὸς τὰ καλὰ ἀγάπης ἀνέτειλε καὶ ἡμῖν σήμερον καὶ ὑπὸ τὰ ζωοπάροχα αὐτοῦ φῶτα θὰ διανοίξῃ καὶ ἡ χώρα ἡμῶν τὰς δεσμευμένας αὐτῆς πτέρυγας, ἵνα χωρήσῃ εἰς τοῦ ἐκπολιτισμοῦ καὶ τῆς θεογνωσίας τὸν αἰθέριον δρόμον, ἐν ᾧ τοσοῦτον καθυστέρησε. Ναί, σεβαστὲ ἱεράρχα, εἰς τὴν ἐγνωσμένην σου ἰκανότητα καὶ τὰ φιλάνθρωπα καὶ φιλόκαλα αἰσθήματα γίνεται σήμερον ἡ ἐπίσημος ἐναπόθεσις τῆς πνευματικῆς, ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς τοῦ τόπου εὐημερίας, χρηστόταται δὲ διαλάμπουσιν ἐλπίδες ὅτι θέλεις ὀδηγήσει ἡμᾶς εἰς τὸν πρὸς ὃν ὀφείλομεν φθάσαι προορισμόν. Ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν καὶ εἰς τὰς ἀπωτέρας τῆς γῆς ἐσχατίας ἡ ἀχλὺς τῆς βαρβαρότητος καὶ τῆς ἀμαθείας διαλύεται διὰ τῆς μεγαλοφυΐας δυνάμεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν φώτων τῆς ἐπιστήμης, πεπεισόμεθα ὅτι καὶ ἡ χώρα αὕτη, ἐφ'

103. Καλλίφων, ὁ.π., 8.

ἧς σώζονται ἔτι τῆς προγονικῆς ἡμῶν εὐκλείας τὰ ἴχνη, δὲν θὰ βραδύνη ὑπὸ τὴν φιλόστοργον προστασίαν φιλοχρίστου ποιμένος ν' ἀπολαύση τῶν εὐεργετημάτων τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πρὸς τὰ καλὰ ὁρμῆς.

Ὅποσιν σωτήριοι ἐπίδρασι καὶ συντελεστικότητα ἐπὶ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς προόδου χώρας τινὸς κέκτηται ἡ πεφωτισμένη πνευματικὴ κυβέρνησις εὐσεβοῦς καὶ φιλανθρώπου ποιμένος, μαρτυροῦσιν ἡ ἐπὶ τῆς ποιμαντορίας τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εὐδαιμονία τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ καὶ ἡ εἰς τὴν κατὰ Θεὸν ὁδὸν αὐτοῦ πορεία. Τὰ θεῖα καὶ μελιστάλακτα ῥήματα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ εὐαγγελικὴ ἠθικὴ, ἀπὸ τὰ σεμνὰ χεῖλη ἱεραρχῶν σεβασμίων καὶ μουσοτραφῶν ρέοντα, ἐμάλασσον τὰς ἀπεσκληρυμένους τῶν ἀνθρώπων καρδίας, καὶ τὴν διάνοιαν αὐτῶν ἐπὶ τὸν πλάστην ἐγείροντα, παρώρμων αὐτοὺς εἰς τὴν ἀγάπην, τὴν θεογνωσίαν καὶ τὸν φωτισμόν.

Μυσταγωγοὶ λοιπὸν τῆς θείας σοφίας καὶ τοῦ Χριστοῦ ἀκάματοι στρατιῶται, ὀδηγοῦσι τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτοῖς ἄνωθεν ποιμνὴν εἰς τὴν κατὰ Θεὸν ὁδὸν οἱ ἀγαθοὶ ἀρχιερεῖς. Ἀλλὰ καὶ ὅποσα ἐν τῇ ὁδῷ κωλύματα, ὅποσα μαρτύρια καὶ ὅποσαι πικρίαὶ θλίβουσι τὴν καρδίαν τοῦ ἰθύνοντος τὸ πνευματικὸν σκάφος. Τὸ ἔργον εἶναι βαρὺ καὶ ἐπίμοχθον, οἱ κίνδυνοι τὸ περιστοιχοῦσιν, ἀλλ' ὁ Ὑψιστος ἐπιβλέπει ἐπίκουρος καὶ παρέχει ἀντίληψιν τοῖς καλλιεργοῦσι τὴν ἄμπελον τῆς ἀρετῆς καὶ εὐσυνειδότης ἐκπληροῦσι τὰ ὑψηλὰ αὐτῶν καθήκοντα.

Ἐπὶ σὲ ὅθεν, σεβάσμιε ἱεράρχα, θαρροῦσα ἡ θεόμπνευστος τῆς Δράμας ἐπαρχία, ἐναποθέτει τὴν πολύτιμον ἐλπίδα τῆς ἐκπληρώσεως τῶν γλυκυτέρων αὐτῆς πόθων. Ἐξεῖς ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ συνεργάτας ἅπαντας τοὺς ἐνταῦθα φιλομούσους προκρίτους, ὅσοι φλέγονται ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ νὰ συμπράξωσι μετὰ τῆς πανιερότητός σου διὰ τὴν κοινὴν τῆς πατρίδος εὐδαιμονίαν καὶ τοῦ γενικοῦ καλοῦ τὴν ἐξάσκησιν. Ἡ ἁρμονία καὶ ἡ πρὸς πᾶν καλὸν σύμπνοος ἐνέργεια θὰ διέπῃ ὑπὸ τὴν συνετήν σου προεδρείαν τὰς κοινωνικὰς ἐπιχειρήσεις ἡμῶν καὶ τὰς παρουσιαζομένας ἀκάνθας ἢ σταθερότης καὶ ἡ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν ἀνταπάρνησίς σου θ' ἀπομακρύνῃ.

Δικαίως ἄρα ἀγάλλεται τὸ χριστιανικὸν σήμερον πλήρωμα τῆς ἐπαρχίας καὶ σεμνύεται τὰ κάλλιστα προσδοκῶν καὶ πιστεῦον ἀπὸ τοιούτου ποιμενάρχου. Οἱ πιστοὶ ἀποκτῶσιν ἐν τῷ προσώπῳ σου ἐπίκουρον καὶ πατέρα ἐν ταῖς ἠθικαῖς αὐτῶν ἀνάγκαις καὶ παρήγορον ἐν ταῖς θλίψεσι, φιλανθρώπως ἐπιχορηγοῦντα τὴν πατρικὴν αὐτοῦ προστασίαν. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἡμῶν φυτώρια μετὰ παλμῶν ἀγαλλιᾶσεως τὴν ἔλευσίν σου χαιρετίζοντα, ἀναμένουσι τὴν ἠθικὴν καὶ στιβαρὰν σου ὑποστήριξιν, ἵνα νέας οἱ ἐν αὐτοῖς διδάσκοντες καὶ διδασκόμενοι ἀρυσθῶσι δυνάμεις καὶ μετὰ πλείονος ζήλου τραπῶσιν εἰς τὴν εἰλικρινῆ ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀμοιβαίου αὐτῶν καθήκοντος. Ἀληθῶς ὑπὸ τοιαύτην

ἄοκνον πρόνοιαν, ἀγλαοὶ καὶ πλούσιοι θ' ἀναλάμψωσιν αὐτῶν οἱ διανοητικοὶ καρποὶ καὶ τὰ χεῖλη τῶν προσφιλῶν τούτων παίδων θὰ εὐλογῶσι τὸ ἀγαπητὸν σου ὄνομα. Οἱ φιλοπάτριδες ἐπαρχιῶται ἀποκτῶσιν ὄδηγὸν καὶ συνεργάτην ἀκάματον, ἡ δὲ πιστὴ μετὰ σοῦ συνεργασία ἔσεται τὸ πρῶτιστον αὐτῶν μέλημα. Ὡς καλὸς οἰκογενειάρχης θὰ συνάγῃς ὑπὸ τὰς πατρικὰς σου πτέρυγας τὰ εὐγνώμονά σου τέκνα, ἵνα διερμηνεύῃς αὐτοῖς τὴν πρὸς τὴν πρόδοον ἄγουσαν καὶ ὑποθάλης τὸν πρὸς πᾶν ἀγαθὸν ἔμφυτον αὐτῶν ζῆλον.

Τῆς ἐναγωνίως προσδοκωμένης ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς παλιγγενεσίας ἡμῶν τὰ προοίμια ἐορτάζοντες λοιπὸν σήμερον ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ ναῷ¹⁰⁴, μετὰ συγκεκριμένης καρδίας ἀποτεινόμεν ταπεινὴν δέησιν εἰς τὸν δοτῆρα παντὸς ἀγαθοῦ, ὅπως ὑποστηρίξῃ τὸ θεοσεβὲς ἔργον, εἰς ὃ ἐκλήθη ἡ πανιερότης σου. Ἄγε, σεβάσμιε ποιμενάρχα, ἴθυνον ἐναρέτως τὸ εὐσεβὲς σου ποιμνιον. Μὲ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης σου τὰς ἀκτῖνας φώτισον ἡμῶν τὸν νοῦν καὶ πράϊνον τὴν καρδίαν. Ἴδου πάντοθεν τῆς παροικίας προθύμως συρρεύσαντα τὰ πειθήνιά σου τέκνα ἀναμένουσιν ἀπὸ τοῦ σοῦ στόματος τὴν ἱερὰν καὶ ἐπίσημον ταύτην ὑπόσχεσιν. Ὁ καιρὸς ἐπέγειν τὸ πολυπαθὲς ἔθνος ἀπέκαμεν ὑπερπιδῶν τοὺς ἀλλεπαλλήλους σκοπέλους καὶ ἀπὸ τῆς ἀπειλουμένης καταστροφῆς εὐσυνείδητος καὶ φιλοδίκαιος διοίκησις καὶ συσσωματωμένη ἐνέργεια δύνανται νὰ τὸ σώσῃ. Ἐκαστος ὀφείλει νὰ καταβάλῃ τὸν ὀβολὸν του εἰς τὴν ποθουμένην βελτίωσιν. Ἀπὸ τοῦ εὐπορωτάτου πολίτου μέχρι τοῦ πένητος ἐργάτου δυνάμεθα πάντες ὑπὸ τοιοῦτον ἀρχηγὸν νὰ συντελέσωμεν εἰς τὸ προοδευτικὸν τοῦτο ἔργον. Ἐναπόκειται τῷ θεοφρονητῷ ἡμῶν ποιμένι καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ἢ κατὰ τὰς εὐχὰς τοῦ ἔθνους ἀνάπτυξις καὶ βελτίωσις τῆς χώρας ταύτης, ἀλλ' ὁ Θεὸς ἔσεται ἡμῖν ἀντιλήπτορ καὶ προστάτης, ἡ δὲ μέλλουσα γενεὰ θὰ εὐγνωμονεῖ πρὸς τὴν ἐποχὴν ἡμῶν καὶ θὰ εὐλογῇ τοῦ πανιερωτάτου ἡμῶν Γερμανοῦ τὴν ἱερὰν μνήμην. Γένοιτο!»¹⁰⁵.

Ἔτσι, ἡ ἀφιξη καὶ ἡ ενθρόνιση τοῦ Γερμανοῦ στὴν πόλη τῆς Δράμας φαίνεται ὅτι αποτέλεσε ἓνα ἰδιαίτερο καὶ ξεχωριστὸ γεγονός για τὴν τοπικὴ ἐκκλησία, καθὼς καὶ για τὸν τοπικὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς ευρύτερης καὶ ενιαίας μητροπολιτικῆς περιφέρειας Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου, που υπάγονταν στὴν πνευματικὴ δικαιοδοσία τοῦ προαναφερθέντος μητροπολίτη. Ἀξιοσημείωτο ἀποτελεῖ, ὅτι ἡ ἀφιξη καὶ ἡ ἀνάληψη τῶν ἀρχιερατικῶν καθηκόντων ἀπὸ τὸν νέο μητροπολίτη πραγματοποιήθηκε σε μια ἐξαιρετικὰ δύσκολη καὶ

104. Ο διδάσκαλος Φ. Δημητριάδης αναφέρεται στὸν παλαιὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Δράμας.

105. Καλλιφρων, *Εκκλησιαστικὴ Επιθεώρησις*, τόμος 2 (Περίοδος Δ'), 8-10.

κρίσιμη περίοδο για τις ελληνορθόδοξες χριστιανικές κοινότητες της περιοχής, εξαιτίας της ραγδαίας αύξησης του βουλγαρικού εθνικού και εκκλησιαστικού κινήματος στην ευρύτερη μητροπολιτική περιφέρεια, που καταλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα της γεωγραφικής περιοχής της Ανατολικής Μακεδονίας.

Εν κατακλείδι, για τη διεξοδική εξέταση και παρουσίαση της εκκλησιαστικής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής δραστηριότητας του μητροπολίτη Γερμανού στην προαναφερθείσα εκκλησιαστική επαρχία, καθίσταται ιδιαίτερα επιτακτική η ενδελεχής έρευνα και η μελέτη των σχετικών και διασωθέντων αρχείων και εγγράφων που διασώζονται στο Πατριαρχικό Αρχαιοφυλάκιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, στο Οθωμανικό Πρωθυπουργικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης και στο Ιστορικό Αρχείο της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Η έρευνα και η μελέτη των προαναφερθέντων αρχείων και εγγράφων σε συνδυασμό με τις πλούσιες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες που καταγράφονται στους διασωθέντες κώδικες των τοπικών κοινοτήτων της περιοχής, καθώς και στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο εκείνης της χρονικής περιόδου, θα διαφωτίσουν σημαντικά και άγνωστα γεγονότα που σχετίζονται με τον βίο και την πολύπτυχη δράση του Γερμανού Γ' Μιχαηλίδη στη μητρόπολη Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα θα διαλευκάνουν τον ξαφνικό θάνατό του, ο οποίος επήλθε κάτω από μυστηριώδεις και αδιευκρίνιστες συνθήκες, το έτος 1896 στη Γκόρνιτσα της Δράμας (σημερινή Καλή Βρύση Δράμας)¹⁰⁶.

---

106. Μπάκας, Εκκλησία και ελληνικό κράτος, 158-160.

ATHANASIOS G. IGNATIS

THE METROPOLITAN OF PHILIPPI, DRAMA, ZICHON
AND NEUROKOPI GERMANOS III MICHAILIDIS
(1832-1896): ASPECTS FROM THE LIFE AND WORK OF
A LEARNED HIERARCH OF THE ECUMENICAL
PATRIARCHATE DURING THE 19th CENTURY

Abstract

The present study includes the effort to thoroughly investigate and present the life and work of Germanos Michailidis (1832-1896), during the period 1832-1879, that is, from his birth until his election and enthronement in the ecclesiastical province of Philippi, Drama, Zichon and Nevrokopi. The research was composed through the reading and critical interpretation, on the one hand, of the primary sources available in the scientific research, and on the other hand, of the rest existing relevant bibliography.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΩΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ
ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΣΕΡΡΩΝ (Demir-Hisar, Temürhisâr)
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Ε. Μνημεία της Οθωμανικής Περιόδου

Ακολουθώντας (σε συνέχεια) την ανάλυση του Α΄ Μέρους της μελέτης, όπου διερευνήθηκαν οι παράμετροι της οθωμανικής κατάκτησης, η πληθυσμιακή εξέλιξη της πόλης έως και την απελευθέρωση το 1913, και κυρίως η πολεοδομική διάρθρωση και εξέλιξη του οικισμού που αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της μελέτης, ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή των οθωμανικών μνημείων, που έδωσαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στην οθωμανική αυτή πόλη. Η περίπτωση του τμήματος του χαμπί που επιβιώνει έως τις μέρες μας, αποτελώντας ένα εξαιρετικό δείγμα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής τυπολογίας, αλλά και η αντίστοιχη περίπτωση της διατήρησης της ΝΑ γωνίας του τεμένους της Αγοράς, σε συνδυασμό με τη διατήρηση της πολεοδομικής, και σε πολλές περιπτώσεις αρχιτεκτονικής δομής στο Βαρόσι, οριοθετούνται ως εξαιρετικές σε σχέση με τη διάρθρωση του σύγχρονου οικιστικού ιστού, που έχει διαφυλάξει ελάχιστα δείγματα από την οθωμανική περίοδο. Γι αυτό το λόγο τα εναπομείνοντα αυτά υπολείμματα της μεταβυζαντινής πόλης αποτελούν πολύτιμα στοιχεία, από αρχιτεκτονική αλλά κυρίως από πο-

---

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον υπεύθυνο ύλης, Δρ. Νίκο Μπονόβα, Αρχαιολόγο, για την πρόταση δημοσίευσης του παρόντος άρθρου, αλλά και για τις πολύτιμες πληροφορίες του ως προς τη χωρική επισήμανση της θέσης του χαμπί και τις εν γένει επισημάνσεις του που κατέληξαν σε μια δημιουργική συνεργασία. Παράλληλα ευχαριστώ θερμά τον Πρόεδρο κο Δημήτριο Δημούδη για τη σημαντική επισήμανση της αρχαιολογικής ανασκαφής στην περιοχή του Petrich, τον Αντιπρόεδρο κο Βασίλειο Γιαννογλούδη, την Καθηγήτρια Δρ. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου για τις πολύτιμες πληροφορίες και επισημάνσεις της, αλλά και τα υπόλοιπα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) για τη δημιουργική φιλοξενία στις σελίδες του σημαντικού αυτού επιστημονικού περιοδικού.

λεοδομική άποψη, στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της εικόνας της οθωμανικής πόλης.

Ε1. Τζαμιά

Αναλύοντας τα μνημεία και ειδικότερα τα τζαμιά της πόλης μέσα από το χάρτη του Chabert του 1832, διαπιστώνουμε την καταγραφή στο συγκεκριμένο χάρτη ενός συνόλου έξι τζαμιών (στη συνέχεια σημειώνονται με την αντίστοιχη αριθμηση του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που παρουσιάστηκε στο Α΄ Μέρος της μελέτης). Ένα 7^ο Τζαμί καταγράφεται στη βιβλιογραφία. Δύο εξ' αυτών ήταν τα σημαντικότερα για την πόλη: Το Τσαρσί-Τζαμί (Τζαμί της Αγοράς) και το Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί).

1. Τσαρσί-Τζαμί/Çarşı Camii (Τζαμί της Αγοράς). Βρισκόταν στο κέντρο της Αγοράς που διαρθρωνόταν στο μέσον περίπου του νότιου πεδινού τμήματος του οικισμού, πάνω στον κεντρικό οδικό άξονα που οδηγούσε από την είσοδο της πόλης προς το Βαρόσι¹. Πρόκειται για μεγάλης κλίμακας τζαμί, στην πρόσοψη του οποίου κυριαρχούσε η χαρακτηριστική κιονοστοιχία του προστώου, με τα οθωμανικής τεχνοτροπίας κιονόκρανα. Την ίδια τεχνοτροπία θα την συναντήσουμε και στο δεύτερο σημαντικό για την πόλη τζαμί το Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί). Κατά την περίοδο της Α΄ Βουλγαρικής κατοχής, και συγκεκριμένα το 1912 οι Βούλγαροι κατεδάφισαν τον μιναρέ του τζαμιού κατά την μετατροπή του τζαμιού σε εκκλησία, προς τιμή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου².

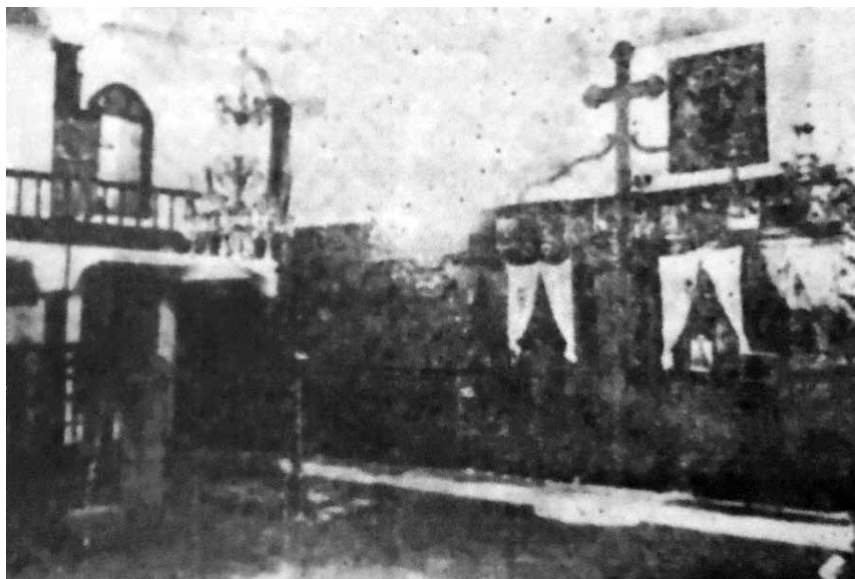
Σε φωτογραφία του μεσοπολέμου (εικ. 18) μπορεί κανείς να διακρίνει το σύνολο της όψης του τζαμιού και τη σχέση του με τον ευρύτερο χώρο της Αγοράς. Στη φωτογραφία αυτή διακρίνεται το προστώο με τη χαρακτηριστική διαμόρφωση της οθωμανικής κιονοστοιχίας στο χώρο της εισόδου, που αποτελούσε το κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό του μνημείου. Η σχέση του τζαμιού με την Αγορά ήταν άμεση, ακολουθώντας τον κλασικό τρόπο διαμόρφωση της αγοράς, όπου το τζαμί έ-

1. Η αγορά αναφέρεται ρητά και σε ένα κείμενο του σημαντικού λογοτέχνη Στρατή Δούκα, όπου τονίζεται και η διαφοροποίηση που έγινε στην πόλη κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου στον 20^ο αι. Ο ίδιος σημειώνει: «Έχω να το δω περίπου δεκαπενταετία. Θυμάμαι τους κοφτούς βράχους του, που ορθώνονται πάνω από την πόλη, κλείνοντας σαν δύο βαριά θυρόφυλλα τις βορεινές προσβάσεις του προς την μεγάλη πεδιάδα των Σερρών, απ' όπου ο Κρουσοβίτης γλιστρούσε κατεβαίνοντας δίπλα από τα δέντρα της όχθης κάτω απ' το παλιό πέτρινο γιοφύρι, που έδενε την αγορά με την πόλη» (Στρατής Δούκας, «Για να γνωρίσουμε την Ελλάδα. Σιδηρόκαστρο», περιοδικό *Η Νεολαία*, τεύχος 10/10-2-1940, σ. 596).

2. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *Σιδηρόκαστρο - Αιώνια Πόλη του Κάστρου*, Σιδηρόκαστρο: Τυποτεχνική Σιδηρόκαστρου, 2005, σ. 90.

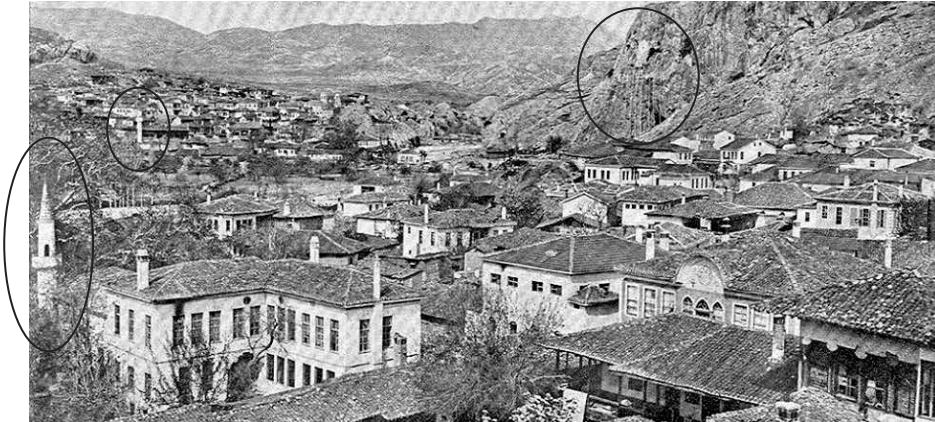

Εικ. 18. Λεπτομέρεια πανοραμικής μεσοπολεμικής φωτογραφίας του κεντρικού τμήματος της κύριας οθωμανικής συνοικίας και της Αγοράς. Διακρίνεται το Τσαρσί Τζαμί (Çarşı Camii/Τζαμί της Αγοράς - επισημαίνεται με κύκλο στα αριστερά της αγοράς) και το πλάτωμα (η κεντρική πλατεία της πόλης) που διαρθρωνόταν μπροστά από την αγορά και σε εγγύτητα με το τζαμί (Πηγή: Βασίλης Τζανακάρης, Το ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ επί πτερύγων ιστορίας, Έκδοση Δήμου Σιδηροκάστρου, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 40-41).

Εικ. 19. Φωτογραφία του εσωτερικού του Τσαρσί Τζαμιού το 1912, όταν είχε μετατραπεί από τους Βουλγάρους σε εκκλησία των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Αριστερά διακρίνεται η Dikka, το υπερυψωμένο επίπεδο με ξύλινη συνήθως κατασκευή, απ' όπου ο μιάμις απάγγελλε το Κοράνι (Πηγή: Έκδοσις Επιτροπής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Σιδηροκάστρου, Σιδηροκάστρου, 1913-1963, σ. 20).

παιζε πολύ σημαντικό ρόλο. Σε μία άλλη φωτογραφία από την περίοδο της Α΄ Βουλγαρικής Κατοχής (εικ. 19) μπορεί κανείς να δει τις λεπτομέρειες από το εσωτερικό του τζαμιού, που είχε μετατραπεί από τους Βουλγάρους σε εκκλησία, προς τιμή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Παρόλη την μετατροπή του σε ορθόδοξη εκκλησία, διακρίνεται ευκρινώς στο αριστερό τμήμα της φωτογραφίας η Dikka (το υπερυψωμένο επίπεδο με ξύλινη συνήθως κατασκευή, απ' όπου ο μιάμις απάγγελλε το Κοράνι). Σε μία τρίτη (εικ. 20), πολύ σημαντική αρχαιακή φωτογραφία πριν από τον μεσοπόλεμο, διακρίνεται ο μιναρές του τζαμιού. Είναι κι αυτή, με τη σειρά της, η μοναδική φωτογραφία όπου εμφανίζεται ο μιναρές του τζαμιού, καθιστώντας την μια από τις πολυτιμότερες ιστορικές πηγές, ενώ παράλληλα αποτυπώνεται και η περιοχή του θρύλου «του δικέφαλου βυζαντινού αετού» στον κάθετο βράχο του Ισσαρίου,

Εικ. 20. Πανοραμική φωτογραφία της πόλης πριν τον μεσοπόλεμο. Σε κύκλο στα αριστερά διακρίνεται ο μιναρές του Τσαρσί Τζαμιού (Τζαμί της Αγοράς). Δίπλα ακριβώς από τον μιναρέ διακρίνεται αρχοντική οικία σχήματος Γ, με «διαβατικό» (δίοδο στο ισόγειο). Με τον πάνω αριστερά μικρό κύκλο σημειώνεται ο μιναρές του Ελιά Μπέη Τζαμί στο Βαρόσι, ενώ στα δεξιά με κύκλο η περιοχή του θρύλου «του δικέφαλου βυζαντινού αετού»³ στον κάθετο βράχο του Ισσαρίου (Πηγή: Αίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρόκαστρο», Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του, Ειδική έκδοση Δήμου Σιντικής για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Σιντικής, 2014, σ. 432).

3. Κατά την περίοδο της Β΄ Βουλγαρικής Κατοχής (1916-1918) οι Βούλγαροι ανατίναξαν με δυναμίτη τον δικέφαλο αετό που ήταν φιλοτεχνημένος με χρυσές ψηφίδες στην κάθετη πλευρά του βράχου του Σιδηρόκαστρου, στο Ισσαρί (https://el.wikipedia.org/wiki/Σιδηρόκαστρο_Σερρών). Από εκείνη τη στιγμή η ύπαρξη του δικέφαλου αετού πέρασε στο θρύλο από γενιά σε γενιά που πάντα προσπαθούν να τον σχηματοποιήσουν, υπερμεγέθη, στο σημείο αυτό του κάθετου βράχου.

Εικ. 21, 22. Τοπογραφική αποτύπωση του Τσαρσί Τζαμιού. Ο αριστερός χάρτης (της δεκαετίας του 1960) διατηρεί την κάτοψη του τζαμιού που διακρίνεται σε κύκλο (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», στην ενότητα των τιμητικών τόμων με τίτλο Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, τόμος Δ', Έκδοση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 103, Αθήνα, 1990, εικ. 4, σ. 178). Ο δεξιό χάρτης αποτελεί απόσπασμα του Πολεοδομικού Σχεδίου του 1934 με τη χάραξη των νέων οικοδομικών τετραγώνων (με τις έντονες γραμμές). Εκτός από το Τσαρσί Τζαμί (σε κύκλο), σημειώνεται με έλλειψη και ο χώρος της Αγοράς με τα 297 μικρά καταστήματα (σύμφωνα με τον Μ. Kiel) - (Πηγή: Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 440).

στην περιοχή της γέφυρας του Κρουσοβίτη.

Μετά το 1913 και την αποχώρηση των Βουλγάρων, τα μερικώς κατεστραμμένα τεμένη παραδόθηκαν από την ελληνική πολιτεία εκ νέου στους μουσουλμάνους, μέχρι και την αποχώρησή των τελευταίων, με τις ανταλλαγές των πληθυσμών, και από το 1924 περιήλθαν πια στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας (ως ανταλλάξιμος μουσουλμανική περιουσία). Ακολούθως μισθώθηκαν για διάφορες χρήσεις ή εκποιήθηκαν οριστικά με πλειοδοτικές διαδικασίες. Το Τσαρσί Τζαμί περιήλθε στην κυριότητα του Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού «Άγιος Τρύφων», επισκευάστηκε και λειτούργησε ακολούθως ως αίθουσα κινηματογράφου «Ολύμπιον»⁴, για να κατεδαφιστεί κατά τη δεκαετία του 1970 και να ανεγερθεί στη θέση του πολυκατάστημα τροφίμων, χρήση που διατηρεί ακόμη και σήμερα.

Είναι πολύ σημαντικό ότι κατά την επίσκεψή μας στο χώρο του πρώην τεμένους, το καλοκαίρι του 2017, ταυτοποιήθηκε στο πίσω μέρος, που χρησιμοποιείται ως χώρος αποθήκευσης του πολυκαταστήματος τροφίμων, η ΝΑ γωνία του τεμένους με το γωνιακό πίσω παράθυρο του μνημείου να διασώζεται σε καλή κατάσταση, αποκαθιστώντας ένα

4. Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρόκαστρο», *Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του*, Ειδική έκδοση Δήμου Σιντικής για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Σιντικής, 2014, σσ. 437-438.

τιμήμα της οθωμανικής περιόδου ως μια εξαίρεση του οικιστικού ιστού που έχει διαφυλάξει ελάχιστα δείγματα από την οθωμανική περίοδο. Γι αυτό και το σημαντικό αυτό εύρημα του τζαμιού έχει ιδιαίτερη αξία, από αρχιτεκτονική αλλά κυρίως από πολεοδομική άποψη, στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της εικόνας της οθωμανικής πόλης. Στη συνέχεια ένα ακόμη μνημείο που διατηρείται έως σήμερα, το χαμάμ της πόλης, θα δώσει με τη σειρά του μια επιπρόσθετη ψηφίδα στον χάρτη της οθωμανικής πόλης, και θα αποδώσει παράλληλα τα διατηρημένα αρχιτεκτο-

Εικ. 23. Άποψη από το βράχο Ισάρι (περιοχή του βυζαντινού κάστρου) της κεντρικής περιοχής και της κεντρικής πλατείας του Σιδηροκάστρου, όπου κατά την οθωμανική περίοδο χωροθετούνταν η αγορά της πόλης. Σε κύκλο σημειώνεται το μοναδικό υπολείμμα από το Τσαρσί Τζαμί που ταυτοποιήθηκε κατά την επίσκεψή μας στο χώρο του πρώην τεμένους (φωτ.τ.σ., 2017).

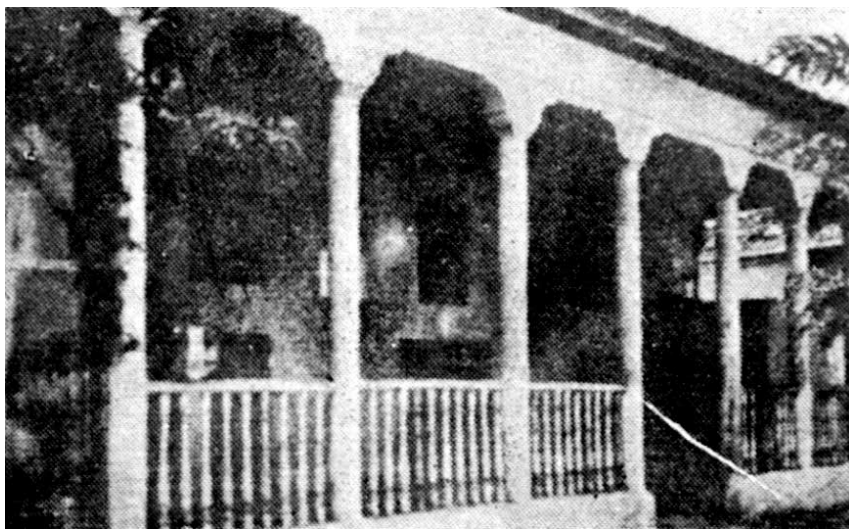

Εικ. 24, 25. Τα μοναδικά υπολείμματα από το Τσαρσί Τζαμί στη ΝΑ γωνία του τζαμιού με το γωνιακό πίσω παράθυρο του μνημείου να διασώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Το παράθυρο φέρει την κλασική καμπύλη στέψη και η όλη κατασκευή αποτελείται αποκλειστικά από αργολιθοδομή με εγκάρσιες ζώνες οπτόπλινθων και ξυλοδεσιών (φωτ.τ.σ., 2017).

νικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της πρώιμης οθωμανικής περιόδου.

4. (Η αριθμηση είναι σύμφωνα πάντα με την αντίστοιχη αριθμηση του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που αναλύει τον χάρτη του Chabert του 1832). Το Εσκή Τζαμί/Eski Camii (Παλαιό Τζαμί), το παλιότερο τζαμί της πόλης και πυρήνας της πρώτης ανάπτυξης του μουσουλμανικού στοιχείου αμέσως μετά την κατάκτηση, ιδρύθηκε από τον Μουράτ Α΄ δύο χρόνια μετά την κατάκτηση, το 1385, όταν ο σουλτάνος πραγματοποίησε τη δεύτερη επίσκεψή του στην πόλη, στο πλαίσιο εκστρατείας του για τη Σερβία⁵. Διέθετε υψηλό μιναρέ και κιονοστοιχία στην όψη του προστώου, με τα χαρακτηριστικά οθωμανικής τεχνοτροπίας κιονόκρανα. Η πρόσοψή του έχει αποθανατιστεί σε φωτογραφία εποχής, όπου πίσω από την κιονοστοιχία διακρίνεται παράλληλα η κεντρική είσοδος, η κλασική διαμόρφωση των πλευρικών παραθύρων εκατέρωθεν της εισόδου, ενώ υπάρχει και μία πάνω ζώνη ανοιγμάτων, σε κατακόρυφη αντιστοιχία με την είσοδο και τα πλευρικά παράθυρα.

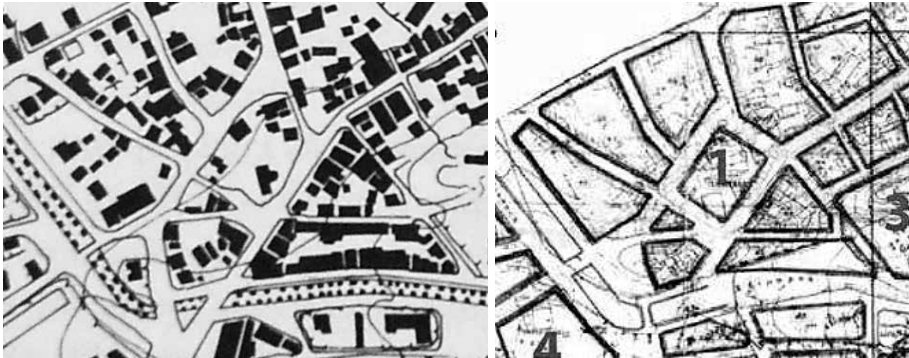
Κατά την περίοδο της Α΄ Βουλγαρικής Κατοχής, και συγκεκριμένα το 1912, οι Βούλγαροι κατεδάφισαν τον μιναρέ του τζαμιού, μετατρέποντας το τζαμί σε καφενείο για την ψυχαγωγία των βουλγάρων στρα-

Εικ. 26. Πρόσοψη του Εσκή τζαμί με τη χαρακτηριστική κιονοστοιχία του προστώου. Διακρίνεται η κεντρική είσοδος, η κλασική πλευρική διαμόρφωση των παραθύρων εκατέρωθεν της εισόδου, καθώς και μία πάνω ζώνη παραθύρων (Πηγή: Άννα Τολούδη, Σιντική - Ιστορία και παραδόσεις, Σέρρες, 1983, παράρτημα φωτογραφιών).

5. Αθ. Καραθανάσης, «Γενικό Ιστορικό Σημείωμα», Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του, ό.π., σ. 309.

τιωτών⁶. Μετά το 1913 παραδόθηκε από την ελληνική πολιτεία εκ νέου στους μουσουλμάνους, μέχρι και την αποχώρησή τους, με τις ανταλλαγές των πληθυσμών, και από το 1924 περιήλθε στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας, όπου μισθώθηκε για διάφορες χρήσεις. Λειτουργήσε κατά καιρούς ως νηπιαγωγείο, ως έδρα της φιλαρμονικής, ενώ παράλληλα «στεγάσθηκαν οι πρόσκοποι και το Τάγμα Εθνοφυλακής και Άμυνας (Τ.Ε.Α.) Σιδηροκάστρου. Το συντριβάνι του, βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι τη δεκαετία του 1970 και περιβάλλονταν από ωραίο κήπο»⁷, που διαπιστώνεται και από την ευρύτητα του αύλειου χώρου, όπως αποτυπώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα της δεκαετίας του 1960 (εικ. 27). Κατεδαφίστηκε στις αρχές του 1970 ώστε να δώσει τη θέση του στο νέο, εκτός κλίμακας, ογκώδες Δημαρχείο, παρόλο που στο πολεοδομικό σχέδιο που εγκρίθηκε το 1934 ο χώρος του παλαιού τζαμιού είχε χαρακτηριστεί ως κοινόχρηστος χώρος/πλατεία (οικοδομικό τετράγωνο με την ένδειξη 1 στην εικ. 28)⁸.

Εικ. 27, 28. Τοπογραφική αποτύπωση του Εσκή Τζαμιού (σημειώνεται σε κύκλο) σε δύο αντίστοιχους χάρτες της πόλης. Ο αριστερός χάρτης (της δεκαετίας του 1960) αποτυπώνει την κάτοψη του τζαμιού, όπου διακρίνεται ο μεγάλος αύλειος χώρος του τζαμιού και η κομβική του χωροθέτηση στην είσοδο της πόλης, πάνω στον επιμήκη άξονα που οδηγούσε στην αγορά (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», στην ενότητα των τιμητικών τόμων με τίτλο Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, τόμος Δ', Έκδοση [Βιβλιοθήκη] της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθμ. 103, Αθήνα, 1990, σ. 178). Ο χάρτης δεξιά, απόσπασμα του Πολεοδομικού Σχεδίου του 1934, περιλαμβάνει κάτω από τις ρυμοτομικές γραμμές των νέων οικοδομικών τετραγώνων (που τονίζονται με έντονες γραμμές) και την αποτύπωση των κτιρίων που πραγματοποιήθηκε το 1928. Το Εσκή Τζαμί διακρίνεται σε κύκλο (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 440).

6. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π., σ. 90.

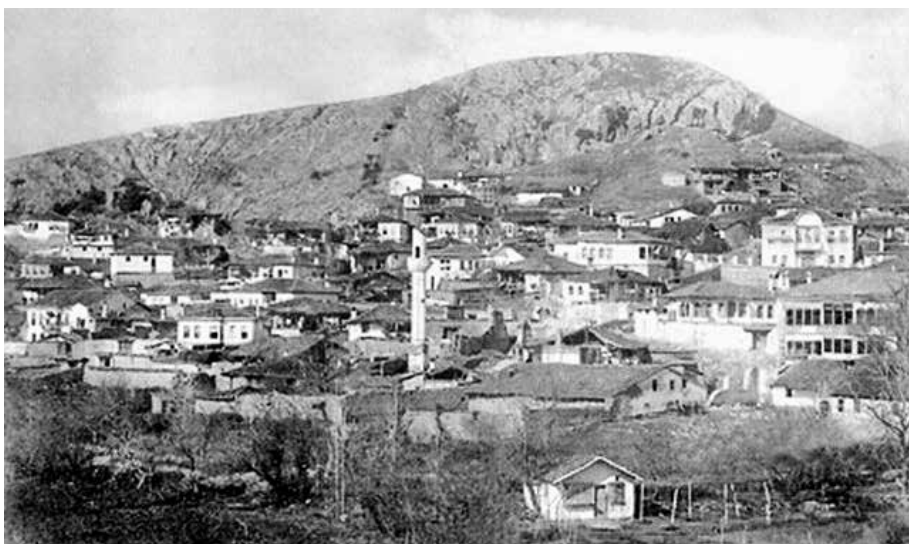
7. Το ίδιο.

8. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 444.

Παράλληλα υπήρχαν και τα δευτερεύοντα τζαμιά, που όμως λόγω του όγκου τους αλλά και της σπουδαιότητάς τους δεν μπορούν να συγκριθούν με τα δύο πρώτα. Οι αριθμοί που δίδονται ακολούθως αντιστοιχούν στην αντίστοιχη αρίθμηση του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που αναλύει τον χάρτη του Chabert του 1832:

2. Ελιά Μπέη Τζαμί, που χωροθετούνταν στην οθωμανική συνοικία στο νότιο τμήμα του Βαρουσιού, που αριθμούσε 25 οικογένειες που ήταν αναμειγμένες και με χριστιανικές οικογένειες⁹. Το τέμενος κλειδώθηκε από τους Βουλγάρους το 1912, ώστε να μην έχουν τη δυνατότητα οι μουσουλμάνοι να τελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, ενώ διατηρούνταν σε καλή κατάσταση μέχρι το 1922 που άρχισε η ανταλλαγή των πληθυσμών¹⁰. Το τζαμί, και για την ακρίβεια ο μιναρές του, αποτυπώνεται στην κλασική αυτοχρωματική φωτογραφία του Δεμίρ-Χισσάρ της αποστολής του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη) με κωδικό (A 3899) με ημερομηνία λήψης την 17^η Σεπτεμβρίου 1913 (εικ. 12, Α΄ Μέρους της μελέτης), αλλά και σε πολλές άλλες φωτο-

Εικ. 29. Φωτογραφία του 1917, όπου διακρίνεται ο μιναρές του Ελιά Μπέη Τζαμί που ήταν κεραμοσκεπές. Η απόληξη του μιναρέ είναι κατεστραμμένη, ως αποτέλεσμα των ζημιών που είχαν προκαλέσει οι Βούλγαροι στρατιώτες το 1912 κατά την Α΄ Βουλγαρική κατοχή (1912-13). (Πηγή: Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *ό.π.*, σ. 83).

9. Γ. Στιβαρός, (υπογράφει με το μονόγραμμα Σ. το άρθρο), «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου», φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*. Έκδοση Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, τόμος Β΄, τεύχος 7 (Ιούλιος), 1878, σ. 534.

10. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *ό.π.*, σ. 91.

γραφίες εποχής. Όπως τεκμηριώνεται και από την επόμενη φωτογραφία του 1917 (εικ. 29) δεν επρόκειτο για τρουλοσκεπές τζαμί, καθώς πουθενά δεν εμφανίζεται τρούλος, αλλά για ένα απλό κεραμοσκεπές τζαμί.

3. Τζαμί στα βόρεια του Βαρουσιού. Από την όλη ανάλυση που προέκυψε και τις επιμέρους συγκρίσεις των αναφορών, το τζαμί αυτό θα πρέπει να ταυτίζεται με αυτό που περιγράφει ο Γ. Στιβαρός και το οποίο ήταν κατεστραμμένο ήδη στα 1878. «*Εις δε μιναρές ερειπιωμένος σώζεται εν μικρώ τινι αδεσπότη υπαίθρω εντός της ελληνικής συνοικίας, λείψανον της και εν αυτώ προϋπάρξεως, όχι πολύ προ πολλού Τούρκων μόνον, χωρίς όμως να χρησιμεύει νυν ως ιερόν αυτών*»¹¹. Εδώ έχουμε και την έμμεση πληροφορία ότι κατά το παρελθόν, πριν από κάποια χρόνια σε σχέση με το 1878 (που γράφεται η αναφορά του Γ. Στιβαρού) το τμήμα αυτό του Βαρουσιού ήταν μια αμιγώς μουσουλμανική συνοικία¹². Ο πρώιμος βέβαια τύπος κατοίκησης των χριστιανικών οικογενειών που καταγράφονται ήδη στην απογραφή του 1444 θα πρέπει να ήταν το κεντρικό οικιστικό τμήμα στο Βαρόσι, καθώς μόνο στο νότιο και βόρειο τμήμα του καταγράφονταν τζαμιά στο χάρτη του Chabert του 1832. Συνεχίζοντας ο Γ. Στιβαρός δίνει και μια επιπλέον πληροφορία: «*Περίεργον είνε ότι αντί του τουρκικού αστέρος και της ημισελίνου βλέπει τις επί της κορυφής του εν τω άκρω της ελληνικής συνοικίας εν χρήσει μιναρέ σταυρόν μικρόν μεταξύ των κεράτων της ημισελίνου, προς ον εννοείται οι Τούρκοι δεν ηξεύρω δια ποίαν παράδοσιν, προσποιούνται ότι δη προσεύχονται*»¹³. Η χρονολογία καταστροφής του τζαμιού αυτού θα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στα 1832 (όπου καταγράφεται στο χάρτη του Chabert) και στα 1878 (όπου έχουμε την αναφορά του Γ. Στιβαρού). Η πιθανότερη χρονολόγηση πιθανολογείται το 1836, λόγω του ότι τότε ήρθε χριστιανικός πληθυσμός από το γειτονικό Μελένικο και εγκαταστάθηκε στο Βαρόσι. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αμιγής οθωμανική συνοικία προϋπήρχε πριν το 1836, στοιχείο που συμπίπτει και με την καταγραφή του τζαμιού στον χάρτη του Chabert το 1832. Παράλληλα μετά το 1836 και για την επόμενη σύντομη περίοδο και έως και λίγα χρόνια πριν το 1878 θα πρέπει να αναζητηθεί και η χρονολογία καταστροφής του μνημείου. Το χαρακτηριστικό της κορυφής του μιναρέ που είχε το ιδιώνυμο της συνύπαρξης της ημισελίνου μετά μικρού σταυρού αντί του κλασικού μοτίβου της ημισελίνου με το άστρο, παραμένει ένα στοιχείο αδιευκρίνιστο έως και σήμερα. Από την επίσκεψή μας στο Σιδηρόκαστρο και αναζητώντας τη θέση του τζα-

11. Γ. Στιβαρός, ό.π., σσ. 534-535.

12. ό.π., σσ. 535, 543.

13. ό.π., σ. 535.

μιού με βάση τη χωροθέτησή του στο χάρτη του Chabert, διαπιστώσαμε ότι στη συγκεκριμένη περιοχή, απέναντι από τον Μητροπολιτικό Ναό του Αγ. Γεωργίου, υπάρχει μεγάλος ανοικτός χώρος (σε αντίθεση με την υπόλοιπη πυκνή οικιστική δομή στο Βαρόσι), με απομεινάρια κτίσματος της οθωμανικής περιόδου (παραμένει στη θέση του ένα τμήμα τοίχου) καθώς και αρκετό δομικό υλικό από το πρώην κτίσμα. Ελέγχοντας την λοξή κατεύθυνση του τοίχου διαπιστώσαμε ότι κάλλιστα θα μπορούσε να ανήκει σε τζαμί, καθώς έχει τον κατάλληλο προσανατολισμό προς τη Μέκκα, με μία μικρή απόκλιση, στοιχείο φυσιολογικό αφού επρόκειτο για συνοικιακό τζαμί. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο αντίστοιχος έλεγχος για το Τσαρσί Τζαμί, με οδηγό τον εναπομείναντα ΝΑ γωνιακό τοίχο έδειξε ότι υπήρχε απόλυτος προσανατολισμός.

5. Βιράν-Τζαμί, που ήταν χωροθετημένο στην περιοχή του χειμάρρου της *μαϊμούδας* (βόρεια του χειμάρρου όπως αποδεικνύει η χαρτογράφηση του Chabert, αλλά και η ακόλουθη φωτογραφία εποχής - Εικ. 32). Βρισκόταν στην περιοχή που λειτουργούσαν κατά τη σύγχρονη περίοδο οι εγκαταστάσεις της οικοκυρικής σχολής και σήμερα ο 2^{ος} παιδικός σταθμός. Στην περιοχή υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο, που είτε ήταν χωροθετημένο στον αύλειο χώρο του τζαμιού, ή σε γειτονική περιοχή που συνόρευε με το τζαμί. Η συγκεκριμένη φωτογραφία εκτός από το ότι είναι η μοναδική που καταγράφει το Βιράν-Τζαμί είναι επί-

Εικ. 30. Απομεινάρια κτίσματος της οθωμανικής περιόδου, όπου παραμένει στη θέση του τμήμα τοίχου (επισημαίνεται με κύκλο) στη βόρεια περιοχή που Βαρουσιού, σε μια γενικά αδόμητη περιοχή, απέναντι από την Μητρόπολη του Σιδηροκάστρου, σε αντίθεση με την υπόλοιπη πυκνή οικιστική δομή στο Βαρόσι. Η περιοχή συμπίπτει με την περιοχή χωροθέτησης ενός τζαμιού στο χάρτη του Chabert. Ελέγχοντας την λοξή κατεύθυνση του τοίχου που συμπίπτει σε γενικές γραμμές με την κατεύθυνση των τζαμιών θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ανήκει στο χαρτογραφημένο από τον Chabert μνημείο (φωτ.τ.σ., 2017).

σης η μοναδική που αποτυπώνει και τον πύργο του Ωρολογίου που είχε ανεγερθεί στον απέναντι λόφο. Το Βιράν-Τζαμί ήταν ένα μικρό κεραμοσκεπές κτίσμα που εξυπηρετούσε κυρίως τις θρησκευτικές συνοικιακές ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Παρόλο ότι βρισκόταν απέναντι από τα «τα Αράπικα», τη συνοικία των τουρκόγυφτων που ήταν χωροθετημένη από την απέναντι μεριά (σε σχέση με τη *μαϊμούδα*), δεν απευθυνόταν σε αυτούς, καθώς είναι γνωστό ότι οι τουρκόγυφτοι παρόλο που ήταν μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα «δεν πατούσι το Τζαμί», όπως αναφέρει και ο Γ. Στιβαρός¹⁴.

6. Τζαμί του Μεντρεσέ. Ένα 6^ο τζαμί θα πρέπει να αντιστοιχηθεί στο τζαμί που ήταν ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ¹⁵, τεκ-

Εικ. 31. Πανοραμική φωτογραφία από το κάστρο, όπου διακρίνεται η αδόμητη περιοχή στο βόρειο Βαρόσι, απέναντι από τον Μητροπολιτικό Ναό του Αγ. Γεωργίου (διακρίνεται στα δεξιά), που έρχεται σε καταφανή αντίθεση με την πυκνή οικιστική δομή της συνοικίας αυτής. Σε κύκλο σημειώνεται η περιοχή με τα απομεινάρια του κτίσματος της οθωμανικής περιόδου, σε μια περιοχή που συμπίπτει με αυτή της χωροθέτησης ενός τζαμιού στο χάρτη του Chabert. Λόγω του ότι η συγκεκριμένη περιοχή έμεινε αδόμητη σε όλη τη διάρκεια των ετών, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ανήκει στα ερείπια του χαρτογραφημένου από τον Chabert μνημείου. (φωτ.τ.σ., 2017).

14. ό.π., σ. 538.

15. Ανάλογο παράδειγμα μπορεί να δει κανείς και σήμερα στην Κομοτηνή στο μεντρεσέ Kayalı που χωροθετείται βόρεια του βυζαντινού φρουριού, όπου το τζαμί είναι

μαιρόμενο και από τις σημειώσεις που υπάρχουν στον πρωτότυπο χάρτη του Chabert (αναφέρεται ως *Medresse Moschee/Μεντρεσές με Τζαμί*¹⁶ - βλ. Εικ. 33), παρόλο που ο Ν. Μουτσόπουλος από παραδρομή δεν καταγράφει το μνημείο ως Μεντρεσέ με ενσωματωμένο Τζαμί, παρά μόνο ως απλό Μεντρεσέ.

Ένα 7^ο τζαμί καταγράφεται από τη βιβλιογραφία στο Βαρόσι, «παραπλεύρως του Βυζαντινού πύργου του Ανδρόνικου Γ'. Αυτό το κατεδάφισαν οι Βούλγαροι το 1912 εκ θεμελίων, ώστε όταν απελευθερώθη-

Εικ. 32. Φωτογραφία εποχής, η μοναδική που αποτυπώνει σε πρώτο πλάνο το Βιράν-Τζαμί με τον μιναρέ του και στα αριστερά του το κλασικό για τις οθωμανικές πόλεις Ωρολόγιο. Η πλατιά άσπρη οριζόντια ζώνη σε πρώτο πλάνο είναι ο χείμαρρος της μαϊμούδας. Στο βάθος απέναντι, στο Βαρόσι, διακρίνεται αγνά ο μιναρές (σε μικρό κύκλο) του Ελιά Μπέη Τζαμί (Πηγή: Γιώργος Κουτζακιώτης, «Το Σιδηρόκαστρο και η περιοχή του στα γεωγραφικά και ταξιδιωτικά κείμενα [18^ο-19^ο αι.]», Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του, ό.π., σ. 345).

ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ και στη γωνία του συγκροτήματος ορθώνεται ο μιναρές.

16. βλ. αυθεντικό χάρτη Chabert στη μελέτη της Λίλας Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 427.

Εικ. 33. Λεπτομέρεια του χάρτη του Wilhelm von Chabert (-Ostland), 1832, Βιέννη, Kartensammlung des Kriegsarchivs (Συλλογή Χαρτών του Αρχείου Πολέμου) - (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 427). Διακρίνεται ευκρινώς η καταγραφή του Chabert με την ένδειξη Medresse Moschee/Μεντρεσές με Τζαμί (κυκλωμένο).

κε η πόλη το 1913 δεν υπήρχαν ερείπιά του»¹⁷. Το τζαμί αυτό δεν είχε αποτυπωθεί από τον Chabert στον χάρτη του το 1832. Το πιθανολογούμενο αυτό τζαμί δεν συμπίπτει με το Ελιά Μπέη Τζαμί που γνωρίζουμε, για δύο λόγους: α) το τζαμί που καταγράφεται νότια στο Βαρόσι από τον Chabert ήταν το Ελιά Μπέη Τζαμί, που βρίσκεται μακριά από τον πύργου του Ανδρόνικου Γ' και β) Το τζαμί που αποτυπώνεται στις φωτογραφίες εποχής και ειδικότερα στη φωτογραφία του 1913 του Ιδρύματος "Archives de la Planète" (Αρχεία του Πλανήτη) που έχει κωδικό A 3899 και παρουσιάστηκε προηγουμένως, αντιστοιχεί και πάλι στο τζαμί που καταγράφει ο Chabert (εξετάζοντας και τη χωροθέτησή του στο χάρτη), δηλ. στο Ελιά Μπέη Τζαμί (διακρίνεται ο μιναρές) και όχι στο 7^ο πιθανολογούμενο τζαμί, καθώς το τελευταίο καταστράφηκε συθέμελα από τους Βουλγάρους ήδη από το 1912 και δεν υπήρχε περίπτωση να εμφανίζεται ο μιναρές του σε φωτογραφία του 1913. Για όλους αυτούς τους λόγους το τζαμί που αναφέρει η βιβλιογραφία ότι βρισκόταν νότια του πύργου του Ανδρόνικου Γ' είναι ένα τελείως διαφορετικό τζαμί από αυτό του Ελιά Μπέη Τζαμί, και αποτελούσε, κατ' αυτόν τον τρόπο, το 7^ο τζαμί της πόλης.

17. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π.

Ε2. Κρήνες

Την παράλληλη ύπαρξη κρηνών, «κελαρίζουσες προ των τεμενών», και ως αναπόσπαστο στοιχείο των τζαμιών, καταγράφει ο G. Bourdon, ανταποκριτής της εφημερίδας *Le Figaro* των Παρισίων, που επισκέφθηκε την πόλη το 1913¹⁸. Την ύπαρξη δύο Συντριβανιών καταγράφει ο Γ. Στιβαρός, στο άρθρο του, στο περιοδικό *Παρνασσός*, αναφέροντάς τα ως «δύο αναβρυτήρια»¹⁹, ενώ σε φωτογραφία εποχής που δημοσιεύτηκε στο Γαλλικό περιοδικό *L' Illustration* (εικ. 34) καταγράφεται κρήνη, ανεξάρτητη των τζαμιών, που βρισκόταν στη συνοικία «Αράπικα», που ήταν γνωστή ως «η βρύση του Αράπη».

Εικ. 34. Φωτογραφία εποχής από τη συνοικία «Αράπικα» με τη γνωστή στην ιστορική μνήμη «βρύση του Αράπη». Φωτογραφία από το Γαλλικό περιοδικό *L' Illustration* (Πηγή: Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π., σ. 85).

Ε3. Χαμάμ

Στο Δεμίρ-Χισάρ έχει διασωθεί επίσης ένα διπλό χαμάμ (ανδρών/γυναικών) στον ισόγειο χώρο νεότερης οικίας (υποβιβασμένο ως προς

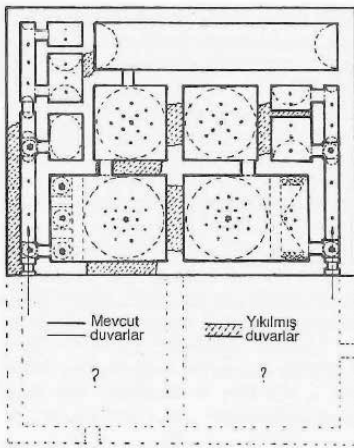
---

18. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 429.

19. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 535.

το σημερινό επίπεδο του δρόμου). Η οικία κατασκευάστηκε στις αρχές δεκαετίας του 1970, χρησιμοποιώντας ως βάση το χαμάμι, καταστρέφοντας το μισό σχεδόν μνημείο. Στον προαύλιο χώρο του ισογείου (που έχει χρήση συνεργείου αυτοκινήτων) μπορεί κανείς να δει τους δόμους των τοίχων του μνημείου από τα τμήματα που έχουν καταστραφεί. Είναι του 16^{ου} αι., ενώ σύμφωνα με μια επιγραφή επισκευάστηκε το 1232/έτος Εγίρας (1816/1817)²⁰. Βρίσκεται ακριβώς στο αριστερό τμήμα της νότιας εισόδου της γέφυρας Καλκάνη. Το βόρειο τμήμα που διατηρήθηκε λόγω της τρέχουσας χρήσης του ως συνεργείο, μας βοηθάει σε μεγάλο βαθμό να αποκαταστήσουμε τη συνολική του μορφή σε συνδυασμό και με την σημαντικότερη αποτύπωση του Michael Kiel²¹. Στον κλασικό κατάλογο του Dr. Ekrem Hakki Ayverdi αναφέρεται για το Δεμίρ-Χισάρ μόνο ένα χαμάμι άνευ ονομασίας²², επιβεβαιώνοντας ότι είναι αυτό που επιβιώνει έως και σήμερα στην πόλη. Είναι ένα πολύ σημαντικό δείγμα της μνη-

Demirhisar'daki XVI. yüzyıla ait cifte hamamin planı
(M. Kiel arşivi)

Εικ. 35, 36. Αποτύπωση του χαμάμι του Σιδηροκάστρου από τον Μ. Kiel (αρχείο Μ. Kiel). Οι λευκοί τοίχοι είναι όσοι διατηρούνται (σημειώνονται στο υπόμνημα της κάτοψης με την ένδειξη: *Mevcut duvarlar*), ενώ οι εστιγμένοι τοίχοι είναι όσοι έχουν κατεδαφιστεί τμηματικά (ση-

μειώνονται στο υπόμνημα της κάτοψης με την ένδειξη: *Yikilmiş duvarlar*). Από την κάτοψη είναι εμφανές ότι έχει κατεδαφιστεί το νότιο τμήμα του χαμάμι που υπήρχαν οι δύο χώροι εισόδου/αποδυτηρίων (*Camekân*) του αντρικού και γυναικείου τμήματος αντίστοιχα του χαμάμι. (Πηγή: Δημοσίευση κάτοψης στο: Michael Kiel, «Demirhisar», ό.π. Η δεξιά φωτογραφία απεικονίζει την είσοδο του συνεργείου. [φωτ.τ.σ., 2017]).

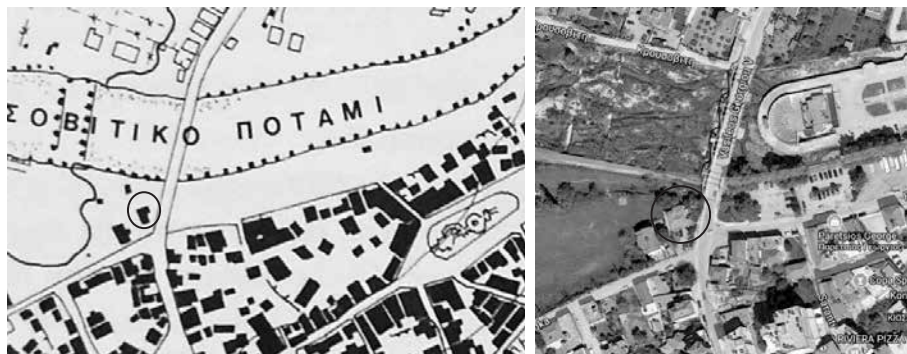
20. Michael Kiel, "Demirhisar", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi*, 1988-2013, τόμος 9, σ. 152.

21. Το ίδιο.

22. Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, Kitap V, Yunanistan, σ. 205 (το χαμάμι αναφέρεται χωρίς ονομασία στο item no 231).

μειακής αρχιτεκτονικής της πρώιμης οθωμανικής περιόδου που ανάλογο του δεν υπάρχει σε όλη την Ελληνική επικράτεια ως προς την ανάπτυξη των χώρων του αλλά και λόγω της ιδιαίτερης τυπολογίας των θόλων του²³.

Εικ. 37, 38. Τοπογραφική αποτύπωση του χαμάμ (σημειώνεται σε κύκλο). Ο αριστερός χάρτης (της δεκαετίας του 1960) αποτυπώνει τη χωροθέτηση του χαμάμ (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, εικ. 4, σ. 178), ενώ το απόσπασμα από το Google Maps στα δεξιά αποτυπώνει την ακριβή του θέση και τη σχέση του με τη γέφυρα Καλκάνη που αναπτύσσεται βορειότερα.

Πανομοιότυπο χαμάμ, ακριβώς της ίδιας περιόδου, των μέσων του 16^{ου} αι., καταγράφεται στο Elbasan στην Αλβανία. Πρόκειται για το χαμάμ της αγοράς που βρίσκεται ακριβώς έξω από τα ΝΔ τείχη της Ρωμαϊκής άλλοτε πόλης/στρατοπέδου, τα οποία μετά την οθωμανική κατάκτηση ανακατασκευάστηκαν στα 1466 από τον Μωάμεθ Β΄, στη μορφή που επιβιώνουν έως και σήμερα²⁴. Σε μια αναλυτικότερη παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του χαμάμ²⁵, προϊόν ακαδημαϊκής έρευνας του Πανεπιστημίου της Πίζας που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2006-2007, καταγράφεται ότι αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη τυπολογία που οργανώνει τους θερμούς χώρους κατά μήκος ενός επιμήκους άξονα, ο οποίος αρχίζοντας από τον χώρο της εισόδου/αποδυτηρίου (*Camekân*), καταλήγει στην δεξαμενή όπου θερμαινόταν το νερό. Η συγκεκριμένη τυπολογία διατηρεί κατά τους συγκεκριμένους μελετητές τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αυθεντικού πρώιμου συστήματος ανά-

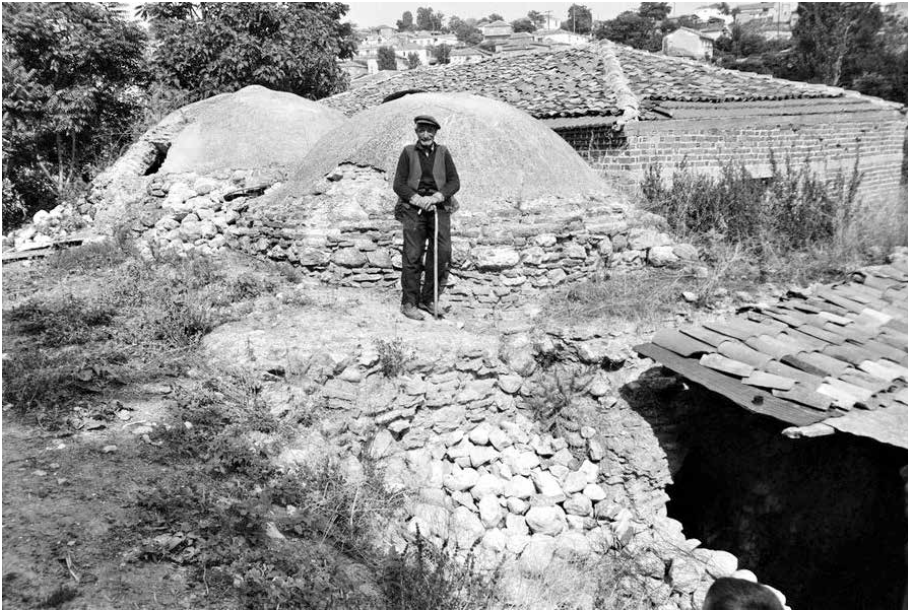
23. Με βάση την ανάλυση των τζαμιών του Ελλαδικού Χώρου που γίνεται στη μελέτη της Ελένης Κανετάκη, *Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο*, έκδοση ΤΕΕ, Αθήνα, 2004. Το συγκεκριμένο χαμάμ δεν έχει καταγραφεί στη συγκεκριμένη μελέτη.

24. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, "Research - The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing", *Nexus Network Journal*, vol. 10, No 2, Kim William Books, Turin, 2008, σ. 320, υποσημ. 6.

25. *ό.π.*, σσ. 307-322.

πτυξης των χαμάμ²⁶. Πρόκειται για μονό χαμάμ, που λειτουργούσε κυρίως ως ανδρικό χαμάμ και κάθε Πέμπτη ως γυναικείο²⁷.

Οι ομοιότητες μεταξύ του χαμάμ στο Σιδηρόκαστρο και αυτού του Elbasan είναι ξεκάθαρες στην ανάπτυξη της κάτοψης, με την τυπική τριμερή διάρθρωση χώρων στις ζώνες: α) των αποδυτηρίων (*camekân*), β) του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και γ) του θερμού χώρου (*sicaklik*)²⁸. Υπάρχουν όμως και κάποιες διαφορές μεταξύ τους. Η κυριότερη βρίσκεται στο ότι το χαμάμ του Σιδηροκάστρου ήταν διπλό, ενώ του Elbasan μονό. Παράλληλα υπήρχε μια τελείως διαφορετική διάρθρωση του χώρου των αποδυτηρίων (*camekân*), που στο Σιδηρόκαστρο ακολούθησε τα πιο κλασικά παραδείγματα με την τετράγωνη κάτοψη και καλυπτό-

Εικ. 39. Φωτογραφία αρχείου του Μ. Kiel από την περίοδο κατασκευής της νέας οικοδομής, όπου αποτυπώνονται οι δίδυμοι χώροι Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*) τετράγωνης κάτοψης (πλήρως κατεστραμμένοι σήμερα) που δεν είχαν ακόμη γκρεμιστεί. Καλύπτονταν, όπως αποδεικνύει και η φωτογραφία, από ημισφαιρικούς θόλους κατά τα κλασικά πρότυπα, ενώ ένας κυκλικός «φωταγωγός» στην απόληξη του θόλου έφερε φως στον εσωτερικό χώρο (Πηγή: Αρχείο Μ. Kiel, με κωδικό XXXIX-45, Netherlands Institute in Turkey - www.nit-istanbul.org/kielarc).

26. ό.π., σ. 309.

27. ό.π., σ. 320, υποσημ. 9.

28. βλ. ανάλογο παράδειγμα τριμερούς διάρθρωσης χώρων στον Ελλαδικό χώρο στο Feridun Ahmed hamam στο Διδυμότειχο που βρισκόταν απέναντι από το Μεγάλο Τζαμί του Μεχμέτ, επίσης του 16^{ου} αι. (Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 132).

ταν από ημισφαιρικό θόλο, όπου στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου διαμορφώνονταν σφαιρικά τρίγωνα που «μέσω αυτών γινόταν το πέραςμα από το δακτύλιο εδράσεως του θόλου στο τετράγωνο της κάτοψης»²⁹. Οι χώροι αυτοί φωτίζονταν με κυκλικό «φωταγωγό», που αντιστοιχούσε με την οπή στην κλείδα των τρούλων.

Στο μέσον του κάθε τετραγώνου χώρου θα πρέπει να υπήρχε, και πάλι κατά τα κλασικά πρότυπα, ένα συντριβάνι, ενώ περιμετρικά στους τοίχους υπήρχαν οι ξύλινοι πάγκοι και ορθογώνιες κόγχες/ντουλάπια για την ασφάλιση των προσωπικών αντικειμένων των λουομένων³⁰. Αντίστοιχα παραδείγματα ανάπτυξης παρόμοιων χώρων εισόδου/αποδυτηρίων (*camekân*) με τετράγωνη κάτοψη που καλύπτονταν από ημισφαιρικό θόλο είναι σχεδόν όλα της ίδιας περιόδου: το Feridun Ahmed Hamam στο Διδυμότειχο (16^{ος} αι.)³¹ και τα επόμενα Λουτρό της Θεσσαλονίκης, το Pazar Hamam/Λουτρό της Αγοράς (16^{ος} αι.)³², το Πασά Χαμάμ ή Λουτρό των Αγ. Αποστόλων (16^{ος} αι.)³³ και το Γενί Χαμάμ/Υeni Hamam/Νέο Λουτρό ή «Αίγλη» (16^{ος} αι.)³⁴.

Ο αντίστοιχος χώρος των αποδυτηρίων (*camekân*) στο παράδειγμα του Elbasan ακολούθησε διαφορετικά πρότυπα και διαμορφωνόταν ως περιπτερος ορθογώνιος χώρος σχετικά έκκεντρα σε σχέση με την υπόλοιπη κάτοψη. Μια άλλη σημαντική διαφορά είναι ότι στο χαμάμ του Elbasan υπάρχουν επιπλέον άλλοι δύο χώροι ατιμόλουτρων (*maghtas* ή *halvet*) που βρίσκονται σε επαφή με την δεξαμενή νερού³⁵. Τέλος υπάρχει και η διαφορά ως προς τη γεωμετρία των θόλων που κάλυπταν τους χώρους. Ενώ στο χαμάμ του Elbasan οι θόλοι είναι ημισφαιρικοί, στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου οι θόλοι κατατάσσονται στην κατηγορία που στη μορφολογία ονομάζεται «bell dome/θόλος σε σχήμα καμπάνας», στοιχείο που καθιστά το χαμάμ του Σιδηροκάστρου μοναδικό, α-

29. Το ίδιο.

30. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, ό.π., σσ. 307-308. Οι χώροι αυτοί που ήταν γνωστοί και ως *maslah*, χρησιμοποιούνταν συχνά και ως χώροι υποδοχής, όπου οι αρχές οργάνωναν συγκεντρώσεις με μουσική και χορό (ό.π., σ. 320, υποσημ. 2). Στον ίδιο χώρο, έπειτα από τη διαδικασία του λουτρού (Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 48-53) «ο υπεύθυνος του αποδυτηρίου δεχόταν το λουόμενο είτε στο χώρο της εισόδου, είτε σε ένα από τα μικρά δωμάτια ανάπαυσης δίπλα σ' αυτόν, με την ευχή "για καλή υγεία" και του υποδείκνυε να ξαπλώσει. Στη συνέχεια ο καφετζής του προσέφερε αναψυκτικά, καφέ ή πορτοκαλάδα -επρόκειτο για το διάστημα χαλάρωσης έπειτα από την εξουθένωση που το σώμα είχε υποστεί, και διαρκούσε μέχρι να έρθει η ώρα για τους επόμενους πελάτες του χαμάμ» (Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 52-53).

31. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 132.

32. ό.π., σσ. 154-159.

33. ό.π., σσ. 160-161.

34. ό.π., σσ. 162-165.

35. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, ό.π., σ. 308.

φού δεν συναντάται σε κανένα άλλο χαμάμ στον Ελλαδικό χώρο. Στους θόλους διακρίνονται τα αποτυπώματα των φωτιστικών οπών (*fil gözü* = μάτια ελέφαντα)³⁶ που αποτελούσαν τη μόνη φυσική πηγή φωτός για τους θαλάμους, και καλύπτονταν με γυάλινους φωτιστικούς κώδωνες από φυσικό γυαλί.

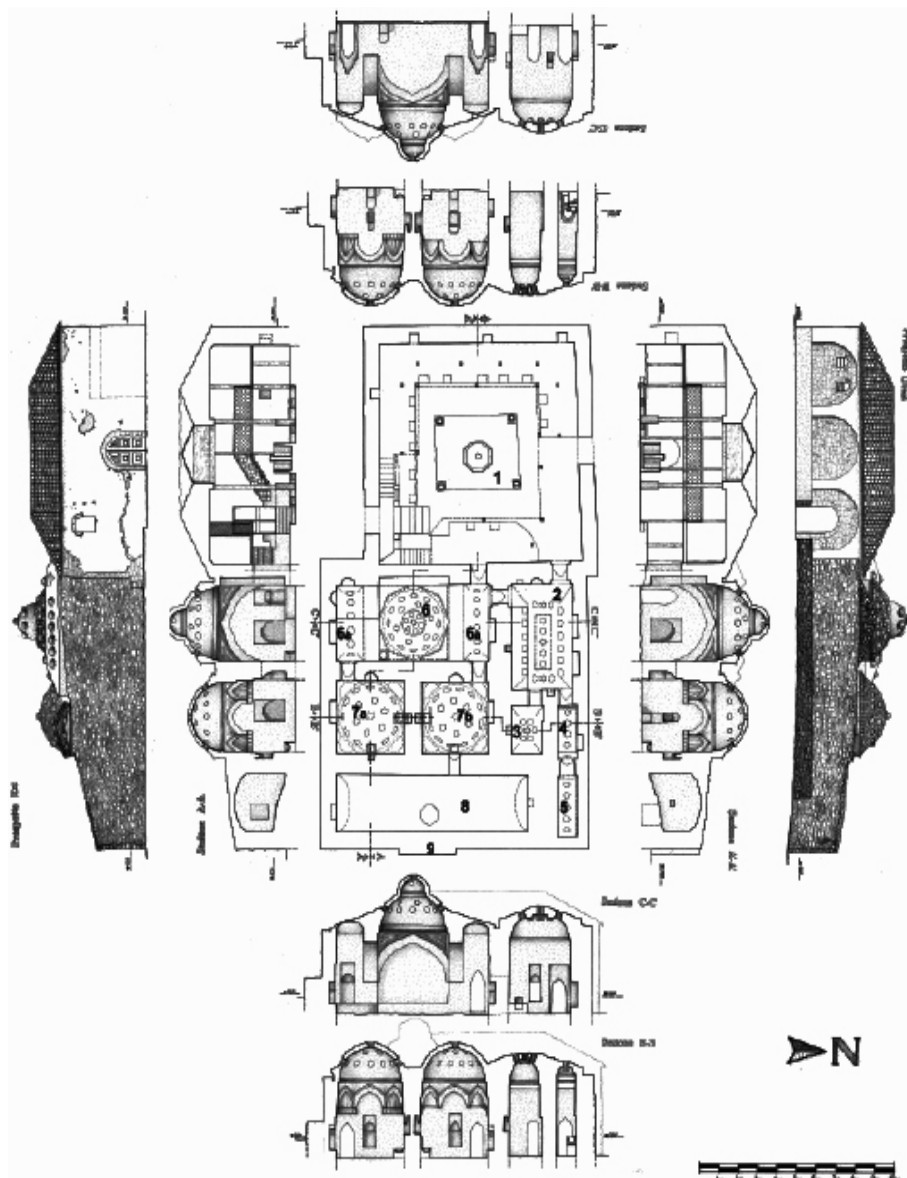

Εικ. 40, 41. Αριστερά φωτογραφία αρχείου του M. Kiel του 1974 (Πηγή: Αρχείο M. Kiel, με κωδικό XXXIX-42, ό.π) με τους δύο θόλους που διατηρούνται μέχρι και σήμερα, που αντιστοιχούσαν στο γυναικείο τμήμα (φωτ.τ.σ. δεξιά, 2017). Ο αριστερά θόλος αντιστοιχεί στο χλιαρό τμήμα (*soğukluk*), ενώ παράλληλα διακρίνονται εμπρός του τα ερείπια από τη στέγαση του πλευρικού στενού διαδρόμου και τη σκαφοειδή στέγαση του διαδρόμου. Ο θόλος έχει περαιτέρω καταστραφεί (ευτυχώς σημειιακά) σε σχέση με το 1974, αφού στη βάση του διανοίχθηκαν οπές για τη διέλευση σωλήνων λόγω της τωρινής χρήσης του χώρου ως συνεργείου. Ο δεξιά θόλος αντιστοιχεί στον θερμό χώρο (*sicaklik*).

Πέρα από αυτές τις διαφορές των δύο χαμάμ, οι χαρακτηριστικές ομοιότητες της κάτοψής τους μας βοηθούν να αποκαταστήσουμε τη μορφή του χαμάμ του Σιδηροκάστρου με μεγάλη ακρίβεια. Ακολούθως δίνεται η συνολική αποτύπωση του χαμάμ της Αγοράς του Elbasan, ώστε να διαμορφωθεί η πλήρη εικόνα της συγκεκριμένης τυπολογίας.

Η αποκατάσταση λοιπόν της μορφής του χαμάμ του Σιδηροκάστρου θα γίνει βασιζόμενη στα μορφολογικά στοιχεία του αντίστοιχου χαμάμ του Elbasan με δύο εξαιρέσεις, όπως τεκμηριώθηκε και προηγουμένως: Η πρώτη αφορά τη διαφοροποίηση του χώρου των αποδυτηρίων (*camekân*), που στο Σιδηρόκαστρο ακολούθησε το κλασικό παράδειγμα της τετράγωνης κάτοψης που καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο ενώ στο Elbasan υπάρχει μια έκκεντρη χωροθέτηση ορθογώνιου χώρου που καλυπτόταν με κεραιοσκεπή, ενώ η δεύτερη μορφολογική διαφοροποίηση αφορούσε την ιδιαίτερη διαμόρφωση των θόλων του χαμάμ του Σιδηροκάστρου που στέγαζαν τα χλιαρά τμήματα (*soğukluk*) και τους θερμούς χώρους (*sicaklik*) που κατατάσσονται στην κατηγορία μορφολογίας «*bell dome*/θόλος σε σχήμα καμπάνας».

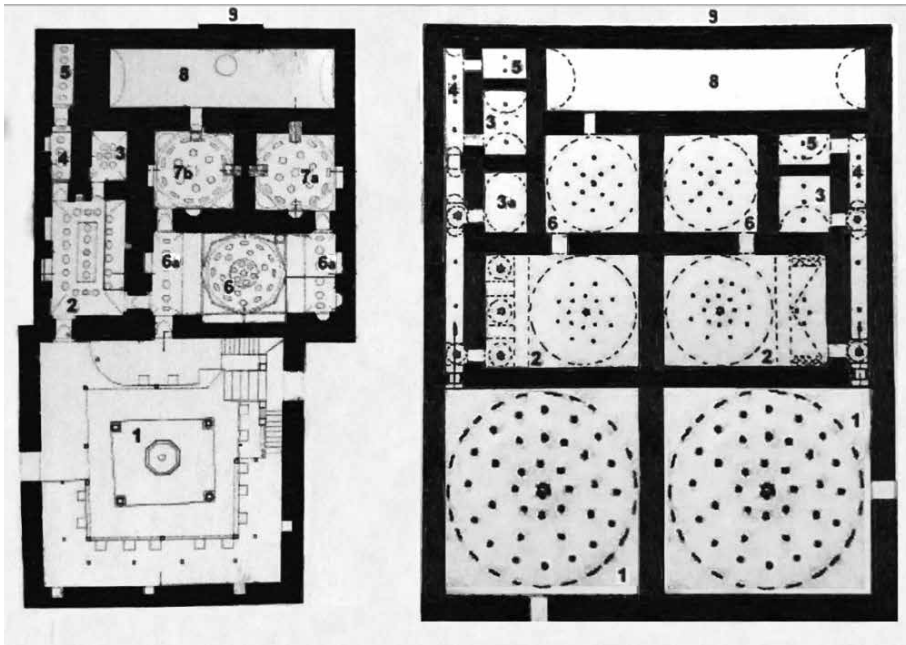
36. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 58-59.

Εικ. 42. Αποτύπωση του μονού Χαμάμι της Αγοράς στο Elbasan, με τις αντίστοιχες όψεις και τομές του μνημείου - Υπόμνημα: 1. Χώρος Εισόδου/Αποδυτηρίων (cemekeân), 2. Χλιαρό τμήμα (soğukluk), 3. Χώρος καθαρισμού και στεγνώματος πετσετών, 4. και 5. Αποχωρητήρια, 6 και 6a. Ο θερμός χώρος (sicaklik), 7a. και 7b. Χώροι ατιμόλυντρων (maghtas ή halvet), 8. Δεξαμενή νερού, 9. Χώρος της Εστίας (Πηγή: Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilacqua, “Research - The Turkish Baths in chitecture, Geometry and Wellbeing”, Nexus Network Journal, vol. 10, No 2, Kim William Books, Turin, 2008, σ. 310).

Με βάση αυτά τα συγκριτικά στοιχεία παρουσιάζονται ακολούθως οι δύο κατόψεις των χαμάμ σε αντιστοιχία, όπου είναι ευδιάκριτες οι ομοιότητες στην κάτοψη. Όσον αφορά τη αποτύπωση του M. Kiel για το Σιδηρόκαστρο, αυτή έχει συμπληρωθεί και αποκτήσει την πλήρη εικονογραφική μορφή που είχε το χαμάμ κατά τη διάρκεια λειτουργίας του.

Αναλύοντας το χαμάμ του Σιδηροκάστρου συγκριτικά με αυτό του Elbasan διαπιστώνουμε: Στο διπλό χαμάμ του Σιδηροκάστρου τα δύο διαμερίσματα (ανδρικό τμήμα και γυναικείο) «αναπτύσσονται παράλληλα, καθώς εφάπτονται μεταξύ τους, ενώ ο χώρος εστίας-δεξαμενής διατρέχει όλο το πλάτος του κτιρίου»³⁷, κατά τα κλασικά οθωμανικά πρότυπα ανάπτυξης διπλών λουτρών. Το αριστερό (δυτικό), μεγαλύτερο τμήμα του, αντιστοιχούσε στο αντρικό τμήμα του λουτρού, ενώ

Εικ. 43. Αριστερά: Αποτύπωση του μονού Χαμάμ της Αγοράς στο Elbasan (Πηγή: Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, ό. π., σ. 310) - Δεξιά: Αποτύπωση του αντίστοιχου διπλού χαμάμ του Σιδηροκάστρου (Πηγή: Michael Kiel, "Demirhisar", ό. π., σ. 152) - Υπόμνημα: 1. Χώρος Εισόδου/ Αποδυτηρίων (camekân), 2. Χλιαρό τμήμα (soğukluk), 3. Χώρος καθαρισμού/ πλυσίματος και στεγνώματος πετσετών, 3a. Ατομική καμπίνα/ μικρό δωμάτιο ανάπαυσης, 4. Και 5. Αποχωρητήρια, 6 και 6a. Ο θερμός χώρος (sicaklik), 7a. και 7b. Χώροι ατμόλουτρων (maghtas ή halvet), 8. Δεξαμενή νερού, 9. Χώρος της Εστίας.

37. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 339.

το δεξί (ανατολικό), μικρότερο τμήμα του στο γυναικείο, «σύμφωνα με τις παραδόσεις και την ... κρατούσα κοινωνικο-θρησκευτική αντίληψη»³⁸, αλλά και λόγω του μικρότερου αριθμού επισκεπτών/γυναικών των χαμάμ, σε σύγκριση με τους άντρες επισκέπτες³⁹. Οι χώροι των αποδυτηρίων (*camekân*) στο Σιδηρόκαστρο, τα οποία σήμερα είναι πια κατεστραμμένα, ακολουθούσαν το κλασικό πρότυπο της τετράγωνης κάτοψης (σημειώνεται με την ένδειξη 1 στην κάτοψη) και καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο (εικ. 39), ενώ ο αντίστοιχος χώρος του μονού χαμάμ του Elbasan διαμορφώνεται ως περίπτερος ορθογώνιος χώρος έκκεντρα σε σχέση με την υπόλοιπη κάτοψη (χώρος 1). Περνώντας από το χώρο των αποδυτηρίων στους θερμότερους χώρους στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου, η πρόσβαση γινόταν σε ένα μακρόστενο διάδρομο που αντίστοιχα οδηγούσε: Στο χώρο του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*), ακριβώς στα δεξιά του διαδρόμου (χώρος 2), που επέτρεπε στον λουόμενο να προσαρμοστεί σταδιακά στην άνοδο της θερμοκρασίας. Το ίδιο πραγματοποιούνταν και στον αντίστοιχο χώρο του χαμάμ στο Elbasan. Ταυτόχρονα οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνταν και ως χώροι αποδυτηρίων κατά τους χειμερινούς μήνες⁴⁰. Στο χαμάμ του Elbasan η σύνδεση του χώρου των αποδυτηρίων με τους θερμούς χώρους δεν γινόταν όπως σήμερα απευθείας, αλλά στην αρχική, αυθεντική του μορφή, δια μέσω του χλιαρού τμήματος, ακολουθώντας την κλασική διαμόρφωση των χαμάμ, όπως ακριβώς γινόταν και στο αντίστοιχο του Σιδηροκάστρου. Η απευθείας σύνδεση που υπάρχει σήμερα στο Elbasan ανοίχθηκε κατά τη διάρκεια αποκατάστασης του μνημείου την περίοδο 1973-77⁴¹.

Στη συνέχεια της διαδικασίας, ο λουόμενος δια μέσω στενών και χαμηλών πορτών περνούσε από το χλιαρό τμήμα (χώρος 2) στους θερμούς χώρους (χώροι 6 και 6a), ενώ στο χαμάμ του Elbasan υπήρχε ένα επιπρόσθετο στάδιο, μετά από τους θερμούς χώρους, όπου ο λουόμενος περνούσε σε ένα επόμενο και τελικό στάδιο, στους δύο ξεχωριστούς χώρους των ατμόλουτρων/*maghtas* ή *halvet* (χώροι 7a και 7b), όπου οι θερμοκρασίες ξεπερνούσαν τους 40°C. Οι επιπρόσθετοι αυτοί χώροι ήταν αποτέλεσμα της δυνατότητας ύπαρξης του χλιαρού χώρου πλευρικά της κάτοψης, που έδινε τη δυνατότητα στις δύο ζώνες των χώρων που υπήρχαν αξονικά στην κάτοψη και στεγάζονταν με θόλους να οργανώνουν αντίστοιχα τους θερμούς χώρους (η πρώτη ζώνη) και τους χώρους

38. Ευαγγελία Χατζητρίφωνος, «Το Οθωμανικό Λουτρό της Αγοράς Yahudi Hamami (Λουλουδάδικα) της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τόμος ΚΖ' [27^{ος}], Θεσσαλονίκη 1989-1990, σ. 93.

39. Ελένη Κανετάκη, *ό.π.*

40. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, *ό.π.*, σ. 308.

41. *ό.π.*, σσ. 308-309.

των ατμόλουτρων (η δεύτερη ζώνη). Αυτή η δυνατότητα δεν υπήρχε στο διπλό χαμάμι του Σιδηροκάστρου, λόγω της διαφορετικής διαμόρφωσης. Στο συγκεκριμένο λουτρό τα γλιαρά τμήματα τοποθετήθηκαν στη πρώτη ζώνη των θολωτών χώρων και οι θερμοί χώροι στη δεύτερη ζώνη, σε επαφή με τη δεξαμενή νερού. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να μην υπάρχει η δυνατότητα για περαιτέρω ανάπτυξη χώρων ατμόλουτρων.

Ταυτόχρονα στο χαμάμι του Σιδηροκάστρου υπήρχε ο χώρος της ατομικής καμπίνας (χώρος 3a)/μικρό δωμάτιο ανάπαυσης⁴² (και όχι στο αντίστοιχο του Elbasan). Και στα δύο χαμάμι υπήρχε ο χώρος καθαρισμού και στεγνώματος πετσετών (χώρος 3) και οι χώροι των αποχωρητηρίων (χώροι 4 και 5). Τέλος η Δεξαμενή νερού (χώρος 8) και ο χώρος της Εστίας (χώρος 9) βρίσκονταν στα πίσω τμήματα των χαμάμι. Σαν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των χαμάμι θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στους θερμοίς χώρους στο χαμάμι του Elbasan (χώροι 6 και 6a) υπήρχε η διάταξη των τριών εφαπτόμενων θολωτών χώρων οι οποίοι ενώνονταν μέσω μεγάλων οξυκόρυφων τοξοτών ανοιγμάτων. Η τριπλή αυτή χωροθέτηση παρόμοιων χώρων συναντάται συχνά σε διατάξεις και διαφορετικής τυπολογίας χαμάμι, αλλά και στην Ισλαμική αρχιτεκτονική γενικότερα⁴³. Αντίστοιχη χωροθέτηση, αλλά με διπλό χώρο βρίσκουμε και στο χαμάμι του Σιδηροκάστρου (με τον μεγαλύτερο να καλύπτεται με θολωτή κατασκευή και τον μικρότερο ορθογώνιο με τρεις μικρές θολωτές κατασκευές σε παράταξη στο ανδρικό τμήμα και με σκαφοειδή στέγαση στο γυναικείο). Εδώ, λόγω έλλειψης χώρου, η τριπλή διάταξη μετατρέπεται σε διπλή και αντιστοιχεί στους χώρους του γλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και όχι στους κλασικούς θερμοίς χώρους, όπου συνήθως εμφανίζεται αυτή η διάταξη. Βέβαια κάποια αντίστοιχα παραδείγματα ανάπτυξης παρόμοιας διάταξης σε χώρους του γλιαρού τμήματος (*soğukluk*) έχουμε και στο χαμάμι του Χουσεΐν Πασά στη Ναύπακτο⁴⁴, αλλά και στο χαμάμι του κάστρου της Μυτιλήνης⁴⁵.

Ακολουθώς παρουσιάζονται οι προτάσεις αποκατάστασης της αρχικής μορφής του χαμάμι του Σιδηροκάστρου που για πρώτη φορά παρουσιάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία, για το συγκεκριμένο λουτρό, με την αντίστοιχη παρουσίαση των αναλυτικών όψεων και τομών. Στο μεγαλύτερο μέρος η όλη προσπάθεια έχει βασιστεί στην αντίστοιχη αποτύπωση του χαμάμι του Elbasan, λόγω ακριβώς της συγγένειας που παρουσιάζει με αυτό του Σιδηροκάστρου, ενώ ειδικά για τους χώρους των αποδυτηρίων (*camekân*), που στο Σιδηροκάστρο ακολούθησαν τα

42. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 52.

43. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, ό.π., σ. 312, 320, υποσημ. 10.

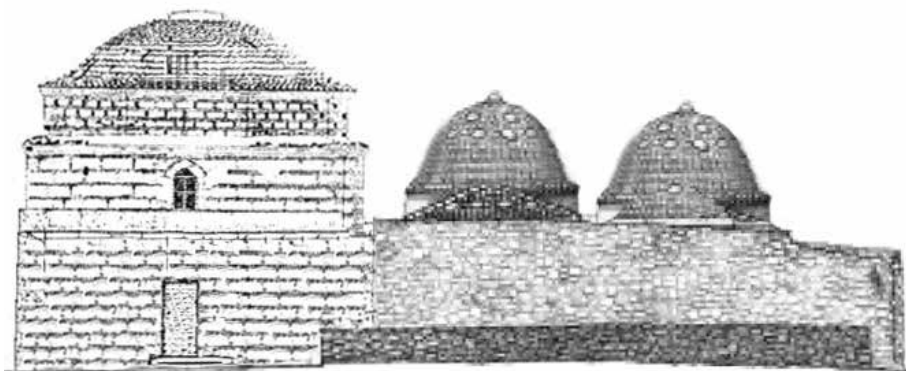
44. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 190-196.

45. ό.π., σσ. 224-225.

πιο κλασικά πρότυπα με την τετράγωνη κάτοψη που καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο, χρησιμοποιήθηκε η αντίστοιχη αποτύπωση από τα Λουτρό της Αγοράς/Pazar Hamam/Yahudi Hamami (Λουλουδάδικα) της Θεσσαλονίκης (16^{ος} αι.)⁴⁶ και ειδικότερα η κλίμακα και η μορφή του ΝΑ χώρου των αποδυτηρίων που αντιστοιχούσε στο ανδρικό τμήμα του χαμάμ της Θεσσαλονίκης, λόγω ακριβώς της συγγένειας της διάταξης των αντίστοιχων χώρων των αποδυτηρίων, όπως διαπιστώνεται και από την ασπρόμαυρη φωτογραφία του αρχείου του Μ. Kiel (εικ. 39) που αποτυπώνει τους δίδυμους αυτούς χώρους πριν κατεδαφιστούν.

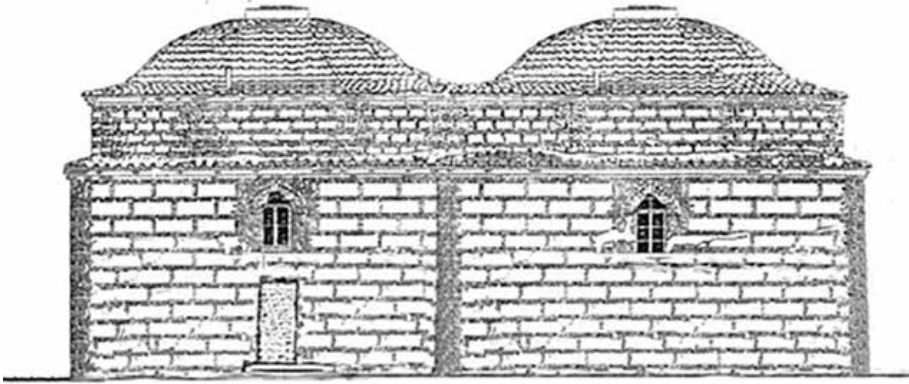
Η μεγάλη συγγένεια των δύο χαμάμ μπορεί να εντοπιστεί και στη συγγένεια των μορφολογικών τους στοιχείων, συγκρίνοντας τα στοιχεία της αποτύπωσης του χαμάμ του Elbasan με τα αντίστοιχα μορφολογικά στοιχεία που αποτυπώθηκαν στην πρόσφατη φωτογραφική τεκμηρίωση του χαμάμ Σιδηροκάστρου. Γι αυτό άλλωστε η προσπάθεια αποκατάστασης των όψεων αλλά και του εσωτερικού του λουτρού του Σιδηροκάστρου βασίστηκε απόλυτα, ως προς τη διαμόρφωση των χλιαρών και θερμών τμημάτων, στην αποτύπωση του χαμάμ του Elbasan. Απόδειξη της ορθότητας της συγκεκριμένης προσπάθειας ήταν και η ευκολία προσαρμογής των αποτυπώσεων του Elbasan στις αντίστοιχες

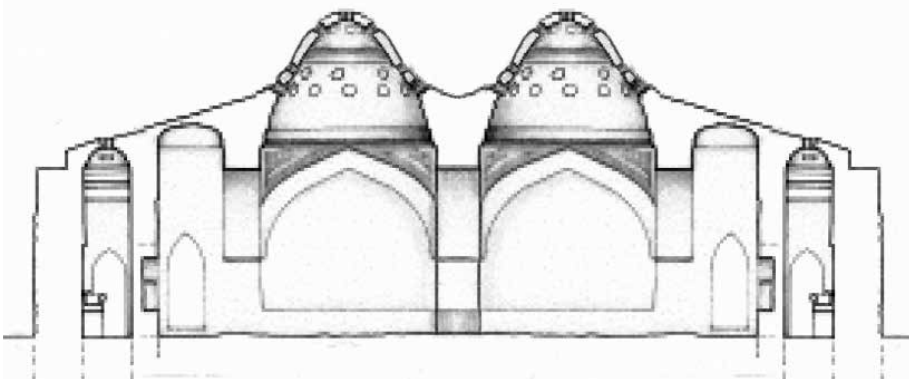
Εικ. 44. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της ανατολικής όψης του χαμάμ Σιδηροκάστρου. Από αριστερά διακρίνονται: Ο Χώρος Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*), πλήρως κατεστραμμένος σήμερα, που καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο. Διακρίνεται η ανατολική θύρα εισόδου στο γυναικείο τμήμα, ο φεγγίτης της επάνω ζώνης, και ο κυκλικός «φωταγωγός» στην απόληξη του θόλου. Ακολούθως διακρίνεται ο θόλος του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και δεξιότερα ο θόλος του θερμού χώρου (*sicaklik*). Και οι δύο θόλοι είναι της μορφής *Bell dome*/θόλοι σε σχήμα καμπάνας. Δεξιά στο τελείωμα του χαμάμ διακρίνεται ο χώρος της Δεξαμενής νερού με τον χώρο της Εστίας, που αμφότεροι στεγάζονται με κεκλιμένη στέγη.

46. Ευαγγελία Χατζητρύφωνος, ό.π., σσ. 91-106.

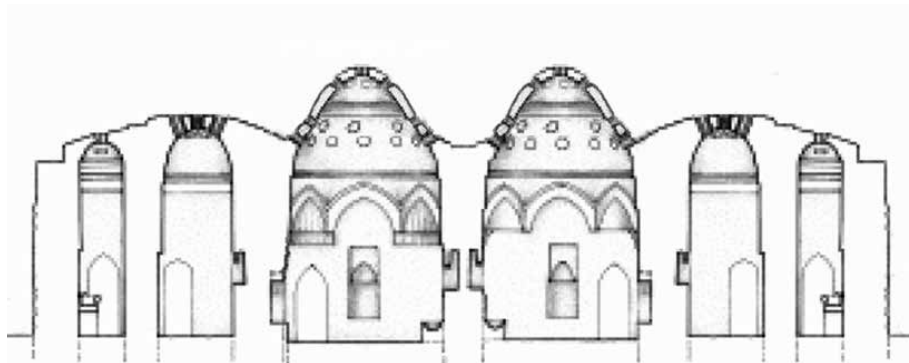
προτάσεις αποκατάστασης του Σιδηροκάστρου. Άλλωστε κατά μία άποψη ο Ισλαμικός πολιτισμός, που οριζόταν ως ένας πολυκεντρικός, πολυχωρικός και σε βάθος εκατονταετιών πολιτισμός παραγωγής, σε σχέση με τα παράγωγά του, όπως αποτυπώνονταν στις δομές των θρησκευ-

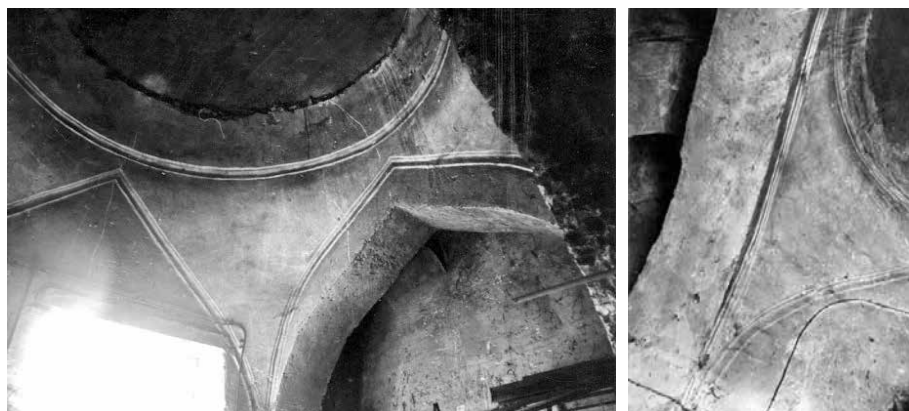
Εικ. 45. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της νότιας όψης του χαμάμι, με τους δίδυμους χώρους Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*). Οι χώροι στεγάζονται με ημισφαιρικό θόλο, ο οποίος έφερε στην απόληξή του κυκλικό «φωταγωγό». Διακρίνεται η νότια θύρα εισόδου του ανδρικού τμήματος και δεξιότερα ο αντίστοιχος χώρος του γυναικείου. Στην άνω ζώνη και στους δύο χώρους απεικονίζονται οι φεγγίτες που έφεραν επιπρόσθετο φως στο εσωτερικό των τετράγωνων χώρων.

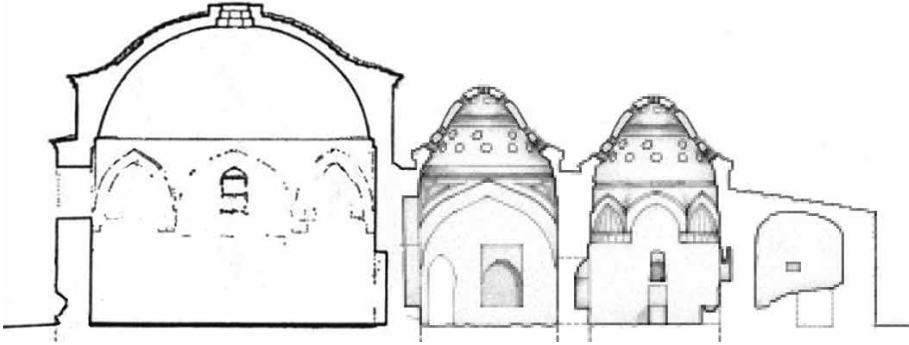
Εικ. 46. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της εγκάρσιας τομής του χαμάμι κατά τον άξονα ανατολής-δύσης, όπου διακρίνονται από αριστερά προς δεξιά: ο πλευρικός διάδρομος του ανδρικού τμήματος και δεξιότερα οι δύο θολωτοί χώροι του γλιαρού τμήματος (*soğukluk*), εκ των οποίων ο αριστερός είναι και ο μικρότερος, ενώ ο κεντρικός μεγάλος χώρος καλύπτεται από θόλο τύπου *Bell dome*. Συμμετρικά αναπτύσσονται οι αντίστοιχοι χώροι και στο ανατολικό τμήμα (γυναικείο τμήμα).

Εικ. 47. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της εγκάρσιας τομής του χαμάμι κατά τον άξονα ανατολής-δύσης, όπου διακρίνονται από αριστερά προς δεξιά: ο πλευρικός διάδρομος του ανδρικού τμήματος, δεξιότερα ο θολωτός χώρος του καθαρισμού/πλυσίματος και στεγνώματος πετσετών και ακόμα δεξιότερα ο κεντρικός θερμός χώρος (sicaklik) που καλύπτεται επίσης από θόλο τύπου Bell dome. Συμμετρικά αναπτύσσονται οι αντίστοιχοι χώροι και στο ανατολικό τμήμα (γυναικείο τμήμα).

Εικ. 48, 49. Φωτογραφίες αρχείου του M. Kiel από το 1974 (Πηγή: Αρχείο M. Kiel, με κωδικό XXXIX-43 και XXXIX-44, ό.π.) Στην αριστερή φωτογραφία αποτυπώνονται τα οξυκόρυφα τόξα από τον διπλό χώρο του χλιαρού τμήματος (soğukluk) στο ανδρικό (δυτικό) τμήμα. Το δεξί οξυκόρυφο άνοιγμα ένωσε τον κεντρικό χώρο με τον μικρό επιμήκη ορθογώνιο παράπλευρο χώρο του χλιαρού τμήματος, που στεγαζόταν με τρεις μικρούς θόλους σε παράταξη (διακρίνονται ευκρινώς στην κάτοψη του M. Kiel). Το αριστερό άνοιγμα που λούζεται στο φως δεν υπήρχε στην αρχική μορφή, αλλά διανοίχθηκε αργότερα για τη λειτουργία του συνεργείου. Στη δεξιά φωτογραφία αποτυπώνονται το οξυκόρυφο τόξο (ανάμεσα στον κεντρικό χώρο του χλιαρού τμήματος και το μακρόστενο δεύτερο χώρο του χλιαρού τμήματος) και αμυδρά (δεξιά) ο θόλος του κεντρικού χώρου του χλιαρού τμήματος.

Εικ. 50. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της τομής κατά τον άξονα βορρά-νότου του χαμάμ του Σιδηροκάστρου, όπου από αριστερά διακρίνονται: Ο Χώρος Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*) τετράγωνης κάτοψης (πλήρως κατεστραμμένος σήμερα) με τον ημισφαιρικό θόλο και τον κυκλικό «φωταγωγό» στην απόληξη του θόλου. Στα δεξιά του διακρίνεται το εσωτερικό του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και δεξιότερα το εσωτερικό του θερμού χώρου (*sicaklık*) που στεγάζονταν από θόλους μορφής *Bell dome*, και φέρουν τις φωτιστικές οπές (*fil gözü*). Στα δεξιά του χαμάμ διακρίνεται ο χώρος της Δεξαμενής νερού με τον χώρο της Εστίας, που αμφότεροι στεγάζονται με κεκλιμένη στέγη.

τικών και άλλων δημοσίων κτιρίων διαμορφωνόταν ως προς την αρχιτεκτονική παραγωγή μέσω «τοπικών οικοδομικών παραδόσεων (αυτές οι πηγές γνώσης που ο Clifford Geertz αποκαλεί “τοπική γνώση”). Συγκεκριμένες τέτοιες τοπικές παραδόσεις έπαιξαν τον ρόλο των υπερτοπικών κέντρων με μοντέλα μετάδοσης της αρχιτεκτονικής γνώσης μέσω παραδειγμάτων και μέσω προφορικής ή οπτικής πληροφόρησης (μέσω αρχιτεκτονικών σχεδίων). Αυτά τα μοντέλα μετάδοσης της γνώσης μπορεί να κατανοηθούν ως συνεχιστές προηγούμενων παραδοσιακών μορφών μετάδοσης γνώσης στην αρχιτεκτονική και στην παράδοση των συντεχνιών των κτιστών/μαστόρων»⁴⁷. Το ότι τα χαρακτηριστικά του χαμάμ του Elbasan συναντώνται και στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου «είναι φυσικό συνεπακόλουθο, δεδομένου ότι τα λουτρά της ελληνικής επικράτειας δεν αποτελούν αυθεντικούς ή πρωτογενείς αρχιτεκτονικούς τύπους, μιας και εναρμονίζονται προς τα κτιριολογικά πρότυπα, τα ρυθμολογικά και οικοδομικά χαρακτηριστικά που συναντάμε σε όλη σχεδόν την Οθωμανική επικράτεια»⁴⁸.

47. Renata Holod, «Text, Plan and Building: On the Transmission of Architectural Knowledge», in *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*, Margaret Bentley Sevcenko (ed.), Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1988, σ. 1.

48. «Τα συνεργεία των συντεχνιών μετακινούνταν δίχως περιορισμούς από περιοχή

Εικ. 51. Φωτογραφία από τον διπλό χώρο του χλιαρού τμήματος (*soşukluk*), κεντρικό και μικρότερο παράπλευρο, στο ανδρικό (δυτικό) τμήμα του χαμάμι. Διακρίνεται ο κατεστραμμένος θόλος του κεντρικού τμήματος και τα οξυκόρυφα τόξα, όπου το δεξί οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα ένωσε το κεντρικό χλιαρό τμήμα με τον μακρόστενο παράπλευρο χώρο (διακρίνεται ο τοίχος του στο βάθος όπου είναι ανηρτημένα τα εργαλεία του συνεργείου) που στεγαζόταν από τρεις μικρούς θόλους σε παράταξη. Το αριστερό άνοιγμα δεν υπήρχε και διανοίχθηκε εκ των υστέρων για τη λειτουργία (είσοδο) του συνεργείου. Αντιστοιχούσε σε τοίχο ανάμεσα στο χώρο του κεντρικού χλιαρού τμήματος και στο χώρο της Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*), που είναι πια κατεστραμμένοι. - (φωτ.τ.σ., 2017).

σε περιοχή. Εφάρμοζαν τις δικές τους οικοδομικές τεχνικές και το μόνο που άλλαξε ήταν τα τοπικά υλικά -ανάλογα βέβαια με το διατιθέμενο οικόπεδο και τα οικονομικά του εκάστοτε χορηγού... Οι κατόψεις των λουτρών προσαρμόζονταν κατά περίπτωση σε ένα υιοθετημένο πρότυπο... Οι Οθωμανοί αρχιτέκτονες βασίζονταν σε ένα κώδικα κατασκευαστικών τεχνικών και κανόνων αναλογιών, που διαβιβάζονταν από τον αρχιμάστορα στον μαθητευόμενο τεχνίτη σαν μυστικό της συντεχνίας. Ο ελλαδικός χώρος ήταν μια μικρή επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έτσι οι διαδικασίες παραγωγής των αρχιτεκτονημάτων δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες στις μεγάλες (οθωμανικές) πόλεις, όπως την Κωνσταντινούπολη, την Προύσα, την Αδριανούπολη», Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 346.

Εικ. 52, 53. Η αριστερή φωτογραφία αποτυπώνει το χώρο του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) στο ανδρικό (δυτικό) τμήμα με τον κατεστραμμένο θόλο. Διακρίνονται τα δύο οξυκόρυφα τόξα που αντιστοιχούσαν σε δύο διαχωριστικούς τοίχους (που είναι εμφανές ότι διανοίχθηκαν πρόχειρα, για να «διευκολυνθεί» η λειτουργία του σινεργείου). Το εμπρός αριστερά τόξο αντιστοιχεί στον ενδιάμεσο τοίχο μεταξύ χλιαρού και θερμού (στο βάθος) χώρου του ανδρικού τμήματος. Το προς τα δεξιά τόξο αντιστοιχεί στο διαχωριστικό τοίχο μεταξύ των χλιαρών χώρων του ανδρικού (κέντρο της φωτογραφίας) και γυναικείου (στα δεξιά) τμήματος του λουτρού. Στην δεξιά φωτογραφία αποτυπώνεται το μικρό οξυκόρυφο χαμηλό άνοιγμα από το γυναικείο τμήμα, που οδηγούσε από το χλιαρό τμήμα (διακρίνεται στο βάθος) στο θερμό χώρο του χαμάμ (φωτ.τ.σ., 2017).

Στη συνέχεια γίνεται συσχέτιση των φωτογραφιών του M. Kiel από το 1974 με τις αντίστοιχες σημερινές, 43 χρόνια μετά, όπου παρατηρείται ότι δεν υπάρχει περαιτέρω αλλοίωση στο μνημείο. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση των χλιαρών τμημάτων και των θερμών χώρων, ενώ είναι ευτύχημα ότι έχουν διασωθεί οι δύο θόλοι από το γυναικείο τμήμα του λουτρού που αντιστοιχούσαν στο χλιαρό και στο θερμό χώρο αντίστοιχα. Αναλλοίωτα επιβιώνουν και τα οξυκόρυφα τοξωτά ανοίγματα. Οι κύριες καταστροφές στο μνημείο συντελέστηκαν κατά την περίοδο ανέγερσης της κατοικίας στον πάνω όροφο, με την ολοκληρωτική κατεδάφιση των κλασικής μορφολογίας δίδυμων τετραγωνικής κάτοψης χώρων των αποδυτηρίων (*camekân*), και την κατεδάφιση των θόλων στο ανδρικό τμήμα του λουτρού.

Παράλληλα, στο γυναικείο τμήμα του λουτρού, επιβιώνουν έως και σήμερα δύο από τα μικρά οξυκόρυφα χαμηλά ανοίγματα, που συνέδεαν τους χώρους, που ήταν έτσι κατασκευασμένα ώστε να μην χάνεται η θερμοκρασία των χώρων σε κάθε μετάβαση του λουόμενου από το ένα τμήμα του λουτρού στο επόμενο. Το πρώτο από τα δύο μικρά αυτά ανοίγματα οδηγούσε από το στενόμακρο διάδρομο στο χλιαρό τμήμα του

Εικ. 54, 55. Η αριστερή φωτογραφία αποτυπώνει το χώρο του χλιαρού τμήματος στο γυναικείο τμήμα (ανατολικό) του χαμάμ. Το οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα που διακρίνεται ένωνε τον κεντρικό χώρο του κεντρικού χλιαρού τμήματος με το θόλο με τον μακρόστενο δεύτερο χώρο του χλιαρού τμήματος (διακρίνεται ο τοίχος στο βάθος με το ξύλινο ράφι) που έφερε σκαφοειδή στέγαση. Με το σχήμα της έλλειψη σημειώνεται το μικρό οξυκόρυφο χαμηλό άνοιγμα που οδηγούσε από τον μακρόστενο διάδρομο στο χλιαρό τμήμα του γυναικείου τμήματος του χαμάμ. Στη δεξιά φωτογραφία αποτυπώνεται ο θόλος του κεντρικού αυτού χλιαρού τμήματος, όπου διακρίνεται και η διάταξη σε ομόκεντρους κύκλους των φωτιστικών οπών που αποτυπώνεται και στην κάτοψη του M. Kiel (φωτ.τ.σ., 2017).

Εικ. 56, 57. Η αριστερή φωτογραφία αποτυπώνει το θερμό χώρο στο γυναικείο τμήμα του χαμάμ. Στο επάνω τμήμα της φωτογραφίας διακρίνεται η βάση του θόλου. Στη δεξιά φωτογραφία αποτυπώνεται ο θόλος του θερμού αυτού χώρου, όπου διακρίνεται η αστεροειδής διάταξη των φωτιστικών οπών, διάταξη που αποτυπώνεται και στην κάτοψη του M. Kiel (φωτ.τ.σ., 2017).

γυναικείου τμήματος του λουτρού, ενώ το δεύτερο άνοιγμα οδηγούσε από το γλιαρό τμήμα στο θερμό χώρο του γυναικείου λουτρού. Είναι σημαντικό ότι διατηρούνται στο ανδρικό, αλλά και στο γυναικείο τμήμα, οι διπλοί χώροι των γλιαρών τμημάτων, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος καλύπτονταν από θόλο, ενώ ο δεύτερος που ήταν σαφώς μικρότερος και στενόμακρος ήταν συμπληρωματικός του κεντρικού χώρου. Οι διπλοί αυτοί χώροι διαχωρίζονται μεταξύ τους με ένα οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα που δεσπόζει στο γλιαρό τμήμα (εικ. 48, 49 και 51).

Ε4. Πύργος του Ωρολογιού

Ανατρέχοντας στα υπόλοιπα μνημεία, στο νότιο τμήμα του οικισμού υπήρχε Πύργος του Ωρολογιού, σήμα κατατεθέν των οθωμανικών πόλεων της ύστερης συνήθως οθωμανικής περιόδου (*σημείο 12 της αρίθμησης του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που αναλύει τον χάρτη του Chabert*)⁴⁹, που καταγράφεται και σε φωτογραφία εποχής (εικ. 32), στην κορυφή του φυσικού λόφου, στο σημείο που αργότερα ανεγέρθηκε το μνημείο των πεσόντων και σήμερα υπάρχει το Τουριστικό Περίπτερο του ΕΟΤ.

Ε5. Μεντρεσέδες

Στον χάρτη του Chabert, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, αποτυπωνόταν και ένας μεντρεσές με το τζαμί του-που θα πρέπει να ήταν ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ- (*σημείο 6 της αρίθμησης του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου*). Εκτός από τον συγκεκριμένο μεντρεσέ, αναφέρεται από μελετητές η ύπαρξη και άλλων τριών⁵⁰. Τα ονόματα δύο εκ των τεσσάρων αυτών συνολικά μεντρεσέδων καταγράφει ο Ayverdi στον αναλυτικό του κατάλογο και συγκεκριμένα: τον μεντρεσέ του Seyyid Ahmed bin Abdullah Bey Medresesi στον μαχαλά/συννοικία του Eski Camii και τον μεντρεσέ του Abdullah bin Emin Ağa Medresesi⁵¹. Ο Γ. Στιβαρός καταγράφει επίσης της ύπαρξη δύο σχο-

49. Στο λόφο του Πύργου του Ωρολογιού ανεγέρθη στα 1920 το Ηρώ των πεσόντων. Στη συνέχεια στο χώρο αυτό ανεγέρθηκε το 1962 από τον ΕΟΤ το Τουριστικό Περίπτερο της πόλης, με αποτέλεσμα το Ηρώ να απομακρυνθεί από τον περιβλεπτό αυτόν χώρο, μια επέμβαση που κατακρίθηκε από μεγάλο μέρος των κατοίκων, καθώς με την πράξη αυτή εξαλείφθηκε ένα σύμβολο σημαντικής ιστορικής μνήμης για την πόλη (Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 444).

50. Michael Kiel, ό.π., σ. 152 · Νικ. Παν. Σααράτος, ό.π., σ. 91.

51. Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimârî Eserleri*, Kitap V, Yunanistan, σ. 205 (ο μεντρεσές του Seyyid Ahmed bin Abdullah Bey Medresesi αναφέρεται στο item no 225, ενώ του Abdullah bin Emin Ağa Medresesi αναφέρεται στο item no 223).

λείων (*mekter*) για τα παιδιά⁵². Θα πρέπει να υπήρχε και τρίτο σχολείο σύμφωνα με την αναφορά του M. Kiel⁵³.

Ε6. Κονάκι του Μπέη - Διοικητήριο/Καϊμακλίκι

Παράλληλα δίπλα στη ΝΔ κύρια είσοδο του οικισμού, παραπλεύρως της αμαξωτής οδού που οδηγούσε στην πόλη των Σερρών, ήταν χωροθετημένο το κονάκι του Μπέη - το διοικητήριο/καϊμακλίκι (*σημείο 10 της αρίθμησης του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου*), στο ίδιο σημείο που ορθώνεται σήμερα η Λέσχη Αξιωματικών. Προέκυψε εκτός της συνκεντρικής πόλης της οθωμανικής περιόδου (εικ. 15, Α΄ Μέρους της μελέτης, στο πάνω δεξιά τμήμα της φωτογραφίας) λόγω της ανάγκης εξεύρεσης του αναγκαίου ελεύθερου χώρου για τη συγκεκριμένη χρήση, που προϋπέθετε μεγάλη έκταση, και που λόγω της πυκνής οικιστικής δομής δεν ήταν δυνατόν να εξυρευθεί εσωτερικά της υπάρχουσας πόλης. Γι' αυτό και επιλέχθηκε μια καθ' όλα αδόμητη περιοχή που κάλυπτε απόλυτα τις ανάγκες της συγκεκριμένης χρήσης. Σε Λέσχη (εντευκτήριο) αξιωματικών μετατράπηκε μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1914⁵⁴.

Ε7. Πύλες του οικισμού

Στον ίδιο χάρτη σημειώνονται παράλληλα και δύο πύλες του οικισμού: Η πρώτη (*σημείο 8*) αποτελούσε την κύρια είσοδο της πόλης, απ' όπου ξεκινούσε και ο αμαξωτός δρόμος για τις Σέρρες, με το κονάκι του Μπέη να χωροθετείται ακριβώς δίπλα της, ενώ η δεύτερη (*σημείο 9*) βρισκόταν ανατολικότερα.

Ε8. Χάνι

Έξω από τον οικισμό, στο ΒΔ τμήμα του, υπήρχε ένα Χάνι (*σημείο 7*) για την εξυπηρέτηση των ταξιδιωτών, ενώ στα ανατολικά του οικισμού καταγράφεται και ένα μετόχι (*σημείο 11*). Μεταγενέστερο χάνι καταγράφεται σε φωτογραφίες των αρχών του 20^{ου} αι. παραπλεύρως του γεφυριού του Κρουσοβίτη, εξυπηρετώντας την διαμονή των ταξιδιωτών σε κεντρικό, κομβικό σημείο της πόλης.

Ε9. Πέτρινο γεφύρι

Σε μια μαρτυρία για την μορφή της πόλης, ο Ν. Σχινάς το 1886 ανα-

---

52. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 535.

53. Michael Kiel, ό.π., σ. 152.

54. Βασίλης Τζανακάρης, *Το ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ επί πτερυγών ιστορίας*, Έκδοση Δήμου Σιδηροκάστρου, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 43-44.

φέρεται στη λίθινη, τρίτοξη γέφυρα (κατασκευασμένη κατά την ηπειρώτικη τυπολογία) που ένωνε τα δύο τμήματα του οικισμού⁵⁵. Σήμερα στη θέση της υπάρχει η σύγχρονη γέφυρα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η γέφυρα καταγράφεται και στην τρίτη αυτοχρωματική φωτογραφία της αποστολής του οπερατέφ Stéphane Passet⁵⁶ απεσταλμένου στη Μακεδονία του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη), φέρει ημερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1913, όπως και οι άλλες δύο, και κωδικό (A 3900). Παρουσιάζει σε πρώτο πλάνο το τρίτοξο πέτρινο γεφύρι (γέφυρα του Κρουσοβίτη ή γέφυρα του «Σταυρού»⁵⁷).

Εικ. 58. Αυτοχρωματική φωτογραφία της αποστολής του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη) με κωδικό (A 3900) με ημερομηνία λήψης την 17η Σεπτεμβρίου 1913 με το τρίτοξο πέτρινο γεφύρι (γέφυρα του Κρουσοβίτη ή γέφυρα του Σταυρού) που ήταν χτισμένο κατά την ηπειρώτικη τυπολογία. Διακρίνεται ακριβώς πίσω από τη γέφυρα ο πύργος του Ανδρόνικου Γ', περιστοιχιζόμενος από κατοικίες, και ακόμη πιο βόρεια η συνολική ανάπτυξη των οικιών στο λοφώδες Βαρόσι (Πηγή: <http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

55. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορική σημειώσεις Μακεδονίας*, τ. Β', Αθήνα, 1886, σ. 424.

56. Όπως αναγράφεται στην καρτέλα της φωτογραφίας από τα αρχεία του Ιδρύματος “Archives de la Planète” - Αρχεία του Πλανήτη (<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

57. Η γέφυρα ονομαζόταν επίσης του «Σταυρού» γιατί από εκεί έριχναν το σταυρό κατά το έθιμο των Θεοφανείων.

Στη φωτογραφία καταγράφεται το μεγάλο κεντρικό άνοιγμα που είχε μορφή καταβιβασμένου κυκλικού τόξου, ενώ άλλα δύο μεγάλα τόξα, μικρότερα του κεντρικού και με χαμηλότερο σημείο στέψης τους, βρίσκονται εκατέρωθεν. Υπήρχαν και οι γνωστές ανακουφιστικές οπές (ορθογώνια παράθυρα με τοξωτά ανοίγματα στο επάνω μέρος) για το ενδεχόμενο υπερχειλίσισης του ποταμού, αφού η σφοδρότητα της ροής του ποταμού κατά τους χειμερινούς μήνες ήταν μεγάλη, στοιχείο που καταγράφεται και στις αναφορές των περιηγητών, με παράλληλες καταστροφές από τις πλημμύρες στις καλλιέργειες στον κάμπο των Σερρών, που ανοιγόταν νότια της πόλης του Δεμίρ-Χισάρ. Στη φωτογραφία μπορεί να δει κανείς τις ημιλαξευτές πέτρες τοποθετημένες όρθιες εν είδη στηθαίου, κατά τον παραδοσιακό τρόπο, ενώ παράλληλα βόρεια της γέφυρας εμφανίζεται περίοπτος ο πύργος του Ανδρόνικου Γ', περιστοιχιζόμενος από κατοικίες, και ακόμη πιο βόρεια η ανάπτυξη των οικιών στο λοφώδες Βαρόσι. Τέλος τη σκηνή κλείνει ειδυλλιακά ένα παρατημένο ξύλινο άρο στην ανατολική όχθη του ποταμού⁵⁸.

Ε10. Χριστιανικοί ναοί

Όσον αφορά τους χριστιανικούς ναούς ο Ν. Σχινάς αναφέρει 2 εκκλησίες, από τις οποίες η πρώτη θα πρέπει να αντιστοιχεί στη Μητρόπολη στο Βαρόσι και η δεύτερη στον ναό του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης που βρίσκεται γαντζωμένος στη βάση του απότομου βράχου του Ισσαρίου, που στεφανώνεται από το κάστρο. Για τον παλιό ναό της μητρόπολης (ο σημερινός χρονολογείται από το 1813) υπάρχουν στοιχεία που τον ανάγουν στις αρχές του 18^{ου} αι. και συγκεκριμένα στα 1728⁵⁹. Ο δεύτερος ναός του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης που αποτελεί ουσιαστικά αρχαίο μακεδονικό τάφο⁶⁰ περιγράφεται για πρώτη φορά από τον Γ. Στιβαρό το 1878, που αναφέρει: *«κάλλιστα σώζεται προς το δυτικόν του βράχου ολίγον υψηλά εκ του εδάφους, άνωθεν των κήπων των ροϊδιών, εν τω βράχω λελατομημένος ναός χριστιανικός, προς ον ανεβαίνει τις δια κλίμακας προστιθέμενης, και εισάγεται δια μικράς εισόδου, εκατέρωθεν της οποίας σώζονται ει και εφθαρμένοι από του χρόνου, μάλλον δ' υπό λιθοβολημάτων, εικόνες αγίων, οποία και εντός αυτού, εις σχήμα θολωτόν λελατομημένου, σώζονται επί των τοιχωμά-*

58. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Η Θεσσαλονίκη στα 1913 και 1918, Βαλκανικές Συγκυρίες», *Θεσσαλονίκη. Οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες, 1913 & 1818*, κατάλογος έκθεσης, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα, 1999, σ. 42. Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, *ό.π.*, σσ. 429-430.

59. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 186-187.

60. *ό.π.*, σσ. 192-207.

των του πολλαί εφθαρμένοι. Ο ναός ούτος, απλούς κατά το σχέδιον,

διότι σύγκειται εξ' ενός μόνον μικρού κοιλώματος, είνε βεβαίως Βυζαντινής εποχής και δύναται να μαρτυρήση ωσαύτως ότι υπήρξε υπό την ρίζαν του βράχου του χριστιανικός οικισμός αλλά τίποτε περισσότερο παρά τούτο και μόνον»⁶¹. Εδώ παράλληλα ο Γ. Στιβαρός εικάζει ότι σε συσχετισμό με το βυζαντινό διαμορφωμένο αυτόν ναό θα πρέπει να υπήρχε και βυζαντινός οικιστικός πυρήνας πέριξ του, χωρίς αυτό να είναι αποδεδειγμένο.

Στη μελέτη του για την Ηράκλεια Σιντική ο Ν. Μουτσόπουλος περιγράφει αναλυτικότερα τον ναό και προβαίνει σε μια πρώτη προσπάθεια ανασύστασης της μορφής του μακεδονικού τάφου, με πλήρη προοπτική σχεδίαση του τάφου και αποτύπωση των μελών του. Παράλληλα κάνει μια καταγραφή και των εθίμων που σχετίζονται με το συγκεκριμένο ναό⁶².

Εικ. 59. Παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά από τον χριστιανικό τομέα στο Βαρόσι (προσφορά της οικογένειας Νικόλαου Κалаϊτζή). Αποτελεί πολύτιμο έκθεμα του μοναδικού στο είδος του μουσείου «Μιχάλη Τσαρτσίδη» με σπάνια συλλογή από όπλα και λοιπό πολεμικό υλικό που προέρχεται κυρίως από τα πεδία των μαχών του οχυρού Ρούπελ (φωτ.τ.σ., 2017).

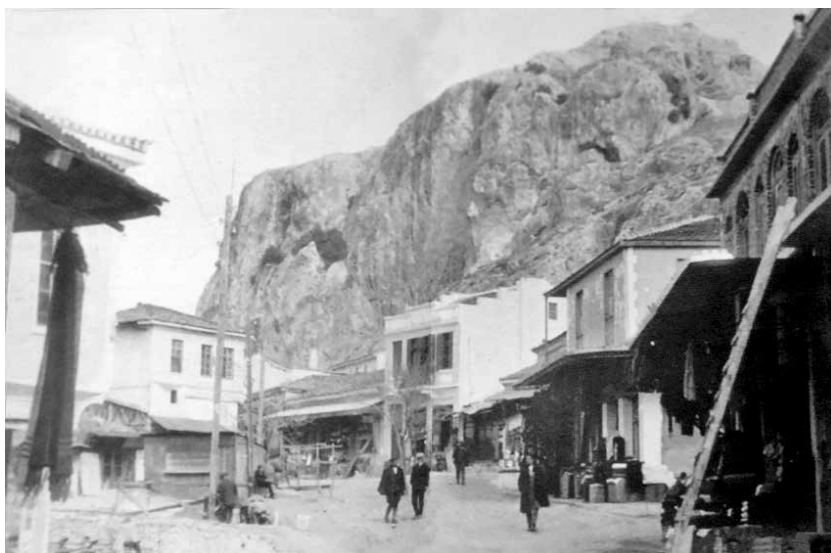
61. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 533.

62. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σσ. 192-207. Ο Ν. Μουτσόπουλος καταγράφει από διηγήσεις που είχε κατά την επίσκεψή του στο χώρο και ένα έθιμο που τελούνταν κατά την οθωμανική περίοδο, όπου «υπήρχε ανάμεσα στα βράχια ένα αναμικτό δενδράκι όπου οι Τούρκισσες (Οθωμανές) κρεμούσαν κουρέλια για την ίαση ασθενειών ένα έθιμο που έχει ευρύτατη διάδοση στη Μακεδονία, στα Βαλκάνια γενικότερα και στον μικρασιατικό χώρο ως την Αρμενία» (ό.π., σ. 194). Είναι πολύ σημαντικό ότι το έθιμο αυτό καταγράφεται ως τις μέρες μας. Εν έτει 2009 κατά την επίσκεψή του στην Τραϊανούπολη αλλά και στο χωριό Θέριμες [βόρεια της Ξάνθης] ο μεγάλος οθωμανολόγος Heath W. Lowry κατά την αναζήτηση του Τεκκέ του Σουλτάνου Nefes, στην περιοχή που υπήρχε μνημειόσχημος τάφος (türbe), καταγράφει και με αντίστοιχη φωτογραφία ότι πάνω στα κλαδιά ενός δένδρου είχαν κρεμαστεί πολύχρωμα κουρέλια, διαιωρίζοντας ένα έθιμο εκατοταετιών (Heath Lowry, *In the Footsteps of the Ottomans – A Search for Sacred Spaces & Architectural Monuments in Northern Greece*, Bahçeşehir University Press, Istanbul, 2009, σσ. 40, 122-123).

Εικ. 60. Φωτογραφία εποχής από την περίοδο της ανέγερσης του ναού του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης (1939), όπου διακρίνονται οι κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα για τη δημιουργία της εξέδρας, όπου στηρίχθηκε ο ναός. Στο βάθος της εξέδρας, προς τα δεξιά, διακρίνεται καθαρά ο λαξευμένος στον βράχο μακεδονικός τάφος (σε κύκλο), πριν αυτός κα-

λυφθεί οριστικά από την κατασκευή του ναού. Στο επάνω αριστερά τμήμα της φωτογραφίας διακρίνεται τμήμα του κάστρου στο Ισάρι (Πηγή: <http://www.sidirokastro.ga/>).

Εικ. 61. Μεσοπολεμική φωτογραφία του βόρειου τμήματος της Αγοράς που βρισκόταν σε εγγύτητα με το Τσαρσί Τζαμί (Τζαμί της Αγοράς). Διακρίνονται τα πολυάριθμα μικρά καταστήματα που καταστράφηκαν από πυρκαγιά κατά τη διάρκεια της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής (1941-1944). Ως εκ τούτου το σύνολο της κατεστραμμένης αγοράς αποδόθηκε μετά την απελευθέρωση ως ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος και σήμερα αποτελεί την κεντρική πλατεία Ελευθερίας (Πηγή: Βασίλης Τσανακάρης, *ό.π.*, σσ. 72-73).

Ε11. Αγορά του οθωμανικού οικισμού

Στις αναφορές που γίνονται για την αγορά του Δεμίρ-Χισάρ σημαντική είναι η περιγραφή του Ν. Σχινά, που εκτός από την επισήμανσή του για την «καλήν αγοράν» στο κέντρο της πόλης, αναφέρεται και στην εβδομαδιαία αγορά που πραγματοποιείται κάθε Σάββατο⁶³.

Ε12. Υδραγωγείο

Ο Γ. Στιβαρός στο άρθρο του, στο περιοδικό *Παρνασσός*, αναφέρεται και στο υδραγωγείο που υπήρχε και έφερνε νερό από απόσταση 4 ωρών (στην αρχή μέσω αυλακίου και κατόπιν ερχόμενο ανωτέρω της συνοικίας με πήλινους σωλήνες/κιούγκ). Οι Οθωμανοί κάτοικοι ανέφεραν ότι είχε οικοδομηθεί από τον Σουλτάνο Μουράτ Α΄, που επισκέφτηκε διερχόμενος την περιοχή του Δεμίρ-Χισάρ εν μέσω εκστρατείας προς τη Σερβία⁶⁴.

Ε13. Τεκέδες

Όσον αφορά τους τεκέδες, στη μελέτη του Reşat Öngören⁶⁵ μνημονεύονται έξι για την πόλη του Δεμίρ-Χισάρ και άλλοι δύο στα περίχωρα. Δίνονται παράλληλα οι ονομασίες για δύο από τους τεκέδες της πόλης από τον Reşat Öngören, που επιβεβαιώνονται και από τους αντίστοιχους καταλόγους του Ayverdi: το Hacı Mehmet Efendi Tekkesi⁶⁶ και το Bektaşiyye Tekkesi⁶⁷.

Ε14. Βιοτεχνική παραγωγή

Τέλος η βιοτεχνική παραγωγή του Δεμίρ-Χισάρ επικεντρώνονταν κυρίως στη βυρσοδεψία, όπως και σε άλλες πόλεις της ίδιας περιόδου, με τον Γ. Στιβαρό να καταγράφει και τη χωροθέτησή της: Οι «βυρσοδέψαι (“ταμπάκηδες”) οΐτινες αποτελούσι συντεχνίαν μεγάλην και πλουσίαν... Εΐνε δε η βυρσοδεψική αυτών λίαν επικερδής, διότι καταναλίσκονται τα προϊόντα της μέχρις Επάνω Τζιουμαγιάς (της Βουλγαρικής), Ιστιπίου, Στρουμνίτσης, Ραδοβιτσίου, εξασκείται δε μόνο υπό Τούρκων

63. Ν. Σχινάς, ό.π.

64. Γ. Στιβαρός, «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου», φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*, ό.π., σ. 534.

65. Reşat Öngören, “Balkanlarda Tasavvuf ve Tarikatlar/Mysticism and Religious Orders in the Balkans”, στο *Balkanlarda İslâm-Miadi Dolmayan Umut/Islam in the Balkans-Unexpired Hope*, Tika ed., Ankara, 2016, σσ. 27-80.

66. ό.π., σ. 60' Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, ό.π., σ. 205 (ο τεκές αναφέρεται στο item no 226).

67. Reşat Öngören, ό.π., σ. 60' Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, ό.π., σ. 205 (ο τεκές αναφέρεται στο item no 224).

και μετά φιλοπονίας. Τα εργαστήριά των έχουν ακριβώς εν τω μέσω της κομποπόλεως επί του ποταμίου παρά τη λιθινή στερεά γεφύρα, ήτις ενώνει τας δύο συνοικίας, μεθ' ην από της ελληνικής συνοικίας κατέρχεται τις αμέσως εις την εν τω κέντρω της κομποπόλεως αγοράν (“τσαρσί”), ένθα πάντα τα εργαστήρια..... όλως κεχωρισμένα των οικιών»⁶⁸. Την ίδια εικόνα για τα βυρσοδεψεία σε απόλυτη σχέση με τον ποταμό Κρουσοβίτη, όπου το «ύδωρ αυτού χρησιμοποιούσι τα κατά σειράν μικρά εργοστάσια βυρσοδεψικής» δίνει και ο Γ. Χατζηκυριακού που περιόδευσε την περιοχή κατά την εποχή των Μακεδονικών Πολέμων ο οποίος πιστοποιεί επίσης ότι σε αυτά «απασχολούνται οι Οθωμανοί»⁶⁹, αλλά και ο Ν. Σχινάς που στην περιγραφή του, ομιλεί για «πολλά και εκλεκτά βυρσοδεψεία»⁷⁰.

Μια επιπρόσθετη βιοτεχνική παραγωγή, αυτή της επεξεργασίας του σιδηρομεταλλεύματος, οφειλόταν στα πλούσια κοιτάσματα σιδήρου της περιοχής, με ύπαρξη λατομείων να μνημονεύεται από τα αρχαία χρόνια, ενώ παράλληλα στην κοίτη του Κρουσοβίτη, «υπήρχε σιδηρομετάλλευμα, που γνωρίζουμε ότι καμίνευαν επί τόπου έως τα χρόνια» της οθωμανικής επικυριαρχίας⁷¹.

ΣΤ. Εφαρμογή του Νέου Πολεοδομικού Σχεδίου (1934)

Ολοκληρώνοντας θα επισημαίναμε ότι η σύγχρονη πολεοδομική οργάνωση της πόλης οφείλεται στην εφαρμογή του νέου Πολεοδομικού Σχεδίου που εγκρίθηκε το 1934 (ΦΕΚ 311/Α/15.9.1934)⁷², το οποίο συμπεριέλαβε και τμήματα της ανάπτυξης που διαμορφώθηκαν στο διάβα των πέντε αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Το νέο Πολεοδομικό Σχέδιο βασίστηκε σε μια υποδειγματική κτηματογράφηση που πραγματοποιήθηκε το 1928 από συνεργείο Ρώσων τοπογράφων μηχανικών⁷³.

Η αποτύπωση αυτή μας διευκολύνει να αποκρυσταλλώσουμε την πρότερη δομή του οικισμού και το «οικιστικό απόθεμα κατά την ύστερη τουρκοκρατία (σ.τ.σ. οθωμανική κυριαρχία) στο Σιδηρόκαστρο ... (με τους) δύο ευδιάκριτους πυκνοδομημένους οικιστικούς πυρήνες, με κοινά χαρακτηριστικά τα πλατυμέτωπα κεραμοσκεπή κτίσματα με χαγιάτια ή σαχνισιά σε ορθογωνική, Γ ή Π μορφή»⁷⁴. Παράλληλα

68. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 535.

69. Ν. Χατζηκυριάκου, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη, 1962, σ. 140.

70. Ν. Σχινάς, ό.π.

71. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 191.

72. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 426.

73. ό.π., σσ. 440-441.

74. ό.π., σ. 432.

Εικ. 62. Νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο του Σιδηροκάστρου (κλίμακα 1:2.000), που εκπονήθηκε από το τεχνικό γραφείο του Ιωάννη Παπαϊωάννου (εγκρίθηκε με το ΦΕΚ/311/15.9.1934). Διακρίνεται κυρίως το νότιο πεδινό τμήμα όπου κατοικούσαν οι Οθωμανοί, ενώ στο πάνω μέρος αποτυπώνεται ένα μικρό (το νότιο) τμήμα από το Βαρόσι. Η Μελέτη βασίστηκε σε μια υποδειγματική κτηματογράφηση που πραγματοποιήθηκε το 1928 από συνεργείο Ρώσων τοπογράφων μηχανικών (Πηγή: Νίκος Δαλάκης, Διπλωματική Εργασία με τίτλο: «Ατλαντας των Πολεοδομικών και Χωροταξικών Σχεδίων του Ελληνικού Χώρου, 1828-2011», ΑΠΘ, 2011, σ. 87).

συναντούμε και περιπτώσεις κατοικιών με επιζωγραφισμένα οριζόντια ή καμπύλα αετώματα, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, «παρόμοιο μ' αυτά που συναντώνται στο γειτονικό Μελένικο και σ' άλλους οικισμούς της άνω κοιλάδας του Στρυμόνα... Οι ομοιότητες των παλιών σπιτιών του Σιδηροκάστρου με τα αντίστοιχα του Μελένικου είναι εμφανείς. Πιθανόν μετακινούμενα ισνάφια μαστόρων να έκτιζαν σπίτια στους δύο οικισμούς που είχαν πάντοτε στενές σχέσεις μεταξύ τους. Σιδηρόκαστρο και Μελένικο είχαν και γεωμορφολογικές ομοιότητες, διασχίζονταν από χειμάρρους και οριοθετούνταν από θεόρατους βράχους»⁷⁵, διαμορφώνοντας ιδιαίτερα παραδοσιακά χαρακτηριστικά, που στο Σιδηρόκαστρο διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα στο Βαρόσι, στοιχείο που παράλληλα οφείλεται και στο γεγονός ότι η περιοχή βορειότερα του ναού του Αγ. Γεωργίου δεν εντάχθηκε στο νέο Πολεοδομικό Σχέδιο, και χαρακτηρίστηκε ως οικισμός προ του 1923, διατηρώντας «(εξαιτίας της μη ένταξής του) τα παλιά χαρακτηριστι-

Εικ. 63. Αποτύπωση του Βαροσιού (δεκαετία 1980). Διακρίνεται η παραδοσιακή, δαιδαλώδης μορφή του οικιστικού αυτού πυρήνα, που διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά της πολεοδομικής ανάπτυξης και δομής, αλλά και της παράλληλης μορφολογίας των κτισμάτων, της οθωμανικής περιόδου (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σελ. 178, Εικ. 4).

75. ό.π., σσ. 432-433.

κά του (στενοί οφιοειδείς δρόμοι και χαμηλή δόμηση)»⁷⁶, διατηρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την πολεοδομική και οικιστική δομή της οθωμανικής περιόδου.

Οι οικιστικές και πολεοδομικές αυτές δομές έχουν από την άποψη αυτή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μεταβυζαντινής, οθωμανικής περιόδου, που θα πρέπει με κάθε τρόπο να προστατευθούν και ενισχυθούν ως προς τη διατήρησή τους, αφού αποτελούν τα μοναδικά αντιπροσωπευτικά δείγματα της ταραχόδους και μακρινής εκείνης περιόδου. Μπορεί να επιβιώνουν ψήγματα των οθωμανικών δημοσίων κτιρίων, όπως το χαμάμ και ο ΝΑ τοίχος του τζαμιού της αγοράς, αλλά ακριβώς αυτά θα πρέπει να αποκατασταθούν από το Υπουργείο Πολιτισμού και να ενταχθούν στην ιστορική μνήμη του πολεοδομικού ιστού της πόλης, αποτελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο έναν ενιαίο σύνολο σε συνδυασμό με το αντίστοιχο οικιστικό απόθεμα της ίδιας περιόδου που επιβιώνει κυρίως στο Βαρόσι, με κάποια εξαιρετικά παραδείγματα να βρίσκονται, ακόμα σήμερα, σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, τα οποία θα πρέπει κι αυτά με τη σειρά τους να προστατευτούν και αναδειχθούν. Σε αυτό αποσκοπεί και η σύνταξη της παρούσας μελέτης. Τα πρόσφατα παραδείγματα της αποκατάστασης σημαντικών μεμονωμένων κτιρίων από την Μητρόπολη Σιδηροκάστρου, για στέγαση των γραφείων και του εκκλησιαστικού της μουσείου, αποτελούν προσπάθειες που θα πρέπει να συνεχιστούν και ενισχυθούν στο μέλλον. Αυτή η ιστορική μνήμη, μαζί με το γρανιτένιο βράχο και το βυζαντινό της κάστρο κάνει τον κάθνα που εμβαθύνει στην ιστορία της να τη διατηρεί ως οικεία, ιδιαίτερη και σημαίνουσα πόλη. Αυτό και μόνο μπορεί να εγγυηθεί το μέλλον της, σε συνδυασμό με τα φυσικά της πλεονέκτημα και την προστιθέμενη αξία του σημαντικού γεωθερμικού της πεδίου αλλά και την εξαιρετική και ανταγωνιστική της θέση ως περιοχή σημαντικής ανάπτυξης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας.

---

76. ό.π., σ. 441.

VASSILIS KOSTOVASSILIS

URBAN PLANNING ANALYSIS OF THE NORTH-
ERN GREEK TOWN OF SIDIROKASTRO (*Demir-Hisar*,
Temürhisâr), DURING THE OTTOMAN ERA

Abstract

The ottoman period for the northern Greek town of Sidirokastron extends from the conquest of the town, in 1383, till its liberation by the Greek army, in 1913. The wider area consisted an important axis from the ancient times towards the Balkan Peninsula and vice versa. At the top of the enormous rock that dominates the town, a powerful byzantine castle remains today, with the same byzantine name: Sidirokastron (which means: iron castle). This castle is mentioned in various sources, as early as 1000 AD. The ottoman name of the town, *Demir-Hisar* or *Temürhisâr*, is a direct translation of the byzantine name. Additional to the castle, the byzantine tower of the emperor Andronikos 3rd (Palaiologos) still stands today, near a bridge, with a powerful river, the “Kroussovitis” river, passing by the bridge.

The population census, produced for tax reasons, for the specific years 1444, 1453, 1464/65, 1478/1479, 1519, 1530 and 1569, are important information sources, concerning the population growth and its formation (according to several ethnic and religious groups). In 1444 the muslim families consist only the 18,5% of the total, while progressively the rate increased to 33%, reaching 40% in 1519. From 1832 till the liberation of the town in 1913, this rate was kept as high as 65%-75%.

Concerning the ottoman monuments of the town, the report of Evliya Çelembi is of high importance. He stayed in the town for three days, during 1668, and he recorded the general categories of the monuments: mosques, mescids (small neighborhood mosques without a minaret), a hamam, the tekkes (religious places for gathering), an inn (*hani*) and the administration building of the Aga.

The most important information for the urban form of the town (and its fabric) is included in the well-known plan of the Austrian diplomat Wilhelm von Chabert (-Ostland), dated from 1832. It is considered as the first attempt for an accurate imprinting of the urban organization of the town. Five mosques are recorded at the map, namely: 1. Çarşı Camii (Mosque of the Central Market), 2. Elia Bey Camii (Mosque), at the south of the Varossi area, 3. Unknown Mosque, at the northern part of the Varossi area, 4. Eski Camii (Old Mosque/the first mosque that was erected after

the conquest of the town), 5. Veran Camii, 6. A medresse is also recorded with a mosque incorporated in its complex (while there are references for three more medresses), 7. There is also a reference for a 7th mosque, nearby the byzantine tower of the emperor Andronikos 3rd (Palaiologos) at the southern part of the Varossi area. There was a double hamam in the town, that remains today in a moderate preservation condition, near the iron bridge called “Kalkani”, of a similar typology compared to the pazzar hamam in Elbasan, Albania. This similarity gives us a stable reference point, in order to propose its reconstruction.

The Central Market, with 297 small stores (according to M. Kiel), was also developed during the ottoman period in the area that in modern times the central square of the town (a large green open space) is extended.

At the southern part of the town the Clock Tower had also been erected (a classic element of the ottoman town), up on a hill, dominating the entire area. Additionally, next to the main gate of the city (towards the SW) the administration building of the Aga was situated. Outside the town, to the NW, there was also an inn (*hani*), while six tekkes (religious places for gathering) were mentioned in the vicinity of the town and two more at the surroundings. The aqueduct, constructed by the Sultam Murat I in 1385, was bringing water from a distance of 4 hours walk.

The home manufacture of the town was focused mainly on leather-dressing, while there was an intensive labour, concerning the iron exploitation in the wider area.

Analyzing the urban parts of the town, developed by the several religious groups, the Christian neighborhoods (*mahalas*) were situated in the Varossi area (towards the northern slopes of the town), while the muslim quarter was situated at the healthier southern flat area of the town. These two quite different parts were connected by the bridge of “Kroussovitis” river. There was also the Christian gypsies quarter and another one for the Muslim gypsies.

The contemporary urban organization of the city of Sidirokastron has been based on an Urban Plan, implemented in 1934. There are specific urban characteristics of the traditional ottoman town that can be recognized in the actual city, especially in the Varossi area, with specific similarities with the city of Meleniko (at the Bulgarian boarder area nowadays). These traditional characteristics must be preserved in the near future, in order to feature the vernacular values of the city, in a more creative and qualitative approach for the further development of the broader area.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΩΜΑΡΕΗΣ

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Οι μελετητές της ιστορίας θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν το 18^ο και κυρίως το 19^ο αιώνα ως περίοδο της παγκόσμιας επικοινωνίας, καθώς μετά την Αναγέννηση, τις μεγάλες τεχνολογικές, γεωγραφικές ανακαλύψεις και τον Διαφωτισμό, διαμορφώθηκε ο ενιαίος παγκόσμιος χώρος, κυρίως όσον αφορά την οικονομία και το εμπόριο - στον 20^ο αιώνα ακολουθήσαν η ανάπτυξη του πολιτισμού, της παιδείας, των κοινωνικών και πολιτικών ρευμάτων κ.α.

Τον σημαντικότερο ρόλο στην ανάπτυξη της επικοινωνίας τον έπαιξε η δυνατότητα αλληλογραφίας, η οποία, με τη σειρά της βασίστηκε στη δημιουργία και ανάπτυξη οργανωμένων και αξιόπιστων ταχυδρομικών υπηρεσιών. Θα μπορούσε καθ' υπερβολή να διατυπωθεί η άποψη, ότι η ιστορία του 19^{ου} αιώνα είναι η ταχυδρομική ιστορία.

Επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η περιοχή των Σερρών ήταν μεγάλο διοικητικό, παραγωγικό και οικονομικό κέντρο της Νότιας Βαλκανικής και της ευρύτερης Μακεδονίας και υπάγονταν στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης. Άκμαζαν κυρίως οι βιοτεχνίες κλωστοϋφαντουργίας, βαφής υφασμάτων, αγγειοπλαστικής, χαλκουργίας και μεταποίησης και μεταφοράς των προϊόντων του κάμπου των Σερρών στην κεντρική Ευρώπη. Ο κάμπος των Σερρών παρήγαγε πολλά και καλά προϊόντα, με πρώτο το βαμβάκι. Οι Σέρρες θεωρούνταν σημαντικό κέντρο στη διεθνή οικονομία και στο εμπόριο¹. Έτσι, το 19^ο αιώνα και πριν από την απελευθέρωση των Σερρών το 1913, εγκαταστάθηκαν υποπροξενεία ευρωπαϊκών κρατών: Αυστροουγγαρίας, Ιταλίας², Γαλλίας, Αγγλίας³, Ρωσίας, Ελλάδας⁴.

---

1. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της*, τ. τρίτος, βυζαντινή περίοδος - τουρκοκρατία, νεότεροι χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 305-332.

2. Λ. Θεοδορίδου-Σωτηρίου, Κ. Θεοδορίδης, «Κτίριο Σιμαντώφ στα Σέρρες», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2 (1993-1994), σ. 197-201, 203, εικ. α. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της*, ό.π., τ. τρίτος, σ. 234. Β. Ι.Τζανακάρης, *1913-2013. Πανόραμα Σερραϊκής Ιστορίας. Τα χρόνια της Ελευθερίας*, Σέρρες 2013, σ. 66.

3. Ά. Βακαλόπουλος, Έμμανουήλ Παπάς. «Άρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας». *Η Ιστορία και το άρχαιο της οικογενείας του*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 31.

4. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της*, ό.π., σ. 204,

Αρχικά, πριν από τη δημιουργία οργανωμένων ταχυδρομικών γραφείων, αλλά και συγχρόνως με αυτά -κυρίως για δρομολόγια που δεν καλύπτονταν από ταχυδρομικά γραφεία-, η διακίνηση επιστολών γίνονταν με την παράδοσή τους σε μέσα μεταφοράς. Αυτά ήταν κυρίως κατά το 18^ο αιώνα τα Βενετσιάνικα και Γενοβέζικα πλοία που όργωναν τη Μεσόγειο, και πιο οργανωμένα, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και καθ' όλο τον 19^ο αιώνα, οι “forwarding agents” (προωθητικοί πράκτορες αλληλογραφίας). Αυτοί, έναντι αμοιβής, αναλάμβαναν να βρουν το κατάλληλο μέσο για να φθάσει η επιστολή στον προορισμό της. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή της εικόνας 5. Η μεταφορά επιστολών από τους Βενετσιάνους καπετάνιους και τους forwarding agents αποτελεί μια πρώτη μορφή γραπτής επικοινωνίας, ωστόσο δεν αποτελούσε ακόμη οργανωμένη ταχυδρομική υπηρεσία.

Έτσι, ήδη από την αρχή του 19^{ου} αιώνα δημιουργήθηκε στις Σέρρες η ανάγκη για λειτουργία οργανωμένων ταχυδρομικών γραφείων, ανάγκη η οποία φαίνεται ότι υλοποιήθηκε ήδη από την τρίτη δεκαετία του αιώνα (1830), με δυο ξεχωριστά ταχυδρομικά γραφεία: το Αυστριακό και το Οθωμανικό.

Αυστριακό Ταχυδρομείο-Προφιλοτελική Περίοδος

Η λειτουργία τακτικής ταχυδρομικής υπηρεσίας αποτελούσε δικαίωμα, το οποίο στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε παραχωρηθεί αρχικά το έτος 1721 στην Αυστρία, για την επικοινωνία πρωτίστως ανάμεσα στις πρεσβείες της Βιέννης και της Κων/πολης. Το αμέσως επόμενο έτος παραχωρήθηκε ανάλογο δικαίωμα στη Ρωσία. Με αυτή την πρώτη ταχυδρομική υπηρεσία, που εξυπηρετούσε κυρίως επίσημη αλληλογραφία, ξεκινά η πρώτη περίοδος της ταχυδρομικής ιστορίας, η οποία είναι γνωστή ως προφιλοτελική ή προγραμματιστική περίοδος.

Σταδιακά, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, το δικαίωμα επεκτάθηκε στους Αυστριακούς, Γάλλους και Βρετανούς εμπόρους με δραστηριότητες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από τότε, και κυρίως την περίοδο του Tanzimat, οι Αυστριακοί (αλλά και οι Ρώσοι και αργότερα Γάλλοι, Έλληνες, Βρετανοί κ.λπ.) απέκτησαν το δικαίωμα να ανοίγουν πρακτορεία διακίνησης αλληλογραφίας (ταχυδρομικά γραφεία) και να χρησιμοποιούν ιδιωτική μετακίνηση και φρούρηση για την μεταφορά της αλληλογραφίας. Τα δικαιώματα αυτά χορηγούνταν από την Οθωμανική Διοίκηση στα πλαίσια του καθεστώτος των Διομολογήσεων.

207, 209-210. Ά. Ά. Σακτούρης, *Άναμνήσεις εκ του διπλωματικού μου σταδίου 1879-1933*, έν Καίρω 1951, σ. 48-80. Γ. Ν. Αψηλίδης, «Έλληνες υπήκοοι στην πόλη των Σερρών το 1869», *Σερραϊκά Χρονικά* 16 (2007), σ. 97-119.

Από την είσοδο στο 19^ο αιώνα, κυρίως οι Λεβαντινοί - Ευρωπαίοι, αλλά και οι Οθωμανοί κάτοικοι της αυτοκρατορίας χρησιμοποιούσαν πρωτίστως το Αυστριακό Ταχυδρομείο ως το πλέον ασφαλές και αξιόπιστο. Ενώ από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και κυρίως κατά τις δεκαετίες 1850-60 γίνεται έντονα ανταγωνιστικό και εξίσου αξιόπιστο το Γαλλικό Ταχυδρομείο, χάρις στα τακτικά δρομολόγια των *Messageries Imperiales & Maritimes*. Σε μικρότερο βαθμό χρησιμοποιούνταν το Ρωσικό Ταχυδρομείο, που γίνεται ευρέως γνωστό ως «ρώσικη πόστα» μέσα από το αρχαικό υλικό, το οποίο μαρτυρεί επιπλέον τη χρήση πλοίων για τη μεταφορά δεμάτων, επιστολών και χρηματικών επιταγών στο Μεσογειακό χώρο και την επικοινωνία με το εξωτερικό. Η επικοινωνία στο εσωτερικό γίνονταν με ιδιώτες Τατάρους (έφιππους ταχυδρόμους).

Το Αυστριακό Ταχυδρομείο, κυρίως μετά την εξέλιξή του από προξενικό σε πολιτικό (δεκαετία 1830), άνοιξε υποκαταστήματα σε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας, κυρίως όμως σε λιμάνια. Οι Σέρρες είναι η μοναδική πόλη της μακεδονικής ενδοχώρας (αλλά και της νοτιότερης βαλκανικής ενδοχώρας) στην οποία λειτούργησε Αυστριακό ταχυδρομικό γραφείο. Αυτό είναι ενδεικτικό του σημαντικού οικονομικού ειδικού βάρους της πόλης στην ευρύτερη περιοχή. Η πρώτη ευθύγραμμη σφραγίδα *SERRES* (τύπος 1) πρέπει να πρωτοχρησιμοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1830. Η παλαιότερη γνωστή επιστολή από τις Σέρρες με αυτή τη σφραγίδα φέρει την ημερομηνία 1840. Οι σφραγίδες Σερρών τύπου 2 και 3 (δίγραμμες με ημερομηνία) χρησιμοποιήθηκαν τις δεκαετίες του 1840 και του 1850 (ως το 1864) αντίστοιχα. Η αντίστοιχη παλαιότερη γνωστή χρονική ένδειξη σφραγίδας ταχυδρομείου της Θεσσαλονίκης είναι του έτους 1833. Πολύ αργότερα (περί το 1900), το Αυστριακό ταχυδρομικό γραφείο της Θεσσαλονίκης δημιούργησε υποκαταστήματα στα Σκόπια, στο Μοναστήρι, στην Μητροβίτσα και στην Πρίστινα.

Σταδιακά, μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, υιοθετήθηκε η εισαγωγή της χρήσης γραμματοσήμων στα ταχυδρομικά γραφεία της περιοχής (από 1 Οκτωβρίου 1861 για τις ταχυδρομικές ανάγκες της Ελλάδας, από τα τέλη του 1857 στα Γαλλικά ταχυδρομικά γραφεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και από τις αρχές της δεκαετίας του 1860 στα Αυστριακά και Οθωμανικά Ταχυδρομεία.

Αυστριακό Ταχυδρομείο - Φιλοτελική Περίοδος

Από το 1864 άρχισε η χρήση γραμματοσήμων από το Αυστριακό ταχυδρομικό γραφείο Σερρών. Κατά αρχάς, από το 1864 ως το 1867, χρησιμοποιήθηκε η έκδοση με τον δικέφαλο αετό (θυρεό της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας) με ονομαστική αξία σε *SOLDI* και όχι σε *KREUZER*, έκδοση που στον φιλοτελικό κόσμο χαρακτηρίζε-

ται «οι αετοί της Λομβαρδοβενετίας», καθώς το νόμισμα SOLDI χρησιμοποιούνταν μόνον στις Ιταλικές επαρχίες της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας, δηλαδή στη Λομβαρδία και στη Βενετία. Η έκδοση αυτή έχει χρησιμοποιηθεί και στις 2 ποικιλίες της: με οδόντωση 14 (σπανιότατη) και με οδόντωση 9.5. Από το 1867 ως το 1880, το ταχυδρομικό γραφείο Σερρών χρησιμοποιούσε τα γραμματόσημα Φραγκίσκου Ιωσήφ με την προτομή του Αυστριακού ηγεμόνα. Χρησιμοποιήθηκαν η ευθύγραμμη σφραγίδα τύπου 3 (επί γραμματοσήμων μόνον το 1864) και η μονόκυκλη σφραγίδα τύπου 4. Όλες οι σφραγίδες του ταχυδρομικού γραφείου Σερρών είναι από δυσεύρετες μέχρι πολύ σπάνιες.

Για αγνώστους λόγους το Αυστριακό Ταχυδρομείο Σερρών έκλεισε το 1880. Αυτό οφείλεται σε μια απόφαση των Αυστριακών εξαιρετικά δυσεξήγητη, καθώς το έτος 1880 περίπου και λίγο μετά, κορυφώθηκε η οικονομική ανάπτυξη της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη συμμετοχή των Λεβαντινών - Δυτικών επιχειρηματιών, και τα ξένα ταχυδρομικά γραφεία στην οθωμανική αυτοκρατορία, μετά το έτος 1880, πολλαπλασιάστηκαν παντού. Μια πιθανή εξήγηση της διακοπής του Αυστριακού ταχυδρομείου θα ήταν η βελτίωση και η αξιοπιστία του Οθωμανικού ταχυδρομικού γραφείου, αλλά προσωπικά δεν την θεωρώ επαρκή. Θα πρότεινα στους ιστορικούς των Σερρών να ερευνήσουν το θέμα (π.χ. πιθανοί λόγοι: μια μεγάλη τοπική οικονομική ύφεση, 2 ή 3 έτη καταστραμμένης παραγωγής βάμβακος, δημιουργία αντιαυστριακού κλίματος στις Σέρρες για κάποιον άγνωστο σε μένα λόγο κ.λπ. - όλα αυτά είναι υποθέσεις που μπορούν να ερευνηθούν).

Οθωμανικό Ταχυδρομείο - Προφιλοτελική Περίοδος

Παράλληλα με το Αυστριακό Ταχυδρομείο, το έτος 1842 άρχισε η λειτουργία του Οθωμανικού ταχυδρομικού γραφείου Σερρών. Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του η μεταφορά των γραμμάτων γίνονταν από επιλεγμένους, έμπιστους ιπείς, οι οποίοι ήταν Τάταροι και στις μετακινήσεις τους προστατεύονταν από αποσπάσματα γενίτσαρων.

Ο ταχυδρόμος κατά την παραλαβή του γράμματος, το κατέγραφε σε μία φόρμα που ονομάζονταν TATAR BEYANAMELERI (ενημερωτική κατάσταση Τατάρου) και σφράγιζε τη φόρμα με την αρνητική σφραγίδα του τόπου προέλευσης, ενώ η ίδια διαδικασία ακολουθείτο και κατά την παράδοση της επιστολής (καταγραφή στη φόρμα και σφράγιση με τη σφραγίδα του τόπου άφιξης). Τυπικό παράδειγμα TATAR επιστολών, που μεταφέρθηκαν το έτος 1842 από τις Σέρρες στη Θεσσαλονίκη, είναι η εικόνα 4. Για τη σφράγιση των TATAR των επιστολών που ξεκινούσαν ή παραδίδονταν στις Σέρρες, χρησιμοποιήθηκε η σφραγίδα Σερρών τύπου 1 (αρνητική). Σπανιότατη είναι η σφραγίδα Σερρών τύ-

που 2 (αρνητική), γνωστή ως ακυρωτική επί μίας μόνον επιστολής του έτους 1862.

Οθωμανικό Ταχυδρομείο - Φιλοτελική Περίοδος

Από το 1862 αρχίζει η εισαγωγή γραμματοσήμων προς χρήση επί επιστολών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η πρώτη οθωμανική έκδοση γραμματοσήμων -η *Tughra* (μονόγραμμα) του Σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ- χρησιμοποιήθηκε το χρονικό διάστημα 1863-65. Η 1^η έκδοση οθωμανικών γραμματοσήμων τυπώθηκε και χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά στην Κωνσταντινούπολη και στο Ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για τη σφράγιση των γραμματοσήμων είχε κατασκευασθεί διάστικτη παραλληλόγραμμη σφραγίδα, με γραμμένη στη μέση την ονομασία της πόλης με Αραβική Γραφή (σφραγίδα τύπου 3)⁵.

Το Οθωμανικό ταχυδρομικό γραφείο Σερρών παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα, καθώς είναι το μοναδικό ταχυδρομικό γραφείο στον ελλαδικό χώρο στο οποίο έχει χρησιμοποιηθεί η πρώτη οθωμανική έκδοση γραμματοσήμων. Για το γεγονός αυτό δεν έχει δοθεί ακόμη ικανοποιητική εξήγηση, καθώς περιέργως η χρήση γραμματοσήμων έγινε στις Σέρρες και όχι στη Θεσσαλονίκη ή σε άλλη πόλη, όπως στην Καβάλα. Η χρήση της 1^{ης} έκδοσης στις Σέρρες αποτελεί φιλοτελική σπανιότητα. Προσωπικά έχω συναντήσει ελάχιστες περιπτώσεις μεμονωμένων γραμματοσήμων με σφράγιση Σέρρες και κανένα πλήρες ταχυδρομικό ντοκουμέντο-γράμμα ή φάκελο. Από το 1865 αρχίζει στις Σέρρες, όπως και σε όλα τα ταχυδρομικά γραφεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η χρήση των γραμματοσήμων *DULOZ* (1865-1882). Η ονομασία *Duloz* προέρχεται από το όνομα του χαράκτη. Για τη σφράγιση των *Duloz* χρησιμοποιήθηκαν στις Σέρρες οι 2 σφραγίδες τύπου 4 και 5, δίκυκλη και τριπλού παραλληλόγραμμου, αμφότερες με την αραβική γραφή των Σερρών. Η σφραγίδα τύπου 4 είναι σχετικά κοινή, ενώ η τύπου 5 πολύ σπανιότερη. Και οι δύο σφραγίδες είναι σπάνιες επί πλήρους επιστολής με γραμματόσημα *Duloz* (η τύπου 5 είναι μεγάλη Φιλοτελική σπανιότητα).

Με την περίπτωση της πόλης των Σερρών θα μπορούσε να συσχετισθεί η χρήση οθωμανικών γραμματοσήμων στη Γενισέα (Γενιτζέ Καρασού), στην πεδιάδα της Ξάνθης, το 19^ο αιώνα, όταν ο οικισμός αποτέλεσε καπνοπαραγωγικό κέντρο⁶. Η τοπική χρήση γραμματοσήμων

---

5. Σφραγίδες του τοπικού οθωμανικού ταχυδρομείου με αραβική και λατινική γραφή από τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα βλ. στο Β. Ι. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, Έκδ. Περιοδικού «Γιατί», τ. Α', Σέρρες 1991, σ. 201.

6. Πλούσια σε καλλιέργειες. Ι. Μπακιρτζής, «Από το 18^ο αιώνα μέχρι την απελευθέρωση», *Θρησκευτικά μνημεία στο νομό Ξάνθης*, Ιερά Μητρόπολη Ξάνθης και Περιθεωρίου-Μουφτεία Ξάνθης, Ξάνθη 2005, σ. 81, 83, 85.

έχει επισημανθεί από τον επιφανή Τούρκο μελετητή της Ταχυδρομικής Ιστορίας Othan Brandt, μέχρι την καταστροφή του οικισμού, από πυρκαγιά, το έτος 1870.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η σφραγίδα τύπου 6, η οποία φέρει αποκλειστικά Λατινική (Γαλλική) γραφή, και είναι σπάνια. Κατασκευάστηκε και χρησιμοποιήθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στην αποκορύφωση του Τανζιμάτ-ι Χαιριγιέ, περίοδο σειράς από μεταρρυθμίσεις (1839-1856) με στόχο την αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε επίπεδο διοίκησης, οικονομίας και σχέσεών της με τους υπηκόους της)⁷.

Μετά το 1890 εισήχθησαν οι δίγλωσσες σφραγίδες, γαλλικής και αραβικής γραφής (τύποι 7 έως 15). Δεν είναι γνωστό αν η προσθήκη της αρίθμησης στη σφραγίδα (αριθμός 1, σφραγίδα 11, αρ. 2, σφραγ. 12, 13, αρ. 3 σφραγ. 14, 15) αφορά στη δημιουργία διαφορετικών υποκαταστημάτων του Οθωμανικού Ταχυδρομείου στην πόλη των Σερρών ή στη λειτουργία διαφορετικού «γκισέ» στο ίδιο κεντρικό κατάστημα. Εκ των σφραγίδων αυτών η υπ' αριθμόν 7 και οι σφραγίδες του υποκαταστήματος (?) 3 (14, 15) είναι σχετικά σπάνιες. Το Οθωμανικό Ταχυδρομείο έκλεισε με την κατάληψη της πόλης από τους Βούλγαρους (24-10-1912).

Βουλγαρικό Ταχυδρομείο

Κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, τα βουλγαρικά στρατεύματα κατείχαν την πόλη των Σερρών από τις 24 Οκτωβρίου 1912 έως τον Ιούλιο 1913, οπότε στην πόλη λειτουργούσε Βουλγαρικό Ταχυδρομείο. Αναλόγως, κατά τις περιόδους Βουλγαρικής Κατοχής της πόλης των Σερρών (α. Βαλκανικοί Πόλεμοι - β. Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1916-1918, γ. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος), λειτούργησαν ταχυδρομικά γραφεία με τις σχετικές σφραγίδες. Τον Νοέμβριο του 1912 η Βουλγαρία ζήτησε από την Ελλάδα την άδεια για τη λειτουργία βουλγαρικού ταχυδρομικού γραφείου στην Θεσσαλονίκη.

Το Ελληνικό ταχυδρομικό γραφείο Σερρών κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου

Κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, η άδεια λειτουργίας βουλγαρικού ταχυδρομικού γραφείου παραχωρήθηκε και η συμφωνία περιλάμβανε την αντίστοιχη βουλγαρική άδεια για τη λειτουργία ελληνικού ταχυ-

7. Πρβλ. Redhouse, *Yeni Turkiye-Ingilizce Sözlük*, Κωνσταντινούπολη ⁸1986, σ. 1095. Stefanos Yerasimos, *Azgelismislik siirecinde Tilkkiye*, τ. 2, *Tanzimattan I Dliiriya Savanna*, μετάφραση Babiir Kuzucu, Κωνσταντινούπολη ⁵1987, σ. 8-11. Ά. Βερέμης, «Οι Όθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήναι 1977, σσ. 168-171.

δρομικού γραφείου στις υπό βουλγαρική κατοχή πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας (Σέρρες, Δράμα, Καβάλα κ.α.). Το ελληνικό ταχυδρομικό γραφείο Σερρών λειτούργησε κανονικά από τις 30 Δεκεμβρίου 1912 μέχρι τα μέσα Ιουνίου του 1913⁸. Χρησιμοποίησε τη γνωστή σφραγίδα V τύπου με το ανθέμιο και γραμματόσημα των εκδόσεων Ελληνικής Διοίκησης και Επιστρατείας.

Μετά την εδραίωση της ελληνικής κυριαρχίας, το Ταχυδρομείο της πόλης των Σερρών, εντάσσεται στην υπηρεσία των Ελληνικών Ταχυδρομείων και χρησιμοποιεί τα γραμματόσημα και τα ταχυδρομικά σήμαντρα του ελληνικού κράτους.

Τα αποτυπώματα των σφραγίδων και ο χάρτης των ταχυδρομικών γραφείων προέρχονται από το σημαντικό έργο των Alain Nicolas και Αλέξανδρου Γαληνού «ΞΕΝΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΡΑ ΤΟΥΣ ΣΤΑ ΕΛΛΑΔΙΚΑ ΕΛΑΦΗ».

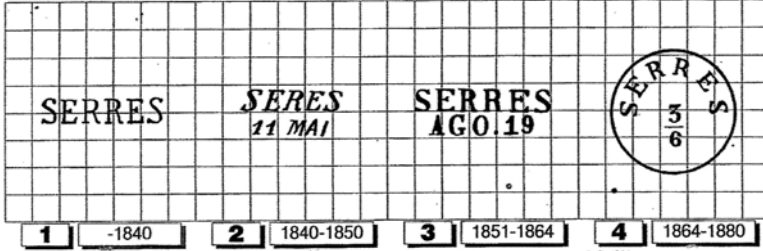
Χάρτης με τα ταχυδρομικά γραφεία της Μακεδονίας περί το 1900.

8. Πρβλ. Δ. Ί. Γιαννούδης, «Τὸ Ἑλληνικὸ ταχυδρομικὸ γραφεῖο Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979), σ. 256-258. Γ. Καφταντζής, *Οἱ Σέρρες ἄλλοτε καὶ τώρα. Αφιέρωμα, Ορφείας Σερρών*, Σέρρες 1983, εικ. 74-76.

SERRES - Serres - Seres - Серресъ - Сѣресъ - Siroz

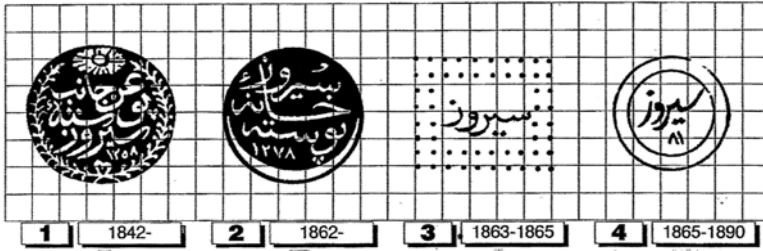
Σέρρες

i. Αυστριακό Ταχυδρομείο - Austrian Post Office

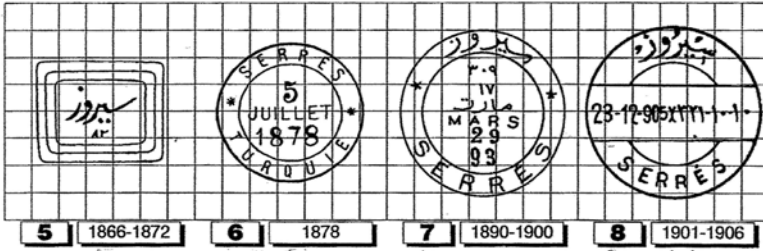

1 -1840   2 1840-1850   3 1851-1864   4 1864-1880

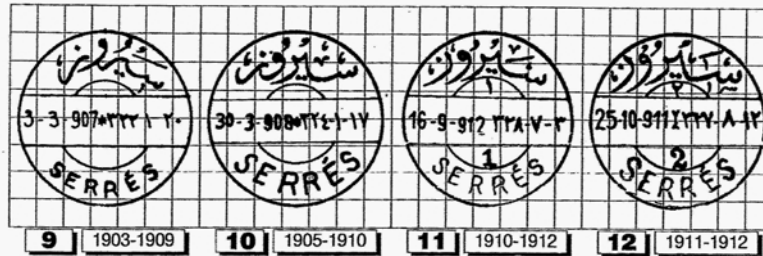
ii. Οθωμανικό Ταχυδρομείο - Ottoman Post Office

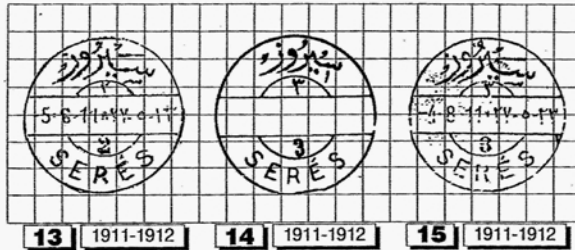
1 1842-   2 1862-   3 1863-1865   4 1865-1890

5 1866-1872   6 1878   7 1890-1900   8 1901-1906

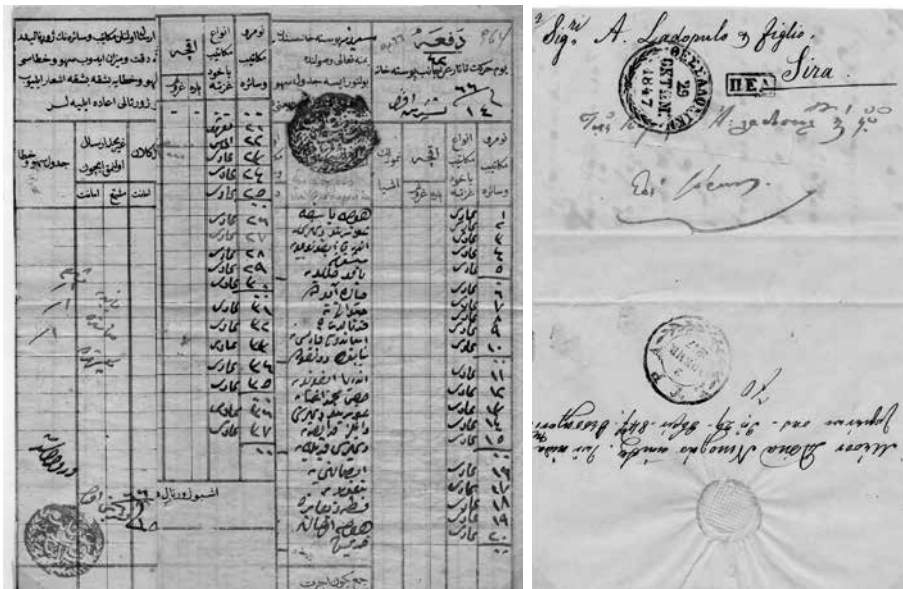
9 1903-1909   10 1905-1910   11 1910-1912   12 1911-1912

13 1911-1912   14 1911-1912   15 1911-1912

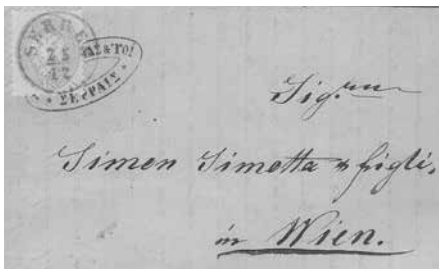

Οι σφραγίδες του ταχυδρομικού γραφείου Σερρών, Αυστριακό, Οθωμανικό και Βουλγάρικο.

Κατάσταση TATAR επιστολών που με-Επιστολή αποσταμένη α-
ταφέρθηκαν το 1842 από τις Σέρρες στη πό τις Σέρρες στη Σύρο το
Θεσσαλονίκη. Φέρει την οθωμανική σφραγι- 1847. Την επιστολή παρα-
δα Σερρών τύπου 1 (αρνητική), καθώς και λαμβάνει ο forwarding agent
την αντίστοιχη της Θεσσαλονίκης.

της Θεσσαλονίκης ΔΟΥΚΑΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ο οποίος την
προωθεί μέσω του Ελληνικού
Ταχυδρομείου στη Σύρο.

Επιστολή ταχυδρομημένη από τις Σέρ-
ρες στην Βιέννη το 1866, με το Αυστρι-
ακό Ταχυδρομείο Σερρών. Φέρει γραμι-
ματόσημο 15 Soldi Λομβαρδοβενετίας.

GIORGOS THOMAREIS

ASPECTS OF THE EARLY POSTAL HISTORY OF SERRES

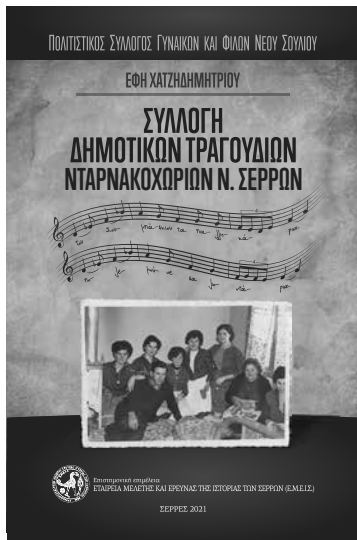
Abstract

During Ottoman rule, the region of Serres was a large administrative, productive and economic center of Macedonia and the Southern Balkans. Many commodities such as cotton were produced, and there was an active network of industries manufacturing textiles, dyeing fabrics, pottery, copersmithing, as well as transportation services that linked the region to Central Europe. Thus, Serres was considered an important international economic and trading center during the 19th century, before its annexation to Greece 1913, and sub-consulates of European countries- namely of Austria-Hungary, Italy, France, England, Russia and Greece were already established in the city.

Originally, in the 18th century, letters were transported mainly by Venetian and Genoese ships. In the third decade of the 19th century, two organized post offices were established in Serres: the Austrian and the Ottoman. The right to operate a postal service was granted at first in 1721 to Austria and the following year to Russia. The early postal service, which served official correspondence, is characterized as a pre-philatelic or pre-postal-stamp period.

Gradually, from the middle of the 18th century, French, Greek and British merchants with activities in the Ottoman Empire, acquired the right to establish mail distribution agencies and to organize private transportation and security networks. The Levantine-Europeans and the Ottomans used primarily the Austrian Post Office as the safest and most reliable means of correspondence while from the middle of the 19th century the French post office became competitive; the Russian post office was used to a lesser extent. The Austrian Post Office, opened branches in many cities of the Empire, mainly in ports soon after it had evolved from a consular to a political one (1830s). Gradually, during the mid-19th century the use of stamps was introduced in the post offices of the region so as to accommodate the postal needs of the area (Stamps are first used October 1st 1961 in Greece, during the end of 1857 they are put into effect by the French post offices and in the early 1860s by the Austrian and Ottoman post offices in the Ottoman Empire).

Serres is the only Macedonian inland city (but also the only city in the southern Balkans) in which an Austrian Post Office operated. This is indicative of the significant economic presence and robustness of the city and its impact in the wider area.

ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΦΗ, *Συλλογή Δημοτικών Τραγουδιών Νταρνακοχωριών Ν. Σερρών*. Έκδοση Πολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών και Φίλων Ν. Σουλίου Σερρών με την επιστημονική επιμέλεια της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), Σέρρες 2021, σ. 380. ISBN 978-618-85059-0-2

Το βιβλίο «Συλλογή Δημοτικών Τραγουδιών Νταρνακοχωριών Ν. Σερρών», της Έφης Χατζηδημητρίου περιέμενε πολλά χρόνια για να εκδοθεί. Αρχικά

εκπονήθηκε ως Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Καλών Τεχνών της Κρατικής Μουσικής Ακαδημίας της Σόφιας (National Academy of Music “Pantcho Vladigerov”, Bulgaria) το 1994, υπό την επίβλεψη του Nikolai Kaufman¹. Ο τίτλος της διατριβής ήταν «Το μουσικό φολκλόρ πέντε χωριών (Νταρνακοχωριών) της περιοχής των Ν. Σερρών». Φέτος, 27 χρόνια μετά από την παρουσίαση της Διατριβής στο παραπάνω Πανεπιστήμιο, η Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) δημοσίευσε το βιβλίο, ως φόρο τιμής στη σπουδαία Σερραία μουσικό και μουσικολόγο που χάθηκε πρόωρα.

Η Έφη Χατζηδημητρίου γεννήθηκε στις Σέρρες το 1962. Από μικρή ασχολήθηκε με τη μουσική, απέκτησε πτυχίο (1981) και δίπλωμα πιάνου (1982) από το Εθνικό Ωδείο Αθηνών, μεταπτυχιακό στο πιάνο (1985) και διδακτορικό δίπλωμα (1994) από την Κρατική Μουσική Ακαδημία της Σόφιας. Από τα 20 της χρόνια δίδασκε πιάνο σε παιδιά και ενήλικες στις Σέρρες, και μουσική στο Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού (ΤΕΦΑΑ Σερρών και Θεσσαλονίκης). Παράλληλα δημιούργησε οικογένεια και απέκτησε δύο παιδιά. Συμμετείχε αδιάλειπτα

---

1. Ο Nikolai Kaufman (1925-2018), μουσικολόγος, λαογράφος και συνθέτης εβραϊκής καταγωγής, ερευνητής και καθηγητής στην Κρατική Μουσική Ακαδημία της Σόφιας “Pantcho Vladigerov”. Συνεισέφερε πολλά στην λαογραφική έρευνα μέσα από τη συστηματική καταγραφή, αλλά και τις ενορχηστρώσεις παραδοσιακής μουσικής της Βουλγαρίας.

σε μουσικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις στην πόλη των Σερρών και αλλού. Έγραψε τα παρακάτω βιβλία για τη μουσική: *Εισαγωγή στη Μουσική* (1986), *Πρακτική της Θεωρίας της Μουσικής* (Α.Π.Θ., 1987), *Θεωρία της Παραδοσιακής Αρμονίας* (εκδ. Φ. Νάκας, 1989), *Ρυθμός στην εκτέλεση της κίνησης - Μουσική μεθοδολογία* (1991, εκδ. Σάλτο). Στις 23 Σεπτεμβρίου 1997, σε ηλικία 35 ετών, σκοτώθηκε σε τροχαίο αυτοκινητιστικό ατύχημα στο δρόμο Θεσσαλονίκης - Σερρών.

Η διδακτορική διατριβή της Έφης Χατζηδημητρίου εστίασε στη μουσική παράδοση των Νταρνακοχωριών και αποτελεί ένα σημαντικότατο έργο για τη λαογραφική και εθνομουσικολογική έρευνα στη χώρα μας. Τα Νταρνακοχώρια (ή Δαρνακοχώρια) είναι ένα σύμπλεγμα πέντε χωριών, που βρίσκονται νοτιοανατολικά της πόλης των Σερρών, με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους και με μουσική παράδοση αρκετά διακριτική και διαφορετική από άλλες περιοχές του νομού. Οι κάτοικοι των πέντε χωριών έχουν κοινή ντόπια καταγωγή, σε αντίθεση με πολλά χωριά του νομού Σερρών, στα οποία μετοίκησαν ή δημιουργήθηκαν αμιγώς από πρόσφυγες, προερχόμενους κυρίως από την Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο. Οι αρχαιολογικές έρευνες μαρτυρούν μία έντονη εγκατοίκηση αυτών των περιοχών από την προϊστορική περίοδο. Οι κάτοικοι των χωριών έχουν κοινή ομιλούμενη γλώσσα (νταρνάκικα), που χαρακτηρίζεται από ιδιομορφίες στο λεξιλόγιο, στην προφορά και στον τονισμό του λόγου. Τα πέντε χωριά με τα τωρινά και τα «νταρνάκικα» ονόματα είναι τα εξής: το Νέο Σούλι (Σουμπάσκιοϊ), το Χρυσό (Τοπόλιανη), η Πεντάπολις (Σαρμουσακλί), το Άγιο Πνεύμα (Βεξνίκο) και ο Εμμανουήλ Παπάς (Δοβίστα). Η περιοχή διαθέτει πολύ όμορφο φυσικό περιβάλλον, με αρκετό πράσινο, λόφους και νερά. Σήμερα τα πέντε χωριά αποτελούν το δημοτικό διαμέρισμα του Δήμου «Εμμανουήλ Παπά», καθώς από το ομώνυμο χωριό καταγόταν ο γνωστός ήρωας της Επανάστασης του 1821, Εμμανουήλ Παπάς².

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής των Νταρνακοχωριών αφορούν την ιστορία των πέντε χωριών, και τη γλώσσα τους. Φαίνεται να υπάρχει συμφωνία σχετικά με την προέλευση των κατοίκων στο ότι πρόκειται για παλιά ελληνική αποικία, χωρίς βουλγαρική ή σλαβική πρόσμιξη, που ίσως μετοίκησαν στην περιοχή κατά τη βυζαντινή ή μεταβυζαντινή περίοδο. Ιστορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη αυτόχθονων πληθυσμών που δεν μιλούσαν βουλγαρικά κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αλλά μιλούσαν μια δική τους γλώσσα, τα νταρνά-

---

2. Ο Εμμανουήλ Παπάς (1773-1821), γεννημένος στο ομώνυμο σήμερα χωριό, ήταν έμπορος, τραπεζίτης, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, οπλαρχηγός στην Επανάσταση του 1821, και αρχιστράτηγος των Μακεδονικών δυνάμεων. Στις 17 Μαΐου του 1821 κήρυξε της Επανάσταση στη Μακεδονία, με έδρα του στρατηγείου του στη Χαλκιδική.

κικα (Μελισσάς, 2014). Οι ντοπιολαλιές του Νομού Σερρών φαίνεται να έχουν επηρεαστεί κυρίως από την τουρκική γλώσσα, παρά από τη βουλγαρική ή σλαβική (Ταχινόζλης, 2013). Η γλώσσα των Νταρνακοχωριών θεωρήθηκε από τους ειδικούς ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής δωρικής διαλέκτου, με βαρύ ιδίωμα που επιβεβαιώνει καταβολές από την αρχαίωςσα ελληνική γλώσσα (Παπακυριάκου, χ.χ.). Σε αυτή τη γλώσσα, τα χωριά οφείλουν και την προσωνυμία τους³.

Τα χωριά αυτά λειτουργούσαν ανέκαθεν ως σύμπλεγμα, με μία σχετική αυτονομία και συνεργασία μεταξύ τους. Οι στενές μουσικές και λαογραφικές σχέσεις στις κοινότητες των 5 χωριών εμφανίζονται συχνά στα λαογραφικά και μουσικά σχόλια της διατριβής, καθώς οι κάτοικοι των χωριών αυτών έως πολύ πρόσφατα φαίνεται να έχουν λειτουργήσει ως μία ευρύτερη κοινότητα, σχετικά απομακρυσμένη από άλλα χωριά του νομού (Μελισσάς, 2014). Στη μελέτη προτιμάται ο προσδιορισμός «Νταρνακοχώρια» από τον πιο εκλεπτυσμένο «Δαρνακοχώρια», που άλλωστε αποδίδει πιο εύστοχα την προφορά της καθομιλουμένης ντοπιολαλιάς, γι' αυτό στην βιβλιοπαρουσίαση αυτή ακολουθούμε την πρακτική της συγγραφής.

Η διατριβή της Έφης Χατζηδημητρίου αποτελείται από μια περιεκτική εισαγωγή 50 περίπου σελίδων και ακολουθεί η καταγραφή και ανάλυση 154 τραγουδιών που προέρχονται από τα πέντε Νταρνακοχώρια. Η συγγραφέας χρησιμοποίησε πρωτότυπες ηχογραφήσεις που έκανε η ίδια στο πεδίο (1990-1991), καθώς και ηχογραφήσεις που της παραχώρησαν ο Γιώργος Καφταντζής (καταγραφή του έτους 1975) και ο Θεοφάνης Χαλέμης (καταγραφή του έτους 1971). Η ίδια μετέγραψε όλα τα τραγούδια σε ευρωπαϊκή μουσική σημειογραφία, χρησιμοποιώντας την τεχνική *lettra sets* (επικόλληση αυτοκόλλητων φθόγγων πάνω σε πεντάγραμμο). Πολλά από τα τραγούδια καταγράφονται σε 2, 3 ή 4 παραλλαγές το καθένα, κάποιες φορές από διαφορετικά χωριά. Οι συγκριτικές αυτές αναφορές σε τραγούδια από διάφορα χωριά αυξάνουν την εγκυρότητα της ματιάς της ερευνήτριας. Η συγγραφέας, παράλληλα με την μεταγραφή σε σημειογραφία πενταγράμμου, καταγράφει και το είδος τραγουδιού σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της Ελληνικής Λαογραφίας, τον τραγουδιστή, την τραγουδίστρια ή την ομάδα τραγουδιστών από όπου

---

3. Το βαρύ δωρικό λεκτικό ιδίωμα της νταρνάκινης διαλέκτου, συνδυάζεται με συγκοπές, αλλαγές φωνηέντων και συνιζήσεις, που είναι συνηθισμένες στη Μακεδονία. Μερικές φράσεις όπως τις παραθέτει ο Παπακυριάκου: «Χτές έθηκα καπνό». Το έθηκα είναι αόριστος του αρχαίου ρήματος τίθημι. «Αγωνιούμαν (βιαζόμουν) νά πλύνω τά αγγεία γιά νά προυλάβω τήν ομιλία». Η λέξη αγωνιούμαν είναι από το αρχαίο ρήμα αγωνιώ και η λέξη αγγεία είναι η αρχαία λέξη αγγεία που σημαίνει πιάτα, κατασρόλες. «Δέν τόν απείκασα όταν ήρθε». Δεν τον κατάλαβα ή με το στερητικό α συνηθίζεται να λέγεται, αξαπείκαστα ήρθε, χωρίς νά τον καταλάβω» (Παπακυριάκου, χ.χ.).

το κατέγραψε, το έτος γέννησης των τραγουδιστών, την τοποθεσία (χωριό), και την ακριβή ημερομηνία καταγραφής.

Αναλυτικά, στην έρευνα περιλαμβάνονται: 5 ακριτικά τραγούδια, 6 ιστορικά, 8 κλέφτικα, 22 παραλογές, 41 ερωτικά, 12 γαμήλια (που αφορούν προξενιό, αρραβώνα ή γάμο), 1 νανούρισμα, 12 επετειακά-λειτουργικά, 1 λατρευτικό, 12 τραγούδια της ξενιτιάς, 12 νεκρικά (ελεγείες, θρήνοι ή μοιρολόγια), 13 περιγελαστικά-σατυρικά, 4 αλληγορικά, 1 μυστικιστικό, 2 εργατικά και 2 διάφορα. Η θεματολογία των τραγουδιών σχετίζεται με φαινόμενα που έχουν μελετηθεί κατά τόπους από τη Λαογραφία στην Ελλάδα και αλλού. Καταγράφονται γνωστά μυθολογικά και λαογραφικά θέματα που εντοπίζονται σε όλο το πανελλήνιο (π.χ. η πιστή σύζυγος, το στοιχειωμένο γιοφύρι, η αμαρτωλή καλογριά, η κακιά πεθερά) και θέματα που φαίνονται δημοφιλή στα πέντε αυτά χωριά (π.χ. μάζεμα των καπνών, ερωτικές ιστορίες που αφορούν υπαρκτά πρόσωπα, αυτοσχέδια μοιρολόγια και νανουρίσματα). Σε κάθε τραγούδι παρουσιάζεται επίσης ο μουσικός του τρόπος, η έκτασή του, το τέμπο στο οποίο τραγουδήθηκε, οι στίχοι του στην ελληνική γλώσσα και σε αγγλική μετάφραση, καθώς και ερμηνεία των γλωσσικών ιδιοματισμών.

Μέσα από την αναλυτική αυτή παρουσίαση ανιχνεύονται σπάνιες πρακτικές στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι, όπως φαινόμενα διφωνίας, αντιφωνίας, vibrato, tremolo, κραυγών, τεχνικών αρμονικής συνοδείας bordun, και γενικά ιδιόμορφων ερμηνευτικών τρόπων, που συνήθως στις περισσότερες παλαιότερες συλλογές τραγουδιών αυτά δεν αναφέρονται επαρκώς. Καταγράφονται αρκετοί ανισομερείς ρυθμοί, που φαίνεται να έλκουν την καταγωγή τους από αρχαϊκά κείμενα και την κυρίαρχη δύναμη του έμμετρου λόγου. Αντίθετα, απουσιάζουν τα δίστιχα και οι ομοιοκατάληκτες ρίμες σε δίστιχη φόρμα, που είναι κυρίαρχα ποιητικές φόρμουλες στα νησιώτικα δημοτικά τραγούδια του Αιγαίου και του Ιονίου, ως επίδραση της Φραγκοκρατίας.

Η Έφη Χατζηδημητρίου μέσα από την παρούσα έρευνα χωρίς αμφιβολία ερεύνησε σε βάθος τη μουσική παράδοση των Νταρνακοχωριών και τοποθετήθηκε σε καίρια ζητήματα, όπως τη μουσικοποιητική δομή, τη ρυθμο-μελωδική διάρθρωση, την τραγουδιστική παράδοση στις κοινότητες των πέντε χωριών, τις διαφορές ανδρικού και γυναικείου τρόπου και πρακτικών τραγουδιού, κ.λπ. Η ανάδειξη των αρχαϊκών και βυζαντινών καταβολών που παρατηρεί η συγγραφέας, έρχεται σε πλήρη συμφωνία με τις μελέτες του Baud-Bovy, του Κυριακίδη, της Κυριακίδου-Νέστορος, του Δραγούμη, και άλλων λαογράφων που οσμίζονται αυτό το ιστορικό νήμα που διαπερνά τη λαογραφία, χωρίς να το εξάρουν περισσότερο από ό,τι χρειάζεται. Η θεματολογία και τα μοτίβα των στίχων, καθώς και η λαογραφία, οι παραδόσεις και η αρχιτεκτονική των χωριών συντάσσονται με την άποψη ότι τα Νταρνακοχώρια ακο-

λουθούν ένα ελληνικό πολιτισμικό μοντέλο, που δείχνει ζωντανό μέχρι τις μέρες της επιτόπιας έρευνας (1990-91). Μαρτυρούν επίσης ένα χρονολογικό φάσμα παραδόσεων αρκετών αιώνων· επομένως η μελέτη της Χατζηδημητρίου συνάδει με την άποψη για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική καταγωγή των κοινοτήτων.

Ακολούθως θα σχολιάσουμε κάποιες από τις πλευρές του έργου, που κατά τη γνώμη μου αξίζουν ιδιαίτερης μνείας, τόσο για τα επιστημονικά ευρήματα, όσο και για την συνέπεια, οργάνωση και βαθιά μελέτη που αποτυπώνεται στο έργο. Για τη διαδρομή αυτή προτείνω να δούμε πώς αποτυπώνονται τα παρακάτω θέματα ή ερωτήματα στο εν λόγω έργο της Χατζηδημητρίου: α) είναι το δημοτικό τραγούδι καλλιτεχνικό έργο ή έργο της φύσης; β) ποιος ο ρόλος των φύλων στη διαμόρφωση και διατήρηση των μουσικών παραδόσεων; γ) πώς αποτυπώνεται ο τόπος και οι άνθρωποι του στο μουσικό φολκλόρ των Νταρνακοχωριών, και δ) πώς η μελέτη αυτή συμβάλλει στη διάσωση και διάδοση του μουσικού αυτού υλικού.

Είναι το δημοτικό τραγούδι έργο του ανώνυμου λαού ή έργο ενός ταλαντούχου δημιουργού;

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, κατά πόσο το δημοτικό τραγούδι είναι έργο του ανώνυμου λαού ή έργο ενός επώνυμου ταλαντούχου δημιουργού, έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Κατά την πρώτη, ρομαντική περίοδο της Λαογραφίας, μελετητές υποστήριξαν ότι το δημοτικό τραγούδι δεν αποτελεί καλλιτεχνικό έργο, δηλαδή «προϊόν τέχνης», αλλά «προϊόν της φύσης», εφόσον προέρχεται από τον ανώνυμο λαό (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978/86). Αργότερα και αφού ξεπεράστηκαν οι συμπληγάδες του ρομαντισμού, αναγνωρίστηκε από τους μελετητές της Λαογραφίας ότι το δημοτικό τραγούδι βέβαια είναι καλλιτεχνικό δημιούργημα, που εξελίσσεται σε συνάρτηση με τη χρήση και τη λειτουργία του στην τοπική κοινωνία (Baud-Bovy, 1984/1996' Κυριακίδης, 1990' Λογοθέτη-Μερλιέ, 1935' Κυριακίδου-Νέστορος 1978/86).

Με την ανάπτυξη της Εθνομουσικολογίας, της Ανθρωπολογίας της Μουσικής και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας αναγνωρίστηκε ο κεντρικός ρόλος του λαϊκού καλλιτέχνη-δημιουργού, του «ταλαντούχου ένα» (the talented one) της παραδοσιακής κοινωνίας, ο οποίος είναι φορέας της παράδοσης και καινοτόμος συνεχιστής της. Δηλαδή ενσωματώνει την παράδοση της κοινότητας στο έργο του, ενώ ταυτόχρονα προτείνει και εξελίσσει το μουσικό υλικό, καινοτομεί και πρωτοτυπεί για να το κάνει πιο σύγχρονο και πιο επίκαιρο για τους ανθρώπους γύρω του. Το αν το καλλιτέχνημα θα αναγνωριστεί από την κοινότητα ως εξέλιξη της παράδοσης και θα συνεχίσει να είναι κοινωνικά αποδεκτό και να μεταδίδεται προφορικά από στόμα σε στόμα, ή αν θα απορριφθεί ως νε-

ωτερισμός πέρα από τα αποδεκτά όρια της παράδοσης, είναι κάτι που αφορά όλη την κοινότητα. Επομένως το καλλιτεχνικό έργο εμπεριέχει τη διαδικασία της δημιουργίας, μέσα από τη διαδικασία της «ελευθερίας-υπό-όρους», όπου ο καλλιτέχνης προτείνει, αλλάζει και ανανεώνει το παραδοσιακό υλικό έχοντας μία απόλυτη ελευθερία και ταυτόχρονα μία αυστηρή οριοθέτηση του τι επιίπτει στα όρια της παράδοσης και τι όχι στη συγκεκριμένη κοινότητα την οποία υπηρετεί. Με αυτό τον τρόπο η παράδοση αναπνέει, διευρύνεται καθώς εμπεριέχει τις σύγχρονες προτάσεις των μελών της που έχουν όμως περάσει το φίλτρο της αποδοχής από τα μέλη της κοινότητας, εξελίσσεται και επικαιροποιείται κάθε φορά που ανασυστήνεται στις συναθροίσεις της κοινότητας (Σηφάκης, 1988' Bohlman, 1988).

Η έρευνα της Έφης Χατζηδημητρίου αναγνωρίζει τα δημοτικά τραγούδια των Νταρνακοχωριών του Νομού Σερρών ως καλλιτεχνικά δημιουργήματα, αναγνωρίζει την εξέλιξή τους, ότι υπάρχουν νεωτερισμοί και παραλλαγές, όλα απαραίτητα στοιχεία ώστε να διατηρηθεί η παράδοση ζώσα και λειτουργική. Αναγνωρίζει αρχαϊκά στοιχεία που διατηρούνται στα σημερινά τραγούδια. Παρακολουθεί την εξέλιξη τραγουδιών, καθώς καταγράφει τραγούδια πρωτογονικά, παλαιά, μεσαία (προεπαναστατικά) και αστικά. Αναγνωρίζει όμως και σημαντικές διαφορές φύλου στη λειτουργία της παράδοσης.

Ποιος ο ρόλος των φύλων στη διαμόρφωση της μουσικής παράδοσης των Νταρνακοχωριών;

Μέσα από ανάλυση της μουσικής, του στίχου και των τραγουδιστικών πρακτικών, η συγγραφέας κάνει ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά με τον ρόλο των δύο κυρίαρχων φύλων στην κοινότητα των πέντε χωριών που ερευνά. Καταγράφονται σημαντικές διαφορές του ανδρικού από το γυναικείο ρεπερτόριο, και αφορούν τον τρόπο τραγουδίσματος, τη μουσικοποιητική σύνθεση, τα μουσικά χαρακτηριστικά και τα καλλωπιστικά στοιχεία.

Ο άντρας μέσα από το τραγούδι εμφανίζεται ανθρώπινος, προσιτός και ρεαλιστικός, με πλούσιο εκφραστικό μουσικό λόγο, που αποτυπώνεται κυρίως στα ελεύθερου ρυθμού άσματα. Οι άντρες τολμούν να προσθέσουν περισσότερα στολίδια, μελωδικούς καλλωπισμούς, αυτοσχεδιασμούς, ελεύθερες υφολογικές παρεμβάσεις στο στιχουργικό κείμενο και αρέσκονται να υιοθετούν μια έντονη τραγουδιστική κινησιολογία (εκφραστική απόδοση των τραγουδιών). Οι άντρες επομένως ανέπτυξαν μία μεγαλύτερη ελευθερία στο μουσικό λεξιλόγιο και στη δημιουργία των τραγουδιών, ακολουθώντας πιο ελεύθερες μουσικοποιητικές δομές. Η χρήση της αντιφωνίας και της κινησιολογίας είναι χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στη βυζαντινή εκκλησιαστική παράδοση.

Άλλωστε η εκκλησιαστική μουσική παράδοση σε μεγάλο βαθμό αναπτύχθηκε σε παράλληλους δρόμους με τη λαϊκή παράδοση, γι' αυτό και μοιράζονται πολλά κοινά στοιχεία.

Η γυναικεία ερμηνεία παρουσιάζεται πιο λιτή ως προς τη δομή του μουσικοποιητικού λόγου και το τραγουδιστικό στιλ, με συγκρατημένη χρήση χειρονομιών και εκφραστικών κινήσεων του σώματος, με δωρικότητα, όπως τη χαρακτηρίζει η ερευνήτρια. Το ρεπερτόριό τους παρουσιάζει πιο συνεπή μετρική και μελωδική ανάπτυξη, καθώς παραμένει πιο κοντά στο ομαδικό κοινοτικό πνεύμα, ως απόηχος του ομαδικού χορού. Οι γυναίκες, αφανείς ηρωίδες της οικογενειακής εστίας, διατηρούν ζωντανό το ρεπερτόριο που αναφέρεται στον κύκλο της ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ένα μοιρολόι που τραγουδήθηκε από γυναίκα, αλλά μάλλον λόγω της μη λειτουργικής της χρήσης στη σημερινή εποχή, η γυναίκα ζήτησε να διαφυλάξει την ανωνυμία της. Αυτό αποδεικνύει επίσης πόσο σημαντικό ρόλο παίζουν κυρίως οι γυναίκες στη διατήρηση των παραδόσεων, ως πιστοί φορείς της παράδοσης, συνήθως εντός του σπιτιού ή της οικογένειας (Sugarman, 1997).

Μέσα από την ενδελεχή έρευνα της Χατζηδημητρίου αποδεικνύεται ότι στα Νταρνακοχώρια του Ν. Σερρών αναπτύχθηκε μία ενδιαφέρουσα μικρής έκτασης πολυφωνική ύφανση των δημοτικών τραγουδιών, κυρίως όταν οι άνδρες τραγουδούσαν σε παρέες. Η πολυφωνική απόδοση των δημοτικών τραγουδιών στον ελλαδικό χώρο δεν έχει ερευνηθεί αρκετά, με εξαίρεση την πολυφωνία της Ηπείρου. Το ενδιαφέρον στο παρόν πόνημα είναι ότι αποδεικνύει ότι οι άντρες των χωριών αυτών επιδεικνύουν μία αξιοπρόσεκτε τραγουδιστική διάθεση, που αναπτύσσεται δημιουργικά σε αντιφωνία, δηλαδή μια μορφή λαϊκής πολυφωνίας. Αντίθετα, οι γυναίκες φάνηκαν πιο πιστές στο μονόφωνο τραγούδι, ή η συγγραφέας δεν εντόπισε λαϊκή πολυφωνία στις γυναίκες της περιοχής. Σε γενικές γραμμές η έρευνα κατέγραψε περισσότερα τραγούδια που τραγουδήθηκαν από άντρες παρά από γυναίκες. Συνολικά σε όλα τα τραγούδια και τις παραλλαγές τους, 115 τραγούδια τραγουδήθηκαν από άνδρες, 33 τραγούδια καταγράφηκαν από γυναίκες, 21 καταγράφηκαν από μικτή παρέα ανδρών και γυναικών, 6 από παρέα ανδρών, και 3 από παρέα γυναικών. Δεν θα θεωρούσα ασφαλές να ισχυριστούμε ότι οι άντρες τραγουδούν περισσότερο από τις γυναίκες, αλλά ότι οι άντρες των χωριών αυτών είχαν την ευκαιρία να τραγουδούν σε παρέες, και η παρέα ευνοεί τη λαϊκή πολυφωνική εκδοχή.

Πώς αποτυπώνεται ο τόπος και οι άνθρωποι στο μουσικό φολκλόρ των Νταρνακοχωριών;

Ο λαϊκός πολιτισμός ενός τόπου γίνεται κατανοητός μόνο αν αναγνωρίσουμε τις κοινωνικές δομές στις οποίες βασίζεται η παραδοσιακή

κοινωνία (π.χ. οργάνωση του χώρου, κοινότητα, συγγένεια, οικογένεια), καθώς επίσης αν κατανοήσουμε τις σχέσεις παραγωγής ανάμεσα σε αυτές τις δομές, που δημιουργούν τις στιγμές του κοινωνικού γίνεσθαι σε κάθε κοινότητα (Νιτσιάκος, 1991/2000). Σε έναν τόπο με πολιτισμική συνοχή, η κοινότητα, το χωριό είναι το κύτταρο της πολιτιστικής δημιουργίας. Ο λαϊκός πολιτισμός ζει και αναδημιουργείται στο πλαίσιο του τόπου, όπου αυτός δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε, και όχι σε ένα άλλο τοπικό κέντρο, ενδεχομένως της κοντινότερης πόλης, πρωτεύουσας του νομού ή της χώρας. Αυτό θυμίζει μία παρανόηση του 20^{ου} αιώνα: επειδή η δισκογραφική παραγωγή της δημοτικής μουσικής πραγματοποιήθηκε ως επί το πλείστον στην Αθήνα, ίσως κάποιοι νόμισαν ότι μπορεί πλέον η παραδοσιακή μουσική να εξελίσσεται σε πόλεις μακριά από τους τόπους δημιουργίας του υλικού αυτού. Τέτοια όμως εξέλιξη δεν έχει νόημα, καθώς η παραδοσιακή μουσική είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον τόπο και τον κοινωνικό ιστό του. Τόπος σημαίνει κοινότητα, κοινό πλαίσιο επικοινωνίας και διαμόρφωσης του βίου, της διασκέδασης, της πραγματικότητας. Σημαίνει ομάδα ανθρώπων που μοιράζεται, ενδυναμώνει, επικυρώνει και συνεχίζει να παραδίδει στην επόμενη γενιά το καλλιτεχνικό έργο που της παραδόθηκε (Διονυσίου, 2016).

Τα πέντε Νταρνακοχώρια του Νομού Σερρών (Νέο Σούλι, Χρυσό, Πεντάπολη, Άγιο Πνεύμα και Εμμανουήλ Παπάς), χωριά με σχετική οικονομική και πολιτισμική ευμάρεια, εμφανίζονται ως αυτόνομες κοινότητες που διατηρούν ένα κοινό μικροπολιτειακό status με μεγάλη επιτυχία. Αυτό είναι εμφανές μεταξύ άλλων στην κοινή τραγουδιστική τους παράδοση. Άλλωστε, χάρη στο ότι δεν υπήρξε εκτενής ανάπτυξη της οργανικής μουσικής στα Νταρνακοχώρια, αναπτύχθηκε περισσότερο η πλούσια τραγουδιστική τους παράδοση ως αντιστάθμισμα αυτού.

Ο τραγουδιστικός λόγος είναι το αποτύπωμα της ζώσας γλώσσας των Νταρνακοχωρίων. Αρκετές λέξεις του ιδιαίτερου γλωσσικού ιδιώματος της περιοχής -τα «ντόπια»- έχουν διατηρηθεί στα τραγούδια. Η γλώσσα αποτέλεσε σημείο σύγκρουσης γύρω από θέματα εθνικής ταυτότητας πολλών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Πολλές κοινότητες κατηγορήθηκαν άδικα για πιθανή διαστρέβλωση και στηλίτευση της εθνικής συνείδησης. Έτσι, διάλεκτοι και ντοπιολαλιές σε όλη την Ελλάδα, όπως και σε χωριά του Νομού Σερρών, θυσιάστηκαν στο πνεύμα μιας καθαρής αστικής γλώσσας. Κάθε άλλη διαφοροποίηση κατηγορήθηκε ως εθνικά επικίνδυνη, οπισθοδρομική ή απλά χωριάτικη (Εμπειρίκος & Σκουλαρίκη, 2008). Εν τούτοις, στη μουσική κουλτούρα των χωριών αυτών αποτυπώνονται λέξεις αυτής της πλούσιας ντοπιολαλιάς, όπως *μπιζέρησα*, *ντραντανιάχτηκα*, *ντιντίκους*, *μπουξιούδα*, *νταϊλιάνα*, κ.λπ., που ευτυχώς για την ιστορική γνώση, διατηρούνται τουλάχιστον στον τραγουδιστικό.

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι οι στίχοι μεταφράστηκαν από την Έφη Χατζηδημητρίου στα αγγλικά, κάτι που κάνει πολύ λειτουργική τη μελέτη αυτή, και δηλώνει και την ερευνητική εξωστρέφεια της ίδιας. Η επιστημονική αυτή θέση της ερευνήτριας αποδεικνύεται όχι μόνο από τη μετάφραση των στίχων στην αγγλική γλώσσα, αλλά και από την άρτια μουσικολογική ανάλυση, καθώς καταγράφεται ο τρόπος και η κλίμακα κάθε τραγουδιού, γεγονός πολύ χρήσιμο για την κατανόηση των μελωδιών και επανεκτέλεσή τους. Αυτή η εξωστρέφεια της μελέτης μας οδηγεί στο επόμενο θέμα.

Πώς συμβάλλει η εθνομουσικολογική έρευνα στη διάσωση και διάδοση του μουσικού υλικού;

Η επιστημονική έρευνα γύρω από τις μουσικές παραδόσεις προωθεί τη διάσωση και διάδοσή του ή είναι απλά μία ενασχόληση λίγων ερευνητών, που δεν επηρεάζει την ζώσα πραγματικότητα της κοινότητας. Με άλλα λόγια, τι σχέση έχει η έρευνα που συνήθως αφορά λίγους, με την ζώσα παράδοση μιας κοινότητας, όπως τη βιώνουν οι άνθρωποι του τόπου; Μπορούν οι σπουδαγμένοι στη λόγια κουλτούρα μουσικοί να κατανοήσουν, να αγαπήσουν, να βιώσουν και να «παραδώσουν» την παράδοση μέσα από το έργο τους;

Η Έφη Χατζηδημητρίου γαλουχήθηκε στη λόγια μουσική, και υπηρέτησε τη μουσική με εμφανή δυτικό προσανατολισμό. Παρατηρώντας, όμως, την πορεία της είναι άξιο απορίας πώς και γιατί μία καταξιωμένη καλλιτέχνης που ήδη υπηρετεί τη λόγια τέχνη αποφάσισε να εκπονήσει διδακτορική διατριβή για το παραδοσιακό τραγούδι των Νταρνακοχωριών, ενός συμπλέγματος χωριών του Νομού Σερρών, χωρίς να έχει καταγωγή ή κάποια ιδιαίτερη βιωματική σχέση με τις κοινότητες αυτές. Τι σήμαινε για την ίδια η απόφαση αυτή; Τι μπορεί να σημαίνει για τους μελετητές της μουσικής και τους μουσικούς σήμερα αυτό το πέραςμα από την μια όχθη της μουσικής στην άλλη; Μπορεί το λόγιο στοιχείο να συμβαδίζει με το παραδοσιακό στη μουσική επιστήμη και τέχνη; Μπορεί ένας καλλιτέχνης που έχει γαλουχηθεί στη δυτική μουσική παράδοση να προσεγγίσει, να κατανοήσει και να αποδώσει με τα ίδια εργαλεία τον λαϊκό μουσικό πολιτισμό;

Η καταγραφή, μελέτη και ανάλυση παραδοσιακού μουσικού υλικού από λόγιους επιστήμονες και καλλιτέχνες της δυτικής μουσικής αποδεικνύει την επιθυμία και ανάγκη όλο και περισσότερων ερευνητών να εισχωρήσουν και να κατανοήσουν έναν χώρο διαφορετικό από αυτόν της λόγιας μουσικής. Αυτό είναι ένα ερώτημα που αφορά πολλούς επιστημονικούς τομείς. Μήπως η εκπαίδευση και η μουσική εκπαίδευση όταν βασίζεται κατεξοχήν στον λόγιο και τον δυτικό πολιτισμό, κρίνεται ελλιπής και μονομερής για τον σύγχρονο πολίτη; Μήπως κάθε επό-

μενη σύγχρονη γενιά εμφανίζεται όλο και πιο αποκομμένη από το πλαίσιο της προφορικότητας και της κοινοτικής πολιτισμικής δημιουργίας, και αναζητά τρόπους να βιώσει αυτό που ο σύγχρονος άνθρωπος και η σύγχρονη εκπαίδευση έχουν απεμπολήσει, ή έστω δείχνουν μία σχετική αδιαφορία;

Αυτή η διαδικασία μετάβασης από τον προφορικό στον γραπτό λόγο, από το ατομικό στο κοινοτικό ή συλλογικό, και από το παλαιότερο στο νεότερο, επικυρώνει τη δυναμική της μουσικής παράδοσης και στην εποχή μας. Αυτοί οι συσχετισμοί στις μουσικές παραδόσεις αποδεικνύονται τόσο συγκινητικά δυνατοί, που ακόμα και μέσα από σύγχρονους κανόνες γραμματισμού, μέσα από την τυπική εκπαίδευση, και κυρίως τη γραπτή παρά προφορική διάδοση, οι λαϊκές μουσικές παραδόσεις και η λαϊκή δημιουργία των κοινοτήτων συνεχίζει στην εποχή μας να συγκινεί, να επηρεάζει ανθρώπους, να καλλιεργείται και τελικά να εξελίσσεται μέσα από νέες μορφές μουσικού γραμματισμού και νέα μονοπάτια δημιουργικής εξέλιξης. Άλλωστε η παράδοση δεν μεταδίδεται, καθώς δεν είναι ιός, δεν μεταφέρεται, καθώς δεν είναι φορτίο. Η παράδοση μόνο παραδίδεται από μια γενιά στην επόμενη με μοναδικό απαραίτητο κριτήριο την αγάπη και την έκφραση των ανθρώπων μέσα από αυτή.

Μήπως όσοι αγαπούν την παράδοση, αν και δεν την έχουν ζήσει βιωματικά στην κοινότητα, γίνονται πλέον φορείς της, ικανοί να την παραδώσουν στην επόμενη γενιά; Μήπως αυτό που μένει να ανακαλύψει στην εποχή μας ο μετανεωτερικός άνθρωπος είναι η αίσθηση της κοινότητας, ώστε να μπορεί η μουσική παράδοση να συνεχίσει τη συλλογική της λειτουργία; Η Έφη Χατζηδημητρίου παρέδωσε στην επόμενη γενιά αυτή την εξαιρετικά φροντισμένη μελέτη, ώστε να συμβάλλει στο ταξίδι του σύγχρονου ανθρώπου προς τη σχέση του με την κοινότητα. Ένα ταξίδι δύσκολο αλλά σημαντικό για τον καθένα.

Η Έφη Χατζηδημητρίου ήταν δασκάλα μου στο πιάνο από το 1982 ως το 1993 και μέντοράς μου στον κόσμο της μουσικής. Η προσωπική μου εμπλοκή με τη συγγραφέα, η αγάπη μου και εκτίμηση στο πρόσωπό της, ελπίζω να βοήθησαν στην καθαρότερη ματιά μου στο έργο της, παρά να στάθηκε αφορμή για μεροληπτική κρίση.

Τέλος θα ήθελα να εξάρω την Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών, τον Πρόεδρό της κ. Δημήτριο Δημούδη και το Δ.Σ., που οσμίστηκαν τον πλούτο του βιβλίου και ανέλαβαν την έκδοσή του. Επίσης, θερμές ευχαριστίες στον κ. Γιώργο Κ. Αγγειοπλάστη, ιδρυτή του Μουσικού Αρχείου Γιώργου Κ. Αγγειοπλάστη, που στεγάζεται στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, ο οποίος με εντυπωσιακή συνέπεια και ευλάβεια συνέλεξε θησαυρούς του Σερραϊκού μουσικού πολιτισμού, μεταξύ αυτών και την παρούσα διατριβή. Καθώς τόπος είναι ο

κοινωνικός ιστός, οι άνθρωποί του, ελπίζω οι μελλοντικές γενιές αυτού του τόπου να αξιοποιήσουν το υλικό του βιβλίου και να συνεχίσουν να εμπνέονται δημιουργικά από αυτό στη σύγχρονή τους έκφραση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Baud-Bovy, S. (1984/1996). *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*. Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- Bohlan, P. V. (1988). *The Study of Folk Music in the Modern World*. Bloomington: Indiana University Press.
- Διονυσίου, Ζ. (2016). Βασικές έννοιες της προφορικότητας στην παραδοσιακή ή λαϊκή μουσική: Παραδοσιακή μουσική και διαπολιτισμικές προσεγγίσεις στη μουσική εκπαίδευση. Στο Μ. Κοκκίδου & Ζ. Διονυσίου (Επιμ.), *Μουσικός Γραμματισμός: Τυπικές και Άτυπες Μορφές Μουσικής Διδασκαλίας-Μάθησης (Πρακτικά 7^{ου} Συνεδρίου της Ελληνικής Ένωσης για τη Μουσική Εκπαίδευση)* (σσ. 176-185). Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ένωση για τη Μουσική Εκπαίδευση (Ε.Ε.Μ.Ε.).
- Εμπειρίκος, Λ. & Σκουλαρίκη, Α. (2008). Ο «αλλυτρωτισμός των Σκοπίων» ή η αποσιωπημένη μειονοτική διάσταση του Μακεδονικού. *Αυγή*, Ενθέματα, Κυριακή 20 Απριλίου 2008.
- Κυριακίδης, Σ. (1990). *Το Δημοτικό Τραγούδι: Συναγωγή μελετών*. Αθήνα: Ερμής.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1978/1986). *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας: Κριτική ανάλυση*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Λογοθέτη-Μετλιέ, Μ. (1935). *Η Ελληνική Λαογραφία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο.
- Μελισσάς, Α. Σ. (2014). Τα Νταρνακοχώρια. Ιστοσελίδα του Πολιτιστικού Συλλόγου Πεντάπολης «ΤΟ ΣΑΡΜΟΥΣΑΚΛΙ» του ιστορικού Δήμου Εμμανουήλ Παππά.. https://pol-pentapolis.gr/ιστορία/τα_νταρνακοχώρια/
- Νιτσιάκος, Β. (2000). *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*. Α΄ έκδοση 1991. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπακυριάκου, Κ. Ιστοσελίδα του Πολιτιστικού Συλλόγου Χρυσού. <https://politistikoschrisou.wordpress.com/darnakoxoria/>
- Σηφάκης, Γ. Μ. (1988). *Για μια ποιητική του Ελληνικού Δημοτικού Τραγουδιού*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Sugarman, J. C. (1997). *Engendering Song: Singing and Subjectivity at Prespa Albanian Weddings*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ταχινόζλης, Ν. Σ. (2013). *Σερραϊκές Οικογένειες: 19^{ος} αιώνας - 1913*. Σέρρες, έκδοση του συγγραφέα.

Ζωή Διονυσίου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τμήμα Μουσικών Σπουδών
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ΣΑΚΗΣ Π. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ (Έρευνα-Καταγραφή), «Εκ των Ημετέρων Δυνάμεων». Ο Εμφύλιος στις Σέρρες 1946-1949. Ένα χρονολόγιο φρίκης μέσα από τις εφημερίδες της εποχής, έκδοση Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), Σέρρες 2019, σ. 223. ISBN: 978-618-83060-2-8.

Η δεκαετία του 1940 εξακολουθεί να προσελκύει το ενδιαφέρον των ιστορικών και των πολιτών, αν και έχουν αναδειχθεί και μελετηθεί, ιστοριογραφικά,

πολλές πτυχές των γεγονότων και πλείστα ζητήματα αυτής της περιόδου. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες η ιστορική έρευνα του ελληνικού Εμφυλίου προχώρησε και πέρα από την καταγραφή της ένοπλης σύγκρουσης και έδωσε έμφαση στα υποκείμενα των στρατιωτικών σχηματισμών, στα φαινόμενα και στα ζητήματα που προέκυψαν στον άμαχο πληθυσμό, στα βιώματα και τα εμφυλιακά τραύματα που δημιουργήθηκαν στον κοινωνικό ιστό. Η εφιαλτική δεκαετία του '40 αποτέλεσε μείζον τραύμα για την ελληνική κοινωνία, ένα τραύμα που επουλώθηκε σταδιακά, καθώς σήμερα πλέον υπάρχει μικρότερη φόρτιση και ρεαλιστική προσέγγιση αυτής της ταραγμένης εποχής.

Η περιοχή των Σερρών, όπως και άλλες περιοχές της Βορείου Ελλάδος, αποτέλεσε ένα θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων στη διάρκεια του Εμφυλίου. Ευνοϊκές συνθήκες για δράση των ανταρτικών δυνάμεων δημιουργούσε η μορφολογία του εδάφους στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του νομού Σερρών, όπου υπάρχουν οι ορεινοί όγκοι του Δύσωρου (Κρουσιών), του Άγκιστρου, του Μενοίκιου, του Μπέλες (όρη Κερκίνης), του Όρβηλου, των ορέων της Βροντούς, του Λαϊλιά και τα Κερδύλια όρη στο νότιο.

Οι ένοπλες συγκρούσεις στην περιοχή μεταξύ των δυνάμεων των δύο πλευρών ξεκίνησαν από την Άνοιξη του 1947. Ο Δημοκρατικός Στρατός ενεργούσε με την τακτική του ανταρτοπόλεμου φθείροντας και απασχολώντας τις εχθρικές δυνάμεις. Πραγματοποιούσε επιδρομές για προμήθειες και για στρατολόγηση προσώπων, ναρκοθέτηση δρόμων, γεφυρών, σιδηροδρομικού δικτύου, πυρπόληση αντιπάλων οικιών, προβολή μικρών εθνικιστικών δυνάμεων και βολές εναντίον στόχων με φο-

ρητά πυροβόλα. Η διεξαγωγή κανονικού πολέμου με τον αντίπαλο, στο τέλος του Εμφυλίου, προκάλεσε μεγάλες απώλειες μαχητών. Ο Εθνικός Στρατός πραγματοποιούσε επιχειρήσεις κυρίως εκκαθαριστικές και συντονισμένες ενέργειες για την καταστροφή των πηγών εφοδιασμού του αντιπάλου με τη συνδρομή πυροβολικού, τεθωρακισμένων και αεροσκαφών.

Από τις επιχειρήσεις του Δημοκρατικού Στρατού σημαντικές και με αντίκτυπο ήταν αυτές που έγιναν εναντίον της πόλης και των κωμοπόλεων του Νομού, που φιλοξενούσαν ανταρτόπληκτους πληθυσμούς: Το 1947 τον Ιούλιο και Δεκέμβριο κτυπήθηκε η Νιγρίτα και τον Νοέμβριο το Σιδηρόκαστρο. Το 1948, τον Ιανουάριο, η Νέα Ζίχνη, το Φεβρουάριο πάλι το Σιδηρόκαστρο και τον Οκτώβριο με κανονιοβολισμούς η πόλη των Σερρών, κάτι ανάλογο που έγινε και στη Θεσσαλονίκη. Αρχές του 1949 χτυπήθηκε πάλι η Ν. Ζίχνη και το Φεβρουάριο υπήρξε εισβολή ανταρτών στο προάστιο Καμινίγια των Σερρών.

Ο Εμφύλιος άφησε πίσω του περίπου 50 χιλιάδες νεκρούς, 80 χιλιάδες πολιτικούς πρόσφυγες, που κατέφυγαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και 700 χιλιάδες ανθρώπους που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους. Ακόμη προξένησε τεράστιες υλικές ζημιές σε ιδιωτικά και δημόσια κτίρια, σε επιχειρήσεις και κρατικές υποδομές και επιπλέον άνοιξε ένα βαθύ χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες, το οποίο σφράγισε τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία.

Για όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου στην περιοχή των Σερρών σχετικές αναφορές υπάρχουν στην 16τομη έκδοση της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού *Αρχαία Εμφύλιου Πολέμου 44-49*, στο βιβλίο του στρατηγού Δ. Ζαφειρόπουλου *Ο αντिसυμμοριακός αγών 45-49*, στο δίτομο έργο του καθηγητή Γιώργου Μαργαρίτη *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 46-49* και στο σύγγραμμα του Απόστολου Δασκαλάκη *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, εκδόσεις που αποτελούν και την κλασική ιστοριογραφία του Εμφυλίου Πολέμου.

Ο συγγραφέας του βιβλίου εντόπισε την έλλειψη μιας γενικής και αναλυτικής εικόνας των συμβάντων της περιόδου που υπήρχε στην τοπική ιστοριογραφία, ερεύνησε και αποδελτίωσε καταγραφές και με την ματιά του δημοσιογράφου παρέθεσε χρονολογικά όλα τα κείμενα που ανίχνευσε στα διαθέσιμα φύλλα των εφημερίδων της εποχής, χρησιμοποιώντας ως βασικό οδηγό την έγκυρη έκδοση της Διεύθυνσης Ιστορίας του Στρατού.

Η θεώρηση του Εμφυλίου Πολέμου από την οπτική των εφημερίδων προσφέρει τη δυνατότητα να εστιάσουμε στο πως βιώθηκε αυτή η τόσο βίαιη περίοδος της ελληνικής ιστορίας από τους κατοίκους της

περιοχής. Μέσα από τις ρεαλιστικές περιγραφές των δημοσιευμάτων, μπορούμε να αντιληφθούμε ποιο ήταν το κοινωνικό πλαίσιο, το κλίμα, η ατμόσφαιρα της εποχής, η καθημερινότητα των πολιτών. Πώς έζησε η πόλη των Σερρών και η επαρχία το δράμα του Εμφυλίου, το κυνήγι των αντιφρονούντων, τις πιέσεις για την επιδίωξη της νομιμοφροσύνης των πολιτών μέσα από τις δημόσιες δηλώσεις μετάνοιας, της αποκήρυξης του κομμουνισμού και τις αποφάσεις των στρατοδικείων.

Γίνονται αντιληπτές οι διαφορετικές φάσεις του εμφυλίου, αρχίζοντας από την παρουσίαση της βίας των πρώτων αντάρτικων ομάδων, την κλιμάκωση των συγκρούσεων, την κυριαρχία των ανταρτών στους ορεινούς όγκους, την κατάσταση των ανταρτόπληκτων χωρικών που εκούσια ή υποχρεωτικά μετακινήθηκαν στα αστικά και ημιαστικά κέντρα για να αποφύγουν την βία των εμπολέμων, το ναρκοπόλεμο και τις επιπτώσεις του στον πληθυσμό της υπαίθρου. Φανερή είναι η αβεβαιότητα και η απελπισία των συντακτών των εφημερίδων για τα πρώτα χρόνια του πολέμου και η ανακούφιση και αισιοδοξία από το καλοκαίρι του '48, μετά τις νίκες του κυβερνητικού στρατού και την τελική νίκη το καλοκαίρι του '49.

Οι περισσότερες εφημερίδες της εποχής αναπαριστούσαν και προωθούσαν στους αναγνώστες τους την επίσημη κυβερνητική πλευρά των γεγονότων του Εμφυλίου, την πλευρά των «ημετέρων δυνάμεων», όπως λεγόταν. Πρόβαλαν ένα εθνικιστικό λόγο με θέσεις ότι δεν πρόκειται για ταξικό αλλά για εθνικό αγώνα. Ο εχθρός δεν στρεφόταν εναντίον του καθεστώτος αλλά εναντίον του έθνους και για αυτό και τα δημοσιεύματα έπρεπε να λειτουργούν αποτρεπτικά, για να μην παρασυρθούν οι αναγνώστες από τα κηρύγματα και τις ψεύτικες υποσχέσεις του Κομμουνισμού.

Το βιβλίο είναι ένα χρονολόγιο των τοπικών γεγονότων του Εμφυλίου 46-49, ένα «χρονολόγιο φρίκης», όπως ο συγγραφέας το ονομάζει, μέσα από τα κείμενα των «ημετέρων» εφημερίδων. Ο συγγραφέας ξεκινά την παράθεση σχετικών πληροφοριών και δημοσιευμάτων από το έτος 1945 όπου ανιχνεύει προπολεμικές διαιρέσεις και ρήξεις που εντάθηκαν, πήραν βίαιη μορφή και επηρέασαν καθοριστικά την εξέλιξη της εμφύλιας σύγκρουσης και η ύλη συμπληρώνεται με τις καταγραφές του χρόνου που ακολούθησε τη λήξη του πολέμου, το έτος 1950. Πριν από κάθε ετήσια εξιστόρηση παραθέτει ένα συνοπτικό πανελλαδικό χρονολόγιο των κυριότερων συμβάντων του Εμφυλίου που είναι μια εισαγωγή από το γενικό στο μερικό, στο τοπικό.

Μπορούμε να κατατάξουμε το βιβλίο ως ένα ανάγνωσμα συμβαντολογικής ιστορίας, καθώς περιορίζεται στην καταγραφή των γεγονότων σε πρώτο επίπεδο με τη βραχεία διάρκειά τους. Ανήκει στη παρα-

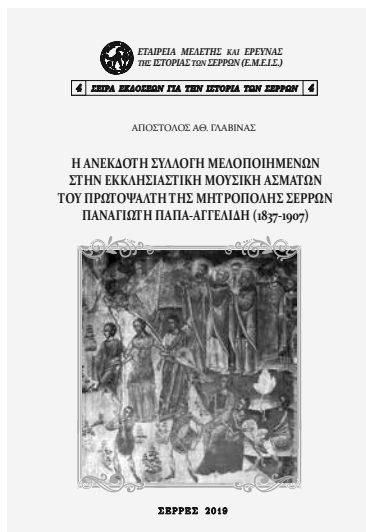
δοσιακή ιστοριογραφία που έχει αντικείμενό της το σύντομο χρονικό διάστημα, το γεγονός της στιγμής, το άτομο που εμπλέκεται σε αυτό. Η ιστορία των γεγονότων είναι μια ιστορική αφήγηση που δεν ερμηνεύει, δεν αξιολογεί, δεν κάνει ιστορική ανάλυση και χρωματίζεται ανάλογα με τα τρέχοντα ενδιαφέροντά μας, τις ιδέες και τις αξίες μας.

Ο συγγραφέας με την αξιοποίηση των εφημερίδων, του Τύπου γενικότερα ως τεκμηρίου, συμβάλλει στην σφαιρικότερη κατανόηση και ερμηνεία του πολιτικού, στρατιωτικού, κοινωνικού φαινομένου της εποχής και αναδεικνύει τις ιδιαίτερες τοπικές όψεις της ιστορίας που παρέμειναν υποβαθμισμένες από την ιστορική αφήγηση. Αναδεικνύει τη σχέση του τοπικού ιστορικού στοιχείου με το ευρύτερο εθνικό και τη διαφοροποίηση των τοπικών γεγονότων και φαινομένων από εκείνα που ίσχυσαν κεντρικότερα. Είναι μια οπτική ιστορίας από κάτω που επιχειρεί να φωτίσει και να κατανοήσει γεγονότα και καταστάσεις που συνέβησαν σε ένα παραμεθόριο νομό, σε μικρές κοινωνικές ομάδες και που η αντιμετώπισή τους παρέμεινε ελλιπής.

Δυο ακόμη παραμέτρους καταδεικνύει η έκδοση αυτή: αποκαθλώνει την μοναδικότητα των αρχείων, δηλαδή της επίσημης αλληλογραφίας και των διπλωματικών εγγράφων ως των κατεξοχήν πηγών της ιστοριογραφίας, καθώς η καθημερινή πληροφόρηση και καταγραφή, αν και εφήμερη για τους σύγχρονους αναγνώστες του τύπου, συμβάλλει στην ολόπλευρη κατανόηση των συμβάντων για τους μεταγενέστερους ερευνητές. Ακόμη, ο τρόπος δημοσίευσης των πληροφοριών αποτελεί μια όψη της ιστορίας των ιδίων των εφημερίδων, του ρόλου και της λειτουργίας που απετέλεσαν στην κοινωνία της εποχής, αποτυπώνοντας ακριβέστερα την πολιτικο-κοινωνική ρευστότητα της χρονικής περιόδου.

Η έκδοση, όπως αναφέρουμε, παρουσιάζει τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου μέσα από τον προσκείμενο στην Κυβερνητική πλευρά Τύπο, γι' αυτό και ο αναγνώστης, παρόλο που αποκτά επαρκείς γνώσεις για όλα τα συμβάντα που διαδραματίστηκαν, που εκτυλίχθηκαν στην περιοχή, θα πρέπει να αξιοποιήσει περαιτέρω τα πολλά γόνιμα ερεθίσματα που του δημιουργούνται για τη διερεύνηση του αμφιλεγόμενου αυτού παρελθόντος και από άλλες πηγές και κυρίως της αντίπαλης πλευράς.

Γιώργος Ν. Αψηλίδης

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ,
 «Η ανέκδοτη συλλογή μελοποιη-
 μένων στην εκκλησιαστική μουσι-
 κή ασμάτων του πρωτοψάλτη της
 Μητρόπολης Σερρών Παναγιώτη
 Παπα-Αγγελίδη (1837-1907)». Έκ-
 δοση Εταιρείας Μελέτης και Έρευ-
 νας της Ιστορίας των Σερρών
 (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), Σέρρες 2019, σ. 382.
 ISBN 978-618-83060-4-2

Η Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) έχει προχωρήσει στην έκδοση ενός πολύ ενδιαφέροντος βιβλίου με τίτλο: «Η ανέκδοτη συλλογή μελοποιημένων στην εκκλησιαστική μουσική ασμάτων του πρωτοψάλτη της Μητρόπολης Σερρών Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη (1837-1907)». Όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, πρόκειται για την έκδοση χειρογράφου με μελοποιημένα στην Εκκλησιαστική Μουσική ποικίλα άσματα του Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη, των οποίων την επιμέλεια είχε ο Απόστολος Αθ. Γλαβίνας, ομότιμος καθηγητής του τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ.

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο εισαγωγικό μέρος της έκδοσης ο Παναγιώτης Παπα-Αγγελίδης γεννήθηκε στο Σοχό το 1837. Το χρονικό διάστημα μεταξύ του 1860 με 1886 διέμενε στις Σέρρες¹. Ήταν άριστος γνώστης της Βυζαντινής και της Ευρωπαϊκής μουσικής και υπηρέτησε ως πρωτοψάλτης στο μητροπολιτικό ναό των Αγίων Θεοδώρων. Τα χρόνια της παραμονής του στις Σέρρες συνέταξε ένα σχολικό εγχειρίδιο που απέβλεπε στην κάλυψη των διδακτικών αναγκών του μαθήματος της Εκκλησιαστικής Μουσικής, τη διδασκαλία της οποίας προβλεπόταν να αναλάβει στο Διδασκαλείο των Σερρών.

Στο βιβλίο αυτό λοιπόν, διασώζεται το περιεχόμενο του χειρογράφου του σχολικού εγχειριδίου καθώς και η παράδοση μεταγραφής κοσμικών ασμάτων σε βυζαντινή σημειογραφία. Η παράδοση αυτή είναι γνωστό πως ξεκινά από τον 16^ο αιώνα οπότε η βυζαντινή σημειογραφία, η οποία δημιουργήθηκε για να υπηρετεί τις ανάγκες της θρησκευτικής μουσικής, αξιοποιήθηκε για να καταγράψει και το κοσμικό μέλος. Οι

1. Ο χρόνος παραμονής του Παπα-Αγγελίδη στις Σέρρες είναι ένα θέμα προς συζήτηση που θέτει ο Α. Γλαβίνας στην υποσημείωση αρ. 2 του βιβλίου.

πρώτες μεταγραφές, μάλιστα, κοσμικών ασμάτων στην παρασημαντική συναντώνται σε χειρόγραφα των βιβλιοθηκών των Μονών του Αγίου Όρους ανάμεσα σε βυζαντινούς ύμνους και ανακαλύφθηκαν από τον Σπύρο Λάμπρου στη στάχωση ενός Κρατηματαρίου της Μονής Ιβήρων².

Ο Α. Γλαβίνας, που είχε την επιμέλεια της έκδοσης, αντιμετώπισε με ιδιαίτερο σεβασμό το αρχαιολόγο υλικό, απέφυγε τις όποιες παρεμβάσεις και αρκέστηκε στη μεταγραφή του κειμένου και στη σύνταξη ενός εισαγωγικού μέρους. Με την επιλογή αυτή ανέδειξε και ενίσχυσε την αξία αυτού καθ'αυτού του χειρογράφου.

Το υλικό του βιβλίου πέρα από τη σχετικά σύντομη εισαγωγική ενότητα, που αναφέρεται στη ζωή του Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη και την τύχη του χειρογράφου, οργανώνεται σε δύο εκτενή μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται οι στίχοι των τραγουδιών κατά θεματική ενότητα, όπως έχουν μεταγραφεί από τον Α. Γλαβίνα χωρίς ιδιαίτερες παρεμβάσεις. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται το αρχαιολόγο χειρόγραφο μουσικό υλικό του Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη. Σε αυτό το δεύτερο μέρος μπορεί ο αναγνώστης να δει το χειρόγραφο με τους στίχους των τραγουδιών και τη μεταγραφή τους στη βυζαντινή σημειογραφία -παρασημαντική- που αποδίδει το μέλος.

Ερχόμενος σε επαφή με το βιβλίο, ακόμη και ο πλέον αδαής αναγνώστης μπορεί να αντιληφθεί πως η έκδοση του χειρογράφου είναι μια πολύτιμη συνεισφορά στη διάσωση της τοπικής παράδοσης. Προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό και στους υποψήφιους μελετητές ένα πολύ σημαντικό υλικό προς διερεύνηση, που άπτεται της μουσικής παιδείας αλλά και της γενικότερης πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής.

Το υλικό που διασώζει η έκδοση αυτού του βιβλίου επιτρέπει να ανιχνεύσουμε και να ορίσουμε ως ένα βαθμό το στίγμα της πόλης σε μία δεδομένη ιστορική στιγμή, να σκιαγραφήσουμε τον περιβάλλοντα κόσμο, να αφουγκραστούμε το βάρος και το βάθος που μπορεί να κομίζει ο στίχος και η μουσική ως πολιτισμική έκφραση. Εν ολίγοις η μελέτη των στίχων και των ήχων μπορεί να οδηγήσει σε ποικίλα και ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Κατ' αρχάς ένας εμβριθής μελετητής με μουσική παιδεία μπορεί να διερευνήσει πολύ ενδιαφέρουσες παραμέτρους σε μια ομάδα τραγουδιών ή χορών, πολλά από τα οποία υποψιάζομαι πως μεταγράφηκαν από τη δυτική σημειογραφία στη βυζαντινή παρασημαντική (μάλιστα

---

2. Βλ. Δέσποινα Μαζαράκη, *Μουσική ερμηνεία δημοτικών τραγουδιών από Αγιορείτικα Χειρόγραφα*, πρόλογος Samuel Baud-Bauvy, εκδ. Φ. Νάκας, Αθήνα 1992, σ. 20 κ.ε. και Γρ. Στάθης, «Το αρχαιότερο, χρονολογημένο το έτος 1562, δημοτικό τραγούδι, μελιωμένο στη βυζαντινή σημειογραφία», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 51, Αθήνα 1976, σ. 184-219.

για κάποια από τα άσματα επισημαίνεται αυτή η μεταγραφή από τον Παπα-Αγγελίδη)³. Υποθέτω λοιπόν, πως το μουσικό υλικό προσφέρεται για σύγκριση των ηχητικών ακουσμάτων, των τροπικών συστημάτων και άλλων παραμέτρων της μουσικής έκφρασης.

Σημαντικό επίσης, για την έρευνα είναι ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο Παπα-Αγγελίδης αναφέρει τον μελουργό του άσματος, που άλλοτε είναι κάποιος τοπικός δημιουργός και άλλοτε κάποιος μελουργός πανελλήνια γνωστός, όπως ο Θεόδωρος Παπα-Παράσχου Φωκαεύς, που υπήρξε από τους πιο επιδραστικούς εκκλησιαστικούς μουσικούς του α΄ μισού του 19^{ου} αι.⁴ Τα μουσικά του βιβλία *Ευτέρπη* (1830) και *Πανδώρα* (α΄ τόμος 1843 και β΄ τόμος 1846) φαίνεται να γνωρίζει και να αξιοποιεί ο Παπα-Αγγελίδης.

Σχετικά με το θέμα της πατρότητας των μελισμάτων Α. Γλαβίνας σημειώνει στην εισαγωγή της έκδοσης: «Με τα άσματα αυτά συνδέονται και πρόσωπα γνωστά στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, αλλά και ονόματα που χρειάζονται έρευνα, γιατί έχουν περιορισμένο, τοπικό ενδιαφέρον ή γιατί οι συνθήκες της εποχής δεν βοήθησαν στην πέρα από τα Σέρρας αναγνώριση της αξίας τους. Ο Παναγιώτης Παπα-Αγγελίδης είναι ασφαλώς το κυρίαρχο όνομα. Άλλα ονόματα είναι ο μελοποιός Μισαήλ Μισαηλίδης, ο Ιωάννης Ζωγράφος Κείβελης, ο στιχουργός Παναγιώτης Τανταλίδης, ο Γερμανός μουσικοδιδάσκαλος του Διδασκαλείου, του Δημητρίου Μαρούλη στα Σέρρες, Wilhelm Johnsen (Βίλχελμ Γιώνσεν ή Γκιώνσεν και Γκιόνσεν), ο Γυμνασιάρχης από τα Δολιανά Ιωάννης Καλοσύτης, ο Βασίλης Σταμούλης Ζαρκινός, ψάλτης και γραμματέας της Μητρόπολης Σερρών, η παρθεναγωγός Χ. Σαμαρτζίδου και οι αδελφοί Χ. Σαμαρτζίδη, ο περίφημος Ιεροδιάκονος Σερρών Παρθένιος, ο οποίος *έψαλλεν περιπαθώς ένα ἄσμα διασκεδάσεως*, ο Βασίλειος Οικονόμος Νιγρίτας, ο Θεόδωρος Παπα-Παράσχος Φωκαεύς, ο Ν. Σιγάλας, ο περίφημος Βγιουλιστής Θωμάς και ο περίφημος φλαουτιστής Ηλιάδης».

Αλλά και όσοι από εμάς δεν γνωρίζουμε βυζαντινή μουσική, μπορούμε να μπούμε στη διαδικασία προβληματισμών που άπτονται των κοινωνικό-ιστορικών και πολιτισμικών συμφραζομένων των τραγου-

3. Π.χ. τα άσματα των σ. 45 έως και 55 του χειρογράφου για τα οποία σημειώνει: «Ἄσμα εἰς τὴν ἀναχώρησιν τοῦ πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ (Γ'), ἐκ Θεσσαλονίκης, τονισθέν παρὰ τοῦ μουσικοδιδασκάλου, τοῦ Διδασκαλείου, εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν, μεταφρασθέν δέ παρ' ἐμοῦ (Παναγιώτου Παπα-Ἀγγελίδου) εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν.» και παρακάτω «Ἄσματα τονισθέντα παρὰ Γκιόνσωνος, Μουσικοδιδασκάλου τοῦ Διδασκαλείου Σερρών, εἰς Εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν, μεταφρασθέντα δέ παρὰ τοῦ ἐκδότου (Παναγιώτου Παπα-Ἀγγελίδου) εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν. Καὶ τοῦτο κατὰ τριφωνίαν.»

4. Αναφορές στον Θεόδωρο Παπα-Παράσχου Φωκαέα γίνονται στις σσ. 102, 104, 105, 108 του χειρογράφου.

διών. Τα άσματα του χειρογράφου, που ανέρχονται στα 373, είναι διαφόρων ειδών, προέρχονται από διάφορες περιοχές και έχουν ποικίλη θεματική. Το δεδομένο αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η συλλογή αποσκοπούσε να καλύψει τις ανάγκες του μαθήματος της Εκκλησιαστικής Μουσικής δίνει στον αναγνώστη την ευκαιρία να προβεί σε ενδιαφέροντες προβληματισμούς σχετικά με την πολιτισμική δραστηριότητα της περιοχής, τις επιδράσεις και τις επιρροές, τα κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα των επιλογών, τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης.

Στη θεματική ποικιλία των ασμάτων εστιάζει και ο Α. Γλαβίνας στην εισαγωγή του βιβλίου όπου μεταφέρει ό,τι ο Παναγιώτης Παπα-Αγγελίδης αναγράφει στο υπό έκδοση χειρόγραφο σχετικά με το περιεχόμενο των ασμάτων της συλλογής: «Άσματα ἐγκωμιαζόμενα εἰς Βασιλεῖς, Ἱεράρχας καί (πασιάδες) ἤ νομάρχας. Άσματα Σχολῶν. Άσματα ἐξωτερικά, Άσματα διάφορα τῆς διασκεδάσεως. Ἦτοι ὅσα συνηθίζει ἡ πατρις, ὡς καί διάφοροι κῶμαι καί μέρη τῆς Μακεδονίας. Ἰδίως δέ αἱ Σέρροι καί τὰ περίξ αὐτῆς. Χοροί διάφοροι. Ἀρχαῖα ἔθιμα εἰς τινὰ μέρη τῆς Μακεδονίας. Ἰδίως δέ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σερόων, καί τὰ περίξ (ταχιανός, νεονύμφων, συρτός, τσάμικος, καρσιλαμάς). Εὐρωπαϊκοὶ χοροὶ (βάλς, πόλκα, σωτῆς, μάρσια, ἔθνικα, χορευτικά). Βαυκαλικά, ἦτοι Τραγῶδια τῆς Μητρος, ἢ τῆς τροφοῦ (παραμάνας) αἴτινες κουνῶσαι τό παιδίον μέ τό Βαυκάλισμα (νανούρισμα) μαγεύουν ἢ ζαλιζούν αὐτό, καί ἀποκοιμίζουσιν διὰ τοῦ ὑπνωτικοῦ μέλους, τραγωδοῦσαι διαφόρους ἀσυναρτήτους στίχους. Άσματα σχολικά μονόφωνα».

Η συλλογή, λοιπόν, περιλαμβάνει τραγούδια που γράφτηκαν για να εξυπηρετήσουν ανάγκες εθιμοτυπικού χαρακτήρα υποδοχής ηγεμόνων, αξιωματούχων και ιεραρχών. Περιλαμβάνει αστικά άσματα τοπικών δημιουργών, γνωστά ποιήματα ποιητών της Φαναριώτικης, Επτανησιακής και Αθηναϊκής Σχολής, των οποίων όμως τα ονόματα δεν αναφέρονται, όπως των: Γ. Ζαλοκώστα, Ρήγα Φεραίου, Α. Βαλαωρίτη, Δ. Σολωμού κ.α.⁵ Επίσης, περιλαμβάνει σχολικά άσματα, δημοτικά τραγούδια της αγάπης, λιανοτράγουδα, κλέφτικα, ιστορικά, νανουρίσματα, νταχταρίσματα κ.α.

---

5. Ενδεικτικά αναφέρω μερικές περιπτώσεις όπως οι στίχοι του άσματος της σελίδας 152 του χειρογράφου ανήκουν στο ποίημα του Δ. Σολωμού «Η Φαρμακομένη», οι στίχοι της σελίδας 165 του χειρογράφου ανήκουν στο ποίημα του Δ. Σολωμού «Η Ξανθούλα», αυτοί της σελίδας 179 και εξής ανήκουν στο ποίημα του Αρ. Βαλαωρίτη «Η Κυρά Φροσύνη» και πιο συγκεκριμένα είναι από το Άσμα Δεύτερον «Η μετάνοια», οι στίχοι της σελίδας 195 ανήκουν στο ποίημα «Πουλάκι» του Ι. Βηλαρά ενώ αυτοί της σελίδας 265 στο «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων» του Ρήγα Φεραίου, οι στίχοι των σελίδων 266 έως 268 ανήκουν στο ποίημα «Σαν τὴν Σπίθα κρυμμένη στη στάχτη» του Ανδ. Κουτουβάλη που έχει μελωποιεῖται ἀπὸ τὸν Σπ. Ξύντα.

Σε ότι αφορά στα δημοτικά τραγούδια, πολλά από αυτά είναι ήδη καταγεγραμμένα σε διάφορες συλλογές δημοτικών τραγουδιών και έχουν διασωθεί σε ηχογραφήσεις του 20^{ού} αιώνα. Ως εκ τούτου θα ήταν ενδιαφέρον να γίνει μια συγκριτική μελέτη από γνώστες του αντικειμένου, ώστε να αναδειχθούν οι ενδεχόμενες διαφορές ή ομοιότητες στο επίπεδο της μουσικής και των στίχων. Μια πρόχειρη έρευνα, μάλιστα, μας οδήγησε στη διαπίστωση ότι πολλά από τα δημοτικά τραγούδια είναι παραλλαγές και συνήθως έχουν περισσότερους στίχους από αυτούς που ακούει κανείς στις διασωθείσες εκτελέσεις.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να θέσω προς διερεύνηση την υποψία πως το χειρόγραφο του Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη μπορεί να έχει αφητηρία έμπνευσης το βιβλίο του Α. Σιγάλα με τίτλο «Συλλογή Εθνικών Ασμάτων» που εκδόθηκε με τη οικονομική συνδρομή της Βουλής της Ελλάδος το 1880. Πρόκειται για μία ογκώδη συλλογή 400 ασμάτων διαφόρων ειδών προσαρμοσμένων στις ανάγκες της εποχής, κατάλληλων για σχολεία. Τέτοιες συλλογές εκδόθηκαν αρκετές από τα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα και περιελάμβαναν σχολικές προσευχές, ύμνους, εγκώμια, χορούς, θρήνους, μοιρολόγια, παιδικά τραγούδια αλλά και πατριωτικά τραγούδια και αποδόσεις αυτούσιων ευρωπαϊκών τραγουδιών⁶. Η σύνταξη του σχολικού εγχειριδίου για τη διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής από τον Παπα-Αγγελίδη φαίνεται να ικανοποιεί αυτό το γενικότερο αίτημα της εποχής⁷ και ίσως είναι επηρεασμένη από το αντίστοιχο έργο του Αντ. Σιγάλα, το οποίο γνώριζε ο Παπα-Αγγελίδης όπως συνάγει κανείς από τις αναφορές που υπάρχουν στα χειρόγρατά του⁸. Η επαλήθευση αυτής της υπόθεσης μπορεί να βοηθήσει στην ακριβή χρονολόγηση του χειρογράφου, η οποία θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1880 (χρονολογία έκδοσης της συλλογής του

6. Σημαντικές πληροφορίες για όλες τις έντυπες εκδόσεις σχολικών ασμάτων και Δημοτικών τραγουδιών στο Θ. Αποστολόπουλου, *Σημειώσεις για το μάθημα-Κοσμικό ρεπερτόριο σε Παρασημαντική*, Αθήνα 2011 και Αφεντούλα Κουλίδου, *Οι μεταγραφές των σχολειακών ασμάτων*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 12.

7. Επιγραμματικά αναφέρουμε πως κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, τόσο ο Σπ. Ζαμπέλιος (1852), όσο και ο Κ. Παπαρηγόπουλος (1853) αντιδρώντας στις ανθελληνικές θεωρίες του Fallmerayer, προβάλλουν την άρρηκτη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή με ενδιάμεσο σταθμό το Βυζάντιο. Από τα μέσα επίσης, του 19^{ου} αιώνα από πολλούς ασκείται έντονη κριτική στις δυτικές επιρροές και προβάλλεται όλο και πιο δυναμικά το αίτημα της εθνικής αντάρκειας στο επίπεδο της πνευματικής παραγωγής. Το αίτημα αυτό απέκτησε ισχυρό έρεισμα με την ανάπτυξη του λαογραφικού «κινήματος» από τον Ν. Γ. Πολίτη και ενισχύθηκε με μία γενικότερη στροφή στην διατήρηση και ανάδειξη του λαϊκού πολιτισμού.

8. Υπάρχουν σχετικές αναφορές όπως «Άσμα προς τον ύψιστον υπέρ του Σουλτάνου, εκ των του Ν. Σιγάλα» στη σ. 302 αλλά και αλλού όπως στις σσ. 307 έως 317.

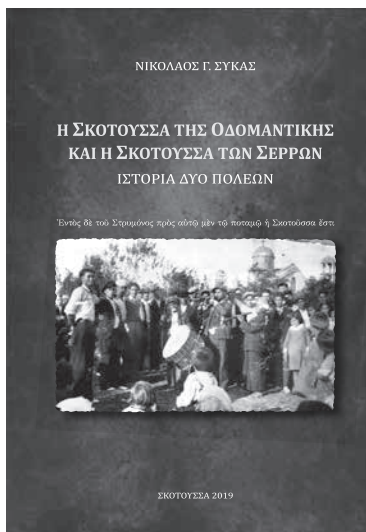
Σιγάλα), καθώς και στην αξιολόγηση του περιεχομένου του.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να επισημάνω πως η έκδοση των χειρογράφων του Παναγιώτη Παπα-Αγγελίδη δεν συμβάλει μόνο στη διάσωση ενός σημαντικού υλικού αλλά αποτελεί και πεδίο έρευνας για την ανάδειξη της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής των Σερρών σε συνδυασμό με άλλες ενδιαφέρουσες συλλογές που έχουν δημοσιευθεί⁹. Η μουσική, η ποίηση αποτελούν, έτσι κι αλλιώς, έκφραση της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας μιας κοινωνίας και αντικατοπτρίζουν τη βιωμένη πραγματικότητα της εποχής κατά την οποία παράγονται. Ως εκ τούτου τα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα μιας εποχής γίνονται αναγνωρίσιμα στα έργα αυτά και μεταξύ άλλων επιβεβαιώνουν πως η πόλη των Σερρών τον 19^ο αιώνα υπήρξε κέντρο ζύμωσης ποικίλων καλλιτεχνικών επιρροών από κάθε άκρη του Ελλαδικού χώρου αλλά και της Ευρώπης. Το γεγονός συνδέεται με την ακμή της την περίοδο του 19^{ου} αιώνα και την υλική ευμάρεια και πνευματική αφύπνιση που τη συνόδευε.

Χριστίνα Δ. Παπαδημητρίου
Δρ. Νεοελληνικής Φιλολογίας

---

9. Βλ. Α. Γλαβίνας, «Μελοποιημένα άσματα προς τιμή Ιεραρχών της Μητροπόλεως Σερρών», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Β' τόμος, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους Από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι και τη σύγχρονη εποχή*, Σέρρες 2013, σ. 882. Ο Γλαβίνας εδώ κάνει αναφορά σε μία σειρά έργων που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν μαζί με το έργο του Παπα-Αγγελίδη. Γιώργου Καφταντζή, *Τα δημοτικά τραγούδια του Ν. Σερρών*, έκδοση της Σερραϊκής Πολιτιστικής Εταιρείας (1977)· η έκδοση από τη Μικτή Χορωδία Σερρών (1983) της εργασίας, «δημοτικά τραγούδια της περιοχής Σερρών, εναρμόνιση και επεξεργασία για μικτή χορωδία Χρήστου Π. Σταματίου»· η έκδοση του Γιώργου Κ. Αγγειοπλάστη, *40 τραγούδια της πόλης των Σερρών* (1994)· η εργασία της Ευαγγελίας Γαϊταντζή, *Δημοτικά τραγούδια Νομού Σερρών από πρόσφυγες της Θράκης*, που ετοίμασε με την επίβλεψη του καθηγητή Δημητρίου Γιάννου στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1997)· η έρευνα-καταγραφή του Βασιλείου Γ. Τσαούση, *Τραγούδια-χοροί-έθιμα των Σαρακατσάνων*, έκδοση του Λαογραφικού Μουσείου Σαρακατσάνων, Σέρρες (1998) καθώς και η μελέτη του Γιώργου Κ. Αγγειοπλάστη, *Πηγές και μουσική βιβλιογραφία των Σερρών (1828-1998)*, *Προσωπογραφία, Καταγραφή, Ειδήσεις* (2001), δίνουν το μέτρο του μουσικού πλούτου της περιοχής των Σερρών, ενός πλούτου ζωντανού, ποικίλου, και ιδιαιτέρως αξιόλογου ο οποίος γίνεται πιο πλούσιος με ό,τι άφησε ο Παναγιώτης Παπα-Αγγελίδης.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΣΥΚΑΣ, *Η Σκοτούσσα της Οδομαντικής και η Σκοτούσσα των Σερρών. Ιστορία δύο πόλεων, Σκοτούσσα 2019, σ. 734. ISBN 978-618-00-1113-5*

Το Μάιο του 2019 παρουσιάστηκε στη Σκοτούσσα Σερρών το βιβλίου του γιατρού Νικ. Γ. Σύκα, με τον τίτλο: *Η Σκοτούσσα της Οδομαντικής και η Σκοτούσσα των Σερρών. Ιστορία δύο πόλεων*. Ως υπότιτλος του έργου αναφέρεται ένα απόσπασμα του Στράβωνα (βιβλίο Ζ'): «Εντός δε του Στρυμόνος προς

αυτῷ μὲν τῷ ποταμῷ ἡ Σκοτούσσα ἔστι».

Πρόκειται για ένα πραγματικά πολύ ενδιαφέρον βιβλίο, ευκολοδιάβαστο αν και μεγάλο σε μέγεθος. Ο συγγραφέας του βιβλίου έχει κάνει πολύ καλή δουλειά τεκμηριώνοντας το έργο του με τη χρήση πλήθους έγκυρων πηγών, ανέτρεξε στην πλούσια βιβλιογραφία της περιοχής, τη μελέτησε επισταμένως και τη χρησιμοποίησε κατάλληλα στο αξιόλογο έργο του.

Αρχικά παρουσιάζει τα γενικά στοιχεία για τη σημερινή Σκοτούσσα, τη γεωμορφολογία της, τα ποτάμια και το κλίμα της. Στο επόμενο κεφάλαιο ασχολείται με την αρχαία Σκοτούσσα, αξιοποιώντας τις αρχαίες πηγές: τον Στράβωνα, τον Πλίνιο, τον Κλαύδιο Πτολεμαίο και ποικίλους χάρτες. Μεταξύ των άλλων ασχολείται με την ετυμολογία του τοπωνυμίου Σκοτούσσα, θεωρώντας την ίδια με τη θεσσαλική πόλη (σκοτόεις, σκοτόεσσα, σκοτόεν) και με τα νομίσματα. Ακολουθεί η ιστορική αναδρομή στην Αρχαιότητα, με έμφαση στη ρωμαϊκή εποχή και στη βυζαντινή εποχή, κυρίως την παλαιολόγεια.

Τα σωζόμενα έγγραφα αναφέρουν τη Σκοτούσσα ως *Προσάνικον* (1320) και ο συγγραφέας παρουσιάζει τη δομή της κοινωνίας και τον τρόπο ζωής στον οικισμό αυτό. Στην περίοδο της οθωμανικής κατοχής, ο οικισμός αναφέρεται ως *Προσγιάνικ*. Για την περίοδο αυτή αξιοποιήθηκαν οι πληροφορίες της απογραφής του 1465, με τα ονόματα των κατοίκων, τα προϊόντα και τους φόρους τους, και του *Χρονικού των Σερρών* (1598-1642) του παπα-Συναδινού.

Για τον 19^ο αιώνα οι πληροφορίες είναι πολλές. Ο συγγραφέας αναφέρει την αγροτική μεταρρύθμιση των Οθωμανών, συγκεντρώνει κάθε

πληροφορία από τους ξένους περιηγητές, παραθέτει μερικά δημοτικά τραγούδια, εξιστορεί την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και τη διαμάχη Ελλήνων και Βουλγάρων, το σλαβικό ιδίωμα της περιοχής των Σερρών.

Ενδιαφέροντα είναι όσα αναφέρονται στον Μακεδονικό Αγώνα και στην προσπάθεια των Ελλήνων να μην επιβληθεί η εξουσία των Βουλγάρων, με αναφορά Μακεδονομάχων. Ακολουθούν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, το τέλος της οθωμανικής κατοχής, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η μάχη των Άγγλων με τους Βουλγάρους στη Σκοτούσσα (1918), η ανταλλαγή των πληθυσμών, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η βουλγαρική κατοχή της περιοχής, με αναφορά στη λυσσαλέα προσπάθεια εκβουλγαρισμού των κατοίκων της Σκοτούσσας και όλης της περιοχής.

Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, η κατάσταση ομαλοποιείται παντού και η ζωή στη Σκοτούσσα παίρνει άλλη μορφή. Ο συγγραφέας δίνει πολλές πληροφορίες (κοινοτικές και βουλευτικές εκλογές, σχολεία, απογραφές, γεωργική παραγωγή, ποδοσφαιρική ομάδα, κοινωνική ζωή κ.ά.). Ο κ. Σύκας δάμασε ένα πλούσιο υλικό πληροφοριών και κατόρθωσε να δώσει για τους συγχωριανούς του ένα καλό βοήθημα τοπικής Ιστορίας, για τη νέα κυρίως γενιά της μακεδονικής Σκοτούσσας.

Κώστας Σπανός
εκδότης του «Θεσσαλικού Ημερολογίου»

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΣΥΚΑΣ, Τα λαογραφικά της Σκοτούσσας, Σκοτούσσα 2020, σ. 277.

ISBN 978-618-00-1838-7

Η Λαογραφία, ως επιστήμη που επιχειρεί να καταγράψει και να ερμηνεύσει τα ήθη, τα έθιμα και τις αντιλήψεις μιας κοινωνίας στο φυσικό της περιβάλλον, συνθέτει την πολιτισμική ιστορία ενός τόπου.

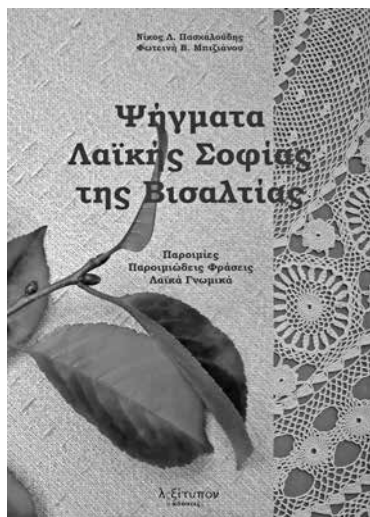
Ο Νίκος Σύκας, συγγραφέας του βιβλίου «Τα Λαογραφικά της Σκοτούσσας», με πλήρη συνείδηση της πολυσημαντότητας και της αξίας του λαϊκού πολιτισμού εν γένει, διανύει μια μακρά περίοδο στο χρόνο, προβάλλ-

λοντας όλες τις εκφάνσεις της ζωής του τόπου του. Όπως θα παρατηρήσει ο αναγνώστης, δεν πρόκειται για μια απλή καταγραφή συνηθειών, εθίμων και εκδηλώσεων κοινωνικού ή πολιτισμικού χαρακτήρα. Η διεισδυτική ματιά του συγγραφέα κατορθώνει να αναδειξει και εσώτερες πτυχές των κατοίκων της ιδιαίτερης πατρίδας του. Πετυχαίνει να σκιαγραφήσει και να αποκρυπτογραφήσει ακόμη και τους μύχιους πόθους, τα βάσανα, τα κίνητρα για τη μια ή την άλλη επιλογή, να σταθεί στις χαρές της ζωής τους. Μέσα από τις ποικίλες και ιδιαίτερες στιγμές της καθημερινότητας αναδύονται ιδέες, αντιλήψεις, μια ολόκληρη κοσμοθεωρία.

Το βιβλίο όμως αυτό πετυχαίνει και κάτι ακόμη. Καταγράφει τόσο ζωντανά τα δρώμενα των κατοίκων της Σκοτούσσας, που ο αναγνώστης αισθάνεται μέλος αυτής της κοινωνίας. Η αμεσότητα του λόγου του και το λογοτεχνικό του ύφος καθιστούν τον αναγνώστη μέτοχο και κοινωνό συμβάντων με ποικιλόχρωμο χαρακτήρα. Η αγάπη επομένως που έχει ο Νίκος Σύκας για τον τόπο του δεν τον κάνει έναν απλό παρατηρητή των γεγονότων αλλά και έναν ερευνητή, έναν ηθογράφο θα λέγαμε. Το ερευνητικό του ενδιαφέρον μετουσιώνεται στις σελίδες αυτού του βιβλίου, το οποίο αποτυπώνει την καθημερινότητα ενός χωριού με ιστορία και πολιτισμό που έρχονται από τα βάθη των αιώνων.

Το έργο αυτό δικαιωματικά φιλοδοξεί να διατηρήσει ζωντανή την ιστορία και την εξέλιξη ενός λαϊκού πολιτισμού στις μνήμες των σύγχρονων γενεών αλλά και των επόμενων. Άλλωστε, γνωρίζει καλά ο συγγραφέας πως «θυμάμαι» σημαίνει «υπάρχω», έχω συνείδηση της ύπαρξής μου. Σημαίνει νοηματοδοτώ το παρόν μου και διαγράφω το μέλλον μου.

Γιώτα Γουγάκη
Φιλολόγος

ΝΙΚΟΣ Α. ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗΣ - ΦΩΤΕΙΝΗ Β. ΜΠΙΖΙΑΝΟΥ, «Ψήγματα λαϊκής σοφίας της Βισαλτίας», εκδόσεις «Λεξίτυπον», Αθήνα 2021, σ. 124. ISBN 978-960-597-292-9

Κυκλοφόρησε σε μια καλαίσθητη έκδοση από τις Εκδόσεις «Λεξίτυπον» το νέο βιβλίο των Νίκου Α. Πασχαλούδη - Φωτεινής Β. Μπιζιάνου «Ψήγματα Λαϊκής Σοφίας της Βισαλτίας».

Πρόκειται για ένα εξαιρετικό βιβλίο από κάθε άποψη. Σ' αυτό είναι κα-

ταγραμμένες 377 παροιμιώδεις φράσεις της Βισαλτίας, ψήγματα σοφίας από τη μεγάλη λαϊκή παράδοση του τόπου μας.

Εργώδης η προσπάθεια των συγγραφέων σε όλες τις πτυχές της συνθετικής τους δουλειάς σ' αυτό το βιβλίο.

Η συγκέντρωση του υλικού απαίτησε ασφαλώς χρόνο πολύ και μεγάλη προσπάθεια από τους συγγραφείς. Δεν βρήκαν από πουθενά καταγεγραμμένο το υλικό τους, ώστε απλώς να το μορφοποιήσουν. Έτρεξαν σε «μανιές» και παππούδες να βρουν το υλικό τους, να το καταγράψουν, να το μορφοποιήσουν, να το παρουσιάσουν ως οργανικό σύνολο. Και δεν είναι διόλου εύκολο ένα τέτοιο έργο. Γι' αυτό και αξίζει στους συγγραφείς κάθε έπαινος.

Εξαιρετικά εύστοχη η κατάταξη τού υλικού σε τρεις μεγάλες ενότητες, εξυπηρετεί απόλυτα την όλη οικονομία του έργου.

Θα ήταν παράλειψή μου στο σημείο αυτό να μην αναφερθώ στη σημαντική συμβολή της Βαίας Πασχαλούδη στην ωραία εξωτερική εμφάνιση του βιβλίου. Είναι εμφανές το μεράκι της στη σπουδαία καλλιτεχνική της σύνθεση στο εξώφυλλο του βιβλίου!

Αν παρατηρήσει κανείς το βάθος όλων αυτών των παροιμιών, θα 'δεί πως είναι αντανάκλαση της βαθύτερης ζωής των προγόνων μας στη Βισαλία. Μέσα στις σκληρές συνθήκες του βίου τους οι πρόγονοί μας βρήκαν τρόπο να διατυπώσουν φράσεις-κλειδιά, που ξεκλειδώνουν σπουδαία μυστικά της ζωής. Γι' αυτό και αυτή η συλλογή παροιμιών μας συγκινεί βαθιά και μάς δείχνει ταυτόχρονα τον τρόπο και τους δρόμους, για να ερμηνεύσουμε και να κατανοήσουμε τα μεγάλα και τα ουσιώδη της ζωής.

Ασφαλώς, οι 377 αυτές παροιμίες του βιβλίου αυτού δεν είναι και

οι μόνες παροιμίες του τόπου μας, οι συγγραφείς όμως με το βιβλίο τους αυτό, με μαστοριά πολλή, κατέγραψαν ό,τι ουσιαστικότερο υπήρχε στον τομέα των παροιμιών του τόπου μας.

Η καταγραφή των παροιμιών έγινε ακριβώς όπως αυτές λέγονταν στην καθημερινότητα των προγόνων μας. Αποτύπωση λιτή. Τίποτε στη διατύπωση δεν λείπει, τίποτε δεν περισσεύει.

Εκεί όμως που είναι η πιο μεγάλη δύναμη του βιβλίου: η ανάλυση και η ερμηνεία της κάθε παροιμίας από τους συγγραφείς. Είναι μαγεία τα σχετικά ερμηνευτικά των συγγραφέων. Σε κάθε ερμηνεία τους βλέπεις ένα ολοκληρωμένο φιλολογικό κείμενο. Και τι ομορφιά στην πλάση του λόγου τους. Διαβάξεις την ανάλυση, τη χαιρέσαι και ταυτόχρονα στοχάζεσαι. Πουθενά δεν υπάρχουν ανώφελοι πλατειασμοί και ο λόγος τους συντονίζεται απόλυτα με τη λιτότητα έκφρασης της παροιμίας. «Δυο λόγια ένα παζάρι», κατά πώς λέει και η παροιμία!

Αυτά ήταν, άλλωστε, πάντοτε τα μυστικά των συγγραφέων στα βιβλία τους, και γι' αυτό όλα τους έγιναν αξιαγάπητα.

Αν κάποιος με ρωτούσε ποιος είναι ο χαρακτήρας του βιβλίου, θα του απαντούσα λαογραφία και στοχασμός πάνω σε λαογραφικό υλικό· πάνω στα πρακτικά και στα ουσιώδη της ζωής. Δεν χαιδεύουν αυτιά οι παροιμίες αυτές, αλλά μας δείχνουν ατόφια τη ζωή και μας δίνουν τα κλειδιά, για να ξεκλειδώσουμε τα μεγάλα μυστικά της ζωής.

Θεωρώ πως το έργο αυτό εκφράζει τον ψυχισμό των ανθρώπων του τόπου μας. Οι πρόγονοί μας έζησαν σε σκληρές συνθήκες του βίου και αυτός τους ο αγώνας ζωής αποτυπώθηκε αναλογικά στις παροιμίες τους.

Εν κατακλείδι. Οι συγγραφείς αγάπησαν και αγαπούν βαθιά τον τόπο τους. Κι αν έκαναν αυτόν τον άθλο να γράψουν αυτό το βιβλίο είναι, προ πάντων, για να αναδείξουν όλον αυτόν τον πολιτιστικό πλούτο της Βισαλτίας.

Θα το χαρούμε, πιστέψτε με, αυτό το βιβλίο διαβάζοντάς το. Το βιβλίο αυτό είναι μια σπουδαία άσκηση συνειδητοποίησής μας στο θέμα της πολιτιστικής μας ταυτότητας, και ταυτόχρονα εγκαύχισή μας για τον αγαπημένο και όμορφο μας τόπο.

Οι ωφέλειες στον πρακτικό μας βίο, εν δυνάμει, πολλές. Όμως το φωτοστέφανο τού βιβλίου βρίσκεται στο ότι μπορεί να γίνει πηγή εμπνεύσεως για όλους μας, στο παρόν και στο μέλλον.

Ευχαριστούμε εγκάρδια τους συγγραφείς που μας άφησαν ως παρακαταθήκη αυτό τους το έργο! Ένα πολύ όμορφο έργο!

*Στέφανος Ευαγγ. Πασχαλούδης
τ. Λυκειάρχης*

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗΣ,
Από τον Πόντο στη Βυρώνεια,
Σέρρες 2020, σ. 350.

ISBN: 978-618-00-2432-6.

Το πέμπτο βιβλίο του Παύλου Τσακιριδής είναι ένα ευχείρωτο, καλαίσθητο και ευανάγνωστο βιβλίο, συνδυασμένο με πλούσιο και παραστατικό φωτογραφικό υλικό.

Εύοσμο φυτό, προϊόν δεκάχρονου μόχθου. Ο συγγραφέας μολονότι ζει στις Σέρρες, ωθείται στο γενέθλιο τόπο, οίκαδε, στο καταφύγιο της εστίας, στο «νόστιμον ήμαρ», στο σπίτι του, στο σύμβολο του γενέθλιου τόπου και ποθεί σαν τον Ιθακήσιο Οδυσσέα «και καπνόν αποθρώσκοντα». Μας ξεναγεί ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά στη Βυρώνεια. Είναι μια φιλοστορία του τόπου. Ιστορικός ο τόπος. Τρανή ιστορία σε ένα μικρό χωριό. Σαν τον Όμηρο που σύρραψε τις ραψωδίες του, το ίδιο και ο συγγραφέας σύρραψε το υλικό του κομμάτι-κομμάτι σε ένα αυτοτελές σύνολο. Υφαίνει γεγονότα, σμίγει ανθρώπους, συλλέγει με συνέπεια και ακρίβεια. Ταξινομεί και αναδεικνύει τα επιτεύγματα των συγχωριανών του. Την αρπάγη της παράδοσης δεν τη χαλαρώνει ούτε στιγμή, επειδή ήρθε ο μοντερνισμός και η παγκοσμιοποίηση. Παντρεύει τις δύο αγάπες του, τον Πόντο και το Χατζή Μπεϊλίκ - Βυρώνεια.

Πρωταγωνιστές της ιστορίας του οι ίδιοι οι Βυρωνειώτες. Όπως λέει ο Τζόυς «Το έργο το έγραψαν οι άνθρωποι, όλοι οι άνθρωποι, γνωστοί και άγνωστοι, αποθαμένοι και ζωντανοί, οι φωνές που άκουσε, η γλώσσα που έμαθε ή που μόλις ψιθύρισε». Γιατί οι κάτοικοι συναποτελούν το δέντρο εκείνο που δέχτηκε τις καταιγίδες της ζωής και απόκτησε ξανά ισχυρότερες ρίζες. Έφτασαν στην άκρη του γκρεμού, κοίταξαν κάτω, αλλά δεν έπεσαν. Κι όταν την ιστορία τη γράφουν οι πρωταγωνιστές της, είναι πιο αληθινή. Ερευνά την επέκταση των σιδηροδρόμων από το Χαρίλαο Τρικούπη, το σιδηροδρομικό σταθμό του Χατζή Μπεϊλίκ, την επίσκεψη του Ελευθερίου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου το 1913 για την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Την έλευση των προσφύγων, τις αφηγήσεις των Βυρωνειωτών και την άδολη καταγραφή του ξεριζωμού, της προσφυγιάς, του μόχθου και του ιδρώτα τους. Αφηγούνται τη ζωή στην αλησιμόνητη πατρίδα, το Κιουμούς Χατζήκιοι Μαντέν, τη φυγή από τον αρχέγονο και Οίνωπα Πόντο, τη συνύπαρξη και συνοδοιπορία εντοπίων Βλάχων, Ποντίων, Θρακιωτών και Τσερκέζων στη νέα πατρίδα. Τη συνένωση και μετονομασία της Ράμνας, του Αετοβουνίου

και του Χατζή Μπεϊλίκ σε Βυρώνεια. Την πληθυσμιακή αύξηση του χωριού. Τη δύσκολη αποκατάσταση των προσφύγων. Περνούν από τη φωτιά του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου και την απάνθρωπη Βουλγαροκρατία. Ακολουθούν την πολυκύμαντη ιστορία της χώρας. Κατοχή, εμφύλιος, μετανάστευση, Χούντα και αποκατάσταση της Δημοκρατίας.

Ο ζωντανός και πολυσύνθετος οργανισμός του χωριού έχει αίσθηση ευθύνης. Συμπορεύεται με την καταπίεση και τη μαύρη αντίδραση. Κι όταν τα νερά της ιστορίας ήταν ακύμαντα, τότε στο χωριό, σ' αυτήν την πολυθρέμμωνα επαρχία, «ακούονταν πανταχόθεν άσματα βακχικά και ορχομένων ποδοκρουσίες. Ο ουρανός εγύριζεν, η γη εχόρευεν, τα άστρα επηδούσαν». Ήταν οι εποχές που έσφυζε από ζωή και δράση. Μετάδινε την Ποντιακή πολιτισμική του προέλευση. Προσκοπισμός, Πολιτιστικός σύλλογος με θεατρική δραστηριότητα, που διέρρηξε τα σύνορα του Ελλαδικού χώρου με παραστάσεις στην Ευρώπη. Απόδειξη η εφημερίδα του Νταχάου που έγραφε στις 29-03-1990: «Η ελληνική κοινότητα με τον Θωμαΐδη Γιώργο παρουσιάζει καλλιτέχνες από τη Βυρώνεια στο Δημαρχείο. Ένα βήμα για αμοιβαία πολιτιστική ανταλλαγή». Οι Βυρωνειώτες μετατρέπονται σε πολίτες του κόσμου. Η Βυρώνεια ψυχή της επαρχίας και με την «Πλατεία Ονείρων». Για το λόγο αυτό ο Βασίλης Τζανακάρης, εκδότης του περιοδικού «Γιατί» έγραψε το 1989: «Έχουν ξεμείνει μερικοί τόποι -στα σίγουρα- όπου το πρόσωπο της πολιτιστικής Ελλάδας εξακολουθεί να έχει την αρχέγονη καθαρότητά του... Ψυχή και πνευματικός της μπούσουλας ο Παύλος Τσακιρίδης. Στις ξέρες της επαρχίας άπλωσαν το μεράκι και τα όνειρά τους...». Κι όταν οι εποχές ήταν δίσεκτες και μετατράπηκαν οι ελπίδες σε εφιάλτες, πάλι διαφωτίζονται βάθη ανάξια φωτός. Οι Βυρωνειώτες περνούν από τη φωτιά για να φτάσουν στη λάμψη. Η αύρα τους είναι ιστορική.

Ο Παύλος παρουσίασε κατά καιρούς ένα γόνιμο πέρασ εργασιών και εκδόσεων. Γεφυρώνει ισότιμα και γόνιμα την τοπική με τη γενική ιστορία. Πιστεύω ότι θα βρει ευρύτετη αναγνωστική υποδοχή και αναγνώριση. Προσφέρει ιστορική, πολιτική και πολιτισμική αυτογνωσία. Σταθμεύει στις ιστορικές περιόδους, θύλακες. Καταδικάζει την πολιτική σχιζοφρένεια. Εμμένει σε μεγάλους στόχους, που παραμένουν ως κοινό κτήμα. Μας οδηγεί σε ενδοσκόπηση. Μια άψογη δουλειά που βρήκε την καλή της ώρα εν μέσω πανδημίας. Επειδή όμως υπάρχουν οι αρνητές της ύπαρξης του κορωνοϊού, θα υπάρξουν σίγουρα και οι αρνητές της προσφοράς του. Σ' αυτούς απαντά ο Παύλος με το Μοχάτμα Γκάντυ που έλεγε: «Δεν με πειράζει που με θάβουνε, αρκεί που ξέρω πως είμαι σπόρος». Εγώ όμως θα κλείσω με τον ημέτερο Κωστή Παλαμά: «Του χεριού οι πολεμιστάδες και του νου γεννάν τα ιδανικά και τ' αναθρέφουν, τα μεστώνουν και τα γιγαντεύουν». Καλάριμενο και καλεπίχαρο το έργο του.

Γιάννης Αλεξ. Ρωμανίδης
Φιλολόγος

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**Η δραστηριότητα της Εταιρείας
Καταστατική λειτουργία**

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. από τον Δεκέμβριο του 2018 έως τον Ιούνιο του 2022, εκτός από την περίοδο της πανδημίας (2020-2021), προγραμματίσει και υλοποίησε τις παρακάτω ποικίλες εκδηλώσεις:

15-12-2018

Συνάντηση μελών του Δ.Σ. της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. με τον Ευρωβουλευτή κ. Νότη Μαριά για ενημέρωσή μας σχετικά με την επερώτηση που κατέθεσε στο Ευρωκοινοβούλιο με θέμα «Επιστροφή των λεηλατηθέντων από τη Βουλγαρία Χειρογράφων και Κειμηλίων της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Ιεράς Μονής Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου».

18-12-2018

Παρουσίαση του 4^{ου} τόμου της επιστημονικής περιοδικής έκδοσης της Εταιρείας «Σερραϊκά Σύμμεικτα» από τους:

Δώρα Μπαγανά, φιλόλογο, πρόεδρο του Συνδέσμου Φιλολόγων Σερρών και Κωνσταντίνο Κετάνη, αρχαιολόγο, υπ. διδάκτορα Αρχαιολογίας.

Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα «Γ. Χρηστίδης» του Μεγάρου του Επιμελητηρίου Σερρών.

25-1-2019

Υπογραφή Μνημονίου Συνεργασίας (Memorandum of Understanding) μεταξύ του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Κεντρικής Μακεδονίας (ΤΕΙ-ΚΜ) και της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) με αντικείμενο την επιστημονική συνεργασία, έρευνα και από κοινού υλοποίηση Ευρωπαϊκών και Εθνικών προγραμμάτων, εκδηλώσεων, συνεδρίων κ.ά.

07-9/03/2019

Συνδιοργάνωση με το Τ.Ε.Ι. Κεντρικής Μακεδονίας, στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος MODSCAPES για τους προσφυγικούς οικισμούς της πεδιάδας Σερρών, συνεδρίου με θέμα: «Πεδιάδα των Σερρών. Μιλήστε μας για τον τόπο σας: Αρχιτεκτονική, Τοπίο, Μνήμες». Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Αμφιθέατρο της Επιτροπής Ερευνών του ΤΕΙ-ΚΜ και στο Πολιτιστικό Κέντρο «Ορφείας» στο Νέο Σκοπό Σερρών.

03-5-2019

Ολοκλήρωση του Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Ευρώπη για τους Πολίτες», με το έργο «Ευρωπαϊκές Δεκαετίες (European Decades)» που υλοποιήθηκε από το Δήμο Σερρών με την ενεργή στήριξη της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.).

10-6-2019

Παρουσίαση του βιβλίου του φιλόλογου Γιάννη Ρωμανίδη με τίτλο «ΚΡ(Ο)ΙΣΟΛΟΓΙΕΣ». Η παρουσίαση έγινε από τον Ακριτίδη Ανέστη, φιλόλογο του ΓΕΛ Βυρώνειας.

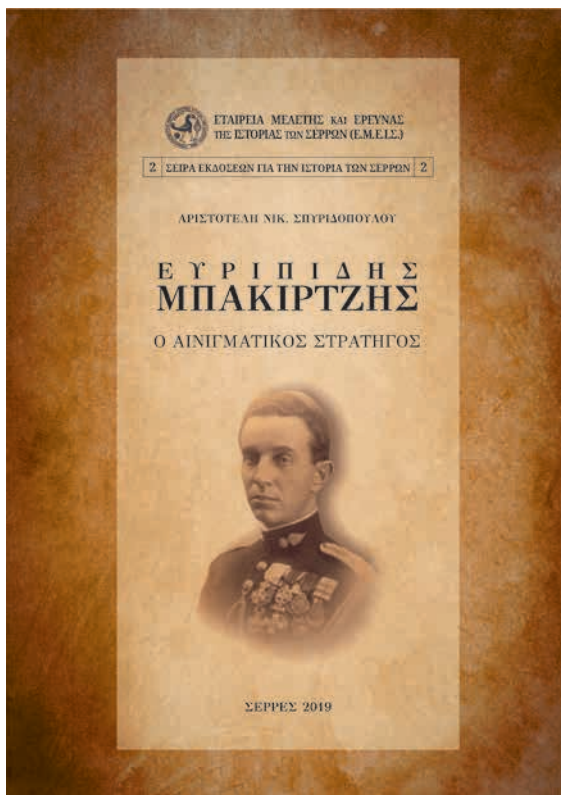
Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο «Γεώργιος Καφαντζίης» της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών.

1-11-2019

Παρουσίαση του βιβλίου του υποψηφίου διδάκτορα Φιλολογίας Αριστοτέλη Σπυριδόπουλου με τίτλο: «Ευριπίδης Μπακιωτζής - Ο αινιγματικός στρατηγός». Η παρουσίαση πραγματοποιήθηκε από τους: Στράτο Δορδανά, επ. καθηγητή Πανεπιστημίου Μακεδονίας και τον συγγραφέα του βιβλίου.

Το βιβλίο εκδόθηκε από την Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. στη σειρά των εκδόσεων για την ιστορία των Σερρών.

Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο «Γεώργιος Καφταντζής» της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών.

7-12-2019

Παρουσίαση του βιβλίου του δημοσιογράφου Σάκη Αραμπατζή με τίτλο «Εκ των ημετέρων δυνάμεων». Ο Εμφύλιος στις Σέρρες 1946-1949.

Η παρουσίαση πραγματοποιήθηκε από τους: Σπυριδωνίδα Βαγγέλη, δημοσιογράφο, Αψηλίδη Γιώργο, ιστορικό-ερευνητή και τον συγγραφέα.

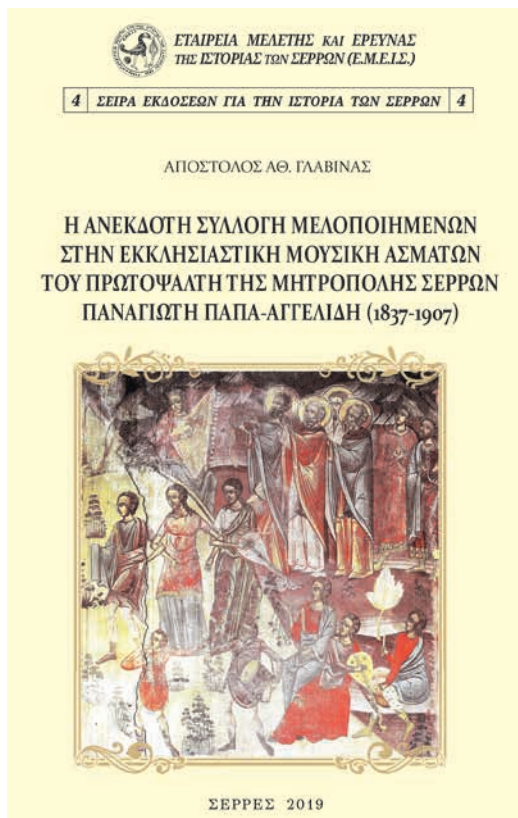
Το βιβλίο εκδόθηκε από την Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. στη σειρά των εκδόσεων για την ιστορία των Σερρών.

Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο Philippos Xenia Hotel στις Σέρρες.

10-12-2019

Πραγματοποιήθηκε η έκδοση του βιβλίου του Απόστολου Γλαβίνα, Ομότιμου καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ,

με τίτλο: «Η ανέκδοτη συλλογή μελοποιημένων στην εκκλησιαστική μουσική ασμάτων του πρωτοψάλτη της Μητροπόλεως Σερρών Παναγιώτη Παπαγγελίδη (1837-1907).

Το βιβλίο εκδόθηκε από την Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. στη σειρά των εκδόσεων για την ιστορία των Σερρών.

14-2-2020

Επίσκεψη στο Προξενείο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη του Προέδρου και Αντιπροέδρου της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. και επίδοση επιστολής προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας σχετικά με τα κλεμμένα χειρόγραφα και ιερά κειμήλια από τον βουλγαρικό στρατό Κατοχής κατά τη διάρκεια του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

28-2-2020

Παρουσίαση του βιβλίου της Δήμητρας Πατρωνίδου, φιλόλογου, δρ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με τίτλο «Απόπειρα εκπαι-

δευτικού εκβουλγαρισμού 1941-1044. Η κατεχόμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη μέσα από τα Βουλγαρικά Αρχεία».

Ομιλητές της παρουσίασης ήταν: ο Χρήστος Τζήκας, αν. καθηγητής Παιδαγωγικού τμήματος ΠΑ.ΜΑΚ., ο Γιάννης Ρωμανίδης, φιλόλογος, συγγραφέας και η Δήμητρα Πατρωνίδου, συγγραφέας του βιβλίου.

Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο «Γεώργιος Καφταντζής» της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών.

20-4-2020

Προσφορά στο Γενικό Νομαρχιακό Νοσοκομείο Σερρών δέκα (10) ηλεκτρονικών θερμομέτρων εξ αποστάσεως (υπερύθρων), στα πλαίσια συμβολής στην προσπάθεια της κοινωνίας μας για περιορισμό της διασποράς του κορωνοϊού Covid-19.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΛΛΗΛΕΓΥΗΣ
ΥΠΕΙΘΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ Κ' ΘΡΑΚΗΣ
ΓΕΝΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ ΣΕΡΡΩΝ
Παύλος Δωρεών
Πληροφορίες: Χ. Παπαπούλου
Τηλέφωνο: 2321 3 51295

Σέρρες 20/4/2020
Αριθμ. Πρωτ. 6914
ΠΡΟΣ Εταιρεία Μελέτης κ' Έρευνας
Της Ιστορίας των Σερρών
Σέρρες

ΘΕΜΑ: Αποδοχή δωρεάς Μη Αναλώσιμων Υλικών

Σας στέλνουμε την αριθμ. 7^η/14-4-20 θέμα 3^ο απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Νοσοκομείου μας καθώς και το αριθμ. 6/23-4-20 πρωτόκολλο παραλαβής-Δελτίο Εισαγωγής, σχετικά με την αποδοχή μη αναλώσιμων υλικών για τις ανάγκες του Νοσοκομείου μας.

Για την ευγενική σας αυτή προσφορά η Διοίκηση του Νοσοκομείου μας, σας εκφράζει τις θερμότερες ευχαριστίες της.

Ο Διοικητής του Νοσοκομείου Σερρών

ΝΙΚΟΛΛΟΣ ΦΑΡΜΑΚΗΣ

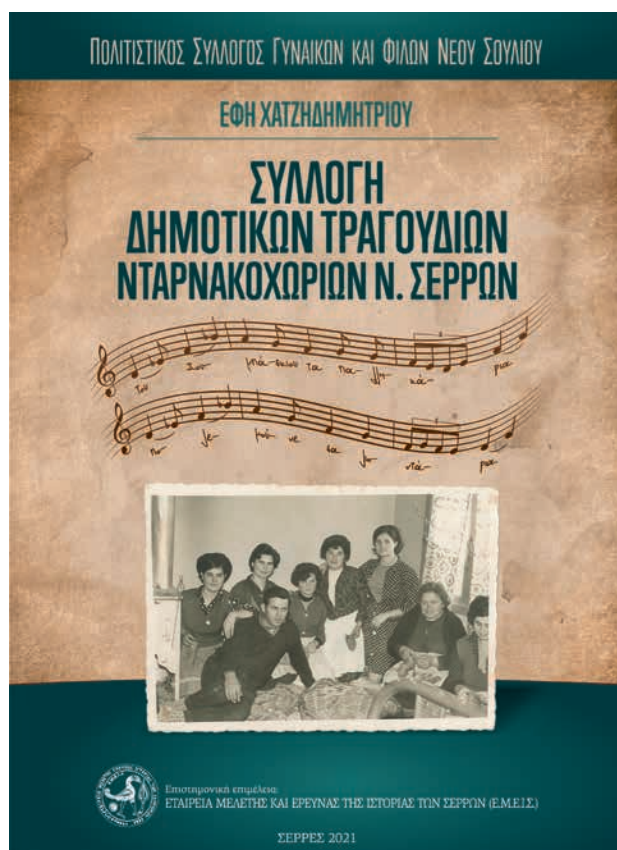
16-9-2020

Συμμετοχή της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. (με εκπροσώπους ως τακτικό μέλος την Γραμματέα Ελισάβετ Μωυσιάδου και αναπληρωματικό μέλος τον Αντιπρόεδρο Βασίλη Γιαννογλούδη) στην Οργανωτική Επιτροπή του Δήμου Σερρών «ΕΛΛΑΔΑ 2021» με σκοπό τη διοργάνωση επετειακών εκδηλώσεων από το Δήμο Σερρών για τα 200 χρόνια από την Επανάσταση του 1821. Πραγματοποιήθηκε κατάθεση σχετικών προτάσεων.

2021

Πραγματοποιήθηκε η έκδοση της διδακτορικής διατριβής της εκλιπούσης εθνομουσικολόγου, καθηγήτριας Τ.Ε.Φ.Α.Α του Α.Π.Θ.

σε Θεσσαλονίκη και Σέρρες, Έφης Χατζηδημητρίου με τίτλο «Συλλογή δημοτικών τραγουδιών Νταρνακοχωριών Ν. Σερρών».

Το βιβλίο εκδόθηκε από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Γυναικών και φίλων Νέου Σουλίου με την επιστημονική επιμέλεια της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. που έγινε από την εκπαιδευτικό και συγγραφέα κα Αντωνία Θεοχαρίδου, μέλους του συλλόγου μας.

25-6-2021

Συνεργασία της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. με τον Δήμο Σερρών για την υλοποίηση του Ευρωπαϊκού προγράμματος rEUnite. Στόχος του προγράμματος rEUnite είναι η ευαισθητοποίηση της νέας γενιάς σχετικά με τις κοινές ευρωπαϊκές αξίες και η καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης του θεσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο πρόγραμμα αυτό συμμετέχουν ενεργά ομάδες νέων από την Ισπανία (Μαδρίτη), την Πολωνία (Βαρσοβία), την Ελλάδα (Σέρρες), τη Γερμανία (Ζουλ), τη Βουλγαρία (Βελίκο Τάρνοβο), την Ιταλία (Φλωρεντία) και την Αγγλία (Λονδίνο). Η Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. ανέλαβε την επιστημονική υποστήριξη της ομάδας των νέων οι οποίοι συμμετέχουν στις συναντήσεις εργασίας στις ως άνω πόλεις. Πρώτη διεθνής συνάντηση πραγματοποιήθηκε στο Βελίκο Τάρνοβο της Βουλγαρίας.

21-3-2022

Μετά από αρχαιρεσίες που διεξήχθησαν στις 20 Μαρτίου 2022 το νέο Δ.Σ. της Εταιρείας συγκροτήθηκε ως εξής:

Πρόεδρος: Δημούδης Δημήτριος
Αντιπρόεδρος: Γιαννογλούδης Βασίλειος
Γενική Γραμματέας: Μουσιάδου Ελισάβετ
Ταμίας: Μπάριπα Ειρήνη
Υπεύθ. Βιβλιοθήκης και
Συντονιστής Εκδηλώσεων: Φραγγεδάκης Αντώνιος
Μέλος: Σωτηρίου Μιχαήλ
Μέλος: Ανδρονίδης Θεολόγος
Αν. Μέλος: Κιορίδης Ιωάννης

Εξελεγκτική Επιτροπή
Ροβίθης Κωνσταντίνος
Τζιάνου Αγγελική
Νομίδης Χαράλαμπος

21-3-2022

Πραγματοποιήθηκε δωρεά προς την Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. του διαμερίσματος του πρώτου ορόφου της Οικίας Παπαβασιλείου από την ιδιοκτήτρια κα Έφη Νότα-Παπαβασιλείου.

Η Νεοκλασική Οικία Παπαβασιλείου δεσπόζει στο κέντρο της πόλης των Σερρών, παραπλεύρως της Εθνικής Τράπεζας, μπροστά στην πλατεία Ελευθερίας και απέναντι από το Μπεξεστένι - Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης μας. Το οίκημα θεμελιώθηκε το 1929 και αποπερατώθηκε το 1932. Την μελέτη και επίβλεψη της κατοικίας είχε αναλάβει ο γνωστός αρχιτέκτονας Ξενοφάνης Αιγίδης, επιβλέπων μηχανικός της παρακείμενης Εθνικής Τράπεζας.

Ο χώρος λειτούργησε για πολλά χρόνια ως χώρος «Λόγου και Τέχνης» σε συνεργασία με τη Δημοτική Κοινωφελή Επιχείρηση Πολιτισμού-Αθλητισμού του Δήμου Σερρών και φιλοξένησε δημιουργίες ανθρώπων του πνεύματος, της διάνοησης και της τέχνης, λογοτέχνες, εικαστικούς, μουσικούς, αλλά και μαθητές σχολείων, φοιτητές, ερευνητές, μελετητές και ανθρώπους με ενδιαφέρον για τον πολιτισμό.

Αυτόν λοιπόν το χώρο πολιτισμού, η ιδιοκτήτριά του, η κα Έφη Νότα-Παπαβασιλείου, οδοντίατρος, ιδρυτικό μέλος της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. με μια μεγάλη και σπουδαία πράξη γενναιοδωρίας τον πρόσφερε στην Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών, αποδεικνύοντας την αμέριστη αγάπη της για την πόλη μας και

τους ανθρώπους της, αναγνωρίζοντας το έργο του πολιτιστικού μας συλλόγου.

Η Οικία Παπαβασιλείου εκτός από Έδρα της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. πρόκειται να λειτουργήσει ως Σπίτι-Μουσείο και να μεταφέρει σε όσους την επισκέπτονται τον τρόπο ζωής και τις αξίες της αστικής ζωής και κουλτούρας της δεκαετίας του 1930 στην πόλη μας.

20-6-2022

Την 20η Ιουνίου 2022 η Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. τέλεσε αγιασμό για την έναρξη του έργου της στη νέα της πλέον διεύθυνση, την Οικία

Παπαβασιλείου, παρουσία σύσσωμου του Διοικητικού Συμβουλίου. Την ίδια ημέρα εγκαινιάστηκε η έκθεση του Αλέξανδρου Ίσαρη με τίτλο «Θα επιστρέψω Φωτεινός», σηματοδοτώντας τη συνέχεια του πολιτιστικού της έργου.

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Η Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) σας προσκαλεί στην έδρα της, στην «Οικία Παπαβασιλείου» Δευτέρα 20 Ιουνίου 2022, και ώρα 20:30 στα εγκαίνια της έκθεσης:

Αλέξανδρος Ίσαρης
«Θα επιστρέψω Φωτεινός»

Η εκδήλωση αφιερώνεται στη μνήμη και το έργο του σπουδαίου Έλληνα δημιουργού και Σερραίου στην καταγωγή Αλέξανδρου Ίσαρη.

Διάρκεια: 20 Ιουνίου έως 10 Ιουλίου 2022

Λειτουργία: καθημερινά 19:00 με 21:30

Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. - «Οικία Παπαβασιλείου», Γρηγορίου Λαμπράκη 1, Σέρρες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. Περιοδικό *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τόμος 1, 2010
2. Περιοδικό *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τόμος 2, 2013
3. Περιοδικό *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τόμος 3, 2016
4. Περιοδικό *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τόμος 4, 2018

Β. ΣΕΙΡΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

1. Βακαλόπουλου Απόστολου, *Εμμανουήλ Παπάς. Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας*, ΙΜΧΑ 1981, επανέκδοση 2017.
2. Σπυριδόπουλου Αριστοτέλη, *Ευριπίδης Μπακιρτζής. Ο αινιγματικός στρατηγός*, 2019
3. Αραμπατζή Σάκη, *«Εκ των ημετέρων δυνάμεων». Ο Εμφύλιος στις Σέρρες 1946-1949*, 2019
4. Γλαβίνα Απόστολου, *Η ανέκδοτη συλλογή μελοποιημένων στην εκκλησιαστική μουσική ασμάτων του πρωτοψάλτη της Μητρόπολης Σερρών Παναγιώτη Παπα-αγγελίδη (1837-1907)*, 2019

Γ. ΒΙΒΛΙΑ ΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.

1. Χατζηδημητρίου Έφης, *Συλλογή Δημοτικών Τραγουδιών Νταρναχωριών Ν. Σερρών*, 2021

Στη μνήμη των γονιών μου
Κωνσταντίνου και Ζωής Δημούδη.

